

GL SANS 891.21
MAG

125566
LBSNAA

श्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवधि मर्यादा

Accession No. _____

वर्ग संख्या

Class No. Gl Sans

पुस्तक संख्या

Book No. _____

125566

~~14588~~

891.21

MAG

माध

श्रीः ।

शिशुपालवधः ।

दत्तकसूनुश्रीमन्महाकविश्रीमाघकविविरचितं ।

महाकाव्यम्

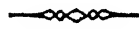

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहोपाध्याय-

कोलाचलमल्लिनाथसूरिकृतया

सर्वकपाख्यया व्याख्यया

समुद्धीपितम् ।

तदेतत्

श्रीकृष्णदासतनूजनिभ्यां

गंगाविष्णु-खेमराजगुप्ताभ्यां

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"मुद्रालये

अङ्कितम् ।

संवत् १९४७

श्रीः

प्रस्तावः ।

संप्रति हि किलास्मिन्नार्यभूमण्डले गीर्वाणवाणीसरणिमभिजिग-
मिषूणां विद्यार्थिजनानां प्रथमतः काव्याध्ययनपरिपाटी साधनं श-
ब्द-पद-वाक्य-वाक्यार्थज्ञाने भवति । काव्यानि च तादृशानि ना-
नाकविभिः स्वकीयविशदशेषमुपीप्रकल्पितान्यस्मिन्भूमण्डले प्रसिद्धा-
नि सन्ति । तेष्वपि प्रथमतः पाठने रघुवंश-कुमारसम्भव-किराता-
र्जुनीय-शिशुपालवध-नैषधकाव्यानि पञ्चमहाकाव्यान्वेव प्रशस्यानि ।
एतान्येव च पञ्चमहाकाव्यानि उत्तरोत्तरक्रमेण शब्द-अर्थ-प्रयो-
गकृतप्रौढिगाम्भीर्यगुणोत्कर्षशालीनि गीर्वाणभाषादृढपरिचयेऽत्य-
न्तोपकारकाणि सकलविद्वज्जनसम्मान्यानि प्रसिद्धानि सन्ति ।
तत्र प्रथमयोः कर्ता कविकुलैशिरामणिः श्रीकालिदासः, किरा-
तार्जुनीयस्य भारविः, शिशुपालवधस्य माघः, नैषधस्य श्रीहर्षः
एते महाकवयः स्वगुणेन विशदयन्ति भुवनमिति मुप्रसिद्धमेव गु-
णग्रहिलविद्वद्भृन्दस्य । असंनिहितानामपि गुणिजनानां वाणीरूप-
विमलकीर्तिप्रतिबिम्बस्य गुणज्ञजनमानसे सदा संनिहितत्वमेव ।
उक्तं चैवं दण्डिकविना काव्यादर्शै-

“ आदिराजयशोविम्बमादर्शं प्राप्य बाह्मयम् ।

तेषामसंनिधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥” इति ।

तेषां पञ्चकाव्यानां मध्ये माघकविकृतस्यैव काव्यस्य सर्वगुणस-
मलंकर्भोणतयाऽत्यन्तप्रशंसनीयता निर्वर्ण्यते सर्वतः । -उक्तं च क-
चित्-“काव्येषु माघः कविकालिदासः” इति ।

इदं च माघकृतं महाकाव्यं सर्वश्लेषप्रसादसमतामाधुर्यानुपा-
सयमकसौकुमार्यार्थव्यक्त्यर्थालङ्कारशब्दालङ्कारचित्रबन्धादिकाव्य-
गुणसम्पन्नं सर्वाङ्गपूर्णं दरीदृश्यते-महाकाव्यगुणाश्चामी-

“ इतिहासकथोज्ज्वलितरत्ना सदाश्रयम् ।

चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥

नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ॥

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः॥
 विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
 मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥
 अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
 सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ।
 सर्वत्रभिन्नवृत्तान्तरूपेतं लोकरञ्जकम् ।
 काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलंकृति ॥ ”

एते गुणाः प्रायः सर्वेऽप्यत्र काव्ये सन्त्येव । यद्यपि विवाह-
 कुमारोदयवर्णनमत्र प्रकटस्वरूपेण नास्ति—तथापि तत्कथा किञ्चिदु-
 पहासे युद्धे च दिग्दृशा निर्दिष्टैव खलु । अथवा तावता न्यूनत्वेऽपि
 न काव्यदोषः । तदुक्तम्—

“न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदंगैः काव्यं न दुष्यति ।
 यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ ” इति ।

अतः सर्वसमञ्जसमिदं काव्यम् । अस्मिंश्च काव्ये भगवान् श्री-
 कृष्णः चतुरोदात्तो नायकः । द्वितीयसर्गे स्फुटं चातुर्यम् । उक्तं च
 नायकलक्षणं काव्यदर्पणे—

“ सागी कृती कुलीनःसुश्रीको रूपयौवनात्साही ।
 दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ॥ ” इति ।

अयं च माघकविः मालवीयधारानगरनरेशस्य भोजराजस्य स-
 मकालीन एवासौदिति भोजप्रबन्धादौ सुप्रसिद्धम् ।

‘ अयं माघकविः भारविकविकृतकिरातार्जुनीयकाव्यसरणिं दृ-
 ष्ठा तत्सरण्यनुसारेणेदं शिशुपालवधनामकं काव्यं व्यरचत्—य-
 तः—यथा किरातार्जुनीये काव्ये सर्गादौ ‘ श्रियः ’ इति प्रयोगोऽ-
 स्ति एवमेवास्याप्यादौ ‘ श्रियः ’ इति प्रयोगो दृश्यते । तत्रच यथा
 प्रतिसर्गसमाप्तिश्लोकेषु ‘ श्री ’ शब्दप्रयोगोऽस्ति—तथास्यापि सर्गा-
 तश्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः । तथाच तत्काव्यस्य षोडशः सर्गः चित्र-
 बन्धैर्निबद्धो यथा तथास्याप्येकोनविंशः सर्गः यमकचित्रबन्धाद्यलं-
 कृतोऽस्ति । एवंच सर्वथापि सादृश्यमुभयोर्दृश्यते ’—इति कश्चिदाधु-
 निकः आंग्लविद्यानिपुणः कविकाव्यकालक्रमगुणभेदशोधकः कस्मि-

(४)

श्रित्पुराणशोधपुस्तके अंगलभाषानुबद्धे उदलिखत् । परंतु नहि माघस्य बुद्धिप्रतिभादिवलं नासीदिति वक्तुं केनापि शक्यते । चित्रविचित्रार्थालंकाराणां किरातार्जुनीयापेक्षयाऽस्मिन्बाहुल्येन समावेशोऽनुबोध्यते- इति विदांकुर्वतु ।

एतस्य काव्यस्य बह्व्यष्टीकाः सन्ति । परं तासु सर्वासु मध्ये महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायाः सर्वकपाख्याया-ष्टीकाया एव बाहुल्येन प्रचारी दृश्यते-अन्याश्च टीकाः कचिदुत्तरा-दिप्रदेशेषु प्रचरिताः संति ।

इदंच काव्यं पूर्वं काशीकालिकातादिषु बहुवारं मुद्रितमासीत् । प-रंच तत्रतत्र पुस्तकेषु भ्रमप्रमादादिकृतशोधन-व्यवस्थितिकरणानव-स्थामालोच्यायं ग्रन्थोऽत्यन्तसुगमो यथा भवेदेवं व्यवस्थाकरणाय खानदेशीयरावेरग्रामनिवासिपरशुरामभट्टतनयगोविंदशास्त्रिसमीपे द-त्तः । सोऽयं ग्रन्थः तैरादर्शपुस्तकैः सहानुवाद्य श्लोकटीकयोः यथा-क्रमविन्यसनावतरणयोजन-टीकास्थ-प्रमाणवचनविशदीकरणार्थक-चिन्हसंयोजनप्रभृतिव्यवस्थाभिः पठनपाठनपटुजनसुखावगमना-य विशदीकृतः । अत्र हि पञ्चदशसर्गस्थाः सर्वकपाटीकाविरहिता एव चतुस्त्रिंशच्छंकाः आदर्शपुस्तकेपि दृश्यन्ते-तेषां टीका कुत्रापि नोपलब्धा । एवमेवांतिमश्लोकपञ्चकस्यापि टीका नोपलब्धा । अतस्तथैव ते स्थापिताः । अन्ते चैकोनविंशसर्गस्थसर्वतोभद्रादिबन्ध-पञ्चकस्य लक्षणसहिताश्चित्राकृतयः प्रदर्शिताः सन्ति ।

अथाप्यत्रभवतो विद्वज्जनान्-मनुष्यनिष्ठनैसर्गिकभ्रमप्रमादादि-दोषाणां दुःपरिहरत्वेनैतच्छोधने यदशुद्धादिकं भवेत्तत्क्षमन्ताम्-इत्यभ्यर्थयावहे.

श्रीकृष्णदासात्मजौ-

गंगाविष्णुः, खेमराजश्च

श्रीवेंकटेश्वरमुद्रायन्त्रम्

मुम्बई.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीविष्णुटेशाय नमः ॥

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥ १ ॥

दन्ताञ्जलेन धरणीतलमुन्ममय्य

पातालकेलिषु धृतादिवराहलीलम् ।

उल्लाघनोत्फणफणाधरगीयमान—

क्रीडावदानमिभराजमुखं नमामः ॥ २ ॥

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं संनिधिं क्रियात् ॥ ३ ॥

वार्णीं काणभुजीमजीगणदवाशासीञ्च वैयासकी—

मन्तस्तन्त्रमरंस्त पञ्चगव्यगुम्फेषु चाजागरीत् ।

वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूददुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

मल्लिनाथः सुधीः सोऽयं महोपाध्यायशब्दभाक् ।

विधत्ते माघकाव्यस्य व्याख्यां सर्वङ्क्षामिधाम् ॥ ५ ॥

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्किया—

शिक्षाकौतुकिनीविहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वगाः ।

क्षुभ्यद्भावतरङ्गिते रससुधापूरे मिमङ्क्षन्ति ये

तेषामेव कृते करोमि विवृतिं माघस्य सर्वङ्क्षाम् ॥ ६ ॥

नेतास्मिन्यदुनन्दनः स भगवान्वीरप्रधानो रसः
 शृङ्गारादिभिरङ्गवान्विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ।
 इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयश्चैद्यावसादः फलं
 धन्यो माघकविर्वयं तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात् ॥ ७ ॥
 इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
 नामूलं लिख्यते किञ्चिच्चानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

श्री.

सर्वङ्कषया समेतम्

॥ शिशुपालवधम् ॥

॥ प्रथमः सर्गः ॥

अथ तत्रभवान् माघकविः । काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहाराविदे शिवे-
तरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे । इत्यालङ्कारिकव-
चनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां काव्यालापांश्च वर्जयेदिति नि-
षेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिकीर्षुः चि-
कीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् “ आशी-
र्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ” इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखल-
क्षणत्वाच्च काव्यफलं शिशुपालवधबीजभूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्श-
नरूपवस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन् कथामुपक्षिपति—

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसन्नि ।
वसन्ददशावतरन्तमम्बराद्विरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनि हरिः ॥ १ ॥

श्रिय इति । तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगात् वर्णगणादिशुद्धेरभ्युच्चयः । तदुक्तम् ।
“देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपि-
तो गणतोऽपि वा ” इति । श्रियः लक्ष्म्याः पतिः अनेन रुक्मिणीरूपया
श्रिया समेत इति सूचितम् । राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि इति
विष्णुपुराणात् । जगन्निवासो जगतामाधारः कुक्षिस्थाखिलभुवन इति यावत् ।
तथापि जगत् लोकं शासितुं दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां नियन्तुम् श्रीमति ल-
क्ष्मण्युक्ते वसुदेवसन्नि वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य वेश्मनि वसन् कृष्णरूपेण
तिष्ठन् हरिर्विष्णुः अंबरादवतरन्तमायान्तं इन्द्रसन्देशकथनार्थमिति भावः ।

हिरण्यस्य गर्भो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् तस्याङ्गभुवं तनूजं ।
 अथवा तस्याङ्गादवयवादुत्सङ्गाख्याद्भवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभूः तं मुनिं नारद-
 मित्यर्थः । “ उत्सङ्गाभारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयम्भुवः ” इति भागवतात् ।
 ददर्श । कदाचिदिति शेषः । अत्रात्पीयसि वसुदेवसन्निधिं सकलजगदा-
 श्रयतवा महीयसो हरेराधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलङ्कारः । तदुक्तम् । “ आ-
 धाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः ” इति । जगन्निवासस्य जगदेकदेशनि-
 वासित्वमिति विरोधश्च । तथा तकारसकारादेः केवलस्यासकृदावृत्त्या
 जगज्जगदिति सकृद्व्यञ्जनद्वयसादृश्याच्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालङ्कारी । एषां
 चान्योन्यनिरपेक्षेणैकत्र समावेशात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन् वंश-
 स्थवृत्तम् । “ जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तदानीं जनैर्विस्मयादीक्षितुं प्रवृत्तमित्याह—

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदिन्याकुलमीक्षितं जनैः ॥२॥

गतमिति । अविद्यमानावूरु यस्य सोऽनूरुः स सारथिर्यस्य तस्यानूरु-
 सारथेः सूर्यस्य गतं गतिः । भावे क्तः । तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं “ वि-
 भाषाऽञ्चरेदिकु स्त्रियाम् ” इति तिर्यक्छब्दादञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे
 खप्रत्ययः । हविर्भुजोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनं ऊर्ध्वस्फुरणं प्रसिद्धं इदं तु सर्वतो विसा-
 रि धामाधः पतति किमेतदिति सूर्याग्निविलक्षणमदृष्टपूर्वमिदं धाम किमा-
 त्मकं स्यादित्याकुलं विस्मयात् सम्भ्रान्तं यथा तथा जनैरीक्षितं ईक्षणं कृतम् ।
 सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि क्तः “ प्रसिद्धैरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मि-
 का क्रिया ” इति वचनात् । केचित् कर्मणि क्तान्तं कृत्वा ईक्षितं मुनिं द-
 दर्शेति पूर्वेण योजयन्ति । अत्रोपमेयस्य मुनिधाम्नः सूर्याग्निभ्यामुपमानाभ्या-
 मधःप्रसरणधर्मेणाधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । “ उप-
 मानाद्बदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ” इति ‘धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने ज-
 नमप्रभावयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥

दिवाकरस्तु वृत्तरत्नाकरटीकायां प्रथमपठितेन

द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः ।

इति चरणद्वयेन सह इममेव श्लोकं षट्पदच्छन्दस उदाहरणमाह ।
 तत्राद्यचरणद्वयेन सन्देहाकारो गतमिति तन्निरासश्च बोध्य इत्युपरिष्ठात् ॥

अथ भगवान्निरनैवीदित्याह—

चयस्त्वेषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥

चय इति । विभुस्त्ववधारणसमर्थः स हरिः पुरा प्रथमं त्रिषां चय इत्यवधारितं तेजःपुञ्जमात्रत्वेन विनिश्चितं ततः प्रत्यासन्ने विभाविता विमृष्टा आकृतिः संस्थानं यस्य तं तथोक्तं अत एव शरीरी चेतन इत्यवधारितम् । ततो विभक्ताः विविच्य गृहीताः अवयवा मुखादयो यस्य तं तथोक्तम् । अत एव पुमानित्यवधारितं अमुमागच्छन्तं व्यक्तिविशेषं नारदं वास्तवाभिप्रायेणेति पुल्लिङ्गतो निर्वाहः । क्रमात् पूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञानक्रमेण । लोकदृष्ट्येदमुक्तं हरिस्तु सर्वं वेदैवेति तत्त्वम् । नारद इत्यबोधि नारदं बुद्धवानित्यर्थः । नारदस्य कर्मत्वेऽपि निपातशब्देनाभिहितत्वात् द्वतीयातिङामुपसङ्गचानस्योपलक्षणात्वात् । यथाह वामनः । “निपातेनाभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । परिगणनस्य प्रायिकत्वादिति ” बुध्यतेः कर्त्तरि लिङ् ‘दीपजन’ इत्यादिना चिण् “चिणोलुक्” इति लुक् । अत्र विभाविताकृतिं विभक्तावयवमित्यादिना आकृतिविभावनावयवविभावनयोः पदार्थयोर्विशेषणवृत्त्या शरीरित्वपुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

अथ सप्तभिर्मुनिं विशिनष्टि—

नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।

क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥४॥

नवानित्यादि । कीदृशममुं नवान् सद्यःसम्भृतसलिलानिति यावत् । बृहतो विपुलान् पयोधरान् मेघान् अधोऽधः मेघानां समीपाधःप्रदेशे । स्थितमिति शेषः । “उपर्यध्यधसः समीप्ये” इति द्विर्भावः, तद्योगे द्वितीया । ‘उभसर्वतसोः कार्या धिगुपकर्णादिषु त्रिषु’ इत्यादिवचनात् । समूढः पुञ्जीकृतः ‘समूढः पुञ्जिते भुम्भे’ इति विश्वः । कर्पूरस्य परागश्वूर्णं तद्वत्पाण्डुरं अतएव क्षणं मेघसमीपावस्थानक्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्षणेषु ताण्डवोत्सवेषु । ‘निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः’ इत्युभयत्राप्यमरः । भूत्या भस्मना सितेन । ‘भूतिर्भस्मानि सप्पादि’ इत्यमरः । शम्भुना स्फुटा उपमा सादृश्यं यस्य तं स्फुटोपमं शम्भूपममित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि समासः । “सदृशपर्याययोस्तुल्योपमाशब्दयोरुतुलोपमाभ्याम् ” इति निषेधात्सादृश्यवाचित्वे तृतीयेत्याहुः । केचिदि-

मं श्लोकं चयस्त्विषामित्यतः प्राक् लिखित्वा व्याचक्षते तेषां पुंस्त्वावधारणा-
त् प्राक् तेजःपिण्डमात्रस्य शम्भूपमौचित्यं चिन्त्यम् ॥ ४ ॥

दधानमम्भोरुहकेसरद्युतीर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ।

विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥

दधानमिति । पुनश्च अम्भोरुहकेसरद्युतीः पद्मकिङ्कल्कप्रभापिशङ्गीरि-
त्यर्थः । जटा दधानं स्वयं तु शरच्चन्द्रमरीचिरिव रोचिर्यस्य तं धवलीमत्यर्थः ।
अत एव विपाकेन परिणामेन पिङ्गाः पिङ्गलाः तुहिनस्थल्यां रोहन्तीति तुहि-
नस्थलीरुहः व्रततीततीर्लताव्यूहान् । 'वल्ली तु व्रतती लता' इत्यमरः ।
दधानं धराधरेन्द्रो हिमवान् । तुहिनस्थलीति लिङ्गात् नारदोपमानत्वाच्च तमिव
स्थितम् ॥ ५ ॥

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छर्वि वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।

सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विडम्बयन्तं शिनिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥

पिशङ्गेति । पुनः मुञ्जस्तृणविशेषः तन्मयी मेखला मौञ्जी पिशङ्गया
मौञ्जया युज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक् तं । 'सत्सूद्विषत्' इत्यादिना कि-
प्, 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना पिशङ्गशब्दस्य पुंवद्भावः । अर्जुनच्छर्वि
धवलकान्ति । 'वलक्षोधवलोऽर्जुन' इत्यमरः । अंजनद्युति अंजनवर्णं
एणाजिनं कृष्णमृगचर्म वसानं आच्छादयन्तम् । 'वस आच्छादने' इति धातोः
शानच् । सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलया आकलितं बद्धम् अधराम्बरं अन्तरीय-
कं यस्यास्तां शितिवाससो नीलाम्बरस्य रामस्य तनुं विडम्बयन्तमनुकुर्वाण-
मित्यर्थीयमुपमा ॥ ६ ॥

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्ययोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।

रुतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्यनं घनान्ते तडितां गणैरिव ॥ ७ ॥

विहङ्गेति । पुनः विहङ्गराजाङ्गरुहैरिव गरुत्महोमेतुल्यैः कैः आयतै-
र्दीर्घैः हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयी । 'दाण्डिनायन हास्तिनायन'
इत्यादिना मयटि यलोपनिपातः । तस्यामुर्व्या रुहा रुढाः । इगुपधाल-
क्षणः कप्रत्ययः । तासां वल्लीनां तन्तुभिस्तत्तुल्यैः सूक्ष्मावयवैः उपादानगुणात्
हिरण्यमयैः रुतोपवीतं शोभार्थं कल्पितयज्ञसूत्रं स्वयं हिमशुभ्रं अत एव घनान्ते
शरदि तडितां गणैरुपलक्षितं । 'तडिस्तीदामनी विदुत्' इत्यमरः ।
उच्चैरेव उच्चकैरुन्नतं घनं मेघमिव स्थितम् ॥ ७ ॥

निसर्गचित्रोऽज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्किना ।

चक्रासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

निसर्गेति । पुनः निसर्गात् स्वभावादेव चित्राणि शबलानि उज्ज्वलानि भास्वराणि सूक्ष्माणि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तेन लसन् यो विसच्छेदो मृणा लखण्डः । ‘छेदः खण्डोऽस्त्रियाम्’ इति त्रिकाण्डशेषः । तद्वत्सिते अङ्गे वपुषि सङ्किनः सक्तेन चारुणा चमूरुचर्मणा मृगत्वचा कुथेन पृष्ठास्तरणेन । ‘प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः’ इत्यमरः । इन्द्रवाहनं नागेन्द्रं ऐरावतमिव चक्रासतं शोभमानम् । इन्द्रस्य वाहनमिति स्वस्वामिभावमात्रस्य विवक्षितत्वात् “वाहनमाहितात्” इति न णत्वम् । यथाह वामनः । “नेन्द्रवाहनशब्दे णत्वमाहितत्वस्याविवक्षितत्वादि”ति । चक्रासतेः शतरि “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमभावः । जक्षित्यादयः षडियभ्यस्तसंज्ञा ॥ ८ ॥

अजस्रमास्फालितवल्ग्वकीगुणः क्षतोऽज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ।

पुरः प्रवालैरिव पूरितार्द्धये विभानामच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ९ ॥

अजस्रमिति । पुनरजस्रं प्राचुर्येणास्फालितास्ताडिताः । सौष्ठवपरीक्षार्थं न्युब्जाङ्गुष्ठेन तन्त्रीताडनं प्रसिद्धं । तेषां वल्ग्वकीगुणानां कीणातन्त्रीणां क्षतेन सङ्घर्षेण उज्ज्वलैरङ्गुष्ठनखांशुभिर्भिन्नया मिश्रया । तद्वागस्तत्पेत्यर्थः । अत एव पुरः पुरोभागे प्रवालैर्विद्रुमैः । ‘अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्’ इत्यमरः । पूरितार्द्धयेव स्थितया अच्छस्फटिकाक्षमालया स्वच्छस्फटिकानमालया । जपमालयेत्यर्थः । ‘अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽव्ययम्’ इति हेमचन्द्रः । तथा प्रसिद्धस्फटिकग्रहणात् ऋषेर्मोक्षार्थत्वं व्यज्यते । ‘स्फटिको मोक्षदः परम्’ इति मोक्षार्थिनां स्फटिकाक्षमालाभिधानात् । विभान्तं भासमानं । भातेः शतृप्रत्ययः । अत्र नखांशुभिर्भज्येति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारलक्षणस्तद्गुणालङ्कार उक्तः । ‘तद्गुणः स्वगुणत्यागादि’ति ॥ ९ ॥

रणद्विराघट्टनया नभस्वतःपृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

स्फुटीभवद्भ्रामविशेषमूर्च्छनामवेक्षमाणं महर्षिं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

रणद्विरिति । पुनर्नभस्वतो वायोराघट्टनया आघातेन पृथगसङ्कीर्णं रणद्विर्ध्वनाद्विः । अनुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः । ‘श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वर’ इति लक्षणात् । तदुक्तं रत्नाकरे । ‘श्रुत्यनन्तरभावी यः शिग्धोऽनुरणनात्मकः ।

स्वनो रंजयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते ' इति । श्रुतिर्नाम स्वरारम्भका-
वयवः शब्दविशेषः । तदुक्तं । ' प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते स्वमात्रकः ।
सा श्रुतिः सम्परिक्षेपा स्वरावयवलक्षणा ' इति । विभिन्नानि प्रतिनियत-
संख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समूहो येषां तैर्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः
श्रुतिसंख्यानियमश्च दर्शितः । ' चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्मध्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे
निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिर्ऋषभधैवतौ ' इति । स्वराः षड्गादयः सप्तोक्तलक्षणाः ।
तदुक्तं । ' श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्गर्भगान्धारमध्यमाः । पञ्चमो धैवतश्चाय
निषाद इति सप्त ते । तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मता ' इति । तैः स्वैः
स्फुटीभवन्त्यो ग्रामविशेषाणां षड्गाद्यपरनामकानां स्वरसंघातभेदानां त्रयाणां
मूर्च्छनाः स्वरारोहावरोहक्रमभेदा यस्यां तां महतीं निजवीणां । " विश्वावसोस्तु
बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी "
इति वैजयन्ती । मुहुर्मुहुरवक्षेमाणं । तन्त्रीयोजनाभेदलक्षणमाहिम्ना पुरुषप्र-
यत्नमन्तरेणैवाविसंवादं । ध्वनतीति कौतुकादानुसन्दधानमित्यर्थः । अथ ग्राम-
लक्षणम् । " यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि । तथा स्वराणां
सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते । षड्ग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च ।
गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम् " इति । तथाच ' नन्दावर्तोऽय जी-
मूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः । षड्मध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः । ' इति ।
मूर्च्छनालक्षणं च । ' क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्च्छेत्यु-
च्यते ग्रामस्या एताः सप्त सप्त च ' इति । ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्तसप्त मू-
र्च्छना इत्येकविंशतिर्मूर्च्छना भवन्ति । तत्र नामानि तु नानपेक्षितमुच्यत इति
प्रतिज्ञाभयान्न लिख्यन्ते इति सर्वमवदातम् । अत्र पुंव्यापारमन्तरेण स्वरा-
द्याविर्भावोक्त्या कोऽपि लोकातिक्रान्तोऽयं शिल्पतौष्ठवातिशयो वीणायाः
प्रतीयते । तेन सह स्वतःप्रसिद्धातिशयस्याभेदेनाध्यवसितत्वात् तन्मूलाति-
शयोक्तिरलङ्कारः । सा च महत्याः पुंव्यापारं विना मूर्च्छाद्यसम्बन्धेऽपि
सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपतया पुंव्यापाराख्यरूपकारणं विनापि
मूर्च्छनादिकार्योत्पत्तिद्योतनाद्विभावना व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरिति
सङ्क्षेपः ॥ १० ॥

निवर्त्य सोऽनुव्रजत कृतानतीनतीन्त्रियज्ञाननिधिर्नभस्सदः ।

समासदत्सादितदैत्यसम्पदः पदं गहेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

निवर्त्येति । अतीन्द्रिया इन्द्रियमतिक्रान्ता देशकालस्वरूपाद्विप्रकृष्टा-

र्थाः । ‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया’ इति समासः । ‘द्विगु-
प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परिलिङ्गताप्रातिषेधो वक्तव्यः’ इति विशेष्यलि-
ङ्गत्वम् । तेषां ज्ञानं तस्य निधिः सर्वार्थद्रष्टृत्वार्थः । कृतानतीन् कृतप्रणामान्
अनुव्रजतोऽनुगच्छतः नभासि आकाशे सीदन्ति गच्छन्तीति नभःसदः सुरा-
न् । ‘सत्सूद्विषत्’ इत्यादिना किप् । निवार्य प्रतिषिध्य स मुनिः सादितदैत्य-
सम्पदः सादिताः विध्वस्तीकृताः दैत्यानां सम्पदो येन तस्य चक्रिणः कृ-
ष्णस्य पदं स्थानं महेन्द्रालयचारु इन्द्रभवनमिव भासमानं समासदत् । स-
माङ्गपूर्वात् षद्धातोर्लङ् । अत्र नतीनती पदःपदमिति च द्वयोर्व्यञ्जनयु-
गमयोरसकृदावृत्त्या छेकानुप्रासः अन्यत्र वृत्त्यनुप्रासः इत्यनयोः संसृष्टिः ॥ ११ ॥

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिःपुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।

गिरेस्ताडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

पतदिता । पतन् यः पतङ्गः सूर्यः स प्रतिमा उपमानं यस्य सः । ‘प-
तङ्गौ पक्षिसूर्यौ च’ इत्यमरः । तपोनिधिर्मुनिः अस्य हरेः पुरोभुवि पुरःप्रदे-
शे यावत् न व्यलीयत नातिष्ठत् । “लीङ् गतौ” इति धातेर्देवादिकात्कर्त्तरि
लङ् । तावदच्युतो गिरेः शैलात् ताडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान् मेघ इव
“मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः” इति मत्तुपो मकारस्य वकारः “तसौ मत्वर्थे”
इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वान्न जश्त्वम् । उच्चकैरुच्यतात्पीठात्
आसनात् जवेनोदतिष्ठत् । मुनिचरणस्य भूस्पर्शत्प्रागेव स्वयमुत्थितवान् ।
‘ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्ता-
न्रतिपद्यते’ इति शास्त्रमनुस्मरन्ति भावः । “उदोनूर्ध्वकर्मणि” इति नियमा-
दिहोर्ध्वकर्मणि नात्मनेपदं । पतत्पतङ्ग इत्यत्र पतङ्गस्य पतनासम्भवादि-
यमभूतोपमा इत्याचार्यदण्डप्रभृतयो बभणुः । अतएवाप्रसिद्धस्योपमानत्वा
योगादुत्प्रेक्ष्याधुनिकालङ्कारिकाः सर्वे वर्णयन्ति ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्नोन्मितानमत्फणैर्धृते कथञ्चित्फणिनां गणैरधः ।

न्यधायिषातामभिदेवकीसुतं सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १३ ॥

अथेति । अथाच्युताभ्युत्थानानन्तरं धातुः सुतेन नारदेन प्रयत्नोन्मि-
तास्तथापि मुनिपादन्यासभारादानमन्त्यः फणा येषां तेषां फणिनां गणैः
अधोऽधःप्रदेशे कथंचिद्धृते स्थापिते भुवस्तले भूपष्ठे अभिदेवकीसुतं देवकीसुतं
अभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” इत्यव्ययीभावः । चरणौ

पदौ । ‘ पदक्षिश्चरणोऽस्त्रियाम् ’ इत्यमरः । न्यधायिषातां निहितौ । द-
धातेः कर्मणि लुङ् । ‘स्यसिञ्सीयुद्’ इत्यादिना चिष्वदिटि “आत्तोयुक्चि-
ष्कृतोः” इति युक् । अत्र फणानां नमनोन्नासम्बन्धेऽपि मुनिगौरवाय तत्स-
म्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः ॥ १३ ॥

तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः सपर्यया साधु स पर्यपूजन् ।

गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

तमिति । आदिपूरुषः पुराणपूरुषः । “अन्येषामपि दृश्यते ” इति वा
दीर्घः । स कृष्णः अर्घ्यं पूजामर्हतीति अर्घ्यः । “दण्डादिभ्यो यः” इति यः ।
तं नारदं । अर्घ्यार्थं द्रव्यमर्घ्यम् । “पादार्घ्यां च” इति यत्प्रत्ययः । ‘भूल्ये
पूजाविधावर्घः’, ‘षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घ्यार्थम्’ इति चामरः । अर्घ्यमादिर्य-
स्यास्तया अर्घ्यादिकया । “शेषाद्विभाषा” इति विकल्पेन कप् प्रत्ययः ।
सपर्यया पूजया । ‘पूजा नमस्यापाचितिः सपर्य्यार्चाहणाः समाः’ इत्य-
मरः । साधु यथा तथा पर्यपूजत्परिपूजितवान् । णौ चङन्तं कर्त्तव्यं ।
युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति गृहानिति । मनस ईषिणो मनीषिणः सन्तः
पृषोदरादित्वात्साधुः । अपुण्यकृतां पुण्यमकृतवतां । “सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु
कृजः” इति भूते क्विप् । गृहान् प्रणयादुपैतुमभीप्सवः प्राप्तुमिच्छवः । आप्नोतेः
सञ्जन्तादुप्रत्ययः “आपन्नपृथामीत्” इतीकारः । न भवन्ति किन्तु पुण्यकृतामेव ।
अतः कृच्छ्रलभ्याः सन्तः पूज्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

न यावदेतावदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव ।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥ १५ ॥

न यावदिति । उत्थितावेतौ मुनिकृष्णौ जनः तुषाराञ्जनयोः पर्वताविव
यावन्नोदपश्यन्नोत्प्रेक्षितवान् । तावच्चिरन्तनः पुराणो मुनिः कृष्णः । पुरा किल
भगवान् वदरिकारण्ये नारायणावतारेण तपसि स्थितवानिति पुराणात् ।
‘सायं चिरम्’ इत्यादिना टबुप्रत्ययः । तुडागमश्च । स्वहस्तेन दत्ते आसने मुनिं
नारदं अभिन्यवीविशत् स्वाभिमुखेनोपवेशितवान् । अभिनिपूर्वात् विशते-
र्ण्यन्ताल्लुङि ‘णिश्री’ति चङ् ॥ १५ ॥

महामहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान् कंसरुषः स विष्टरे ।

श्रितोदयाद्वेरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥ १६ ॥

महामहेति । महत्या महानीलशिलायाः सिंहलद्वीपसम्भवेन्ननीलोपलस्य

रुगिव रुयस्य तस्यैत्युपमालङ्कारः । सिंहलस्याकराङ्गता महानीलास्तु ते स्मृ-
ताः इति भगवानगस्यः । कंसकृषो हरेः पुरोऽग्रे उच्चकैरुन्मते विष्टरे आसने ।
“वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति षत्त्वं । निषेदिवानुपविष्टवान् । “भाषायां सदवसश्रु-
वः” इति कसुः । स मुनिरभिसायं सायङ्कालाभिमुखं । अव्ययीभावसमासः
सायङ्कालस्य काष्ण्यात् कृष्णोपमानत्वम् । श्रित आश्रित उदयान्निरुदयच-
लो येन तस्य चन्द्रमसोऽभिरामतां शोभामचूचुरत् चोरितवान् । प्राप्तवानि-
त्यर्थः । चुर स्तेये ‘णिश्री’ति चङ् । अन्यस्यान्यधर्मसम्बन्धासम्भवात् चन्द्रमसो-
ऽभिरामतामिवाभिरामतामित्यौपम्यपर्यवसानादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो नि-
दर्शनाभेदः, स चोक्तोपमया अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ १६ ॥

विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः ।

ग्रहीतुमार्यान्परिचर्यया मुहुर्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥ १७ ॥

विधायेति । यज्वानो विधिनेष्टवन्तः । ‘यज्वा तु विधिनेष्टवान्’ इ-
त्यमरः । “सुयजोर्ङ्निप्” इति यजिधातोर्ङ्निप् । तेषां प्रियो हरिः
प्रसेदुषः प्रसन्नस्य । सदेः कसुरित्युक्तं । तस्य मुनेरपचितिं पूजां । ‘पूजा
नमस्यापचितिः’ इत्यमरः । विधाय विशेषेण मनोवाक्कायकर्मभि-
स्तत्परतया कृत्वा । प्रकाममत्यर्थमप्रीयत प्रीतो बभूव । प्रीयतेर्देवादि-
कात्कर्त्तरि लुङ् । मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वेऽर्थान्तरं न्यस्यति । महानुभावा महात्मानः
आर्यान् पूज्यान् परिचर्यया मुहुरग्रहीतुं वशीकर्तुं । “ग्रहोऽल्लिट दीर्घः”
इतीटो दीर्घः । नितान्तमर्थिनोऽभिलाषवन्तो हि भवन्ति अर्थोऽभिलाषः
स एषामस्तीति मत्वर्थ इनिः, नतु णिनिः । कृद्वृत्तेस्तद्धितवृत्तिर्बलीयसीति
भाष्यात् ॥ १७ ॥

अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोर्निधाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः ।

अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीर्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥

अशेषेति । अशेषेभ्यस्तीर्थेभ्य उपहृता आहृतास्तथा कमण्डलोर्द-
कपात्रादुद्धृत्येत्यर्थः । पाणौ निधाय ऋषिणाभ्युदीरिता आक्षिप्ताः अत एवाघौ-
घानां पापसमूहानां विध्वंसविधौ विनाशकरणे पटीयसीः समर्थतराः ।
पटुशब्दात् ईयसुनि “उगितश्च” इति ङोप् । अपो जलानि हरिर्नतेन
मूर्ध्ना अग्रहीत् स्वीकृतवान् । ग्रहेर्लुङ् ॥ १८ ॥

स काञ्चने यत्र पुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यायवधुर्व्यविक्षत ।

जिगाय जम्बूजनितश्रिय श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १९ ॥

स काञ्चने इति । नवाम्बुदश्यामतनुः स हरिमुनेरनुज्ञया काञ्चने काञ्चन-
विकारे वैकारिकोऽणप्रत्ययः । यत्रासने न्यविक्षत उर्ध्ववृष्टवान् । निपर्व-
विशो लुङि “नेर्विशः” इत्यात्मनेपदं “शल इगुपधादनिटः क्सः” इति क्सः ।
तदासनं तदा हर्युपवेशनसमये जम्बूनीलफलविशेषः । ‘नम्बूः सुरभिपत्रा
च राजजम्बूर्महाफला’ इत्यभिधानरत्नमालायां । तथा जनिता श्रीर्यस्य तत्तथो-
क्तस्य । भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुंवद्भावाच्चामभावः । सुमेरुशृङ्गस्य श्रियं जि-
गायाभिभावितवान् इत्यर्थः । “सन्लिटोर्जेः” इति कुत्वं । उपमानानुप्रासयोः
संसृष्टिः ॥ १९ ॥

स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः ।

विदिद्युते वाडवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥ २० ॥

स तप्तेति । तप्तं पुटपाकशोधितं कार्त्तस्वरं सुवर्णं । ‘रुक्मं कार्त्त-
स्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । तद्वाडस्वरं दीप्यमानमम्बरं
यस्य सः । पीताम्बर इत्यर्थः । कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोर्लाञ्छनस्य छविरिव
छविर्यस्य स इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः, उत्तरपदलोपश्च । स हरिर्वाड-
वजातवेदसो वाडवाग्नेः शिखाभिर्ज्वालाभिराश्लिष्टो व्याप्तोऽम्भसां निधिरिव
समुद्र इव विदिद्युते बभौ ॥ २० ॥

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषामृषित्विषः संवलिताना विरेजिरे ।

चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरास्तुषारमूर्तेरिव नक्तमंशवः ॥ २१ ॥

रथाङ्गपाणेरिति । रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य चहरेः । “प्रहरणायर्भ्यः
परे निष्ठासप्तम्यौ” इति पाणेः परनिपातः । रोचिषां छवीनां पटलेन
समूहेन संवलितामिलितारूषित्विषो नक्तं रात्रौ । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । तरोश्च-
लतां पलाशानां पत्राणामन्तराणि विवराणि गोचर आश्रयो येषां ते
तुषारा मूर्तिर्यस्य तस्येन्दोर्भाव इव विरेजिरे चकाशिरे ॥ २१ ॥

प्रफुल्लतापिञ्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदांशुपाण्डुभिः ।

रस्यपरेणच्छुरितामलच्छवी तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ २२ ॥

प्रफुल्लेति । प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । फुल्लविकसने इति धातोः
पचाद्यजन्तम् । फलेर्निष्ठायां ‘अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्हाघाः’ इति

निपातनात् प्रफुल्लमित्येवेति क्षीरस्वामी । तापिच्छस्य तमालस्य पुष्पं ता-
पिच्छम् । “फले लुक्” इति तद्धितलुक् । “द्विहीनं प्रसवे सर्वम्” इति नपुं
सकत्वम् । “कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि” इत्यमरः।तेन सदृशैः प्र-
फुल्लतापिच्छनिभैः । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अत एव स्युस्त्तर-
पदे त्वमी । “ निभसङ्काशनीकाशप्रतिकाशोपमादयः ” इत्यमरः ।
सप्त सप्त च्छदाः पर्णानि पक्वेषु यस्येति सप्तच्छदो वृक्षभेदः । “ सप्तपर्णो
विशालत्वक्छारदो विषमच्छदः ” इत्यमरः । सङ्ख्याशब्दस्य वृत्तिविषये
वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदित्युक्तं भाष्ये । शेषं तापिच्छवत् । तस्य पुष्पाणि
सप्तच्छदानि तेषां पांशुवत्पाण्डुभिः शुभ्रैरभीषुभिरन्योन्यरश्मिभिः ।
“अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ” इति शाश्वतः। परस्परेण छुरिते रूषिते अमले छवी
अन्योन्यकान्ती योस्तौ । छव्योरभीषूणामवयवावयविभावाद्भेदनिर्देशः ।
तौ हरिनारदौ तदा एकवर्णाविव बभूवतुः । उभयप्रभामेलनादुभयोरपि
सर्वाङ्गीणो गङ्गायमुनासङ्गम इव स्फटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रायः क-
श्चिदेको वर्णः प्रादुर्बभूव । तन्निमित्ता चेयमनयोरेकवर्णत्वोत्प्रेक्षा ॥ २२ ॥

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥ २३ ॥

युगान्तेति । युगान्तकाले प्रतिसंहतात्मन आत्मन्युपसंहृता आत्मा-
नो जीवा येन तस्य कैटभद्विषो हरेर्यस्यां तनौ जगन्ति सविकाशं सवि-
स्तरमासत अतिष्ठन् । ‘आस उपवेशने’ ळङ् । तत्र तनौ देहे तपोधनाभ्या-
गमेन सम्भवन्तीति सम्भवाः सम्भूताः । पचाद्यच् । मुदः सन्तोषा न
ममुः अतिरिच्यन्ते स्मेत्यर्थः । चतुर्दश भुवनभरणपर्याप्ते वपुषि अन्तर्न
मान्तीति कावेप्रौढोक्तिसिद्धातिशयेन स्वतःसिद्धस्याभेदेनाध्यवसितातिशयो-
क्तिः, सा च मुदामन्तःसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धासम्बद्धरूपा ॥ २३ ॥

निदाघधामानमिवाधिदीधितिं मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुषी ।

विलोचने विभ्रदाधिश्रितश्रिणी स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥ २४ ॥

निदाघेति । निदाघमुष्णं धाम किरणो यस्य तथोक्तम् । “ निदाघो
ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरापि ” इति विश्वः । अर्कमिवाधिदीधिति-
माधिकतेजसं मुनिमभिलक्ष्य । “ अभिरभागे ” इति लक्षणे कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञा, “ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ” इति द्वितीया । मुदा विकाशमुपे-

युषी उपगते । कसुप्रत्ययान्तो निपातः । अतएवाधिश्रिता प्राप्ता श्रीर्याभ्यां
ते तथोक्ते । “ इकोऽचि विभक्तौ ” इति नुमागमः । विलोचने विभत् ।
“नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमभावः । स हरिः पुण्डरीकाक्ष इत्येवं स्फुटोऽभवत् ।
सूर्यसन्निधाने श्रीविकाशभावादक्षणां पुण्डरीकसाधर्म्यात् पुण्डरीक इवा-
क्षिणी यस्येत्यवयवार्थलाभे पुण्डरीकाक्ष इति व्यक्तमन्वर्थसंज्ञोऽभूदित्यर्थः ।
विभत् स्फुटोऽभवदिति पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य निदाघधामानमिवेत्यु-
पमासापेक्षत्वादनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २४ ॥

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाऽथ लम्भयन् ।

द्विजावलिर्व्याजानिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥ २५ ॥

सितमिति । अथोभयोरुपवेशनानन्तरमच्युतो हेतुकर्ता विसारिभिर-
भीक्ष्णं प्रसराद्विः । “ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ” इति णिनिः । द्विजावलिर्दन्तपङ्क्तिः ।
“ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ” इत्यमरः । सैव व्याजः कपटं यस्य स तद्रूप
इत्यर्थः । स चासौ निशाकरश्च तस्यांशुभिः किरणैः सितं स्वभावशुभ्रं मुने-
र्वपुः सौधं प्रासादमिव सुतरामन्यन्तम् । अव्ययादाम् प्रत्ययः । सितिम्ना धा-
वल्पेन प्रयोज्यकर्त्रा लम्भयन् व्यापारयन् अतिधवल्यनित्यर्थः । लभेत्त्र
गत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेनागत्यर्थत्वात् “ गतिबुद्धी ” त्यादिना अपि कर्तुर्न क-
र्मत्वम् । तथाह वामनः “ लभेर्गत्यर्थत्वात् णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे ” इति ।
प्राप्त्युपसर्जनगत्यर्थत्वे तु न कर्मत्वमेवेति रहस्यम् । “ लभेश्च ” इति
नुमागमः । शुचिस्मितां वाचमवोचदुक्तवान् । ब्रुवो वच्यादेशः लुङ् । “ वच-
उम् ” इत्युमागमे गुणः । अत्र सौधमिवेत्युपमायाः सितिम्ना लम्भयन्नित्य-
सम्बन्धरूपातिशयोक्तेः द्विजावलिर्व्याजानिशाकरोति छल्लादिशब्दैरसत्यत्वप्रति-
पादनरूपापह्नवस्य च मिथो नैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः ॥ २५ ॥

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेण्यतः शुभस्य पूर्वाचरितः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ २६ ॥

हरतीति । भवदीयदर्शनं शरीरभाजां द्रष्टृणामित्यर्थः । भजो ण्विः । का-
लत्रितये भूतादिकालत्रितयेऽपि योग्यतां पवित्रतां व्यनक्ति गमयति । कुतः ।
सम्प्रति दर्शनकाले अघं पापं हरति, एष्यतो भाविनः शुभस्य श्रेयसो हेतुः,
तथा पूर्वाचरितैः प्रागनुष्ठितैः शुभैः सुकृतैः कृतम् । एवं त्रैकाल्येऽपि का-
र्यत्वेन कारणत्वेन च पुंसि सुकृतसमवायमवगमयते अत एतादृशं दर्शनं

कस्य न प्रार्थयामि भावः । अत्र हरतीत्यादिवाक्यत्रयस्यार्थस्य शरीरेत्यादिवाक्यत्रयोक्त्या वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥

जगत्पर्याप्तसहस्रभानुना न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ।

प्रसह्य तैजोभिरसङ्ख्यतां गतै रदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥ २७ ॥

जगतीति । जगत्पर्याप्ता अपरिच्छिन्नाः सहस्रं भानवः अंशवो यस्य तेन भानुना अर्केण “भानवोऽर्कहरांशवः” इति वैजयन्ती । यत्तमो नियन्तुं निवारयितुं न समभावि न शेके । भावे लुङ् । अविद्यमानमुत्तमं यस्मात् तदनुत्तमं सर्वाधिकमदस्तमो मोहात्मकं असङ्ख्यतां गतैस्तेजोभिः प्रसह्य बलात् त्वया नुन्नं छिन्नम् । अतः श्लाघ्यदर्शनो भवानिति भावः । “नुदविद्” इत्यादिना विकल्पाभिधानत्वभावः । अवोपमानाद्भानोर्मुनेराधिक्यप्रतिपादनाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ २७ ॥

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा सुपात्रनिःक्षेपनिराकुलात्मना ।

सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो निधिः श्रुतीनां धनसम्पदामिव ॥ २८ ॥

कृत इति । प्रजानां जनानां अपत्यानां च क्षेमकृता कुशलकारिणा । “प्रजा स्यात्सन्ततौ जने” इत्यमरः । सुपात्रे योग्यपुरुषे कटाहादिदृढभाजने च निक्षेपेण निधानेन च निराकुलात्मना स्वस्थचित्तेन । “योग्यभाजनयोः पात्रम्” इत्यमरः । प्रजासृजा ब्रह्मणा पुत्रिणा च त्वं धनसम्पदामिव श्रुतीनां वेदानां सदोपयोगे दानभोगाभ्यां व्ययेऽपि अक्षयः एकत्राम्नादन्वयत्रानन्त्याच्चेति भावः । गुरुरूपदृष्टेः सम्प्रदायप्रवर्तक इति यावत् । अन्यत्र महान् । निधीयत इति निधिः निक्षेपः कृतः । “उपसर्गे घोः किः” इति किः । श्रुतिसम्प्रदायद्वारा धर्माधर्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठाहेतूनां भवादृशां दर्शनं कस्य न श्लाघ्यामिति भावः । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्याच्छेषोऽयं प्रकृतविषय इत्याहुः ॥ २८ ॥

विलोकनेनैव तवामुना मुने कृतः कृतार्थोऽस्मि निबर्हितांहसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥ २९ ॥

विलोकनेनेति । हे मुने ! निबर्हितांहसा अपहृतपाप्मना अत एवामुना तव विलोकनेनैव कृतार्थः कृतोऽस्मि । तथाप्यहं गरीयसीरर्थवत्तराः । “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ” इति ईयसुन्प्रत्ययः, “उगितश्च” इति

डीप्, “प्रियस्थिर” इत्यादिना गुरोर्ग्रादेशः । गिरस्तव वाचोऽपि शु-
श्रूषुः श्रोतुमिच्छुरस्मि । शृणोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । नचैतद्व्येत्याह ।
अथवा तथाहीत्यर्थः । ‘अथवेति पक्षान्तरप्रसिद्धयोः’ इति गणव्याख्यानात् ।
श्रेयसि विषये केन तृप्यते न केनापीत्यर्थः । कृतार्थताया इयत्ताभावादिति
भावः । भावे लट् ॥ २९ ॥

एवं प्रयमुक्त्वा सम्प्रत्यागमनप्रयोजनं विनयेन पृच्छति—

गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया ।

तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥ ३० ॥

गतस्पृहोपीति । गतस्पृहो विरक्तोऽपित्वमागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं यया
धृष्टतया व्यवसीयते उद्यम्यते । स्यतेर्भावे लट् । उदितमुत्पन्नं उक्तं वा आत्मनो
मम गौरवं येन सः गुरुः श्लाघ्यः एष तवागम आगमनमेव नोऽस्माकं धृष्ट-
तां तनोति विस्तारयाति । ‘तनु विस्तारे’ लट् । भवतो निस्पृहत्वेऽपि प्रेक्षाव-
त्प्रवृत्तेः प्रयोजनव्याप्त्या सावकाशः प्रश्न इति भावः ॥ ३० ॥

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम ! त्वया ।

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि ॥ ३१ ॥

इति ब्रुवन्तामिति । इति ब्रुवन्तं हरिं स व्रती मुनिरुवाच । कि-
मिति हे पुरुषोत्तम ! पुरुषेषु श्रेष्ठ ! “न निद्धरिणे” इति षष्ठीसमासप्रतिषेधः ।
त्वया इत्थं गतस्पृहोऽपीति न वाच्यम् । निस्पृहस्याप्यत्र प्रयोजनसंभवा-
दिति भावः । तदेवाह । योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीयः प्रत्यक्षीक-
र्तव्य इत्यतोऽस्मादन्यद् गुरु कार्यं किमस्ति ? न किञ्चिदित्यर्थः । तस्मान्न
प्रयोजनान्तरप्रभावकाश इति भावः ॥ ३१ ॥

यदुक्तं योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति तदेव द्रढयति—

उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनैरभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।

उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनस्त्वमग्रभूमिर्निरणयसंश्रया ॥ ३२ ॥

उदीर्णरागेति । उदीर्ण उद्विक्तो रागो विषयाभिलाषः स एव प्रति-
रोधकः प्रतिबन्धकः पाटञ्चरश्च यस्मिन् । “प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाट-
ञ्चरमल्लुचाः” इत्यमरः । अभीक्ष्णमक्षुण्णतया अनभ्यस्तत्वेनाप्रतिहत-
त्वेन च जनैरतिदुर्गमं मोक्षपथमपवर्गमार्गं कान्तारं चोपेयुषः प्राप्तवतः ।

“उपेयिवान्” इत्यादिना कस्वन्तो निपातः । मनस्विनः सुमनसः धीरस्य च । प्रशंसायां विनिः । त्वमेव निरपायः पुनरावृत्तिरहितः संश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेः । अग्रभूमिः प्राप्यस्थानं । “अग्रमालम्बने प्राप्ये” इति विश्वः । “सोऽहम्” इत्यादिश्रुतेस्तत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः । तस्मान्मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति सिद्धम् । “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति श्रुतेः । यथा कस्यचित् कुतश्चित्सङ्कुटात् निर्गतस्य केनचित् कान्तारेणागतस्य किञ्चिन्निर्बाधस्थानप्राप्तिरभयाय कल्पते, तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति ध्वनिः ॥ ३१ ॥

ननु प्रकृतिविविक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो नास्मत्साक्षात्कारादित्याशङ्क्य सोऽपि त्वमेवेत्याह—

उदासितारं निगृहीतमानसैर्गृहीतमध्यात्मदृशा कथंचन ।

बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ॥ ३३ ॥

उदारसितारमिति । पुराविदः पूर्वज्ञाः कपिलादयस्त्वां निगृहीतमानसैरन्तर्निबद्धचित्तैर्योगिभिः आत्मनि अधि इत्यध्यात्मम् । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः ‘अनश्च’ इति समासान्तष्टच् । अध्यात्मं यादृग्ज्ञानं तथा अध्यात्मदृशा प्रत्यग्दृष्ट्या कथञ्चन गृहीतं साक्षात्कृतम् । केन रूपेण गृहीतमित्यत आह । उदासितारं उदासीनं प्रकृतौ स्वार्थप्रवृत्तायामपि स्वयमप्राकृतत्वादस्पृष्टमित्यर्थः । आसेस्तृच् । विकारेभ्यो बहिः बहिर्विकारं महदादिभ्यः पृथग्भूतमित्यर्थः । “अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या” इत्यव्ययीभावः । किञ्च प्रकृतेस्त्वैगुण्यात्मनो मूलकारणात् पृथग् भिन्नम् । “प्रकृतिः पञ्च भूतेषु प्रधाने मूलकारणे” इति यादवः । पुरातनमनादिम् । “सायञ्चिरम्” इत्यादिना ट्युप्रत्ययः । पुरुषं पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनं विदुर्विदन्ति । “विदो लटो वे” तिशेखसादेशः । यथाहुः । “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति । “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्” इत्यादिश्रुतिश्च । सोऽपि त्वमेव “तत्त्वमसि” इत्यादिवाक्यैरैक्यश्रवणात् । तस्मात्त्वमेव साक्षात्करणीय इति सुष्ठुक्तमिति भावः ॥ ३३ ॥

एवं भगवतो निर्गुणस्वरूपमुक्त्वा सम्प्रति प्रस्तुतोपयोगितया सगुणमाश्रित्य
षट्त्रिंशः स्तौति—

निवेशयामासिथ हेलयोद्धृतं फणाभृतां छादनमेकमोकसः ।

जगन्नयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकैरहीश्वरस्तम्भशिरःसु भूतलम् ॥ ३४ ॥

निवेशयामासिथेति । जगन्नयस्य एकस्थपतिरेकाधिपतिः एकशिल्पी च ।
“स्थपतिरधिपतौ तक्षिण बृहस्पतिसचिवयोः” इति वैजयन्ती । त्वं हेलयोद्धृतं
वराहावतारे इति भावः । फणाभृतामोकसः आश्रयस्य सदनश्च । “ओकः
सदानि चाश्रये” इति विश्वः । एकं छादनमावरणं भूतलमुच्चकैरुन्नेतेषु
अर्हेश्वरः शेष एव स्तम्भः तस्य शिरःसु मूर्धसु अग्रेषु च । फणासहस्रेष्विति
भावः । निवेशयामासिथ निवेशितवानसि । विशतेर्ण्यन्तात् लिटि थल् । “क-
ञ्जानु प्रयुज्यते लिटि” इत्यस्तरेणुप्रयोगः । अत्र श्लिष्टाश्लिष्टरूपकयोर्हेतुहेतु-
मद्भावाच्छ्लिष्टं परम्परितरूपकम् ॥ ३४ ॥

अनन्यगुर्वास्त्व केन केवलः पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते ।

मनुष्यजन्मापि सुरासुरान्गुणैर्भवान्भवच्छेदकरैः करोत्यधः ॥ ३५ ॥

अनन्येति । न विद्यतेऽन्यो गुरुर्यस्यास्तस्या अनन्यगुर्वाः इत्यनीकारान्तः
पाठः । समासात्प्राड्ढीषि, “नद्यृतश्च” इति कप्प्रसङ्गः स्यात्, पश्चात्वनुपसर्ज-
नाधिकारात् “वोतो गुणवचनात्” इति न प्राप्नोति, “ङिति न्हस्वश्च” इति
वा नदीसंज्ञात्वात् “आण्णद्याः” इत्याडागमः । केचित्तु समासान्तविधिरनित्य
इति कपं वारयन्ति । तस्याः सर्वोत्तमायास्तव पुराणमूर्तेरमानुषस्वरूपस्य
केवलः कृत्स्नः । “केवलः कृत्स्न एकः स्यात्केवलश्चावधारणे” इति विश्वः ।
महिमा केनावगम्यते न केनापीत्यर्थः । कुतः मनुष्याज्जन्म यस्य स मनुष्यजन्मा
भवान् । “अवज्यो हि ब्रह्मवीहिर्ब्रह्मधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः ।
भवच्छेदकरैः संसारनिवर्तकैर्गुणैर्ज्ञानादिभिः सुरासुरान् । सुरासुरविरोधस्य
कार्योपाधिकत्वेनाशाश्वतिकत्वात् “येषां च विरोधः शाश्वतिकः” इति न द्व-
न्द्वैकवद्भाव इत्याहुः । अधः करोति । “शेषे प्रथमः” इति प्रथमपुरुषः । भव-
च्छब्दस्य युष्मदस्मदन्यत्वेन शेषत्वादिति । मानुष एव ते महिमा दुरवगाहः,
अमानुषस्तु किम् ! इति तात्पर्यार्थः । द्वितीयाद्धेऽसकृद्व्यञ्जनावृत्त्या छेकानु-
प्रासः ॥ ३५ ॥

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गुराममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः ।

उद्धूलोक्त्रितयेन साम्प्रतं गुरुर्धरित्री क्रियतेनरां त्वया ॥ ३६ ॥

लघूकरिष्यन्मिति । त्वमतिभारेण ऊर्जेन स्वरूपेण भङ्गुरां स्वयं भ-

ज्यमानाम् । “भङ्गभासमिदो घुरच्” इति घुरच्प्रत्ययः । ‘भङ्गुरः कर्मकर्त्तरि’ इति नामनः । अमूं भुवमित्यर्थः । लघूकरिष्यन् निर्भारां करिष्यन् किल । “कृ-
भ्वास्ति योगे” इत्यादिना अभूततद्भावे च्विः ‘च्वौ च’ इति दीर्घः । तृतीया दौस्त्रिदिवः
स्वर्गस्तस्मात् । घञर्थे कविधानं । वृत्तिविषये संङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रि-
भागादिवत् । अवातरः अवतीर्णोऽसि । साम्प्रतं सम्प्रति । उदूढलोकत्रितयेन ।
कृक्षाविति शेषः । त्वया धरित्री गुरुः पूज्या भारवती च क्रियते तत्तत्प्रतिशयेन
क्रियते । “तिङश्च” इति तरप्, “किमेत्तिङव्ययघात्” इत्यादिना आमुप्रत्ययः ।
लघुकर्ता गुरुकर्तेति विरोधाभासोऽलङ्कारः । “आभासत्वे विरोधस्य विरोधा-
भास उच्यते” इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

निजौजसोऽजासयितुं जगद्रुहामुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।

समाहितैरप्यनिरूपितस्वनः पदं दृशः स्याः कथमिह ! मादृशाम् ॥ ३७ ॥

निजेति । निजौजसा स्यतेजसा जगद्वयो द्रुह्यन्तीति जगद्रुहः कंसादयः ।
“सत्सूद्विषत्” इत्यादिना किप् । तेषां उजासयितुं तान् हिंसितुमित्यर्थः । “जा-
सिनिप्रहण” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी, जसु हिंसायामिति चुरादिः ।
महीतलं नोपाजिहीथाः यदि नावतरेष्वेत् । ‘ओहाङ् गतौ’ लङ्ङि थासि रूपम् ।
ततस्तर्हि समाहितैः समाधिनिष्ठैरपि । सकर्मकादप्याशितादिवदाविवक्षिते
कर्मणि कर्त्तरि क्तः । अथवा समाहितैः समाहितचित्तैरित्यर्थः । विभक्तधने-
षु विभक्ता भ्रातर इतिवदुत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव
लोप इति कैयटः । अनिरूपितोऽगृहीतस्त्वमीश ! मादृशां । चर्मचक्षुषामि-
ति भावः । विनयोक्तिरियम् । दृशो दृष्टेः पदं गोचरः कथं स्याः । न कथञ्चि-
दित्यर्थः । तस्माच्चत्साक्षात्कार एवागमनप्रयोजनामिति भावः ॥ ३७ ॥

ननु कोऽयं नियमो यन्ममैवायं दुष्टनिग्रहाधिकार इत्याशङ्क्यानन्य-
साध्यत्वमेवाह—

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैस्त्वमेव विश्वंभर विश्वमीशिषे ।

ऋते स्वः क्षालयितुं क्षमेन कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥ ३८ ॥

उपप्लुतमिति । विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरस्तत्सम्बुद्धौ हे विश्वम्भर वि-
श्वत्रातः ! । “संज्ञायां भृतृवृजि” इत्यादिना खच्प्रत्यये, “अरुद्विषत्” इत्या-
दिना मुमागमः । मदोद्धतैः कंसादिभिः उपप्लुतं पीडितमदो विश्वं पातुं
त्वमेव ईशिषे शक्तोऽसि विश्वम्भरत्वादिति भावः । ‘ईश ऐश्वर्ये’ लिटि

धासि रूपम् । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तमाह । क्षपायास्तमस्काण्डैस्तमोवर्गैः ।
 “काण्डोऽस्त्री दण्डबाणावर्गवर्गविसरवारिषु ” इत्यमरः । “कस्कादिषु
 चे”ति विसर्जनीयस्य सत्वम् । मलीमसं मलिनम् । “मलीमसं तु मालिनं क-
 च्चरं मलदूषितम् ” इत्यमरः । ज्योत्स्नातामिस्रा इत्यादिना मत्वर्थीयो
 निपातः । नभः क्षालयितुं रवेः ऋते रविं विना । ‘अन्यारादितरत्ते’ इति
 षञ्चमी । कः क्षमेत शक्नुयात् न कोऽपीत्यर्थः । अत्र वाक्यद्वये समान-
 धर्मस्यैकस्येशिषे क्षमेतेति शब्दद्वयेन वस्तुभावेन निर्देशात्तत्रापि व्यतिरे-
 कमुखत्वाद्वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तम् “सर्वस्य वाक्यार्थगत-
 त्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशे प्रतिवस्तूपमा ” इति ॥ ३८ ॥

करोति कंसादिमहीभृतां वधाज्जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।

हरे! हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विषादिषः प्रत्युन सा तिरस्क्रिया ॥ ३९ ॥

करोतीति । किञ्च जनो मृगाणामिव कंसादिमहीभृतां वधाद्धेतोः स्तवं
 स्तोत्रम् । “स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः ” इत्यमरः । करोतीति यत् हे
 हरे हे कृष्ण! हे सिंहोति च गम्यते । सा स्तुतिक्रिया हिरण्याक्षपुरःसराः
 हिरण्याक्षप्रभृतयो ये असुरास्त एव द्विपास्तेषां द्विषः हन्तुरित्यर्थः । तस्य
 तव प्रत्युत वैपरीत्येन ‘प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्ये’ इति गणव्याख्यानात् ।
 तिरस्क्रिया अवमानः । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । सेति विधेयलिङ्गम् ।
 गजघातिनः सिंहस्य मृगवधवर्णनमिव महासुरहन्तुस्तव कंसादिसुद्रनृपवध-
 वर्णनं तिरस्कार एवेत्यर्थः । अत्रासुरद्विपानामिति हरिद्वरिरिति श्लिष्टपर-
 म्परितरूपकं मृगाणामिवेत्युपमयाऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ ३९ ॥

एवं स्तुत्या देवमभिमुखीकृत्यागमनप्रयाजनं वक्तुमुपोद्धातयति—

प्रवृत्त एव स्वयमुज्ज्वलश्रमः क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ ४० ॥

प्रवृत्त इति । त्वमुज्ज्वलश्रमस्त्यक्तश्रमः सन् क्रमेण भुवनानि द्विषन्तीती
 भुवनद्विषः दुष्टास्तेषां पेष्टुं तान् हिंसितुमित्यर्थः । “जासिनिप्रहण ” इत्या-
 दिना कर्मणि शेषे षष्ठी । स्वयमपरप्रेरित एव प्रवृत्तोऽसि । एवं तर्हि
 पिष्टपेषणं किमिति चेत्तत्राह । तथापि स्वतः प्रवृत्तेऽपि मिथो रहसि त्व-
 दाभाषणे त्वया सह संलापे लोलुपं लुब्धम् । “लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ
 लोलुपलोलुभौ ” इत्यमरः । मनो मां वाचालतया सह युनक्ति वाचालं
 करोतीत्यर्थः । वाचो बहुव्योऽस्य सन्तीति वाचालः । “आलजाटचो

बहुभाषिण ” इत्यालच् । “ स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुभाषि-
णि ” इत्यमरः ॥ ४० ॥

अथ स्ववाक्यश्रवणं सहेतुकं प्रार्थयते-

तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र ! यद्वचः क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।

समस्तकार्येषु गतेन धुर्यतामाहिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

तदिति । तत्तस्मादिन्द्रमुपगतः उपेन्द्रः इन्द्रावरजः । अत एवेन्द्रसन्दिष्टं
श्रोतव्यमिति भावः । किञ्च विश्वस्मै जनाय हितं विश्वजनीनम् । “ आत्मन्वि-
श्वजनभोगोत्तरपदात् खः ” इति खः । यद्वचः क्षणं न तु चिरं मयोच्यते ।
तद्वचोऽहिद्विषो वृत्रघ्नः । “ सर्पे वृत्रासुरेऽप्याहिः ” इति वैजयन्ती । समस्त-
कार्येषु धुर्यतां धुरन्धरत्वं गतेन अतोऽपि भवता निशम्यताम् । प्रार्थनायां
लोट् । धुरं वहतीति धुर्यः । “ धुरो यडूकौ ” इति यत्प्रत्ययः । स्फुटमत्र
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४१ ॥

अथ शिशुपालो हन्तव्य इति वक्तुं तस्यावश्यवध्यत्वेऽनन्यवध्यत्वज्ञापनौप-
यिकतया औद्धत्यप्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तान्तं तावदुद्धटयति-

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दिनेः ।

यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

अभूदिति । प्रतिपक्षाच्छत्रोः जन्म यासां तासां भियामभूमिरविषयः ।
निर्भीक इत्यर्थः । तपनद्युतिः सूर्यतापो दितेस्तनूजो दैत्योऽभूत् ।
कोऽसावत आह । हरेरिन्द्रस्य इन्द्रशब्दार्थनिषूदनं इन्दतीति इन्द्रः । ‘ इदि
परमैश्वर्ये ’ “ ऋचेन्द्र ” इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तः औणादिकनिपातः । तस्य
इन्द्र इति शब्दस्येन्द्र इति संज्ञापदस्य योऽर्थः परमैश्वर्यलक्षणः तस्य नि-
षूदनं निवर्त्तकम् । कर्त्तरि ल्युट् । हरेरैश्वर्यनिहन्तारमित्यर्थः । यं दैत्यं हि-
रण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते हिरण्यकशिपुमाहुरित्यर्थः । अत्र हिरण्यशब्दपूर्वक-
त्वं कशिपुशब्दस्यैव न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्या-
र्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनाख्यार्थदोषमाहुः । यदेवावाच्यवच-
नमवाच्यवचनं हि तत् इतिसमाधानम् । एवंविधविषये शब्दपरेणार्थलक्षणेति
कथञ्चित्सम्पाद्यमित्युक्तमस्माभिः । देवपूर्वं गिरिं ते । इति । धनुरूपपदमस्मै वेद-
मभ्यादिदेश इत्येतद्व्याख्यानावसरे सञ्जीविन्यां घण्टापथे च, विशेषश्चात्रायं
दैत्यमपदिश्य हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते संज्ञात्वेन प्रयुक्ते ॥ ४२ ॥

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।

भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४३ ॥

समत्सरेणेति । समत्सरेण अन्यशुभद्वेषसहितेन । “ मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे ”

इत्यमरः । अस्पृतीयसुरः । असेरुरन् । असुर इति नाम्नः चिराय चिरकालेन ।

“ चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थका ” इत्यमरः । प्रथमाभिधेयतामुपे-

युषा अन्वर्थतया मुख्यार्थतां गतेन तरस्विना बलवता । “ तरसी बलरं-

हसी ” इति विश्वः । येन हिरण्यकशिपुना दिवि सीदन्तीति तेषां द्युसदां

देवानां मनःसु भयस्य पूर्वावतरः प्रथमप्रवेशः । “ ऋदोरप् ” इत्यप् । न्यधीयत

निहितः । धाञः कर्मणि लङ् । अस्मादेव देवानां प्रथमं भयस्योत्पत्तिरभू-

दित्यर्थः ॥ ४३ ॥

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरानपास्य तं रागहृताः सिधेविरे ।

अवापुरारभ्य ततश्चला इति प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥

दिशामिति । श्रियः सम्पदः यतो । यदेत्यर्थः । दिशामधीशान्

दिक्पतीनपि चतुरः सुरान् इन्द्रवरुणयमकुबेरान् अपास्य त्यक्त्वा तं हि-

रण्यकशिपुं रागहृताः रागकृष्टाः सत्यः । न तु बलादिति भावः । सिधे-

विरे । यतो वीरप्रियाः श्रिय इति भावः । तत आरभ्य तदाप्रभृति अयशः

करोतीत्ययशस्करं दुष्कीर्तिहेतुमित्यर्थः । “ कृजोऽर्तिहेतुताच्छाल्यानुलोभ्येषु ”

इति टप्रत्ययः । “ अतः कृकमि ” इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्त्वम् । उच्चैः

प्रचुरं चला अस्थिरा इति प्रवादं जनापवादमापुः । दिगीशानामपि सर्व-

स्वहारित्वात्तदौद्धत्यस्य प्राक्कथ्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।

स्वरूपशोभैकफलानि नाकिनां गणैर्यमाशङ्क्यतदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥

पुराणीति । किञ्च नाकिनां सुराणां गणैः यं हिरण्यकशिपुमाशङ्क्य

बाधकत्वेनोत्प्रेक्ष्य स कालः आदिर्यस्मिन्तत्तदादि तदाप्रभृति स्वरूपशोभैवैकं

फलं मुख्यं प्रयोजनं येषां तेषां सुरादीनां तानि तथोक्तानि । प्रागीदृगसा-

ध्यशत्रोरभावादिति भावः । “ नपुंसकमनपुंसकेन ” इत्यादिना नपुंसकैकशेषः ।

पुराणि दुर्गाणि प्राकारपरिखादिना अगम्यानि चक्रिरे । “ सुदुरोरधिकरणे ”

इति गमेर्ङः । आयुधं निशातं निशितं चक्रे । इति विभक्तिविपरिणामेनान्व-

यः । ‘ शो तनूकरणे ’ इति धातोः क्तः, “ शाच्छोरन्यतरस्याम् ” इतीत्वविक-

विकल्पात्पक्षे आत्मम् । बलानि सैन्यानि भूराणि शौर्यवन्ति चक्रिरे सम्पादि-
तानि । कञ्चुका वारबाणाः । लोहवर्माणित्यर्थः “कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री”
इत्यमरः । घना दुर्भेदाश्चक्रिरे । इत्थं नित्यसन्नद्धा जाग्रति स्मेत्यर्थः ॥४५॥

स सञ्चरिण्णुभुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।

अकारि तस्यै मुकुटोपलस्वलत्करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥४६॥

‘स’ इति । अन्येषु भुवनेषु भुवनान्तरेषु । “सुप्तुपा” इति समासः । सञ्च-
रिण्णुः सञ्चरणशीलः । “अलङ्कृञ्” इत्यादिना चरेरिण्णुच् । श्रियो लक्ष्म्याः
आश्रयः स हिरण्यकशिपुः । यदृच्छया स्वैरवृत्त्या । “यदृच्छा स्वैरवृत्तिः” इ-
त्यमरः । यां दिशमशिश्रियत् अगमत् । श्रियतेर्लुङ् “णिश्रि” इत्यादिना चाङि
द्विर्भावः इयङादेशः । मुकुटोपलेषु मौलिरत्नेषु स्वलन्तः करा येषां तैः ।
शिरसि बद्धाञ्जलिभिरित्यर्थः । ‘उपलः प्रस्तरे रत्ने’ इति विश्वः । तिस्रो
दशा बाल्यकौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा येषां तैस्त्रिदशैर्देवैः । तिस्रः
सन्ध्याः समाहृतास्त्रिसन्ध्यम् । “तद्विद्वत्तथैत्तरपद” इत्यादिना समाहारे द्विगुः ।
‘द्विगुरेकवचनं’ वा टावन्त इति पक्षे नपुंसकत्वम्, “अत्यन्तसंयोगे द्वितीया” इति
द्वितीया । तस्यै दिशे करैर्हस्तैः । “नमः स्वस्ति” इत्यादिना चतुर्थी । नमः नम-
स्कारोऽकारि कृतम् । कृञः कर्मणिलुङ् “चिण् भावकर्मणोः” इति चिण् ।
सन्ध्यावन्दनेऽपि दिङ्मयं परित्यज्य तदागमनभयात्तस्यै दिशे नमस्कारः
कृत इति भावः ॥ ४६ ॥

अथ सोऽपि त्वयैव हत इत्याह—

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता नृसिंह ! सैहीमतनुं तनुं त्वया ॥

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैरुविदारं प्रतिचस्करे नवैः ॥ ४७ ॥

सटाच्छटोति । हे नृसिंह ! नरः सिंह इवेत्युपमितसमासः । ना चासौ
सिंहश्चेत्यापि प्रस्तावात् । सिंहस्येमां सैहीं तनुं कायं बिभ्रता नृसिंहावतारभा-
जेत्यर्थः । किम्भूताम् । अतनुं विस्तीर्णां अत एव सटाच्छटाभिः केशरसमूहैः
भिन्ना घना मेघा येन । अश्रद्धाविग्रहत्वादिति भावः । ‘सटा जटाकेशरयोः’
इति । ‘तनुः काये कृशेऽल्पे च’ इति च विश्वः । त्वया स दैत्यः मुग्धौ नवौ ।
‘मुग्धः सौम्ये नवे मूढे’ इति वैजयन्ती । यौ कान्तास्तनौ तयोः सङ्गेनापि
भङ्गुरैः कुटिलैर्नखैरुविदारं उरोविदार्य “परिक्लिश्यमानेच” इति णमु-
ल्प्रत्ययः । प्रतिचस्करे हतः । किरतेः कर्मणि क्तिच् “ऋच्छत्युतामिति” गुणः,

“हिंसायां प्रतेश्व” इति सुडागमः । वज्रकठिनोऽपि नखैर्विदारित इति बाह्वनसयोरगोचरमहिम्रस्ते किमसाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

अथास्य जन्मान्तरचेष्टितान्याचष्टे—

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ।

स रावणोनाम निकामभीषणं बभूव रक्षः क्षतरक्षणं दिवः ॥४८॥

विनोदमिति । अथ स हिरण्यकशिपुः पुनः भूयोऽपि त्रिदशैः समं सह । ‘साकं सार्द्धं समं सह’ इत्यमरः । रणेन दर्पादन्तस्साराजन्म यस्यास्तस्याः कण्ड्वाः भुजकण्डूतेर्विनोदमपनोदमिच्छन् । प्राग्भवनखक्षतैस्तदपनोदाभावादिन्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य क्षतं नष्टं रक्षणं रक्षा येन तत् । क्षतचुरक्षणामित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । अनेन देवसर्वस्वापहारित्वमुक्तम् । भषियत इति भीषणः । नन्वादित्वात् ल्युट् । “भियो हेतुभये षुक्” इति षुक् । निकामं भीषणः । “सप्सुपा” इति समासः । रावणोनाम रावण इति प्रसिद्धं रक्षो बभूव राक्षसयोनी जात इत्यर्थः । विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः । “तस्यापत्यम्” इत्यणि कृते “विश्रवसो विश्रवणरवणौ” इति प्रकृते रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तरः काण्डे । “यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणोनाम नाम्ना वीरो भविष्यसि” इति । रौतेर्प्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् । रावणरक्षसोर्नियतालिङ्गत्वाद्विशेषणविशेष्यभावेऽपि स्वलिङ्गता ॥ ४८ ॥

अथास्यौद्धत्यमष्टादशश्लोक्याचष्टे—

प्रभुर्बभूषुर्भुवनत्रयस्य यः शिरोऽतिरागादृशमं चिकर्त्तिषुः ।

अतर्क्यद्विघ्नमिवेष्टसाहसाः प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥४९॥

प्रभुरिति । यो रावणः भुवनत्रयस्य प्रभुः स्वामी ब्रूभूषुः भवितुमिच्छुः भुव-सन्नन्तादुप्रत्ययः । अतिरागादुत्साहात् । न तु फलविलम्बननिर्वेदादिति भावः । दशमं शिरः चिकर्त्तिषुः कर्त्तितुं छेतुमिच्छुः । ‘कृती छेदने’ इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः । इष्टसाहसः प्रियसाहसः अतएवेच्छासदृशमिच्छानुरूपं पिनाकिनः प्रसादं वरं विघ्नमिवातर्कयत् उत्प्रेक्षितवान् । इति परमसाहसिकत्वोक्तिः । इत आरभ्य श्लोकषट्केऽपि यच्छब्दस्य स रावणोनाम रक्षो बभू-वोति पूर्वैणान्वयः । रङ्गराजस्तु न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरमिति उपरिष्ठाद-न्वय इत्याह । तदसत् । गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः स्यात्समत्वात् । इति न्याया-

दारुण्यादिवत्प्रत्येकं प्रभनान्वयिनां मिथःसम्बन्धायोगादित्यलम् शाखाचङ्क्रमणेन । पुरा किल रावणः काम्ये कर्मणि पशुपतिप्रणिनाय नव शिरांसि अग्नौ हुत्वा दशमारम्भे सन्तुष्टात्तस्मात् त्रैलोक्याधिपत्वं वव्रे इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ॥ ४९ ॥

अथ कैलासोत्सेपणवृत्तान्तमाह —

समुत्क्षिपन्त्यः पृथिवीभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।

त्रसन्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रमस्वयद्ब्रह्माश्लेषसुत्वेन निष्क्रयम् ॥५०॥

समुत्क्षिपन्निति । यो रावणः पृथिवीभृतां पर्वतानां वरं श्रेष्ठं कैलासं समुत्क्षिपन् । दर्पादिति शेषः । शूलिनो वरप्रदानस्य पूर्वोक्तस्य त्रसन्त्याः शैलचलनेन बिभ्यस्यास्तुषाराद्रिसुतायाः पार्वत्याः ससम्भ्रमो यः स्वयद्ब्रह्मः प्रियप्रार्थनां विना कण्ठग्रहणम् । “सुप्सुपे”ति समासः । तेन आश्लेषः संमेलनं तेन यत्सुखं तेन । त्रैलोक्याधिपस्यसुखादुत्कृष्टेनेति भावः । निष्क्रयं प्रत्युपकारनिर्गतिं चकार । ‘निष्क्रयो बृद्धियोगे स्यात्सामर्थ्ये निर्गतावपि’इति वैजयन्ती । यद्वा निष्क्रयं चकार क्रयेण व्यवहारेण याच्नादोषदैर्न्यं ममाज्जैत्यर्थः । अत्र सुखवरदानयोर्विनिमयात् परिवृत्तिरलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुच्चिद्रिषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहादिवं दिवः॥५१॥

पुरीमिति । यो बली बलवान् रावणः नमुच्चिद्रिषा इन्द्रेण विगृह्य विरुध्य पुरीमरावतीमवस्कन्द अवरूरोध । नन्दनं इन्द्रवर्नं । ‘नन्दनं वनार्नि’त्यमरः । लुनीहि चिच्छेद । “ई हल्यघोरि”तीकारः । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणीन्वा ‘रत्नं श्रेष्ठे मणावपि’इति विश्वः । मुषाण मुमोष । मुष स्तेये “हलः भ्रः शानज्जावि”ति भ्रः शानजादेशः । अमराङ्गनाः हर जहार । सर्वत्र पौनःपुन्येनेत्यर्थः । इत्थमनेन प्रकारेण अहनि च दिवा चाहादिवं अहन्यहनीत्यर्थः । ‘अचतुरे’त्यादिना सप्तम्यर्थवृत्तौ द्वन्द्वे समासान्तो निपातः । दिवः स्वर्गस्थास्वास्थ्यमुपद्रवं चक्रे । अत्रावस्कन्देत्यादौ “क्रियासमाभिहारे लोट् लोटो हिस्वी च वा तध्वमोरि”त्यनुवृत्तौ “समुच्चयेऽन्यतरस्यामि”ति विकल्पेन कालसामान्ये लोट् । तस्य यथोपग्रहं सर्वतिडादेशो हिस्वी च प्रकरणादिना त्वर्थविशेषावसानं “अतो हेरि”ति यथायोग्यं हिलुक् । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमाभिहारः अवस्कन्दनादि क्रियाविशेषाणां समुच्चयः क्रियासमाभेहारः । तिङ्

तत्सामान्यस्य करोतेः समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यनुप्रयोगश्चक्रे इति । अत्र वैचित्र्यात्सौशब्दारूपो गुणः । 'सुपां तिङ्गं परावृत्तिः सौशब्दमिति कीर्त्यते' इति लक्षणात् । समुच्चयश्चालङ्कारः ॥ ५१ ॥

सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम् ।

अनुद्वतः संयति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥ ५२ ॥

सलीलेति । संयति युद्धे । 'समुदायः स्त्रियां संयत्सामिथ्याजिसमिबुधः' इत्यमरः । येन रावणेन अनुद्वतोऽनुधावितः बलस्य शत्रुरिन्द्रः अभ्रमोर्भर्तुरैरावतस्य सलीलयातानि सभङ्गीकगमनानि न प्रशशंस । तथा उच्चैःश्रवसः स्वाश्वस्य चित्रं नानाविधं पदक्रमं पादविक्षेपम् । अर्द्धपलायितादिगतिविशेषमित्यर्थः । न प्रशशंस । किन्तु केवलं शीघ्रतां शीघ्रगामित्वमेव प्रशशंस । अन्यथा शीघ्रं मामास्कन्ध ग्रहीष्यतीति भयादिति भावः ॥ ५२ ॥

अशकुवन्सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ॥ ५३ ॥

अशकुवन्निति । अधीरलोचनः अस्थिरदृष्टिः कौशिको महेन्द्रः उलूकश्च । 'महेन्द्रगुगुलूकव्यालग्राहेषु कौशिकः' इत्यमरः । सहस्ररश्मेः सूर्यस्येव यस्य रावणस्य विक्रमकर्मणो दर्शनं सोढुमशकुवन् । हेमाद्रेर्गुहं गृहं तस्यान्तरं प्रविश्य बिभ्यत्तत्रापि वेपमान एव । बिभीतेः शतरि "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुमभावः । दिवसानि वासराणि निनाय । 'वा तु ऋत्रे दिवसवासराौ' इत्यमरः । यथा पेचकः सूर्योदये भीतः संस्तिष्ठति तथ सोऽपीति भावः । कौशिक इत्यभिधायाः प्रस्तुतैकगोचरत्वेनोभयश्लेषेऽपि विशेष्यश्लेषासम्भवान् उलूकविषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । सहस्ररश्मेरिवेत्युपमाननिर्वाहकत्वाद्वाच्यसिद्धयङ्गम् ॥ ५३ ॥

बृहत्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाद्विकीर्णलोलाग्रिकणं सुरद्विषः ।

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥

बृहत्छिलेति । बृहति शिलेव निष्ठुरे कण्ठे घट्टनादभिघाताद्विकीर्णां विक्षिप्ताः लोलाश्चाभिकणाः स्फुलिङ्गाः यस्य तत् अत एवाप्रसहिष्णु अनभिभावकम् । प्रसहनमभिभव इति वृत्तिकारः । 'अलङ्कृञ्' इत्यादिना इष्णुच् । वैष्णवं चक्रं सुदर्शनं जगत्प्रभोः सकललोकैकस्वामिनः अस्य सुरद्विषो रावणस्य कन्धरायामधि अधिकन्धरं अधिग्रीवम् । विभक्तवर्थेऽव्ययीभावः,

“अव्ययीभावश्च” इति नपुंसकत्वात् “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति च-
स्त्वम् । ‘कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यापि’ इत्यमरः । नाक्रमता-
प्रातिहतं न क्रमते स्म न प्रवर्त्तते स्म । किन्तु प्रतिहतमेवेत्यर्थः । “वृत्तिसर्गा-
तायनेषु क्रमः” इति वृत्तावात्मनेपदम् । वृत्तिरप्रतिबन्धः ॥ ५४ ॥

विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ।

निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५ ॥

विभिन्नेति । स रावणो मदेन दर्पेणेभदानेन च । ‘मदो दर्पेभदा-
नयोः’ इति विश्वः । दन्तीव गज इव विभिन्नो विघाटितः शङ्खो निधिभेदः
कम्बुश्च येन सः सन् । ‘शङ्खो निध्यन्तरे कम्बुललाटारिथनखेषु च’ इति
विश्वः । अकलुषं कलुषं क्षुब्धमाविलं च भवत् कलुषीभवत् । निरस्तगा-
म्भीर्यमविकारित्वमगाधित्वं च यस्य तत् । अपास्तानि पुष्पाणि पुष्पकं
विमानं च यस्मात् तत् । पुष्पपक्षे वैभाषिकः कप् प्रत्ययः । मनुष्यस्येव ध-
र्मः इमं श्रुत्वादिर्यस्योति स्वामी । तस्य मनुष्यधर्मणः । ‘धर्मादनिच्
केवलात्’ इत्यनिच् । मानसं चित्तं तदीयं सरश्च । ‘मानसं सरसि स्वान्ते’ इति
विश्वः । मुहुर्न प्रकम्पयामास न क्षोभयामासेति न किन्तु कम्पयामासैवे-
त्यर्थः । कुबेरस्य महामहिमतया सम्भाविताप्रकीर्णित्वनिवारणाय नञ्द्वयम् ।
सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्द्वयमिति वामनः । अत्र दन्तिरावणयोः प्रकृ-
ताप्रकृतयोः श्लेषः ॥ ५५ ॥

रणेषु तस्य प्राहिताः प्रचेतसा सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।

प्रहर्तुरेवोरगराजरज्जवो जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥

रणेष्विति । किञ्च रणेषु प्रचेतसा वरुणेन प्राहिताः प्रयुक्ताः उरगरा-
जा महासर्पास्ते रज्जव इव उरगराजरज्जवः । नागपाशा इत्यर्थः । तस्य
रावणस्य सरोषहुङ्कारेण पराङ्मुखीकृताः व्यावर्त्तिताः । अत एव सभयाः सत्यः
जवेन वेगेन प्रहर्तुः प्रयोक्तुः प्रचेतस एव कण्ठं प्रपेदिरे प्राप्ताः । अत्र परहिंसा-
प्रयुक्तस्यायुधस्य वैपरीत्येन स्वकण्ठग्रहणादनर्थोत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ५६ ॥

परेतभर्तुर्महिषोऽमुना धनुर्विधातुमुत्त्वातविषाणमण्डलः ।

हतेऽपि भारे महत्स्त्रपाभरादुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

परेतभर्तुरिति । अमुना रावणेन धनुः शार्ङ्गं विधातुं निर्मातुं उत्त्वातमु-
त्पाटितं विषाणयोः शृङ्गयोर्मण्डलं वलयं यस्य स परेतभर्तुः यस्य महि-

पः। वाहनभूत इति भावः । भारे विषाणरूपे । भृञो घञ् । बृतेऽपि महत-
स्त्रपैव भरतस्मात्ततोऽपि दुर्भरादिति भावः। भृञःकैयादिकात् “ऋदोरवि”-
ति अप्प्रत्ययः। भृशमत्यर्थमानतं नम्रं शिरो दुःखेनोवाह वहति स्म । असंयो-
गाल्लिटः कित्वा ‘द्वचिस्वपी’त्यादिना संप्रसारणम्। हतेऽपि भारे नतमिति कि-
रोधः, तदनुप्राणिता चेयं अवनतिहेतुत्वसाधर्म्यात् त्रपाभारत्वोत्प्रेक्षा ॥५७॥

स्पृशन्सशङ्कुः समये शुचावपि स्थितः कराग्रैरसमप्रपातिभिः ।

अधर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैरलञ्चकारास्य वधूरहस्करः ॥ ५८ ॥

स्पृशन्निति । अहः करोतीत्यहस्करः सूर्यः । ‘दिवाविभा निशा ’
इत्यादिना टप्रत्ययः कस्कादित्वात्सत्वम् । शुचौ समये ग्रीष्मकाले अनुपहते
आचारे च स्थितोऽपि । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि । ग्रीष्मे
हुतवहेऽपि स्यात् ’ इति विश्वः । ‘समयाःशपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः’
इत्यमरः । असमप्रपातिभिः। सङ्कुचितवृत्तिभिरित्यर्थः । करणामंशूनां हस्तानां
चाग्रैः । ‘बलिहस्तांशवः कराः ’ इत्यमरः । सशङ्कुः स्पृशन् । अविश्वास-
भयादिति भावः । अधर्माः अनुष्णाः घर्मोदकबिन्दवः स्वेदोदबिन्दवः । ‘म-
न्यौदन ’ इत्यादिना विकल्पादुदकशब्दस्योदादेशाभावः । तैरैव मौक्तिकै-
रस्य वधूरलञ्चकार । ग्रीष्मे तद्गयान्नासह्यं तपतीत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसूर्यवि-
शेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतप्रसाधकप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ५८ ॥

कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा ।

विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥५९॥

कलासमग्रेणेति । कलाभिः षोडशांशैः शिल्पविद्याभिश्च समग्रेण सम्पू-
र्णेन । ‘काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलने कला ’ इति वैजयन्ती ।
गृहानमुञ्चता सदा तद्रहेष्वेव वसता । दण्डभयात् सेवाधर्मत्वाच्चेति भावः ।
मनस्विनीर्मानिनीरुत्कां उत्सुकाः कर्तुं उत्कयितुं । ‘उत्क उन्मनाः’ इति
निपातनादुत्कशब्दात् ‘तत्करोती’ति ण्यन्तात्तुमुन्। पटीयसा मनोभेदचतुरेणेत्यर्थः।
कुतः। रतिं वितन्वता चन्द्रिकाभिश्चतुरोक्तिभिश्च रागं वर्द्धयता इन्दुना वि-
लासिनो विलसनशीलस्य । ‘बौकषलस ’ इत्यादिना घिणुन् प्रत्ययः । तस्य
रावणस्य नर्मसाचिव्यं क्रीडासम्बन्ध्यधिकारित्वे सचेष्टत्वम् । ‘लल्लि क्रीडा
च नर्म च’ इत्यमरः । नाकारीति न । किन्त्वकार्येवेत्यर्थः । अनौचित्यात्प्रा-
प्तनर्मसाचिव्यनिषेधं विवारणार्थं नञ्द्वयम् । सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने नञ्द्वयापीति

वामनः । अत्रेन्दोः प्रकृतस्याप्रकृतेन नर्मसचिवेन श्लेषः ॥ ५९ ॥

विदग्धलीलोचिनदन्तपत्रिकाविधित्तया नूनमनेन मानिना ।

न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥

विदग्धेति । मानिना अहङ्कारिणा अनेन रावणेन विदग्धलीलाश्रतुर-
विलासिन्य इत्यर्थः । तासामुचिताश्च ता दन्तपत्रिकाश्च कर्णभूषणानि
विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रिकेति साधीयान्पाठः । अन्यथा विप्रकृष्टार्थप्रतीति-
कत्वेन कष्टाख्यार्थदोषपत्तेः । ‘कष्टं तदर्थावगमो दूरायतो भवेदि’ति लक्षणा-
त् । विलासिनीनां या विभ्रमदन्तपत्रिका विभ्रमार्थानि यानि दन्तमयपत्राणि ।
विभ्रमदन्तशब्दयोः षष्ठीसमासपर्यवसानात् तादर्थ्यलाभः । तासां विधित्तया
विधातुमिच्छया । विपूर्वाद्वातेः ‘सनि मिमी’ इत्यादिना इकारः “अत्र
लोपोऽभ्यासस्ये”त्यभ्यासलोपस्ततः स्त्रियामित्यनृवृत्तौ “अ प्रत्ययात्” इत्य-
कारप्रत्यये टाप् । नूनं निश्चितं जातु कदाचिदपि । ‘कदाचिज्जातु’
इत्यमरः । उद्धृतमुत्पाटितं विनायकस्य गणेशस्येदं वैनायकं एकं विषाणं
दन्तः । ‘विषाणं पशुशृङ्गे स्यात्कीडाद्विरददन्तयोः’ इति विश्वः । अद्यापि
पुनर्न प्ररोहति न प्रादुर्भवति । प्रपूर्वात् ‘रुह प्रादुर्भावे’ इत्यस्मात् लट् ।
किमन्यदकार्यमस्येति भावः । एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्तत्वमुपेक्ष्यते
नूनमिति ॥ ६० ॥

निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।

प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः प्रकम्पनेनानुचक्रम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

निशान्तेति । निशान्तं गृहं । ‘निशान्तं गृहशान्तयोः’ इति विश्वः ,
तत्र याः नार्यः । शुद्धान्तस्त्रिय इत्यर्थः । तासां परिधानानि अन्तरीयाणि ।
‘अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यध्रौऽशुके’ इत्यमरः । तेषां धूननं चालनम् ।
धूञो ण्यन्तात् ल्युट् “धूञ्प्रीजौर्नुग्वक्तव्यः” इति नुक् । तेन स्फुटागसा व्य-
क्तापराधेनापि अन्तःपुरद्रोहस्य महापराधत्वादिति भावः । ऊरुषु तासां
सक्थिषु लोलचक्षुषः सतृष्णदृष्टेः । ‘सक्थि क्लीवे पुमानूरुः’ इति ‘लोलश्चलस-
तृष्णयोः’ इति चामरः । अत एव तस्य रावणस्य प्रियेण प्रमोदास्पदभूतेन
अङ्गीकृता म्लानिर्न दोषायेति न्यायादिति भावः । प्रकम्पनेन अनपराधे
अपराधाभावेऽपि बाधिताः । राजपुरुषैरेति शेषः । सुराः अनुचक्रम्पिरे
स्वयमुपायेनान्तः प्रविश्यानपराधबाधानिवेदनेन मोचयता वायुना अनुकम्पि-
ता इत्यर्थः । एकस्य वैदग्ध्याद्बहवो जीवन्तीति भावः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।

बभार बाष्पीद्विगुणीकृतं तनुस्तनूनपाद्भूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥

तिरस्कृतइति । किञ्च तस्य रावणस्य जनाभिभाविना लोकतिरस्कारिणा महीयसामतिमहतां महसां तेजसां महिम्ना महत्वेन । “पृथ्वादिभ्य इमनिञ्वा” इति इम्निच् । मुहुस्तिस्कृतः अत एव तनुः कृशः तनुं न पातयति जाठररूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपादाग्रीरीति स्वामी । ‘नभ्राडि’ ल्यादिसूत्रेण निपातनाञ्जो लोपाभावः । आधिजैर्दुःखोत्थैर्बाष्पैः निश्वासेष्माभिः । ‘बाष्पा नेत्रजलोष्मणोः’ । ‘पुस्याधर्मानसी व्यथा’ इति विश्वामरी । द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुणः । ततः च्विः द्विगुणीकृतं द्विरावृत्तम् । ‘गुणस्वावृत्तिशब्दादिज्वेन्द्रियामुख्यतन्तुषु’ इति वैजयन्ती । धूमवितानं धूममण्डलं बभार । अग्निरपि तःसन्निवी निस्तेजस्को धूमायमान आस्त इत्यर्थः । धूमद्वैगुण्यासम्बन्धे सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्य मर्माविधमुद्ग्रतां निजं द्विजिह्वादोषमजिह्वागामिभिः ।

नभिद्वमाराधयितुं सकर्णकैः कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥

परस्येति । किञ्च इदं दीप्तं । उपमित्यर्थः । ‘इन्वी दीप्तौ’ कर्तरि क्तः । तं रावणमाराधयितुं सेवितुं परस्य स्वेतरस्य मर्माणि हृदयादिजीवस्थानानि कुलाचारव्रतानि च विद्वथति भिनत्तीति मर्मावित् । विध्यतेः क्प् ‘ग्रहिज्ये’ ति सम्प्रसारणं ‘नहिवृती’ ल्यादिना पूर्वस्य दीर्घः । तं मर्माविधं निजं स्वीयं द्विजिह्वादायां सर्पत्वे यो दोषो दृष्टिविषत्वादिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वा पिशुनता । ‘द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ’ इत्यमरः । सैव दोषस्तमुज्झतां त्यजतां फणिनां सम्बन्धिभिरजिह्वागामिभिः करचरणादिमद्विग्रहधारिवात् ऋजुगतिभिः । अकपटचारिभिश्च तथा कर्णाभ्यां सह वर्तन्त इति सकर्णकाः तैश्चतुःश्रवस्त्वं विहायाविष्कृतकर्णैरित्यर्थः । “तेन सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः “शेषादिभाषा” इति कप् । अन्यत्र कर्णयति सर्वं शृणोतीति कर्णको नियन्ता । कर्णयतेर्बुल् ततः पूर्ववत्समासे सकर्णकैः सन्नियामकैरित्यर्थः । कुलैर्बर्गेर्भुजङ्गता सर्पता विटत्वं च । ‘भुजङ्गे विटसर्पयोः’ इति हलायुधः । न भेजे त्यक्ता । भुजैर्गच्छन्तीति भुजङ्गाः । ‘गमेः सुपि खञ् च ङिद्वा वाच्यः’ । तस्मिन्नियन्तरि खलैः खलत्वमपि सर्पैः सर्पत्वमपि विहाय वेषभावक्रियाभिः सौम्यत्वं श्रितमित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसर्पविशेषणस्यादप्रस्तुतखलव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिः ॥ ६३ ॥

तदीयमातङ्गघटाविघटितैः कटस्थलप्रोषित दानवारिभिः ।

मृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्त्तिभिश्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥ ६३ ॥

तदीयेति । तदीयमातङ्गानां घटाभिर्व्यूहैः विघटितैरभिहतैः । ‘गजानां घटना घटा’ इत्यमरः । अत एव कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यपगतानि दान-
नारीणि येषां तैः मृहीताः पलाय्य संश्रिता दिशो यैस्तैर्मृहीतदिक्कैः । “शेषाद्वि-
भाषा” इति कप् । अपुनर्निवर्त्तिभिर्भयात्तत्रैव स्थितैर्दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं
दिक्षु स्थिता गजाः दिग्गजा इत्यनुगतार्थनामकत्वमलम्भि लब्धम् । लभेर्ष्य-
न्तात्कर्मणि लुङ्, “विभाषा चिण्णमुलोः” इति विकल्पान्नुमागमः ॥ ६४ ॥

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः सुरेन्द्रबन्दिश्वसितानिलैर्यथा ।

सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा वपुर्जलाद्रापिवनैर्न निर्ववौ ॥ ६५ ॥

अभीक्ष्णमिति । उष्मणा स्मरज्वरेण सहितः सोष्मा तस्य सोष्मणस्तस्य
रावणस्य वपुरभीक्ष्णं भृशमुष्णैरपि । शोकादिति भावः । सुरेन्द्रस्य बन्धः
बन्दीकृताः स्त्रियः तासां श्वसितानिलैः निःश्वासमारुतैर्यथा निर्ववौ नि-
र्वृतम् । ‘निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे’ इति वैजयन्ती । तथा सचन्दनाम्भःकणाः
चन्दनोदकबिन्दुसहिताः ते च ते कोमला मृदुलाश्च तैर्जलाद्राणां जलो-
क्षिततालवृन्तानां पवनैर्न निर्ववौ । ‘ध्रुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनं च
तत् । जलेनाद्रं जलाद्रां स्यात्’ इति वैजयन्ती । अत्र सन्तप्तस्योष्णोपचा-
राभिर्वृत्तिरिति कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ६५ ॥

तपेन वर्षा शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रसूनकृप्तिं दधतः सदर्त्तवः पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥ ६६ ॥

तपेनेति । सदा नित्यं । नतु यथाकालं । प्रसूनकृप्तिं कुसुमसम्पत्तिं । ‘प्रसूनं
कुसुमं सुमम्’ इत्यमरः । दधतो धारयन्तः ऋतवो वर्षाः प्रावृट् तपेन ग्रीष्मे-
ण । ‘उष्ण उष्मागमस्तपः’ इति ‘स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमि वर्षा अथ शरत्-
स्त्रियाम्’ इति चामरः । तथा हिमागमो हेमन्तः शरदा तथा शिशिरो
वसन्तलक्ष्म्या च समेत्य मिथुनीभावेन मिलित्वा अस्य रावणस्य पुरे वसन्ती-
ति वास्तव्याः वस्तारः “वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्” इति तव्यत्प्रत्ययः । ते
च कुटुम्बिनश्च तेषां भावं तत्तां प्रतिवासित्वमित्यर्थः । ययुः समेत्य ययुरिति
समुदायसमुदायिनोरभेदविवक्षया समानकर्त्तृत्वम् । अत्र पुरे युगपत् सर्वर्तु-
सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ६६ ॥

स चायमासन्नविनाशस्त्वयैव हत इति पुमेनाह—

अमानवं जातमजं कुले मनोः प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः सदाभिमानैकधना हि भानिनः ॥ ६७ ॥

अमानवमिति । मनोरयं मानवः । “तस्येदं” इत्यण्प्रत्यये पर्यवसानाज्जातावेकवचनं । अन्यथा मनोर्जातमित्येव स्यात् । अमानवममानुषं न जायत इत्यजं “अन्येष्वपि दृश्यते” इति डप्रत्ययः । तथापि मनोः कुले जातं रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति विरोधः । स चाभासत्वादलङ्कार इत्याह । प्रभाविनमिति महानुभावे तस्मिन् कश्चिद्विरोध इति भावः । “आभीक्ष्ण्ये णिनिः” इति णिनिर्वा त्वर्थीयः । भवन्तमिति शेषः । आत्मनः स्वस्यान्तं करोतीति अन्तम् । अन्तशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात्पचाद्यच् । भाविनं भविष्यन्तम् । “भविष्यति गम्यादयः” इति णिन्यन्तनिपातः । जानन्नपि यो रावणः जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी सौता तां न मुमोच नामुञ्चदित्यन्वयः । जानतोऽपि अमोचने कारणमाह । भानिनः सदा प्राणान्ययेऽपि अभिमान एवैकं मुख्यं धनं येषां ते प्राणान्ययेऽपि न मानं मुञ्चन्तीत्यर्थः । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६७ ॥

स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन्भवानमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् ।

पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥ ६८ ॥

स्मरतीति । भातीति भवान् । भातेर्डवतुः । दाशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथिः । “अत इज्” इतीञ्प्रत्ययः । भवन् रामः सन्नित्यर्थः । भवतेर्लटः शत्रादेशः । वनान्ताद्वण्डकारण्यात् वनितापहारिणं सीतापहर्तारं अमुं रावणं । आबद्धः प्रक्षिप्ताद्रिभिर्वद्धसेतुः अत एव चलन्ति जलानि यस्य स च अत एव आविलश्च तं आबद्धचलज्जलाविलं पयोधिं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा लङ्कासमीपे । ‘समयानिकषाशब्दौ सामीप्ये त्वव्यये मतौ’ इति हल्ययुधः । “अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेष्वपि” इति द्वितीया । हनिष्यति अवधीत् । “अभिज्ञावचने लट्” इति भूते लट् । अदो हननं भवान् स्मरतीति काकुः । प्रत्यभिजानासि किमित्यर्थः । शेषे प्रथमः ॥ ६८ ॥

अथोषवन्ति उलनापरोऽपरमवाप्य शैलूष इवैव भूमिकाम् ।

तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते सग्नति सोऽप्यसः परैः ॥ ६९ ॥

अथेति । अथ राक्षसदेहत्यागानन्तरं सम्प्रति छलनापरः परप्रतारणापर एष रावणः शैलूपो नटः तस्य भूमिकां रूपान्तरमिव । ‘शैलूपो नटभिल्लयोः । भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे’ इति विश्वः । अपरामुपपत्तिं जन्मान्तरमित्यर्थः । अवाप्य शिशुपालसंज्ञया तिरोहितात्मा तिरोहितस्वरूपः सन् सोऽपि रावण एव सञ्जपि परैरितरैः स न भवतीत्यसः तस्मादन्य एव । “नञ्” इति नञ्समासः । अत एव ‘एतत्तदोः सुलोप’ इत्यादिना न सुलोपः । प्रतीयते ज्ञायत इति प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लट् । यथैक एव शैलूपः रूपान्तरमास्थाय तद्देशभाषादिभिरन्य एव प्रतीयते । तद्वदयमपि मानुषदेहपरिग्रहादन्य इव भाति दौर्जन्यं तु तदेवेत्यवश्यं संहार्य इति भावः ॥ ६९ ॥

अथैतदौर्जन्यं त्रिभिराविष्करोति—

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।

युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चैरसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥ ७० ॥

स बाल इति । स शिशुपालो बालः सन् वपुषा चतुर्भुजो भुजचतुष्टयवानासीत् । विष्णुरिति ध्वनिः । मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्तुल्यः त्रिलोचनो लोचनत्रयवानासीत् । त्र्यम्बक इति ध्वनिः । बालविशेषणात्सम्प्राति तत्सर्वमन्तर्हितमिति भावः । सम्प्राति तु युवा सन् करेण बलिना आक्रान्तमहीभृदधिष्ठितराजकः सन् अन्यत्रांशुव्याप्तशैलः । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । उच्चकैस्तेजसा रविरसंशयं संशयो नास्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । वपुषा मुखेन चेति । “येनाङ्गविकारः” इति तृतीया । हानिवदाधिक्यस्यापि विकारत्वात् । तथा च वामनः । हानिवदाधिक्यमप्यङ्गविकार इति । तेजसेति “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्” इति तृतीया । कराक्रान्तेत्यादिना श्लेषानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा । रविरसंशयमिति तस्य पूर्णेन्दुनिभ इत्युपमया संसृष्टिः । हरिहरादितुल्यमहिमत्वादिति दुर्द्धर्षः स इति भावः ॥ ७० ॥

स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसामनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया ।

दशाननादीनभिराह्मदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान्हसत्यसौ ॥ ७१ ॥

स्वयमिति । यदृच्छया स्वेच्छया । स्वयं सामर्थ्येन न तु देवताप्रसादबलादिति भावः । सुरदैत्यरक्षसां देवदानवयातुधानानां अनुग्रहावग्रहयोः प्रसादनिग्रहयोर्विधाता कर्त्ता असौ शिशुपालः अभिराद्धाभिराराधिताभिर्देवताभिरीश्वरादिभिर्वीतीर्णो दत्तो वीर्यातिशयः प्रभावातिशयो येषां तान्दशान-

नादीन् हसति । अनन्यप्रसादलब्धैश्वर्ये मयि कथं याचकैस्तुल्यतेति गर्वा-
द्भसतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।

सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥

बलेति । जिगीषुणा नित्योत्साहवतेत्यर्थः । तेन शिशुपालेन बलावले-
पाद्बलगर्वादधुनापि पूर्ववत्पूर्वजन्मनीव जगत्प्रबाध्यते । तथाहि । सती पतिव्र-
ता योषिदिव सुनिश्चला अतिस्थिरा प्रकृतिः स्वभावो भवान्तरेष्वपि पुमांसम-
भ्येति । ‘पतिं या नाभिचरति मनो वाक्कायसंयता । सा भर्तुर्लोकमाप्नोति
सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥’ इति मनुः । उपमोपमेयपुरस्कृतोऽर्थान्तरन्या-
सः ॥ ७२ ॥

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशानिकेतनातिथिम् ।

शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो विपादनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

तदेनमिति । तत्तस्माद्विधेर्विधातुरपि उल्लङ्घितशासनं । स्वयंविधातेत्या-
युक्तरीत्यातिक्रान्तदैवमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । एनं शिशु-
पालं कीनाशानिकेतनातिथिं कीनाशो यमः तस्य निकेतनं गृहं तत्र अतिथिं
प्राघुर्णिकं विधेहि कुरु । यमगृहं प्रेषयेत्यर्थः । ‘कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृता-
न्तोपांशुघातिनोः’ इति विश्वः । न चैतत् प्राघुर्णिकहस्तेन सर्पमारणं भवादृ-
शामवश्यकर्तव्यत्वादित्याह । शुभेतराचारेण दुराचारेण विपाकिमाः परिपा-
केन निर्वृत्ताः कालपरिपाकेण प्राप्ता आपदो येषां ते तथोक्ताः । “द्वितः
किः” इति पच्चेः क्रिप्रत्ययः, “कर्मिभ्रित्यम्” इति तद्धितो मन्प्रत्ययः । असा-
धवो दुष्टाः । सतां भवादृशां जगन्मियन्तृणां निपातनीयाः वध्या हि । न च
नैर्घृण्यदोषः । स्वदोषेणैव तेषां विनाशो निमित्तमात्रत्वादस्माकमित्याशयेन शुभे-
राचारेत्यादिविशेषणोक्तिः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७३ ॥

किञ्चैवं दुष्टनिग्रहे शिशुानुग्रहः स्यादित्याह—

हृदयमारिवधोदयादुदूढद्रुढिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।

धनपुलकपुलोमजाकुचाग्रव्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

हृदयमिति । अरिवधोदयाद्रिपुनाशलाभात् उदूढद्रुढिम नैश्चिन्यात् धृतदा-
ह्यं । स्वस्थमिति यावत् । पृथ्वादित्वात् दृढशब्दात् “पृथ्वादिव्य इमानि-
ज्वा” इति इमनिच्प्रत्ययः । “र ऋतो हलादेर्लघोः” इति ऋकारस्य रेफादेशः ।

पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरन्दरः इन्द्रः । “ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ” इति खञ् प्रत्ययः, “ खचि ऋस्वः ” इति उपधाऽहस्वः “ वाचंयमपुरन्दरौ चे ” ति निपातनाददन्तत्वं मुमागमश्च । तस्य हृदयं पुनर्भूयोऽपि । पूर्ववदेवेति भावः । घनपुलकयोः सान्द्रोमाञ्चयोः पुलोमो नाता पुलोमजा शची तस्याः कुचाग्रयोः द्रुतपरिरम्भः औत्सुक्यात् शीघ्रालिङ्गनं तत्र यत्पीडनं तस्य क्षमत्वं सहत्वं दधातु प्राक् चित्तविक्षेपास्तमोगेन शक्रेण सम्प्रति त्वत्प्रसादान्निष्कण्टकं स्वकीयं राज्यं भुज्यतामित्यर्थः । अत्र दार्ढ्यपदार्थस्योदूढद्राढ्येति विशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वं प्रति हेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । हृदयनिपीडनक्षमत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्यर्थालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासश्च तैरन्योन्यं संसृज्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम् । ‘ अयुजि नयुगोक्तो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । ’ इति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-

स्तस्मिन्नुत्पाने पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं विभ्रति ।

शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैतं प्रति

व्योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥

ओमिति । तस्मिन्सुरमुनी नारदे इति इत्यम्भूतां वाचं व्याहृत्योक्त्वा नभ उत्पतिते खमुद्गते पुरोऽग्रे इन्दोः श्रियं विभ्रति सति अथ मुनिवाक्यानन्तरमोमित्युक्तवतस्तथास्विक्यङ्गीकृतवतः । ‘ ओम्प्रभेऽङ्गीकृती रोपे ’ इति विश्वः । चेदानीं जनपदानामयं चैवः शिशुपालः “ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ” इति ज्यङ्प्रत्ययः । तं प्रति क्रुद्धस्य शार्ङ्गिणो माधवस्य वदने व्योम्नीवानिशं सर्वदा अव्याभिचारेणेत्यर्थः । शत्रूणां विनाशस्य पिशुनः सूचकः । ‘ चन्द्रमभ्युत्थितः केतुः क्षितीशानां विनाशकृत् ’ इति शास्त्रादिति भावः । केतुस्तत्पातविशेषः । ‘ केतुर्धुतौ पताकायां ग्रहोत्पातारिलक्ष्मसु ’ इत्यमरः । भ्रुकुटिच्छलेन भ्रूभङ्गव्याजेनास्पदं प्रतिष्ठां स्थितिं चकार “ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ” इति निपातनात् सुडागमः । अनेन वाक्यार्थभूतस्य वीररससहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानुभावेन भ्रुकुट्या कारणभूतोऽनुमेय इत्युक्तम् । तथा तदविनाभूतस्याङ्गेनो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उत्साहोऽप्युत्पन्न एवेत्यनुसन्धेयम् । इन्दोः श्रियं विभ्रति इत्यत्र मुनेरिन्दुश्रियोऽयोगात्तत्सदृशीमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनालङ्कारः । वदने व्योम्नीवेत्युपमा । भ्रुकुटिच्छलेन केतुरिति छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपन्हवः । तत्र शत्रुविनाशसूचके

त्वपेक्षितेन्दुसान्निध्यव्योमावस्थानसम्पादकत्वे निदर्शनोपमयोरपन्होपकारस-
त्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्य-
ल्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः । यथाह भगवान् भाष्यकारः । मङ्गलादीनि मङ्गलम-
ध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यापुष्पत्पुरुषाणि च भवन्ति
अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्तीति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'सूर्याश्विर्गसजस्तताः
सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।' इति लक्षणात् । सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः । यथाह
दण्डी । 'सर्गेरनतिविस्तीर्णः श्राव्यवृत्तैः सुसन्निवाभिः । सर्वत्र भिन्नसर्गान्तरूपेते
लोकरञ्जकम्' इति ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये

कृष्णनारदसम्भाषणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ कविः कविकाव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकसर्गसमाप्तिं कथयति । इतीति ।
इतिशब्दः समाप्तौ माघकृताविति कविनामकथनं महाकाव्ये इति महच्छब्देन
लक्षणसम्पत्तिः सूचिता शिशुपालवध इति काव्यनामकथनं प्रथमः सर्ग इति
समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां शिशुपालवध-
काव्यव्याख्यायां सर्वङ्कवाख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अस्मिन्सर्गे मन्त्रवर्णनाय बीजं वपति —

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् ।

अभिचैद्यं प्रतिष्ठामुरासीत्कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

यियक्षमाणेनेति । अथेन्द्रसन्देशश्रवणानन्तरं यियक्षमाणेन यष्टुमिच्छ-
ता । यजतेः सन्नन्ताल्लुटः शानच् । पार्थेन पृथापुत्रेण युधिष्ठिरेण ।
“तस्येदम्” इत्यण् । अन्यथा स्त्रीभ्यो ढक् स्यात् । आहूतः आकारितः । ब्र-
यतेः कर्मणि के सम्प्रसारणदीर्घौ । तथा अभिचैद्यं शिशुपालं प्रति ।
“लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये” इत्यव्ययीभावः । “अभिरभागे” इति कर्म-
प्रवचनीयत्वे तदोगे “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति वा द्वितीया । प्रति-
ष्ठामुः प्रस्थातुमिच्छुः । तिष्ठतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मुरं द्विषन्मुरारिः । “द्वि-
योऽभिप्रे” इति शतृप्रत्यये, “द्विषः शतुर्वा” इति वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः ।
कार्यद्वयेन सुरकार्यसुहृत्कार्यरूपेणाकुलो विप्रतिषेधादावश्यकत्वाच्च द्वयोः का-
र्ययोर्विषये सन्दिहान आसीत् । अतो मन्त्रस्यायमवसर इति भावः ॥ १ ॥

एवं मन्त्रबीजसन्देहमुपन्यस्य मन्त्रोचितं देशमाह—

सार्धमुद्धवसीरिभ्यामथासावासदत्सदः ।

गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥ २ ॥

सार्धमिति । अथ सन्देहानन्तरं असौ हरिः अभिनभः । पूर्ववदव्ययी-
भावः, कर्मप्रवचनीयत्वे वा द्वितीया । गुरुकाव्यौ बृहस्पतिशुक्रावनुगावनुया-
यिनौ यस्यां तां । ‘गीष्पतिधिष्णो गुरुः’ इति ‘शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यः’ इति
चामरः । चन्द्रस्येमां चान्द्रीं श्रियं विभ्रत् । अत्र श्रीतुल्यां श्रियमिति निद-
र्शनाभेदः । उद्धवसीरिभ्यां सार्धं उद्धवरामाभ्यां सह सदः सभामासदत्
अगमत् । राजसदसः प्रासादत्वादिति भावः । सदेर्लुङि पुषादित्वात् च्छे-
डादेशः । अत्र मनुः । “ गिरिपृष्ठं समारूढ्य प्रासादं वा रहोगतः । अरण्ये
निःशलाके वा मन्त्रयेद्वावभाविनी ॥ ” इति॥ २ ॥

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।

व्यद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्री ॥ ३ ॥

जाज्वल्यमानेति । जगतः शान्तयेऽनुपद्रवाय समुपेयुषी मिलिता जा-
ज्वल्यमाना भृशं ज्वलन्ती । “ धातारेकाचो ह्लादेः क्रियासमभिहारे यङ् ” इति य-
ङ्, ततो लटः शानजादेशे टाप् । असौ नराः पुरुषा एव शिखिनोऽग्नयस्तेषां
त्रयी । ‘द्वित्रिभ्यां’ इत्यादिना तयस्यायजग्देशे कृते ‘टिङ्गाणञि’ त्यादिना
ङीप् । सभा आस्थानी सैव वेदिः । ‘वेदिः परिष्कृता भूमिः’ इत्यमरः । तस्यां
व्यद्योतिष्ट दीप्यते स्म । “ द्युद्रयो लुङि ” इत्यभावे तङ् । रूपकालङ्कारः॥ ३॥

रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इव ॥ ४ ॥

रत्नेति । रत्नानां स्तम्भाः । इति षष्ठोऽसमासस्य विशेषे पर्यवसानाद्वि-
कारार्थत्वम् । तेषु सङ्क्रान्तप्रतिमाः सङ्क्रान्तप्रतिविम्बाः । ‘प्रतिमानं प्रतिविम्बं
प्रतिमा’ इत्यमरः । ते त्रयः एकाकिनोऽसहाया अपि । “ एकादाकिनिच्चा-
सहाये ” इत्याकिनिच्प्रत्ययः । परितोऽभितः सर्वतः “ पर्यभिभ्यां च ” इति
तत्सिल्प्रत्ययः, स च सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते । पौरुषेयेण प्रतिविम्बभूयस्त्वात्
पुरुषसमूहेनावृता इवेत्युत्प्रेक्षा । चकाशिरे । “ सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ ” । “ पुरु-
षाद्वधविकारसमूहेतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ” इति समूहे ढञ्प्रत्ययः । एतेन
विजनत्वमुक्तं । यद्यपि “ निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भिच्यन्तरसंश्रये । प्रासादाग्रे

त्वरण्ये वा मन्त्रयेद्भावमविनौ॥” इति कामन्दकीये मन्त्रभूमेः स्तम्भप्राचुर्यनिषेधो गम्यते । तथापि तस्यापि विजनोपलक्षणत्वाददोष इति भावः ॥ ४ ॥

अध्यासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।

नैरूहे केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

अध्यासामासुरिति । अमी त्रयो रामकृष्णोद्धवा यान्युत्तुङ्गहेमपीठानि आसनानि अध्यासामासुरधितष्ठुः । येषूपविष्टा इत्यर्थः । “अधिशोड्स्थासां कर्म” इति कर्मत्वं । ‘आस उपवेशने’ लिट् “दयायासश्च” इत्याम्प्रत्ययः “कृ-ज्ज्ञानुप्रयुज्यते लिटि” इति अस्तेरनुप्रयोगः, “आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य” इति कृज एवेति नियमादस्तेर्नात्मनेपदम् । तैः पीठैः केसरिभिः सिंहैः क्रान्तानां त्रिकूटस्य त्रिकूटाद्रेः शिखराणामुपमा सादृश्यं ऊहे ऊढा । बहेः कर्मणि लिट् सम्प्रसारणं । त्रीणि कूटान्यस्पेत्यन्वर्थसंज्ञा । ‘कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्’ इत्यमरः । उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्ययोः ।

हरिर्विप्रतिषेधं तमाचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥

गुर्विति । अथोपवेशनानन्तरं विचष्टे इति विचक्षणः वक्ता । कर्त्तरि ण्युडिति न्यासकारः । “असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति चक्षिडः ख्या-जादेशाभावः । हरिर्गुर्वोः उद्धवरामयोः पितृव्यजेष्ठभ्रात्रोर्द्वयायाद्वाभ्यामित्यर्थः । गुरुणोर्महतोरुभयोः कार्ययोः पूर्वोक्तयोः तं विप्रतिषेधं विरोधमाचक्षे आख्यातवान् । तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुङ्कुलाग्रदन्तः स्मितैः ।

स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

द्योतिनेति । कुन्दं माघभवः पुष्पविशेषः । ‘माघं कुन्दम्’ इत्यमरः । कुन्दकुङ्कुलाग्राणीव दन्ता यस्य तस्य कुन्दकुङ्कुलाग्रदन्तः । “अग्रान्तशुद्ध-शुश्रूषवराहेभ्यश्च” इत्यग्रान्तपूर्वपदबहुव्रीहेः समासान्तो वैभाषिको दत्तादेशः । तस्य हरेः सरस्वती अन्तःप्रधाना सभा अन्तःसभा सभाभ्यन्तरमित्यर्थः । सा द्योतिता प्रकाशिता यैस्तैः स्मितैः स्नपितेव क्षालितेव । स्नातेर्ण्यन्तात् क्तः, ‘अस्ति-हीवली’ इत्यादिना पुगागमः “मितां ऋस्वः” इति ऋस्वः । शुद्धवर्णा स्फुटाक्षरत्वात् स्वच्छकान्तिरभवत् । अत्र स्वाभाविकवर्णशुद्धेः स्नानहेतुकत्व-मुत्प्रेक्ष्यते । स्मितपूर्वाभिभाषी हरिरिति भावः ॥ ७ ॥

कार्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पण्डितमानित्वं ता-
वत्परिहराते-

भवद्विरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

पूर्वरङ्गप्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

भवद्विरामिति । भवाद्विरां युष्मद्वाचां अवसरप्रदानाय । प्रसञ्जनाये-
त्यर्थः । नोऽस्माकं वचांसि । सिद्धान्तोक्तयनार्थमुच्यते न तु सिद्धान्तत्वे-
नेत्यर्थः । तथाहि । पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गः नाट्यशाला तत्स्थं क-
र्मापि पूर्वरङ्ग इति दशरूपके । अतः पूर्वरङ्गो नाम रङ्गप्रधानाख्यो रङ्गविघ्न-
शान्तिकारी नान्दीपाटगीतवादित्राद्यनेकाङ्गविशेषो नाट्यादौ कर्त्तव्यः
कर्मविशेषः । तदुक्तं वसन्तराजीये । ‘ यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥ ’ इति । स पूर्वरङ्गो नाटके भवं ना-
टकीयं तत्र वर्णयित्यर्थः । “ वृद्धाच्छः ” तस्य ‘ आयेनेयीनीयि ’ इत्या-
दिनेयादेशः । तस्य वस्तुनः प्रसिद्धस्य प्रसङ्गाय प्रसञ्जनाय । प्रवर्त्तना-
येति यावत् । अत्र प्रथमवादो न दोषायेति भावः । पूर्वरङ्गः प्रस्तावनेति
रङ्गराजः । तच्चिन्त्यम् । ‘ पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य
तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥ प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च ।
आरम्भे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यामेप्यते ॥ ’ इति दशरूपकादुक्तभेदविरोधादि-
ति । अत्र हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसञ्जकत्वस्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वये शब्दान्त-
रेण पृथङ्निर्देशात्प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ८ ॥

सम्प्रति स्वमतमाह—

करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्द्विदशाम् ।

विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ९ ॥

करदीकृतेति । दिशां जित्वरैः जयनशीलैः । “ इण्नुशजिसर्त्तिभ्यः
करप् ” इति करप् । कृदोगात्कर्मणि षष्ठी । भ्रातृभिर्भादिभिर्हेतुभिः करदाः
षष्ठभागप्रदाः । ‘ भागधेयो बलिः करः ’ इत्यमरः । ततः च्विः “ ऊर्यादिच्चि-
डाचश्च ” इति गतिसंज्ञायां “ कुगतिप्रादयः ” इति नित्यसमासः ।
अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृताः करदीकृता भूपालाः यस्य सः वशी-
कृतराजमण्डलः तपसः सुतो धर्मपुत्रः । ‘ तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मे लोकान्तरे-
ऽपि च ’ इति विश्वः । अस्मद्विना अस्माभिर्विनापीत्यर्थः । ‘ पृथग्विनानाना ।’

इत्यादिना तृतीयाविकल्पात्पञ्चमी । इज्यायै यागाय । यजेर्भावे क्यप् ‘वचि-
स्वपी’ इत्यादिना सम्प्रसारणं, ‘नमः स्वस्ति’ इत्यादिना चतुर्थी । अलं समर्थो
भूष्णुर्भवनशीलः । ‘भूष्णुर्भविष्णुर्भविता’ इत्यमरः । “ग्लान्निस्थश्च ग्नुः”
इति ग्नुप्रत्ययः, “ङ्ङिति च” इत्यत्र गकारप्रश्लेषात् गुणाभावः । तथाच
जयादित्यः । तत्रैव गकारोऽपि च तच्चभूतो निर्दिश्यते इति । अतो जैत्रया-
त्रैव कार्या न यज्ञयात्रेति भावः ॥ ९ ॥

ननु यज्ञतो जैत्रयात्रायामुभयानुसरणं स्यात्तत्राह—

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैराम्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च ॥ १० ॥

उत्तिष्ठमान इति । उत्तिष्ठमानो वर्द्धमानः । “उदोऽनूर्ध्वकर्मणि” इत्या-
त्मनेपदम् । परः शत्रुः पथेनपेतं पथ्यं हितमारोग्यं चेच्छता । पुसोति शेषः ।
नोपेक्ष्यो नौदासीन्येन द्रष्टव्यः । कुतः । हि यस्माद्वत्स्यन्तौ वर्धिष्यमाणौ । “लुटः
सद्वा” इति सदादेशे, “वृद्धयः स्यसनोः” इति विभाषया परस्मैपदं, “न
वृद्धयश्चतुर्थ्यः” इतीडभावः । आमयो व्याधिः । ‘रोगव्याधिगदामयाः’ इत्य-
मरः । स शत्रुश्च शिष्टैर्नीतिज्ञैः समौ तुल्यवृत्ती आम्रातावाख्यातौ । अल्पी-
यसोऽप्योर्वृद्धिर्महानर्थाय रोगवत् । अतस्तस्यानुपेक्ष्यत्वादुभयानुसृतिः कुत
इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ १० ॥

नन्वेवं स्वार्थपरत्वदोषो लोकानुग्रहार्थत्वादस्याः प्रवृत्तेरित्याशयेनाह—

न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥ ११ ॥

नेति । सत्वतोऽपत्यं स्त्री सात्वती नाम हरेः पितृष्वसा । “उत्सादिभ्योऽञ्”
इत्यञ् । तस्याः सूनुश्चैद्यः । बन्धुरपि खलो न मृष्यत इति भावः । यन्मह्यमप-
राध्यति दृढ्यतीति यावत् ‘क्रुधद्रुहेर्ष्या’ इत्यादिना चतुर्थी । तत इति शेषः । यत्त-
दोर्नित्यसम्बन्धात् । न दूये न परितप्ये । दूजो दैवादिकात्कर्त्तरि लट्
उत्तमपुरुषैकवचनं । किन्तु लोकं दन्दह्यते गार्हितं यथा स्यादेवं दहतीति
यत् । ‘लुपसदचरजप’ इत्यादिना गर्हायां यङ् । “जपजभदहदशभञ्जपशां
च” इत्यभ्यासस्य नुमागमः । अदो लोकदहनं मां दुःखाकरोति दुःखमनु-
भावयतीत्यर्थः । “दुःखात्प्रातिलोभ्ये” इति डाच्प्रत्ययः । अतश्चैद्य एवाभि-
घातव्यः । पार्थस्तु प्रार्थनयापि पश्चात्समाधेय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वमतं निगमयन्परमतं शुश्रूषुः पृच्छति—

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग वामपि ।

ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ १२ ॥

ममेति । तावद्भवन्मतश्रवणपर्यन्तमित्यर्थः । मम मतमिदम् । अङ्गेत्यामन्त्रणेऽव्ययम् । “अथ सम्बोधनार्थकाः । ‘स्युः प्याट् पाडङ् हे है भोः’ इत्यमरः । वां युवयोः । ‘युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी’ इत्यादिना वामादेशः । मतं श्रूयता । विधौ लोट् । तदिदं मया श्रोतव्यमन्यथा सन्देहानिवृत्तेरिति भावः । विदुषस्ते कुतः सन्देहस्तत्राह । ज्ञातसारः ज्ञाततत्त्वार्थोऽप्येकः एकाकी कार्यवस्तुनि कर्त्तव्यार्थे सन्दिग्धे संशेते खलु निश्चये । अतो मयापि सन्दिह्यत इत्यर्थः । ‘दिह उपचये’ कर्त्तरि लट्, घत्वधत्वे । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३ ॥

यावदिति । माधवो हरिर्यावानर्थो यावदर्थः । “यावदवधारणे” इत्यव्ययीभावः । यावदर्थं पदानि यस्यास्तां अभिधेयसम्मिताक्षराभित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण वाचमादाय गृहीत्वा । उक्त्वेत्यर्थः । विरराम तूष्णीमास । “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् । तथाहि । महीयांसः उत्तमाः प्रकृत्या स्वभावेन मितभाषिणः । वृथालापनिषेधादिति भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ १३ ॥

अथाष्टभिः कुलकेन रामं वर्णयन्तद्वाक्यमवतारयति—

ततः सरत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥ १४ ॥

तत इति । ततो रामो जगादेत्युत्तरेणान्वयः । सपत्नो रिपुः । ‘रिपौ नैरि-सपत्नारि’ इत्यमरः । तस्यापनयोऽपकारः तस्य स्मरणेन योऽनुशयः पश्चात्तापः । ‘भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः’ इति विश्वः । तेन स्फुरतीति अनुशयस्फूः तेन सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ओष्ठो बिम्बमित्युपामितसमासः । रामायाः ओष्ठबिम्बस्य चुम्बनेन वित्तो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुः “तेन वित्त-शुञ्चुत्चणपौ” इति चुञ्चुप्प्रत्ययः । “ओत्वौष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्” इति विकल्पेन पररूपम् । तेनौष्ठेनोपलक्षितः । समरसुरतयोः समरस इति भावः । उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ १४ ॥

विवक्षितामर्थविदस्नत्क्षणप्रतिसंहताम् ।

प्रापयन्पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

विवक्षितामिति । विवक्षितां वृद्धत्वाभिमानादग्रे वक्तुमिष्टां । वचेर्ब्रूञो वा सन्नन्तात्कर्मणि क्तः । तत्क्षणे विवक्षाक्षणे एव इत्यविलम्बोक्तिः । प्रतिसंहतां रामानुरोधादनुसृष्टां अर्थविदः कार्यज्ञस्य अत एव पवनव्याधेरुद्धवस्य गिरमुत्तरपक्षतां सिद्धान्तपक्षतां प्रापयन् । स्वयमसत्पक्षावलम्बित्वादिति भावः । अनेन रामस्य व्यग्रता उक्ता ॥ १५ ॥

घूर्णयन्मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।

रेवनीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥

घूर्णयन्निति । पुनः मदिरास्वादेन मद्यपानेन यो मदस्तेन पाटलिता ईषद्रक्तीकृता द्युतिर्योस्ते रेवत्या देव्याः वदने यदुच्छिष्टं मद्यलेपताम्बूलादि । अक्षिचुम्बनसङ्क्रान्तमिति भावः । तेन परिपूते शुद्धे पुटे ययोस्ते दृशौ घूर्णयन् भ्रामयन्निति मद्यविकारोक्तिः । उच्छिष्टपरिपूतेत्यत्र । ‘रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम् ।’ इति स्मरणात् । उच्छिष्टस्य पावित्र्यजनकत्वविरोधस्याभासत्वाद्विरोधाभासीऽलङ्कारः । ‘आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते ।’ इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

आश्लेषलोलुपव्यूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।

म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

आश्लेषेति । पुनराश्लेषलोलुपाया आलिङ्गनलुब्धाया वध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य काठिन्यस्य साक्षिणीं उपद्रष्ट्रीं नित्यं पीडयमानामिति भावः । “साक्षादष्टरि संज्ञासाम्” इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः । वनमालामभिमानोष्णैरहङ्कारतैर्मुखानिलैः निश्वासमारुतैर्म्लापयन् म्लापयन् । म्लायतेर्ण्य-स्तालुटः शत्रोदेशः ‘आदेवः’ इत्यादिनात्वे पुगागमः । अम्लाने म्लानसम्बन्धादतिशयोक्तिः ॥ १७ ॥

दधत्सन्ध्यामरूपव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।

द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः ॥ १८ ॥

दधदिति । पुनः सन्ध्यायामरूपे व्योम्नि स्फुरन्तीस्तारा अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः । कुतः । द्विषतः शत्रोर्द्वेषेण क्रोधेनोपरक्ते अङ्गे वपुषि सङ्गिनीः

सक्ताः स्वेदविप्रुषः स्वेदबिन्दून् । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्' इत्यमरः । दधदधानः । "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुमभावः । उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

प्रोलसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलन्विषा ।

कृष्णोत्तरासङ्गोचं विदधच्चैतपल्लवीम् ॥ १९ ॥

प्रोलसदिति । पुनः प्रकर्षेणोलसतां कुण्डलयोः प्रोतानां स्यूतानां पद्मरागदलानां माणिक्यशकलानां त्विषा कान्त्या । प्रोतेति प्रपूर्वाद्धेयः कर्मणि क्तः, यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । कृष्णोत्तरासङ्गो नीलोत्तरीयम् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा । संव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः । तस्य रुचं चूतपल्लवस्येमां चैतपल्लवीं विदधत् कृष्णलोहितमिश्रवर्णचूतपल्लववद्भूषां कुर्वन्नित्यर्थः । 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरवचनात् । अत्रान्यरुचोऽन्यदीयत्वायोगात्सादृश्यापेक्षो निदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥

ककुक्षिकन्यावक्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्वमन् ॥ २० ॥

ककुक्षीति । पुनः ककुक्षिकन्यायाः रेवत्या वक्रस्यान्तः अभ्यन्तरे वासेन स्थित्या लब्धोऽधिवासो वासना यया तथा । तन्मुखसौरभवासितयेत्यर्थः । 'संस्कारो गन्धमाख्याद्यैराधिवासनमुच्यते ।' मदिरया कृतानुव्याधं कृतसंसर्गं । प्रियागण्डूषगन्धिनमित्यर्थः । "व्यधजनोरनुपसर्गे" इत्यनुपसृष्टादप्रत्ययाविधानादुपसृष्टाद्व्यधेर्धञ् प्रत्ययः । मुखामोदं स्वमुखगन्धविशेषं । 'आमोदः सोऽतिनिर्हारी' इत्यमरः । उद्वमन् उद्गिरन् । अत्र मदिराराममुखगन्धयोः स्वगन्धतिरोधानेन रामामुखतद्रण्डूषमद्यगन्धस्वीकारात्तद्गुणयोस्तत्रोत्तरस्यात्मविशेषकत्वेन पूर्वसापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । 'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणादितिः' इति तल्लक्षणात् ॥ २० ॥

जगाद वदनच्छदपद्मपर्यन्तपातिनः ॥

नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥ कुलकम् ॥ २१ ॥

जगादेति । वदनमेव छद कपटं यस्य तत् पद्मं वदनमेव पद्ममित्यर्थः । छदशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपन्हवः । तस्य पर्यन्तपातिनः प्रान्तसञ्चारिणः । मधु लिहन्तीति मधुलिहस्तान् मधुपान् । किप् । उदग्रैः उच्छ्रितैः दशनांशुभिः श्वैत्यं धावत्यं नयन् एवं जगाद । तद्गुणालङ्कारः । तस्य मधुपसन्निधापकवदनापन्हवसापेक्षत्वात्तेन सङ्करः ॥ २१ ॥

रामो जगादेत्युक्तं किं तदित्याकाङ्क्षायामाह—

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम् ॥

वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥ २२ ॥

यदिति । वासुदेवेन न दीनमित्यदीनं अकातरं न आदीनवोऽस्येत्यनादीनवं निर्दोषं । 'दोष आदीनवो मतः' इत्यमरः । यद्वचः ईरितं 'उत्तिष्ठमानस्तु पर' इत्यादिपक्षमाश्रित्य यदुक्तमित्यर्थः । तस्य वचसः सपदि क्रिया केवलं सद्योऽनुष्ठानमेवोत्तरम् । सिद्धान्तस्योक्तत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

अथ तदेव प्रतिपादयिष्यन् अनन्यातिशयतयोपस्करोति—

नैतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचातिशय्यते ।

इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पृषणम् ॥ २३ ॥

नैतदिति । लघु सङ्क्षिप्तमप्येतद्वचो भूयस्या बहुतरया । विस्तृतयापीत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य' इत्यादिना ईयसुनि "बहोर्लोपो भू च बहोः" इतीकारलोपो बहोश्च भूरादेशः । वाचा नातिशय्यते नातिरिच्यते । गुर्वर्थत्वादिति भावः । शीङः कर्मणि लटि यक् "अयङि च कृति" इति अयडादेशः । तथाहि इन्धनौघान् दहतीति इन्धनौघधक् काष्ठराशिदाहकः । भूयानपीत्यर्थः । क्षिपि घत्वधत्वे भष्भावः । अग्निस्त्विषा प्रभया पूषणं सूर्यम् । अल्पीयांसमपीति भावः । न अत्येति नातिक्तामिति । तेजसः प्रभाववच्चामिव वचसोऽर्थवच्चमलङ्घ्यत्वहेतुरित्यर्थः । अत्र समानधर्मविम्बबिम्बततया दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २३ ॥

यदि हरिवचो नातिशय्यते अलं तर्हि तवापि वागारंभैरत आह—

सङ्क्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।

सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥ २४ ॥

सङ्क्षिप्तस्येति । अतो हरिवचसोऽनतिशयनीयत्वादेव सुविस्तरतराः प्रपञ्चतराः । "प्रथमे वावशब्दे" इति घञः प्रतिषेधे "ऋदोरप्" इत्यप् । मे वाचः सङ्क्षिप्तस्याऽल्पाक्षरस्याप्यर्थेन गरीयसः सूत्रकल्पस्येत्यर्थः । "अल्पाक्षरमसान्दिग्धं सारवादिश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवदं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥" इति लक्षणात् । अस्यैव नान्यस्य भाष्यभूताः भाष्यैः समाः । नित्यसमासः 'हमादौ जन्तो भूतं क्रीवं समेऽतीते चिरे त्रिषु' इति व्रैजयन्ती । व्याख्यानरूपा भवान्त्वित्यर्थः ।

सूत्रव्याख्यानविशेषो भाष्यं । “ सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारीभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ” इति भाष्यलक्षणात् । मया तु तदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते; न त्वतिशयाय प्रत्याख्यायते इत्यदोष इत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ २४ ॥

इत्थं यानं सिद्धान्तयित्वा तत्रोद्धवप्रतिरोधं इदि निधाय त्रिभिः प्रत्याचष्टे—
विरोधिवचसो मूकान्वागीशानपि कुर्वते ।

जडानप्यनुलोमार्थान्प्रवाचः कृतिनां गिरः ॥ २५ ॥

विरोधीति । कृतिनां कुशलानां गिरः । कर्त्र्यः । विरोधिवचसः प्रतिकूलवादिनो वागीशान्वाकपतीनपि । ‘वागीशो वाकपातिः समौ’ इत्यमरः । मूकान्निर्वाचः कुर्वते जडयन्तीत्यर्थः । अनुलोमोऽनुकूलोऽर्थोऽभिधेयं येषां तेऽनुलोमार्थाः अनुकूलवादेनः तान् जडानन्धानपि प्रवाचः प्रगल्भवाचः कुर्वते । अतोऽस्माद्गिरः प्रवाच्या इति भावः । अत्र वागीशानां मूकीकरणाज्जडानां प्रवाक्त्वकरणाच्च शक्यवस्तुकरणरूपो विशेषोऽलङ्कारः । असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः ॥ २५ ॥

नन्वात्मनिनेन स्वामिना बुद्धेः फलमनाग्रह इति न्यायेन शास्त्रज्ञवचनं प्रतिकूलमपि ग्राह्यमेवेत्याशङ्क्याह—

षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः !

ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥ २६ ॥

षडिति । दुष्टा मेधा येषां ते दुर्मेधसः मन्दबुद्धयोऽपि । “ नित्यमसिञ्च प्रजामेधयोः ” इति समासान्तोऽसिञ्चप्रत्ययः । ग्रन्थानीशनसादीनधीत्य पठित्वा गुणाः सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्याः षट् । शक्तयः प्रभुत्वमन्त्रोत्साहाख्यास्तिष्ठः । सिद्धयः पूर्वोक्तशक्तित्रयसाध्याः पुरुषार्थलाभात्मिकाः ताश्च तिष्ठः प्रभुसिद्धिर्मन्त्रसिद्धिरुत्साहासिद्धिश्चेति । उदयाः वृद्धिक्षयावस्थानानि क्षत्रियन्यायेनोदया उच्यन्ते । तत्र वृद्धिक्षयौ स्वशक्तिसिद्धयोः पूर्वावस्थानादुपचयापचयौ स्थानं ते च त्रय इति व्याकर्तुं व्याख्यातुमलं समर्थाः । “ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ” इति तुमन् । पञ्चाङ्गनिर्णयशक्तिविकलानां सन्ध्यादेरुपसङ्ख्यामात्रपाठकानां अशास्त्रज्ञत्वादुद्धवादयो न ग्राह्यवचना इत्यभिसन्धिः । अत्रामरः ‘सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्’ इति । तत्रारिबिजिगीष्बोर्व्यवस्थाकरणमैक्यं सन्धिः, विरोधो विग्रहः, विजिगीषोररिं प्राति यात्रा यानं, तयोर्मैथः प्रतिबद्धशक्तयोः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनं । दुर्बल-

प्रबलयोर्वाचिकमात्मसमर्पणम् द्वैर्धाभावः। अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं
संश्रयः, कोषदण्डोत्थं तेजः प्रभावः, कर्त्तव्यार्थेषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः, पञ्च-
णचिन्तनं मन्त्रः गतमन्यदाति सङ्क्षेपः ॥ २६ ॥

ननु शास्त्रोक्तार्थव्याख्यातैव शास्त्रज्ञः स एव ग्राह्यवचनश्चेत्याशङ्क्याह—
अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।

निमित्तादपराद्वेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितम् ॥ २७ ॥

अनिर्लोडितेति । अनिर्लोडितं नालोकितं कार्यं येन तस्य कार्याकार्य-
मजानत इत्यर्थः। वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूकः। 'वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वा-
वदूकोऽतिवक्तरी' इत्यमरः । “ वाचोग्मिनिः” इति ग्मिनिप्रत्ययः। तस्य वाग्जालं
वागाडम्बरो निमित्तात् लक्ष्यात्। 'वेध्यं लक्ष्यं निमित्तं च शरव्यं च समं विदुः।' इति
वैजयन्ती । अपराद्वेषोः स्तलितवाणस्य धनुः प्रहरणमस्येति धानुष्को ध-
न्वी । “प्रहरणम्” इति ठक् “इसुमुक्तान्तात्कः” इति कः ‘अपराद्धपृषत्कोऽसौ
लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः। धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः’ इत्यमरः । तस्य वल्गितामिव
वृथा निष्फलं । कार्यज्ञस्य वचो ग्राह्यं, नतु वाचालस्येति भावः ॥ २७ ॥

षाङ्गुण्यादि पाठमात्रं न मन्त्र इति सिद्धे सम्प्राति स्वयं मन्त्रस्वरूपमाह-
सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥ २८ ॥

सर्वेति । कार्याणि सन्ध्यादीनि शरीराणां इत्युपमितसमासः। सौगताना-
मिवेति लिङ्गात्तेषु सर्वकार्यशरीरेषु सर्वेषु शरीरोष्वेव सर्वकार्येष्वित्यर्थः। अङ्गानि
स्कन्धा इवेत्युपमितसमासः। तेषां पञ्चकं मुक्त्वा स्कन्धपञ्चकमिवाङ्गपञ्चकं हित्वेत्य-
र्थः । पञ्च परिमाणमस्येति पञ्चकं । “सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु” इति
कप्रत्ययः । सुगतो भक्तिर्भजनीय एषां सौगताः बौद्धाः। “भक्तिः” इत्यण्प्रत्ययः
। तेषामन्य आत्मेव महीभृतामन्यो मन्त्रो नास्ति। कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्य-
सम्पत् देशकालविभागः विपत्तिप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि । यथाह
कामन्दकः । “सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रती-
कारः सिद्धिः पञ्चांगमिष्यते ॥” इति। रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्क-
न्धाः । तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः । आलय-
विज्ञानसन्तानो विज्ञानस्कन्धः । नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः । वासनाप्रपञ्चः सं-
स्कारस्कन्धः । एवं पञ्चधा परिवर्त्तमानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धाः ।
एवं यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कन्धपञ्चकातिरिक्त आत्मा नास्ति तथा राज्ञाम-

ङ्गपञ्चकातिरिक्तो मन्त्रो नास्तीत्युपमालङ्कारः तच्चास्माकं समग्रमेवेत्यमेव यात्रा-
काल इति भावः ॥ २८ ॥

अथ मन्त्रितार्थक्रियाविलम्बे दोषमाह—

मन्त्रो योष इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।

चिरं न सहते स्थानुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ २९ ॥

मन्त्रइति। संवृतैर्गुप्तैः सर्वाङ्गैः पूर्वोक्तैरुपायादिभिस्त्रयस्थलादिभिश्च उपला-
क्षितोऽपि सर्वाङ्गसंवृतोऽपीत्यर्थः। मन्त्रो विचारः अधीरो भीरुः युध्यत इति योषो
भट इव। पचाद्यच्। परेभ्योऽन्येभ्योऽरिभ्यश्च। ‘परं दूरान्पमुख्येषु परोऽरिपर-
मात्मनोः।’ इति वैजयन्ती। भेदो विदारणं तृतीयगमाभित्वं च तस्य शङ्कया चिरं
स्थातुं विलिम्बतुमित्यर्थः न सहते न क्षमः। ‘शकधृञ्’इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः।
अतो न विलिम्बितव्यमन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

किञ्च नीतिसर्वस्वपर्यालोचनयापि न विलम्बः कार्य इत्यभिप्रेत्याह—

आत्मोदयः परग्लानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

आत्मोदयइति। आत्मन उदयो वृद्धिः परस्य शत्रोर्ग्लानिर्हानिः। ‘वी-
ज्याहाज्वरीभ्यो निः’इत्यौणादिको निःप्रत्ययः। इति द्वयं इदं परिमाणामस्मा इति
इयती एतावती। “किमिदं भ्यां वो घः” इति वतुशो वस्य घश्च “उगितश्च” इति ङीप्।
नीतिः नीतिसङ्ग्रहः एतद्व्यतिरिक्तो न कश्चिन्नोतिपदार्थोऽस्तीत्यर्थः। यदन्यत्
पाङ्गुण्यादिवर्णनं तः सर्वमस्यैव प्रपञ्च इत्याह। तदिति। तद्व्यमूरीक्याङ्गीकृ-
त्य॥ “ऊरीकृतमुरीकृतमङ्गीकृतम्” इत्यमरः। “ऊर्यादिच्चिडाच” इति गतिसं-
ज्ञायां “कुगतिप्रादयः” इति समासे क्वो ल्यप्। कृतिभिः कुशलैः वाचस्पत्यं
वाग्मित्वं। कस्कादित्वादलुक्स्त्वे ‘षष्ठ्याः पतिपुत्रे’ ल्यादिना सत्वमिति स्वामी।
तच्च। तस्य छन्दोविषयत्वात्। ब्राह्मणादित्वात् भावे ण्यञ्प्रत्ययः। प्रतायते वि-
स्तार्यते। कर्मणि लट् “तनोतेर्यकि” इत्यात्वं। तस्मादात्मोदयार्थिभिः अविलम्बा-
च्छत्रुरुच्छेत्तव्यः तत्रान्तरीयत्वात्तस्येति भावः ॥ ३० ॥

ननु लब्धोदयस्य किं परोच्छिद्येयत्राह—

तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥ ३१ ॥

तृप्तिर्योग इति । महीयसां महात्मनां परेणापि प्रभूतेनापि महिम्ना ऐश्वर्येण तृप्तिर्योगः सन्तोषलाभो न अत्र तृप्त्यभावे पूर्णः सन् चन्द्रोदयाकाङ्क्षी । वृद्धचर्यमिति भावः । महार्णवो दृष्टान्तः दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् स दृष्टान्तो निदर्शनमुपमानमिति यावत् । राज्ञा वृद्धावलम्बुद्धिर्न कार्या । “असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाश्च महीभुजः । सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जा च कुलाङ्गना ॥” इति न्यायादिति भावः । नार्यं दृष्टान्तालङ्कारः बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वे तस्योत्थानात् । किंतु दृष्टान्तशब्देन तस्याभिधानादुपमालङ्कारः ॥ अत एव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपाः शब्दा न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेरित्येकावल्यलङ्कारः ॥ ३१ ॥

तथापि सन्तोषे दोषमाह—

सम्पदा सुस्थिरस्मन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम् ॥ ३२ ॥

सम्पदेति । यः स्वल्पयापि सम्पदा सुस्थिरमात्मानं मन्यत इति सुस्थिरस्मन्यः स्वस्थमानी भवति । “आत्ममाने खश्च” इति खश्प्रत्यये मुमागमः । तस्याल्पसन्तुष्टस्य तां स्वल्पसम्पदं कृतकृत्यस्तावतैव कृतार्थः विधिर्देवमपि न वर्द्धयति अहमिति मन्ये । पौरुषहीनादैवमपि जुगुप्सते तत्प्रवृत्तेः परमर्द्धिप्राप्तिरिति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च पराक्रमलब्ध एवोदयो नान्य इत्याह—

समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः ।

प्रध्वंसितान्वतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

समूलेति । मानिनः । अभिमानिनः परान् शत्रून् समूलं हत्वा समूलघातं । अघ्नन्तः । अनुन्मूलयन्त इत्यर्थः । “समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः” इति णमुल्प्रत्ययः, “कषादिषु ययाविध्यनुप्रयोगः” इति हन्तेरनुप्रयोगः । नोद्यन्ति किन्तु हत्वैवोद्यन्तीत्यर्थः । तत्र हत्वैवोदये अन्वयतीत्यन्धं गाढं तमोऽन्वतमसं । ध्वान्ते गाढेऽन्वतमसम् इत्यमरः “अवसमन्वेभ्यस्तमसः” इत्यच्प्रत्ययः । प्रध्वंसितमन्वतमसं येन सः ॥ उदयात्प्रागिति भावः । रविरुदाहरणं दृष्टान्तः ॥ अत्रापि दृष्टान्तोऽत्र महार्णव इति वदुपमालङ्कारो न तु दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

किञ्चानुच्छिन्नशत्रोः प्रतिष्ठैव दुर्घटेत्याह—

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कतां भूलिमुदकं नावानेष्टते ॥ ३४ ॥

विपक्षमिति । विपक्षं शत्रुमखिलीकृत्य । खिलमुत्सन्नमकृत्वा । अनुन्मूल्येयर्थः । प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु । तथाहि । उदकं । कर्तृ । भूलिं स्वपरिभाविनोमिति भावः । पङ्कतामनीत्वा । नाधःकृत्येत्यर्थः । नावतिष्ठते । किन्तु नीत्वैव तिष्ठतीत्यर्थः - “समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम् । वाक्यभेदेन प्रतिविम्बनापेक्षो दृष्टान्तात् । ड्कारः ॥ ३४ ॥

नन्वयं शिशुपाल एकाकी नः किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह—

धियने यावदेकोऽपि रिपुस्नावत्कुतः सुखम् ।

पुरः क्लिशानि सोमं हि सैहिकेयोऽसुरदुहाम् ॥ ३५ ॥

धियन इति । एकोऽपि रिपुर्यावत् धियने अवतिष्ठते । ‘धृङ् अवस्थाने’ इति धातोस्तौदादिकाः कर्त्तरि लट् “रिङ्शपगिङ्शु” इति रिङादेशः । तावन्नदवधि सुखं कुतः । “यावत्तावच्च साक्येऽवधौ” इत्यमरः । तथाहि । सिंहिकाया अपत्यं पुमान् सैहिकेयो राहुः । ‘तमस्तु राहुः सर्मानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः ।’ इत्यमरः । “स्त्रीभ्यो ढक्” । अमुद्रुहां देवानां पुरः अग्रे सोमं क्लिभाति धावते । प्राचुर्यात्सोमग्रहणं सूर्यं चेति भावः । तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेत्तव्य इति भावः । “अग्रेः शेषमृणाच्छेत्वं शत्रोः शेषं न शेषयेत्” इति तात्पर्यं । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ॥ ३५ ॥

ननु क्षुरोऽयं चैव किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य, तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रा-
मित्रबलावलविवेकं तावत्करोति—

सखा गरीयाञ्छत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।

स्यानाममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥

सखेति । कियया उपकारापकारान्यतरूपया निर्वृत्तः कृत्रिमः । “द्वितः क्रिः” “कर्ममिन्यम्” । सखा सुहृत् शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् । कुतः । हि यस्मात्तौ कृत्रिममित्रशत्रू कार्यतः उपकारापकाररूपकार्यवशात् । निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तकार्योपाधेर्यावज्जीवमनपायादनयोर्मित्रामित्रभावोऽपि अनपायीति गरीयस्त्वमिति भावः । सहजप्राकृतौ तु नैवमियाह ‘स्यानामिति’ सहजातः सह-

जः एकशरीरावयवत्वात् तत्र सहजं मित्रं मातृष्वसेयपितृष्वसेयादिः सहज-
शत्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः । पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्ष-
णरहित इत्यर्थः । तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं मित्रं ।
अपिस्त्वर्थः । तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च स्यातां तावात्मकार्यवशादनियमे-
नोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमः शत्रुः शत्रुमेव मित्रं च मित्र-
मेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः ।
अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादीति सिद्धम् । ३६ ।

एवं चेदस्माकं पैतृष्वसंयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात्सन्धातव्यो न तु
यातव्य इत्यत आह—

उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

उपकर्त्रेति। उपकर्त्रा उपकारकारिणा अरिणापि। सहजेन प्राकृतेन वेति शेषः ।
सन्धिः कार्यः । अस्तिवापवादेन कृत्रिममित्रताया बलीयस्या यावज्जीवभावि-
न्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः । एवमपकारिणा मित्रेणापि । सहजेन प्राकृतेन वेति
शेषः। सन्धिर्न कार्यः । मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुताया वशीयस्या यावज्जीवभा-
विन्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः । ननु साक्षादारिणा सन्दध्यात् मित्रेण कथं
विहन्ध्यादित्यशङ्क्य क्रियया तयोर्वपरीत्यादशेष इत्याह । हि यस्मादुपका-
रापकारावेव तयोर्मित्रामित्रयोर्लक्षणं स्वरूपं लक्ष्यं द्रष्टव्यम् । उपकर्त्रेव मित्रं
अपकर्त्रेव शत्रुरित्यर्थः । तस्मात्सहजमित्रत्वेऽपि चैद्यः क्रियया शत्रुत्वात्
यातव्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥

अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह—

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

त्वयेति । हे हरे ! रुक्मिणीं हरता । वन्धुभिस्तस्मै प्रदत्तां राक्षसधर्मेणोद्धृते-
त्यर्थः। “राक्षसो युद्धहरणात्” इति याज्ञवल्क्यः। “गान्धवा राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य
तौ स्मृतौ ।” इति मनुः । त्वया चैद्यो विप्रकृतः । तथाहि बद्धमूलस्य रुद्धमूल-
स्य वैरतरोः स्त्रियो महत् प्रदानं मूलं हि निश्चये । रूपकसंसृष्टोऽयं सामान्ये-
न विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३८ ॥

अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह—

त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सीत्स पुरीमिमाम् ।

प्रोषितार्थमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥

त्वयीति । त्वयि भूमेरपत्यं पुमांसं भौमं नरकासुरं जेतुं गते सति स चैद्य इ-
मां पुरीं द्वारकां प्रोषितोऽर्यमा सूर्यो यस्यास्तां मेरोस्तटीं सानुमन्धकार इ-
वारौत्सीत् रुरोध । रन्ध्रानिटो लुङि रूपम् । उपमालङ्कारः ॥ ३९ ॥

अपकारान्तरमाह—

आलप्यालमिदं बभ्रोर्दत्स दारानपाहरत् ।

कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

आलप्येति । स चैवो बभ्रोर्द्यादवभेदस्य दारान् भार्याम् । ‘भा-
र्यां जायाश्च पुंभूभिन दाराः स्यान्तु कुटुम्बिनी’ इत्यमरः । अपाहरत्
इति यादिदं दारापहरणं आलप्योच्चार्यालं नालपनीयमित्यर्थः । ‘अलंखल्वोः
प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा’ इति क्त्वाप्रत्यये समासे ल्यवादेशः । यतः । पा-
पानां पाप्मनां कथनमुच्चारणमपि ‘चिन्तिपूजिकुथिकुन्थि’ इत्यादिना अप्रत्ययः ।
अश्रेयसेऽनर्थयालं समर्थम् । ‘नमः स्वस्ति’ इत्यादिना चतुर्थी । अत्र निषिध्यमा-
नालपननिषेधनसमर्थनाकार्ष्येण कारणसमर्थकोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

फलितमाह—

विराद्ध एवं भवता विराद्धा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥ ४१ ॥

विराद्ध इति । एवं भवता विराद्धः विप्रकृतः । राधेरानिटः कर्म-
णि क्तः । बहुधा नोऽस्माकं च विराद्धा विप्रकर्ता श्रुतश्रवा नाम हरेः पितृ-
ष्वसा तस्याः सुतः । पैतृष्वसेयत्वात्सहजमित्रमपीति भावः । स चैद्यः क्रियया
पूर्वोक्तान्योन्यापक्रियया अरिर्निर्वर्त्यते कृत्रिमः शत्रुः क्रियते । अतो बली-
यस्त्वादनपेक्ष्य इति भावः ॥ ४१ ॥

अत्राप्युपेक्षायां दोषमाह—

विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदधिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ४२ ॥

विधायेति । ये नरः पुमांसः । ‘स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नरः’
इत्यमरः । सामर्षे प्रागेव सरोषे अरौ वैरं विधाय । स्वयं चापकृत्येत्यर्थः ।

उदासते उपेक्षन्ते । ते नरः कक्षे गुल्मे । 'कक्षस्तु गुल्मे दोर्मूले पापे जीर्णव-
ने तृणे । ' इति वैजयन्ती । उदर्चिषं अग्निं प्रक्षिप्य अभिमारुतं । आ-
भिमुख्येऽव्ययीभावः शेरते । स्वपन्ति । तद्वन्नाशहेतुरित्यर्थः । "शीडो रुट्" इ-
ति रुडागमः । अत्र ये उदासते ते शेरते इति विशिष्टीदासीन्यशयनयोर्वाक्या-
र्थयोर्निर्दिष्टैकत्वासम्भवात्सादृश्यलक्षणायामसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थो निर्वृत्ति-
रिति निदर्शनाभेदः । न चायं दृष्टान्तः । वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकारणाक्षेपे तस्यो-
त्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यतायां तदभाव इत्य-
लङ्कारसर्वस्वकारः ॥ ४२ ॥

तथापि बान्धवत्वात् सोढव्य इत्याशङ्क्याह—

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेन कः ॥ ४३ ॥

मनागिति । यः क्षमी सहनः "शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् " इति घिनुण्
प्रत्ययः । स सोढा मनागल्पं । अभ्यावृत्तावपीति भावः । अनभ्यावृत्त्या सकृद्वा
अनल्पत्वेऽपीति भावः । विराध्यन्तमपकुर्वाणं कामं भृशं क्षाम्यतु क्षम्यतां ।
सम्भावनायां लोट् । "शमामष्टानां दीर्घः " । क्रियासमभिहारेण भृशं पौनः-
पुन्येन चेत्यर्थः । न च पुंवाक्येष्वनेकार्थत्वं दोषाय । विराध्यन्तं कः क्षमेत
सहेतुं सोढुं सक्रियात्तान् कोऽपीत्यर्थः । "शार्कलिङ्" इति शक्यार्थे लिङ्, 'क्षमू-
षसहने' दैवादिको भीवादिकश्च ॥ ४३ ॥

ननु सर्वदा क्षमैव पुंसो भूषणं अतोऽपराधे ऽपि क्षन्तव्यमत आह—

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

अन्यदेति । अन्यदा सुरतव्यतिरिक्ते काले योषितो लज्जेव पुंसोऽन्यदा
अपरिभवे क्षमा शमो भूषणं । परिभवे तु योषितः सुरतेषु वैयात्यं धाष्टर्यमि-
व । 'धृष्टे धृष्णुर्वियातश्च' इत्यमरः । पराक्रमः पौरुषं भूष्यतेऽनेनेति भूषणं आ-
भरणं । एवं च क्रियावचनत्वाविरोध इति बह्वृभोक्तं प्रत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

अथ परिभवेऽप्यपाक्रमे त्रिभिर्निन्दामाह ।

माजीवन्यः परावजादुःखदग्धोऽपि जीविनि ।

तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

माजीविन्निति । यः परस्यापकर्तृवज्ज्ञया अमानेन यदुःखं तेन दग्धस्त-
प्तोऽत एव माजीवन् गार्हितजीवी सन् । "माह्व्याक्रोशे" इति लटः शत्रा-

देशः । जीवति प्राणान्धारयति जनन्याः क्लेशकारिणः गर्भधारणप्रसवादि-
वेदनाकारिणः । तद्व्यतिरिक्तार्थक्रियाहीनस्येत्यर्थः । तस्याजननमजनानिरनुत्पत्ति-
रेवास्तु । जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थमिति भावः । “आक्रोशे नव्यनिः” इति नञ्-
पूर्वाज्जिधातोःरनिप्रत्ययः ॥ ४५ ॥

पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्नद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

पादेति । यद्रजो धूलिः पादेनाहतं सत् उत्थायोडांय मूर्द्धानमाहन्तुरेव शि-
रोऽधिरोहति आक्रमति तद्रजः । अचेतनमपीति भावः । अवमाने सत्यापि स्व-
स्थात्सन्तुष्टादेहिनः चेतनाद्वरं श्रेष्ठं । व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४६ ॥

असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत्पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४७ ॥

असम्पादयत इति । किञ्च जातिः ब्राह्मणत्वादिः क्रिया इज्याध्ययना-
दिः गुणः शौर्यादिः तैः साधनैः । करणे तृतीया । कञ्चिदर्थं सुकृतकी-
र्त्यादिपौरुषार्थमन्यत्र गोत्वपाचकत्वशौक्यादिभिः स्वाभिधेयभूतैः करणैः
कञ्चिदर्थं व्यवहाररूपं प्रयोजनमसम्पादयतः । उभयत्र तादृग्ज्ञात्याद्यसम्भ-
वादिति भावः । पुंसो जन्म सत्तालाभः यदृच्छाशब्दवत् इच्छाप्रकल्पितस्य
जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यस्य इत्यादिशब्दस्येव । “तत्र तस्येव” इति वति-
प्रत्ययः । “स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ते समाः” इति केशवः । सं-
ज्ञायै केवलं संज्ञार्थमेव एकत्र पारिभाषिकं किञ्चिन्नाममात्रं अनुभवितुं अन्य-
त्र तादृक्तामनुभवितुमियर्थः ॥ ४७ ॥

एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं भूयति—

तुङ्गत्वमितरा नादौ नेदं सिन्धवगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

तुङ्गत्वमिति । अदौ पर्वते तुङ्गत्वमौन्नयमस्तीति शेषः । अस्तिर्भवन्ती-
परोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीत्यादिभाष्यात् । भवन्ती पूर्वाचार्याणां लटः संज्ञा ।
इतरा अगाधता नास्ति सिन्धौ समुद्रे अगाधता गम्भीरतास्ति इदं तुङ्गत्वं
नास्ति मनस्विनि वीरे तु अलङ्घनीयताहेतुरलङ्घ्यत्वकारणं तदुभयं तुङ्गत्वगा-
धता च । तस्मादाद्रिसिन्धुभ्यामाधिको मनस्वीति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४८ ॥

सम्प्रति शत्रौ मार्दवमनर्थार्थेऽयाह—

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्मन्त्रदिग्भ्यः स्फुटं फलम् ॥४९॥

तुल्य इति । स्वर्भानुः राहुः अपराधे तुल्येऽपि भानुमन्तं सूर्यं चिरेण ग्रसते हिमांशुं चन्द्रमाशु शीघ्रं ग्रसते गिलतीति यत् । 'ग्रसते गिलते गीर्णम्' इत्यभिधानात् । तत् मन्त्रदिग्भ्यो मार्दवस्य फलं स्फुटम् । "पृथ्वादिभ्य इमानिच्" इतीमानिच्-प्रत्ययः । तद्विपक्षे तीव्रेण भवितव्यं । अन्यथा मृदुः सर्वत्र बाध्यत इति भावः । एतच्च प्रस्तुतमप्रस्तुतार्केन्दुकथनेन सारूप्यात्प्रतीयते इयप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽयम् । "अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्याद्विनियन्विता ॥" इति लक्षणात् ॥ ४९ ॥

एतदेव भङ्गचन्तेरणाह—

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायानुपेयुषि ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः ॥ ५० ॥

स्वयमिति । असाराणां दुर्बलानां निदर्शनं दृष्टान्तः अत एव ईपदसमाप्तं तृणं बहुतृणं । तृणकल्पमिष्यर्थः । "विभाषा सुपो बहुच् पुगस्तात्तु" इति बहुचप्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वं च भवति । 'स्यादीपदसमाप्तौ तु बहुच् प्रकृतिलिङ्गकः ।' इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गता । लघुर्निष्पौरुषो नरोऽल्पेऽपि परो वायुरिवेत्युपाधेतसमासः । बहुतृणमिति स्पष्टोपमासाहचर्यात्कल्पब्देश्यदेशीयदेश्यादिति दण्डिना कल्पवादीनामौपम्यवाचकेष्वभिधानात् । तस्मिन्नुपेयुषि प्राप्ते सति स्वयं प्रणमते स्वयमेव प्रह्वीभवति । "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति कर्मवद्भावात् "भावकर्मणोः" इत्यात्मनेपदं, "न दुहन्तुनमां यक्चिणौ" इति यक्प्रतिषेधः । वायुना तृणमिवाल्पीयसापि रिपुणा लघुरक्लेशेन परिभूयत इत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

पुनः पौरुषे गुणमाह—

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

तेजस्वीति । दवीयानपि दूरस्थोऽपि । 'स्यूलदूर' इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपौ । तेजस्वी तेजस्विनां मध्ये गण्यते सङ्ख्यायते । तथाहि पञ्चाभिसाध्यं तपो यस्य स तथा तस्य पञ्चतपसः पञ्चाभिमध्ये तपस्यतः तपनोऽर्को जातवेदसामग्नीनां पञ्चमः पञ्चानां पूरणः । पञ्चमो जातवेदा भवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

गुणान्तरं च व्यतिरेकेणाह—

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।

कथङ्कारमनालम्बा कीर्तिर्द्यमिधिरोहति ॥ ५२ ॥

अकृत्वेति । उच्चैरुन्नतेषु विद्विषां मूर्धसु हेलया पादमकृत्वा अनिधाय
‘अनञ्पूर्वे’ इति निषेधात्समासेऽपि न ल्यवादेशः । कीर्तिः कथङ्कारं कथमि-
त्यर्थः । “अन्यथैवंकथमित्थंमु सिद्धाप्रयोगश्चेत्” इत्यनर्थकादेव करोतेः कथम्पूर्वा-
णमुल् । अनालम्बा निराधारा कीर्तिर्या दिवमधिरोहति । न कथञ्चिदित्यर्थः ।
किञ्चिन्निःश्रेण्यादिकमनाक्रम्योच्चसौधस्य दुरारोहत्वादिति भावः । तस्मा-
त्कीर्तिमिच्छता पौरुषमेवाश्रयणीयं इति श्लोकात्तत्पर्यम् । कीर्तितद्वतो-
रभेदोपचारात्समानकर्तृतानिर्वाहः अत्र प्रस्तुतायाः कीर्त्तेर्विषयमाहिम्ना अपस्तु-
तप्रासादारोहणस्त्रीव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ५२ ॥

पौरुषमेवाश्रयणीयमित्यत्रान्वयव्यतिरेकदृष्टान्तावाचष्टे—

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

अङ्केति । अङ्गमुत्सङ्गमधिरोपितो मृगो येन स चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः मृ-
गाङ्कः तथा निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो हतो मृगयूथो मृगसमूहो येन स केसरी सि-
हो मृगाधिपः उभयत्रापि ख्यात इति शेषः । तस्माच्छत्रौ मार्दवं दुष्कीर्त्तये पौ-
रुषं तु कीर्त्तये इति भावः । अत्रापस्तुतकथनात् प्रस्तुतार्थप्रतीतेरपस्तुत-
प्रशंसा ॥ ५३ ॥

ननु सामादिसुकरोपायमपेक्ष्य किं पाक्षिकसिद्धिना दण्डेन । यथाह मनुः
“साम्ना भेदेन दानेन समस्तैरुत वा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन युद्धेन कदा-
चन ॥” इति । तस्मात्सान्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य द्वाभ्यां निराचष्टे—

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।

स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥ ५४ ॥

चतुर्थोपायेति । चतुर्थोपायसाध्ये दण्डसाध्ये रिपौ सान्त्वं साम । ‘साम-
सान्वमुभे समे’ इत्यमरः । अपक्रिया अपकारः तथा हि स्वेद्यं स्वेदाहं स्वेद-
नकार्यमित्यर्थः । ‘स्वेदस्तु स्वेदने घर्मे’ इति विश्वः । आमज्वरमपक्वज्वरं प्राप्य ।
‘आमो रोगे रोगभेदे आमोऽपक्वे तु वाच्यवत्’ इति विश्वः । कः प्राज्ञः पण्डितः
अम्भसा जलेन परिषिञ्चति । न कोऽपीत्यर्थः । ज्वरितस्याम्भःसेकवत् कुद्ध-
स्य सान्वमुदीपकरं स्यात् । अतो दण्डश्च एवेति भावः । वाक्यभेदेन प्र-
तिबिम्बकरणापेक्षो दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५४ ॥

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्त्रोयबिन्दवः ॥ ५५ ॥

सामेति । सकोपस्य रूढवैरस्य तस्य चैवस्य सामवादाः प्रियोक्तयः सहसा प्रतप्तस्य कथितस्य सर्पिषो घृतस्य तोयबिन्दव इव प्रत्युत वैपरीत्येन दीपकाः प्रज्वलनकारिणः । न तु शान्तिकरा इत्यर्थः । तस्माद्दण्ड्य एव सः । मनुवचनं त्वप्ररूढवैरविषयामेति भावः ॥ ५५ ॥

एवं स्थिते केचिदुद्धवादयः प्रत्याचक्षीरन् तान् प्रत्याह—

गुणानामायथातथ्यादर्थं विष्ठावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्पास्ते शत्रुसंज्ञिताः ॥ ५६ ॥

गुणानामिति । सन्ध्यादीनां गुणानामायथातथ्यात् यथातथात्वमनतिक्रम्य यथातथं यथायोग्यं इति यावत् । 'यथार्थं तु यथातथम्' इत्यमरः । यथार्थ-
ऽव्ययीभावः "स नपुंसकम्" इति नपुंसकत्वं, "हस्वो नपुंसके" इति हस्वत्वात्ततो नञ्समासे अयथातथं तस्य भावः आयथातथ्यं ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् प्रत्ययः, "यथातथयथापुरयोः पर्यायेण" इति विकल्पाच्चञ्पूर्वपदवृद्धिः । तस्मादायथा-
तथ्यादयथायोग्यत्वादन्वयकालेऽन्यप्रयोगादित्यर्थः । अर्थं प्रयोजनं विष्ठावयन्ति निघ्नन्ति । कार्यहानिं कुर्वन्तीत्यर्थः । अमात्यानां व्यञ्जनं चिन्हं येषां ते तथोक्तास्तद्वेधधारिण इत्यर्थः । अत्रर्ज्यो ब्रह्मवीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । वस्तुतस्तु शत्रुरिति संज्ञा एषां संज्ञाता शत्रुसंज्ञिताः शत्रव एव ते कूटमन्त्रिणो राज्ञां दूत्रयितुमर्हाः दूष्पा गह्वर्हाः स्याज्या इति यावत् । "कृत्यानां कर्त्तरि च" इति षष्ठी । अतः स्वोक्तं न प्रतिरोद्धव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

ननु यातव्योऽपि काले यातव्य इत्याशङ्क्यापमेव काल इत्याह—

स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे ।

यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥ ५७ ॥

स्वेति । केचिद्वृद्धाः स्वस्य शक्त्युपचयसामर्थ्यातिरेके यानं यात्रामाहुः । यथाह कामन्दकः । 'प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति । तथा विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो द्विषन्तं मुदितः प्रतियात् ॥' इति । अपरे वृद्धाः परस्य शत्रोर्व्यसने विपदि । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । यानमाहुः । अत्र मनुः । 'तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः' इति । तद्वयमुक्तपक्षद्वयं । कर्तृ । आसीनमनुयुञ्जानं । 'ईदासः' इति शानजाकारस्येकारादेशः । त्वामुत्थापयति प्रेरयति । तदुभयलाभादीदृक् कालो न कदापि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तत्र स्वशक्त्युपचयं तावल्लक्षयति—

ललङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघयिसः।

यादवाम्भोनिधीन्नुन्धे वेल्लेव भवतः क्षमा ॥ ५८ ॥

लिलङ्घयिषत इति । लोकान् लङ्घयितुमिच्छतो लिलङ्घयिषतः । लङ्घयतेः सन्नन्ताल्लटः शतरि शस्त्रालङ्घ्यानं स्वयं दुर्लङ्घ्यानं । कुतः । अलघयिसः अतिगुरुन् अत एव यादवा अम्भोनिधय इवेत्युपमितसमासः । तान् यादवाम्भोनिधीन् भवतः क्षमा । तितिक्षा वेल्लेव कूलमिव । 'वेल्ल कूलं पि वारिधेः' इति विश्वः । रुन्धे प्रार्तिदधाति । अन्यथा प्रागेव सर्वं संहरेयुरिति भावः ॥ ५८ ॥

अभ्युच्चयश्चायमपरः यदङ्केशेनैव ते विजयलभ इत्याह—

विजयस्त्वायि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपादिश्यताम् ।

फलभाजि समीक्ष्योक्तं बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥ ५९ ॥

विजय इति । सेनायाः । कर्त्र्याः । विजयः साक्षिमात्रे उदासीने एव फलभाजित्वयि समीक्ष्योक्ते साङ्ख्योक्ते । 'साङ्ख्यं समीक्ष्यम्' इति त्रिकाण्ड । आत्मनि बुद्धेर्महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमाविकारस्याकर्त्र्याः । भोगः सुखदुःखानुभव इवापादिश्यतां व्यवहियतां । भृत्यजयपराजययोः स्वाभिगम्यत्वादिति भावः । साङ्ख्या अप्याहुः । कर्त्तेव भवत्युदासीन इति सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिरिति च ॥ ५९ ॥

अथ परस्य व्यसनमाह—

हते हिडिम्बारिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि ।

चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ ६० ॥

हत इति । हिडिम्बारिपुणा भर्मेन द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमातुरः “ मातुरुत्सङ्ख्यासुभद्रपूर्वायाः ” इत्यण् प्रत्ययः, उकारश्चान्तादेशो रेफपरः । तस्मिन् राज्ञि जरासन्धे सहिताभ्यां पत्नीभ्यां अर्द्धशः प्रसूतो जरया नाम पिशाच्या सन्धितश्चेति कथयन्ति । युधि हते सति । चिरस्य चिरकालेन । 'चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । मित्रव्यसनी मित्रव्यसनवान् मित्रभ्रंशवानिति यावत् । 'व्यसनं विपादि भ्रंशो' इत्यमरः । दमघोषाज्जातो दमघोषजश्चैवः सुखेन दम्यत इति सुदमः एकाकित्वात्सुसाध्य इत्यर्थः ॥ ६० ॥

कष्टश्चायं पक्षोऽभ्युपेत्यवादेनोक्तो वस्तुतस्तु शूराणां अग्रिमपक्ष एव इष्टः
शास्त्रसंवादी । यथाह कामन्दकः । “यदा समस्तं प्रसभं निहन्तुं पराक्रमादू-
र्जितमप्यमित्रं । तदाभियायादाहितानि कुर्वन्नुपान्ततः कर्षणपीडनानि ॥ ” इ-
तीयभिप्रेत्याह—

नीतिरापदि यद्वायः परमन्मानिनो ह्यिये ।

विधुर्विधुन्तुदोऽयेव पूर्णस्तरयोत्सवाय सः ॥ ६१ ॥

नीतिरिति । परः शत्रुः आपदि गम्यो गमनार्हः नीतिरिति
यत्तदापदि गमनं मानिनः शौर्याभिमानिनः ह्यिये । लज्जाकरमित्यर्थः । कि-
न्तु पूर्ण उपाचितगात्रः स शत्रुस्तस्य मानिनः विधुश्चन्द्रः विधुंतुदति हिनस्ती-
ति विधुन्तुदो राहुः “विध्वरूपोस्तुदः” इति खश् प्रत्यये मुमागमः । तस्येवो-
त्सवाय अत एव बालना बलवानेव यातव्यः । बालिनश्च वयमिति भावः ॥ ६१ ॥

तर्हि पूर्वोदाहृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रिभम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुनः ॥ ६२ ॥

अन्यादिति । अन्यदुच्छृङ्खलमनर्गलं । प्रसह्य पीडनक्षममिति भावः । सत्त्वं
बलं अन्यत् शास्त्रेण मन्वादिशास्त्रेण नियन्त्रितं उदाहृतं परव्यसनकाले सत्वम-
न्यत् । तयोः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां मिथो विरोधान्नैकशास्त्रत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।
अत्र दृष्टान्तमाह । तेजस्तिमिरयोः समानमाधिकरणं ययोस्तयोर्भावः सामाना-
धिकरण्यं एकाश्रयत्वं कुनः । न कुतश्चित् । तयोः महावस्थानविरोधादिति भावः ।
तस्मादुभयोरुदितानुदितहोमवद्भिन्नविषयत्वादितरेतरशास्त्रविरोधो न बाधक
इति भावः ॥ ६२ ॥

तर्हि नः किमिदानीं कार्यमत आह—

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत्कारि मा सन्तु चेदयः ।

आस्माकदन्तिसान्निध्याद्वामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

इन्द्रप्रस्थेति । इन्द्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमो गमनं । “गृहवृद्धनि-
श्रिगमश्च ” इत्यप्रत्ययः । मा कारि तावन्न क्रियतामेवेत्यर्थः । ‘यावत्तावत्प-
रिच्छेदे कात्स्न्ये मानावधारणे ।’ इति विश्वः । कृजः कर्मणि लुङ् “माङि
लुङ् ” इत्याशीरर्थे लुङ्, “न माङ्बोगे ” इत्यट्प्रतिषेधः । किन्तु चेदयः
चेदिदेशाः अस्माकमिमे आस्माकाः । “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ”

इति विकल्पादण् प्रत्ययः । “ तस्मिन्नि च युष्माकास्माकौ ” इत्यस्माका-
देशः । सान्निधेव सान्निध्यं । स्वार्थे ण्यञ् प्रत्ययः । आस्माकानां दन्ति-
नां सान्निध्यात् वामनीभूताः शाखाभङ्गात् खर्वीभूता भूहो वृक्षा येषां ते
तथोक्ताः सन्तु। चेदियात्रैव क्रियतामित्यर्थः। सा च प्रस्तुता पस्तुतेनैव स्वका-
र्येण गम्यत इति पर्यायोक्तालङ्कारः । “ कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्य-
वर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धात्पर्यायोक्तः स उच्यते॥” इति लक्षणात्॥६३॥

निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव ब्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥६४॥

निरुद्धेति । किञ्च दाशार्हाः यादवाः वीवधो धान्यादिप्राप्तिः आसारः
सुदृढलं प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः । ‘धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरामास्तु सुद-
ढलं । प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः’ इति वैजयन्ती। ते निरुद्धा यैस्ते तथोक्ताः
अन्यत्र निरुद्धौ वीवधानां पर्याहाराप्रनाम्नां स्कन्धाद्यक्षीराद्याहरणसाधनभा-
रविशेषाणां आसारप्रसारौ प्रवेशनिर्गमौ यैस्ते तथोक्ताः। ‘विषयो वीवधो भारे
पर्याहाराध्वनोरपि ।’ इति हेमचन्द्रः। ब्रजं गोष्ठं। “ब्रजः स्यद्गोकुलं गोष्ठम्” इ-
ति वैजयन्ती। गा इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषोऽरीनुपरुन्धन्तु ब्रजे गा इव माहि-
ष्मत्यामरीन् आरुण्वन्तिक्यर्थः । ‘दुह्याचपचदण्डरुधि’ इति द्विकर्मकत्वं । तत्र
पुरीब्रजावकथितं कर्म अन्यदीप्सितं कर्म ॥ ६४ ॥

तर्हि पार्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशङ्क्य उपेक्षैव गतिरित्याह—

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्तिन्द्रस्तपात्रिभः ।

वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

यजतामिति । पाण्डवो युधिष्ठिरो यजतां यागं करोतु । इन्द्रः स्वर्गमवतु र-
क्षतु । इनोऽर्कः । ‘इनः पत्यौ नृपार्कयोः’ इति मेदिनी। तयतु प्रकाशतां । व-
यं द्विषोऽरीन् हनाम मारयाम । “आहुतमस्य पिच्च” इत्याडागमः, सर्वत्र पा-
सकाले लोट् । तथाहि सर्वो जनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं समीहते अनुसन्वत्ते
इन्द्रादिसमानयोगक्षेमो नः पार्थ इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतां विद्युतां सम्यक्तत्पर्कादर्करोचिवाम् ।

शस्त्रैर्द्विवच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणिरोक्षितैः ॥ ६६ ॥

प्राप्यतामिति । किञ्च द्विषतां शिरश्छेदेन प्रोच्छलता उद्गच्छता शो-

णितेनोक्षितैः सितैः शस्त्रैरर्करोचिषां सम्पर्काद्विद्युतां सम्पत् लक्ष्मीः प्राप्य-
ताम् । इति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६६ ॥

इति संरम्भिणो वाणीर्विलस्यालेख्यदेवताः ।

सभाभिन्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥

इतीति । इतीत्यं संरम्भिणः क्षुभितस्य बलभद्रस्य वाणीरालेख्यदेवता-
श्चित्रलिवितदेवताः सभायाः सदोगृहस्य भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिव्या-
जेनेत्यर्थः । भयादन्ववदन् अन्वमोदयन्निव इत्यपेक्षा ॥ ६७ ॥

निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।

शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशदृशा ॥ ६८ ॥

निशम्येति । अयः कृतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं येन सोऽधोक्षजो हरिः
ताः शेषस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य गाः वाचः शेषगवीः । “गोरतद्वितलुकि”
इति टच् टित्वान्डीप् । निशम्य श्रुत्वा । निशाम्यतीति श्रवणे तथा निश-
मयत्यपीति भट्टमल्लः । तत्र शाम्यतेरिदं रूपं अन्यथा निशम्येति स्यात् ।
अत एव वामनः । निशम्यनिशम्यशब्दौ प्रकृतिभेदादिति । बृहतां वाचां
पत्युः बृहस्पतेस्तस्य शिष्याय उद्धवायाभिधातुं वक्तुं दृशा दृक्संज्ञया प्रस्तावं
अवसरमदिशत् अतिसृष्टवान् । ‘प्रस्तावः स्यादवसरे’ इत्यमरः ॥ ६८ ॥

भारतीमाहितमरामथानुद्धतमुद्धवः ।

तथामुतथानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम् ॥ ६९ ॥

भारतीमिति । अथ कृष्णानुज्ञानन्तरं उद्धवः आहितो भरोऽर्थगौरवं यस्यां
सा तां तथ्यां यथार्थां भारतीं वाचं अनुद्धतमगर्वितं यथा तथा गदस्याग्रजं
कृष्णं अग्रे पुरत इति प्रागल्भ्योक्तिः । उतथ्यस्य महर्षेरनुजो बृहस्पतिः ।
‘उतथ्यावरजो जीवः’ इति विश्वः । तद्वत्तेन तुल्यं जगाद । ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्व-
तिः’ इति वातिः । तद्वितगेयमुपमा ॥ ६९ ॥

किं जगादेत्याह—

सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।

निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम् ॥ ७० ॥

सम्प्रतीति । सम्प्रानि मुसलपाणिना बलभद्रेण । केवलं शूरेणेति ध्वनिः ।
उक्ते सति वक्तुमसाम्प्रतं अयुक्तं । असाधूक्तत्वादभ्याससमानयोगक्षेमप्रसङ्गा-
दिति ध्वनिः । साम्प्रतशब्दस्यार्थत्वात्तद्योगे ‘शकधृष’ इत्यादिना तुमुन् ।
तथाहि । लेख्येन पत्रेणार्थे वाच्ये निर्धारिते निर्णीते सति वाचिकं व्या-

हृतायां वाचं।सन्देशवचनमित्यर्थः।‘सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्’ इत्यमरः । “वा-
चो व्याहृतार्थायाम्” इति ठक् । उक्त्वा खलु।न वाच्यं खल्वित्यर्थः ।खलुराद्यः
प्रतिषेधे अन्यो वाक्यालङ्कारे । ‘निषेधवाक्यालङ्कारे जिज्ञासानुनये खलु’
इत्युभयत्राप्यमरः । “अलंखन्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा” इति क्त्वा प्रत्ययः ।
इह ‘न पादादौ खल्वादयः’ इति निषेधस्योद्वेजकाभिप्रायत्वात् । नञर्थखलुश-
ब्दस्यानुद्वेजकत्वात् नञ्बदेव पादादौ प्रयोगे न दूष्यतीत्यनुसन्धेयम् । लिखि-
तार्थे वाचिकमिव बलोक्ते मदुक्तिरवनकाशेति वाक्यार्थप्रतिविम्बकरणात्
स्पष्टस्तावदृष्टान्तः स्तुतिव्याजेन निन्दावगमात् व्याजस्तुतिश्च । लक्षणं चाग्रे
वक्ष्यते ॥ ७० ॥

तर्हि किं तूष्णीम्भूतेन भाव्यं, नेत्याह—

तथापि यन्मध्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।

तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पनः ॥ ७१ ॥

तथापीति । तथापि बलेन निर्णीतेऽपि ते तव मय्यापि बलभद्र इवेत्यापिश-
ब्दार्थः । गुरुरित्येव यद्वौरवमादरः तद्वौरवं जल्पतः जल्पने प्रयोज्यकर्म-
णो मे प्रयोजककर्तृत्वं प्रेरकत्वमुपैति । अतो वक्ष्यामीत्यर्थः । न हि पण्डितैः
सादरं पृष्टस्य विशेषज्ञस्य अज्ञवत्तूष्णींभावो युक्त इति भावः ॥ ७१ ॥

ननु रामेणैव सर्वं प्रपञ्चेनोक्तं सम्प्रति किं ते वाच्यमस्तीत्याशङ्क्य वृथा
प्रपञ्चोऽयमिति हृदि निधाय स्तुवन्नाह—

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो ! गेयस्येव विचित्रता ॥ ७२ ॥

वर्णैरित्यादित्रयेण । कतिपयैः परिमितैर्वर्णैः पञ्चाशतैव मातृ-
काक्षरैः कतिपयैः सप्तभिरेव स्वरैर्निर्णादादिभिः ग्रथितस्य गुम्फितस्य वाङ्मयस्य
शब्दजालस्य। “एकाचोऽपि नित्यं मयटमिच्छन्ति” इति स्वार्थे मयट् । गीय-
त इति गेयं तस्य गानस्येव विचित्रता रचनाभेदादनन्ता अपरिमिता भवतीत्यर्थः ।
अहो! अतस्तेन साधूक्तेऽपि विशेषानन्यात् ममापि वक्तव्यमस्तीत्येको भावः ।
तस्य दुरुक्तत्वान्ममैवास्तीत्यन्यः । प्रत्यवयवमिवोपादानादनेकैवेयमुपमा ॥ ७२ ॥

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥ ७३ ॥

बह्वपीति । स्वेच्छया स्वप्रतिभानुसारेण प्रकीर्णमसङ्गतं बह्वपि कामं यथे-

ष्टमभिधीयते किंतु अनुज्झितोऽर्थसम्बन्धः पदार्थसङ्गतिर्यस्मिन् स प्रबन्धः
सन्दर्भः दुस्दाहरो दुर्वचः । हरतेः खल् प्रत्ययः । रामेण तु सङ्गतमेवोक्त-
मिति स्तुतिः । असङ्गतमेवोक्तमिति निन्दा च गम्यते ॥ ७३ ॥

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

प्रसारयन्ति कुशलाश्वित्रां वाचं पटीमिव ॥ ७४ ॥

अदीयसीमिति । कुशलाः वक्तारो अदीयसीमतिसुकुमाराक्षरां श्लक्ष्णत-
रां च तथापि घनामर्थगुर्वी अन्यत्र सान्द्रां । कदलीदलकल्पामित्यर्थः । अन-
ल्पैर्वहुभिर्गुणैः श्लेषादिभिस्तन्तुभिश्च कल्पितां रचितां निर्मितां च चित्रां
शब्दादिविचित्रां विचित्ररूपां च वाचं पटीं शाटीमिव प्रसारयन्ति । रामवागप्ये-
वंविधेति स्तुतिः । रामवाक् तु नैवंविधेति निन्दा च गम्यते । अत्र श्लेषस्य
शुद्धविषयासम्भवेन सर्वालङ्कारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापितः प्रकृताप्रकृत-
श्लेषोऽयमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः । एवञ्च पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गात्
श्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुपमैवेत्यन्ये ॥ ७४ ॥

अथोद्धवः स्वसिद्धान्तं वर्णयिष्यन् स्तुत्या गर्वं परिहरन्हरिमभिमुखो करोति-

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तद्वोद्गाह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७५ ॥

विशेषेति । विशेषं वेत्ति इति विशेषविद्वान् तस्य विशेषविदुषो विशेषज्ञस्य । ग-
तिगम्यादिपाठात् द्वितीयासमासः । तव पुरोऽग्रे शास्त्रं नीतिशास्त्रमुद्गाह्यते
उपन्यस्यत इति यत् । ‘उद्गाहितमुपन्यस्ते’ इति वैजयन्ती । सा तदुद्ग्रहण-
मित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गत्वं वक्तुः उद्गाहयितुः परिचयस्थैर्ये
अभ्यासदार्ढ्यं हेतुर्गुणनिका । आग्नेडितंमेवेति यावत् । नतु वैदुष्यप्रकटनमिति
भावः । ‘गुण आग्नेडने’ चौरादिकात् ‘प्यासश्रन्थो युच्’ इति युच्, ततः संज्ञायां
कनु, कात्पूर्वस्वेकारः ॥ ७५ ॥

सम्प्रति स्वमतमुपन्यस्यति-

प्रज्ञोत्साहावनः स्वामी यतेताधातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसम्पदः ॥ ७६ ॥

प्रज्ञेति । अतोऽस्मात्कारणात् स्वमस्यास्तीति स्वामी प्रभुः । ‘स्वामिनैश्चये’
इति निपातः । प्रज्ञोत्साहौ मन्त्रोत्साहशक्ती आत्मनि स्वस्मिन्नाधातुं सम्पाद-
यितुं यतेत । स्वयमुभयशक्तिमान् भवेदित्यर्थः । हि कुतः । यस्मात् तौ प्रज्ञोत्साहौ

उदेष्यन्त्या वत्स्यन्त्याः । जिगीषोरात्मनः सम्पदः प्रभुशक्तेर्मूलं । अत्रोत्साह-
ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यथोत्साहस्तथा मन्त्रोऽपि ग्राह्यो न तु केवलोत्साह इति
बलभद्रापवादः ॥ ७६ ॥

उत्साहवत्प्रज्ञापि ग्राह्या इत्युक्तं तस्याः प्रयोजनमाह—

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयान्ति ये ।

तत्रानिशं निषण्णास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥ ७७ ॥

सोपधानामिति । ये धीराः धीमन्तः सोपधानां सविशेषां । युक्तियुक्तामि-
त्यर्थः । अन्यत्र सगेन्दुकां सोपवर्हामित्यर्थः । ‘उपधानं विशेषे स्यादेन्दुके
प्रणयेऽपि च’ इति विश्वः । स्थेयसीं स्थिरतरां अचपलां द्रढीयसीं च । स्थिर-
शब्दादीयसुनि ‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना स्यादेशः । धियं खट्वयान्ति खट्वां पर्यङ्कं
कुर्वन्ति । आश्रयन्तीत्यर्थः । ‘शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः’ । इ-
त्यमरः “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिच् । धीरास्तत्र धीखट्वायामनिशं
अश्रान्तं निषण्णाः विश्रान्ताः सन्तो जातु कदाचिदपि श्रमे खेदं
न जानते न विदन्ति । श्रमः खेदो रयादेरिति लक्षणं । धीपूर्वक एवोत्साहः
सेव्यो न केवल इति सर्वथा धीराश्रयणीयेत्यर्थः । अत्र धिय आरोप्य-
माणायाः प्रकृतश्रमापनोदरूपोपकारपर्यन्ततया परिणामालङ्कारः “आरोप्यमा-
णस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः” इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

अथ प्रज्ञाप्रज्ञयोर्द्वीभ्यां वैषम्यमाह—

स्पृशन्ति शरवन्तीक्षणांनोऽकमन्निशान्ति च ।

बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत् ॥ ७८ ॥

स्पृशन्तीति । तीक्ष्णाः निशिताः प्रज्ञाः शरवच्छ्रेण तुल्यं स्तोकमल्पमेव
स्पृशन्ति अन्तः कार्यस्य चान्तरं विशान्ति । अल्पायासेन बहुकार्यं साधयन्ती-
त्यर्थः । बहुस्पृशा व्यापिना स्थूलेन मन्देन बृहता चाश्मना उपलेन तु-
ल्यमश्मवत् । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।” बहिरेव कार्यस्याकार्यस्य चेति
भावः । स्थीयते स्थितिः क्रियते । मूढो हि अल्पस्य हेतोर्बहुप्रयासं करोति ।
मूषकग्रहणाय शिखरिखननं परिहासास्पदं भवतीति भावः । तद्वितगतयेमु-
पमा ॥ ७८ ॥

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ७९ ॥

आरभन्त इति । किञ्चाज्ञा अल्पं तुच्छमेवारभन्ते प्रक्रमन्ते काममखन्तं

व्यग्राः त्वरिताश्च भवन्ति। न च पारं गच्छन्तीति भावः। कृतधियः शिक्षितबुद्धयस्तु महारम्भा महोद्योगा भवन्ति निराकुला अव्यग्राश्च भवन्ति। पारं गच्छन्तीति भावः ॥ ७९ ॥

अथ प्रज्ञावानपि न प्रमाद्येदित्याह—

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।

हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥ ८० ॥

उपायमिति । उपायमास्थितस्य प्राप्तस्यापि उपायेनैव कार्यं साधयतोऽपीत्यर्थः । किमुत व्यग्रतयेति भावः । प्रमाद्यतोऽनवधानस्य । ‘प्रमादोऽनवधानता’ इत्यमरः । अर्थाः प्रयोजनानि नश्यन्ति । तथा हि शयालुर्निद्रालुः । आलुश्च शीङो वक्तव्यत्वादालुच् । मृगान् यातीति मृगयुर्व्याधः । ‘मृगव्यादयश्च’ इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः । ‘व्याधो मृगवधाजिवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः’ इत्यमरः । उपशेरतेऽस्मिन्नित्युपशयो मृगमार्गस्थागिनो व्याधस्यात्मगुप्तिस्थानं गर्त्तविशेषः । ‘एरच्’ इत्यच् प्रत्ययः । तत्र तिष्ठतीत्युपशयस्थोऽपि मृगान् न हन्ति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥

एवं प्रज्ञाया आवश्यकत्वमुक्तं तथोत्साहस्याप्याह—

उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशम्बपि ।

जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्टिव कल्पते ॥ ८१ ॥

उदेतुमिति । जेतुमिच्छुर्जिगीषुरेक एव द्वादशस्यापि राजसु मध्ये द्वादशस्वादित्येषु दिनकृत्यो दिनकरणे व्याप्रियमाणः आदित्यः स इवेहामुत्साहमत्यजन प्रयुञ्जान एव न तु निरुद्योग इति भावः । उदेतुं कल्पते उदयाय प्रभवति । उत्साहशक्तिरेव प्रभुशक्तेरपि मूलमित्यर्थः । नानालिङ्गत्वाद्देतूनां नानासूर्यत्वमिति श्रुतेः । प्रतिमासमादित्यभेदात् द्वादशत्वं, तच्चैकस्यैव द्वादशात्मकत्वं ‘द्वादशात्मा दिवाकरः’ इत्यभिधानात् । ते चार्यमादयः पुराणोक्ता द्रष्टव्याः “ राजानस्तु अरिभिन्नभरेभिन्नं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरस्सराः । पञ्चेति शेषः । पाष्णिग्राहास्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरं । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः । पाष्णिग्राहासार आक्रन्दासारश्चेत्यर्थः । अत्र चत्वार इति शेषः । एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ।” इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश वेदितव्याः । पूर्णोपमा ॥ ८१ ॥

उपायमास्थितस्यत्यत्र राजा न प्रमाद्येदित्युक्तं अप्रमादप्रकारमाह—

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।

चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८२ ॥

बुद्धिशस्त्र इति । बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य स बुद्धिशस्त्रः । अमोघपातित्वात्तस्या इति भावः । प्रकृतयः स्वाम्यादिराज्याङ्गानि । ‘राज्याङ्गानि प्रकृतयः’ इत्यमरः । ता एवाङ्गानि यस्य सः । तद्वैकल्ये राज्ञीवैकल्यं स्यादिति भावः । घना दुर्भेदा संवृतिर्मन्त्रगुप्तिरेव कञ्चुकः कवचो यस्य स तथोक्तः । मन्त्रभेदे राज्यभेदादिति भावः । चरतीति चरः । पचाद्यच् । स एव चारो गूढपुरुषः । प्रज्ञादित्वात् स्वा-
थकोऽण् प्रत्ययः । ‘चारश्च गूढपुरुषः’ इत्यमरः । स एवेक्षणं चक्षुर्यस्य स चारे-
क्षणः । अन्यथा स्वपरमण्डलवृत्तान्तादर्शनादन्धस्थेवान्धलग्नस्य विनिपातः । पदे पदे इति भावः । दूतः सन्देशहरः । ‘स्यात्सन्देशहरो दूतः’ इत्यमरः । स एव मु-
खं वाग्यस्यासौ दूतमुखः । अन्यथा मूकस्येव वाग्व्यवहारासिद्धौ तत्साध्यासाध्य-
कार्यप्रतिबन्धः स्यादिति भावः । एवम्भूतः पार्थिवः कोऽपि पुरुषः । अन्य ए-
वायं लोकाविलक्षणः पुमानित्यर्थः । अतो राज्ञा बुद्ध्यादिसम्पन्नेन भवितव्यं । ए-
तदेवाप्रमत्तत्वं । अन्यथा स्वरूपहानिः स्यादिति भावः । अत्र कोऽपीति राज्ञो
लोकसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्त्या तद्रूपातिशयोक्तिः । सा च बुद्धिशस्त्रइत्यादि-
रूपकनिर्व्यूढेति तेन सहाङ्गाङ्गिभावे सङ्करः ॥ ८२ ॥

चतुर्थोपायसाध्य इत्यादिना यत् क्षात्रमेव कर्त्तव्यमुक्तं तत्रोत्तरमाह—

तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः ।

नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः ॥ ८३ ॥

तेज इति । कालं जानातीति कालज्ञः तस्य अयं काल इति विदुष इत्यर्थः ।
“आतोऽनुपसर्गे कः” न ‘त्विगुपधे’ त्यादिना कविधिः, समासे कर्मोपपदस्येव
बलवत्त्वभाषणात् । तस्य महीपतेस्तेजः क्षात्रमेवेति वा क्षमैव वा एकान्तं नियमो
नास्ति । किन्तु यथाकालमुभयमप्याश्रणीयमित्यर्थः । तथा हि । रसान् शृङ्गारा-
दीन् भावान् निर्वेदादींश्च वेत्ति यस्तस्य रसभावविदः । भावग्रहणं सम्पातायातं ।
कवेः कवितुरेकं केवलमोजः प्रौढप्रबन्धत्वं वा एकः प्रसादः सुकुमारप्रबन्धत्वं
वा न किं तु तत्र हि रसानुगुण्येन यथायोग्यमुभयमप्युपादेयम् । दृष्टान्ताल-
ङ्कारः ॥ ८३ ॥

यदुक्तं 'क्रियासमाभिहारेण विराध्यन्तं सहेत कः' इति तत्रोत्तरमाह ।

कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।

असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥ ८४ ॥

कृतापचार इति । परैः शत्रुभिः कृतः अपचारोऽपथ्यं च यस्य सः तथापि अनाविष्कृतविक्रियः अन्तर्गूढविकारः अत एवासाध्योऽप्रतिसमाधेयः सन् गदो यथा रोग इव । इववद्वा यथा शब्द इति दण्डी । काले बलक्षयावसरे प्राप्ते सति कोपं कुरुते प्रकुप्यतीत्यर्थः । तदुक्तं । "वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालं विपर्ययः । तमेव चागते काले भिन्नाद्दटमिवाश्मना ॥" इति ॥ ८४ ॥

इतश्च क्षन्तव्यमिदानीमिमाह—

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान्प्रकल्पने ।

प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया ॥ ८५ ॥

मृद्विति । मृदुना मृदुवस्तुना व्यवहितमन्तर्हितं तेजः अर्थान् भोक्तुं प्रकल्पते प्रभवति । तथाहि प्रदीपोऽभ्यन्तरस्थया मध्यस्थया दशया वर्त्या । 'दशा वर्त्तावस्थायां स्नेहस्तैलादिके रसे ।' इति विश्वः । स्नेहं तैलादिकमर्थमादत्ते अन्यथा स्वयमेव निर्वायादिति । ततः क्षान्तिपूर्वमेव क्षात्रं फलतीति सर्वथा प्रथमं क्षन्तव्यमिति भावः । विशेषणसामान्यसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ॥ ८५ ॥

तर्हि पौरुषं मा भूलित्यं क्षममाणस्य दैवमेव श्रेयोविधास्यतीत्याशङ्क्याह—

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।

शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥ ८६ ॥

नालम्बत इति । विद्वानभिज्ञः दिष्टे मतिर्यस्येति दैष्टिकः । दैवप्रमाणक इत्यर्थः । 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः । "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः" इति ठक् । तद्भावं दैष्टिकतामेव नालम्बते । सर्वथा यद्विषयस्य विनाशादिति भावः । तथा पौरुषे केवलपुरुषकारेऽपि युवादित्वादण्प्रत्ययः । न निषीदति न तिष्ठति । दैवप्रातिकूल्ये तस्य वैफल्यादिति भावः । किन्तु सत्कविः सत्कविता शब्दार्थविव । तयोः काव्यशरीरत्वादिति भावः । यथाह वामनः । अदोपौ सगुणौ सालङ्कारौ शब्दार्थौ काव्यमिति । द्वयं पौरुषं दैवं चापेक्षते अतः पौरुषमप्यावश्यकं, किन्तु काले कर्तव्यमिति विशेषः । पौरुषादृष्टयोः परस्परसापेक्षत्वादिति भावः ॥ ८६ ॥

अथ क्षान्तेः फलमाह—

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्चारिणो यथा ।

रसस्यैकस्य भूयांसस्तथानेतुर्महीभृतः ॥ ८७ ॥

स्थायिन इति । रस्यते स्वाद्यते इति रसः शृङ्गारादिः । 'रसतेः स्वादना-
र्थत्वादस्यन्त इति ते रसाः' इति निर्वचनात् । तस्य रसस्य रसीभवतः स्थायि-
भावस्य रत्यादेः । 'रतिर्हीसश्च क्रोधश्च शोकोत्साहभयानि च । जुगुप्साविस्मय-
शमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः' ॥ इत्युक्तत्वात् एकस्यैवार्थे स्वादुभावरूपे प्र-
योजने भूयांसः सञ्चारिणो व्यभिचारिणो भावा निर्वेदादयः । विभावादीनामु-
पलक्षणमेतत् । यथा प्रवर्तन्ते-तदुक्तं 'विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः ॥' इति । तथा स्थायिनः स्थिरस्य
क्षान्त्या । कालं प्रतीक्षणस्येत्यर्थः । एकस्यैव नेतुर्विजिगीषोर्नायकस्यार्थे प्रयो-
जने भूयांसो महीभृतो राजानः प्रवर्तन्ते । स्वयमेवास्य कार्यं साधयन्तीत्यर्थः ।
'ततः क्षन्तव्यमिति भावः । केचित्तु भावपदस्यापि रसपरत्वमाश्रित्य
यथा सञ्चारिणः प्रसङ्गादागन्तुकाः अन्ये रसाः स्थायिनः स्थिरस्यैकस्य
मुख्यस्यार्थे प्रवर्तन्ते । यथास्मिन्नेव काव्ये वीरस्य शृङ्गारादय इति व्या-
चक्षते । उपमालङ्कारः ॥ ८७ ॥

क्षान्तिपक्ष एव गुणान्तरमाह—

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधिनिष्ठता ।

सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥ ८८ ॥

तन्त्रेति । तन्त्रावापौ स्वपरराष्ट्रचिन्तनं अन्यत्र तन्त्रावापं शास्त्रौषधप्रयोगं च
वेत्ति यस्तेन तन्त्रावापविदा । 'तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तायामावापः परचिन्तने ।
शास्त्रौषधान्तमुख्येषु तन्त्रम्' इति वैजयन्ती । योगैः सामाद्युपायैः अन्यत्र
देवताध्यानैश्च । 'योगः संहननोपायध्यानसङ्गतिपुक्तिषु' इत्यमरः । मण्डला-
नि स्वपरराष्ट्राणि माहेन्द्रादिदेवतायतनानि च । अधितिष्ठता अतिक्रमता
नरेन्द्रेण राज्ञा विषवैद्येन च । 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते' इति
विश्वः । शत्रवः फणीन्द्रा इव सुनिग्रहाः सुखेन निग्राह्याः । एवं च प्रकृताप्र-
कृतविषयः श्लेषः । उपमैवेति केचित् । ८८ ।

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामीयत्रैव तावेव प्रभुशक्तेर्मूलमित्युक्तं तदेव व्यनक्ति ।

करप्रचेयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम् ।

प्रज्ञाबलवृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥ ८९ ॥

करोति । उत्तुङ्गो महोन्नतः प्रज्ञाबलं मन्त्रशक्तिरेव वृहत्प्रधानं मूलं यस्य

सः, उत्साह एव पादपः करेण बलिना प्रचेयां वर्धनीयां हस्तग्राह्यः
च । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । प्रथीयसीं पृथुतरां । "रक्ततोहलादर्लेघोः"
इति रेफादेशः । प्रभुशक्तिं तेजोविशेषम् । 'स प्रतापः प्रभावश्च
यत्तेजः कोषदण्डजम्' इत्यमरः । फलति प्रसूते इत्यर्थः । 'फल निष्प-
त्तौ' मन्त्रपूर्वक एवोत्साहः स्यात् विपरीतस्तु छिन्नमूलो वृक्ष इव शुष्यतीति भा-
वः । रूपकालङ्कारः ॥ ८९ ॥

विमृष्यकारिणस्तु विश्वमपि विधेयं स्यादिति त्रयेणाह—

अनल्पत्वात्प्रधानत्वाद्द्वंशस्येतेरे स्वराः ।

विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारनाम् ॥ ९० ॥

अनल्पत्वादिति । अनल्पत्वात्प्रज्ञोत्साहाधिकत्वादत एव प्रधानत्वान्मण्डला-
भिज्ञत्वादन्वयानल्पत्वादुच्चैस्तरत्वात् प्रधानत्वान्नायकस्वरत्वाच्च वंशस्य वंशवा-
द्यस्वरस्य इतरे स्वरा वीणागानादिशब्दा इव । अथवा आश्रयत्वाद्द्वंश इव वंशस्त-
त्कालविहितः स्वर उच्यते तस्य स्वरस्येतराः षड्जादयः विजिगीषोर्नृपतयः अ-
न्ये मण्डलपरिवर्तिनो राजानः परिवारतां पोष्यतां प्रयान्ति तत्कार्यमेव सा-
धयन्तीत्यर्थः । तस्माद्विमृष्य कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ९० ॥

अप्यनारभमाणस्य विभोस्तत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणनामर्थाः शब्दा इव विहायसः ॥ ९१ ॥

अपीति । किञ्च अनारभमाणस्य स्वयमकिञ्चित्कुर्वीणस्यापि विभोः प्रभोः
व्यापकस्य च परैरन्यैर्नृपतिभिः शङ्खभेर्यादिभिश्च उत्पादिताः सम्पादिताः
जनिताश्चार्थाः प्रयोजनानि विहायसः आकाशस्य शब्दा इव गुणतां विशे-
षणतां कारणत्वादुणत्वं व्रजन्ति । शक्तो हि राजा स्वयं उदासीन एवाकाशवत्
स्वमहिम्नैव कार्यदेशं व्याप्नुवन् शब्दानिव सर्वार्थानपि स्वकीयतां नयतीत्यर्थः
'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती ॥ ९१ ॥

यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायामधिकतनुतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायने ॥ ९२ ॥

यातव्येति । किञ्च एकार्थ एकप्रयोजनं स एव तन्तुः सूत्रं तत्र प्रोतायां
एकाभीष्टाभिलाषिण्यामित्यर्थः । प्रपूर्वाद्ध्वजः कर्मणि क्तः 'वचिस्वापि' इत्यादिना
सम्प्रसारणं । यातव्योऽभिवेषणयितव्यः अरिः पार्ष्णिं गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः
पृष्ठानुधावी । कर्मण्यण् । तावादी येषां ते पूर्वोक्ताः पङ्क्तिशः स्थिताः

त एव माला रत्नमालिका तस्यामधिकद्युतिर्महातेजाः नायकः शक्तिसम्पन्नो जिगीषुर्नायकायते मध्यमणिरिवाचरति । स्वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । तस्माद्विमृष्य कर्तव्यमिति भावः । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । "उपमानादाचारे" इति क्यच्, "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" इति दीर्घः । नायकायते इत्युपमा, अन्यथानुशासनविरोधात् । एकार्थतन्त्रित्यत्र तु रूपक-मधिष्ठानतिरोधानेन आरोप्यमाणतन्तुत्वस्यैवोद्भूतत्वात् प्रोतत्वसिद्धेस्तदेव युक्तम् । तद्वत्पाणिं ग्राहादिमालायामित्यत्रापि रूपकमेव । तदनुप्राणिता चेयमुपमेत्यङ्गाङ्गिभावेन तयोः सङ्करः ॥ ९२ ॥

अथ विमृष्यकरणप्रकारमाह—

पाङ्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षं रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नुनि बलवन्ति च ॥ ९३ ॥

पाङ्गुण्यमिति । शक्तिं प्रभावादित्रयं बलं चापेक्षते इति शक्त्यपेक्षः सन् । प-चाद्यच् । 'शक्तिर्वैले प्रभावादी' इति विश्वः । पाङ्गुणा एव पाङ्गुण्यं सन्धिविग्रहा-दिपट्टं । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ण्यञ् प्रत्ययः । तदेव रसायनमौषधविशेष-मुपयुञ्जीत सेवेत । 'रसायनं विहङ्गेऽपि जराव्याधिभिर्दौषधे' इति विश्वः । एवं सत्यस्य प्रयोक्तुरङ्गानि स्वाभ्यादीनि गात्राणि च स्थास्नुनि स्थिराणि काला-न्तरक्षमाणीत्यर्थः । "ग्लानिस्थश्च गस्तुः" इति गस्तुः । बलवन्ति च परपीडाक्षमा-णि च भवन्ति । श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ ९३ ॥

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

अथवाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः ॥ ९४ ॥

स्थाने इति । किञ्च स्थाने शक्यविषये शमवतां क्षमावतामङ्गिनां सप्ता-ङ्गिनां राज्ञां शरीरिणां च शक्त्या प्रभावाद्यनुसारेण बलेन च व्यायामे व्या-पारे पाङ्गुण्यप्रयोगे गमनादौ च सतीत्यर्थः । वृद्धिरूपचयः राज्यस्य शरी-रस्य चेति भावः । विपक्षे बाधकमाह । अथवाबलं शक्त्यतिक्रमेण । "य-थासादृश्ये" इत्यव्ययीभावे नञ्समासः । आरम्भो व्यायामः क्षयसम्पदोऽत्य-न्तहानेर्निदानं आदिकारणं । अङ्गानामिति भावः । तस्मादस्माकमस्माच्चै-द्यास्कन्दनमश्रेयस्करमिति भावः । अत्र विशेषस्यापि श्लिष्टत्वात् शब्दशक्ति-मूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । अतो द्वयानामङ्गिनामौषम्यं च गम्यते इति सङ्क्षेपः ॥ ९४ ॥

फलितमाह—

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।

निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥ ९५ ॥

नदिति । तस्मादशक्यार्थाकार्यत्वात् चेदीनामीशितारं शिशुपालं भवान् मावमंस्त नावमन्यस्व । मन्यते: “माडि लुङ्” अनुदात्तत्वाच्चेडागमः । कुतः । यश्चैवः उदात्तः स्वरान् अनुदात्तानिवारीनेकपदे एकस्मिन्पदव्यासे सुप्तिङन्तलक्षणे च निहन्ति हिनस्ति नीचैः करोति च । अतिशूरत्वात् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषावत्याच्चेति भावः ॥ ९५ ॥

न चायमेकाकी किं नः करिष्यतीति मन्तव्यमित्याह—

मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिनि ।

राजयक्षमेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥ ९६ ॥

मा वेदीति । असौ चेदिराट् एकः एकाकी अतो जेतव्यः सुजय इति मा वेदि मा ज्ञायि । वेत्तेः कर्मणि माडि लुङ् । यद्यस्मात्स चेदिराट् राज्ञश्चन्द्रस्य यक्षमा राजा चासौ यक्षमेति वा राजयक्षमा क्षयरोगो रोगाणामिव महीभृतां समूहः समष्टिरूपः । तथाह वाग्भट्टः । ‘अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः । राजयक्षमा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा । यच्च राजा च यक्षमा च राजयक्षमा ततो मतः ॥’ इति । अतो दुर्जेय इति भावः । एतेन ‘निरस्य मित्रव्यसनी मुदमो दमघोषज’ इति निरस्तम् ॥ ९६ ॥

अथास्य सर्वराजसमष्टितामेव द्वाभ्यां व्याचष्टे—

सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परमेदनः ।

कार्मुकेणेव गुणिना वाणः सन्धानमेष्यति ॥ ९७ ॥

सम्पादितेति । सम्पादितं फलं लाभो वाणाग्रं च यस्य सः । ‘फलं लाभशराग्रयोः’ इति शाश्वतः । सपक्षः ससुहृत्कङ्कादिपत्रयुतश्च परेषां भेदकः शत्रुविदारणः वाणो वाणासुरः शरश्च । गुणिना शौर्यादिगुणवता अधिज्येन च तेन चैद्येन कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं । “कर्मण उकञ्” । तेनैव सन्धानं सन्धिमेष्यति अतो नैकाकीति भावः । अत्रायुप मा श्लेषो वा मतभेदात् ॥ ९७ ॥

ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।

तमः स्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥ ९८ ॥

ये चेति । ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयो राजानस्तमः स्वभावाः

तमोगुणात्मकाः अत एव तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषं । ‘प्रदोषो दुष्टरात्र्यंशौ’ इति वैजयन्ती । तामसमेवैनं चैद्यमनुयायिनः अनुयास्यन्ति । सादृश्यादिति भावः । “भविष्यति गम्यादयः” इति णिनिर्भविष्यदर्थं, “अकेनोर्भविष्यदाध-मर्ण्ययोः” इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । यथा ध्वान्तं रजनीमुखमनुयाति तद्वत् इति वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ॥ ९८ ॥

ननु बाणादयोऽस्माभिः कृतसन्धाना इदानीं न विराध्यन्तीत्यत आह—

उपजापः कृतस्तेन तानाक्रोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयित्वाल्पोऽपि साम्रीनेधानिवा निलः ॥ ९९ ॥

उपेति । तेन चैद्येन कृतोऽल्पोऽपि उपजापो भेदः ‘भिदोपजापो’ इत्यमरः । त्वस्याक्रोपवतस्तान् बाणादिन् अनिलः साम्रीनेधानिन्धनानीव । ‘काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्’ इत्यमरः । आशु दीपयिता सद्यः प्रज्वलयिष्यति दीपेर्ष्यन्ताद्गुट् अन्तर्धराः संहिता आपदि सति रन्ध्रे सद्यो विश्लिष्यन्तीति भावः ॥ ९९ ॥

ततः किमत आह—

बृहत्सहायः कार्यान् क्षोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ १०० ॥

बृहादिति । बृहत्सहायो महासहायवान् क्षोदीयान् क्षुद्रतरोऽपि । ‘स्थूलदूर’ इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । कार्यस्यान्तं पारं गच्छति । तथा हि । अपां समूह आपं । “तस्य समूहः” इत्यण् । तेन गच्छतीत्यापगा नगापगा गिरिनदी महानद्या गंगादिकया सम्भूय मिलित्वा अम्भोधिमभ्येति । क्षुद्रोऽप्येवं तादृक् महावीरश्चैद्यस्तु किमु वक्तव्य इत्यपिशब्दार्थः । विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०० ॥

किञ्च न केवलं शत्रोरसाध्यत्वं मित्रविरोधश्चाधिकोऽनर्थकर इत्याह—

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।

अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥

तस्येत्यादिद्वयेन । ये च तस्य चैद्यस्य मित्राणि नृपा ये च ते तवामित्रा नृपाः ते उभये त्वयाभियुक्तमभियातमेनं चैद्यं गन्तारो गमिष्यन्ति । गमेः कर्तरि लुट् । अतः परे उक्तोभयव्यतिरिक्तास्तव मित्राणि तस्यामित्राश्चेत्यर्थः । त्वां गन्तारः । इति मध्यमाणिन्यायेनोभयत्राप्यभिसंधिः ॥ १०१ ॥

ततः किमतआह—

मखविघ्नाय सकलमित्थमुत्थाप्य राजकम् ।

हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ १०२ ॥

मखेति । इत्थमेनेन प्रकारेण । “इदमस्थमुः” इति थमुप्रत्ययः । मखविघ्नाय मखविघाताय सकलं राजकं राजसमूहं । ‘गोत्रोक्ष’ इत्यादिना वुञ् । उत्थाप्य क्षोभयित्वा हन्त इति खेदे । अजातारेः अजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य त्वया प्रथमेनारिणा जातमजनि । नपुंसके भावे क्तः ॥ १०२ ॥

अस्तु सोऽपि शत्रुः को दोषस्तत्राह—

सम्भाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स बान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥ १०३ ॥

सम्भाव्येति । बन्धुरेव बान्धवः स धर्मराजः अतिभरस्य क्षमः स्कन्धो यस्य स तं त्वां सहायं सम्भाव्याभिसन्वाय अध्वरस्य धुरमध्वरधुरां । ‘ऋक्पूः’ इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः । समासान्तानां प्रकृतिलिङ्गत्वात्तत्पुरुषे परवलिङ्गत्वे टाप् । विवक्षते वोढुमिच्छति । वहतेः स्वरितेतः । सन्नन्ताल्लुट् । तथा हि । विरोधे विश्वासघातो बन्धुद्रोहश्च स्यातामिति भावः ॥ १०३ ॥

ननु प्रतिश्रुत्याकरणे दोषः प्रागेव परिहारे तु को दोष इत्यत आह—

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥

महात्मान इति । महात्मानो भजमानान् शरणागतान् रिपूनप्यनुगृह्णन्ति । किमुत बन्धूनिति भावः । अर्थान्तरं न्यस्यति । सिन्धवो महानद्याः समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्नीः । “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति ङीप् नकारश्च निपातितः । नगनिम्नगाः गिरिनिर्झरिणीः अब्धिं प्रापयन्ति स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छन्तीति भावः । अतः परिहारोऽप्यनर्थ इति भावः ॥ १०४ ॥

तर्हि सम्प्रत्येषक्षायामपि पश्चात्प्रार्थनया पार्थमार्जवयेयमित्यत आह—

चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

छन्दानुवृत्तिदुस्साध्याः सुहृदो विमनीकृताः ॥ १०५ ॥

चिरादिति । बलिनः स्वयं बलवतोऽप्यरिषु विषये बलात्कारो दण्डः चिराच्चिरकालेनापि । सद्यो मा भूदिति भावः । सिद्धये वशंवदत्वासिद्धये भवतीति शेषः । अविमनसो विमनसः सम्पद्यमानाः कृता विमनीकृताः विमनस्यं

प्रापिता इत्यर्थः । “अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” इति च्विप्रत्ययसलोपौ “अस्य च्वौ” इतीकारः । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो मित्राणि तु “सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः” इति निपातः । छन्दस्यभिप्रायस्यानुवृत्त्या चित्तानुरोधेनापि दुःसाध्याः आर्जवयितुमशक्या इत्यर्थः । “अभिप्रायश्छन्द आशयः” इत्यमरः । शनैः शत्रुर्दण्डेनापि वशो भवति, मित्रं वैमनस्येपि न साम्रापि इति भावः ॥ १०५ ॥

ननु सुहृत्कार्यात् सुरकार्यं बलीय इत्यत्राह—

मन्यसेऽरिवधः श्रेयान्प्रीतये नाकिनामिति ।

पुरोडाशभुजांमिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥ १०६ ॥

मन्यसे इति । नाकिनां देवानां प्रीतयेऽरिवधः श्रेयान् प्रशस्ततरः । “प्रशस्यस्य श्रः” इति श्रादेशः । इति मन्यसे चेत् तर्हि पुरोडाशभुजां हविर्भोजिनां अत एव नाकिनामिष्टमभीप्सितं कर्तुं । इषेः कर्मणि क्तः । इष्टं इष्टिः याग इति यावत् । यजेर्भावे क्तः ‘वचिस्वपि’ इत्यादिना सम्प्रसारणं । अलन्तरामतिपर्याप्तम् । अव्ययात्तरप्प्रत्यय आम्वागमश्च । शत्रुवधादतिप्रियकरो याग एव नाकिनां भुक्त्वापि शत्रुवधस्य सुकरत्वादिति भावः ॥ १०६ ॥

तथापि अमृताशिनां तेषां देवानां किमेभिः पिष्टभक्षणप्रलेभनैरत आह—

अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुहुति ।

शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिनाम्भोधिवर्णना ॥ १०७ ॥

अमृतमिति । अमृतं नाम सन्तो विद्वांसः मन्त्रा एव जिह्वा येषां तेषु मन्त्रजिह्वेष्वग्निषु । ‘मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वः सुजिह्वो हव्यवाहनः’ इति वैजयन्ती । यत्पुरोडाशादिकं जुहुति तदेवेति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । मन्दर एव क्षुब्धो मन्थनदण्डः । ‘क्षुब्धध्वान्त’ इत्यादिनास्मिन्नर्थे निपातनात्सिद्धं । तेन क्षुभितस्य मथितस्य अम्भोधेर्वर्णना शोभैव अलङ्कार एव । अब्धिर्मन्यनेनामृतमुत्पादितमिति । यतः कीर्त्तिमात्रं अतो हुतमेवामृतमिति भावः । वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यालिङ्गमलङ्कारः ॥ १०७ ॥

यात्रायाः प्रतिबन्धः कश्चिद्दुस्तरस्तवास्तीत्याह—

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यच्चया ।

प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्त्रे प्रतिश्रुतम् ॥ १०८ ॥

सहिष्य इति । प्रतीक्ष्यायै पूज्यायै । ‘पूज्यः प्रतीक्ष्यः’ इत्यमरः । पितृष्वस्त्रे पितृभगिन्यै । “विभाषा स्वसृपत्योः” इति विकल्पादलुगभावः । “मातृपितृम्यां

ष्वज्ञा” इति षत्वांते तव सूनोः शतमागांस्यपराधान् । ‘आगोऽपराधो मन्तुश्च’ इत्यमरः । सहिष्ये सोढाहे इति यच्चया प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं तत्प्रतीक्ष्यं प्रतिपालनीयं । अन्यथामहादोषस्मरणादिति भावः ॥ १०८ ॥

सत्यमस्ति प्रतिश्रुतं किन्त्वस्योन्मत्तवदौद्धत्यात्तदपि जिहासितमत आह—

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रनापवत् ।

नोपतापि मनः सोऽप्य वागेका वाग्मिनः सतः ॥ १०९ ॥

तीक्ष्णेति । सतः सत्पुरुषस्य बुद्धिस्तीक्ष्णा निशिता स्यात् इति विद्वील्यध्याहारः । एवमुत्तरत्रापि तथाप्यरुस्तुदतीत्यरुन्तुदा शस्त्रवन्मर्मच्छेदिनी न भवेत् । अहिंसयैव परं पीडयेदित्यर्थः । कर्म व्यापारः प्रतापवत् तेजस्वि भयदं स्यात् तथापि शान्तं स्यात् । न तु सिंहादिवत् हिंस्रं भवेदित्यर्थः । मनश्चित्तं सोऽप्य अभिमानोऽप्यं स्यात्तथापि उपतापयतीत्युपतापि अग्न्यादिवत् परसन्तापि न स्यात् । वाग्मिनः वक्तुः वागेका एकरूपा स्यात् । वाग्मी सत्यमेव वदेदित्यर्थः । अतः सत्यसन्धस्य प्रतिश्रुतार्थहानिरनर्हति भावः । अत्र प्रकृताया वाचोऽप्रकृतानां बुद्धिकर्ममनसां च तुल्यधर्मादौपम्यावगमादौपकालङ्कारः । ‘प्रकृताप्रकृतानां च साम्ये तु तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥’ इति लक्षणात् । बुद्ध्यादीनां शस्त्रादिव्यतिरेको व्यज्यते ॥ १०९ ॥

अशक्यश्चाकाले चैववध इत्याह—

स्वयंकृतप्रसादस्य तस्याहो भानुमानिव ।

समयावधिमप्राप्य नान्तायालं भवानपि ॥ ११० ॥

स्वयमिति । किंच अहो भानुमानिव स्वयं कृतः प्रसादोऽनुग्रहः प्रकशश्च यस्य तस्य चैवस्यान्ताय समयावधिं नियतकालावसानं अप्राप्य भवानपि नालं शक्तो न । तथा च वृथापकीर्तिरिवान्यत्र किञ्चित् फलं स्यादिति भावः ॥ ११० ॥

तर्हि किमयमुपेक्ष्य एव नेत्याह—

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तःप्राणिधयः पदम् ।

विदाङ्कुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥ १११ ॥

कृत्वेति । किन्तु कृत्यविदः कार्यज्ञाः विधिज्ञाश्च प्राणिधीयन्त इति प्राणिधयो गूढचारिणः । ‘प्राणिधिर्गूढपुरुषः’ इति हलायुधः । तरन्त्येभिरिति तीर्थानि मन्त्राद्यष्टादशस्थानानि जलावताराश्च । ‘योनी जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वापि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्’ इति हलायुधः । तेष्वन्तः

पदं स्थानं पादप्रक्षेपं च कृत्वा महतो दुरवगाहस्य पूज्यस्य च विद्विषन् श-
त्रुरेवाग्भः तस्य तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् । 'अधःस्वरूपयोरस्त्री त-
लम्' इत्यमरः । 'विदांकुर्वन्तु विदन्तु' । 'विद ज्ञाने' लोट् "विदांकुर्वन्वित्यन्यतरस्याम्"
इति विकल्पादाम्प्रत्ययानिपातः । अग्भस इव शत्रोः कृततीर्थस्य सुप्रवेशत्वा-
त् प्रागन्तः प्रविश्य परीक्ष्य इत्यर्थः । श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ १११ ॥

आवश्यकं चैतदित्याह—

अनुत्सृज्यपदस्यासा सद्गतिः सन्निवन्धना ।

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥ ११२ ॥

अनुद्धितिः । उत्सृज्य उच्छास्त्रो नीतिशास्त्रविरुद्धः पदस्यासः एकपदप्रक्षेपोऽ-
पि स्वल्पव्यवहारोऽपीति यावत् । स नास्ति यस्यां सा अनुत्सृज्यपदस्यासा नीतिपूर्व-
कसर्वव्यवहारेत्यर्थः । अन्यत्रानुत्सृज्यपदस्यासा अनुत्सृष्टसूत्राक्षरदृष्ट्युपसङ्ग्या-
ननैरपेक्षयेण सूत्राक्षरैरेव सर्वार्थप्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशे-
षो यस्यां सा तथोक्ता तथा सती यथार्थं कल्पनया शोभना वृत्तिर्भूयामाया-
दीनामाजीविका यस्यां सा सद्गतिः । अन्यत्र सती वृत्तिः काशिकाख्यसूत्रव्या-
ख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा । 'वृत्तिग्रन्थजीवनयोः' इति वैजयन्ती । सन्ति नि-
वन्धनानि अनुजीव्यादीनां क्रियावसानेषु दत्तानि गोहिरण्यादिशाश्वत-
पारितोषिकदानानि यस्यां सा । एतच्च दत्त्वा भूमिनिवन्धनं चेत्येतद्वचनव्याख्या-
ने भिताक्षरायां द्रष्टव्यम् । अन्यत्र सन्निवन्धनं भाष्यग्रन्थो यस्यां सा एवं भूतापि
राजनीतिः राजवृत्तिः अपगतः स्पशः चारो यस्याः सा अपस्पशा चेत् । 'यथार्थव-
र्णे मन्त्रज्ञः स्पशो हरक उच्यते' इति हलायुधः । अन्यत्र अविद्यमानः पस्पशः
शास्त्रारम्भसमर्थक उपोद्घातसन्दर्भग्रन्थो यस्याः सा अपस्पशा शब्दविद्या व्या-
करणविद्येव नो भाति न शोभते । तस्माच्चारेप्रेषणमावश्यकं तद्रहितस्य राज्ञो-
ऽन्धप्रायत्वादिनि भावः । अत्रापस्पशेत्यत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छ-
ब्दश्लेषः । सद्गतिः सन्निवन्धनेत्यत्रैकवृन्तावलम्बिफलद्वयवदर्थश्लेषः । अनुत्स-
र्यपदस्यासेत्यत्र तूभयसम्भवादुभयश्लेषः । शब्दविद्येवेति पूर्णोपमा व्यक्तैव
तयोः सौपेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ११२ ॥

न केवलं चारमुखेन वृत्तान्तज्ञानमपि तु उपजापश्च कर्तव्य इत्याह—

अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्धूयोभयवैतनैः ।

भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः ॥ ११३ ॥

अज्ञातेति ॥ किञ्चाज्ञातदोषैः परैरज्ञातस्वकर्मभिर्दोषज्ञैः स्वयं परमर्मज्ञैः

आभिव्यक्तानि भेषस्याग्रे प्रकटितानि शासनानि तदमात्यादविश्वासकराणि। कूटलिखितानि येषां तैः उभयवेतनैः उभयत्र भेषे स्वामिनि च वेतनं भूतिर्येषां तैः उभयजीविकाग्राहिभिः। भेदानगरवास्तव्यैश्चैरित्यर्थः। 'भृतयोभर्म वेतनम्' इत्यमरः। शत्रोः सम्बाधिनः समवायं समवयन्ति इति सामवायिकाः सङ्गमुख्याः सचिवादयः। "समवायान्समवैति" इति ठक्। उद्घूष्य द्विपामेते दत्तहस्ताः अस्माभिरेषां लिखितान्येव गृहीतानि इत्युच्चैर्दूषयित्वा भेदाः विघटनीयाः ॥ ११३ ॥

उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजातशात्रवीम् ।

राजन्यकान्युपायज्ञैरैकार्थानि चरैस्नव ॥ ११४ ॥

उपेयिवांसीति । किञ्च उपायज्ञैः कार्यसाधनकुशलैः तव चरन्तीति चरैर्गूढचारिभिः । पचाद्यच् । एकार्थानि त्वया सहैकप्रयोजनानि राजन्यानां समूहाः राजन्यकानि । 'गोत्रोक्ष' इत्यादिना वृज् । अजातशत्रोरिमामाजात-शात्रवीं पुरीं इन्द्रप्रस्थमुपेयिवांसि प्राप्नुवन्ति । 'उपेयिवान्' इत्यादिना क-सुप्रत्ययान्तो निपातः । कर्त्तारः करिष्यन्ते । कृञः कर्मणि लुट् । इन्द्रप्रस्थेऽस्माकं महत्कार्यं भविष्यति । तदध्वरयात्राव्याजेन सन्नद्धैरागन्तव्यमिति गूढं सन्दिश्य तत्र सर्वे मेलयितव्या इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

ननु तत्राध्वरकर्मणि को युद्धावकाश इत्याशङ्क्य तत्रैव महत्कालहबीजं सम्पादयति—

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति ।

वैरायितारस्नरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥ ११५ ॥

सविशेषमिति । पाण्डोः सुते युधिष्ठिरे भवति पूज्ये त्वयि सविशेषं यथा तथा भक्तिं तन्वति सति तरलाश्वपला मत्सरिणो द्वेषवन्तः परे शत्रवः स्वयमेव वैरायितारः वैरं कर्त्तारः। 'शब्दवैरकलह' इत्यादिना क्यङ् ततः क-र्त्तरि लुट् ॥ ११५ ॥

किं तेऽपि सर्वे वैरायिष्यन्ते, नेत्याह—

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये सह संवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।

बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः पृथगस्मादचिरेण भाविता तैः ॥ ११६ ॥

य इति । ये इह विपक्षमध्ये शत्रुमध्ये सह संवृद्धियुजोऽपि चैद्येन सहैश्वर्यं गता अपि । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्तिप् । ये भूभुजो राजानः आत्मविदः स्वाभिजनवेदिनः स्युस्तैर्भूभुभिः बलिपुष्टकुलात् काककुलात् । 'काके तु कर-टारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः' इत्यमरः। अन्यपुष्टैः परभृतैरिवाचिरेण सद्योऽस्मात् ।

विपक्षमध्यात् । 'अन्यारादि' यत्रान्यशब्दस्यार्थपरत्वात् पृथगादिप्रयोगेऽपि पञ्चमी । पृथग्भाविता पृथग्भविष्यते । भावे लुट् । चिण्वदिटि वृद्धिः । तेष्वपि केचिदस्माभिः सङ्गच्छन्ते इत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तं ॥ ११६ ॥

अथ फलितं निगमयन्नाशिषं प्रयुङ्क्ते—

सहजचापलदोषसमुद्भूतश्चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभतामसुहृद्गणः ॥ ११७ ॥

सहजेति । सहजं स्वाभाविकं चापलं दुर्विनीतत्वं अनवस्थितत्वं च । 'चपलः पारदे शीघ्रे दुर्विनीतेऽनवस्थिते' इति वैजयन्ती । तेनैव दोषेण समुद्भूतो दृप्तः पक्षः सहायो गुरुश्च । 'पक्षः पार्श्वगुरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । चलितोऽस्थिरो दुर्बलपक्षपरिग्रहो यस्य सः असुहृद्गणः शत्रुवर्गः तव दुरासदवीर्यविभावसौ दुस्सहतेजोवन्हौ । 'वीर्यं शुक्ले प्रभावे च तेजःसामर्थ्ययोरपि । सूर्यवह्नी विभावसू' इति विश्वामरी । शलभतां पतङ्गत्वं । 'समी पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । भावे तल्ल । लभतां गच्छतु । रूपकालङ्कारः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ११७ ॥

इति विशकलितार्थामौद्धवीं वाचमेना-

मनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य ।

जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छ्रितोरः-

स्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

इतीति । स हरिः इत्थं विशकलितार्थाम् विवेचितार्थाम् अनुगतनयमार्गानीतिमार्गानुसारिणीं दुर्नयस्य बलभद्राद्युक्तस्येत्यर्थः । अर्गलां निवारयित्रीं । इति वैधर्म्यरूपकालङ्कारः । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः । अत एव जनितमुदं हरेः कृतानन्दां उच्छ्रिते उन्नते उरःस्थले नियतं निषण्णया अविश्रान्तमाश्रितया श्रिया श्रुतां । नान्ययेति मन्त्रगुप्तिः । उद्धवस्येमामौद्धवा एनां पूर्वोक्तां वाचं शुश्रुवान् श्रुतवान् । "भाषायां सदवसश्रुवः" इति कसुः । उच्चैरेवोच्चकैरुन्नतः सन् । "अव्ययसर्वनाम्नाभकच् प्राक् टेः" इत्यकच् प्रत्ययः । उदस्थादासनादुत्थितवान् । "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । रूपकानुप्रासालङ्कारौ । मालिनी वृत्तम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये द्वितीय सर्गः ॥ २॥

इति श्रीमल्लिनाथसूरैर्विरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गषाख्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

कौबेरदिभागमपास्य मार्गमागस्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः ।

अपेनयुद्धाभिनिवेशसौम्यो हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे ॥ १॥

कौबेरेति । अथोद्धववाक्यश्रवणानन्तरमपेतो युद्धे अभिनिवेश आग्रहो यस्य सः । शान्तक्रोध इत्यर्थः । अत एव सौम्यः प्रसन्नः अत एव कौबेर्या दिशो भागमुत्तरायणमित्यर्थः । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यादिना पुंवद्भावः । तमपा-
स्यागस्यस्येममागस्यं मार्गमवतीर्णः । दक्षिणायनगत इत्यर्थः । उष्णांशुरिव स्थि-
तः । अनेन हरेः क्रोधः कार्यवशादाकालमन्तःस्तम्भितो न त्वेकान्ततो निवृत्त इति सूचितं । हरिः कृष्णः हरिप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं प्रतस्थे प्रचचाल । ‘इन्द्रो दुश्श्रवणो हरिः’ इति हलायुवः । ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ इत्यात्मनेपदम् । ‘दे-
शकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।’ इति गन्तव्यकर्मत्वम् । उपमाल-
ङ्कारः । सर्गेस्मिन्निद्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणादुपजातिवृत्तं । ‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभा-
जौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथास्य प्रस्थानसन्नाहं वर्णयन्नादौ च्छत्रधारणमाह—

जगत्पवित्रैरापि तन्न पादैः स्पृष्टुं जगत्पूज्यमपुज्यतार्कः ।

यतो बृहत्पार्वणचन्द्रचारु तस्यानपत्रं विभरांभभूवे ॥ २ ॥

जगदिति । अर्को जगत्पूज्यं तं हरिं अत एव जगत्पवित्रैरापि पादैश्चरणैः
किरणैश्च स्पृष्टुं नापुज्यत नार्हत । युजेर्देवादिकात्कर्त्तरि लङ् । अतः तस्य
हरेः बृहद्विपुलं पार्वणचन्द्रचारु पूर्णेन्दुसुन्दरम् इत्युपमालङ्कारः । आतपात्राय-
त इत्यातपत्रं छत्रं । ‘सुपि’ इति योगविभागात् कः । विभरांभभूवे दध्ने । भृञः
कर्मणि णिट् “भीहीभ्रुहुवाम्” इति विकल्पादाम्प्रत्ययः । आतपत्रान्तर्हित-
स्य द्वयैरापि पादैः स्पृष्टुमशक्यत्वादित्यथः । जगत्पूज्यस्य हरेः पादेन स्पर्श-
निषेधादिति भावः ॥ २ ॥

अथ चामरधारणमाह—

मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं संः ।

भेजेऽभितःपातुकासिद्धसिन्धोरभूतपूर्वा रुचमम्बुराशे ॥ ३ ॥

मृणालेति । मृणालसूत्रामलं विसतन्तुविशदम् इत्युपमा । चलन्ती च ते
चामरे च चलच्चामरे । बीजनादिति भावः । तयोर्द्वयमन्तरेण स्थितः । द्वय-
स्य मध्ये स्थित इत्यर्थः । “अन्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वितीया । स हरि-
भितः पातुका उभयतः पातिनी सिद्धसिन्धुराकाशगङ्गा यस्य स तथोक्तः ।
“पर्यभिभ्यां च” इति तसिलूप्रत्ययः । ‘सर्वोभयार्थवर्त्तमानाभ्यामिभ्यते’ इत्युभ-

यार्थत्वं 'सुप्सुपा' इति समासः । पातुकेति 'लषपत' इत्यादिना उकञ् प्रत्ययः । तस्याम्बुराशेः समुद्रस्य अभूतपूर्वा पूर्वमभूतां । 'सुप्सुपे'ति समासः । रुचं कान्तिं भेजे । अत एव निदर्शनात्सा चाम्बुराशेः सम्भावना मात्रोक्त्या अभितःपातुक-
सिद्धसिन्धुसम्बन्धमूलया असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्या स्वोपजीवकसंयो-
गेन सङ्कीर्णत इति सङ्क्षेपः ॥ ३ ॥

अथाष्टभिरस्य प्रसाधनविधिं वर्णयन् मुकुटधारणमाह—

चित्राभिरस्योपरि मौलिभाजां भाभिर्मणीनामनणीयसीभिः ।

अनेकधातुच्छुरिनाश्मराशेर्गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

चित्राभिरिति । अस्य हरेरुपरि ऊर्ध्वदेशे मौलिभागे मौलिभाजां मुकुट-
गतानां मणीनामनणीयसीभिर्महतीभिश्चित्राभिरनेकवर्णाभिर्भीभिः प्रभाभिः ।
कर्त्रीभिः । 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विद्धा भाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । सान्तप-
क्षे 'भो भगो' 'इत्यादिना रोर्णकारे तस्य' 'हालि सर्वेषाम्' इति लोपः । अनेकैर्धा-
तुभिर्गैरिकादिभिश्छुरितानां रूपितानां अश्मनां मणीनां राशिः समूहो यस्य
तस्य गोवर्द्धनाख्यपर्वतस्याकृतिरन्वकारि अनुकृता । तत्सादृश्यमभाजीत्यर्थः ।
पूर्णापमेयम् ॥ ४ ॥

कुण्डले च धृते इत्याह—

तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्रप्रत्युपगारुत्मतरत्नभासा ।

अवाप बाल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूडाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥

तस्येति । तस्य हरेरुरः उरस्थलमुल्लसन्त्या काञ्चनकुण्डलाग्रयोः प्रत्युपग-
नां खचितानां गारुत्मतरत्नानां मरकतमणीनां भासा दीप्त्या । उरसि प्रसर-
न्त्येति भावः । बाल्यं शैशवं । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । तत्रोचितमभ्यस्तं
यन्नीलकण्ठपिच्छं मयूरवर्धम् । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याध्ये' इति यादवः ।
'पिच्छवर्हे नपुंसके' इत्यमरः । तेन निर्मितावचूडा मालिका तस्याः क-
लनामामोचनमवमोचनं वा अवापेव । इत्युत्प्रेक्षा । 'यत्रान्यधर्मसम्बन्धादन्य-
देवोपतर्कितं । प्रकृते हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते' इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

तमङ्गदे मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम् ।

बंहीयसा दीप्तिवितानकेन चकासयामासतुरुल्लसन्ती ॥ ६ ॥

तमङ्गदे इति । तं हरिं मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनं मन्दराचलशिखराग्रस-
ङ्घर्षणं सैवोत्तेजना शाणोल्लेखना तथा बंहीयसा बहुतरेणा 'प्रियस्थिर' इत्या-

दिना बहुलशब्दस्येयसुनि बंहादेशः । मणीनां दीप्तिवितानकेन प्रभापटलेन उल्लसन्ती दीप्यमाने । 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुमागमः । अङ्गदे केयूरे । 'केयूरमङ्गदं तुल्ये' इत्यमरः । चकासयामासतुः शोभयाञ्चक्रतुः । अङ्गदे धृतवानित्यर्थः । चकास्तेर्ण्यन्ताल्लिटि आम्प्रत्ययेऽस्तेरनुप्रयोगः । अत्राङ्गदयोः प्राग्भवीयाङ्गदभेदे ऽप्यभेदोक्तिमुत्प्रेक्ष्य तयोर्मन्दरकूटकोट्यसम्बन्धे ऽपि संबन्धोक्त्या द्वयोरतिशयोक्तयोः सङ्करः ॥ ६ ॥

निसर्गैरक्तैर्वलयावनद्धताम्राश्मरश्मिच्छुरितैर्नखाग्रैः ।

व्यर्थातताद्यापि सुरारिवक्षो विक्षोभजामृक्स्नपितैरिवासौ ॥ ७ ॥

निसर्गेति । असौ हरिनिसर्गरक्तैः स्वभावलोहितैः किञ्च वलये कटके 'कटके वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तयोरवनद्धानां प्रत्युप्तानां ताम्राश्मनां पद्मरागाणां रश्मिभिः छुरितैः अतएवाद्यापि सुरारेर्हिरण्यकशिपोः वक्षसो विक्षोभेण विदारणेन जात यत् असृक् तेन स्नपितैः सितैरिव स्थितैः इत्युत्प्रेक्षा स्नातेर्ण्यन्तात् क्तः । 'अर्त्तिही' इत्यादिना पुगागमः 'मितां ह्रस्वः' । नखाग्रैर्व्यर्थातताद्यापि कटके च धृतवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ८ ॥

उभाविति । तमालवनील आमुक्ते आसजिते मुक्तालते । लतादीर्घत्वसाम्येन मौक्तिकहारौ यस्मिन् तदस्य हरेर्वक्षः । आकाशगङ्गायाः पयसः उभौ प्रवाहौ व्योम्नि यदि पृथक् पतेतां प्रवहेतां चेत् । 'सम्भावनायां लिङ्' । तेन व्योम्नोपमीयेत समीक्रियेत । नास्योपमानं किञ्चित्पश्याम इति भावः । मुक्ताहारं धृतवानित्यर्थः । अत्र व्योम्नो गङ्गाप्रवाहद्वयासम्बन्धेऽपि सम्भावनायां सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः । 'तदेतत् पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्या-इत्याद्युदाहृत्यालङ्कारसर्वस्वकारः स्पष्टीचकार ॥ ८ ॥

तेनाम्भसां सारमयः पयोधेर्दध्रे मणिर्दीधितिदीपिताशः ।

अन्तर्वसन्बिम्बगतस्तदङ्गे साक्षादिवालक्ष्यत यत्र लोकः ॥ ९ ॥

तेनेति । तेन हरिणा दीधितिभिर्दीपिताः आशा येन सः । दिगन्तविश्रान्ततेजा इत्यर्थः । पयोधेरम्भसां सारस्य विकारः सारमयः मणिः समुद्रमन्थनोत्थः । कौस्तुभाख्य इत्यथः । दध्रे धृतः 'धृञ् धारणे' कर्मणि लिट् । यत्र मणौ बिम्बगतः प्रतिबिम्बगतो लोकः बाह्यप्रपञ्चः तदङ्गे तस्य हरेः शरीरे साक्षात् । बहिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यमाण इत्यर्थः । अन्तर्वसन् अन्तर्गतो लोक इवा-

लक्ष्यत । यत्र मणौ प्रतिबिम्बितो बाह्यलोकः तदङ्ग एव नैर्मल्याद्वहिः प्रतिफलितः कुक्षिस्थलोक इवालक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

मुक्तामयं सारसनावलम्बि भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।

अङ्गुष्ठनिष्ठगुणमिवोर्ध्वमुच्चैस्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥

मुक्तेति । अस्य हरेर्मुक्तामयं मुक्ताप्रचुरं । “तत्प्रकृतवचने मयट्” । सारसने कटिसूत्रे ऽवलम्बते इति सारसनावलम्बि । ‘हृद्वे सारसनं चाथ पुंस्क-
त्वां शृङ्खलं त्रिषु’ इत्यमरः । आप्रपदीनं आसमन्तात्प्रपदं प्राप्नोतीति खश-
प्रत्ययः । ‘पादाग्रं प्रपदं पादः’ इत्यमरः । दाम मुक्तासारः अङ्गुष्ठेन निष्ठयूतं ।
विसृष्टमित्यर्थः । गौणार्थत्वादग्राभ्यत्वं । यथाह दण्डी ‘निष्ठयूतोर्द्वाणिवान्ता-
दिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राभ्यकक्षां विगाहते’ इति । ऊर्ध्वं
ऊर्ध्वप्रवाहमुच्चैरुन्नतं त्रिस्रोतसो मन्दाकिन्याः सन्ततधारमविच्छिन्नसम्पातम-
म्भ इव भाति स्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ १० ॥

स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्ती रराज कर्चूरपिशङ्गवासाः ।

विसृत्वैरम्बुरुहां रजोभिर्व्यमस्वसुश्चित्र इवोदभारः ॥ ११ ॥

स इति । इन्द्रनीलस्थलमिव नीलमूर्तिः श्यामाङ्गः । संहितायां “रो-
रि” इतिरेफलोपः ‘दूलोपे पूर्वस्य’ इति दीर्घः । कर्चूरं हरितालमिव पिशङ्गं वा-
सो यस्य सः पीताम्बरो हरिः । ‘हरितालं तु कर्चूरम्’ इति वैजयन्ती । स हरिः
विसृत्वैः विसृमैः । “इणनशजिसर्तिभ्यः करप्” इति करप् । अम्बुरुहां अम्बु-
जानां । रुहेः किप् । रजोभिः परागैश्चित्राश्चित्रवर्णाः यमस्वसुर्यमुनायाः उद-
कस्य भारः पूरः उदभारः स इव रराज “मन्योदने” त्यादिना उदकस्योदा-
देशः ॥ ११ ॥

प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमतम् ।

वपुष्यशेषे ऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु ॥ १२ ॥

प्रसाधितस्येति । प्रसाधितस्यालङ्कृतस्यास्य मधुद्विषः हरेः अन्यैवासदृशी
विभिन्ना च । ‘अन्यौ विभिन्नासदृशौ’ इति वैजयन्ती । लक्ष्मीः शोभा प-
द्मा च । ‘शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरपि गद्यते’ इति विश्वः । अभूदि-
त्येतद्युक्तं । कुतः । हि यस्मात् सा प्रसाधनरूपा लक्ष्मीरशेष वपुषि । व-
सतीति शेषः । किञ्चाखिललोकस्य कान्ता प्रिया इतरा नित्या तु अन्यस्य
कान्ता प्रिया न भवतीत्यनन्यकान्ता किन्तु तस्यैवेत्यर्थः । उरसि । उरस्येव

वसतीत्यर्थः । अत्र हरेः प्रसाधनादसाधारणी शोभा जातेति पारमार्थिको-
वाक्यार्थः । अत्र लक्ष्मीशब्देन श्लेषमहिम्ना वाच्यायाः शोभायाः प्रतीयमाना-
याः श्रीदेव्या सहाभेदाध्यवसायादियमन्यैव लक्ष्मीरित्यभेदे भेदरूपातिश-
योक्तिरलङ्कारः ॥ १२ ॥

अथैनमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।

भानन्दिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥ १३ ॥

कपाटेति । कपाटवद्विस्तीर्णे मनोरमे चोरःस्थले स्थिता श्रीरिति ललना
कान्ता यस्य तस्य हरेरानन्दिताशेषजना सर्वाङ्गसङ्गिनी अत एवापरैवासाधा-
रण्येव श्रीदेव्या अन्यैव लक्ष्मीः शोभा रमा च बभूव । स एवालङ्कारः । प्रा-
येणैकार्थमप्यनेकं श्लोकमुक्तिविशेषलाभाद्विद्वन्ति कवयः । यथाह नैपधे आ-
दावेव निपीयेत्यादि श्लोकद्वयं तथा स्वकेलिलेशेत्यादि श्लोकद्वयं
चेति ॥ १३ ॥

अथ देवीसहचरस्यैवास्य यात्रेति सूचयन् प्रसाधनविधेः फलमाह—

प्राणच्छिदां दैत्यपतेर्नखानामुपेयुषां भूषणतां क्षतेन ।

प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम् ॥ १४ ॥

प्राणेति । भूषणतामुपेयुषां । न तु प्रहरणतामिति भावः । दैत्यपतेः
हिरण्यकशिपोः प्राणच्छिदां प्राणमुषां प्राणापहारिणां । वज्रादापि कठो-
राणामित्यर्थः । नखानां क्षतेन व्रणेन प्रकाशो व्यक्तः कार्कश्यमेव गुणो य-
योस्तौ स्तनौ । स्तनानित्यर्थः । जातावेकवचने प्राप्ते जातिभूयस्सु स्तनादिषु
जातेद्वित्वविशिष्टत्वात् द्विवचनं । यथाह वामनः । ‘स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा
जातिः प्रायेण’इति । दधानास्तरुण्यो युवतयः । “वयसि प्रथमे”इति ङीप् । एनं
हरिं परिवव्रुः । अत्र हरिनखानां नरहरिनखभेदेऽप्यभेदोक्त्या स्तनयोश्च ता-
दृकाठिन्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्ती, तयोश्च सापेक्षत्वात्स-
ङ्करः ॥ १४ ॥

आकर्षणेवोर्ध्वमतिक्रशीयानत्युन्नतत्वात्कुचमण्डलेन ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥ १५ ॥

आकर्षणेति । अत्युन्नतत्वाद्धेतोः ऊर्ध्वमाकर्षतेव नमन्तं मध्यमुन्नमयतवे
स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । अतिगुरुत्वमतिभारत्वं अतिप्रवृद्धत्वंच भजतीति भाक्

“भजो ण्वः ” इति ण्वः। तेनाङ्गनानां कुचमण्डलेनातिक्रशीयान् अत्यन्तकृ-
शतरः । तनीयान् क्षीणश्च । “रक्ततो हलादेर्लघोः” इति रेफादेशः । मध्यो
नितान्तमाक्रान्तः पीडित इव ननाम नतः प्रणतश्च । अत्र मध्यकुचमण्डल-
योर्विशेषणसाम्यादरिविजिगीषुराजप्रतीतेः समासोक्तिः , तथा वाच्ययोः प्र-
तीयमाना भेदेनाक्रमणक्रियाकर्मकर्तृभावसम्भावितेयं नमनस्याक्रमणहेतुकत्वो-
त्प्रेक्षा इत्यनयोः सङ्करः । उत्प्रेक्षयोस्तु नैरपेक्ष्यादसंसृष्टिरेवेति विवेकः ॥१५॥

यायां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासा ह्रिया नम्रमुखी बभूव ।

निःशङ्कमन्याः सममाहितेर्ष्यास्तत्रान्तरे जघ्रमुं कटाक्षैः ॥ १६ ॥

यायामिति । प्रियो हरिर्यायामङ्गनां । “नित्यवीप्सयोः ” इति वीप्साय
द्विर्भावः एकपदं । प्रैक्षतालोकयत सासा । पूर्ववत् द्विर्भावः । कातराक्षी सा-
ध्वसाच्चकितलोचना सती ह्रिया नम्रमुखी बभूव । एतेन कार्यद्वारा लज्जा-
साध्वसभावोदय उक्तः । अन्यासामीर्ष्याभावोदयमाह । अन्याः अप्रेक्षिताङ्ग-
नाः आहितेर्ष्याः कृताक्षमाः सत्यः । ‘परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या स्यात्’ इति लक्षणात् ।
तत्रान्तरे तस्मिन्ननीक्षणावसरे ! ‘क्षीवेऽन्तरं चावकाशे तादर्थ्ये वसरे ऽवधी ’
इति वैजयन्ती । निःशङ्कं तदनीक्षणादेव विस्त्रब्धं यथा तथा समं युगपत्
कटाक्षैरमुं हरिं जघ्रुः प्रजहुः सरोषमद्राक्षुः ॥ १६ ॥

अथास्य पञ्चभिर्दिव्यास्त्रसन्निधानमाह—

तस्यातसीसूनसमानभासो भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन ।

चक्रेण रेजे यमुनाजलौघः स्फुरन्महावर्त्त इवैकबाहुः ॥ १७ ॥

तस्येत्यादि । अतसीसूनेन क्षुमाकुसुमेन समानभासः तुल्यकान्तेः । क्षि-
ग्धश्यामस्येत्यर्थः । ‘अतसी स्यादुमा क्षुमा ’ इत्यमरः । तस्य हरेरेकबाहुः
भ्राम्यदावर्त्तमानं मयूखावलीनां मण्डलं चक्रवालं यस्य तेन चक्रेण सुदर्शनेन
स्फुरन्महानावर्त्तो भ्रमो यस्य सः । ‘स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः’ इत्यमरः । यमुनाज-
लानामोघः पूर इव रेजे । चक्रं दधावित्यर्थः ॥१७॥

विरोधिनां विग्रहभेददक्षा मूर्त्तेव शक्तिः कचिदस्वलन्ती ।

नित्यं हरेः सन्निहिता निकामं कौमोदकी मोदयति स्म चेतः ॥१८॥

विरोधिनामिति । विरोधिनां वैरिणां विग्रहभेदे शरीरविदारणे दक्षाः ।
‘शरीरं वर्ष्म विग्रहः’ इत्यमरः । कचिद् कापि अस्वलन्ती । सर्वत्राप्रतिहतवृत्ति-
रित्यर्थः । नित्यं सन्निहिता अनपायिनी अत एव मूर्त्ता मूर्त्तिमती शक्तिः सामर्थ्य-

मिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । कौमोदकी गदा हरेश्वेतो निकामं मोदयति स्म । सन्निधानेनेति भावः ॥ १८ ॥

न केवलं यः स्वतया मुरारेरनन्यसाधारणतां दधानः ।

अन्यर्थमुद्वेजयिता परेषां नाम्नापि तस्यैव स नन्दकोऽभूत् ॥ १९ ॥

न केवलमिति । अन्यस्य साधारणो न भवतीत्यनन्यसाधारणस्तस्य भावस्तत्ता तां दधानः तथापि यो नन्दकः स्वतया केवलं गजाश्वादिवत् स्वत्वेनैव मुरारेर्नन्दको न किन्तु परेषां शत्रूणां अन्यर्थमुद्वेजयिता भीषयिता सन् अत एव नाम्नापि चन्द्रादिवन्नन्दयतीति नन्दक इत्यन्वर्थसंज्ञाबलेनापि नन्दयितृत्वेनापीति यावत् । तस्यैव तदीय एव योऽनन्यसाधारणत्वात्परोद्वेजकत्वाच्च तस्यैव नन्दको नन्दयिता चेत्यर्थः । स नन्दको नन्दकाख्यखड्गोऽभूत् । सन्निहितोऽभूदित्यर्थः । सम्बन्धानुवादेन सन्निधानमेवात्र विधेयं, प्रकरणात् । अत्रानन्यसाधारणत्वपरोद्वेजकत्वपदार्थाभ्यां विशेषणगत्या नन्दकस्य तदीयतासमर्थनात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १९ ॥

न नीतमन्येन नतिं कदाचित्कर्णान्तिकप्राप्तगुणं क्रियासु ।

विधेयमस्याभवदन्तिकस्थं शार्ङ्गं धनुर्मित्रमिव द्रढीयः ॥ २० ॥

न नीतमिति । अन्येन पुरुषान्तरेण नतिमाकर्षणं भेदेन स्वानुकूल्यं च न नीतं न प्रापितं क्रियासु रणकर्मसु हिताहितकृत्येषु च कर्णान्तिकं कर्णगोचरं प्राप्तो गुणो मौर्वी आप्तताधर्मश्च यस्य तद्विधेयं क्रियासु वश्यं द्रढीयः दृढतरं पीडासहतरमिति यावत् । शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं नाम धनुः मित्रमिवास्य हरेरन्तिकस्थं सन्निहितमभवत् ॥ २० ॥

प्रवृद्धमन्द्राब्बुदधीरनादः कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः ।

मन्दानिलापूरकृतं दधानो निध्वानमश्रूयत पाञ्चजन्यः ॥ २१ ॥

प्रवृद्धेति । धियं रातीति धीरो मनोहरः मन्द्रो गम्भीरोऽम्बुदस्य मेघस्येव धीरश्च नादः प्रवृद्धो येन सः प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः । इत्युपमा । कृष्ण एवार्णवः समुद्रस्तस्याभ्यर्णचरोऽन्तिकचरः । ‘ उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णे ’ इत्यमरः । स चासावेकहंसश्चेति क्लिष्टपरमम्परितरूपकं । मन्दानिलस्यापूर आपूरणं तेन कृतं जनितं निध्वानं दधानः अनाध्मातोऽपि मन्दमारुतप्रवेशादेव ध्वनतीति पाठवादिशयोक्तिः । ध्वन्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धकयनात् । पञ्चजन्यो नाम कश्चिदसुरस्तत्र भवः पाञ्चजन्योऽस्य शङ्खः । “ बहिर्देवपञ्चजने-

भ्यश्च वक्तव्यं” इति व्यप्रत्ययः अश्रूयत श्रूयते स्म । पाञ्चजन्योऽपि सन्निहितः
अभूदित्यर्थः । वीणा श्रूयते पुष्पाण्याघ्रायन्ते इत्यादिवद्धर्मधर्मिणोरभेदोपचारा-
त् पाञ्चजन्यस्य श्रवणोक्तिः ॥ २१ ॥

रराज सम्पादकमिष्टसिद्धेः सर्वासु दिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गम् ।

महारथः पुष्परथं रथाङ्गी क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥ २२ ॥

रराजेति । महान् रथो यस्य स महारथो रथिकविशेषः । “आत्मानं
सारथिं चाश्वान् रक्षन् युद्धयेत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नी-
तिकोविदाः” इति । रथाङ्गं चक्रमस्यास्तीति रथाङ्गी हरिः इष्टसिद्धेः सम्पादकं
लक्षणवत्त्वात् । पुष्पः सर्वार्थसाधक इति शास्त्रादिति भावः । सर्वासु दि-
क्ष्वप्रतिषिद्धमार्गं अनिषिद्धगमनमित्यर्थः । अधिष्ठानशक्तेर्निरङ्कुशत्वात् ।
‘पुष्पो हस्तो मैत्रमप्याश्विनश्च चत्वार्याहुः सर्वदिग्द्वारकाणि’ इति शास्त्रादिति
भावः । क्षिप्रं क्षिप्रगामिनं अन्यत्र क्षिप्रनामकं । क्षिप्रं चाश्विदिनेश-
पुष्पमिति शास्त्रात् । पुष्परथं क्रीडारथं । ‘असौ पुष्परथः क्रीडायानं
न समराय यत्’ इत्यमरः । अधिरूढः सन् पुष्पो रथ इव तं पुष्परथमधि-
रूढः पुष्पनक्षत्रगतः क्षपानाथश्चन्द्र इव रराज ॥ २२ ॥

ध्वजाग्रधामा ददृशेऽथ शौरैः सङ्क्रान्तमूर्तिर्मणिमेदिनीषु ।

फणावतस्त्रासयितुं रसायास्तलं विविक्षन्निव पन्नगारिः ॥ २३ ॥

ध्वजेति । अथ रथारोहणानन्तरं शौरैः कृष्णस्य ध्वजाग्रं धाम
स्थानं यस्य सः मणिमेदिनीषु मणिमयकुट्टिमेषु सङ्क्रान्तमूर्तिः प्रतिबिम्बि-
ताङ्गः सन् पन्नगारिर्गन्तुमान् फणावतः सर्पान् त्रासयितुं द्रावयितुं रसाया-
स्तलं पातालं विविक्षन् प्रवेष्टुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा । विशतेः सन्नन्तालुटः
शत्रादेशः । ददृशे दृष्टः । सोऽपि सन्निहितोऽभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

यियासतस्तस्य महीधरन्ध्रभिदापटीयान्पटहप्रणादः ।

जलान्तराणीव महार्णवौघः शब्दान्तराण्यन्तरयाञ्चकार ॥ २४ ॥

यियासत इति । यातुमिच्छतो यियासतः । यातेः सन्नन्तालुटः श-
त्रादेशः । तस्य हरेः सम्बन्धी महीं धरन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजा-
दित्वात्क इति वामनः । महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनादिति । तेषां र-
न्ध्राणि बिलानि तेषां भिदा भेदनं । “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” । तस्यां पटीयान्
समर्थतरः पटहप्रणाद आनकघोषः महार्णवस्यौघः समुद्रस्य प्रवाहः ज

न्यानि जलानि जलान्तराणीव । 'सुप्सुपे'ति समासः । अन्यान् शब्दान् शब्दान्तराणि । पूर्ववत्समासः । अन्तरयाञ्चकार अन्तर्हितानि चकार छादयामासेत्यर्थः । अन्तरशब्दादन्तर्द्धानार्थात्करोतेर्ष्यन्ताल्लिट् । 'अन्तरमवकाशवधिपरिधानान्तर्द्विभेदतादर्थ्ये' इत्युभयत्राप्यमरः ॥ २४ ॥

यतः स भर्ता जगतां जगाम धर्ता धरित्र्याः फणिना ततोऽधः ।

महाभराभुग्रशिरःसहस्रसहायकव्यग्रभुजं प्रसस्त्रे ॥ २५ ॥

यत इति । जगतां भर्ता धारयिता । कुक्षिस्थाखिललोक इत्यर्थः । "कर्तृकर्मणोः कृति" इति कर्मणि षष्ठी । स हरिर्यतो येन भूमार्गेण जगाम ततस्तस्मिन् भूभागे अधः पाताले धरित्र्याः धरण्याः धर्त्ता धारयिता । पूर्ववत् षष्ठी । फणिना शेषेण महता भरेण आसमन्ताद्भुग्रस्य कुब्जीभूतस्य शिरःसहस्रस्य साहायके सहायकर्मणि । "योपधाद्भुरूपोत्तमाद्भुज्" । व्यग्राः त्वरमाणाः भुजा यस्मिन् तद्यथा तथा प्रसस्त्रे प्रसृतम् । भावे लिट् । हरिश्चवालेत्यर्थः । अत्र शेषस्य विशिष्टप्रसरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलंकारः ॥ २५ ॥

अथोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गभयावनम्रीकृतकेतनानि ।

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २६ ॥

अथेति । अथ हरिचलनानन्तरं उच्चकैरुन्नते तोरणे द्वारदारुणि सङ्केतभङ्गस्तस्माद्भूयेनावनम्रीकृतानि केतनानि यैस्तानि सैन्यानि सोमस्यान्वयः सन्तानः तं सोमान्वयं हरिं सुनीतिभाजं सुष्ठुनीतिमन्तं क्रियाः सामाद्युपायप्रयोगास्तासां फलानि हिरण्यभूभिन्नादिलाभा इवान्वयुः अन्वगच्छन् । याते-लङ् : "लङ् : शाकटायनस्य" इति श्वेर्जुस् ॥ २६ ॥

श्यामारुणैर्वारणदानतोयैरालोडिताः काञ्चनभूपरागाः ।

आनेमि मयैः शितिकण्ठपक्षक्षोदद्युतश्चुक्षुदिरे रथौघैः ॥ २७ ॥

श्यामैति । श्यामानि चारुणानि च तैः श्यामारुणैः कृष्णलोहितैः । "वर्णो वर्णेन" इति समासः । वारणदानतोयैर्गजमदोदकैरालोडिताः सम्मिलिता अत एव शितिकण्ठपक्षक्षोदाः मयूरबर्हचूर्णा इव द्योतन्त इति तथोक्ताः । किप् । उपमालङ्कारः । काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूस्तस्याः पांशवः आनेमि नेमिमभिव्याप्य । 'तस्यान्ते नेमिः स्त्री' इत्यमरः । "आङ् मर्यादाभिविध्योः" इत्यभिविधावन्ययीभावः । मयै रथौघैः चुक्षुदिरे मिष्टा इत्यर्थः ।

परागाणां विशिष्टपेषणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा च महती गजरथसम्पत्तिर्व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥

न लङ्क्यामास महाजनानां शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।

अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः पदाहतो यत्सदृशं गरिम्णः ॥ २८ ॥

नेति । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा अस्मेति अष्टापदं सुवर्णं । ‘रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्’ इति सुवर्णपर्यायेण्वमरः । तस्य भूमिस्तस्याः रेणुः काञ्चनभूरजः पदाहतो रथाश्वादिकरणताडितोऽपि सन्नित्यर्थः । महाजनानां बहुजनानां पूज्यानां च शिरांसि न लङ्क्यामास नाक्रामाति स्म किं बहुना उद्धतिमुत्पन्नं दर्पं च नैवाजगाम । कुतः यद्यस्मात् गरिम्णो गुरुत्वगुणस्य माहात्म्यस्य च । ‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना गुर्गेरादेशः । सदृशमनुरूपं यथा तथा अचेष्टत । अलङ्कनव्यवहारे गुरुत्वस्यौद्धत्यप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्रानौद्धत्यादिप्रस्तुतसुवर्णपरागविशेषणसाम्यादप्रस्तुतसुजनप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २८ ॥

निरुद्धयमाना यदुभिः कथञ्चिन्मुहुर्दुश्चिक्षिपुरग्रपादान् ।

ध्रुवं गुरुन्मार्गरुधः करीन्द्रानुलङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदीषुः ॥ २९ ॥

निरुध्यमाना इति । तुरगाः यदुभिः आरूढैरिति भावः । कथञ्चिदतिप्रयत्नेन निरुध्यमाना वल्गाकर्षणेन वार्यमाणा अपि यद्यस्मादग्राश्च ते पादाश्च तानग्रपादान् । हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोरभेदभेदयोगादिति वामनः । सामानाधिकरण्येन समासः । मुहुरुश्चिक्षिपुरुत्क्षिप्तवन्तः तत्तस्मान्मार्गं रुन्धन्तीति मार्गरुधः मन्दगमनेन मार्गरोधिनः । क्षिप् । गुरुन् महतः पूज्यांश्च । अलङ्क्यानपीति भावः । करीन्द्रानुलङ्घ्य गन्तुमीषुरिच्छन्तिस्म । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायां । गुरवोऽपिसन्मार्गरोधकाः पररुलङ्घ्यन्त इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २९ ॥

अवेक्षितानापतवल्गमग्रे तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः ।

प्रक्रीडितान्नेणुभिरेत्य तूर्णं निन्युर्जनन्यः पृथुकान्पथिभ्यः ॥ ३० ॥

अवेक्षितानिति । आयता आकृष्टा वल्गा मुखरज्जुर्यस्मिन् कर्माणि तथ्या तथा यत्नेन दुर्वारवेगत्वात् अतिप्रयत्नेन निरुद्धा वाहा वाजिनो पैस्तैः । ‘वाजिवाहार्गन्धर्व’ इत्यमरः । तुरङ्गिभिरश्वसादिभिरग्रे पुरोदेशेऽवेक्षितानालोकितान् रेणुभिः प्रक्रीडन्तीति प्रक्रीडितान् पांशुक्तीडाकरान् कर्त्त-

रि क्तः । पृथुकान् शिशून् । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । जनन्यस्तूर्ण-
मेत्य पथिभ्यो निन्युः अपसारयाञ्चकुरिति स्वभावोक्तिः ॥ ३० ॥

दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयुर्मुरारिमारादनघं जनौघाः ।

अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा नवंनवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३१ ॥

दिदृक्षमाणा इति । अनघमकलङ्कं मुरारिं दिदृक्षमाणाः द्रष्टुमिच्छन्तः ।
दृशेः सन्नन्ताल्लुटः शानजादेशः “ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः” इत्यात्मनेपदं । ज-
नौघा रथ्यायां प्रतिरथ्यं याथार्थ्येऽव्ययीभावः । आरात्समीपं । 'आरादू-
रसमीपयोः' इत्यमरः । ईयुर्जग्मुः । इणो लिट् “दीर्घ इणः किति” इत्यभ्या-
सदीर्घः । ननु नित्यपारिचिते का दिदृक्षेत्यत्राह । अनेकश इति । अनेकशो
बहुवारमित्यर्थः । “बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्” इति शस्रप्रत्ययः ।
संस्तुतं पारिचितमपि वस्तु । जनेनेति शेषः । 'संस्तवः स्यात्पारिचये' इत्यमरः ।
अनल्पा अधिका प्रीतिः प्रेमकर्त्री नवंनवं । आभीक्ष्येन नवं करोति ।
'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भावः । अहोशब्दः पुराणस्यापि नूतनत्वमित्या-
श्चर्यं । यथा परप्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्टमपि अदृष्टचरमिव प्रतिक्षणं दिदृक्ष्यते
भगवानपि तथैवेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥

उपेयुषो वर्त्म निरन्तराभिरसौ निरुच्छ्रासमनीकिनीभिः ।

रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षुर्विद्वान्विदामास शनैर्न यातम् ॥ ३२ ॥

उपेयुष इति । विद्वानभिन्नः अत एव तस्यां पुरि नगर्यां दत्तचक्षुः नि-
सृष्टदृष्टिरसौ हरिर्निरन्तराभिर्निरन्ध्राभिरनीकिनीभिः सेनाभिर्निरुच्छ्रासं अति-
संकटं वर्त्म उपेयुषः प्राप्तय रथस्य शनैर्यातं सम्बन्धनिबन्धनं मन्दगमनं
नविदामास न विवेद । “उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्” इति पाक्षिक आ-
भ्यप्रत्ययः । व्यासङ्गादसंवेदनं न तु तत्त्वज्ञानादिति भावः । व्यासङ्गस्य पदार्थ-
त्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

अथैकात्रिंशच्छ्लोकैर्द्वारकां वर्णयति—

मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गीर्या कुर्वती काञ्चनवप्रभासा ।

तुरङ्गक्रान्तामुखहव्यवाहज्ज्वालेव भिच्वा जलमुल्ललास ॥ ३३ ॥

मध्ये इति । समुद्रस्य मध्ये मध्येसमुद्रं । “पारे मध्ये षष्ठ्या वा” इति
विकल्पादव्ययीभावः, मध्यशब्दस्य तत्सन्निधयोगादेकारान्तत्वं । काञ्चनवप्र-
भासा हेमप्राकारप्रभया ककुभो दिशः पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः । गौरादित्वात्

ङीष् । कुर्वती या पूः जलं समुद्रोदकं भिक्षा । उत्थितेति शेषः । तुरङ्ग-
कान्तायाः वडवाया मुखे हव्यं वहतीति हव्यवाहोऽभिः । कर्मण्यणूप्रत्ययः ।
तस्य वाडवाग्नेः ज्वालेव उल्लास उद्भासे । अत्र समुद्रान्तर्लीनायां वड-
वानलज्वालायां कदाचित्सम्भाव्यमानस्य मध्योच्छसनस्य पुरि दर्शनाभेदाध्य-
वसायेनास्याज्वालात्वमुत्प्रेक्ष्यते, इवशब्दोऽयमुत्प्रेक्षाया एव व्यञ्जको नो-
पमायाः, ईदृग्ज्वालाया अप्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगात् । ‘मन्ये शङ्के ध्रुवं
नूनं प्राय इत्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यस्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृ-
शः’ ॥ इत्याचार्यदण्डी ॥ ३३ ॥

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रैरुदन्वदम्भः परिवीतमूर्तिः ।

अनिर्विदा या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथीव्याः प्रतियातनेव ॥ ३४ ॥

कृतास्पदेति । भूमिभृतां राज्ञां गिरीणां च सहस्रैः कृतास्पदा कृताधि-
ष्ठाना । “ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ” इति निपातः । उदकमस्यास्तीत्युद-
न्वानुदधिः । ‘ उदन्वानुदधिः सिन्धुः ’ इत्यमरः । “ उदन्वानुदधौ च ” इति
निपातनात्साधुः । तस्याम्भोभिः परिवीता परिवेष्टिता मूर्तिः स्वरूपं यस्याः
सा पृथ्वी पृथुः । “ वोतो गुणवचनात् ” इति ङीप् । एवम्भूता या पूः न
निर्विद्यते न खिद्यते इत्यनिर्वित् । विदेर्ज्ञानार्थत्वान्निःपूर्वात् ‘ सत्पूद्विष ’ इत्या-
दिना क्तिप् । तेनानिर्विदा अखिन्नेन अन्यथा शिल्पसौष्ठवासिद्धेरिति भावः ।
विधात्रा प्रयत इति पृथिवी भूः । प्रथेरीणादिकः धिवन्, “ धिद्वौरादिभ्यश्च ”
इति ङीष् । तस्याः प्रतियातना प्रतिकृतिरिव विदधे विहिता । ‘ प्रतियात-
ना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिः ’ इत्यमरः । भूप्रतिनिधित्वोत्प्रेक्षया पुरो वैचित्र्य-
विस्तारादि वस्तु व्यज्यते ॥ ३४ ॥

त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसम्पन्नसरस्य सीमा ।

अदृश्यतादर्शतलामलेषु च्छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥

त्वष्टुरिति । त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदाभ्यासेन गृहीतो लब्धो यः शिल्पवि-
ज्ञानसम्पदः प्रसरः प्रकर्षः तस्य सीमा अवधिरप्रतिभेति यावत् । या पू-
रादर्शतलामलेषु दर्पणपृष्ठस्वच्छेषु । ‘ दर्पणे मुकुरादर्शो ’ इत्यमरः ।
नलधेर्जलेषु स्वः स्वर्गस्य । ‘ स्वव्ययं स्वर्गनाक— ’ इत्यमरः । छाया प्रति-
बिम्बविभादृश्यत इत्युत्प्रेक्षा । ‘ छायात्वनातपे कान्ती प्रतिबिम्बार्कजायोः ’
इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवं वराय यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ।

प्रेम्णोऽकण्ठं मुहुरङ्गभाजो रत्नावलीरम्बुधिरावबन्ध ॥ ३६ ॥

रथाङ्गेति । अम्बुधिः पितेव वराय श्रेष्ठाय जामात्रे च । ‘वरो जामातरि श्रेष्ठे’ इति विश्वः । रथाङ्गभर्त्रे चक्रधराय हरये अभिनवं यथा तथा प्रतिपादितायाः अङ्कः समीप उत्सङ्गश्च तद्भाजः । ‘अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिन्हे स्थानापराधयोः’ इति केशवः । यस्याः पुरं उपकण्ठमन्तिके । अन्यत्र कण्ठे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मुहुः प्रेम्णा रत्नावलीरावबन्ध आसमन्ताद्वबन्ध । शेषानुप्राणितेयमुपमेति सङ्करः ॥ ३६ ॥

यस्याश्चलद्वारिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्कुलकुलेन ।

वप्रेण पर्यन्तचरोऽुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥ ३७ ॥

यस्या इति । चलन्तीनां वारिवारिवीचीनां छटासु परम्परासु उच्छलद्विरूपतद्भिः शङ्खानां कुलैराकुलेन सङ्कीर्णेन यस्याः पुरो वप्रेण प्राकारेण पर्यन्ते चरतीति तत् तादृशं उडुचक्रं नक्षत्रमण्डलं यस्य सः सुमेरोर्वप्रः सानुः । ‘सानुप्रकारयोर्वप्रम्’ इत्युभयत्रापि सजनः । अहन्यहनीत्यन्वहं । ‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादिना याथार्थ्येऽव्ययीभावः, “अनश्च” ‘नपुंसकादन्यतरस्याम्’ इति समासान्तोऽच् । अन्वकारि अनुकृतः । तत्साम्यं प्रापित इत्यर्थः । मेरूपमानाद्वप्रस्य तत्तुल्यमीजत्यं व्यज्यते ॥ ३७ ॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ।

लोलैरलोलद्युतिभास्त्रि मुष्णन्नत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३८ ॥

वणिक्पथ इति । यत्र यस्यां पुरि वणिजां पथि वणिकपथे आपणे अपूगाः पूगाः सम्पद्यमानानि कृतानि पूगकृतानि पुञ्जीकृतानि । “श्रेण्यादयः कृतादिभिः” इति समासः । ‘श्रेण्यादिषु द्वयर्थवचनम्’ इति द्वयर्थता । अलोलद्युतिभास्त्रि स्थिरप्रभावन्ति रत्नानि लोलैश्चलैः अत एव भ्रमागतैः जलनिर्गममार्गादागतैः । ‘भ्रमाश्च जलनिर्गमा—’ इत्यमरः । अम्बुभिर्मुष्णन् अपहरन् अम्बुराशिरर्णवः । जलमात्रसारोऽपीति भावः । रत्नाकरतामवाप प्राप । न तु प्रागिति भावः । अम्बुराशेः प्राक् रत्नसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च पुर्याः समुद्रातिशायिनी रत्नसमृद्धिर्वस्तु व्यज्यते ॥ ३८ ॥

अम्भश्च्युतः कोमलरत्नराशिनपांनिधिः फेनपिनद्धभासः ।

यत्रातपे दानुमिवाधितल्पं विस्तारयामास तद्गुहस्तैः ॥ ३९ ॥

अम्भ इति । यत्र पुरि अपांनिधिः समुद्रः अम्भश्च्युतन्तिक्षरन्तीत्यम्भ

श्वृतो जलस्त्राविणः अत एव फेनैः पिनद्धभासः पिहितकान्तीन् । अपि-
पूर्वान्नद्यतेः कर्मणि क्तः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेरकार-
लोपः । कोमलानुत्कृष्टान् रत्नराशीनातपे दातुं शोषणार्थं निधातुमिवेति
फलोत्प्रेक्षा । तल्पेष्वद्वेषु अधितल्पं । 'तल्पं शय्यादृदारेषु' इत्यमरः । विम-
त्पर्थेऽव्ययीभावः । तरङ्गैरेव हस्तैर्विस्तारयामास प्रसारितवान् ।
अत्रातपदानस्य तरङ्गहस्तसाध्यत्वेनोत्प्रेक्षारूपकयोः सङ्करः ॥ ३९ ॥

यच्छालमुत्तुङ्गतया विजेतुं दूरादुदस्थीयत सागरस्य ।

महोर्मिभिर्व्याहतवाञ्छितार्थैर्व्रीडादिवाभ्याशगतैर्विलिल्ये ॥ ४० ॥

यच्छालमिति । सागरस्य महोर्मिभिः । कर्तृभिः यच्छालं यस्याः प्राकारं ।
'प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः । उत्तुङ्गतया औन्नत्यगुणेन जेतुमिवेत्यर्थः ।
फलोत्प्रेक्षेयं व्यञ्जकाप्रयोगाद्रभ्या । दूरादुदस्थीयत उथितम् । भावे लङ् । अ-
भ्याशगतैः समीपगतैः । 'समीपानिकटाभ्याशसंनिकृष्टसनीडवत्' इत्यमरः ।
व्याहतो वाञ्छितार्थः शालविजयरूपो येषां तैर्विजयाक्षमैरित्यर्थः । अत एव व्री-
डादिवेति हेतूत्प्रेक्षा ऊर्मिभिर्विलिल्ये विलीनं । लीयतेर्भावे लिट् ।
अत्र शक्तस्यापि अविजिगीषोव्रीडानुदयात्सापक्षेत्वेनोत्प्रेक्षयोः सङ्करः
॥ ४० ॥

कुतूहलेनेव जवादुपेत्य प्राकारभिच्या सहसा निषिद्धः ।

रसनरोदीदृशमम्बुवर्षव्याजेन यस्या बहिरम्बुवाहः ॥ ४१ ॥

कुतूहलेनेति । अम्बु वहतीत्यम्बुवाहो मेघः । कर्मण्यण् । कुतूहलेनान्तः-
प्रवेशकौतुकेनेवेति हेतूत्प्रेक्षा । जवात् उपेत्य यस्याः प्राकारभिच्या सहसा
निषिद्धो निवारितः अत एव बहिरेव रसन् गर्जनम् । दुःखात् क्रन्दंश्चेति श्लेषः ।
अम्बुवर्षव्याजेन भृशमरोदीत् अश्रूणि मुक्तवान् । 'रुदिरश्रुविमोचने' लङ्,
"रुदश्च पञ्चभ्यः" इतीडागमः । अत्राम्बुवर्षव्याजेनोत्पादकस्योक्तश्लेषो-
त्प्रेक्षासापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ४१ ॥

यदङ्गनारूपमरूपतायाः कञ्चिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः ।

आराधितोऽद्धा मनुर्प्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वा सनिमेषचिन्हाः ॥ ४२ ॥

यदङ्गनेति । यस्यां पुर्यामङ्गनानां रूपं सौन्दर्यमाकारो वा । 'रूपं
स्वभावे सौन्दर्ये आकारश्लेषयोरपि' इति विश्वः । तस्य सरूपतायाः
साकृद्भावेदकं व्यावर्त्तकं कञ्चिद्गुणं धर्ममिच्छतीभिरपेक्षमाणाभिः । "आ-

च्छीनद्योर्नुम्” इति विकल्पान्नमभावः । अप्सरोभिराराधितः प्रार्थितो मनुर्मानुषसृष्टिकर्त्ता स्वाः स्वकीयाः प्रजाः निमेषः पक्ष्मपात एव चिह्नं व्यावर्तकं तेन सह वर्त्तन्त इति सनिमेषचिह्नाः । “ तेन सहेति तुल्ययोगे ” इति बहुव्रीहिः । चक्रे अद्वा तत्त्वमित्युत्प्रेक्षा । ‘ तस्वे त्वद्वाङ्मसा द्वयोः ’ इत्यमरः । अत्र स्वाभाविकनिमेषस्याप्सरसः प्रार्थनाहेतुकत्वोत्प्रेक्षाया द्वारकाङ्गनानां निमेषमात्रभिन्नममानुषं सौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ४२ ॥

स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैर्विनिन्दुताः स्फाटिकसौधपङ्क्तीः ।

अरुह्य नार्यः क्षणदासु यत्र नभोगता देव्य इव व्यराजन् ॥ ४३ ॥

स्फुरदिति । ‘ यस्यां पुरि क्षणदासु रात्रिषु नार्यः स्फुरद्भिस्तुषारांशो-
श्चन्द्रस्य मरीचिजालैश्चन्द्रिकाभिः विनिन्दुताः अपहताः तदेकरूपतापत्तेर-
गृह्यमाणा इत्यर्थः । अत एव सामान्यालङ्कारः । “सामान्य गुणसाम्येन यत्र
वस्त्वन्तरैकता” ॥ इति लक्षणात् । स्फाटिकानां स्फाटिकविकाराणां सौधानां पङ्क्ती-
रारुह्य नभोगता देव्यो देवाङ्गना इव । देवशब्दस्य पचादिषु देवडिति पाठात्
‘ टिड्ढाणञ् ’ इत्यादिना ङीप् । व्यराजन् । सौधानामग्रहणादभ्रकृषत्वाच्च तत्र
लक्ष्यमाणाः स्त्रियः खेचर्य इव रेजुरित्यर्थः । अत्र नभोगतत्वोत्प्रेक्षायाः
पूर्वोक्तिसामान्यसापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ४३ ॥

कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र ।

उच्चैरधःपातिपयोमुचोऽपि समूहमूढुः पयसां प्रणाल्यः ॥ ४४ ॥

कान्तेति । यत्र पुरि क्षपासु रात्रिषु प्रतिक्षपं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
कान्तानि रम्याणि इन्दुकान्तोपलानां चन्द्रकान्तमणीनां कुट्टिमानि बद्धभू-
मयो येषु तेषु । ‘ कुट्टिमं बद्धभूमिः स्यात् ’ इति हलायुधः । हर्म्यतलेषु उच्चै-
रुन्नताः प्रणाल्यो जलमार्गाः । ‘ द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम् ’ इत्यमरः ।
अधःपातिनोऽधश्चराः पयामुचो मेघाः यासां ताः । अधःकृतमेघमण्डलत्वात्
अजातवृष्टिपाता अपीत्यर्थः । विरोधालङ्कारः । पयसां समूहं पयःपूरमूढुर्ब-
हन्ति स्म । चन्द्रकान्तनिष्यन्दैरिति भावः । बहोर्लिट् ‘ वचिस्वपि ’ इत्या-
दिना सम्प्रसारणं । अत्र सौधानां प्रणालीनां च तादृगौजलपयःपूरासम्बन्धेऽ-
पि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिः ॥ ४४ ॥

रतौ द्विया यत्र निशाम्य दीपाञ्जलागताभ्योऽधिगृहं गृहिष्यः ।

विभ्युर्बिडाज्ञेक्षणभीषणाभ्यो वैदूर्यकुब्जेषु शशिशुतिभ्यः ॥ ४५ ॥

रताविति । यत्र पुरि गृहेष्वधिगृहं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । गृहिष्यः

कुलाङ्गनाः अत एव रतौ रतिकाले ह्रिया दीपान्निशाम्य निर्वाप्य । शमेमि-
 च्चाध्रस्वादेशाभावश्चिन्त्यः । जालागताभ्यो गवाक्षमार्गप्रविष्टाभ्यः । ‘जालं
 गवाक्षआनाये’ इति विश्वः । विदूरात्प्रभवन्तीति वैदूर्याणि वालवायजानि
 मणयः । ‘वैदूर्यं वालवायजम्’ इति विश्वः । “विदूरात् व्यः” इति
 व्यप्रत्ययः । अत्र विदूरशब्दो वालवायस्यादेशः पर्यायो वा तत्रोपचरितो वा
 तेन वालवायाद्विरेरसौ प्रभवति न विदूरान्नगरात् तत्र तु संस्कृत इत्याक्षेपः
 प्रयुक्तः । यदुक्तं । “वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति
 चेद्भूयाजित्वरिवदुपाचरेत्॥” इति । तेषां कुड्येषु भित्तिषु सङ्क्रान्ताभ्य इति
 शेषः । अतएव तच्छायापत्या पैङ्गल्यात् विडालेक्षणवत् भीषयन्त इति
 भीषणाभ्यो भयङ्कराभ्यः । नन्वादित्वात्कर्तारि ल्युप्रत्यये टाप् । शशिशुति-
 भ्यो बिभ्युः भीताः । मौग्ध्यादिति भावः । बिभेतेलिट् । अत्र लज्जावार-
 णाय दीपनिर्वापणे न केवलं तदसिद्धिः प्रत्युत भयं चोत्पन्नमित्यनर्थो-
 त्पत्तिरूपो विषमभेदः । “विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूप-
 घटना या स्याद्विषमालङ्कृतिर्मता॥” इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

यस्यामतिश्लक्ष्णतया गृहेषु विधातुमालेख्यमशक्रुवन्तः ।

चक्रर्युवानः प्रतिबिम्बिताङ्गाः सजीवचित्रा इव रत्नभिक्तीः ॥ ४६ ॥

यस्यामिति । यस्यां पुरि गृहेष्वतिश्लक्ष्णतया रत्नभिक्तीनामतिस्निग्धत-
 या आलेख्यं चित्रं विधातुं निर्मातुमशक्रुवन्तो युवानः प्रतिबिम्बिताङ्गाः
 स्वयं तासु सङ्क्रान्तमूर्त्यः सन्तो रत्नभिक्तीः सजीवचित्राः सचेतनचित्रवती-
 रिव चक्रुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥

सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनानाम् ।

यस्यां कपोलैः कलधौतधामस्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४७ ॥

सावर्ण्येति । यस्यां पुरि कलधौतधामस्तम्भेषु हेमागारस्तम्भेषु । ‘कल-
 धौतं रौप्यहेम्नोः’ इति विश्वः । प्रतिमागतानां सावर्ण्यभाजां । तत्सावर्ण्यादगृ-
 हीतभेदानामित्यर्थः । अत एव सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसाम्येन
 यत्र वस्वन्तरैकता । इति लक्षणात् । अङ्गनानां स्मरापाण्डुतया । लक्ष्यैर्वि-
 भिन्नवर्णाद्भेदेन गृह्यमाणैरित्यर्थः । कपोलैर्भीणदर्पणानां स्फटिकमुकुराणां
 श्रीरिव श्रीर्भेजे प्राप्ता इति निदर्शना । सा चोक्तसामान्यप्रसादलब्धेति ते-
 नास्याः सङ्करः ॥ ४७ ॥

शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।

यस्यामलिन्देषु न चकुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥ ४८ ॥

शुकाङ्गति । यस्यां पुरि मुग्धाङ्गनाः शुकाङ्गवन्नीलोपलाः नीलमणयः । मरकतानीत्यर्थः । ‘उपलः प्रस्तरे मणौ’ इति विश्वः । तैर्निर्मितानां गृहाणां देहल्यो गृहद्वारशाखाधारदारुणि । ‘गृहावग्रहणी देहली’ इत्यमरः । तासां भासा लिप्तेषु अलिन्देषु द्वारबहिर्भागेषु । ‘प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके’ इत्यमरः । गोः पुरीषं गोमयम् । “गोश्च पुरीषे.” इति मयट् । तस्य गोमुखानि विलेपनानि । ‘गोमुखं कुटिलाकारं वाद्यभाण्डे विलेपने ।’ इति विश्वः । न चकुरेव । मरकतप्रभायां विलेपनधान्त्येति भावः । अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारः । “कविसम्मतसादृश्याद्वस्वन्तरमतिर्हि यत्स भ्रान्तिमान्” इत्यलङ्कारसर्वस्वकारलक्षणात् ॥ ४८ ॥

गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालम्बिभिश्चन्द्राकिणां कलापैः ।

हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैर्गृहाणि नीधैरिव यत्र रेजुः ॥ ४९ ॥

गोपानसीष्विति । यत्र पुरि गृहाणि गोपानसीषु वलभीच्छादनाधारेषु वंशपञ्जरोष्वित्यर्थः । अत एव ‘गोपानसी तु वलभी च्छादने वक्रदारुणि’ इत्यत्र पटलाधारवंशपञ्जरे इत्याह स्वामी । क्षणमीषत्कालम् । “अत्यन्तसंयोगे द्वितीया” । आस्थितानामासीनानां चन्द्रकाः मेचकाः । ‘समौ चन्द्रकमेचकौ’ इत्यमरः । तद्वतां चन्द्रकिणां मयूराणां आलम्बिभिर्लम्बमानैः कलापैः बहैः । ‘कलापो भूपणे बहै’ इत्यमरः । हरिन्मणयो मरकतानि । ‘गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भं हरिन्मणिः’ इत्यमरः । तद्वत् श्यामैस्तृणैरभिरामाणि । हरिततृणमयानीत्यर्थः । तैर्नीधैः पटलप्रान्तैरिव रेजुः । ‘वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः’ इत्यमरः । छादनपर्यायौ पटलच्छदी छद्यञ्चलवाचिनी वलीकनीध्रे छदेराधारो वंशपञ्जरो गोपानसीति विवेकः । अत एव हरितत्वालम्बनादिगुणक्रियानिमित्तत्वान्नीधैरिवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

बृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितानमालापिनद्धैरपि चावितानैः ।

रेजे विचित्रैरपि या सचित्रैर्गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥ ५० ॥

बृहदिति । या पूः बृहस्पत्यस्तुला उपरिस्थाप्यदार्वाधारभूता निस्तम्भाग्रपीठा-
नि येषु तैः बृहत्तुलैः तथाप्यतुलैः तद्वहितैरिति विरोधः । अनुपमैरित्यविरोधः ।
‘तुला माने पलशते सादृश्ये राशिभाण्डयोः । गृहाणां दारुवन्धाय पी-

ठ्याम् ' इति हैमः । वितानानामुल्लोचानां मालाभिः पङ्क्तिभिः पिनद्धैराच्छा-
दितैः तथाप्यवितानैस्तद्गहितैरिति विरोधः । अशून्यैरित्यविरोधः । समस्त-
वस्तुसमृद्धैरित्यर्थः । 'अस्त्री वितानमुल्लोचो वितानं त्रिषु तुच्छकम्' इत्युभय-
त्राप्यमरः । विचित्रैरालेख्यराहितैरपि सचित्रैः तत्सहितैरिति विरोधः ।
विचित्रैरद्भुतैरिति परिहारः । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । विगताः
शाला गृहैकदेशा येषां तानि । 'शाला गृहे तरुस्कन्धे शाखागारैकदे-
शयोः' इति विश्वः । तैः विशालैरपि भूरिशालैः प्रचुरगृहैकदेशविशिष्टैः ।
इति विरोधः । विशालैः पृथुलैरित्यविरोधः । 'विशालं पृथुलं महत्' इत्य-
मरः । "वेः शालच्छङ्कुटचौ" इति शालच् प्रत्ययः । गृहैः रेजे । अपि-
रयं सर्वत्र विरोधे विरुद्धवदाभासाद्विरोधालङ्कारः । "विरोधः सोऽविरोधेऽपि वि-
रुद्धत्वेन यद्वचः ॥" इति काव्यप्रकाशलक्षणात् ॥ ९० ॥

चिक्त्रंसया कृत्रिमपात्रिपङ्केः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।

मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥ ५१ ॥

चिक्त्रंसयेति । यस्यां पुरि निकेतनानां वेश्मनां । वेश्म सद्यः निकेतनम् इ-
त्यमरः । कपोतान्पक्षिणः पालयन्तीति कपोतपाल्यो विटङ्कापरनामानः
स्तम्भाग्रप्रसारिताः दारुविशेषाः । 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम्'
इत्यमरः । कर्मण्यणि ङीप् । तासु कृत्रिमपात्रिणां दारुमयपक्षिणां पङ्केः ।
कर्मणि षष्ठी । चिक्त्रंसया कृत्रिममिच्छया । जिघृक्षयेत्यर्थः । क्रमेः सन्नन्तात्
"अ प्रत्ययात्" इत्यकारप्रत्यये टाप्, "स्तुक्रमोरनात्मनेपदानिमित्ते" इती-
डागमो न भवति । अत्र क्रमेर्वृत्त्यादिव्यतिरिक्तार्थेऽपि 'अनुपसर्गाद्वा' इति वैक-
ल्पिकस्यात्मनेपदानिमित्तस्यानुपसर्गत्वस्य वैवक्षिकस्य सम्भवात् । आयत-
मानतं वा निश्चलमङ्गं यस्य तं मार्जारं बिडालमपि । 'ओतुर्बिडालो
मार्जारः' इत्यमरः । जनः कृत्रिमं क्रियानिर्वृत्तमेव मेने न तु वास्तवमित्यर्थः ।
"द्वितः क्रिः," "क्रेर्मभित्यम्" इति मस्प्रत्ययः । अनेन कृत्रिमाकृत्रिम-
भेदो दुर्ग्रह इति शिल्पज्ञानातिशयोक्तिः । अत्र कविकल्पितसादृश्यान्मार्जारज-
नयोः कृत्रिमाकृत्रिमेषु विपरीतमतिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ५१ ॥

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दैर्बधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।

अतीतनक्षत्रपथानि यत्र प्रासादशृङ्गाणि वृथाध्यरुक्षत् ॥ ५२ ॥

क्षितीति । यस्यां पुरि बधूजनः क्षितौ प्रतिष्ठा यस्य सः भूमिस्थितोऽपि
चन्द्रः । दिवि स्थितमिति भावः । तत्रापि मुखैरेवारविन्दैर्बधूजश्चकारेति विरोधः ।
स्वलावण्यमहिम्ना अधरीचकारेति परिहाराद्विरोधालङ्कारः । अतीतानि नक्षत्र-

पथमतीतनक्षत्रपथानि । “अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीय या ” इति समासः
 ‘द्विगुप्राप्तापन्न’ इत्यादिना परवल्लिङ्गताप्रतिषेधः । प्रासादशृङ्गाणि वृथा अध्य-
 रूक्षत् अधिरोहति स्म । अनधिरूह्यैवाधःकरणादिति भावः ।
 रोहतेर्लुङ् “शल्लिङ्गपधादनिटः क्स ” इति च्लेः क्सादेशः । अत्राधःकर-
 णवाक्यार्थस्य श्लेषविरोधोपजीव्यवैयर्थ्ये हेतुत्वात्सङ्कीर्णः काव्यलिङ्गभेदः ॥ ९२ ॥

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्द्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ ९३ ॥

रम्या इति । यस्यां पुरि युवानो रम्या रमणीया इति हेतोः
 पताकाः प्राप्तवतीः । उत्क्षिप्तध्वजा इत्यर्थः । अन्यत्र रम्या इत्येवं पताकाः
 प्राप्तवतीः प्रसिद्धि गता इत्यर्थः । ‘पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्येऽर्कध्वजेऽपि
 च । इति हेतौ प्रकरणे प्रकारादिसमाप्तिषु’ इत्युभयत्रापि विश्वः । विविक्ता
 विजना विमलाश्च इति हेतोः रागं वर्द्धयन्तीः । ‘विविक्तौ पूतविजनौ’ इत्य-
 मरः । नमद्वलीकाः नम्रनीघ्राः “वलीकनीघ्रे पटलप्रान्ते’ इ-
 त्यमरः । अन्यत्र नमन्त्यो वल्यस्त्रिवल्याख्या मध्यरेखा यासां ता नमद्वलीकाः
 । “नद्यृतश्च” इति कप्प्रत्ययः । ‘वली मध्यमरेखोर्मिजीर्णत्वगृहदारुषु’ इति
 वैजयन्ती । वलभीः कूटागाराणि । ‘कूटागारं तु वलभी’ इत्यमरः । वधूभिः
 समसेवन्त वधूसहिता असेवन्तेत्यर्थः । अत्र वधूनां वलभीनां च प्रकृताना-
 मेव धर्मसाधर्म्येणौपम्यावगमात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता, न श्लेषः, तत्र
 विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वानियमात् । यथाहुः । ‘प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्य-
 धर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥’ इति ॥ ९३ ॥

सुगन्धितामप्रतिगन्पूर्वा बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ।

मधूनि वक्राणि च कामिनीनामामोदकर्मव्यतिहारमीयुः ॥ ९४ ॥

सुगन्धितामिति । यत्र पुरि न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वं यस्यास्तामप्रति-
 यत्नपूर्वामकृत्रिमां । स्वाभाविकीमित्यर्थः । ‘प्रतियत्नस्तु संस्कार’ इति वैजय-
 न्ती । शोभनो गन्धो येषां तेषां भावस्तत्ता तां सुगन्धितां सौरभ्यं बिभ्रन्ति
 बिभ्राणानि । “वा नपुंसकस्य” इति नुमागमः । मधूनि मद्यानि कामिनी-
 नां वक्राणि च यूनां प्रमदाय प्रीत्यै आमोदकर्मणो वासनाधानस्य व्यतिहारं
 परस्परकरणमीयुः । अन्योन्यगन्धेन अन्योन्यं वासयामासुरित्यर्थः । इणो लि-
 ट् । अत्रापि मधूनां वक्राणां च प्रकृतत्वात्तत्पूर्वक एव तुल्ययोगिताभेदः तेन यू-
 नां मधुवासितवधूवदनपानं वदनवासितगण्डूषपानं च वस्तु व्यम्यते तेन च
 निरातङ्गभोगाः पौरा इति गम्यते ॥ ९४ ॥

रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु वितर्दिनिर्पूहविटङ्कनीडः ।

रुतानि शृण्वन्वयसां गणोऽन्तेवासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥५५॥

रतान्तर इति । यत्र पुरि गृहान्तरेषु वितर्दयो विहारवेदिकाः । 'स्याद्वि-
तर्दिस्तु वेदिका' इत्यमरः । तासां निर्यूहा मत्तवारणाख्या उपाश्रयाः ।
'निर्यूहो मत्तवारणः' इति वैजयन्ती । तेषां विटङ्काः उपारितन्यः कपोतपा-
लिकाः त एव नीडाः कुलायाः यस्य सः । 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
वयसां शुकसारिकादिपत्रिणां गणः । 'वयः पक्षिणि बाल्यादां' इति विश्वः ।
अङ्गनानां । वितर्दिषु रममाणानामिति भावः । रतान्तरे रुतानि रतिकूजिता-
तानि शृण्वन् अन्ते समीपे वसन्त इत्यन्तेवासिनः शिष्याः । 'छात्रान्तेवा-
सिनौ शिष्ये' इत्यमरः । "शयवासवासिष्वकालात्" इत्यलुक् । तेषां
भावस्तत्त्वमाप । समीपे प्रतिशब्दं यथाश्रुतमुच्चारणादेवमुत्प्रेक्ष्यते । अत
एव स्फुटमिति व्यञ्जकप्रयोगः ॥ ५५ ॥

छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु ।

आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥५६॥

छन्नेष्विति । यत्र पुरि छन्नेषु आच्छादितेषु । 'वा दान्त' इत्यादिना वैक-
ल्पिको निपातः । स्पष्टतरेषु स्फुटतरं लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः । नारीकुचमण्डलेषु स्व-
च्छानि स्फटिकादिवदतिरोधायकानि अम्बराणि वस्त्राणि केवलं नामतो-
ऽम्बरमिति नाम्नैवाकाशसाम्यं न दधुः । 'अम्बरं व्योम्नि वाससि' इति
विश्वः । किन्तु अर्थतोऽपि अर्थक्रिययापि तत्साम्यं दधुः । स्वयमतिसूक्ष्म
त्वादव्यवधायकत्वं दृष्ट्यादेर्मूर्त्तान्तरगत्यविघातित्वं चेत्यादिनापि साम्यं दधु-
रित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ५६ ॥

यस्यामजिह्वा महतीमपङ्काः सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।

जनैरज्ञातस्वलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥५७॥

यस्यामिति । यस्यां पुरि अजिह्वाः अवक्राः अन्यत्राकपटाः । दम्भा-
दिरहिता इत्यर्थः । आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा । इति स्मरणा-
दिति भावः । 'जिह्वः कपटवक्रयोः' इति विश्वः । अपङ्काः कर्दमरहिता
निष्पापाश्च । 'पङ्कोऽधे कर्दमे' इति हैमः । महतीं सीमानं राजकल्पितक्षेत्रमान-
मर्यादां कुलागतानुष्ठानस्थितिं च अस्यजन्तः । असक्तमहामर्यादा इत्यर्थः ।
अतिमात्रा आयतिराप्यामः उत्तरकालश्च येषां ते अत्यायतयः । 'आयतिस्तूतरे

काले संयमायामयोरपि ' इति विश्वः । द्वये द्विरूपा अपि । ' प्रथमच-
तय ' इत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । विनीतमार्गाः सुरचितपुर-
वीथयः सुशिक्षिताचारपद्धतयश्च न जातं स्वलनं पाषाणादिप्रतिघातो
विरुद्धाचरणं च येषां तैर्जनैः जातु कदाचिदपि नामुच्यन्त न त्यक्ताः ।
न कदाचित् खिलीकृता इत्यर्थः । अत्र मार्गशब्दस्य साधर्म्यादेकवृत्तावल-
म्बिकलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतिः द्वयानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च के-
वलप्रकृतविषयोऽर्थश्लेषः । विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वान्न तुल्ययोगिता ॥ ५७ ॥

परस्परस्पर्द्धिपराङ्मुख्यरूपाः पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः ।

श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज ॥ ५८ ॥

परस्परोति । यत्र पुरि परस्परस्पर्द्धिन्यहमहमिकयान्योन्यसामर्षाणि परा-
ङ्ख्यानि श्रेष्ठानि रूपाणि सौन्दर्याणि यासां ताः । ' रूपं स्वरूपे सौन्दर्ये '
इति विश्वः । पुरे भवाः पौराः ता स्त्रियः पौरस्त्रियः । ' स्त्रियाः पुंवत् '
इत्यादिना पुंवद्भावः । विधाय निर्माय वेधाः स्रष्टा श्रियो लक्ष्मीदेव्याः
निर्मित्या निर्माणेन प्राप्तं यत् घुणेन वज्रकीटेन क्षतस्योत्कीर्णस्यैकवर्णस्य
उपमया साम्येन वाच्यमपवादः तदलमत्यन्तं । तदेव मलमिति केचित् ।
ममार्ज घुणाक्षरवत् यादृच्छिकमिदं श्रीदेवतासौन्दर्यशिल्पं न कौशलमित्य-
यशः क्षालितवानित्यर्थः । अनया चातिशयोक्त्या पौरस्त्रिणां रमासमानसौन्द-
र्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।

अभ्यूषुषो यामभवञ्जनस्य याः सम्पदस्ता मनसोऽप्यगम्याः ॥ ५९ ॥

क्षुण्णमिति । यदन्तःकरणेन क्षुण्णमभ्यस्तं । ममेदं भूयादिति भूयोभूयः
सङ्कल्पितमित्यर्थः । कल्पयन्ति सङ्कल्पितार्थानिति कल्पाः कल्पा इत्युपपदं
व्यावर्त्तकं येषां ते कल्पोपपदाः वृक्षाः कल्पवृक्षाः तदेव फलन्ति निष्पाद-
यन्ति । ' फल निष्पत्तौ ' इति धातोर्लट् । किन्तु यां पुरमभ्यूषुषो यस्यामु-
षितवन्तः । " उषान्वध्याङ्बुसः " इति कर्मलं " भाषायां सदवसश्रुवः " ।
इति कसुप्रत्ययः । जनस्य याः सम्पदोऽभवन् ता मनसोऽप्यगम्याः वाचा-
मभूमय इति किमु वक्तव्यमिति भावः । गृहे गृहे कल्पवृक्षसम्बन्धातिशयो-
क्त्या पौराणां देवेन्द्रभोगो व्यज्यते । इह कल्प इत्युपपदं तत्संज्ञैकदेशो येषा-
मिति व्याख्याने हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्रादिबद्धवाच्यवचनदोषावकाशः ॥ ५९ ॥

कला दधानः सकलाः स्वभाभिरुद्रासयन् सौधसिताभिराशाः

यां रेवतीजानिरियेष हातुं न रौहिणेयो न च रोहिणीशः ॥ ६० ॥

कला इति । सकलाः समग्राः कलाश्चतुःषष्टिविधाः षोडश भागांश्च दधानः । ‘कला शिल्पे कालभेदे’ इति ‘कला तु षोडशो भागः’ इति चामरः । सुधयावलितं सौधं तद्वत्सिताभिः स्वभाभिराशा दिश उद्रासयन् रेवती ककुभिकन्या पूषकं भं च जाया यस्य स रेवतीजानिः । “जायाया निङ्” इति समासान्तो निङादेशः, “लोपो व्योर्वलि” इति यलोपः । रोहिण्या अपत्यं पुमान् रौहिणेयः बलभद्रः । “स्त्रीभ्यो ढक्” । यां पुरीं हातुं त्यक्तुं न इयेष नेच्छति स्म । लिट् । रोहिणीशश्चन्द्रश्च हातुं न इयेष । अत्र रौहिणेयरोहिणीशयोः परोत्कर्षावहत्वेन द्वयोः प्रकृतत्वाद्विशेष्यस्याक्षिप्तत्वाच्च केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता । गतमन्यत् ॥ ६० ॥

बाणाहवव्याहनशम्भुशक्तेरासत्तिमामाद्य जनार्दनस्य ।

शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र निःशङ्कमूपे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

बाणेति । यत्र पुरि बाणाहवे बाणासुरयुद्धे व्याहता क्षयं नीता शम्भुशक्तिर्येन तस्य हराविजयिनो जनार्दनस्य कृष्णस्यासत्ति प्रत्यासत्तिमासाद्य । पुत्रत्वं प्राप्येत्यर्थः । शरीरिणा विग्रहवता । न त्वनङ्गनेति भावः । जेतार एव जैत्राः जयशीलाः । तृन्तात्प्रज्ञादित्वादण् प्रत्ययः । ते शरा यस्य तेन मकरध्वजेन कामेन । प्रद्युम्नरूपेणेति भावः । निःशङ्कं निभीकमूपे उषितं । ‘वस निवासे’ इति धातोर्भावे लिट् ‘वचिस्वापि’ इत्यादिना सम्प्रसारणम् । ‘शङ्का वितर्कभययोः’ इति विश्वः । अत्र शम्भुशक्तिव्याघातपदार्थस्य विशेषणगत्या निःशङ्कनिवासहेतुत्वाक्तेः काव्यलिङ्गभेदः । पुरा किल भगवान् भक्तवत्सलो भूर्जटिर्बाणप्रेम्णा बाणाभियोधिनं हरिमभियुज्य निर्जित इति पौराणिकाः कथयन्ति ॥ ६१ ॥

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भिरध्यास्यमाना हरिणा चिराय ।

उद्राश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि सिन्धावाह्वास्त मेरावमरावती या ॥ ६२ ॥

निषेव्यमाणेनेति । शिवैर्मरुद्भिर्मन्दमारुतैः अन्यत्र शिवै रूद्रैर्मरुद्भिर्मरुद्गैश्च चिराय निषेव्यमाणेन हरिणा श्रीकृष्णेन शक्तेन चाध्यास्यमाना अधिष्ठीयमाना उद्रश्मीनां रत्नाङ्कुराणां धाम्नि स्थाने । एकत्र रत्नाकरत्वादन्यत्र रत्नसानुत्वाच्चेति भावः । सिन्धौ स्थितेति शेषः । या पूर्वैरौ स्थितां अमरा यस्यां सन्तीत्य-

मरावतीमिन्द्रनगरीं । “ मतौ ब्रह्मचोऽनजिरे ” इति दीर्घः । “ सज्ञायां मादु-
पधायाश्च ” इति वत्वं । आह्वास्त स्पर्द्धया आहूतवती । अमरावतीमनुचकारे-
त्यर्थः । ह्रयतेर्लुङ् “ स्पर्द्धायामाङः ” इत्यात्मनेपदं, “ लिपि सिचि ह्रश्च ”
इति “ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ” इति च्लेरङ्भावपक्षे सिजादेशः । अत्र
प्रथमार्थे श्लेषेऽपि सिन्धौ मेरौ स्थितेति प्रतिबिम्बाभावेन साधर्म्योक्तेः श्लेषा-
नुप्राणितेयमुपमेति संक्षेपः । आह्वस्तेति सादृश्यप्रतिपादकः शब्दः । ‘स्पर्द्धते
ह्रयते द्वेष्टी’त्यनुशासनात् ॥ ६२ ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो बध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः ।

विशेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ६३ ॥

स्निग्धेति । स्निग्धं यदञ्जनं तद्वत्तेन च श्यामरुचिः सुवृत्तः सद्वृत्तिः
सुष्ठु वर्तुलश्च । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी । ‘तद्वितार्थ’ इत्या-
दिना समासः, “ सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ” इति द्विगुसंज्ञा, ‘अकारान्तोत्तरपदो
द्विगुः स्त्रियामिष्यते’ इति स्त्रीत्वं, “ द्विगोः ” इति ङीप् । तस्यास्तिलको
भूषणभूतः स हरिरेव विशेषको वा तिलक इवेत्यर्थः । ‘इववद्वायथाशब्दौ’
इत्यनुशासनात् । ‘तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरी-
यं च न स्त्रियाम्’ इत्यमरः । अध्वंसिता वर्णानां ब्राह्मणादीनां कान्तिरौ-
ज्ज्वल्यं यस्याः तस्याः पुरः अन्यत्राध्वंसितो वर्णो गौरादिः कान्तिर्लावण्यं
च यस्यास्तस्याः । ‘वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ’ इत्युभयत्वाप्यमरः । बध्वा
इव श्रियं विशिशेष विशेषितवान् । अनेकशब्देयमुपमेत्येके । शब्दमात्रसा-
दृश्यात् श्लेष इत्यन्ये । श्लेषोपमेत्याह दण्डी ॥ ६३ ॥

तामीक्षमाणः स पुरं पुरस्तात्प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः ।

वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्रीर्या देवसेनेव परैरलङ्क्या ॥ ६४ ॥

तामिति । अतुलप्रतापः स हरिः तां पूर्वोक्तां पुरमीक्षमाणः पुरस्तात्
पूर्वस्यां दिशि । सप्तम्यर्थे तसिल् प्रत्ययः । प्रतोलीं रथ्याम् । ‘रथ्या प्र-
तोली विशिखा’ इत्यमरः । प्रापत् प्राप्तवान् । लुङि ‘पूपादि’ इत्यादिना
च्लेरङादेशः । वज्राणां तोरणप्रासादादिगतहीरकादिमणिनां प्रभाभिरुद्भासिनी
सुरायुधश्रीरेन्द्रचापलक्ष्मीर्यस्यां सा । इह वज्रग्रहणं मणिमात्रोपलक्षणं अन्य-
थेन्द्रायुधासाम्यादिति भावः । अन्यत्र वज्रस्य कुलिशस्य प्रभाभिरुद्भासिनी
सुरायुधानामितरदेवतायुधानां श्रीर्यस्याः सा । ‘वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ’ इ-

त्यमरः । या प्रतोली देवसेना सुरचमूरिव परैः शत्रुभिरलङ्घ्या दुष्प्रधर्ष्या ॥ ६४ ॥

प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः शम्भोर्जटाजूटतटादिवापः ।

मुखादिवाथ श्रुतयो विधातुः पुरान्निरीयुर्मुर्जिद्विजिन्यः ॥ ६५ ॥

प्रजा इति । अरविन्दनाभेर्विष्णोरङ्गात् प्रजा इव । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इति श्रुतेरिति भावः । शम्भोर्जटाजूटतटादाप इव गङ्गाजलानीव विधातुर्मुखात् श्रुतय इव मुर्जितो हरेः ध्वजिन्यः सेनाः पुरान्निरीयुः निर्गताः । मालोपमेयम् ॥ ६५ ॥

श्लिष्यद्विरन्योन्यमुखाग्रसङ्गस्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।

परस्परोत्पीडितजानुभागा दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः ॥ ६६ ॥

श्लिष्यद्विरिति । अन्योन्येषां मुखाग्रेषु सङ्गेन स्खलन्तः खलीनाः कविका यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । ‘कविका तु खलीनोऽस्त्री’ इत्यमरः । श्लिष्यद्विः संघृष्यद्विः विलोलैः मुहुरुच्चलद्विहरिभिस्तुरङ्गैः । करणैः । अश्वान्वारयन्ति ये तेऽश्ववाराः । अश्वारोहाः परस्परेणोत्पीडितजानुभागाः सन्तो दुःखेन निश्चक्रमुः निर्जग्मुः । अत्र स्वभावोक्त्यातिशयोक्तेः सङ्करः ॥ ६६ ॥

निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने दूरं पथि प्राणभृतां गणेन ।

तेजोमहद्विस्तमसेव दीपैर्द्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥ ६७ ॥

निरन्तराल इति । तमसा तिमिरेणेव प्राणभृतां गणेन प्राणिवर्गेण । कर्त्रा । निरन्तरालेऽपि पूर्वं स्वेनैवातिसङ्कटेऽपि पथि सम्प्रति दूरं दूरत एव विमुच्यमाने सति । एकत्र दीपभयादन्यत्र द्विपभयाच्चेत्यर्थः । तेजोमहद्विर्बलाधिकैः प्रभासम्पन्नैश्च । ‘तेजो बलं प्रभातेजः’ इति विश्वः । द्विपैर्दीपैरिवासम्बाधमसङ्कीर्णमयाम्बभूवे जग्मे । न त्वश्वैरिव कृच्छ्रादिति भावः । ‘अय गतौ’ भावे लिट् “दयायासश्च” इत्याम्प्रत्ययः । स्वतेजसैव दूरोत्सारिततमस्के दीपा इव तथोत्सारितप्राणिके पथि निरर्गलं द्विपाः प्रययुरित्यर्थः । तमसीति सप्तम्यन्तपाठे तु तमसः पथ्युपमानत्वे द्विपागमनात्पथ इव तमसो दीपागमनात्प्राकृतप्राणिवर्गेण निरन्तरालत्वं पश्चान्मुच्यमानत्वं च न सम्भवतीत्युपमानोपमेययोर्वैरूप्यं स्यात् । तृतीयान्तपाठे तमसः प्राणिवर्गोपमानत्वे तत्सारूप्यसाकल्यात्स एव साधीयानिल्यालङ्कारिकाणां पन्थाः ॥ ६७ ॥

शनैरनीयन्त रयात्पन्ततो रथाः क्षितिं हस्तिनखादुखेदैः ।

सयन्नसूतायतरश्मिभुग्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः ॥ ६८ ॥

शनैरिति । रयात्पन्ततो धावन्तो रथाः सयन्नैः सूतैः सारथिभिः । ‘सूतः

क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । आयता आकृष्टा ये रश्मयः प्रग्रहाः । 'किरण-
प्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । तैर्भुजेषु प्रद्वेषु ग्रीवाणामग्रेषु संसक्ताः युगाः युग्याः
स्कन्धवाह्याः दारुविशेषाः येषां तैरत एवाखेदैरश्रमैः तुरङ्गैः हस्तिनखात् ह-
स्तिनखः पूर्द्धारि मृकूटः । 'कूटं पूर्द्धारि यद्वस्तिनखस्तस्मिन्' इत्यमरः । ते-
स्माच्छनैः क्षितिमनीयन्त नीता इति स्वभावोक्तिः यथावद्वस्तुवर्णनात् ॥ ६८ ॥

वल्लोर्मिभिस्तत्क्षणहीयमानरथ्याभुजाया वल्लयैरिवास्याः ।

प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ नेष्टं पुरो द्दारवतीत्वमासीत् ॥ ६९ ॥

वल्लोर्मिभिरिति । वलान्यूर्मय इव तैर्वल्लोर्मिभिः वल्लयैः कङ्कणैरिव त-
त्क्षणे हरिनिष्क्रमणक्षण एव हीयमाना अपरिच्यमाना रथ्या भुजेव यस्याः
अत एवास्याः पुरो द्दारवत्याश्चक्रपाणौ कृष्णे निष्क्रामति निर्गच्छति सति
प्रायेण भूम्ना द्दारवतीत्वं द्दारकात्वं । स्वस्वरूपमिति यावत् । इष्टं नासीत् ।
हरिविरहे तद्वैकल्यादिति भावः । द्दारवतीशब्दस्य संज्ञात्वात् "त्वत्लोर्गुणव-
चनस्य" इति न पुंवद्भावः । अन्यत्र द्दारवतीत्वं द्दारवत्त्वं नेष्टं तस्य हरिनिष्क्रमण-
हेतुत्वात् । इत्युभयथाप्युपमितभुजवलयगलनहेतुत्वादुपमासङ्कीर्णेषामनिष्टत्वोत्प्रे-
क्षा प्रायेणेत्यनेन व्यज्यते ॥ ६९ ॥

अथासर्गसमाप्तेः समुद्रं वर्णयति—

पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशीः ।

वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः ॥ ७० ॥

पार इति । मुरारिर्नीरनिधेः समुद्रस्य जलानां पारे परतीरे पारेजलं ।
'पारावोरे परार्वाची तीरे' इत्यमरः । "पारे मध्ये पष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः
तत्संयोगादेकारान्तत्वं च पारेशब्दस्य । आसमन्तानीलाः पलाशानां पत्राणां
राशयो यासां ताः । हरितपर्णपूर्णा इत्यर्थः । 'पत्रं पलाशं छदनम्' इत्यमरः ।
अत एवोत्कालिका उर्मयः । 'ऊर्मिरुत्कलिकोल्लोलकल्लोलहरिस्तथा' इति ह-
लायुधः । तासां सहस्रैः प्रतिक्षणमुत्कूलिताः कूलमुद्रताः कूलं प्रापिता इत्य-
र्थः । उत्कूलशब्दात्तत्करोतीति प्यन्तात्कर्मणि क्तः । तेषां शैवलानां आभे-
वाभा यासां ताः । तत्सदृशीरित्यर्थः । वनावलीरपश्यत् । अत्रोत्कूलितशैवल-
स्य स्वतःसिद्धसदेहादुपमोत्प्रेक्षयोः सन्देहसङ्कारः ॥ ७० ॥

लक्ष्मीभृतोऽम्भोधितटाधिवासान्द्रुमानसौ नीरदनीलभासः ।

लतावधूसम्प्रयुजोऽधिवेलं बहूकृतान्स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥

लक्ष्मीभृत इति । असौ हरिर्लक्ष्मीं शोभां श्रीदेवीं च बिभ्रतीति

लक्ष्मीभृतस्तान् अम्भोधितटे अधिवासो येषां तान् नीरदवञ्जीलभासः
नीलवर्णान् लता वध्व इवेत्युपमितसमासः । अन्यत्र लता इव वध्व इति
शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । ताभिः सम्प्रयुज्यन्त इति सम्प्र-
युजः सङ्गतान् । क्विप् । अधिवेलं वेलायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । हुमान्
बहूक्ताननेकीकृतान् स्वान् स्वकीयविग्रहानिवेत्यर्थः । एवञ्च पुल्लिङ्गतानिर्वाहः ।
आत्मपरत्वे नपुंसकत्वापातः । ‘स्वो ज्ञातावात्मानि स्वं त्रिष्वामीये स्वोऽस्त्रि-
यां धने’ इत्यमरः । पश्यति स्म । श्लेषसङ्कीर्णयमुत्प्रेक्षा ॥ ७१ ॥

आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलध्वजाकारबृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥

आश्लिष्टेति । आश्लिष्टभूमिमालिङ्गितभूतलं उच्चैस्तारं रसितारं क्रन्दितारं
लोलतां चञ्चलतामितस्ततः पततां भुजानां आकार इव आंकारो येषां ते बृह-
त्तरङ्गा यस्य तं तथोक्तं फेनायमानं फेनमुद्वमन्तम् । ‘फेनाच्चेति वक्तव्यमि’ ति
क्वङ् । अपां समूह आपं । “तस्य समूहः” इत्यण् । तेन गच्छन्तीत्यापगाः
तासां पातं समुद्रं असौ हरिरपस्मारिणमपस्माररोगिणमाशशङ्के । तत्कर्म-
योगात्तथा उत्प्रेक्षाश्चक्रे इत्यर्थः । यथाहुर्नैदानिकाः । ‘क्रुद्धैर्धातुभिराहतेऽथ मनसि
प्राणी मनः सन्दिशन्दन्तान्त्वादाति फेनमुद्रिरति दोःपादौ क्षिपन्मूढधीः ।
पश्यन् रूपमसत्क्षितौ निपतति व्यर्थं करोति क्रियां विभ्यत्स स्वयमेव शाम्यति
गते वेगे त्वपस्माररूक् ॥’ इति ॥ ७२ ॥

पीत्वा जलानां निधिनातिगाढ्वर्धाद्वृद्धिगतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः ।

क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं मुक्तावलीराकलयाञ्चकार ॥ ७३ ॥

पीत्वेति । जलानां निधिना समुद्रेण गर्द्ध एव गाढ्वर्ध् । औपम्यादिवच्चा-
तुवर्णादित्वात्त्वार्थे ष्यञ् । तदतिमात्रमतिगाढ्वर्ध् तस्मात्तृष्णाभरादित्यर्थः । गृध्रोः
पुनरर्गुणः, “वान्तो यि प्रत्यये” इति गाढ्व्यमिति स्यात् । पीत्वा
। क्षेपणक्रियापेक्षया पूर्वकालता । अथ वृद्धिगते आत्मनि देहे । चन्द्रेदये स-
मुद्रस्य वृद्धिरित्यागमः । नैव मान्तीरमान्तीः । अतिरिच्यमाना इत्यर्थः । मातेः
शतैरि ङीप् “आच्छीनदोर्नुम्” इति नुम् । क्षिप्ता उद्धीर्णा अतितृष्णयोत्कटं
पीत्वा अन्तरमानाद्वहिरुद्धान्ता इत्यर्थः । इन्दो रुचो मरीचीरिवेत्युत्प्रेक्षा । स ह-
रिरधिवेलमधितीरम् ‘वेला कूलविकारयोः’ इति विश्वः । मुक्तावलीराकलयाञ्चकारं
आकलयामास ॥ ७३ ॥

साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।

तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः सोऽम्भांसि मेघान्पिबतो ददर्श ॥ ७४ ॥

साटोपमिति । अमी मेघाः साटोपं ससम्भ्रमम् । 'सम्भ्रमाटोपसंरम्भाः' इति यादवः । अनिशं नदन्तो गर्जन्तो यैस्तोयैरम्भोभिरूर्वी समन्ततः प्लावयिष्यन्ति तान्यम्भांसि पयोधेरेकदेशादेककोणान्निभृतं निश्चलं यथा तथा पिबतो मेघान्स हरिर्ददर्श । एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नरूपत्वं व्यज्यते ॥ ७४ ॥

उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोयमर्थं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।

आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिम् ॥ ७५ ॥

उद्धृत्येति । मुनीन्द्रैस्ततो वेदात् वेदार्थमिव मेघैस्ततोऽम्बुराशेरेव तोयमुद्धृत्य सम्प्रणीताः कृताः अम्बुराशिं पतन्तीः प्रविशन्तीर्नदीर्वेदं पतन्तीः स्मृतीर्भन्वादिसंहिता इव हरिरालोकयामास । श्रुतिमूलत्वेनैव प्रामाण्यात् स्मृतीनां तत्सम्बन्ध एव तत्सम्प्रवेशः । अनेकैवेयमुपमा ॥ ७५ ॥

विक्रीय दिश्यानि धनान्यरूणि द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः ।

तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥ ७६ ॥

विक्रीयेति । दिक्षु भवानि दिश्यानि । दिगन्तरानीतानीत्यर्थः । 'दिगाम्यो यत्' । इति यत् । उरूणि महान्ति धनानि नानाद्रव्याणि विक्रीय मूल्येन दत्वा उत्तमलाभं द्वैगुण्यादिकं भजन्तीति तानुत्तमलाभभाजः तत्रत्यं द्वैप्यमित्यर्थः । "अव्ययाच्यप्" इति त्यप् । अफल्गु सारवत् । 'फल्गु तुच्छमसारं च' इति यादवः । भाण्डं मूलधनं पण्यद्रव्यमित्यर्थः । 'वीणङ्कालधने पात्रे भाण्डं भूषाश्वभूषयोः' इति वैजयन्ती । तरीषु नौषु । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः' इत्यमरः । 'अविस्तरिः त्रिरि'त्यौणादिक इकारप्रत्ययः । आवपत आदधतः । वपतेः शत्रुप्रत्ययः । द्वैप्यान् समुद्रद्वीपवासिनः । "द्वीपादनुमुद्रं यञ्" इति यञ्प्रत्ययः । संयात्रा सम्भूय यात्रा सा प्रयोजनमेषां तान् सांयात्रिकान् पोतवणिजः । 'सांयात्रिकः पोतवणिक्' इत्यमरः । "प्रयोजनम्" इति ठक् । असौ हरिरभ्यनन्दत् ॥ ७६ ॥

उत्पित्सवोऽन्तर्नदभर्तुरुच्चैर्गरीयसा निःश्वसितानिलेन ।

पयांसि भक्त्या गरुडध्वजस्य ध्वजानिवोच्चिक्षिपिरे फणीन्द्राः ॥ ७७ ॥

उत्पित्सव इति । नदभर्तुः समुद्रस्यान्तरभ्यन्तरात् उत्पित्सवः उत्पतितुमिच्छवः । पततेः सन्नन्तादुपप्रत्ययः 'सनि मीमा' इत्यादिना इसादेशः, "अत्र लोपो-

ऽभ्यासस्ये” इति अभ्यासलोपः । कणीन्द्रा भक्त्या गरुडध्वजस्य हरेर्ध्वजानिव
गरीयसातिमहता निःश्वसितानिलेन पयांस्युच्चैरुच्चिक्षिपिरे उत्क्षिपवन्तः ।
उत्प्रेक्षा । स्वरितत्वादात्मनेपदम् ॥ ७७ ॥

तमागतं वीक्ष्य युगान्तवन्धुमुत्सङ्गशय्याशयमम्बुराशिः ।

प्रत्युज्जगामेव गुरुप्रमोदप्रसारिणोत्तुङ्गतर्ङ्गबाहुः ॥ ७८ ॥

तमिति । अम्बुराशिः युगान्तवन्धुमापद्वन्धुमित्यर्थः । उत्सङ्ग एव शय्या
तस्यां शेत इति तथोक्तम् “ अधिकरणे शेतेः ” इत्यत्रप्रत्ययः । आगतमभ्या-
गतं तं हरिं वीक्ष्य गुरुणा प्रमोदेन प्रसारिता उत्तुङ्गास्तरंगा एव बाहवो यस्य सः
सन् प्रत्युज्जगाम सम्मिलनार्थमागतवानिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ७८ ॥

उत्सङ्गिनाम्भःकणको नभस्वानुदन्वतः स्वेदलवान्ममार्ज ।

तस्यानुवेलं व्रजतोऽधिवेलमेलालतास्फालनलब्धगन्धः ॥ ७९ ॥

उत्सङ्गेति । उत्सङ्गिनः संसर्गिणः कृताः उत्सङ्गिताः । ‘ तत्करोती’ति
प्यन्तात् कर्मणि क्तः । उत्सङ्गिताः अंभःकणा येनेति “शेषाद्विभाषा” इति कप् ।
एलालतानां आस्फालनेन सङ्घर्षणेन लब्धगन्धः एवं शिशिरसुरभिरुदन्वतो
नभस्वान्समुद्रस्य वायुः अधिवेलं वेलायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । व्रजत-
स्तस्य हरेः स्वेदलवाननुवेलं प्रतिक्षणं । याथार्थ्येऽव्ययीभावः । ममार्ज ज-
हार । ‘ वेला कूले च जलधेर्वेला तीरविकारयोः ’ इति विश्वः । काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ॥ ७९ ॥

उत्तालतालीवनसम्प्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः ।

आसेदिरे लावणसैन्धवीनां चमूचरैः कच्छभुवां प्रदेशाः ॥ ८० ॥

उत्तालेति । चमूषु चरन्तीति चमूचराः सैनिकाः “ चरेष्टः ” इति ट-
प्रत्ययः । तैरुत्तालेषून्तेषु तालीवनेषु सम्प्रवृत्तेन समीरणेन मारुतेन सीमन्ति-
ताः सीमन्तिन्यः कृताः । सीमन्तशब्दान्मत्वन्ता ‘ तत्करोती’ति प्यन्तात्क-
र्मणि क्तः, णाविष्ठवद्भावे विन्मतोर्लुक् । ताः केतक्यो येषु ते तथोक्ताः ।
“ नद्युतश्च ” इति कप् । लवणसिन्धोरिमाः लावणसैन्धव्यः । “ तस्येदम् ”
इत्यण्, “ हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ” इत्युभयपदवृद्धिः । तासां कच्छभुवामनूप-
भूमीनां । ‘ जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ’ इत्यमरः । प्रदेशा दे-
शा आसेदिरे प्राप्ताः । सीदतेः कर्मणि लिट् । अत्र स्वभावोक्तिरनुप्रासश्चा-
लङ्कारः । ओजःश्लेषसौशब्दसौकुमार्याद्यनेकगुणसम्पत्तिः स्पष्टा ॥ ८० ॥

लवङ्गमालाकलितावतंसास्ते नारिकेलान्तरपः पिबन्तः ।

आम्वादिनाद्र्द्रक्रमुकाः समुद्रादभ्यागतस्य प्रतिपत्तिमीयुः ॥ ८१ ॥

लवङ्गेति । लवङ्गमालाभिः लवङ्गकुसुममाल्यैः कलितावतंसाः कृतभूषणाः । नारिकेलान्तरिख्ययं । नारिकेलाभ्यन्तर इत्यर्थः । अप इति पृथक्पदं । समासे 'ऋक्पूर्' इत्यादिना समासान्तप्रसङ्गात् । पिबन्तः आम्वादिताः भक्षिताः आर्द्रक्रमुका आर्द्रपूगीफलानि यैस्ते । 'घोष्ठा तु पूगः क्रमुकः' इत्यमरः । ते चमूचराः समुद्रादभ्यागतस्यातिथेः प्रतिपात्तिं गौरवं सत्कारमीयुः । 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च' इति विश्वः । अत्राभ्यागतप्रतिपत्तिप्राप्तेर्विशेषणगत्या अवतंसकलनादिपदार्थहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तेन समुद्रचमूचराणां गृहस्थाभ्यागतौपम्यप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ८१ ॥

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः

प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ।

परिचलतो बलानुज्वलस्य पुरः सततं धृताश्रिय-

श्विरविगतश्रियः सलिलनिधेश्व तदाभवदन्तरं महत् ॥ ८२ ॥

तुरगेति । परितस्तुरगशतैराकुलस्य अपरिमिताश्वस्येत्यर्थः । प्रतिपथं प्रतिमार्गं । याथार्थ्येऽव्ययीभावे समासान्तः । प्रमथिताः क्षुण्णाः भूभृतो राजानो गिरयश्च येन तस्य । न तु स्वयं केनापि मथितस्येति भावः । सततं धृता श्रीः शोभा रमा च येन तस्य धृताश्रियः पुरोऽग्रे नगराद्वा परिचलतः परिगच्छतः बलो रामस्तदनुजस्य हरेर्बलस्य सैन्यस्य । 'बलं सैन्ये बलो रामे' इत्युभयत्रापि शाश्वतः । परं केवलमेकस्यैव तुरगस्य जन्म जन्ममात्रं यस्य तस्यैकतुरगजन्मनः । एकोऽपि जात एव न त्वस्तीति भावः । महीभृता मन्दराद्रिणा राज्ञा च मथितस्य न तु स्वयं कस्यापि मन्यिताः सततं विगतश्रियः । उत्पत्त्यनन्तरमेवास्याः हरिस्वीकरणादिति भावः । जलधेश्व तदा प्रस्थानसमये महदन्तरं दूरगमनादिव्यवधानं उक्तरीत्या महत्तारतम्यं चाभवत् । अत्रोपमेयस्य हरिबलस्य उपमानाज्जलधेराधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः । पञ्चकावली वृत्तम् 'नजभजजाजरौ नरपते कथिता भुवि पञ्चकावली' इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमाघरुतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये

पुरीप्रस्थानवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्यानै सर्वङ्कषाख्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

निःश्वासधूमं सह रत्नभाभिर्भित्त्वोत्थितं भूमि-
मिवोरगाणाम् ॥ नीलोपलस्यूतविचित्रधातु-
मसौ गिरिं रैवतकं ददर्श ॥ १ ॥

निःश्वासेति । नीलोपलैरिन्द्रनीलमणिभिः स्यूताः प्रोताः विचित्रा नानावर्णाः घातवो गैरिकादयो यस्य तं अतएव रत्नभाभिर्मणिप्रभाभिः सह भूमिं भित्त्वा उत्थितं ऊर्ध्वं निर्गतं उरगाणां निःश्वासधूमं फूत्कारवाष्पमिव स्थितं रैवताख्यं गिरिमसौ हरिर्ददर्श । स्यूतेति । सीव्यतेः कर्माणि क्तः 'च्छोः शूडनुनासिके चे' त्यूठादेशे यणादेशः । अत्र गिरेर्विशिष्टवर्णनीयत्वेन विशिष्टधूमत्वोत्प्रेक्षणादुपनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । सर्गेऽस्मिन्नानावृत्तानि तत्रादावष्टादशोपजातयः तल्लक्षणं तूक्तं अतीतानन्तरसर्गादौ । अत्रासर्गसमाप्तेर्गिरिवर्णनमेव ॥ १ ॥

गिरिं ददर्शेत्युक्तं कीदृगसौ गिरिरित्याकांक्षायामेकान्वयेनाष्टाभिर्विशिनष्टि ।

गुर्वीरजस्रं दृषदः समन्तादुपर्य्यपर्य्यम्बुमुचां
वितानैः ॥ विन्ध्यायमानं दिवसस्य भर्तुर्मार्गं
पुनः रोद्धुमिवोन्नमद्भिः ॥ २ ॥

गुर्वीरिति । गुर्वीर्महतीर्दृषदः शिलातटीरित्यर्थः । 'पाषाणप्रस्तरप्रावोपलाश्मानः शिला दृषदि'त्यमरः । उपर्य्यपरि दृषदां समीप उपरिप्रदेश इत्यर्थः । "उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये" इति द्विर्भावे तद्योगात् द्वितीयेति । यथाह वामनः 'उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीयेति । समन्तादजस्रमुन्नमद्भिः देशकालाविच्छेदेनोत्पतद्भिरित्यर्थः । अतएव तैरम्बुमुचां वितानैर्मधवृन्दैर्निमित्तैर्दिवसस्य भर्तुः सूर्य्यस्य मार्गं पुनः रोद्धुं । संहितायां 'रोरी'ति रलोपः 'ढ्रलोपे'इति दीर्घः । विन्ध्यायमानमिव विन्ध्यवदाचरन्तं तद्वर्धमानमिव स्थितमित्यर्थः । आचारे क्यङन्ताल्लटः शानजा

देशः अत्राविच्छिन्नमेघोन्नमनेन विन्ध्यायमानत्वोत्प्रेक्षणात् क्रिया-
निमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा नवप्रभाजालभृता
मणीनाम् ॥ श्रितं शिलाश्यामलताभिरामं
लताभिरामन्त्रितषट्पदाभिः ॥ ३ ॥

क्रान्तमिति । पुनर्नवानि प्रभाजालानि बिभ्रतीति नवप्रभाजालभृ-
तः तेषां मणीनां सम्बन्धिन्या काञ्चनवप्रभाजा स्वर्णसानुप्रसृतया रु-
चा दीप्त्या क्रान्तं व्याप्तं पुनः शिलानां मेचकोपलानां इन्द्रनीलानां वा
श्यामलतया श्यामलिम्ना अभिरामं तथा आमन्त्रितषट्पदाभिः मक-
रन्दपूरितत्वादाहृतभृङ्गाभिः लताभिः श्रितं व्याप्तं । इतः परं व्य-
न्तरमेकं यमकं वक्ष्यति । तत्र तदेवालङ्कारः । अर्थालङ्कारस्त्वभ्यु-
च्चैय इति यथासम्भवमूह्यम् । यमकलक्षणं त्वाचार्य्यदण्डिनोक्तम् ।
'अव्यपेतव्यपेतात्मा या वृत्तिर्वर्णसंहतैः । यमकं तच्च पादानामादि-
मध्यान्तगोचरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां प्रकल्पना । आदि
मध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याश्चैव सर्वतः । अन्तन्ता बहवस्तेषां भेदाः
सम्भेदयोनयः । सुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचने'ति ॥ ३ ॥

सहस्रसंख्यैर्गगनं शिरोभिः पदैर्भुवं व्याप्य वि-
तिष्ठमानम् ॥ विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनि-
शाकरं साधु हिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥

सहस्रेति । सहस्रमिति संख्या येषां तैः सहस्रसंख्यैः शिरोभिः
शिखरैः शीर्षैश्च गगनं तथा तत्संख्यैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैश्चरणैश्च
भुवं च व्याप्य वितिष्ठमानं अवतिष्ठमानं । "समवप्रविभ्यः स्थ"इ-
त्यात्मनेपदम् । विलोचनयोर्यत् स्थानं योग्यदेशः तद्गताबुष्णरश्मि-
निशाकरौ यस्य तं अन्यत्र नेत्रीकृतार्केन्दुमित्यर्थः । अतः साधु स-
त्यं हिरण्यगर्भं ब्रह्माणमिवेत्युत्प्रेक्षा 'सहस्रशीर्ष'त्यादिश्रुतेरिति भावः
हिरण्यगर्भो निधिगर्भश्च ॥ ४ ॥

क्वचिज्जलापायविपाण्डुराणि धौतोचरीयप्रति-

मञ्जुवीनि ॥ अभ्राणि बिभ्राणमुमाङ्गसङ्गवि-
भक्तभस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥

कचिदिति । पुनः कचिदेकदेशे जलानामपायेनापगमेन विपाण्डु-
राणि शुभ्राणि अत एव धौतं क्षालितं यदुत्तरीयं तत्प्रतिमा तत्स-
मा छविर्येषां तानि अभ्राणि मेघान् बिभ्राणं दधानं । भृञः कर्त्तरि
शानच् । अत एवोमायाः पार्वत्याः अङ्गसंगेनार्द्धभागेन विभक्तं ए-
कभागस्थापितं भस्म यस्य तं स्मरारिं हरमिव स्थितमित्युपमालं-
कारः ॥ ५ ॥

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किञ्चिच्चटु-
लालसानाम् ॥ कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैर्वि-
हङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥

छायामिति । पुनः निजस्त्रीणां चाटुषु प्रियवचनेषु लालसाः लो-
लुपाः । 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि चे'ति यादवः
तेषां निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किञ्चिदीषच्चाटुलाश्रयपलास्ते अ-
लसाश्च । विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षया विशेष-
णसमासः । तेषां चटुलालसानां विहङ्गमानां हंसादीनां उत्पिञ्जलानि
जातानि उत्पिञ्जलजातानि । पूर्ववत्समासः । तानि पत्राणि येषां
तैरुत्पिञ्जलजातपत्रैरुत्पिञ्जरीभूतदलैरित्यर्थः । रलयोरभेदः । जल-
जातपत्रैः जलजैरेवातपत्रैः छायां कुर्वाणं । एतेन महती कमलाक-
रसमृद्धिर्व्यज्यते यमकरूपकयोः संकरः ॥ ६ ॥

स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठानुर्वीरुहः श्लिष्ट-
तनूनहीन्द्रैः ॥ प्रनर्त्तिनानेकलताभुजाग्रान् रु-
द्राननेकानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥

स्कन्धेति । पुनः स्कन्धं प्रकाण्डमधिरूढाः उज्ज्वला नीलकण्ठा
मयूरा येषां तान् अन्यत्र स्कन्धाधिरूढाः अंसस्थिताः नीलाः क-
ण्ठा येषां तान् 'अंसप्रकाण्डयोः स्कन्ध'इति विश्वः । अहीन्द्रैः श्लि-
ष्टतनून् व्यासदेहान् । एकत्र तदावासत्वादन्यत्र तद्रूपणत्वाच्चेति भा-

वः । प्रनर्तितानि अनेकलतानामेव भुजानां लतानामिव च भुजानां अग्राणियेषां तानत एवानन्तानसंख्यान् रुद्रानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा उर्वीरुहो वृक्षान्धारयन्तमुद्रहन्तम् ॥ ७ ॥

विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः कपोलभिर्तीरिव
लोध्रगौरीः ॥ नवोलपालंकृतसैकताभाः शु-
चीरपः शैवलिनीर्दधानम् ॥ ८ ॥

विलम्बीति । विलम्बिनो नीलोत्पलान्येव कर्णपूराः कर्णावतंसायासां ताः लोध्रेण लोध्ररजसा गौरी रवदाताः । 'षिद्धरौरादिभ्यश्चे'ति ङीष् । कपोलभिर्तीः स्त्रीणां गण्डस्थलीरिव स्थिताः । उपमान्तरमाह । नवा उलपा बल्वजवृणानि । 'उलपा बल्वजाः प्रोक्ता'इति विश्वः । तैरलंकृतानां सैकतानामभेवाभा यासां ताः कुतः शुचीः शुद्धाः शैवलिनीः शैवलवतीः अपो दधानं । शुचित्वशैवलत्वाभ्यां बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमाद्वयम् ॥ ८ ॥

राजीवराजीवशलोलभृङ्गमुष्णन्तं मुष्णन्तति-
भिस्तरूणाम् ॥ कान्तालकान्ताललनाः सुराणां
रक्षोभिरक्षोभितमुद्रहन्तम् ॥ ९ ॥

राजीवेति । पुनः राजीवराजीनां पद्मपंक्तीनां वशा अधीनाः लोलाश्चला भृङ्गा यस्मिन् तं राजीवराजीवशलोलभृङ्गं तरूणां ततिभिः संघैरुष्णमातपं मुष्णन्तं हरन्तं कान्ता रम्या अलकान्ताश्रूर्णकुन्तलान्ता यासां ताः कान्तालकान्ताः । 'अलकश्रूर्णकुन्तला'इत्यमरः । सुराणां ललनाः स्त्रियोऽप्सरसः रक्षोभी राक्षसैः अक्षोभितमनभिभूतं यथा तथा उद्रहन्तम् ॥ ९ ॥

नन्वल्पीयानयं कश्चिद्रैवतकोनाम शिलोच्चयः कथमियद्वर्ण्यत इति शङ्कां निरस्यति ।

मुदे मुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य
शृङ्गैः ॥ भवन्ति नोदामगिरां कवीनामुच्छ्राय-
सौन्दर्यगुणामृषोद्याः ॥ १० ॥

मुदइति । मुरारेर्मुदे सन्तोषाय अमरैः कर्तृभिः सुमेरोः शृङ्गैः करणैरानीयोपचितस्य वर्द्धितस्य आनीतैः शृङ्गैरुपचितस्येत्यर्थः । उपचये करणानां शृङ्गाणामर्थादानयनकर्मत्वं । यस्य शैलस्य उच्छ्रायः औन्नत्यं सौन्दर्यं च तयोः गुणा उत्कर्षा उद्दामगिरां प्रगल्भवाचां कवीनां सृषा उद्यन्त इति सृषोद्याः मिथ्या वाच्या न भवन्ति । मेरुशृङ्गेषु सर्वगुणसम्भवादिति भावः । 'राजसूयसूर्यसृषोद्ये'त्यादिना वदः क्यबन्तो निपातः । उत्कृष्टः श्रायः उच्छ्राय इति घञन्तेनोपसर्गस्य समासः नतूपसृष्टात् घञ् प्रत्ययः । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्ग'इति नियमात् । मुद इत्यादि श्लोकसप्तके यच्छब्दस्य दृष्टोऽयं शैलः स इत्यनेनान्वयः । मेरुशृङ्गासम्बन्धेऽपि सम्बन्धवर्णनादतिशयोक्तिः ॥ १० ॥

यतः परार्ध्यानि भृतान्यनूनैः प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छिखानि ॥ आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रं जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥

यतइति । लोकः परार्ध्यानि श्रेष्ठानि अनूनैर्महद्भिः भूरिभिः प्रभूतैः । 'प्रभूतं प्राज्यं भूरी'त्यमरः । प्रस्थैः सानुभिर्मानविशेषैश्च । 'प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोरि'त्यमरः । भृतानि सम्भृतानि मितानि च उच्छिखान्युद्रश्मीनि अमितानि अपरिमितानि रत्नानि यतः शैलाढ्याद्धनिकात् । 'इभ्य आढ्यो धनी'त्यमरः । प्रपणो व्यवहारप्रयोजनमस्य प्रापणिको वणिक् । "तदस्य प्रयोजनमि"ति ठक् । 'पण्याजीवाः प्रापणिका वैदेहा नैगमाश्च ते । वणिज'इति वैजयन्ती तस्मादिवाजस्रं मुहुर्जग्राह । उपमालंकारः ॥ ११ ॥

अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं रविंदधानेऽप्यरविन्दधाने ॥ भृङ्गावलिर्यस्य तटेनिपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥

अखिद्यतेति । आसन्नमौन्नत्यात्सन्निहितमत एवोदग्रतापं दुःसहा तपं रविं दधानेऽपि अरविन्दधान इति विरोधः । अरविन्दानां धा-

ने निधाने इति परिहारः । धीयतेऽभिन्निति धानम् । अधिकरणे ल्युट् । शब्दश्लेषमूलो विरोधालंकारः । यस्य गिरेस्तटे निपीतरसानितरां पीतमकरन्दा नमन्ति तामरसानि पङ्केरुहाणि भारभूतया यया सा नमत्तामरसा । 'पङ्केरुहं तामरसमि'त्यमरः । अत एव मत्ता भृङ्गावलिर्नास्त्वित्यत न स्विन्ना । स्विदेदैवादिकात्कर्त्तरिलङ् । अत्यन्तसूर्यसन्निधानेऽप्यरविन्दाकरविहारान्मधुकरास्तापं नापुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चैरुन्निद्रपुष्पाक्षिसह-
स्त्रभाजा ॥ सुराधिपाधिष्ठितहांस्तमल्ललांला
दधौ राजतगण्डशैलः ॥ १३ ॥

यत्रेति । यत्र शैले रजतस्य विकारो राजतः । 'प्राणिरजतादिभ्योऽजि'त्यञ् प्रत्ययः । स चासौ गण्डशैलश्च । 'गण्डशैलास्तुच्युताः स्थूलोपला गिरेरि'त्यमरः । उन्निद्राणिविकसितानि पुष्पाप्यक्षीणीवेत्युपमितसमासः । तेषां सहस्रं भजतीति तद्राजा अधिरूढेवोच्चैर्महीरुहा वृक्षेण सुराधिपेन देवेन्द्रेण अधिष्ठितो यो हस्तीमल्ल इव तस्यैरावतस्य लीलां शोभां दधौ । ऐरावतस्य धावल्यादिति भावः । 'हस्तिमल्लोऽभ्रमातङ्गे हस्तिमल्लो विनायके'इति विश्वः । अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याक्षेपाग्निदर्शनालङ्कारः ॥ १३ ॥

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परि-
तः स्फुरन्त्या ॥ रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा-
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥

विभिन्नेति । गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा अन्यथाकृतवर्णा अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः । सूर्यस्य सम्बधिनो रथं वहन्तीति रथ्याः रथाश्वा 'तद्रहति रथयुगप्रासङ्गमि'ति यत्प्रत्ययः । यत्र शैले वंशकरीरनीलैः वशाङ्कुरस्यामैः रत्नैर्मरकतैरित्यर्थः । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री'त्यमरः । वंशशब्दस्याभ्लानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्यर्थत्वादपौनरुक्त्यम् । अत एवैकार्थपदमप्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकल-

भकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष-इत्याह वामनः । न विशेषश्चेदिति । परितः स्फुरन्त्या रुचा स्वप्नभया करणेन पुनः स्वां रुचं निजहरितवर्णमेव आनिन्यिरे आनीताः । नयतोद्विकर्म-कात्प्रधाने कर्मणि लिट् । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुद्विक-र्मणामि'ति वचनात् । अत्र विभिन्नवर्णा इत्येकस्तद्गुणः । रथ्यानां स्वगुणत्यागेन गरुडाग्रजगुणग्रहणात्पुनस्तत्यागेन मरकतगुणग्रहणा-दपरस्तद्गुणस्तदुपजीवीति सजातीययोः संकरः । तेन गिरंः सूर्य्य-मण्डलपर्य्यन्तमौन्नत्यं वस्तु व्यज्यते । 'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यो-त्कृष्टगुणग्रहः' ॥ १४ ॥

यत्रोज्झिताभिर्मुद्गुरम्बुवाहैः समुन्नमद्भिर्न स-
मुन्नमद्भिः ॥ वनं बबाधे विषपावकोत्था विप-
न्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥

यत्रेति । यत्र शैले समुन्नमद्भिः समुत्पतद्भिर्म्बुवाहैरुज्झिताभि-स्त्यक्ताभिरद्भिर्मुद्गुः समुन्नं सम्यक् उन्नं क्लिन्नं सिक्तमित्यर्थः । 'उ-न्दो क्लेदने' इति धातोः कर्मणि क्तः 'नुदविदे'त्यादिना निष्ठानत्वं विपन्नगा विगतसर्पा न भवन्तीत्यविपन्नगाः सपन्नगा इत्यर्थः । ते-षामविपन्नगानामगानां वृक्षाणां विषपावकोत्था विषाग्निसमुत्था विषदापत् न बबाधे नित्यं वर्षानुषङ्गाद्विषाग्निक्षोभो वृक्षाणामकिञ्चि-त्कर इति भावः ॥ १५ ॥

फलद्भिरुष्णांशुकराभिमर्षात्काशान्वं धाम प-
तङ्गकान्तैः ॥ शशंसयः पात्रगुणाद्गुणानां संक्रां-
न्तिमाक्रान्तगुणातिरेकम् ॥ १६ ॥

फलद्भिरिति । यः शैलः उष्णांशुकराभिमर्षादर्ककरसम्पर्कात्कु-शानोरिदं काशान्वं आग्नेयं धाम तेजः फलद्भिरुद्भिरद्भिः अग्निक-रसामर्थ्याभिव्यञ्जकैरिति भावः । पतङ्गकान्तैः सूर्य्यकान्तैः दृष्टा-न्तभूतैरिति भावः । गुणानां सक्रान्तिमन्यत्र संक्रमणं संक्रान्तगुणा-नित्यर्थः । पात्रगुणादाधारगुणसहकारादाक्रान्तः प्राप्तो गुणात्-

रेकः कार्य्यविशेषाधानारूपो गुणोत्कर्षो यस्यास्तां शशंसं प्रतिपाद-
यामास अर्कत्विषां सर्वत्र संक्रमणाविशेषेऽपि सूर्याकान्तेष्वेव
ज्वलनजननदर्शनात् सर्वत्रापि संक्रम्यकारिणां गुणानामाधारगुणस-
हकारात्कार्य्यविशेषाधायकत्वमिति निश्चयोऽत्रैव जायत इत्यर्थः ।
ततश्च सहकारशक्तिविरहिणी सहजशक्तिरनुपकारिणीति भावः । प्र-
वृत्त्यनुप्राप्तोऽलाकरः ॥ १६ ॥

दृष्टोऽपि शैलः स मुहुर्मुरारेरपूर्ववद्विस्मय-
माततान ॥ क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव
रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥

दृष्टोपीति । मुहुर्दृष्टोऽपि स शैलो मुरारेरपूर्वेणादृष्टपूर्वेण तु-
ल्यमपूर्ववत् “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति”रिति वतिः । विस्मयमात-
तान अतिरमणीयत्वादिति भावः तथाहि क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम् वी-
प्सायां द्विर्भावः । नवतामपूर्ववद्भावं उपैतीति यत् । तन्नवत्वोपगम-
नमेव रमणीयतायाः रूपं स्वरूपं लक्षणमित्यर्थः । अत्र रमणीयत्व-
लक्षणस्य वाक्यार्थस्य विस्मये हेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः ॥ १७ ॥

उच्चारणज्ञोऽथ गिरान्दधानमुच्चारणत्पक्षिग-
णास्तटीस्तम् ॥ उत्कन्धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरि-
मुत्कन्धरं दारुक इत्युवाच ॥१८॥

उच्चारणज्ञइति । अथ हरिविस्मयानन्तरं गिरां वाक्यानामुच्चा-
रणं जानातीत्युच्चारणज्ञः उक्तिकुशलः । “आतोनुपसर्गे कः” इति
कप्रत्ययः ‘नेमुपधेत्या’दिना आकारादनुपपदात्कर्म्मोपपदोभवति वि-
प्रतिषेधेनेति वचनात् । दारुकः कृष्णसारथिः उच्चाः उन्नताः र-
णन्तः पक्षिगणाः याम् ताः रणत्पक्षिगणास्तटीर्दधानं तं पूर्वोक्तं ।
घरतीति घरं पर्वतं । पचाद्यच् । ‘अहार्य्यघरपर्वता इत्यमरः ।
द्रष्टुमुक्तं उत्सुकं । ‘उत्क उन्मना’ इति निपातः उत्कन्धरमौत्सु-

क्यादुन्नमितकन्धरं शौरिमवेक्ष्य इति वक्ष्यमाणक्रमेण वाचमुवाच
नहीकृतज्ञोऽवसरेऽवसीदतीति भावः ॥ १८ ॥

इतः प्रभृति यमकानन्तरश्लोकेषु वसन्ततिलकावृत्तं नियमेनाह

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-

माक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृङ्गम् ॥

मूर्ध्नि स्खलत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-

मुद्रीक्ष्य को भुवि न विस्मयते नगेशम् ॥१९॥

आच्छादितोति । आच्छादितान्यावृतानि आयतानि दीर्घाणि
दिशोऽम्बरं खं च दिगम्बराणि येन अन्यत्र आच्छादितं वसितमायतं
दिगेवाम्बरं वासो येन तं तथोक्तं उच्चकैरुन्नतां गां भुवमाक्रम्य व्या-
प्य संस्थितं । तथा उदग्राणि उन्नतानि विशालानि च शृङ्गाणि
शिखराणि यस्य तं अन्यत्र उदग्रे विशाले शृङ्गे विषाणे यस्य तं
उच्चकैरुन्नतं गां वृषभमाक्रम्याधिष्ठाय संस्थितमित्यर्थः 'शृङ्गं विषाणे
शिखरे' इति 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः । अ-
र्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषुगौर्मते'ति च विश्वः । मूर्ध्नि शिखरे अ-
न्यत्र शिरसि स्फुरन्ती तुहिनदीधितोरिन्दोः कोटिः रश्मिः कलाच
यस्य तमेनं नगेशं नगश्रेष्ठं रैवतकं कैलासनायकमीश्वरं चोद्रीक्ष्य
को न विस्मयते सर्वोऽपि विस्मयन्न इत्यर्थः नेयं तुल्ययोगिता
प्रकृताप्रकृतविषये तदनुत्थानात् नापि समासोक्तिः तस्याविशेषण-
साम्यजीवित्वात् । नापि श्लेषः उभयश्लेषे विशेष्यश्लेषयोगात् । त-
स्मात्प्राकरणिकार्थमूत्रपर्यवसिताभिधाव्यापारेणापि शब्देनार्थान्त-
रधीकृद्वनिरित्याहुः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । 'अनेकार्थस्य शब्दस्य
वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनमि'
ति । वृत्तलक्षणं तु 'उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ ग' इति ॥ १९ ॥

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिम-

धासि याति चास्तम् ॥ वहति गिरिरयं विल-

म्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ २० ॥

उदयतीति । वितता उर्ध्वाश्च रश्मिरज्जवो रश्मयो रज्जव इ-
व यस्य तस्मिन्विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ अहिमरुचौ सूर्य्ये उदयति उ-
दयमाने । 'अय गतावि'ति स्वरितेतं केचिदिच्छन्ति ततः शतरि
सप्तमी । तथा विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ हिमघाम्नि चन्द्रे चास्तं याति
अस्तमयमाने । यातेः शतरि सप्तमी । अयं गिरिर्विलम्बिना विशे-
षं लम्बमाने घण्टाद्वयेन परिवारितस्य वेष्टितस्य वारणेन्द्रस्य ली-
लां शोभां वहति । अत्र लीलाभिव लीलामिति सादृश्याक्षेपाग्निद-
र्शना । तथा सूर्याचन्द्रमसावस्य कुक्षिसमानकक्षां बिभ्रत इति म-
हदौन्नत्यं व्यज्यते । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' ॥ २० ॥

वहति यः परितः कनकस्थलीः सहरितालस-
माननवांशुकः ॥ अचल एष भवानिव राजते
स हरितालसमाननवांशुकः ॥ २१ ॥

वहतीति । लसमाना दीप्यमाना नवांशवो यस्य स लसमान-
नवांशुकः । शैषिकः कप्रत्ययः । योऽचलः सहरिताः सद्गर्वाः । 'ह-
रितेति च दूर्वायां हरिर्द्वर्णयुतेऽन्यवदि'ति विश्वः । कनकस्य स्थ-
लीः स्वर्णभूमीः । 'जानपदे'त्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् । परितो व-
हति स एषोऽचलः हरितालेन कञ्चूरेण समानं नवमंशुकं वासो यस्य
स हरितालसमाननवांशुकः पीताम्बरो भवानिव राजते । द्रुतविल-
म्बितं वृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरावि'ति लक्षणात् ॥ २१ ॥

पाश्चात्यभागमिह सानुषु सन्निषणाः पश्यन्ति
शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम् ॥ सम्पूर्णलब्ध-
ललनालपनोपमानमुत्सङ्गसङ्ग्रहणस्य मृ-
गाङ्कमूर्तेः ॥ २२ ॥

पाश्चात्येति । इहाद्रौ सानुषु सन्निषणाः स्थिताः जनाः शान्त
मलं कलङ्कस्य पुरोवर्तित्वान्निष्कलङ्कमत एव सान्द्रतरमंशुजालं य-
स्य तं सम्पूर्णं परिपूर्णं लब्धं प्राप्तं ललनालपनोपमानं स्त्रीमुखसाद-

इयं येन तम् । 'आननं लपनं मुखमि'त्यमरः । कुतः । उत्सङ्गमृगा-
ङ्कमूर्त्तेश्चन्द्रस्य पश्चाद्भवः पाश्चात्त्यः । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' । इ-
ति त्यक् सचासौ भागश्च तं पाश्चात्त्यभागं पृष्ठभागं पश्यन्ति । पा-
श्चात्त्यभागदर्शनातिशयोक्त्या तादृगौन्नत्यध्वनिः । वसन्ततिलका-
वृत्तम् ॥ २२ ॥

कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्ज-
रा निर्झरौघाः ॥ कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्म-
रार्त्तस्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥ २३ ॥

कृत्वेति । अत्राद्वौ निर्झरौघाः गिरिनदप्रवाहाः । 'प्रवाहो नि-
र्झरो झर'इत्यमरः । चूतवृक्ष इत्यादिवत्सामान्यविशेषभावादपुनरु-
क्तिः पुंवत्पुम्भिस्तुल्यम् । तेन तूल्यं क्रिया चेदिति वतिः । उच्चैर्भृ-
गुभ्यस्तटेभ्यः । 'प्रपातस्त्वतटोभृगुरि'त्यमरः । ग्राव्णां शिलानां
मूर्ध्नि पातं कृत्वा पतित्वा जर्जराः शकलीभूता द्यामाकाशम्प्रत्युत्प-
तन्तः स्मरार्तानां स्वर्लोकस्त्रीणां खेचरीणामप्सरसां गात्रनिर्वाणम-
ङ्गनिर्वृतिं कुर्वन्ति । 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः । भृगव-
ग्निजलसम्पत्तिर्भरणं प्रविधीयते' इति विहितभृगुपातिनां पुंसां स्व-
र्लोकगामिनामिहोपमानता । शालिनी वृत्तम् 'शालिन्युक्ता तगौ गोऽ-
ब्धिलोकैरिति लक्षणात् ॥ २३ ॥

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वरा

जलदास्तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः ॥

जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः

सवितुः क्वचित् कपिशयन्ति चामी कराः ॥ २४ ॥

स्थगयन्तीति । इहाद्वौ क्वचिदमूर्जगतीर्भूमीः । 'जगती भुवने भू-
मौवि'ति विश्वः । शमिताश्चातकानामार्त्तस्वरा यैस्ते शमितचातकार्त-
स्वराः । 'सर्वसहापतितमम्बु न चातकाना'मिति भूमितगतस्य तेषां
विषाभत्वादभौमाम्बुदानेनोजीवयन्तीत्यर्थः । किञ्चतडिद्विस्तुलिता-
नि उपमितानि कान्तानि कार्तस्वराणि सुवर्णानि यैस्ते तडित्तुलित-

कान्तकार्तस्वराः । तडितस्फुरणे तेषामपि तद्वत् स्फुरणादिति भावः
ते जलदाः स्थगयन्ति । स्थगआच्छादने इति चौरादिकः । कचि-
तु स्फुरितानि उल्लसितानि चारूणि चामीकराणि सुवर्णानि यैस्ते
स्फुरितचारुचामीकराः अमी सवितुः कराः आतपाश्च कपिशयन्ति
कपिशिताः कुर्वते कचिदृष्टिः कचिदातपथेति महदाश्चर्यमिति भावः
पथ्यावृत्तम् 'सजसा यलौ च सह गेन पथ्या मता' इतिलक्षणात् २४

उत्क्षिप्तमुच्छ्रितसितांशुकरावलम्बै-

रुत्तम्भितोडुभिरतीवतरां शिरोभिः ॥

श्रद्धेयनिर्झरजलव्यपदेशमस्य-

विष्वक्तटेषु पतति स्फुटमन्तरिक्षम् ॥ २५ ॥

उत्क्षिप्तमिति । उच्छ्रिताः उत्क्षिप्ताः सितांशोश्चन्द्रस्य कराः अं-
शवो हस्ताश्चावलम्बो येषां तैः उत्तम्भितान्युडूनि यैस्तैः उडूनि चा-
वष्टभ्येत्यर्थः । शिरोभिः शिखरैर्मस्तकैश्चातीवतरां भृशतरं । अतीव-
शब्दादव्ययादामुप्रत्ययः । उत्क्षिप्तमुद्यम्य धृतं अन्तरीक्षं श्रद्धेयः
सादृश्याद्विश्वसनीयः निर्झरजलमिति व्यपदेशो व्यवहारो यस्य त-
त् दृढतरां निर्झरजलधियं कुर्वदित्यर्थः । अस्याद्रेः तटेषु विष्व-
क्समन्तात्पतति स्फुटं सत्यं इन्दुकरानुडूनि चावष्टभ्य शिरोभिर्ध्रिय-
माणमपि दुरुद्धरत्वाद्भयन्तरीक्षमे वेदं न तु जलं सादृश्यात्तु व्यपदे-
शो दुर्वार इतिस्वर्गः पातिता निर्झरजलं चोत्प्रेक्ष्यते तेनोत्सेधविस्ता-
रावस्य व्यज्येते ॥ २५ ॥

एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा नीलाश्मद्युति-

भिदुराम्भसोऽपरत्र ॥ कालिन्दीजलजनितश्रि-

यः श्रयन्ते वैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः ॥ २६ ॥

एकत्रेति । एकत्र एकस्मिन्भागे स्फटिकस्य यत्तटं तस्यांशुभि-
र्विभिन्ननीराः मिश्रोदकाः शुभ्रजला इत्यर्थः । अपरत्रापरस्मिन्
भागे नीलाश्मनामिन्द्रनीलानां द्युतिभिः भिदुराणि मिश्राण्यम्भां-
सि यासांताः नीलसलिला इत्यर्थः । इहाद्रौ सरितः कालिन्दस्या-
द्वेरपत्यं स्त्री कालिन्दी यमुना । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना श-

मनस्वसे'त्यमरः । तस्या जलैः जनिता श्रीः शोभा यस्यास्तस्याः तत्सङ्गताया इत्यर्थः । सुरापगाया गङ्गायाः वैदग्धीं शोभां श्रयन्ते भजन्ति । विदग्धस्य भावः वैदग्धी । ब्राह्मणादित्वा'गुणवचने' त्यादिना ष्यञ् प्रत्ययः 'षिट्ठौराभ्यश्चे'ति ङीष् सोऽपीत्वस्य बाहुलकत्वादिह वैकल्पिकः अत एव "ष्यञः षित्करणादीकारो बहुलमि"ति वामनः । अत्र सितासितमणिगुणग्रहणात्सरितां यमुनासङ्गतगङ्गा शोभासादृश्याक्षेपात्तद्गुणोत्थापिता निदर्शना । प्रहर्षिणी वृत्तम् 'म्रौ ज्रौगं त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' ॥ २६ ॥

इतस्ततोऽस्मिन्विलसन्ति मेरोः समानवप्रे-
मणिसानुरागाः ॥ स्त्रियश्च पत्यौ सुरसुन्दरीभिः
समा नवप्रेमणि सानुरागाः ॥ २७ ॥

इतइति । मेरोः समानवप्रे तुल्यप्रस्थे अत एवास्मिन्नद्रावितस्ततो मणिसानुरागा रत्नतटकान्तयो विलसन्ति प्रसरन्ति । किञ्च नवं प्रेम यस्य तस्मिन्नवप्रेमणि पत्यौ अनुरागेण सह वर्तन्त इति सानुरागाः सुरसुन्दरीभिः समाः सङ्ख्याः स्त्रियश्च इतस्ततो विलसन्ति क्रीडन्ति । अन्योन्यमनुरागिणोऽनुरूपाश्चेह विलासिनस्तदनुरूपाणि च विहारस्थलानि सन्तीति भावः ॥ २७ ॥

उच्चैर्महारजतराजि विराजितासौ दुर्वर्णभित्ति-
रिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥ अभ्येति भस्मप-
पाण्डुरितस्मरारेरुद्रहिलोचनललामललाटली-
लाम् ॥ २८ ॥

उच्चैरिति । इहाद्रौ सान्द्रया सुधया लेपविशेषेणामृतेन वा सवर्णा समानवर्णा । 'ज्योतिर्जनपदे'त्यादिना समानस्य सादेशः । 'लेपमेदेऽमृते सुधे'ति वैजयन्ती । महारजतराजिविराजिता काञ्चनरेखाशोभिता असौ पुरोवर्तिनी उच्चैरुन्नता दुर्वर्णभित्तिः रजतभित्तिः । 'महारजतराञ्चने'इति । 'दुर्वर्णं रजतं रूप्यमिति चामरः । भस्मना परिपाण्डुरितस्य स्मरारेरुद्रहिलोचनमेव ललामं

भूषणं यस्य तस्य ललाटस्य लीलां शोभामभ्येति भजतीति निदर्श-
नालङ्कारः । 'ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुष्वित्यमरः ॥ २८ ॥

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलम्बिप-
योधरोपरुद्धाः ॥ सततमसुमतामगम्यरूपाः प-
रिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभार्ति ॥ २९ ॥

अयमिति । अयं गिरिरातिजरठाः अतिकठिनाः अतिजरतीश्च ।
'जरठः कठिने जर्णे' इति वैजयन्ती । प्रकामं गुर्वीः श्रेष्ठाः स्थौ-
ल्यदुर्भराश्च प्रकामगुर्वीः । 'गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितारे दुर्भरे'
इति शब्दार्णवः । विस्पष्टचटुवत् 'मयूरव्यंसकादयश्चे'ति समासः
अलघुभिर्विलम्बिभिर्लम्बमानैः पयोधैर्मधैः स्तनैश्च । 'स्त्रीस्तनाब्दौ
पयोधरावित्यमरः । उपरुद्धाः आवृताः निबद्धाः । सततं सर्वदा
असुमतां । प्राणभृतामगम्यरूपाः अत्युन्नतत्वात् दुरारोहस्वरूपाः
अन्यत्र वृद्धत्वाद्गमनानर्हविग्रहाः । 'त्यजेदन्त्यकुलोत्पन्नां वृद्धां स्त्रीं
कन्यकां तथे'ति गमननिषेधादाति भावः । परिणतास्तिर्यग्दन्त-
प्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गजाः यासु ताः परिणतदिक्करिणः । 'ति-
र्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत' इति हलायुधः । "इतः स्त्रि-
यामि"ति समासान्तः कप्प्रत्ययः । अन्यत्र परिणताः किणीभूताः
दिशो दन्तक्षतविशेषाः करिका नखव्रणाश्च यासां ताः । 'दिग्दष्टे
वर्तुलाकारे करिका नखरेखिके'ति वैजयन्ती । तटीर्बिभार्ति । अत्र प्र-
कृततटीविशेषणमहिम्ना अप्रकृतवृद्धाङ्गनाप्रतीतेः समासोक्तिः । पु-
ष्पिताग्रा वृत्तमुक्तम् ॥ २९ ॥

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णे वर्णेनाग्नेः सदृशि
तटे पश्यामी ॥ श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽली-
नां लीनामालीमिह तरवो बिभ्राणाः ॥ ३० ॥

धूमेति । इहाद्रौ पुरोऽग्ने वर्णेनाग्नेः सदृशि समाने अग्निसमानव-
र्णे इत्यर्थः । सौवर्णे सुवर्णाविकारे तटे कुसुमसमूहे लीनां स्थितां ।
'त्वादिभ्यश्चे'ति निष्ठानत्वम् । अलीनां भृङ्गाणामालीमावलीं

विभ्राणाः अत एव श्यामीभूताः अमी तरवो धूमाकारं धूमसाम्यं दधति त्वं पश्य। स्वर्णतटं अभिवद्वाति श्यामास्तरवो धूमवद्धान्तीत्युपमा । जलधरमाला वृत्तम् । ‘अब्ध्यङ्गैः स्याज्जलधरमाला म्भौस्मावि’ति लक्षणात् ॥ ३० ॥

व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभिक्तीरुन्निद्रपुष्प-
चणचम्पकपिङ्गभासः॥ सौमेरवीमधिगतेन नि-
तम्बशोभामेतेन भारतमिलावृतवद्विभाति ॥ ३१ ॥

व्योमेति । व्योमस्पृशोऽभ्रं कषाः उन्निद्रैर्विकसितैः पुष्पैर्वित्ता उन्निद्रपुष्पचणाः । ‘तेन वित्त’इति चणप्प्रत्ययः । ते च ते चम्पकाश्च तद्रत्तिपिङ्गभासः पिङ्गवर्णाः कलधौतभिक्तीः कनकतटीः । ‘कलधौतं रौप्यहेम्नोरिति विश्वः । प्रथयता प्रकटयता अत एव सौमेरवीं सुमेरुसम्बधिनीं नितम्बशोभां कटकलक्ष्मीं अधिगतेन प्राप्तवता । गत्यर्थकर्मकेत्यादिना गमेः कर्त्तरि क्तः । एतेन रैवतकाद्रिणा भारतं भरतस्य राज्ञ इदं भारताख्यं वर्षं भूखण्डं । ‘स्याद्दृष्टौ लोकघातवंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियामित्यमरः । इलावृतवदिलावृतवर्षमिव विभातीत्युपमा । नवखण्डस्य जम्बूद्वीपस्य हिमाद्रिर्दक्षिणभूखण्डं हैमवतापरनामकं भारतवर्षं सुमेरुयोगात्सौमेरवापराख्यं मध्यमखण्डमिलावृतवर्षं । अतएव । ‘नाम्नेदं भारतं वर्षं हिमाद्रेस्तच्च दक्षिणे । तेन हैमवतं नाम परेष्वप्येवमुब्रयेत् । इलावृतं सौमेरवं सुमेरोः परितो हि तदिति वैजयन्ती ॥ ३१ ॥

रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिर्विचलितैः परितः
प्रियकव्रजैः ॥ विविधरत्नमयैरभिभात्यसावव-
यवैरिव जङ्गमतां गतैः ॥ ३२ ॥

रुचिरेति । असौ गिरिः रुचिरैः उज्ज्वलैः चित्रैर्नानावर्णैस्तनूरुहैः लोमभिः शालन्त इति तथोक्तैः परितः प्रचलितैः प्रसरद्भिः प्रियकाः कम्बलप्रकृतयो मृगविशेषाः । ‘प्रियको रोमभिर्युक्तो मृदूच्चममृगैर्घनैरिति वैजयन्ती । तेषां व्रजैः समूहैः जङ्गमतां चरि-

ष्णुतां गतैर्विविधरत्नमयैरवयवैः स्वाङ्गैरिव प्रतिभातीत्युत्प्रेक्षा । द्रुत-
विलम्बितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता मुदा रमन्ते कलभा
विकस्वरैः ॥ प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषितामुदा-
रमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥

कुशेशयैरिति । अत्रादौ जलाशयोषिताः जलाशयेषु च्छेदेषु उषि-
ताः वसन्तः । 'मत्यर्थकर्मकेत्यादिना वसतेः कर्तरि क्तः, सम्प्र-
सारणं, 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति चकारादृत्तमानार्थता । कलभा-
स्त्रिंशद्वर्षकरिणः । 'त्रिंशद्वर्षस्तु कलभ'इति वैजयन्ती । विकस्वरै-
र्विकसनशीलैः 'स्थेशभासविकसो वरच्' इतिवरच् कुशेशयैः शत-
पत्रैः मुदा प्रीत्या रमन्ते क्रीडन्ति । करिविहाराणां कमलाकराणा-
मयमाकर इतिभावः । किञ्च कला अव्यक्तमधुराः विकारो मानसो
भावः स प्रयोजनमेपां भाविका उद्दीपका इत्यर्थः । कलाभाविकाश्च
स्वराः षड्जादयो येषां तैः कलभाविकस्वरैः सिद्धगणैः सुरसंघैः
योषितां स्वस्त्रीणामन्ते समीपे उदारमुच्चैः प्रगीयते च । भूमःस्वर्गो-
ऽयमिति भावः ॥ ३३ ॥

आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगादाकाङ्क्ष
तः पुनरपक्रमणेन कालम् ॥ पत्युस्त्विषामिह
महौषधयः कलत्रस्थानं परैरनभिभूतममूर्वह-
न्ति ॥ ३४ ॥

आसादितस्येति इहाद्रौ अमूर्महौषधयः नियतेर्नियोगादास्मिन्काले
इदं भावीति दैवशासनात् । तमसाऽन्धकारेण तत्प्रायेण व्यसनेन वा
आसादितस्याक्रान्तस्य पुनरपक्रमणेन पुनरावृत्त्या कालं समागम-
कालमाकांक्षतः पुनरागत्य संगन्तुमिच्छत इत्यर्थः । त्विषां पत्युः मूर्य-
स्य सन्बन्धि परैस्तेजोऽन्तरैः पुरुषान्तरैश्चानभिभूतमतिरस्कृतमनु-
पहतं च कलत्रस्थानं कलत्रभूतानां त्विषां स्थानं स्थितिं वहन्ति नि-
र्वहन्तीत्यर्थः । स्त्रीणां स्त्रीष्वेव रक्षणं कार्यमितिभावः । यथा केन-
चिदापदि न्यासोक्तानि कलत्राणि संरक्ष्य कालान्तरे साधवस्तस्मै

प्रयच्छन्ति तद्दोषघयोऽपि त्विषः त्विषां पत्युरप्यन्तीत्यर्थः । एतच्च तासां सूर्यास्तसमये प्रज्वलनादुदये विपर्ययाच्चोपचर्यते । अत्र विशेषणसाम्यादर्कादीनामापन्नादिसाम्यप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३४ ॥

वनस्पतिस्कन्धनिषण्णबालप्रवालहस्ताः प्रम-
दाइवात्र ॥ पुष्पेक्षणैर्लम्भितलोचकैर्वा मधुव्र-
तत्रातवृतैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥

वनस्पतीति । अत्राद्रौ वनस्पतयो वृक्षाः । ‘वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विनापुष्पफलद्रुमे’ इति विश्वः । तेषां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु अंसेषु च निषण्णाः सक्ताः बालप्रवाला बालपल्लवा हस्ता इव यासां तास्तथोक्ताः मधूनि व्रतयन्ति भुञ्जते इति मधुव्रता मधुपास्तेषां व्रातेन वृन्देन वृतैः छत्रैः अत एव लम्भिताः प्रापिताः लोचकास्तारकाणि कज्जलानि यैर्वातैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । इवार्थे वाशब्दः तद्वदुत्प्रेक्षायां च उक्तः । ‘लोचको मांसपिण्डे स्यादक्षितारे च कज्जले’ इति विश्वः । पुष्पैरीक्षणैरिव पुष्पेक्षणैरुपलक्षिताः व्रतत्यो लताः प्रमदा इव लक्ष्यन्त इति शेषः । ‘न प्रसिद्धे क्रियाध्याहारदोष’ इत्याह वामनः । लिङ्गाध्याहारवदिति ॥ ३५ ॥

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुक्ष-
णमनेकलयम् ॥ भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं प-
वनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥

विहगा इति । कदम्बैः सुरभिः सुगन्धिस्तस्मिन् कदम्बसुरभाविहाद्रौ विहगाः पक्षिणः अनुक्षणं प्रतिक्षणं अनेके बहुविधालया विच्छेदा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । गाः वाचः शब्दानित्यर्थः । कलयन्ति । ‘अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मते’ इति विश्वः । किञ्च घूतानि कम्पितानि नवानि नीपवनानि कदम्बकाननानि येन सधूतनवनीपवनः । ‘नीपप्रियकदम्बासु हलिप्रिय’ इत्यमरः । अयं पवनः मुहुरभ्रं मेघं भ्रमयन्नुपैति । प्रमिताक्षरावृत्तम् । ‘प्रमिताक्षरा सजससैरुदिते’ति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

विद्वद्भिरागमपरैर्विवृतं कथञ्चिच्छ्रुत्वापि दुर्ग्रह-
मनिश्चितधीभिरन्यैः ॥ श्रेयान्द्विजातिरिव ह-
न्तुमघानि दक्षं गूढार्थमेष निधिमन्त्रगणं बिभ-
र्त्ति ॥ ३७ ॥

विद्वद्भिरिति । एषोऽद्रिः श्रेयान् श्रेष्ठः द्विजातिर्ब्राह्मण इवाग-
मो निधिकल्पो मन्त्रशास्त्रं च स एव परं प्रधानं येषां तैरागमपरैर्वि-
द्वद्भिर्निधीनां मन्त्राणां च साधनविधानज्ञैः कथञ्चिद्विवृतं स्वरूपतः
प्रकाशितं नास्ति निश्चिता इदमित्थमिति निश्चयात्मिका धीर्येषां तै-
रनिश्चितधीभिरन्यैरशास्त्रज्ञैः श्रुत्वापि इह निधिरस्ति ईदृक् महिमा
असौ मन्त्रइति चाप्तमुखादाकर्ण्यापि दुर्ग्रहं दुःसाधनं अघानि दुः-
खान्येनांसि च हन्तुं दक्षं समर्थम् । 'दुःखैर्नोव्यसनेष्वघामि'ति वैज-
यन्ती । गूढः संवृतोऽर्थो घनमभिधेयं च यस्मिन् तं गूढार्थं निधयो
मन्त्रा इवान्यत्र निधय इव मन्त्रास्तेषां गणं बिभर्त्ति द्विजातिर्मन्त्र-
गणमिव निधिगणमेष बिभर्तीत्युपमार्थः ॥ ३७ ॥

बिम्बौष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्रंश्चुम्बन्तं मुखमिह
किन्नरं प्रियायाः ॥ श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं
निजस्त्रीमुत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥ ३८ ॥

बिम्बौष्ठमिति । इहाद्रौ तुरङ्गस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य स तुरङ्ग-
वक्त्रौ देवयोनिविशेषः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपद-
लोपश्चेत्युष्ट्रमुखवत्समासः । बिम्बकल्प ओष्ठो यस्य तं बिम्बौष्ठामि-
त्युपमालङ्कारः । 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा परस्वरूपं वक्तव्यामित्योकारः ।
प्रियायाः मुखं चुम्बन्तं किन्नरं मानुषमुखमश्वाङ्गं देवयोनिविशेषं
बहु गुरु यथा तथा मनुतेऽवबुध्यते तुरङ्गवक्त्रस्य चुम्बनासम्भवादि-
ति भावः । इतरः किन्नरोऽपि उत्तुङ्गस्तनभरेण यो भङ्गस्तस्माद्री-
रुर्मध्यो यस्यास्तां निजस्त्रीं स्वस्त्रियम् । 'वामशसोरि'ति विकल्पा-
दियङादेशाभावः । मुहुः श्लिष्यन्तं मानुषाङ्गत्वादालिङ्गन्तं तुरङ्गवक्त्रं
बहु यथा तथा मनुते तुरङ्गवपुषः किन्नरस्याश्लेषासम्भवादिति भावः ॥

दुर्लभं प्रियं भवतीति रहस्यं । मध्यस्यामङ्गेऽपिभङ्गोक्तेरतिशयोक्तिः
उपमया संसृज्यते । प्रहर्षिणी वृत्तमुक्तम् ॥ ३८ ॥

यदेतदस्यानुतटं विभाति वनं ततानेकतमाल-
तालम् ॥ न पुष्पितात्र स्थगितार्करश्मावन-
न्तताने कतमा लतालम् ॥ ३९ ॥

यदिति । अस्याद्वेरेनुतटं तटेषु । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । तता
विस्तृता अनेके बहवस्तमालास्तालाश्च यस्मिन् तत्ततानेकतमालतालं
यदेतत् पुरोवर्ति वनं विभाति स्थगितार्करश्मौ तिरोहितातपे अनन्त-
ताने अपारविस्तारेऽत्र वने कतमा लता का वा लता अलमत्यन्तं न
पुष्पिता सजातपुष्पा न भवतीति शेषः । सर्वापि पुष्पितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

दन्तोज्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्ताः सद्र-
त्नचित्रकटकासु बृहन्नितम्बाः ॥ अस्मिन्भज-
न्ति घनकोमलगण्डशैला नार्योऽनुरूपमाधि-
वासमधित्यकासु ॥ ४० ॥

दन्तोज्ज्वलास्त्विति । अस्मिन्नद्रौ दन्ता निकुञ्जा दशनाश्च । ‘द-
न्तो निकुञ्जे दशने’ इति विश्वः । तैरुज्ज्वलासु रुचिरासु सद्रत्नैश्चि-
त्राणि कटकानि सानूनि वलयानि च यासां तासु । ‘कटकं वलये
सानावि’ति विश्वः । अधित्यकासूर्ध्वभूमिषु । ‘भूमिरूर्ध्वमधित्यके’
त्यमरः । ‘उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरि’ त्यधिशब्दात्यकन् प्र-
त्ययः । विमलोपलाः उज्ज्वलशिला उज्ज्वलमणयो वा मेखलाः
कांच्यो नितम्बभूमयश्च । ‘मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्ची शैलनित-
म्बयोरिति विश्वः । ताभिरन्ता रम्याः । ‘सृताववसिते रम्ये स-
माप्तावन्त इष्यते’ इति शब्दार्णवे । बृहन्तो नितम्बाः कटिपश्चाद्गागाः
शिखराणि च यासां ताः । ‘नितम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरेऽपि
कटेरध’ इति विश्वः । घना विपुलाः कोमलाः श्लक्षणाः गण्डशैलाः
गण्डस्थलानि स्थूलोपलाश्च यासां ताः नार्योऽनुरूपमिच्छासदृशं
आत्मसदृशं वाधिवासं भजन्ति । अत्र नारीणामधित्यकानां च प्रकृ-

तत्वात्केवलप्रकृतगोचराश्वेषोपस्थापिता तुल्ययोगिता । अत एवो-
भयविशेषणानि उभयत्र विभक्तिविपरिणामेन योज्यानि ॥ ४० ॥

अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुबु-
द्दस्य पयसोऽनुकृतिम् ॥ विरलविकीर्णवज्रश-

कलासकलामिह विदधाति धौतकलधौतमही ४१

अनतिचिरेति । इहादौ विरलं यथा तथा विकीर्णं वज्रशकला-
यस्यां सा धौता शुभ्रा कलधौतमही रजतभूमिः जलदेनानतिचिरो-
ज्झितस्य तत्कालमुक्तस्य शुभ्रस्येति भावः । चिरस्थिताश्चिरस्था-
यिनो बहवश्च बहुदा जलस्फोटा यस्मिन् तस्य पयसोऽम्भसः सक-
लामनुकृतिं समग्रसादृश्यं विदधाति अत्र मेघोज्झितजलस्य स्थिरबु-
द्दसाम्बन्धेऽपि सम्भावनया सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । कुररीरु-
ता वृत्तम् । 'कुररीरुता नजमजैर्लगयुगिति' लक्षणात् ॥ ४१ ॥

वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्ततस्तर्कयन्त्या

सुखं सङ्गमे कान्ततः ॥ योषयैष स्मरासन्नता-

पाङ्गया सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥

वर्जयन्त्येति । एकान्ततः एकान्ते । रहसीत्यर्थः । कान्ततः
कान्तेन । प्रियेणेत्यर्थः । उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः । संगमे
सति सुखं तर्कयन्त्या उत्प्रेक्षमाणया विस्त्रब्धं विहारमाकाङ्क्षन्त्येत्य-
र्थः । अत एव जनैः संगं वर्जयन्त्या कुतः स्मरेणासन्नतापानि प्रा-
प्तज्वराणि अंगानि यस्यास्तया स्मरासन्नतापाङ्गया । 'अङ्गगान्नक-
ण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति' विकल्पादिह पक्षे टाप् । सन्नतावपाङ्गौ य-
स्यास्तया सन्नतापाङ्गया स्मरतापात् कूणितनेत्रया अनेकया योषया
अनेकाभिर्योषाभिरित्यर्थः । जातावेकवचनम् 'स्त्री योषिदबला यो-
षा नारी सीमन्तिनी वधूरित्यमरः । एषोऽद्रिः सेव्यते इच्छावि-
हारस्थानानि इह सन्तीति भावः । स्रग्विणी वृत्तम् । 'रैश्चतुर्भिर्यु-
ता स्रग्विणी सम्मते'ति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

सङ्कीर्णकीचकवनस्वलितैकबालविच्छेदकातर-

धियश्चलितुं चमर्यः ॥ अस्मिन्मृदुश्वसनगर्भ-
तदीयरन्ध्रनिर्यत्स्वनश्रुतिसुखादिव नोत्सह-
न्ते ॥ ४३ ॥

संकीर्णैति । अस्मिन्नद्रौ संकीर्णाः मिथः सन्दष्टाः कीचकाः वे-
णुविशेषाः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता' इत्यम-
रः । तेषां वने स्खलितस्यैकवालस्यैकरोम्णो विच्छेदात् कातरा त्र-
रताधीर्यासां ताश्चमर्यः मृदुश्वसनो मन्दमारुतो गर्भे येषां तेभ्यस्त-
दीयरन्ध्रेभ्यः कीचकविवरेभ्यो निर्यतो निर्गच्छतः स्वनस्य श्रु-
त्या श्रवणेन यत् सुखं तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । चलितुं नोत्सहन्ते
वस्तुतस्तु बालप्रियत्वादितिभावः । 'शकधृषेत्यादिना तुमुन्प्रत्य-
यः ॥ ४३ ॥

मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवाभ्रैर्वापीष्वन्तर्लीनम-
हानीलदलासु ॥ शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ-
श्छायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

मुक्तमिति । इहाद्रावन्तर्लीनानि महानीलदलानि इन्द्रनीलविशे-
षखण्डानि यासु तासु । 'सिंहलस्याकरोद्रूतामहानीलास्तु ते मता'
इति भगवानगस्त्यः । वापीषु दीर्घिकासु अभ्रैर्मेवैर्मुक्तं वृष्टं मुक्तागौ-
रं मौक्तिकशुभ्रं अत एव क्षीरमिव स्थितं शस्त्री छुरिका । 'स्या-
च्छस्त्री वासिपुत्री च छुरिका वासिधेनुके'त्यमरः । 'बह्वादिभ्यश्चे'-
ति ङीष् । शस्त्रीवत् श्यामैरंशुभिरन्तर्गतेन्द्रनीलमरीचिभिः आशु त-
त्क्षणमेव द्रुतं लोलितं सत् छुरितमित्यर्थः । नीलीसलिलस्य नीला-
ख्यौषधिपत्ररसस्य । 'नीली काला क्लीतकिके' त्यमरः । अच्छां छा-
यां कान्तिमृच्छति तत्सदृशीं छायां गच्छतीत्यर्थः । अतो निदर्श-
नालङ्कारः । स च मुक्तागौरं क्षीरमिव शस्त्रीश्यामैरिति चोपमात्रयेणा-
न्तर्लीनमहानीलदलासु वापीष्विति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तेनोत्था-
पितेनांशुभिर्द्रुतामिति तदुणोत्थापित इत्यङ्गाङ्गिभावेन संकरः । क्षीर-
मिवेत्यनेनेन्द्रनीलानां सौष्ठवं सूचितं । 'क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं

ञ्चेत्रीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातं' इति लक्षणसम्भवात् ।
तेनात्र नीलीरसोपमानेन तद्वर्णा एवेति सूचितम् । नीलीरसनिभा-
कोचिच्छम्भुकण्ठनिभाः परे' इत्यादिना अगस्त्येन रत्नशास्त्रे एषामेः
कादशविधच्छायाभिधानादिति । मत्तमयूरं वृत्तम् । 'वेदैरन्ध्रैर्मूर्तौ
यसगा मत्तमयूरमिति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः सारतरागमना
यतमानम् ॥ तेन सहेह विभर्त्तिरहः स्त्री सार-
तरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥

यानेति । इहाद्रावन्यवधूभ्यः रुयन्तरेभ्यः । 'पञ्चमीविभक्ते'रिति
पञ्चमी । सारतरं श्रेष्ठमागमनं यस्याः सा सारतरागमना श्लाघ्यसं-
गमेत्यर्थः । या स्त्री यतमानं स्वप्राप्त्यै प्रयत्नमानं प्रार्थयमानमित्य-
र्थः । यती प्रयत्ने शानच् । प्रियं न ययौ सा तथा प्रतिकूलापि स्त्री
रहस्तेन प्रियेण सह अनायतमानमदीर्घरोषं यथा तथा रतरागं सु-
रताभिलाषं विभर्त्ति । अयमतिमानवतीरपि सद्य एवोदीपयतीति
भावः । दोषकवृत्तम् । 'दोषकवृत्तमिदं भभभागावि'ति लक्षणात् ॥ ४५

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवहेन्दोरुच्चावचैरुप-
गतेषु सहस्रसंख्याम् ॥ दोषापि नूनमहिमांशुर-
सौकिलेति व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ४६

भिन्नेष्विति । इहाद्राविन्दोः किरणेषु उदञ्चश्चावाञ्चश्च तैरुच्चाव-
चैरनेकविधैरित्यर्थः । 'उच्चावचं नैकभेदमित्यमरः । मयूरव्यंसकादि-
'पूञ्चोच्चनीचाच्पराञ्चोच्चावचकिञ्चनाकुतोभयानी'ति तत्पुरुषे नि-
पातनात् साधुः । रत्नकिरणैर्भिन्नेषु मिश्रेषु अत एव सहस्रस-
ज्ज्ञामुपगतेषु सत्सु नलिन्यः पद्मिन्यः । 'नलं पद्मे नलं वृणामि'
ति शाश्वतः । असौ प्रकाशमानोऽहिमांशुः किलेति सहस्रकिरणत्वा-
त् सूर्य एवेति सम्भावनावुद्धयेत्यर्थः । 'वार्तासम्भाव्ययोः किले-
त्यमरः । दोषापि रात्रावपि । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । 'दिवाह्नीत्यथ दो-
षा च नक्तं च रजनावि'त्यमरः । व्याकोशकोकनदतां विकचपद्मतां

दधते नूनमित्युत्प्रेक्षायां । 'अथ रक्तसरोरुहम् । रक्तोत्पलं कोकनद-
मिति' व्याकोशविकचस्फुटा'इति चामरः । इह देवभूमित्वान्नित्यप-
त्रा नलिन्य इति भावः । इह नलिनीनां दोषातन विकासासंबन्धे-
ऽपितत्संबन्धरूपयातिशयोक्त्या तस्येन्दावर्कभ्रान्तिमदलङ्कारो व्य-
ज्यते ॥ ४६ ॥

अपशङ्कमङ्कपरिवर्त्तनोचिताश्चलिताः पुरः पति-
मुपेतुमात्मजाः ॥ अनुरोदितीव करुणेन पत्रि-
णां विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥ ४७ ॥

अपशङ्कमिति । अपशङ्कं निशङ्कमङ्कपरिवर्त्तनेषु उत्सङ्गलुण्ठनेषू-
चिताः परिचिताः पतिं भर्त्तारमुपेतुं पुरोऽग्रे चलिताः प्रयाताः आ-
त्मजाः स्वसंभवा दुहितृश्च निम्नगाः नदीः करुणेन दीनेन पत्रिणां
पक्षिणां विरुतेन क्रोशनेन निमित्तेनैषोऽद्विर्वत्सलतया वात्सल्येन
स्नेहेनेत्यर्थः । श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः 'इत्यमरः "वत्सांसाभ्यां
कामबले" इति वलच् प्रत्ययः । अनुरोदितीवानुक्रोशतीवेत्युत्प्रेक्षा ।
"रुदश्च पञ्चभ्यः"इति गुणः "रुदादिभ्यः सार्वधातुके"इतीद् ॥ ४७ ॥

मधुकरविटपानमितास्तरुपंक्तीर्विभ्रतोऽस्य वि-
टपानमिताः ॥ परिपाकपिशङ्गलता रजसारो-
धश्चकास्ति कपिशङ्गलता ॥ ४८ ॥

मधुकरेति । मधुकरा एव विटास्तेषां पानं चुम्बनमिताः प्राप्ताः ।
इणः कर्त्तरि क्तः । विटपैः शाखाविस्तारैरानमिताः विटपानमितः ।
'विस्तारो विटपो स्त्रियामित्यमरः । तरुपंक्तीर्विभ्रतोऽस्याद्रेः रोधो-
नितम्बो गलता पतता परिपाकेण पिशङ्गीनां लतानां रजः पुष्परेणुः
तेन परिपाकपिशङ्गलतारजसा कपिशं पिशंगं चकास्ति । मात्रावृत्ति-
ष्वियमाय्यागीतिरिष्टगणा । 'अर्द्धे वसुगणा आय्यागीतिरिति पि-
गलनागः ॥ ४८ ॥

प्राग्भागतः पतदिहेदमुपत्यकासु शृङ्गारिताय-
तमहेभकराभमम्भः ॥ संलक्ष्यते विविधरत्नक-

रानुविद्धमूर्द्धप्रसारितसुराधिपचापचारु ॥ ४९ ॥

प्राग्भागत इति । इहाद्रौ प्राग्भागतः ऊर्ध्वप्रदेशात् उपत्यकासु अधःप्रदेशेषु । 'उपत्यकाद्रेरासन्ने'त्यमरः । उपाधिभ्यामित्यादिनोप-
शब्दात् त्यकन्प्रत्ययः । पतत् । शृंगारः सिन्दुरादिमण्डनस्य स-
जातः शृङ्गारितः । 'शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे दिग्गजमण्डने' इति
विश्वः । आयतो दीर्घः तस्य महिभकरस्याभेवाभा यस्य तत् विविध-
रत्नानां करैरंशुभिरनुविद्धमनुरञ्जितमिदमम्भः ऊर्ध्वप्रसारितं यत्
सुराधिपचापमिन्द्रधनुस्तद्वच्चारु संलक्ष्यते । अत्रेन्द्रचापस्योर्ध्ववात्सं-
म्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । अभूतोपमेति मतान्तरम् । ति-
रोहिताविवक्षायां तूपमानस्य प्रसिद्धत्वादुपमैवेयम् ॥ ४९ ॥

दधति च विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमैरभिगु-

म्फितानिवैताः ॥ क्षणमलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः

शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥ ५० ॥

दधतीति । किञ्चेति चार्थः । अमुष्याद्रेरेताः शिखराणि शृंगाण्ये
व शिखाः केशपादयः । 'शिखा चूडा केशपाशी'त्यमरः । विकस-
द्विविचित्रैः नानावर्णैः कल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितान् ग्रथितानिव स्थि-
तानित्युत्प्रेक्षा । अलघूनि विलम्बोनि लम्बमानानि च पिच्छान्येव
दामानि स्रजो येषु तान् शिखिनः कोकिन एव शेखरान् आपीडान्
क्षणं दधतीव । 'शिखावलः शिखी केकी'ति 'शिखास्वापीड शेख-
रा'इतिचामरः । अत्र कुसुमगुम्फेनोत्प्रेक्षालिङ्गेन पिच्छादीनां दामा-
दिरूपकंसिद्धिस्तदुत्थापिता चोत्प्रेक्षेति संकरः । पुष्पिताग्रावृत्तमु-
क्तम् ॥ ५० ॥

सवधूकाः सुखिनोऽस्मिन्नवरतममन्दरागताम

रसदृशः ॥ नासेवन्ते रसव न्नवरतममन्दराग

तामरसदृशः ॥ ५१ ॥

सवधूकाइति । अस्मिन्नद्राववरे न भवन्तीत्यनवराः श्रेष्ठाः अ-
नवरतमाः श्रेष्ठतमाश्च मन्दरागतैरमरैः सदृशः सरूपाश्च अनवरत-

ममन्दरागतामरसदृशः अमन्दरागाण्यतिरक्तानि तामरसानि पङ्के-
रुहाणोव दृशो येषां ते अमन्दरागतामरसदृशः रक्तनेत्राः । 'पङ्के-
रुहं तामरसमि'त्यमरः । सुखिनो भोगिनः सह बहुभिः सवधूकाः स-
न्तः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे'बहुव्रीहिः, 'नवृतश्चे'ति कष् । रस-
वत्सानुरागं । 'गुणे रागे द्रवे रस'इत्यमरः । नवरतं नूतनसुरतव्रा-
सेवन्त इति न किन्त्वासेवन्त एवेत्यर्थः । 'सम्भाव्यनिषेधानिवर्तने
द्वौ प्रतिषेधावि'ति वामनः । विशिष्टसुरतानां सेवनस्य सामान्यतः
प्रसक्तेः । उपमालङ्कारः । गतेयमाय्यांगीतिः ॥ ५१ ॥

आच्छाद्य पुष्पपटमेष महान्तमन्तरावर्तिभि-

र्गृहकपोतशिरोधराभैः॥स्वाङ्गानि धूमरुचिमा-

गुरवीं दधानैर्धूपायतीव पटलैर्नवनिरदानाम् ॥५२

आच्छाद्येति । एषोऽद्रिर्महान्तं पुष्पाण्येव पट इति रूपकं तमा-
च्छाद्य अन्तः पटाभ्यन्तरे आवर्तिभिरभीक्षणं भ्रमद्भिः । 'बहुलमा-
भीक्ष्ये' इति णिनिः । गृहकपोतशिरोधराया गृहपारावतकण्ठस्या-
भेवाभा येषां तैरित्युपमा । 'पारावते कपोतः स्यादिति विश्वः । अ-
गुरोः कालागुरोरिमामागुरवीं । 'कालागुर्वगुरुः स्यादिति'त्यमरः ।
धूमरुचिं धूमकान्तिं तत्सदृशीमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । दधानै-
र्नवनिरदानां पटलैः स्वाङ्गानि धूपायतीव धूपैरिवाधिवासयतीवेत्यु-
त्प्रेक्षा रूपकोपमानिदर्शनाभिरङ्गैः सङ्कीर्यते । 'धूप सन्तापे'इति
धातोः "गुपधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय"इत्यायप्रत्ययः ॥ ५२ ॥

अन्योन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रैरत्रस्थन्नवम-

णिजन्मभिर्मयूखैः ॥ विस्मेरान्गगनसदःकरो-

त्यमुष्मिन्नाकाशे रचितमभिति चित्रकर्म ॥५३॥

अन्योन्येति । अमुष्मिन्नद्रावन्योन्येषां व्यतिकरेण मिश्रणेन
चारुभिः अत एव विचित्रैर्नानावर्णैरत्रस्थन्तः त्रासदोषेणादुष्यन्तः ।
'त्रासो भीमणिदोषयोरिति विश्वः । 'वा भ्राशे'त्यादिना वैकल्पि-
कः इयन्प्रत्ययः । तेभ्यो नवमणिभ्यो जन्म येषां तैर्मयूखैराकाशे
रचितमभिति अकुट्यं अनाधारमित्यर्थः । चित्रकर्म । कर्तृ । गगनसदः

खेचरान् विस्मेरान् विस्मयशीलान् करोति । 'नमिकम्पी'त्यादि-
ना रप्रत्ययः । अत्र मणिमयूखेषु खे चित्रकर्मभ्रान्तिमतामेवामिति-
चित्रकर्मेति अकारणकार्योत्पत्तिवर्णनात् भ्रान्तिमदलङ्कारोत्थापिता
विभावनेति सङ्करः । 'कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभा-
वने'ति लक्षणात् । प्रहर्षणीवृत्तम् ॥ ५६ ॥

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां सतां जवनिका
निकामसुखिनाम् ॥ बिभर्ति जनयन्नयं मुदम
पामपायधवला बलाहकततीः ॥ ५७ ॥

समीरेति । समीरेण मारुतेन शिशिरः शीतलः शिरःसु शिखरे-
षु वसतां निकामसुखिनां अत्यन्तसुखिनां सतां पुण्यवतां मुदजनय-
न्नयमद्रिरपामम्भसामपायेनापममेन धवला बलाहकततीर्मधपंक्तीरेव
जवनिकास्तिरस्करिणीर्विभर्ति । अनावृतेष्वपि शिखरेषु क्रीडने मेघै-
रेवावरणतां सम्पाद्य मुदं जनयतीत्यर्थः । अत्र बलाहकततिष्वारो-
प्यमाणानां जवनिकानां मुदं जनयन्निति प्रकृतोपयोगिवर्णनात् प-
रिणामालङ्कारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम' इति
लक्षणात् । रूपके तूपरजनमात्रमिति भेदः । जलोद्धतगतिवृत्तम् ।
'रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिरिति लक्षणात् ॥ ५४ ॥

मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदोविधाय क्लेशप्रहा-
णमिह लब्धसर्वीजयोगाः ॥ ख्यातिं च सत्त्व-
पुरुषान्यतयाधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समा-
धिभृतो निरोद्धुम् ॥ ५५ ॥

मैत्रीति । इहादौ समाधिं योगं बिभ्रतीति समाधिभृतो योगिनः
मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः । तत्र पुण्यकृत्सु
मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा । मै-
त्री आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्माणि प्रसाधकानि शोधकानी-
त्यर्थः । तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तद्भाजस्तैः । क्षी-
णान्तःकरणमला इत्यर्थः । अत एव क्लेशप्रहाणं विधाय । अविद्या-
स्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमा-

नः अनात्मनि च देहेन्द्रियादावात्मधीरित्यादिविभ्रमोऽविद्या । अ-
स्मिता अहङ्कारः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः । द्वेषोऽनभिमतेषु
रोषः । अभिनिवेशः कार्यार्थकार्येष्वग्रहः । ते हि पुरुषं क्लिश्यन्तो-
ति क्लेशाः क्लेशहेतवः । पचाद्यच् । तेषां प्रहाणं क्षयः । 'कृत्यच' इ-
ति णत्वं । तद्विधाय क्लेशान्हित्वेत्यर्थः । अतो लब्धः सबीजः सा-
वलम्बनो योगो यैस्ते लब्धसबीजयोगाः सन्तः आलम्बनमेव व्य-
नक्ति । सत्त्वेति । सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन
मिथोभिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति
ज्ञात्वेत्यर्थः । प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात्संसारः । विवेकाग्रहणान्मु-
क्तिरिति सांख्याः । अथ तां ख्यातिमपि । निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वा
ञ्छन्ति । वृत्तिरूपां तां निवर्त्य स्वयम्प्रकाशतयैव स्थातुमिच्छन्ती-
त्यर्थः । प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्यसि-
द्धान्तः । न केवलम्भोगभूरियं किन्तु मोक्षक्षेत्रमपीति भावः ॥५५॥

मरकतमयमेदिनीषु भानोस्तरुविटपान्तरपा-

तिनो मयूखाः ॥ अवनतशितिकण्ठकण्ठल-

क्ष्मीमिह दधति स्फुरिताणुरेणुजालाः ॥ ५६ ॥

मरकतेति । इहाद्रौ मरकतानां विकारा मरकतमय्यस्तासु मेदि-
नीषु । 'खियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः । तरूणां विटपाः पल्ल-
वाः तेषामन्तरैरवकाशैः पतन्तीति तथोक्ताः । 'विटपः पल्लवे षिङ्गे
विस्तारे स्तम्भशाखयोरिति विश्वः । स्फुरितान्यणुरेणूनां सूक्ष्मर-
जसां जालानि येषु ते भानोर्मयूखाः अवनतस्य शितिकण्ठकण्ठस्य
मयूरकन्धरायाः लक्ष्मीं दधतीति निदर्शनालङ्कारः । पुष्पिताग्रावृ-
त्तम् ॥ ५६ ॥

या विभर्त्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिका-

लिमालया ॥ नात्र कान्तमुपगतिर्या तया स्वा-

नमा नमति कालिमालया ॥ ५७ ॥

येति । अत्राद्रावत्यन्तः कालिमा काण्ठ्यं यस्याः सा अतिका-
लिमा अतिशमाप्येत्यर्थः । न विद्यते लयो लयनं कचिदवस्थानं यस्याः

सा अलया भ्रमन्तीत्यर्थः । अतएव सस्वनेति भावः । या अलिमाला कलोऽव्यक्तमधुरः वल्लकीगुणस्वानस्य बीणातन्त्रीशब्दस्य मानमुपमानं विभार्ति तन्त्रीवद्वनतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । उपगीतया समीपे गातुं प्रवृत्तयैव न तु पूर्वगमयन्त्येवेति भावः । 'आदिकर्मणि क्तः' 'कर्त्तरि चेति क्तः । तथा अलिमालया भृङ्गावल्या स्वानमा सुखेनानमयितुमाकष्टं शक्या । 'ईषदुरि'त्यादिना खलुप्रत्ययः । का वा स्त्री कान्तं प्रियं न नमति सर्वापि मानं विहाय कान्तं सद्यः प्रणमत्येव तथोद्दीपकत्वाद्गानस्येत्यर्थः । रथोद्धता वृत्तम् । 'रोनराविति रथोद्धता लगावि'ति लक्षणात् ॥ ५७ ॥

सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः ॥ अर्कोपलोहसितवह्निभिरह्नि तमास्तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः ॥ ५८ ॥

सायमिति । इहाद्रौ वप्राः सानवः । 'वप्रोऽस्त्री सानुमानयोरिति'त्यमरः । सायं रात्रौ शशाङ्ककिरणैराहतेभ्यश्चन्द्रकान्तेभ्यो निस्यन्दिना प्रस्त्राविणा नीरनिकरेण जलपूरेण कृताभिषेकाः कृतस्नाना अह्नि अर्कोपलेभ्यः सूर्यकान्तेभ्यः उल्लसितैरुत्थितैर्वह्निभिस्तप्ताः सन्तः तीव्रं उग्रं दुश्चरं महाव्रतं महत्तपश्चरन्तीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

एतस्मिन्नधिकपयःश्रियं वहन्त्यः संक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः ॥ वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥ ५९ ॥

एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नद्रावधिकपयःश्रियमधिकां जलसमृद्धिं वहन्त्यः अन्यत्र तु अधिकाः कपयः सुग्रीवादयो वप्यन्त्येन यासु ताः अधिकपयःश्रियं गुणालङ्कारादिशोभां वहन्त्यः पवनाद्भवतीति पवनभूस्तेन पवनभुवा वायुजन्येन जवेन वेगेन संक्षोभं चलनं नीताः अन्यत्र तु जवेन जविना । 'जवो जविनि वेगे स्यादि'ति विश्वः । पवनभुवा हनुमता संक्षोभमौद्धत्यं नीता हनुमद्वेगवर्णनया प्रागल्भ्यं नीताइत्यर्थः । बाक्क्षे सर्वत्र षष्ठ्या विपरिणामः कार्यः ।

महासरस्यो महासरांसि अरहिताववर्जितौ रामलक्ष्मणौ याभि-
स्तासां अन्यत्र तु रामो रमणः अरहितरामा अवियुक्तरामाः
लक्ष्मणाः सारसयोषितो यामु ताः केचित्त्वरहितरामाः अवि-
युक्तस्त्रीकाः लक्ष्मणाः सारसाइति पुंष्वक्षिपरत्वेन व्याचक्षते तेषां
'हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा' , 'लक्ष्मणौषधिसारस्यो-
रित्याद्यमरविश्वप्रकाशादिवाक्यगतनियतरूपयर्थताविरोधः' । तासां
वाल्मीकेर्मिरां साधर्म्यं सादृश्यं दधति । अत्र पवनभुवा जवेनेत्यत्रै-
कवृन्तावलम्बिफलद्वयवदभग्नैकपादगतत्वेनार्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः । अ-
न्यत्रपदभङ्गेनार्थद्वयप्रतीतेर्जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव मित्यः श्लिष्टत्वाच्छ-
ब्दश्लेष इत्युभयसाहित्यादुभयश्लेषोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः उपमा
त्वङ्गमिति सङ्करः ॥ ५९ ॥

इह मुहुर्मुदितैः कलभै रवः प्रतिदिशं क्रियते क-
लभैरवः ॥ स्फुरति चानुवनं चमरीचयः कन-
करत्नभुवां च मरीचयः ॥ ६० ॥

ब्रूहेति । इडादौ मुदितैरिच्छाविहारसन्तुष्टैः कलभैः करिपोतैः ।
'कलभः करिशावक' इत्यमरः । दिशि दिशि प्रतिदिशं । याथार्थ्येऽ-
व्ययीभावः "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य" इति समासान्तोऽच्प्रत्य-
यः । कलश्चासौ भैरवश्च कलभैरवो मधुरभीषणः । विशेषणयोरपि
कुपाणिखञ्जवदैच्छिकोपसर्जनत्वविवक्षया विशेषणसमासः । रवो
बृंहणध्वनिः मुहुः क्रियते अनुवनं वने वने चमरीचयः चमरीमृग-
संघः स्फुरति । किञ्च कनकरत्नानां या भुवस्तासां मरीचयश्च स्फु-
रन्ति । समृद्धिमद्रस्तुवर्णनादुदात्तालंकारे यमकस्याभ्युच्चयः ॥ ६० ॥

त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृ-
दितपद्मलरल्लकाङ्गः ॥ कस्तूरिकामृगविमर्द-
सुगन्धिरेति रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु
वायुः ॥ ६१ ॥

त्वमिति । अस्मिन्नद्रौ त्वचि सारो येषां ते त्वक्सारा वंशाः ।
'वंशे त्वक्सारकर्म्मरित्वचिसारवृणध्वजा' इत्यमरः । तेषां रन्ध्रा-

णि तेषां परिपूरणेन ध्मापनेन लब्धा गीतिर्गानसुखं येन सः । मृदि-
तानि संमृष्टानि पक्ष्मलानि लोमशानि रल्लकानां कम्बलमृगाणां
कम्बलानां वाङ्गानि शरीराणि येन सः । 'रल्लकः कम्बलमृगे कम्बले
परिकीर्त्तित' इति वैजयन्ती । एतेन स्पर्शसुखमुक्तं । कस्तूरिकामृगाणां
विमर्देन संघर्षेण सुगन्धिः शोभनगन्धः । यद्यपि 'गन्धस्येत्वे तदेका-
न्तग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं तथापि निरङ्कुशाः कवय इत्यपर्यनुयोगः ।
असावेवंभूतो वायू रागीव कामीव विषयेषु प्रदेशेषु च । 'विषयः
स्यादिन्द्रियार्थं देशे जनपदेऽपि चे'ति विश्वः । अधिकां सार्त्तं व्या-
सक्तिमेति गच्छति ॥ ६१ ॥

प्रोत्या यूनां व्यवहिततपनाः प्रौढध्वान्तं दिन-
मिह जलदाः ॥ दोषामन्यं विदधति सुरतक्री-
डायासश्रमशमपटवः ॥ ६२ ॥

प्रोत्याइति । इहाद्रौ युवतयश्च युवानश्च तेषां यूनां । 'पुमान् स्त्रि-
ये'त्येकशेषः । प्रोत्यै व्यवहिततपनाः तिरोहितार्काः अत एव सुरता-
न्येव क्रीडास्ताभिर्य आयासो व्यायामस्तेन यः श्रमः खेदः । 'श्रमः
खेदोऽध्वरत्यादे'रिति लक्षणात् । तस्य शमे वारणे पटवः समर्थाः
जलदाः प्रौढध्वान्तं मेघावरणाद्गाढान्धकारं दिनं दिवसं दोषा रा-
त्रिमात्मानं मन्यतइति दोषामन्यं रात्रिमानिनं विदधति मेघावरण-
महिम्ना दिवसः स्वयमप्यात्मानं रात्रिं मन्यते किमुतान्य इत्यर्थः ।
दोषेत्यव्ययं तदुपपदान्मन्यतेर्धातो 'रात्ममाने खश् चे'ति खश् प्रत्य-
यः । इह यूनां दोषावद्दिवापि विस्त्रम्भं विहाराः सम्भवन्तीति भा-
वः । भ्रमरविलसितं वृत्तम् । 'म्भौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितमिति
लक्षणात् ॥ ६२ ॥

भग्नो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः सदानतो येन
विषाणिनागः ॥ तीव्राणि तेनोद्भूति कोपितो-
ऽसौ सदानतोयेन विषाणि नागः ॥ ६३ ॥

भग्नइति । इहाद्रावस्य नागस्य निवासः आश्रयः सदा पुष्पैरा-
नतो नग्नोऽयं न गच्छतीत्यगो वृक्षः दानतोयैर्मदोदकैः सह वर्तते

यस्तेन सदानतोयेन मत्तेनेत्यर्थः । येन विषाणिना दन्तिना भग्नस्तेन विषाणिना कोपितः कोपम्प्रापितः असौ नागः सर्पस्तीव्राणि विषाणि गरलान्युद्गतिं वमति । परप्रतीकाराक्षमस्य क्रोधः स्वाश्रयमेव व्याहरतीति भावः ॥ ६३ ॥

प्रालेयशीतलमचलेश्वरमीश्वरोऽपिसान्द्रेभचर्म-
वसनावरणेऽधिशेते ॥ सर्वर्तुनिर्वृत्तिकरे निवस-
न्नुपैति न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चिनोऽपि ॥ ६४ ॥

प्रालेयेति । ईश्वरः शिवोऽपि किमुतान्यहति भावः । सान्द्रं यदिभचर्मं तदेव वसनं तदेवावरणं छादनं यस्य सः तथा सन्नत्वनावरणो नापि शिथिलावरण इति भावः । प्रलयादागतं प्रालेयं हिमं । “तत आगत” इत्यणि, “केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरिय” इति यशब्दस्येयादेशः । तेन शीतं शीतलमचलेश्वरं हिमवन्तमधिशेते तस्मिन् शेते इत्यर्थः । “अधिशोढस्थासां कर्म” इति कर्मत्वम् । सर्वर्तुभिर्निर्वृत्तिकरे सदासुखकरे इहाद्रौ निवसन् पुनर्नास्ति किञ्चनास्येत्यकिञ्चिनो निःस्वोऽपि । ‘उच्चावचे’ त्यादिना मयूरव्यंसकादिषु निपातनात्तत्पुरुषः । किञ्चिदल्पमपि द्वन्द्वदुःखं नोपैति नित्यं सन्निहितानामृतनामन्योन्यदोषनिवारकत्वादिति भावः । ‘द्वन्द्वं युग्महिमोष्णादि मिथुनं कलहो रह’ इति वैजयन्ती । अत्रोपमानात् हिमाचलादुपमेयस्याधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकः ॥ ६४ ॥

नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः स्फटिक-
कटकभूभिर्नाटयत्येष शैलः ॥ अहिपरिकरभा-
जो भास्मनैरङ्गरागैरधिगतधवलिस्रः शूलपा-
णेरभिख्याम् ॥ ६५ ॥

नवेति । एष शैलो रैवतको नवया नगवनलेखया तरुवनपङ्क्त्या श्यामो मध्यो मध्यभागो यासां ताभिराभिः स्फटिकानां कटकभूभिः तटप्रदेशैः करणैरहिरेव परिकरो गात्रिकाबन्धस्तं भजतीति तस्य अहिपरिकरभाजः ‘भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढे गात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपीति विश्वः । भजो णिवः । भास्मनैः

भस्मस्यैः । वैकारिकोऽण् प्रत्ययः अणिनि प्रकृतिभावा “अस्तद्धित” इति टिलोपो न । अङ्गरागैरनुलेपनैरधिगतधवाल्लिङ्गः प्राप्तधावल्यस्य शूलं पाणौ यस्य तस्य शूलपाणेरीश्वरस्य । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति पाणिशब्दस्य परनिपातः । अभिख्यां शोभां । ‘अभिख्या नामशोभयोरि’ त्यमरः । “आतश्चोपसर्गे” इत्यण्प्रत्ययः । नाटयत्यनुकरोति निदर्शनालङ्कारः । मालिनीवृत्तमेतत् ॥ ६५ ॥

दधद्विरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बू नदैर्वि-
नोदितादिनक्लमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः ॥ नि-
षेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरं हरन्ति
रतये रहः प्रियतमाङ्गकादम्बरम् ॥ ६६ ॥

दधद्विरिति । अत्राद्वौ माधवस्य इमे माधवाः यादवाः विकचानि वारिजानि येषु तान्यम्बूनि ययोस्तौ विकचवारिजाम्बू अभित उभयतस्तटौ दधद्विः नदैः अम्बुप्रवाहैः । प्राक्स्त्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्त्रोतसो नदाः नर्मदां विनेत्याहुः । विनोदितो दिनक्लमो येषां ते विहारापनीतान्दिकसन्तापा इत्यर्थः । किञ्च जाम्बूनदस्य विकारैर्जाम्बूनदैः कनकभूषणैः कृतरुचो जनितशोभाः सन्तः रसवत् स्वादवत् । ‘रसो गन्धे रसे स्वाद’ इति विश्वः । कादम्ब इक्षुः । ‘कादम्बः कलहंसेक्ष्वोरिति विश्वः । कादम्बं राति रलयोरभेदाल्लाति प्रकृतित्वेनादत्त इति कादम्बरमैक्षवम् ॥ ‘पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जुरं तालमैक्षवमि’ति स्मरणात् । आतोऽमुपसर्गे कः । मधु मद्यं । एवञ्च मधुकादम्बरशब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यम् । निषेव्य पीत्वा । क्षत्रियाणां पैष्ट्या एव निषेधादिति भावः । रतये सुरतार्थं रहः प्रियतमानां प्रेयसीनामंगादेवाङ्गकाद्वात्रादम्बरं वल्लं हरन्ति । यादवाश्चेह मधुपानरतोत्सवैर्विस्त्रब्धं विहरन्तीति भावः । पृथ्वी वृत्तम् । ‘जसौ जसयलावमुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुरिति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

दर्पणनिर्मलासु पतिते वनतिमिरमुषि ज्यो-
तिषि रौप्यभित्तुषु पुरः प्रतिफलति मुहुः ॥ ब्रीड-

मसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः काञ्चनक-
न्दरासुतरुणीरिह नयति रविः ॥६७॥

दर्पणेति । इहाद्रौ रविर्दर्पणनिर्मलासु पुरः रौप्यभित्तिषु । काञ्चनकन्दराग्रवर्त्तिरजतसानुषु पतिते संक्रान्ते घनं सान्द्रं यत्ति-
मिरं तन्मुष्णाति हरतीति तन्मुद् । किप् । तस्मिन् ज्योतिषि स्व-
तेजसि काञ्चनकन्दरासु मुहुः प्रतिफलति सम्मूच्छति सति रमणै-
रपहृतवसनास्तरुणीरसंमुखोपि कन्दरानभिमुखोपि व्रीडं त्रपां । य-
द्यपि “गुरोश्च हल” इति स्त्रियामप्रत्ययः अत एव ‘मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा
व्रीडे’त्यमरः, तथापि तत्र स्त्रीत्वाविवक्षायां बाहुलकत्वान्नपुंसकत्वं
च । अत एवाविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलविवक्षेति वामनः । नयति
प्रापयति । नीवह्योर्हरतेश्चैवेति द्विकर्मकता । यस्मिन् सुवर्णकन्द-
रासु क्रीडार्थं प्रविष्टाः स्त्रियोऽन्धकारइति कृत्वा पुरुषैरपहृतवस्त्राः
सत्यः पुरःस्थितरौप्यभित्तितेजसामन्तःप्रतिबिम्बवत्प्रकाशे सति स-
लज्जा इति भावः । अत्र काञ्चनकन्दराणामसंमुखार्कज्योतिःप्रति-
फलनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । वंशपत्रपतितं वृत्तम् ।
‘दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैरिति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

अनुकृतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ त्वयि
रभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिरुच्चैः ॥ द्रुतमरुदुपनुन्नै-
रुन्नमद्भिः सहेलं हलधरपरिधानश्यामलैरम्बु-
वाहैः ॥६८॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालवधे महाका-
व्ये रैवतकवर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अनुकृतेति । असावुच्चैरुन्नतोऽद्रिः रैवतकः त्वयि अभ्यागते सति
अनुकृता शिखरौघाणां श्रीर्यैस्तैस्तथोक्तैः शिखरौघभ्रमकारिभिरि-
ति भावः । अत एवात्र श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनया भ्रान्तिमदल-
ङ्कारो व्यज्यते । द्रुतमरुता शीघ्रमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरितैः अतएव स-
हेलं सलीलमुन्नमद्भिः उत्पतद्भिः धरतीति धरः । पचाद्यच् । हलस्य

घरो हलधरो बलभद्रः तस्य परिधानानि अम्बराणि तद्रत्न श्यामलैः
श्यामैरम्बुवाहैः निमित्तेन सरभसमभ्युत्तिष्ठतीव प्रत्युत्थानं करोती-
वेति क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा विशिष्टमेघोन्नमनक्रियया
प्रत्युत्थानक्रियोत्प्रेक्षणात् साचोक्तनिदर्शनानुप्राणितेति सङ्करः। शा-
ब्दस्तु वृत्त्यनुप्रासः । मालिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमूरिविरचितेमाघकाव्य-
व्याख्याने सर्व्वङ्कषाख्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शु-
श्राव सूततनयस्य तदा व्यलीकाः ॥ रन्तुं नि-
रन्तरमियेष ततोऽवसाने तासां गिरौ च वन-
राजिपटं वसाने॥१॥

इत्थमिति । स हरिरित्थमेनेन प्रकारेण । “इदमस्थमुरि”ति
धमुप्रत्ययः । अव्यलीकाः अप्रियराहिताः । ‘व्यलीकं त्वप्रियेऽवृत्ते’
इत्यमरः । प्रियतमाः प्रेयस्य इव स्थिताः । कान्तासंमिता इत्यर्थः ।
व्यलीका विगतावृताः सत्याः सूततनयस्य सारथिकुमारस्य दारुक-
स्य गिरः तदा शुश्राव ततः श्रवणानन्तरं तासां गिरामवसाने स-
माप्तौ निरन्तरं नीरन्ध्रवनराजिरेव पटस्तं वसाने आच्छादयति ‘वस
आच्छादन’इति धातोः कर्तारि लटः शानजादेशः । गिरौ रैवतका-
द्रौ रन्तुं क्रीडितुमियेष तत्र वसतिं कर्तुमिच्छति स्मेत्यर्थः । उपमा-
यमकयोः संसृष्टिः । सर्गोऽस्मिन् वसन्ततिलका वृत्तम् । ‘उक्ता
वसन्ततिलका तमजा जगौ ग’इति ॥ १ ॥

तं स द्विपेन्द्रतुलितातुलतुङ्गशृङ्गमभ्युल्लसत्क-
दलिकावनराजिमुच्चैः ॥ विस्ताररुद्धवसुधोऽन्व-
चलञ्चाल लक्ष्मीं दधत्प्रतिगिरेरलघुर्बलौघः॥२॥

तमिति । कदल्य एव कदलिकाः वैजयन्त्यो रम्भातरवध । ‘क-
दली वैजयन्त्यां च रम्मायां हरिणान्तरे’इति विश्वः । अभ्युल्लस-

न्त्यः कदल्यो वैजयन्त्यो वनराजय इव यस्य सः अन्यत्र रम्भाव-
नपङ्क्तयो यस्य तमिति योज्यम् । उच्चैरुन्नतः विस्तारेण रुद्धवसुधः
व्याप्तभूमिः अत एव प्रतिगिरेर्लक्ष्मीं दधत् स्वयमप्यन्योगिरिरिरे-
व स्थित इत्यर्थः । अलघुर्महान् स बलौघः सेनासंघः द्विपेन्द्रैस्तुलि-
तान्यनुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिभारहितानि उतुङ्गशृ-
ङ्गाणि यस्य तं तथोक्तमन्वचलं रैवतकमनु चचाल तं प्रति ययावि-
त्यर्थः । ‘अनुर्लक्षणे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । अत्र
प्रतिगिरेः कस्यचिदप्रसिद्धत्वात् गिरिधर्मयोगी बलौघः प्रतिगि-
रेर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं दधातीति निदर्शनामुखेन प्रतियोगित्वेनोत्प्रेक्ष्य-
ते इत्युत्प्रेक्षैवेयं श्लेषानुप्राणितेति सङ्करः ॥ २ ॥

भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः सापत्र-
पा इव महाजनदर्शनेन॥ संविव्युरम्बरविका-
शि चमूसमुत्थं पृथ्वीरजः करभकण्ठकडार-
माशाः ॥ ३ ॥

भास्वदिति । आशा दिशो भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्य्याशुव्या-
प्त्या उल्लसिताम्बरान्ताः प्रकाशिताकाशदेशाः अन्यत्र भास्वान् भा-
स्वरः अभिरूपः । ‘भास्वान्भास्वरसूर्ययोरिति विश्वः । तस्य इस्तस्य
स्पर्शनेन उल्लसिताम्बरान्ताः स्रस्तवस्त्राञ्जलाः अत एव महाजनद-
र्शनेन सापत्रपा इव । ‘लज्जा सापत्रपान्यत’ इत्यमरः । अम्बरवि-
काशि व्योमव्यापि वासश्शोभि च । ‘अम्बरं व्योमवाससोरिति
विश्वः । चमूषु समुत्थं करभ उष्ट्रपोतः । ‘उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः
करभः शिशुरिति’त्यमरः । तस्य कण्ठ इव कडारं कपिशं । ‘कडारः
कपिशः पिङ्ग’ इत्यमरः । पृथ्वीरजः संविव्युः संववुराच्छादयामासु-
रित्यर्थः । वेत्रः संवरणे लिङ् कित्वात्सम्प्रसारणे द्विर्भावः ‘एरने-
काच’ इति यणादेशः । स्त्रियो वस्त्रापहारे लज्जया यत्किञ्चिदाच्छा-
दयतीति भावः । अत्राचेतनास्वाशासु श्लिष्टविशेषणमहिम्ना स्त्रीप्र-
तीतिरिति तदभेदाध्यवसायेन संव्यानव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः ।
सापत्रपत्त्वोत्प्रेक्षानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३ ॥

आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः सम्पन्नदेव-
मणयो भृतरन्ध्रभागाः॥ अश्वाः प्यधुर्वसुमती-
मतिरोचमानास्तूर्णं पयोधय इवोर्मिभिरा-
पतन्तः ॥ ४ ॥

आवर्त्तिन इति । आवर्त्तिनः दशावर्त्तवन्तः । ‘प्रशंसायामि’ति
णिनिः । ते च द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौद्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः । एको
भाले ह्यपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृता इत्युक्ता दश ध्रुवाख्या विव-
क्षिताः । अन्येषामनन्तरमेव पृथगभिधानात् । अन्यत्र तु जलध्रम-
वन्तः । ‘स्यादावर्तोऽम्भसां ध्रम’इत्यमरः । रोमसंस्थाने तु तत्साम्य-
व्यपदेशः । तदुक्तम् । ‘आवर्त्तसाम्यादावर्त्तो रोमसंस्थानमङ्गिनामि-
ति । शुभफलानि राज्यलाभादीनि प्रददतीति शुभफलप्रदाः ।
‘प्रे दामि’ति कः । ताभिः शुक्तिभिः संस्थानैरावर्त्तविशेषैर्युक्ताः ।
तदुक्तम् । ‘वक्षःस्थाः शुक्तयस्तिस्त्र ऊर्ध्वरोमा जयावहा’ इति । अ-
न्यत्र शुभफलानि मुक्ताफलानि तत्प्रदाः शुक्तयो मुक्तास्फोटाः ता-
भिर्युक्ताः । ‘मुक्तास्फोटे हयावर्त्ते शुक्तिः शङ्खकपालयोरिति यादवः
। सम्पन्नाः समग्राः देवमणयो निगालावर्त्ताः कौस्तुभादिदिव्यमण-
यश्च येषां ते ‘आवर्त्तो रोमजो देवमणिस्त्वेष निगालजः । निगाल-
स्तु गलोदेशे सकृत्’ इति वैजयन्ती । भृताः पूर्णा रन्ध्रभागाः पा-
श्वदेशानिघ्नप्रदेशाश्च येषां ते अतिशयिता रोचमानाः कण्ठावर्त्ता
येषां ते अतिरोचमानाः । ‘कण्ठजो रोचमानश्च स्वाम्यसौभाग्यव-
र्द्धनः’इति वैजयन्ती । अन्यत्र तु अत्यंतं दीप्यमाना इत्यर्थः । ऊर्मि-
भिर्मतिविशेषैर्वीचिभिश्च पतन्तः आघावन्तः । ‘पंक्तीकृतानामश्वानां
नमनोन्नमनाकृतिः । अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृते’ति वैज-
यन्ती । ईदृशोऽश्वाः पयोधय इव तूर्णं वसुमतीं प्यधुः छादयन्ति
स्म । ‘अपिधानातिरोधानपिधानाच्छादनानि चे’त्यमरः । अपिपूर्वा-
दधातेर्लुङ् वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यकारलोपः ।
एकनालावलम्बिफलद्वयवेदकशब्देनार्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषोऽयं प्रकृ-
ताप्रकृतगोचरः उपमात्वङ्गमिति सङ्करः ॥ ४ ॥

आरक्षमग्रमवमत्य सृणिं सिताग्रमेकः पलाय-

त जवेन कृतार्त्तनादः॥ अन्यः पुनर्मुहुरुदप्लव-
तास्तभारमन्योन्यतः पथि बताविभितामिभो-
ष्टौ ॥ ५ ॥

आरक्षेति । पथि मार्गे इभोष्टावन्योन्यतः अन्योन्यस्मादविभितां
भीतवन्तौ । 'अिभी भये' लङ् 'भियोऽन्यतरस्यामि' तीत्वं । बतेत्य-
नयोरापि भीतिरिति खेदेऽतिविस्मये वा । 'खेदानुकम्पासन्तोषवि-
स्मयामन्त्रणे बते'त्यमरः । तत्र लिङ्गमाह । एक इभ आरक्षः कुम्भ-
योरधस्तत्र मग्नं प्रविष्टं शिताग्रं तीक्ष्णमुखं मृणिमकुशं 'अंकुशोऽस्त्री मृ-
णिर्द्वयोरिति'त्यमरः । अवमत्यावधूय कृत आर्त्तनादो येन सः अतिकरु-
णं क्रन्दन्नित्यर्थः । जवेन पलायत पलायितवान् । परापूर्वादयतेर्लङ्
'उपसर्गस्यायतावि'ति रेफस्य लत्वम् । अन्यः पुनरुष्टस्तु अस्त-
भारं निरस्तभारं यथा तथा मुहुरुदप्लवत उत्प्लवितवान् । 'प्लु'गता-
विति लङ् । स्वभावोक्तिः ॥ ५ ॥

आयस्तमैक्षत जनश्चटुलाग्रपादं गच्छन्तमुच्च-
लितचामरचारुमश्वम् ॥ नागं पुनर्मृदु सलील-
निमीलिताक्षं सर्वः प्रियः खलु भवत्यनुरूपचे-
ष्टः ॥ ६ ॥

आयस्तमिति । जनश्चटुलाग्रपादं चञ्चलपूर्वचरणं यथा तथा ग-
च्छन्तं शीघ्रं धावन्तमित्यर्थः । उच्चलितैः उल्लसितैश्चामरैश्चारुमश्वमाय-
स्तं सयन्नमाहृतं यथा तथा । 'यसू प्रयत्ने'कर्तरि क्तः । क्लान्तं क्रियावि-
शेषणम् । ऐक्षत ईक्षितवान् । ईक्षतेर्लङ् 'आडजादीनाम्' 'आटश्चे'
ति वृद्धिः । नागं पुनर्गजं तं सलीलं निमीलिते अक्षिणी यस्मिन् कर्म-
णि तत् 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच्' इति षच् । मृदु मन्दं गच्छ-
न्तमायस्तमैक्षत । कथं शीघ्रमन्दयोस्तुत्यदृष्टिरत आह । सर्वः प्राणी
अनुरूपचेष्टः स्वजात्युचितव्यापारः सन् प्रीणातीति प्रियः प्रीतिक-
रो भवति खलु । 'इगुपधन्नाप्रीकिरःकः' इति कः प्रत्ययः । अ-
र्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणोस्तावत्स्वरः

प्रखरमुल्ललयाञ्चकार ॥ यावच्चलासनविलोल-
नितम्बविम्बविस्त्रस्तवस्त्रमवरोधवधूः पपात ॥ ७ ॥

त्रस्तइति । करेणोरिभ्याः 'करेणुरिभ्यां स्त्रीनेमे' इत्यमरः । 'भी-
त्रार्थानां भयहेतुरि' इत्यपादानत्वम् । त्रस्तो भीतः खरो गर्दभः सम-
स्तजनस्य हासं करोतीति तत्करः सन् 'कृञो हेत्वित्यादिना टप्रत्य-
यः' तावत्तदवधि प्रखरं भृशमुल्ललयाञ्चकार उत्पपात यावत् चलात्
स्थानचालितादासनात् विलोलोऽपसृतस्तस्मान्नितम्बविम्बाद्विस्त्रस्तं
वस्त्रं यास्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अवरोधवधूः पपात । स्वभा-
वोक्तिः ॥ ७ ॥

शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा निष्पिष्टनिष्ठु-
रशिलातलचूर्णगर्भाः ॥ भूरेणवो नभसि नद्धप-
योदचक्राश्चक्रीवदङ्गरुहधूम्ररुचो विसस्रुः ॥ ८ ॥

शैलेति । शैलस्य रैवतकाद्रेरुपशल्यं प्रान्तं । यद्यपि 'ग्रामान्त उ-
पशल्यं स्यादि' इत्यमरः तथापि उपचाराददोषः । तत्र निपततां धा-
वतां रथानां नेमयश्चक्रान्ताः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्तो नेमिः स्त्री
स्यात्प्रधिः पुमानि' इत्यमरः । तासां धाराभिः निष्पिष्टानां चूर्णितानां
निष्ठुरशिलातलानां चूर्णं गर्भं येषां ते तथोक्ताः नभसि नद्धानि प-
योदचक्राणि पयोदाकारमण्डलानि यैस्ते चक्रवद्भ्रमणमस्यास्तीति च-
क्रीवान् गर्दभः । 'चक्रीवन्तस्तु बालेयारासभा गर्दभाः खरा' इत्यम-
रः । 'आसन्दीवदधीवच्चक्रीवदि' इत्यादिना साधुः । तस्याङ्गरुहाणि
रोमाणि तद्वत् धूम्ररुचः कृष्णलोहितवर्णाः । 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहि-
तावि' इत्यमरः । भूरेणवो विसस्रुः प्रसृताः ॥ ८ ॥

उद्यत्कशानुशकलेषु खुराभिघाताद्भूमीसमाय-
तशिलाफलकाचितेषु ॥ पथ्यन्तवर्त्मसु विचक्र-
मिरे महाश्वाः शैलस्य दर्दुरपुटानिव वादयन्तः ॥ ९ ॥

उद्यदिति । खुराः शफानि । 'शकं क्लीबे खुरः पुमानि' इत्यमरः तेषाम-
भिघातादुद्यन्तः कशानुशकलाः स्फुलिङ्गाः वेभ्यस्तेषु टङ्कप्रायाः खुरा
इति भावः । भूम्यां समानि समतलानि आयतानि च यानि शिलाः

फलकानीव शिलाफलकानि तैराचितेष्वस्तृतेषु शैलस्य पर्यन्तव-
 र्त्मसु प्रान्तमार्गेषु महाश्वा दर्दुराणां वाद्यविशेषाणां पुटान्मुखानि वा-
 दयन्त इव विचक्रमिरे जग्मुः । पादन्यासैः तादृशं शब्दमकुर्वन्नित्यर्थः ।
 'वेः पादविहरणे' इत्यात्मनेपदम् । 'दर्दुरास्तोयभेकेषु वाद्यभाण्डा-
 द्रिभेकयोरित्यमरः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९ ॥

तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्त्रा सम्यक्कशात्र-
 यविचारवता नियुक्तः॥आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपा-
 तमुच्चैश्चित्रं चकार पदमर्द्धपुलायितेन ॥ १० ॥

तेज इति । तेजोनाम दर्पापरनामा सत्वगुणविकारः प्रकाशको
 अन्तःसारविशेषः । यथाह भोजराजः "तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिनां
 स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति ज्ञेयास्त्रयोऽपि सहजा गुणाः" इति ।
 तच्च द्विविधं सततोत्थितं भयोत्थितं चेति । यथाह स एव "धारासु
 योजितानां च निसर्गात्प्रेरणं विना । अविच्छिन्नामिवाभाति तत्तेजः
 सततोत्थितम् ॥ कशापादादिघातैर्यत्साध्वसात्स्फुरितं तु तदि"ति ।
 अत्र तेजःशब्देन तत्कार्यं वेगो लक्ष्यते । तथा च तेजसि वेगे निरोधे
 तन्निवारणे समतायां वेगसाम्ये चावहितेन वल्गादिभागकुशलेने-
 त्यर्थः । कशा ताडिनी । 'अश्वादेस्ताडिनी कशे'त्यमरः । अत्र कशाः
 कशाघातास्तासां त्रयमुत्तममध्यमाधमेषु यथासंख्यं मृदुसमनिष्ठुर-
 द्वित्रिरूपं त्रितयं तस्य विचारः एतेषु निमित्तेषु अङ्गेष्वेवं ताड्य इ-
 ति विमर्षः तद्वता तज्ज्ञेन । यथाह भोजः । "मृदुनैकेन घातेन द-
 ण्डकालेषु ताडयेत् । तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यां जघन्यं निष्ठुरैस्त्रिभिः ।
 उपवेशेऽथ निद्रायां स्खलते दुष्टचेष्टिते । वडवालोकनौत्सुक्ये ब-
 हुगर्वितहृषिते । सन्त्रासे च दुरुत्थाने विमार्गगमने भये । शिक्षा-
 त्यागस्य समये सञ्जाते चित्तविभ्रमे । दण्डः प्रयोज्यो वाहानां का-
 लेषु द्वादशस्वपि । ग्रीवायां भीतमाहन्यात् व्रस्तश्चैव च वाजिनम् ।
 विभ्रान्तचित्तमधरे त्यक्तशिक्षं च ताडयेत् । प्रहोषितं स्क्लन्धबाहोर्वड-
 वालोकिनं तथा । उपवेशं च निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् । दु-
 श्चेष्टितं मुखे हन्यादुन्मार्गप्रस्थितं तथा । जघने स्खलितं हन्यान्नेत्र-
 मार्गे दुरुत्थितम् । यः कुण्डप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेदि"ति ।

एवम्भूतेन यन्त्रा सादिना सम्यग्यथाशास्त्रं नियुक्त ईरितः उच्चैरुन्नतः
 आरट्टोऽश्वयोनिर्देशविशेषः तज्जोऽश्व आरट्टजः । विशेषणमात्रप्रयो-
 गे सागराम्बरादिवत्तावतैव विशेष्यप्रतीतेरित्याह वामनः । विशेष-
 णप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्ताविति । चटुलश्चपलो निष्ठुरः परुषश्च
 पातः प्रक्षेपो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । अर्द्धपुलायितेन मण्ड-
 लगतिविशेषेण चित्रमदुतं पदं पदक्रमं चकार । “शतार्द्धार्द्धक्रमादूनै-
 र्मण्डलायितवल्गितैः । उन्मुखस्याश्वमुख्यस्य गतिरर्द्धपुलायितमि”ति
 लक्षणात् । पुला नाम पुताद्यनेकापरनामा हयानां गतिविशेषः । त-
 दुक्तं हयलीलावत्यां “पुतां पुवङ्गितामादुर्या धारा पुलनाभिधा । पु-
 नरेनां रलोपान्तां पुलामित्याह देशिकः ।” तल्लक्षणश्च तत्रैवोक्तम् ।
 “क्षिपति समविशेषानुत्क्षिपत्यग्रपादान्प्रसरति पुरतोऽश्वः साथ धा-
 रा पुलाख्या । विलसति समपादोत्क्षेपणाकुञ्चनानां करुणमिह ग-
 तिज्ञाः प्राहुरन्ये पुलाख्यामि”ति । “पार्ष्णिप्रधानं प्रविधाय रागाद्व-
 र्णां श्लथीकृत्य वहेत्पुलाख्यामि”त्यादि । पुलाख्यया अयितं गतिः
 पुलायितं ‘अय गतौ’भावे क्तः । तच्छतार्धेत्याद्युत्करीत्या अनुष्ठित-
 मर्द्धपुलायितमित्यलमतिविस्तरेण ॥ १० ॥

नीहारजालमालिनः पुनरुक्तसान्द्राः कुर्वन्वधू-
 जनविलोचनपक्षममालाः॥ क्षुण्णः क्षणं यदुष-
 लैर्दिवमातितांसुः पांसुर्दिशां मुखमतुत्थयदु-
 त्थितोऽद्रेः ॥ ११ ॥

नीहारोति । नीहारजालवत् तुहिनव्यूहवन्मालिनः वधूजनविलो-
 चनानां पक्षममालाः पुनरुक्तसान्द्राः द्विगुणसान्द्राः कुर्वन् स्वभा-
 वतोऽपि सान्द्रत्वादिति भावः । मयूरव्यंसकादित्वाद्विस्पष्टबहुवत्स-
 मासः॥ क्षणं यदूनां बलैः सैन्यैः क्षुण्णः अद्रेःस्थितः दिवमाकाशमा-
 तनितुमवतनितुमिच्छुः आतितांसुः । तनोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ‘स-
 नीवन्तर्द्ध’त्यत्र तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानाद्वैकल्पिक इडभावः
 “तनोतेर्विभाषे”ति दीर्घः । पांसुर्दिशां मुखमतुत्थयदाच्छादयति स्म ।
 ‘तुत्थ आच्छादने’इति धातोश्चौरादिकाल्लङ् ॥ ११ ॥

उच्छिद्य विद्विष इव प्रसभं मृगेन्द्रानिन्द्रानु-
जानुचरभूपतयोऽध्यवात्सुः॥वन्येभमस्तकनि-
खातनखाग्रमुक्तमुक्ताफलप्रकरभाञ्जि गुहागृ-
हाणि ॥ १२ ॥

उच्छिद्येति । इन्द्रानुजस्योपेन्द्रस्य इरेरनुचरा अनुजीविनो भू-
पतयो मृगेन्द्रान् सिंहान् विद्विषः शत्रूनिव प्रसभं प्रसह्योच्छिद्य ह-
त्वा वन्येभानां मस्तकेषु निखातैर्निक्षिप्तैर्नखाग्रैः सिंहनखमुखैर्मुक्ता-
न्विकीर्णान्मुक्ताफलप्रकरान् भजन्तीति तथोक्तानि गुहागृहाणीवेत्यु-
पमितसमासः । विद्विष इवेति लिङ्गात् अध्यवात्सुरध्युषितवन्तः ।
“उपान्वध्याद्वस”इति कर्मत्वं, ‘वसनिवासे’लुङि‘सिचि वृद्धिः’
“सस्यार्द्धधातुके”इति तत्त्वम् ॥ १२ ॥

बिभ्राणया बहलयावकपङ्कपिङ्गपिच्छावचूड-
मनुमाधवधाम जग्मुः॥ चंच्वग्रदष्टचटुलाहिप-
ताकयान्ये स्वावासभागमुरगाशनकेतुयष्टया॥१३

बिभ्राणयेति । अन्ये भूपतयः याव एव यावकोऽलक्तकः । ‘रा-
क्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामय’ इत्यमरः । “यावादिभ्यः
कान्ति”ति स्वार्थे कन् । बहलेन यावकपङ्केन पिङ्गं पिङ्गलं पिच्छं बर्हिमे-
वावचूडं अधोलंबिकलापं बिभ्राणया । ‘अस्योच्चूडावचूडाख्यावूर्ध्वाधो
मस्तचूडकावि’ति ध्वजाङ्गेषु हलायुधः । चंचुस्त्रोटिः । ‘चंचुस्त्रोटिरुभे
स्त्रियामि’त्यमरः । तस्या अग्रेण दष्टा चटुला अहिरेव पताका य-
स्यां तथा उरगाशनो गरुडस्तस्य केतुयष्टिस्तदधिष्ठितो ध्वजदण्ड
इत्यर्थः । तथा अभिज्ञानेनेति भावः । अनुमाधवधाम हरिशिविरम-
नु स्वावासभागं स्वनिवेशदेशं जग्मुः प्रापुः दूरादेव गरुडध्वजेन
माधवधाम ज्ञात्वा तत्सन्निहितान्नियतदिकान् स्वावासान्निश्चित्य ।
जग्मुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

छायामपास्य महतीमपि वर्त्तमानामागामि-
नीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम् ॥सर्वो हि नोप

गतमप्यपचीयमानं वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतम-
भ्युपैति ॥ १४ ॥

छायामिति । जनानां समूहाः जनताः । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्य-
स्तल्' । तद्धणां वर्त्तमानां विद्यमानां महतीमपि छायामपास्य त्यक्त्वा
आगामिनीं छायां जगृहिरे । वर्द्धिष्णुत्वादिति भावः । न च प्राप्त-
त्यागो दोषाय त्यागस्वीकारयोः क्षयवृद्धिप्रयुक्तत्वादिति भावः । स-
र्व इति । तथा हि सर्वो जनः उपगतं प्राप्तमप्यपचीयमानं क्षीयमा-
णं । कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । आश्रयं नोपैति न गृह्णाति किं त्वनागत-
मप्राप्तमपि वर्द्धिष्णुं वर्द्धनशीलं आश्रयमुपैति । सामान्येन विशेषे-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्यामापात्यसै-
निकनिराकरणाकुलेन ॥ यान्तोऽन्यतः प्लुतकृ-
तस्वरमाशु दूरादुद्वाहुना जुहुविरे मुहुरात्मव-
र्ग्याः ॥ १५ ॥

अग्रइति । अग्रे गतेन पुरः प्रयातेन रम्यां वसतिं निवासं । "व-
हिवस्यर्त्तिभ्यश्चे"ति वसेरौणादिकोऽतिप्रत्ययः । परिगृह्यापतन्ती-
त्यापात्याः स्वयमाक्रमितुमागच्छन्तः । 'भव्यगेये'त्यादिना कर्त्तरि
ण्यदतो निपातः । तेषां सैनिकानां निराकरणे निरसने आकुलेन
व्यग्रेण उद्बुद्धुना उद्यतहस्तेन । केनचिदिति शेषः । अन्यतो यान्तो
गच्छन्तः आत्मवर्ग्याः स्वयूथ्याः प्लुतं त्रिमात्रिकं यथा तथा कृतः स्व-
रो नाद आह्वानं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । "दूराद्भूते चे"ति दू-
रादाह्वाने प्लुतविधानादिति भावः । आशु दूरान्मुहुराजुहुविरे आहू-
ताः । ह्वयेतराङ्पूर्वात्कर्मणि लिट् "अभ्यस्तस्य चे"ति सम्प्रसार-
णे द्विर्वचनमुवडादेशश्च ॥ १५ ॥

सिक्ता इवाप्लुतरसेन मुहुर्जनानां क्लान्तिच्छि-
दो वनवनस्पतयस्तदानीम् ॥ शाखावसक्तवस-
नाभरणाभिरामाः कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलै-
र्विरेजुः ॥ १६ ॥

सिक्ताइति । अमृतरसेन सिक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । मुहुर्जनानां क्लान्ति-
च्छिदः श्रमहराः । कल्पद्रुमवदमृतसेकाभावादपि तद्रदाह्लादका इति
भावः । शाखास्ववसक्तैर्लघ्वैर्वसनैराभरणैश्चाभिरामाः । एकत्र सेना-
स्थापितैरन्यत्र स्वप्रसूतैरिति भावः । वनवनस्पतयो वनवृक्षाः वि-
चित्रफलैर्वस्त्राभरणाद्यनेकफलयुक्तैः कल्पद्रुमैः तत्रत्यैरिति शेषः । स-
ह तदानीं विरेजुः तद्वद्विरेजुरित्यर्थः । सहेति सादृश्ये । 'सह साक-
ल्यसादृश्ययोगपद्यसमृद्धिष्विति विश्वः । तथा चोपमालङ्कारः ॥१६

यानाज्जनाः परिजनैरवतार्यमाणा राज्ञीर्नरा-

पनयनाकुलसौविदल्लाः ॥ स्त्रस्तावगुण्ठनपटाः क्ष-

णलक्ष्यमाणवक्त्रश्रियः सभयकौतुकमीक्षते स्म ॥ १७

यानादिति । परिजनैर्यानाद्वाहनादवतार्यमाणा अवरोप्यमाणाः ।
रुहेर्ण्यन्तात्कर्मणि लटः शानजादेशः, "रुहः पोऽन्यतरस्यामि"ति
पकारः । नराणामालोकिजनानामपनयनेऽपसारणे आकुलाः सौ-
विदल्लाः कंचुकिनो यासां ताः । 'सौविदल्लाः कंचुकिन' इत्यमरः ।
स्त्रस्ता अवरोपणसंक्षोभादपसृता अवगुण्ठनपटा यासां ताः अत एव
क्षणं लक्ष्यमाणाः वक्त्रश्रियो यासां ताः तथोक्ताः राज्ञीः राजस्त्रीः ।
"पुंयोगादाख्यायामि"ति ङीप् । जनाः समूहाः राज्ञीसमूहाः सभय-
कौतुकमीक्षते स्म । ताडनाद्भयं कामात्कौतुकम् ॥ १७ ॥

कण्ठावसक्तमृदुबाहुलतास्तुरङ्गाद्राजावरोधनव-

धूरवतारयन्तः ॥ आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुट-

मापुरेवगण्डस्थलीः शुचितया न चुचुम्बुरासाम् १८

कण्ठेति । तुरङ्गाद्राजावरोधनवधूः राज्ञामवरोधस्त्रोरवतारय-
न्तोऽवरोपयन्तोऽधिकृताः अन्तःपुराधिकारिणः कण्ठेषु स्वकीये-
ष्ववसक्ता मृदवो बाहुलतास्तदीया येषां ते तथोक्ताः सन्तः स्फुटं
व्यक्तमालिङ्गनान्यापुरेव अन्यथा दुरवरोहत्वाद्राजाञ्चेति भावः ।
आसां वधूनां गण्डस्थलीः शुचितया स्वयं शुद्धवर्तित्वाद्गण्डानां नै-
र्मल्याच्च न चुचुम्बुः । यावत्कर्तव्यकारिणः शुद्धात्मानो नातिवर-
न्तीति भावः । अन्यत्र तु पापाचाराः पापलिङ्गानि प्रकाशयन्तीति
भावः ॥ १८ ॥

दृष्ट्वेव निर्जितकलापभरामधस्ताद्व्याकीर्णमा-
ल्यकवरां कवरीं तरुण्याः ॥ प्रादुद्रवत्सपदि च
न्द्रकर्वान्द्रुमाग्रात्संहर्षिणा सह गुणाभ्यधिकैर्दु-
रासम् ॥ १९ ॥

दृष्ट्वेवेति । अधस्तात्तरुतले निर्जितः कलापभारो बर्हभारो यया
ताम् । ‘कलापो भूषणे बर्हे’ इत्यमरः । व्याकीर्णेन विक्षिप्तेन माल्ये-
न कवरां सारम् । ‘कवरः कर्षुरः सारः’ इति हलायुधः । तरुण्याः
कवरीं केशपाशम् । ‘कवरी केशपाशोऽधेत्यमरः । ‘जानपदे’त्या-
दिना ङीप् । दृष्ट्वेत्युत्प्रेक्षा । सपदि चन्द्रका अस्य सन्तीति चन्द्र-
कवान्मयूरः दुमाग्रात्प्रादुद्रवत् प्रद्रुतवान् । ‘द्रु गतौ’ लुङि ‘णिश्री’
त्यादिना च्लेश्रङादेशः, ‘अचि श्रुधात्वि’त्यादिना उवङादेशः । तथा
हि संहर्षिणा मत्सरिणा । कर्त्रा । गुणाभ्यधिकैर्गुणोत्कृष्टैः सह दुरास-
मासितुमशक्यमित्यर्थः । आसेरकर्मका ‘दीषद्दुरे’त्यादिना खल्म-
त्ययः, “तयोरेव कृत्यक्तस्वार्था” इति नियमात् । अत्र भयहेतुक-
स्य पलायनस्य कवरोदर्शनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्य तत्समर्थनासमर्थोऽयं अ-
र्थान्तरन्यासः कृत इत्यस्यानयाङ्गेन सङ्करः । न हि जितैर्जेतुरग्रे
स्थातुमुचितमिति भावः ॥ १९ ॥

रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्किताशा वंशध्वजै-
र्जलदसंहतिमुल्लिखन्त्यः ॥ भूभर्तुरायतनिरन्त-
रसन्निविष्टाः पादा इवाभिवभुरावलयो रथा-
नाम् ॥ २० ॥

रोचिष्णिवाति । रोचिष्णवो रोचनशीलाः । ‘अलङ्कृञि’त्यादि-
ना इष्णुच् प्रत्ययः । तेषां काञ्चनचयानां कनकचयानामंशुभिः पि-
शङ्किताः पिशङ्गीकृताः आशा याभिस्ताः वंशानां तत्तद्राजकुलानां ध्व-
जैः प्रतिनियतकुलानामंकुशादिचिह्नितकेतुभिः अन्यत्र वंशा वेणवस्तै-
रेव ध्वजैर्जलदसंहतिं मेघसंघातमुल्लिखन्त्यः आयतं दीर्घं निरन्तर-
बीरन्धं च सन्निविष्टाः संस्थिताः रथानामावलयः भूभर्तू रैवतकाद्रेः

पादाः प्रत्यन्तपर्वता इवाभिवभुः भान्ति स्म । आशापिशङ्गीकरणादि-
क्रियानिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ २० ॥

छायाविधायिभिरनुद्भिन्नतभूतिशोभैरुच्छ्रायि
भिर्बहुलपाटलधातुरागैः ॥ दूष्यैरिव क्षितिभृ-
तां द्विरदैरुदारतारावलीविरचनैर्व्यरुचन्निवा-
साः ॥ २१ ॥

छायेति । क्षितिभृतां राज्ञां निवसन्त्यत्रेति निवासाः निवासदे-
शाश्छायाविधायिभिः कान्तिकरैरनातपसम्पादकैश्च । 'छाया त्वना-
तपे कान्तावि'ति विश्वः । अनुद्भिन्नतभूतीनां भस्मरचनानां सम्प-
दां च शोभा यैस्तैः । 'भूतिर्भस्मानि सम्पदी' त्यमरः । उच्छ्रायिभि-
रुन्नमद्भिर्बहुलः सान्द्रः पाटल आरक्तधातुरागो गौरिकादिरञ्जनं ये-
षां तैः उदारा तारावलीनां शुद्धमुक्तावलीनां विरचना येषु तैः ।
मुक्तासारभूषितैरित्यर्थः । 'तारा मुक्तादिसंशुद्धौ तरले शुद्धमौक्ति-
के' इति विश्वः । दूष्यपक्षे तारावलीरज्जुसन्तातिरिति केचित् । द्वि-
रदैर्दूष्यैः पटमण्डपैरिव । 'दूष्यं वस्त्रे च तद्गृहे' इति विश्वः । व्यरु-
चन् रोचन्ते स्म । 'रुच दीप्तौ' "द्युद्गयो लुङी"ति परस्मैपदं 'पु-
षादी'त्यादिना च्लेरङादेशः । अत्र द्विरदानां दूष्याणां च प्रकृत-
त्वान्नोपमा, नापि श्लेषभेदः । विशेष्यस्य विशेषणानां च केषाञ्चिद-
श्लिष्टत्वात् । तस्मात्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगितेयं । इवशब्दस्तु
सादृश्यमात्रानुवादक इति संक्षेपः ॥ २१ ॥

उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानमन्दानिल-
प्रशमितश्रमधर्मतोयैः ॥ दूर्वाप्रतानसहजास्त
रणेषु भेजे निद्रासुखं वसनसम्पत्सु राजदारैः ॥ २२ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्त उद्धृतो यः काण्डपट एव काण्डपटकः दू-
ष्याघोलम्बिवायुसञ्चारार्थः पटः । 'अपटः काण्डपटी स्यादि' ति
वैजयन्ती । तस्यान्तरेऽवकाशे लीयमानेन मन्दानिलेन प्रशमितं श्र-
मेण । ध्वस्तेदेन यत् धर्मतोयं स्वेदाम्बु तद्येषां तै राजदारैः राजावरो-

धैः दूर्वाणां प्रतानं प्रचय एव सहजमलत्रिममास्तरणं तल्पं येषु तेषु
वसनसन्नसु पटमण्डपेषु निद्रामुखं भेजे ॥ २२ ॥

प्रस्वेदवारंसविशेषविषक्तमङ्गं कूर्पासकं क्षत-
नखक्षतमुत्क्षिपन्ती ॥ आविर्भवद्घनपयोधर-
बाहुमूला शातोदरी युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभू-
त् ॥ २३ ॥

प्रस्वेदेति । अङ्गे गात्रे प्रस्वेदवारिणा सविशेषं सातिशयं यथा
तथा विषक्तं अतिश्लिष्टं कूर्पासकं चोलकं कंचुकमित्यर्थः । ‘चोलःकू-
र्पासकोऽस्त्रियामित्यमरः । क्षतानिपुनर्विदीर्णानिनखक्षतानि यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा । उत्क्षिपन्ती उन्मोचयन्ती अत एवाविर्भवत्प्रका-
शमानं घनपयोधरबाहुमूलं घनौ पयोधरौ बाहुमूले च यस्याः सा
शातोदरी । ‘नासिकोदरे’त्यादिना ङीष् । युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् ।
एतेन यूनां त्वराचिन्तादिकरमिष्टवस्त्ववलोकननिमित्तकालाक्षम-
त्वलक्षणमौत्सुक्यं व्यज्यते । नायिकाभिसारिणी प्रगल्भा वा ॥ २३ ॥

यावत्स एव समयः सममेव तावदव्याकुलाः
पटमयान्यभितो वितत्य ॥ पर्यापतत्क्रयिकलो-
कमगण्यपण्यपूर्णापणा विपणिनो विपणीर्वि-
भेजुः ॥ २४ ॥

यावदिति । विपणो व्यवहारः स एषामस्तीति विपणिनो विणिजो
यावत्स एव समयः सेनानिवेशलक्षण एव तावत्क्षण एव समं युग-
पत् अव्याकुलाः अव्यग्राः सन्तः पटमयानि पटविकाराणि पटमण्ड-
पानीत्यर्थः । अभितो वितत्य उभयतः श्रेण्या वितत्य विस्तार्य क्रयेण
जीवतोति क्रयिकः । “वस्तुक्रयविक्रयादि”ति ठक् । पर्यापतन् परि-
तोऽधावन् क्रयिकलोकः क्रेतृजनो यस्मिन् कर्मणि तत् अगण्यैरसं-
ख्यैः पण्यैः पण्यद्रव्यैः पूर्णा आपणाः पण्यप्रसारणस्थानानि यासु
ताः विपणीः पण्यवीथीः ‘आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथि-
कै’ त्यमरः ॥ विभेजुरसङ्कीर्णनिर्ममुरित्यर्थः । स्वभावोक्तयनुप्रासौ ॥ २४ ॥

अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैरुद्धर्णलोष्टलगु-
 डैः परितोऽनुविद्धम् ॥ उद्यन्तमुद्धतमनोकहजा-
 लमध्यादन्यः शशं गुणमनल्पमवन्नवाप ॥ २५ ॥

अल्पेति । अल्पप्रयोजनेनाल्पफलेन निमित्तेन कृत उरुतरौ भू-
 यान्प्रयासो यैस्तैः अल्पस्यैकस्य शशार्पण्डस्य । भूयसामाकिञ्चित्करत्वा-
 दिति भावः । उद्धर्णाः उद्यताः लोष्ठानि मृत्खण्डाः लगुडाश्च दण्ड-
 काष्ठानि यैस्तैः पुम्भिरिति शेषः । परितोऽनुविद्धमनुरुद्धं अनसः श-
 कटस्याकं गतिं घ्नन्तीत्यनोकहा वृक्षाः तेषां जलमध्यादुद्यन्तमुत्थितं ।
 उत्पूर्वादेतेः कर्त्तरि क्तः । उत्क्रुतं पलायितं शशं मृगविशेषं अन्यः परः
 अवन्हन्तृन्निवार्य रक्षन्ननल्पं गुणं महान्तमुत्कर्षमवाप । दयालो-
 रनामिषलोलुपस्य मुक्तीतिः सुलभेति भावः । अत्रार्थान्तरं चाहुः ।
 अन्योगुणं पाशमवन् प्रयुञ्जानः शशमवाप जग्राह यो हन्ता तस्यैव
 मृग इति । व्याधसमयादिति भावः ॥ २५ ॥

त्रासाकुलः परिपतन्परितो निकेतान्पुम्भिर्न कै-
 श्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ॥ तस्थौ तथापि न
 मृगः क्वचिदङ्गनानामाकणपूर्णनयनेषु हतेक्ष-
 णश्रीः ॥ २६ ॥

त्रासेति । त्रासाकुलो जनदर्शनाद्भयविह्वलोऽत एव निकेतान्निवे-
 शान् परितः सर्वतः । 'अभितः परितः' इत्यादिना द्वितीया । परि-
 पतन्धावन् मृगो हरिणः कैश्चिदपि धन्विभिर्धनुष्मद्भिः । 'धन्वी ध-
 नुष्मान्धानुष्क' इत्यमरः । व्रीह्यादित्वादिनिरिति स्वामी । पुम्भिर्ना-
 न्वबन्धि नानुयातः । बध्नातेः कर्मणि लुङ् । तथाप्यङ्गनानामाकर्ण-
 पूर्णा विस्तीर्णा आकृष्टाश्च ये नयनान्येवेषवस्तैर्हता ईक्षणश्रोत्र्यस्य
 सः अतः क्वचिदपि न तस्थौ किन्तु वीरविशिखापाताभावेऽप्यङ्गना-
 पाङ्गविशिखापातात्पलायित एवेति भावः । अत्र जनालोकनोत्थभय-
 हेतुकस्य मृगानवस्थानस्याङ्गनापाङ्गेषु हतिहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षा ।
 सा च व्यञ्जकाप्रयोगात्प्रतीयमाना । हेतोश्च हतेक्षणश्रीरिति वि-
 शेषणगत्योक्तत्वात्काव्यलिङ्गमिति संकरः ॥ २६ ॥

आस्तीर्णतलपरचितावसथः क्षणेन वेश्याजनः
कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ॥ खिन्नानखिन्नमति-
रापततो मनुष्यान्प्रत्यग्रहीच्चिरनिविष्ट इवोप-
चारैः ॥ २७ ॥

आस्तीर्णेति । क्षणेनास्तीर्णतल्पं वेश्यावृत्तेः शय्याप्रधानत्वात्
प्रागेव सज्जितशय्यं यथा तथा रचितावसथः कल्पितनिकेतः । 'स्था-
नावसथवास्तु चे'ति कोषः । कृतेन नवप्रतिकर्मणा नूतनेन प्रसा-
धनेन काम्यः स्पृहणीयः अखिन्नमतिरश्रान्तचित्तः । अगणिताध्व-
खेद इत्यर्थः । वेश्याजनः खिन्नानध्वश्रान्तानापतत आगच्छतो म-
नुष्यान्पुरुषान्चिरनिविष्ट इव तत्रैव नित्यवास्तव्य इवेत्युत्प्रेक्षा । उ-
पचारैः शताम्बुताम्बूलदानादिसत्कारैः प्रत्यग्रहीत वशीचकारेत्य-
र्थः ॥ २७ ॥

सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि जक्षुर्विसंधू-
तविकाशिविसप्रसूनाः ॥ सैन्याः श्रियामनुप-
भोगनिरर्थकत्वदोषप्रवादममृजन्नगनिन्नगाना-
म् ॥ २८ ॥

सस्नुरिति । सेनायां समेताः सैन्याः सैनिकजनाः । "सेनायां
चे"ति ण्यप्रत्ययः । नगनिन्नगानां याः श्रियः समृद्धयः तासामनुप-
भोगः उपभोगाभावः । क्वचित्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते
यथाऽदर्शनमश्रवणमनुच्चारणं अनुपलब्धिरभाव इत्यादि । तेन य-
न्निरर्थकत्वं निष्फलत्वं तदेव दोषः तेन यः प्रवादो निन्दा तममृज-
न् अमार्जन् । 'मृजूष् शुद्धौ' अदादित्वाल्लङि शपो लुक् 'मृजेर-
जादौ किति विभाषा वृद्धिर्वक्तव्ये'ति विकल्पाद्बुद्ध्यभावः । मार्जन-
प्रकारमाह । सस्नुः स्नानं चक्रुः पयः पानीयं पपुः । 'ण्णा शौचे
'पा पाने' लिट् । अम्बराण्यनेनिजुः अक्षालयन् । 'णिजिर् शौचे'
जुहोत्यादित्वाल्लङि "श्लावि"ति द्विर्भावः, "सिजभ्यस्ताविदिभ्यश्चे"ति
ह्रस्वसादेशः, "णिजान्त्रयाणां गुणः श्लावि"त्यभ्यासस्य गुणः । धृ-
तानि विकाशिविसप्रसूनानि विकसितपुष्कराणि यैस्ते । 'विसप्रसू-

नराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि चे'त्यमरः । विसं मृणालं जक्षुः भक्ष-
याञ्चक्रुः । घर्सेलिटि 'गमहने'त्यादिना उपचालोपे चत्वं "शासि-
वसिघसीनां चे"ति षत्वा स्नानाद्युपभोगेनोक्तनैरर्थ्य निराचक्रुरित्यर्थः ।
अत्र दोषमार्जनस्य स्नानादिनाकृतत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम-
लङ्कारः । स्नानादिक्रियासमुच्चयस्त्वङ्गमस्येति संकरः ॥ २९ ॥

नाभिद्वैदः परिगृहीतरयाणि यत्र स्त्रीणां बृह-
ज्जघनसेतुनिवारितानि ॥ जग्मुर्जलानि जल-
मण्डुकवाद्यवल्गुवल्गद्वनस्तनतटस्वलितानि
मन्दम् ॥ २९ ॥

नाभीति । स्त्रीणां नाभिभिरेव -द्वैदः परिगृहीतरयाणि प्रतिषिद्ध-
वेगानि बृहद्विर्जघनैरेव सेतुभिर्निवारितानि । प्रतिहतगतिकानी-
त्यर्थः । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर'इत्यमरः । ज-
लमेव मण्डुकवाद्यं वाद्यविशेषः । जलमेकेन पाणिनोत्थापितमपरेण
ताडितं मण्डुकवत् ध्वनतीति प्रसिद्धं । तेन वल्गु मुन्दरं वल्गद्विश्र्लैः
घनैः स्तनतटैः स्वलितानि स्खलनं गतानि गमितानि वा जलानि
पूर्वोक्तनगनिम्नगासलिलानि मन्दं जग्मुः । अत्र जलमन्दगमनस्य वि-
शेषणगत्या रयप्रतिबन्धादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ २९ ॥

आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्णमुक्षाम्बभू-
वुरभितो वपुरम्बुवर्षैः ॥ खेदायतश्वसितवेगनि-
रस्तमुग्धमूर्द्धन्यरत्नानिकरैरिव हास्तिकानि ॥ ३० ॥

आलोलेति । हास्तिनां समूहा हास्तिकानि "अचित्तहस्तिधेनो-
ष्ठक्"इति ठक् । आलोलानि यानि पुष्कराणि हस्ताग्राणि । 'पुष्करं
करिहस्ताग्रे'इत्यमरः । तेषां मुखै रन्ध्रैरुल्लसितानि उत्क्षिप्तानि तैर-
म्बुवर्षैः खेदेनाध्वश्रमेणायतेन द्राघीयसा श्वसितस्योच्छ्वासमारुतस्य
वेगेन निरस्ताः वहिरुत्क्षिप्ताः ये मुग्धाः मुन्दराः मूर्द्धन्याः मूर्द्धनि
भवाः । "शरीरावयवाच्चे"ति यत्प्रत्ययः, "ये चाभावकर्मणोरि"ति प्रकृ-
तिभावा "न्नस्तद्धित"इति टिलोपाभावः । रत्ननिकरामुक्ताफलप्रकरास्तै-

रिवेत्युत्प्रेक्षा। वपुरभीक्ष्णमुक्षाम्बभूवुः सिषुचुः । 'उक्ष सेचने' "इजा-
देश्च गुरुमतोऽनृच्छः" इत्याम्प्रत्ययः । 'गजेन्द्रजीमूतवराहशंखमत्स्या-
हिभुक्तयुद्रववेणुजानि। मुक्ताफलानि प्राथितानि लोके तेषां तु शुक्तयु-
द्रवमेव भूरी' गतिं गजानां मुक्ताकरत्वे प्रमाणम् ॥ ३० ॥

ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिङ्गतास्ते येऽपीन्द्र-
पाणितुलितायुधलूनपक्षाः ॥ ते जग्मुरद्रिप-
तयः सरसीर्विगाढुमाक्षिप्तकेतुकुथसैन्यगज-
च्छलेन ॥ ३१ ॥

यइति । ये पक्षिणः पक्षवन्त इन्द्रेणाच्छिन्नपक्षा इत्यर्थः । संस-
र्गे इनिप्रत्ययः । तेऽद्रिपतयो भैनाकादयः प्रथममम्बुनिधिं गताः
प्रविष्टाः येऽपि ये ये इत्यर्थः । इन्द्रस्य पाणिना तुलितेन
प्रेरितेनायुधेन वज्रेण लूनपक्षाः छिन्नगरुतस्तोद्रिपतयः आक्षिप्ता अ-
पनीताः केतवो ध्वजाः कुथाः पृष्ठास्तरणानि च येषां । 'प्रवेण्या-
स्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोरित्यमरः । तेषां सैन्यगजानां
कुलेन सरसीर्विगाढुं विगाहितुं । 'स्वरतिसूती'ति विकल्पान्नेडागमः ।
जग्मुः । अत्र गजच्छलेनेति छलशब्देन गजत्वमपन्हुत्याद्रित्वारोप-
णाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवालंकारः । तेन पक्ष-
वतामद्रीणां सागरावगाहनदर्शान्मत्सरात् स्वयमपि सलिलमवगाह-
मानाः साक्षालूनपक्षाः पर्वता इवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ३१ ॥

आत्मानमेव जलधेः प्रतिबिम्बिताङ्गमूर्मौ म-
हत्यभिमुखापतितं गजेन ॥ क्रोधादधावदप-
भीरभिहन्तुमन्यनागाभियुक्त इव युक्तमहो
महेभः ॥ ३२ ॥

आत्मानमिति । महेभो जलधेर्जलाशयस्य महत्पूर्मौ प्रतिबिम्बितम-
ङ्गं यस्य तमभिमुखापतितमभिमुखमागतमात्मानमेव आत्मप्रतिबिम्बमे-
वेत्यर्थः । निरीक्ष्यान्यनागेन प्रतिगजेनाभियुक्तोऽभिद्रुत इवातितूर्णमप-
भीर्निर्भीकः सन् क्रोधादधावत् अहो इति मौढ्येन विस्मये । तच्च

युक्तं महेभस्येति भावः । अभियुक्तइवेत्युत्प्रेक्षायाःप्रतिगजभ्रान्तिनि-
बन्धनत्वात् भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षयोरंगांगिभावेनसङ्करः ॥ ३२ ॥

नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिकं धूताङ्कुशेनन
विहातुमपीच्छताम्भः॥रुद्धे गजेन सरितःसरु-
षावतारे रिक्तोदपात्रकरमास्त चिरं जनौघः॥३३॥

नेति । अन्यकरिणा प्रतिगजेन मुक्तेन मदाम्बुना तिकं सुरभि ।
'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिता'इति केशवः । अम्म आ-
दातुं ग्रहीतुं नेच्छता विहातुं त्यक्तमपि नेच्छता अनिच्छता क्रो-
धपिपासाभ्यामिति भावः । धूताङ्कुशेन सरुषा सक्रोधेन गजेन नगस-
रितोऽवतारे तीर्थं रुद्धे सति जनौघः रिक्तान्युदपात्राणि येषु ते करा
यस्मिन् तद्यथा तथा चिरमास्त अतिष्ठत् 'आस उपवेशने'लङ् ।
'एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यामि'त्युदकशब्दस्योदादेशः॥ ३३ ॥

पन्थानमाशु विजहीहि पुरः स्तनौ ते पश्य-
न्प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्किचेताः ॥ स्तम्बेरमः प-
रिणिनंसुरसावुपैति पिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेव
काचित् ॥ ३४ ॥

पन्थानमिति । पन्थानमाशु विजहीहि । 'ओहाक् त्यागे' लोटि
सेह्यादेशः "आ च हावि"ति विकल्पादीकारादेशः । पुरोऽग्रे ते स्तनौ
पश्यन् प्रतिद्विरदस्य कुम्भौ विशङ्कत इति तद्विशङ्कि चेतो यस्य सः
कुम्भभ्रान्तिमानित्यर्थः । अतएव भ्रान्तिमदलंकारः । स्तम्बे तृणे र-
मत इति स्तम्बेरमः 'इभः स्तम्बेरमः पञ्ची'त्यमरः । "स्तम्बकर्णयो
रभिजपोरि"त्यच् प्रत्ययः, "तत्पुरुषे कृति बहुलमि"त्यलुक् । परि-
णन्तुं तिर्यक् प्रहर्तुमिच्छुः परिणिनंसुः । नमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः, "ए-
काच्च उपदेशेऽनुदात्तादि"तीदप्रतिषेधः । असावुपैति पुरेति पाठे पुरो-
पैतीत्यन्वयः उपैष्यतीत्यर्थः । "यावत्पुरानिपातयोर्लङि"ति भविष्य-
दर्थे लङ् । पिङ्गैर्विदैः । पिङ्गः पल्लविको विट'इति कोषः । काचिदे-
वमुक्तरित्या ससम्भ्रमं ससत्त्वरं अगद्यत गदिता ॥ ३४ ॥

कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानां हस्तैर्विगाढ-
मदतापरुजः शमाय ॥ आकर्णमुल्लसितमम्बु-
विकाशिकाशनीकाशमाप समतां सितचा-
मरस्य ॥ ३५ ॥

कीर्णमिति । अनेकपानां द्विपानां विगाढः प्रखण्डो यो मदेन
तापः स एव रुक् रोगः तस्याः रुजः शमाय शनैर्मन्दहस्तैरनुकपोलं
कपोलयोः कीर्णं क्षिप्तं आकर्णं कर्णपर्यन्तं । “आञ्जय्यादाभिविध्योरि”
त्यव्ययीभावः । उल्लसितमुत्पतितं विकाशि यत्काशं काशकुसुमं
तेन सदृशं काशनीकाशं । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अत एव
‘स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः’ इत्यमरः ।
अम्बु सितचामरस्य समतां सादृश्यमाप । ‘तुल्यार्थैरि’त्यादिना
षष्ठी । उपमालङ्कारः ॥ ३५ ॥

गण्डूषमुद्भिन्नतवता पयसः सरोषं नागेन लब्ध-
परवारणमारुतेन ॥ अम्भोधिरोधसि पृथुप्रति-
मानभागरुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निपेते ॥ ३६ ॥

गण्डूषमिति । लब्धः परवारणस्य प्रतिगजस्य मारुतो मदगन्ध-
वाहो येन तेन अत एव सरोषं यथा तथा पयसः पानीयस्य गण्डूषं
मुखपूरणं मुखान्तर्गतं पयइत्यर्थः । ‘गण्डूषो मुखपूरण’ इति हलायु-
धः । द्विलिङ्गत्वेऽपि पुंलिङ्गमेवाह वामनो लिङ्गाध्याहारावित्यत्र ।
उद्भिन्नतवता त्यक्तवता नागेन गजेन । ‘मतङ्गजो गजो नागः’ इत्य-
मरः । अम्भोधिरोधसि सागरतीरे । ‘दन्तयोरुभयोर्मध्यं प्रतिमान-
मिति स्मृतम् ।’ पृथुना प्रतिमानभागेन रुद्धः प्रतिबद्धः उरु दन्तौ
मुसलाविव तयोः प्रसरः प्रसारो यस्मिन् कर्मणि तत् । ‘अयोग्रो
मुसलोऽस्त्री स्यादित्यमरः । निपेते निपतितम् । भावे लिट् । क्रो-
धवेगादलब्धरोधाः प्रहृत्य पारवश्यात् स्वयं चाघोमुखः पपातेत्यर्थः
। क्रोधान्धाः किन्न कुर्वन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे को विद्यमा-

नगतिरासितुमुत्सहेत॥यदन्तिनः कटकटाहत-

टान्मिमंक्षोर्मक्षुदपाति परितः पटलैरलीनाम् ३७॥

दानमिति । दीयत इति दानं धनं मदश्च । 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वः । तद्ददति वितरत्यपि दातव्यपीत्यर्थः । सहसा अकस्मात् । स्वरादित्वादव्ययमिति शाकटायनः । जलैर्जडैर्नीरैश्च । 'जलं गोकलले नीरे ऋविरे च जडेऽन्यवदि'ति विश्वः । अधिरूढे आक्रान्ते सति विद्यमानगतिः गत्यन्तरवान्समर्थश्च कः पुमानासितुं तत्र स्थातुमुत्सहेत न कोऽपीत्यर्थः । 'शकधृषेत्यादिना तुमुन् । यस्मान्मिमंक्षोर्मक्षुमिच्छोः । मज्जेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । दन्तिनः कटो गण्डः स कटाहः खर्पर इव । 'कटाहः खर्परस्तु य' इति वैजयन्ती । तस्य तटात्प्रदेशादलीनां पटलैः परितो मंक्षु द्राक् । 'द्राक् मंक्षु सपदि द्रुतमि'त्यमरः । उदपाति उत्पतितम् । भावे लुङ् 'चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

अन्तर्जलौघमवगाढवतः कपोलौ हित्वा क्षणं
विततपक्षतिरन्तरीक्षे ॥ द्रव्याश्रयेष्वपि गु-
णेषु रराज नीलो वर्णः पृथग्गत इवालिग-
णो गजस्य ॥ ३८ ॥

अन्तरिति । जलौघे अन्तर्जलौघं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अथ वा जलौघं जलपूरमन्तरभ्यन्तरे अवगाढवतः प्रविष्टवतः । गाहेर्निष्ठाक्तवतुप्रत्ययः ढत्वष्टुत्वढलोपाः । गजस्य कपोलौ हित्वा क्षणमन्तरीक्षे उपर्याकाशे विततपक्षातिर्विस्तृतपक्षमूलः आमूलात् विततपक्ष इत्यर्थः । 'स्त्री पक्षातिः पक्षमूलमि'त्यमरः । 'पक्षातिरिति तिप्रत्ययः । अलिगणो गुणेषु रूपादिषु द्रव्यमाश्रयो येषां तेषु द्रव्याश्रयेषु अपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधीनसत्ताकेषु सत्स्वपीत्यर्थः । पृथग्गतः जलमज्जनभयात् स्वाश्रयपरिहारेण स्थितो नीलो वर्णो नीलरूपजस्य नीलिमेव रराज । 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'त्यमरः । अत्रालिगणे सादृश्याद्गजनीलत्वाश्रयादन्यत उपलब्धिनिर्वाहाय पृथक् स्थितिविशिष्टत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३८ ॥

संसर्पिभिः पयसि गैरिकरेणुरगैरम्भोजगर्भ-
रजसाङ्गनिषङ्गिणा च ॥ क्रीडोपभोगमनुभूय स-
रिन्महेभावन्योन्यवस्त्रपरिवर्त्तमिव व्यधत्ताम् ॥ ३९

संसर्पिभिरिति । सरिञ्च महेभश्च सरिन्महेभौ पयसि संसर्पिभिः
गजात्सरिज्जले विसृत्वैः गैरिकरेणव एव रागास्तैः करणे घञ् ।
अङ्गनिषङ्गिणा गजाङ्गसङ्गिना अम्भोजगर्भरजसा पद्मान्तःपरागेण
च निमित्तेन क्रीडया लीलया उपभोगं संभोगमनुभूयान्योन्यं मिथो
वस्त्रयोः परिवर्त्तं विनिमयं व्यधत्तामकुरुतामिव । दधतेर्लङि पर-
स्मैपदे तसस्तामादेशः । अत्र सरिन्महेभयोः प्रतीयमाननायिकादेर-
भेदाध्यवसायेन वस्त्रविनिमयोत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां नेत्रश्रियं वि-
कसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥ तां प्रत्यवापुरविलम्बि-
तमुत्तरन्तो धौताङ्गलग्नवनीलपयोजपत्रैः ॥ ४० ॥

यामिति । गजेन्द्राः विकसतः समन्तात्पयसि तैलबिन्दुवत्प्रसर-
तो मदजलस्य चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनां यां नेत्रश्रियं वि-
दधुः चक्रुस्तां नेत्रश्रियमुत्तरन्तो जलाग्निर्गच्छन्तो धौतेषु क्षालिते-
ष्वङ्गेषु लग्नैः सक्तैर्नवनीलपयोजपत्रैर्नवनीलोत्पलदलैरविलम्बितं क्षि-
प्रमेव प्रत्यवापुः प्रतिभेजिरे । अत्र गजानां नदीनां च समनेत्रश्री-
विनिमयोक्तया समपरिवृत्तिरलङ्कारः । “समन्यूनाधिकानां च य-
दा विनिमयो भवेत् । साकं समाधिकन्यूनैः परिवृत्तिरसौ मते”ति
लक्षणात् ॥ ४० ॥

प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्कुशदूरभिन्ननिर्घ्याणनि-
र्दयसृजं चलितं निषादी ॥ रोङ्कुं महेभमपरि-
ब्रटिमानमागादाक्रान्तितो न वशमेति म-
हान्परस्य ॥ ४१ ॥

प्रतीति । अन्यदन्तिनं प्राति प्रत्यन्यदन्ति प्रतिगजामिमुखमि-
त्यर्थः । “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये”इत्यव्ययीभावः । चलितं घा-

वन्तं अत एव निशितेनाकुशेन दूरं गाढं यथा तथा भिन्नं यत् नि-
र्याणमपाङ्गदेशः । 'अपाङ्गदेशो निर्याणमित्यमरः । तस्मान्निर्यत्
निःसरदसृक् यस्य तं महेर्भं रोद्धुं ग्रहीतुं निषादी यन्ता परिवृंहते
प्रभवतीति परिवृढः प्रभुः । वृहतेर्बृहद्वा कर्तरि क्तप्रत्यये "प्रभौ
परिवृढः" इति नकारहकारयोर्लोपः निष्ठातकारस्य ढत्वं च निषात्य-
ते । अन्यथा ढलोपस्य सर्वत्रासिद्धेरिष्ठनादिषु "रक्ततो हलादेर्लघो-
रि"ति रेफादेशो न स्यात् । तस्मादिमनिचि रेफादेशे परिव्रटिमा त-
तो नञ्समासः । तमपरिव्राटिमानमसामर्थ्यमागात्प्राप । "इणो गा लु-
ङी"ति गादेशः । तथाहि महान् बलवान् आक्रान्तितो बलात्कारा-
त्परस्य वशं नैति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ४१

सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा नीतेन
बन्धकरिदामरुताधिवासः॥नाभाजि केवलम-
भाजि गजेन शाखी नान्यस्य गन्धमपि मा-
नभृतः सहन्ते ॥ ४२ ॥

सेव्यइति । यन्त्रा निषादिना आकलनाय बन्धनाय सानुनयं स-
सान्त्वं नीतेन समीपं प्रापितेन गजेन बन्धगजदानैः कृतोऽधिवा-
सो वासना यस्य सः तद्वन्धोत्यर्थः । शाखी वृक्षः । ब्रीह्यादित्वाणि-
निः । सेव्योऽपि सन्नाभाजि नासेवि । 'भज स्त्रेवायां' कर्मणि लु-
ङि चिणो लुग्वृद्धिश्च । किन्तु केवलमभाज्यभञ्जीत्यर्थः । 'भञ्जो
आमर्दने' "भञ्जेश्रिणी"ति विभाषानलोपः शेषं पूर्ववत् । तथा हि
मानभृतोऽहङ्कारिणोऽन्यस्य गन्धमपि न सहन्ते परं किमुतेति भावः ।
अतो वृक्षभञ्जनं युक्तमेवेत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ ४२ ॥

अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाषसंक्रान्तदानपय-
सो वनपादपस्य ॥ सेनागजेन मथितस्य नि-
जप्रसूनैर्मम्ले यथागतमगामि कुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥

अद्रीन्द्रेति । अद्रीन्द्रस्य रैवतकस्य कुञ्जेषु चरति यस्तस्य कुञ्ज-
रस्य गण्डकाषेण कपोलकषणेन संक्रान्तं दानपयो मदाम्बु यस्य
तस्यात् एव सेनागजेन मथितस्य भग्नस्य वनपादपस्य निजैरात्मी-

यैः प्रसूनैः पुष्पैः । ‘निजमात्मीयनित्ययोरिति वैजयन्ती । मम्ले म्लानम् । म्लायतेर्भावे लिट् । अलीनां कुलैस्तु यथागतमगामि गतम् । आगतक्रमेणैव गतं न तु म्लानमित्यर्थः । आपद्यात्मीयानात्मीययोर्भेद इति भावः । गमेर्गत्यर्थस्याकर्मकत्वविवक्षणाद्भावे लुङ् । इभवनपादपादीनां विशेषणसाम्यादापन्नाद्यौपम्यप्रतीतेः कथञ्चित्समासोक्तिरुन्नेया ॥ ४३ ॥

नोच्चैर्यदा तरुतलेषु ममुस्तदानीमाधोरणैरभि-
हिताः पृथुमूलशाखाः॥ बन्धाय चिच्छिदुरिभा-
स्तरसात्मनैव नैवात्मनीनमथ वा क्रियते म-
दान्धैः ॥ ४४ ॥

नेति । इभा-यदा उच्चैरुन्नतेषु तरुतलेषु न ममुर्नावर्तन्त तदानीं आधोरणैर्त्रियन्तृभिरभिहिताः इमां च्छिन्तेत्युपदिष्टाः पृथुमूलशाखाः बन्धाय स्वबन्धनायैव तरसा बलेनात्मना स्वयमेव चिच्छिदुः । न चैतद्युक्तमिति भावः । यद्वा मूढानां युक्तमेवेत्याह । अथ वेति । अथ वा मदान्धैरात्मनीनमात्मने हितं न क्रियत एव । “आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् स्व” इति स्वप्रत्ययः, “आत्माध्वानौ खे” इति प्रकृतिभावा “ब्रस्तद्धित” इति टिलोपो न । पूर्ववदर्थान्तरन्यासः ॥ ४४

उष्णोष्णशीकरसृजः प्रबलोष्मणोऽन्तरुत्फुल्ल-
नीलनलिनोदरतुल्यभासः ॥ एकान्विशालशि-
रसो हरिचन्दनेषु नागान्वबन्धुरपरान्मनुजा
निरासुः ॥ ४५ ॥

उष्णोष्णेति । मनुजा नरा उष्णोष्णाः उष्णप्रकाराः । “प्रकारे गुणवचनस्ये”ति द्विर्वचनं कर्मधारयवत्सुपो लुङ् । तान् शीकरान्सृजन्ति मुञ्चन्तीति तथोक्तान् । किप् । अन्तः प्रबलोष्मणः प्रवृद्धतापान् उत्फुल्लं विकचं । “उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसंख्यानामि”त्युपसर्गोऽपि फुलेर्निष्ठात्वम् । तस्य नीलनलिनस्य नीलोत्पलस्योदरेण तुल्यभासः समानकान्तीन् । कृष्णवर्णानित्यर्थः । विशालशिरसो विपुलमस्तकानेकान् कतिचिन्नागान् गजानित्यर्थः । हरिचन्दनेषु

चन्दनविशेषेषु 'तैलपार्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियामि'त्यमरः । ब-
बन्धुः अपरात्रागानहीनित्यर्थः । 'दुष्टाभ्राहिगजा नागा' इत्युभयत्रापि
वैजयन्ती । निरासुः निष्कासयामासुः । अस्यतेर्लिट् । अत्रोभयेषा-
मपि नागानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ४५ ॥

कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन स्कन्धं सुग-
न्धिमनुलीनवता नगस्य ॥ स्थूलेन्द्रनीलशक-
लावलिकोमलेन कण्ठे गुणत्वमलिनां वलयेन
भेजे ॥ ४६ ॥

कण्डूयत इति । कटभुवं गण्डस्थलं कण्डूयतः कषतः । “क-
ण्ड्वादिभ्यो यक्” इति यक्, ततः शतृप्रत्ययः । कण्डूयतेर्निद्धातुप्र-
कृतित्वादुभयपदित्वम् । करिणो मदेन सुगन्धि शोभनगन्धम् । गन्ध-
स्येत्वे तदेकान्तग्रहणं नाद्रियन्ते कवयः । नगस्य वृक्षस्य स्कन्धं
प्रकाण्डं अनुलीनवता तत्र संश्लिष्टेनेत्यर्थः । “लीयतेर्निष्ठे”ति
क्तवतुप्रत्ययः, “ल्वादिभ्यः” इति निष्ठानत्वम् । स्थूलानामिन्द्र-
नीलशकलानां आवलिवत्कोमलेन मनोहरेणालिनां वलयेन कण्ठे गु-
णत्वं कण्ठवलयत्वं । “अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगादकामे”इत्यलुक् । भेजे
प्राप्तम् । कर्मणि लिट् । अत्रालिवलये इन्द्रनीलमयकण्ठभूषणत्वा-
रोपाद्रूपकालंकारः ॥ ४६ ॥

निर्द्धूतवीतमपि बालकमुल्ललन्तं यन्ता क्रमेण
परिसान्त्वनतर्जनाभिः ॥ शिक्षावशेन शनकै-
र्वशमानिनाय शास्त्रं सुनिश्चितधियां क न
सिद्धिमेति ॥ ४७ ॥

निर्द्धूतेति । यन्ता निषादी निर्द्धूतं निरस्तं वीतं पादघातांकुश-
वारणं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उल्ललन्तमुल्लवमानमपि । ‘पा-
दकर्म यत् प्रोक्तं यत्तमंकुशवारणम् । उभयं वीतमाख्यातमिति ह-
लायुषः । बालकं पञ्चवर्षगजम् । ‘पञ्चवर्षो गजो बालः पोतस्तु
दशवार्षिकः’ इति वैजयन्ती । शिक्षावशेन स्वकीयेन गजशास्त्राभ्या-

सबलेन क्रमेण परिपाठ्या परिसान्त्वनान्युपलालनानि तर्जना मर्त्स-
नाश्च ताभिः शनैरेव शनैः । “ अव्ययसर्व्वनाम्नामकञ् प्राक् टे-
रि”ति स्वार्थेऽकञ् प्रत्ययः । शमं शान्तिमानिनाय । तथा हि सुष्ठु
निश्चितार्था धीरेषां तेषां पुंसामित्यर्थः । शास्त्रं क सिद्धिर्नैति स्व-
भ्यस्तं शास्त्रं सर्व्वत्र फलतीत्यर्थः । विभक्तधना भ्रातरो विभक्ता इ-
तिवद्विनिश्चितार्था धीर्निश्चितेत्युपचर्य्यते । अत एवात्र गम्यमानार्थ-
त्वादुत्तरपदस्याप्रयोगलक्षणो लोप इत्याहुः ॥ ४७ ॥

स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा मुमोच दानं द-
दावतितरां सरसाग्रहस्तः ॥ बद्धापराणि परि-
तो निगडान्यलावीत्स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप
करेणुराजः ॥ ४८ ॥

स्तम्भमिति । करेणुश्चासौ राजा च करेणुराजो गजश्रेष्ठः करे-
णूनां राजेति गजपतिः राजा च ध्वन्यते । उभयत्रापि “ राजाहः-
सखिभ्यष्टञ्”इति टच् । उज्ज्वलमुच्छृङ्खलं स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारि-
त्वमवाप । तदेवाह उचितं चिरपरिचितं महान्तं स्तम्भमालानं जा-
ह्वं च सहसा मुमोच । ‘स्तम्भः स्थूणाजडत्वयोरिति विश्वः । स-
रसः आर्द्रोऽग्रहस्तः पुष्करं पाणिश्च यस्य स सन् दानं मदं दीयत
इति दानं धनं चातितरामतिमात्रं । अव्ययादामुप्रत्ययः । ददौ व-
वर्षेत्यर्थः । परितो बद्धापराणि बद्धपश्चिमपादानि बद्धान्यानि च ।
‘अपरः पश्चिमः पाद’इति गजप्रकरणे वैजयन्ती । निगडानि शृङ्ख-
लानि । ‘अथ शृङ्खले अन्दुको निगडोऽस्त्रियामित्यमरः । अलावी-
त लुनाति स्म । ‘लूञ् छेदने’ लुङ् “ अस्तिसिचोऽपृक्ते” इतीद,
“ इट्ईटी”ति सलोपः । अत्र करेणुराजपदसाधर्म्यध्वनिः विशेष्य-
स्यापि छिष्टत्वान्न श्लेष इत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने संरब्धहास्ति-
पकनिष्ठुरचोदनाभिः ॥ गम्भीरवेदिनि पुरः क-
वलं करीन्द्रे मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य
साध्यः ॥ ४९ ॥

जज्ञ इति । गम्भीरं मन्दं वेत्तीति गम्भीरवेदी । “त्वग्भेदाच्छोणि-
तस्त्रावान्मांसस्य च्यवनादपि । आत्मानं यो न जानाति तस्य ग-
म्भीरवेदिते”ति राजपुत्रीये । “चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचिता-
मपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिरि”ति मृगचर्मीये ।
तस्मिन् गम्भीरवेदिनि करीन्द्रे संरब्धः कुपितः हस्तिर्न पातीति ह-
स्तिपः स एव हस्तिपको निषादी । ‘आधोरणा हस्तिपका हस्त्या-
रोहा निषादिनः’इत्यमरः । तस्य निष्ठुराभिश्चोदनाभिस्तर्जनाभिरपि
मुकुलिताक्षं निमोलितनेत्रं यथा तथा पुरः कवलं ग्रासं अनाददाने
सति । मन्दो मूढोऽपि । ‘मूढाल्पापटुनिर्भाग्याः’इत्यमरः । गजभे-
दोऽपि । ‘भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः’ इति । महान्
बलाधिकोऽवष्टब्ध निष्टब्ध साध्यो न नाम न खल्विति जनैर्ज्ञे ज्ञा-
तम् । जानातेः कर्मणि लिट् । मन्दोऽपीत्यादिवाक्यार्थः कर्म ॥ ४९

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुद्गुरिक्षुकाण्डं नापेक्षते
स्म निकटोपगताङ्कुरेणुम् ॥ सस्मार वारणपतिः
परिमीलिताक्षमिच्छाविहारवनवासमहोत्सवा-
नाम् ॥ ५० ॥

क्षिप्तमिति । वारणपतिः करिवरो मुद्गुः पुरः क्षिप्तमग्रे न्यस्तमिक्षु-
काण्डमिक्षुदण्डं न जगृहे न स्वीचकार निकटोपगतां समीपस्थां
करेणुं करिणीं च नापेक्षते स्म नेच्छति स्म । “लट् स्म”इति भूतार्थे
लट् । किन्तु परिमीलिताक्षं यथा तथेति स्मृत्यनुभावः । इच्छया विहा-
रा येषु ते वनवासा एव महोत्सवास्तेषां सस्मार तानेव चिन्तयामा-
सेत्यर्थः । “अधीगर्हदयेशां कर्मणी”ति शेषत्वाविवक्षायां षष्ठी । न स्व-
च्छन्दचारिणां निर्वन्धे भोगेषु मनः प्रवर्तत इति भावः । वाक्या-
र्थहेतुकं काव्यालिंगमलंकारः ॥ ५० ॥

दुःखेन भोजयितुमाशयिता शशाक तुङ्गाग्रका-
यमनमन्तमनादरेण ॥ उत्क्षिप्तहस्ततलदत्तवि-
धानपिण्डस्नेहस्रुतिस्त्रपितबाहुरिभाधिराजम् ५१
दुःखेनेति । उत्क्षिप्ते उद्यते हस्ततले दत्तो निहितो यः विधानस्य

गजग्रासस्य पिण्डः । 'विधानं हस्तिकवले' इति वैजयन्ती । तस्य स्नेहस्रुत्या घृतादिनिःस्यन्दनेन स्नापितवाहुराद्भुतभुजः । स्नातेर्प्यन्तात्कर्मणिः क्तः 'अर्त्तिद्वी'त्यादिना पुगागमः भित्त्वाद्भस्वः । आशयिता भोजयिता । अशेष्यन्तात्तृच् । तुंगाग्रकायं स्वभावत एवोन्नतोर्ध्वकायं अनादरेणानमन्तं कवलग्रहणाय नतिमकुर्वाणमिभाधिराजम् । 'गतिबुद्धी'त्यादिना अणि कर्तुणौ कर्मत्वम् । दुःस्तेन कृच्छ्रेण भोजयितुं शशाक । स्वभावोन्नतानां तत्राप्यहंकारग्रस्तानां को नमयितेति भावः ॥ ५१ ॥

शुक्लांशुकोपराचितानि निरन्तराभिर्वेशमानि र-
श्मिविततानि नराधिपानाम् ॥ चन्द्राकृतीनि
गजमण्डलिकाभिरुच्चैर्नीलाभ्रपाङ्क्तिपारिवेशमि-
वाधिजग्मुः ॥ ५२ ॥

शुक्लेति । शुक्लांशुकैः शुक्लपटैः उपराचितानि उपकल्पितानि अन्यत्र तु अल्पाः अंशवोऽशुकाः सूक्ष्मास्तेजोऽवयवाः 'अल्प' इत्यल्पार्थे कन्प्रत्ययः । शुक्लैस्तैरुपराचितानि व्याप्तानि रश्मिभिः प्रग्रहैः किरणैश्च विततानि विस्तृतानि । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । चन्द्रस्येवाकृतिर्येषां तानि चन्द्राकृतीनि चन्द्रमण्डलनिभानीत्यर्थः । नराधिपानां वेशमानि दूष्याणि । निरन्तराभिर्नीरन्ध्राभिरुच्चैर्गजमण्डलिकाभिर्गजपरिधिभिः । स्वार्थे कन्प्रत्ययः कात्पूर्वस्येकारः । नीलाभ्रपङ्क्तिभिः परिवेशं परिधिं परिवेष्टनमिति यावत् । 'परिवेशस्तु परिधिरि'त्यमरः । अधिजग्मुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५२ ॥

गत्यूनामार्गगतयोऽपि गतोरुमार्गाः स्वैरं स-
माचकृषिरे भुवि वेल्लनाय ॥ दम्पोदयोह्लासित-
फेनजलानुसारसंलक्ष्यपल्ययनवध्र्पदास्तुर-
ङ्गाः ॥ ५३ ॥

गत्यूनेति । गत्यूना विशिष्टगमनहीना मार्गगतयोऽध्वगमनानि येषां ते तथापि गतोरुमार्गाः प्रस्थितदूराध्वान इति विरोधः । अपिर्विरोधे । गत्यूना मार्गा मृगसम्बन्धिनी गतिर्येषां इति विरोधपरिहारः ।

अत एव विरोधामासोऽलंकारः । दर्पस्य तेजसोऽन्तःसारस्योदये-
नौत्कट्येनोल्लसितस्योद्धतस्य फेनजलस्य फेनीभूतोद्धतस्वेदोदक-
स्यानुसारेण संलक्ष्याणि पल्ययनवर्ध्नाणामासनबन्धचर्मवरत्राणां प-
दानि तन्नोदनान्निम्नीभूतस्थलानि येषां ते तथोक्ताः । तुरंगाः भुवि
वेल्लनायांगपरिवर्तनाय स्त्रैरं मन्दं समाचरुषिरे समाकृष्टाः । अध्वश्र-
मापनोदनार्थमिति भावः । वर्द्धते दृढबन्धनाद्दीर्घीभवतीति वर्धम् ।
“वृधिवपिभ्यां रन्नि”त्यौणादिके रन्प्रत्यये लघूपधगुणो रपरः । ‘वर्धं
त्रपुवरत्रयोरिति विश्वः । अमरस्तु ‘नर्धीवर्धी वरत्रा स्यादि’त्याह ।
तदा “रन्नि”त्यौणादिके रन्प्रत्यये पूर्ववत् गुणो रपरः प्रत्ययतकारस्य
“झषस्तथोर्धो”इति घत्वे षित्वात् स्त्रीलिङ्गे ङीष् ॥ ५३ ॥

आजिघ्रति प्रणतमूर्द्धनि बाल्हिजेऽश्वे तस्याङ्ग-
सङ्गमसुखानुभवोत्सुकायाः॥ नासाविरोकपव-
नोल्लसितं तनीयो रोमाश्चतामिव जगाम रजः
पृथिव्याः ॥ ५४ ॥

आजिघ्रतीति । बाल्हिरश्वयोनिर्देशविशेषः तज्जे बाल्हिजेऽश्वे बाल्हि-
देश्ये इति पाठे विशेष्याप्रयोगो गम्यमानत्वादित्युक्तम् । “गर्गादि-
भ्यो यञि”ति भवार्थे यञ्प्रत्ययः । तदन्तविधिस्तु मृग्यः । प्रणतमू-
र्द्धनि नम्रशिरसि कृतप्रणामे च आजिघ्रति गन्धं गृह्णाति चुम्बति
च सति स्वभावात्कामाच्चेति भावः । नासाविरोकं नासारन्ध्रं तस्य प-
वनो निःश्वासः तेनोल्लसितमुद्धृतं तनीयस्तनुतरं रजस्तस्याश्वस्यांग-
संगमेन वेल्लनप्रयुक्तेन यत्सुखं तस्यानुभवे उत्सुकायाः उत्कण्ठितायाः
पृथिव्या रोमाश्चतां जगामेवेत्युत्प्रेक्षा । सा च भूतुरंगमयोः प्रतीयमान-
चेतननायकाद्यभेदाध्यवसायादित्यवधेयम् । विरोचतेऽनेनेति विरोक-
म् । यञ्प्रत्ययः “चजोः कु धिण्यतोरिति कुत्वं “लिङ्गमाशिष्यं लोका-
श्रयत्वाल्लिङ्गस्ये”ति नपुंसकत्वाविरोधः । अत एव “छिद्रं निर्व्यथनं
रोकमि”त्यमरः । ‘रोको रश्मौ बिले न पुमि’ति वैजयन्ती । ‘रोको दीप्तौ
बिले रोकमि’ति विश्वः । ये तु केनाप्यभिप्रायेण विरेकपवनेति पठन्ति
तेषां परोत्सर्गैकजीविनामिति वदपानीयपवनप्रतीतेरश्लीलाख्यो दोषः
‘अश्लीलन्तदमङ्गल्यजुगुप्साप्रीडिधीकरमि’ति लक्षणात् ॥ ५४ ॥

हेमः स्थलीषु परितः परिवृत्य बाजी धुन्व-
न्वपुः प्रविततायतकेशपङ्क्तिः॥ ज्वालाकणारु-
णरुचा निकरेण रेणोः शेषेण तेजस इवोल्ल-
सता रराज ॥ ५५ ॥

हेमइति । हेमः स्थलीषु स्वर्णमूमिषु । 'जानपदे'त्यादिना अल-
त्रिमार्थे ङीष्प्रत्ययः । परितः परिवृत्य परिवृत्तिं कृत्वा वपुर्धुन्वन्
धूलिनिर्गमाय कम्पयन् अत एव प्रवितता विश्लिष्टा आयता च के-
शपङ्क्तिः रोमसंघातो यस्य सः बाजी ज्वालाकणाः स्फुलिङ्गाः तद्द-
रुणरुचा रक्तवर्णेन रेणोर्निकरेण उल्लसता अत्युत्कटतया बहिरुद्ग-
च्छता तेजसोन्तःसारस्य दर्पस्य शेषेणातिरेकेणेव रराज । उत्प्रे-
क्षालङ्कारः ॥ ५५ ॥

दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्ममूर्द्धादितो
हरिरिवोदयशैलमूर्ध्नः ॥स्तोकेन नाक्रमत वल्ल-
भपालमुच्चैः श्रीवृक्षकी पुरुषकोन्नमिताग्रकायः५६

दन्तालिकेति । पुरुषकोऽश्वानां स्थानकभेदः । तदुक्तम् 'पक्षि-
मेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वाग्रपादयोः । ऊर्ध्वप्रेरणया स्थानमश्वानां
पुरुषः स्मृतः'इति । पुरुष एव पुरुषकः तेन पुरुषकेन स्थानकेनो-
न्नमित ऊर्ध्वावस्थितोऽग्रकायः पूर्वकायो यस्य स तथोक्तः अत ए-
वोदयशैलस्य मूर्ध्नो मस्तकादर्द्धमुदितोऽर्द्धोदितः हरिः सूर्य्य इव
स्थित इत्यर्थः । अर्द्धोदितविशेषणात् उच्चैरुन्नतः श्रीवृक्षः एव श्री-
वृक्षकः आवर्तविशेषस्तद्धानश्वः श्रीवृक्षकी । "वक्षोभवावर्त्तचतुष्टयं च
कण्ठे भवेद्यस्य च रोचमानः । श्रीवृक्षकी नाम हयः स भर्तुः श्रीपु-
त्रपौत्रादिविवृद्धये स्यादि"ति लक्षणात् । "श्रीवृक्षकी वक्षसि चेद्रोमा-
वर्त्तो मुखेऽपि चे"ति तु वैजयन्ती । दन्तालिका मुखरज्जुः । 'मुखर-
ज्जुश्च दन्ताली राणिका रक्षणीति चे'ति वैजयन्ती । तस्या धरणे
ग्रहणे निश्चलं स्थिरं पाणियुग्मं यस्य तं पाणिभ्यां दृढं गृहीतोभयव-
ल्गमित्यर्थः । वल्लभपालमुत्तमाश्वपालम् । वल्लभो दयितोऽध्यक्षे कुलीने
ऽश्वेऽपि वल्लभ'इति विश्वः । स्तोकेन नाक्रमत वल्गाग्रहणवाक्यार्थात्

स्तोकेनापि अभिभवितुं न शक्तोऽभूदित्यर्थः । इह 'स्तथयितुं क्षणमक्ष-
मताङ्गनानां' 'न द्रन्द्रदुःस्वमिहकिञ्चिदि'त्यादिवदप्यर्थस्य सामर्थ्य-
लभ्यत्वादपेरप्रयोगः । अन्यथा स्तोकेन नाक्रमत किन्तु भूयइति
व्याख्याने निश्चलपाणियुग्मत्वादेविशेषणावगतवाहकौशल्यप्रकाश-
नतात्पर्यभंगप्रसंगात् । 'करणे च स्तोके'त्यादिना विकल्पात्तृतीया,
“अनुपसर्गाद्वे”ति विकल्पादात्मनेपदम् । उपमालंकारः ॥ ५६ ॥

रेजे जनैः स्नपनसान्द्रतरार्द्रमूर्तिर्देवैरिवानिमि

षट्पिभिरीक्ष्यमाणः ॥ श्रीसन्निधानरमणीयत

रोऽश्व उच्चैरुच्चैःश्रवा जलनिधेरिव जातमात्रः ५७

रेज इति । स्नपनेनाभिषिञ्चनेन सान्द्रतरार्द्रमूर्तिः अनिमिषट्-
पिभिः विस्मयादानिमिषाक्षैर्जनैर्देवैरिव तादृग्भिरीक्ष्यमाणः श्रियः
शोभायाः देव्याश्च सन्निधानेन रमणीयतरः । “तत्र सन्निहिता लक्ष्मीः
सान्ति यत्रोत्तमा हया” इत्यागमादिति भावः । उच्चैरुन्नतोऽश्वो जल-
निधेः समुद्राज्जात एव जातमात्रः सद्योजात इत्यर्थः । अन्यथोक्त-
साधर्म्यासम्भवादिति भावः । ‘मात्रं कात्स्न्ये’ऽवधारणे इत्यमरः ।
उच्चैरुन्नतं श्रवः कीर्तिरुन्नते श्रवसी कर्णौ वा यस्य सः उच्चैःश्रवाः
शक्राश्च इव रेजे । उपमालंकारः ॥ ५७ ॥

अश्रावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रैरश्रन्पुरो

हरितकं मुदमादधानः ॥ ग्रीवाग्रलोलकलकि-

ङ्किणिकानिनादमिश्रं दधद्दशनचुर्चुरशठदमश्वः ५८

अश्रावीति । पुरोऽग्रे हरितकं हरितवृणमश्रन् अत एव ग्रीवाग्रे
लोलाश्वलाः कलाः किङ्किणिकाः क्षुद्रघण्टिकाः तासां निनादेन मिश्रं
दशनानां दन्तानां चुर्चुरशब्दं चुर्चुरध्वनिं दधत अत एव मुदमादधान
उत्पादयन्नश्वः । जातावेकवचनं । क्षणेन वीतनिद्रैः “अल्पभुग्वाग्मी
मितभाष्यनसूयक” इति सौभाग्यलक्षणादिति भावः । भूमिपतिरश्रा-
वि श्रुतः अश्वस्य शब्दोऽश्रावीत्यर्थः । वीणाः श्रूयन्ते भेर्यः श्रू-
यन्त इत्यादिवत् शब्दधर्मः शब्दिदूषणवच्यते । स्वभावोक्तिर-
लङ्कारः ॥ ५८ ॥

उत्साय दर्पचलितेन सहैव रज्ज्वा कीलं प्रयत्न-
परमानवदुर्ग्रहेण॥आकुल्यकारि कटकस्तुरगेण
तूर्णमश्वेति विद्रुतमनुद्रवताश्वमन्यम् ॥ ५९ ॥

उत्सायोति । दर्पाञ्चलितेनोच्चलितेन अत एव रज्ज्वा पाशेन सह
कीलं शंकुं । शङ्कावपि द्वयोः कीलेत्यमरः । उत्साय उत्पाट्य तूर्णं
विद्रुतं धावन्तं अन्यमश्वं अश्वेत्यनुद्रवता वडवेति भ्रान्त्यानुधावता
प्रयत्नपरैर्गृहीतुं प्रयतमानैरपि मानवैर्मनुष्यैर्दुर्ग्रहेण तुरंगेण कटकः शि-
विरमाकुल्यकारि आकुलीकृतः । आकुलशब्दादभूततद्भावे चिवः “अ-
स्य च्वावि”तीकारः करोतेः कर्मणि लुङि चिणो लुङ् ॥ ५९ ॥

अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्मधाराः प्रसाधयि-
तुमव्यतिकीर्णरूपाः॥ सिद्धं मुखे नवसु वीथि-
षु कश्चिदश्वं वल्गाविभागकुशलो गमयाम्बभूव ६०

अव्याकुलामेति । वल्गा मुखरज्जुः सा चोत्क्षिप्तादिभेदेन चतुर्द-
शविधा । तदुक्तं हयलीलावत्याम् । “उत्क्षिप्ता शिथिला तथोत्तर-
वती मन्दा च वैहायसी विक्षिप्तैककरार्द्धकन्धरसमोत्कीर्णा विभक्ता
तथा । अत्युत्क्षिप्ततलोद्धृतेखलु तथा व्यागूढगोकर्णिके वाहानां कथि-
ताश्चतुर्दशविधा वल्गाप्रभेदा अमी”इति । तल्लक्षणानि तु तत्रैव द्रष्ट-
व्यानि अत्र तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । तस्या विभागो विविच्य
प्रयोगः तत्र कुशलो वल्गाविभागकुशल इति षड्विधप्रेरणाभिज्ञ इत्यर्थः ।
वल्गाग्रहणस्य रागाद्युपलक्षणत्वात् । यथाह भोजः “वाहनं प्रति-
वाहानां षड्विधं प्रेरणं विदुः । रागावल्गाकषापाष्णिप्रतोदरवभेदतः”
इति । कश्चित् कश्चन वाहकः अव्याकुलं समग्रमत्रस्तमिति यावत् ।
प्रकर्षेण कृतं प्रकृतं सज्जितमित्यर्थः । मुखे मुखकर्मणि सिद्धं सि-
द्धिमन्तमश्वं चतुष्कारख्ये गतिविशेषे मुखे संस्थानविशेषादिविशेषण-
विशिष्टमश्वमित्यर्थः । तदुक्तं रेवतोत्तरे । “सृक्काधरोष्ठसितफेनलवा-
मिरामफूत्कारवायुपदमुन्नतकन्धराग्रम् । नीत्वोपकुञ्चितमुखं नवलो-
हसाम्यमश्वं चतुष्कसमये मुखसिद्धमाहुः ॥” इति । उत्तरधेयकर्म
युद्धाद्युत्तरकाले धेयं विधेयं प्रयोज्यं यत्कर्म क्रिया तद्रूपा इत्यर्थः ।

अव्यतिक्रीर्णरूपा असंकीर्णरूपा धारा गतिभेदः । ‘अश्वानान्तु गतिधारा विभिन्ना सा च पञ्चधा । आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतमि’ति वैजन्यती । ‘गतयोऽमूः पञ्च धारा’इत्यमरश्च अश्वशास्त्रे तु संज्ञान्तरेणोक्ताः । “गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा । पूर्णवेणा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्तिताः । एकैका त्रिविधा धारा इयशिक्षाविधौ मता । लघ्वी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत्क्रमादि”ति । तथा च पञ्चदशविभेदा भवन्ति । ताः पञ्च धाराः प्रसाधयितुं परिचेतुं नवसु वीथिषु संचारस्थानेषु गमयाम्बभूव । वीथयो नवाश्वानां सर्वत्र धारा दार्ढ्यार्थाः परिमिताः प्रचारदेशाः ताश्च तिस्र इत्येके नवेत्यन्ये तत्रोत्तरपक्षमाश्रित्योक्तं कविना नवस्त्विति । यथाह भोजः । “वीथ्यस्तिस्त्रोऽथ धाराणां लघ्व्यो मध्योत्तमाः क्रमात् । तासां स्याद्वनुषां मानमशीतिर्नवतिः शतम् । श्रेष्ठमध्योत्तमानां तु वाजिनां वीथिकाः स्मृताः । नवानां कथिता वीथ्यो दुष्टानां क्रमणक्रमे । अन्येषामपि सर्वत्र गतिदाढ्यार्थमीरिताः । समोन्नता सा विषमाम्बुकीर्णा शुद्धा नताग्रा तृणवीरुदादया । स्थाणुप्रकीर्णोपलसम्प्रकीर्णा पार्श्वोन्नताख्या नवधेति वीथ्यः । सर्व्ववीथिषु यो वाजी दृढशिक्षासमन्वितः । तेन राजारणे नित्यं सृगयायां मदं व्रजेदि”ति । अन्ये तु उरसाल्यादयो गतिविशेषा वीथय इत्याहुः । “उरसाली वरश्चाली पृथुलो मध्यनामकः । आलीढः शोभनैरङ्गैः प्रत्यालीढस्तथापरः । उपधेनव उक्तं च पादचाली च सर्व्वगः । निर्दिष्टा वीथयस्त्वेता” इति ॥ ६० ॥

मुक्तास्तृणानि परितः कटकं चरन्तस्त्रुटयाद्वितानतनिकाव्यतिषङ्गभाजः ॥ सस्रुः सरोषपरिचारकवार्ध्यमाणा दामाञ्चलस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥ ६१ ॥

मुक्ताइति । मुक्ताविहारार्थमुत्सृष्टा अत एव कटकं शिविरं परितः । ‘अभितः परितः’ इत्यादिना द्वितीया । तृणानि चरन्तो भक्षयन्तः त्रुट्यन्तीषु छिन्नासु वितानतनिकासु पटमण्डपरज्जुषु व्यतिषंगं सङ्गं भजन्तीति तथोक्ताः । अत एव सरोषैः परिचारकैः

किङ्करैर्वार्यमाणाः अपसार्यमाणाः तुरगा दामाञ्चलानि पादपाशाः ।
 'दामाञ्चलं पादपाशे' इति वैजयन्ती । दुष्यवरत्राबन्धनशङ्कव इति
 केचित् । तेषु स्खलितेन लोलानि पदानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
 तथा सञ्चुरपसञ्चुः ॥ ६१ ॥

उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघूलपौघसौहित्यनिःस-
 हतरेण तरोरधस्तात् ॥ रोमन्धमन्थरचलद्गुरु-
 सास्त्रमासाञ्चके निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण ॥ ६२ ॥

उत्तीर्णेति । उत्तीर्णभारमवरोपितावपनं अत एव लघुः तेन तथो-
 क्तेन तथाप्यलघुना उलपानां बल्वजवृणानां ओघेन यत्सौहित्यं
 पूर्तिः । 'पर्याप्तमुपसम्पन्नं पूर्तिः सौहित्यमुच्यते' इति इलायुधः । तेन
 निस्सहतेरेणात्यन्तमसहतेरेण बाह्यभारावतारेऽप्यन्तरगुरुभोजना-
 दुरूढभवतेत्यर्थः । सहेः निःपूर्वात् पचाद्यजन्तात्तरप् प्रत्ययः । 'उलपा
 बल्वजाः प्रोक्ता' इति विश्वः । औक्षकेण उक्षणां समूहेन । 'गोत्रोक्षे'
 त्यादिना वुञ् प्रत्ययः । तरोरधस्तात्तरुतले रोमन्धः पशूनां चर्वित-
 चर्वणं तेन मन्थरं मन्दं चलन्त्यो गुर्व्यः सास्त्रा गलकम्बलानि यस्मिन्
 कर्मणि तद्यथा तथा । 'सास्त्रा तु गलकम्बलः' इत्यमरः । किञ्च निमी-
 लन्ति मुखान्मुकुलीभवन्ति अलसानि चेक्षणानि यस्मिन्कर्मणि तत्
 यथा तथा आसाञ्चके आसितम् । 'आस उपवेशने' भावे लिट् । 'द-
 यायासश्चे'त्याम्प्रत्ययः । 'कञ्चानुप्रयुज्यते लिट्' इति कञोऽनुप्र-
 योगः । इतः प्रभृत्याचतुष्टयात्स्वभावोक्तिः ॥ ६२ ॥

मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिरर्द्धचन्द्रशृङ्गैः शि-
 खाग्रगतलक्ष्ममलं हसद्भिः ॥ उच्छृङ्खितान्य-
 वृषभाः सरितां नदन्तो रोधांसि धीरमवचस्क-
 रिरि महोक्षाः ॥ ६३ ॥

मृत्पिण्डेति । मृत्पिण्डैर्वप्रक्रीडालग्नैर्धृत्स्वण्डैः शेखरिताः सञ्जात-
 शेखराः कोटयोऽग्राणि येषां तैरत एव शिखाग्रगतमुमयकोव्यन्तर्मतं
 लक्ष्मैव मलं यस्य स एवम्भूतं श्वेतमर्द्धचन्द्रं हसद्भिरित्यतिसयोक्ति-
 भेद इत्युक्तम् । अभूतोपमेति मतान्तरम् । शृङ्गैर्विषाणैरुच्छृङ्गा उत्प-

तितशृङ्गाः कृता उच्छृङ्गिताः अन्यवृषभाः प्रतिवृषभा यैस्ते अत
एव घीरं गम्भीरं नदन्तो गर्जन्तः महान्त उक्षाणो महोक्षाः ।
'अचतुरे'त्यादिना निपातात्साधुः । सारितां रोधांसि अवचस्करिरे
आलिलिखुः इषाद्भुरुजुरित्यर्थः । अवपूर्वात्किरतेः कर्तरि लिट् 'किर-
तेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यमि'त्यात्मनेपदम् 'ऋ-
च्छत्युतामि'ति गुणः, 'अवाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने'इति सुडा-
गमः ॥ ६३ ॥

मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्भंक्त्वा परा-
ननडुहो मुहुराहवेन ॥ ऊर्जस्वलेन सुरभीरनु
निःसपत्नं जग्मे जयोद्धरविशालविषाणमुक्षणा ६४

मेदस्विन इति । ऊर्जो बलमस्यास्तीति तेन ऊर्जस्वलेन बलिना ।
'ज्योत्स्नातमिस्त्रे'त्यादिना निपातः । उक्षणा वृषभेण मेदस्विनो मां-
सलान् । 'अस्मायामेधास्त्रजो विनिः' इति विनिः । अत एव सर-
भसं सत्वरमुपगतान् अभिकामयन्त इत्यभीकान् कामुकान् । 'कम्रः
कामयिताभीक'इत्यमरः । 'अनुकाभिकाभीकः कमिते'ति निपातः ।
पराननडुहो बलीवर्दान् मुहुराहवेन युद्धेन भंक्त्वा निर्जित्य जयेनोद्धरे
निर्भरे । 'ऋक्पूरि'त्यादिना समासान्तः । विशाले च विषाणे य-
स्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा निःसपत्नमप्रतिपक्षं सुरभीरनु गवां पृ-
ष्ठतः । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । जग्मे गतम् ।
भावे लिट् ॥ ६४ ॥

विभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधिं प्रत्यग्रता-
मतिरसामधिकं दधन्ति ॥ लोलौष्ठमौष्ट्रकमुद-
ग्रमुखं तरूणामभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्ल-
वानि ॥ ६५ ॥

विभ्राणमिति । जायतिमतीं दैर्घ्यवतीं न च वृथा दैर्घ्यमित्याह
अवृथोति । उच्चैस्तपल्लवग्रहणत्सकलामित्यर्थः । शिरो धीयतेऽस्या-
मिति शिरोधिं ग्रीवाम् 'शिरोधिः कन्धरेत्यपी'त्यमरः । 'कर्मण्य-
धिकरणे चे'ति किमत्ययः । विभ्राणं दधानं उदग्रमुखं पल्लवग्रहणा-

र्यमूर्ध्वोत्क्षिप्ततुण्डमौष्ट्रकमुष्ट्रसमूहः । 'गोत्रोक्षे'त्यादिना वुञ् । अति-
शायितो रसः स्वादो यस्यां तामतिरसां प्रत्यग्रतामभिनवत्वं दधन्ति
दधति । "वा नपुंसकस्ये"ति वैकल्पिको नुमागमः । अभ्रं लिह-
न्तीत्यभ्रंलिहान्युच्चतराणि । "वहाभ्रे लिहः" इति खश् प्रत्ययः,
'अरुर्द्विषदि'त्यादिना नुमागमः । तरूणां नवपल्लवानि । 'पल्लवो-
ऽस्त्री किसलयमि'त्यमरः । लोलौष्ठं यथा तथा "ओत्वोष्ठयोः समा-
से वे"ति पररूपं वक्तव्यम् । लिलिहे आस्वादयामास जघासे-
त्यर्थः ॥ ६५ ॥

सार्द्धं कथञ्चिदुचितैः पिचुमर्दपत्रैरास्यान्तराल-
गतमाभ्रदलं भ्रदीयः ॥ दासेरकः सपदि संव-
लितं निषादैर्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६ ॥

सार्द्धमिति । उचितैरभ्यस्तैः । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यामि'ति
यादवः । पिचुमर्दपत्रैर्निम्बदलैः सार्द्धम् । 'पिचुमर्दश्च निम्ब'इत्यम-
रः । कथञ्चित्प्रमादादास्यान्तरालगतं मुखान्तर्गतं भ्रदीयो मृदुत-
रमाभ्रदलं चूतपल्लवं दासेरकः उष्ट्रः पुरा निषादैः म्लेच्छैः संवलि-
तं विप्रं पतगराड् गरुत्मानिव निर्जगार उद्गोर्णवान् । पुरा किल कु-
तश्चित्कारणात् म्लेच्छभक्षणे तैः सहान्तः प्रविश्य गलं दहन्तं विप्रं
गरुड उज्जगारेति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ॥ ६६ ॥

स्पष्टं बहिः स्थितवतेऽपि निवेदयन्तश्चेष्टाविशे-
षमनुजीविजनाय राज्ञाम् ॥ वैतालिकाः स्फुट-
पदप्रकटार्थमुच्चैर्भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु
पेठुः ॥ ६७ ॥

स्पष्टमिति । बहिः स्थितवतेऽपि अनुजीविजनाय । राज्ञोऽवसर-
कांक्षिण इति भावः । राज्ञां चेष्टाविशेषं तत्कालोचितचरित्रविशेषं
स्पष्टं निवेदयन्तः तद्व्यञ्जकैप्रबन्धपाठरिति भावः । कलगिरो मधुर-
वाचो वैतालिका मङ्गलपाठकाः अवसरेषु तद्वेलासु स्फुटैः प्रसिद्धैः
पदैः प्रकटः प्रकाशोऽर्थोऽभिधेयं यस्मिन् कर्मणि तद्यथातथा उच्चैः

भोगावलीः प्रबन्धान् पेटुः पठन्ति स्म । “अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटी”त्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ ६७ ॥

उन्नम्रताम्रपटमण्डपमण्डितन्तदानीलनागकु-
लसंकुलमावभासे ॥ सन्ध्यांशुभिन्नवनकर्बुरि-
तान्तरीक्षलक्ष्मीविडंबि शिविरं शिवकीर्त्तनस्य ६८

उन्नमेति। उन्नम्रैरुन्नतैस्ताम्रैः धातुरक्तैः पटमण्डपैर्दूष्यैर्मण्डितं आ-
समन्तान्निलैर्नागकुलैर्गजसंघैः संकुलं अत एव सन्ध्यांशुभिन्नैः सन्ध्या-
रागसम्भिन्नैर्धनैर्मघैः कर्बुरितस्य चित्रीकृतस्यान्तरीक्षस्य लक्ष्मीं वि-
डम्बयत्यनुकरोतीति तत्तथोक्तं शिवकीर्त्तनस्य मङ्गलकीर्त्तः कृष्णस्य
तच्छिविरं कटकमावभासे मनोहरमभूदित्यर्थः । उपमालङ्कारः॥६८॥

धरस्योद्धर्त्तासि त्वमिति ननु सर्वत्र जगति प्र-
तीतस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापिपयिषुः ॥ उ-
पालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ बला-
क्रान्तः क्रीडद्द्विरदमथितोर्वारुहरवैः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाधकविकृतौ शिशुपालवधे महाका-
व्ये पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

धरस्येति। बलैः सैन्यैराक्रान्तो गिरिपती रैवतकः क्रीडद्द्विर्विहर-
माणैर्द्विरदैर्मथितानां भग्नानामूर्वीरुहाणां वृक्षाणां रवैः शब्दैर्निमित्तेन
श्रीपतिं हरिम् । नन्वङ्ग त्वं धरस्य पर्वतस्योद्धर्ता उद्धारकोऽसी-
ति सर्वत्र जगति प्रतीतः प्रसिद्धः । गोवर्द्धनोद्धरणादिति भावः ।
तत्तर्हि किं किमर्थं अतिभरमतिभारवन्तं मामधः प्रापिपयिषुः प्राप-
यितुमिच्छुरसि । प्रापयतेः सन्नन्तादुपत्ययः । इत्युच्चैरुपालब्धेव
आकृष्यदिवेत्युन्मेषा । उपाङ्गपूर्वाङ्गभेर्लुङ् ‘एकाच उपदेश’इति
नेट् “क्षपस्तथोर्धोधि”इति तकारस्य घकारः “धि चे”ति सिचः स-
कारलोपः । शिखरिणी वृत्तम् । “रसै रुद्रैश्चिन्ना यमनसमलागः
शिखरिणी”ति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमूरिविरचिते माघकाव्य
व्याख्याने सर्वङ्गषाख्ये पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥

अथ ऋतुवर्णनं प्रस्तौति—

अथ रिरंसुमभुं युगपद्गिरौ कृतयथास्वतरुप्रस-
वश्रिया ॥ ऋतुगणेन निषेवितुमादधे भुवि पदं
विपदन्तकृतं सताम् ॥ १ ॥

अथेति । अथ सेनानिवेशानन्तरं गिरौ रैवतके रिरंसुं रन्तुमिच्छुं ।
रमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । एतेन ऋतुवर्णनप्रवृत्तेः प्रभुचित्तवृत्तिज्ञानपूर्व-
कत्वमुक्तम् । सतां साधूनां विपदामन्तं करोतीति विपदन्तकृत् । कि-
म् । तं विपदन्तकृतं । सेव्यमिति भावः । अमुं हरिं निषेवितुं स्वतरु-
न् स्वस्वनियतवृक्षान् अनतिक्रम्य यथास्वतरु । याथार्थ्येऽव्ययी-
भावः । यथास्वतरु स्थिता प्रसवश्रीः पुष्पफलसम्पत्तिः यथास्वतरुप्र-
सवश्रीः । 'प्रसवस्तु फले पुष्पे' इत्यमरः । शाकपार्थिवादिषु द्रष्ट-
व्यः । सा कृता येन तेन कृतयथास्वतरुप्रसवश्रिया यथास्वतरुकृत-
प्रसवश्रियेत्यर्थः । ऋतुगणेन युगपद्भुवि पदमादधे आहितं । युगपद्वृत्त-
गणः प्रादुरभूदित्यर्थः । नह्यवसरं सेवकाः क्षिपन्तीति भावः । अ-
त्र सर्गे सर्वत्र यमकशब्दालङ्कारः । तल्लक्षणं तूक्तं चतुर्थे । अर्था-
लङ्कारस्तु यथासम्भवमूह्यः । अस्मिन्सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । 'द्रुत-
विलम्बितमाह नभौ मरावि'ति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ लोकवेदयोः प्राथम्येन व्यवहारादसन्तमादौ वर्णयति—

नवपलाशपलाशवनं पुरःस्फुटपरागपरागतप-
ङ्कजम् ॥ मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरभिं
सुरभिं सुमनोभरैः ॥ २ ॥

नवेति । स हरिः पुरोऽग्रे प्रथमं वा नवपलाशाणि नूतनपर्णाणि
पलाशवनानि किंशुककाननानि यस्मिंस्तं नवपलाशपलाशवनं ।
बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिः । 'पलाशः किंशुके पत्रे पलाशमि'ति वि-
श्वः । स्फुटानि विकचानि परागै रज्जोभिः परागतानि व्याप्तानि च
पङ्कजानि यस्मिन् तं स्फुटपरागपरागतपङ्कजं मृदुलाः कोमला अत

एव तान्ताः जातपसमये किञ्चित् म्लानाः लतान्ताः पल्लवा यस्मि-
न् तं वृद्धलतान्तलतान्तं सुमनोभरैः पुष्पसमृद्धिभिः सुरभिं सुगन्धि-
सुरभिं वसन्तमलोकयदपश्यत् । 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवस-
न्तयोः । सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवादे'ति विश्वः । इह प्रतिपा-
दं प्रथमाक्षरद्वयात्परतोऽक्षरत्रयादृष्टिरूपयमकप्रक्रमान्नुत्थपादेऽपि
तदेव यमकम् । एकस्मादप्यपरमिति सजातीयसंस्थाष्टिः ॥ २ ॥

विलुलितालकसंहतिरामृशन्मृगदृशां श्रम-
वारि ललाटजम् ॥ तनुतरङ्गततिं सरसां दल-
त्कुवलयं वलयन्मरुदाववौ ॥ ३ ॥

विलुलितेति । विलुलितालयसंहतिर्विधुतचिकुरनिकरः सन् मृ-
गदृशां ललाटजं श्रमवारि स्वेदमामृशन्परिमृजन्मन्द इति भावः ।
सरसां तनुतरंगततिं दलन्ति विकसन्ति कुवलयानि यस्मिन् कर्मणि
तद्यथा तथा वलयन् चालयन् शीतल इति भावः । मरुद्वसन्तवायु-
राववौ आवाति स्म ॥ ३ ॥

तुलयति स्म विलोचनतारकाः कुरवकस्तवक-
व्यतिषङ्गिणि ॥ गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये म-
लिनिमालिनि माधवयोषिताम् ॥ ४ ॥

तुलयतीति । कुरवकस्तवके व्यतिषङ्गिणि लग्ने अत एव गुणवतः
शुक्लगुणस्य कुरवकस्तवकस्याश्रयेणाश्रयणेन लब्धो गुणोदयो निज-
नीलिमगुणोत्कर्षो येन तस्मिन् । घवले नीलस्य स्फुरणादिति भावः ।
अलिनि भ्रमरे मलिनस्य भावो मलिनिमा कृष्णत्वं माधवयोषित
हारिवधूनां विलोचनानां तारकाः कनीनिकाः । 'तारकाक्ष्णः क-
नीनिके'त्यमरः । तुलयति स्म समीचकार तद्वद्भावित्यर्थः । तु-
लाशब्दात्सदृशपर्याया 'तत्करोती'ति ण्यन्ता 'लुट् स्मे' इति भूते
लट् । उपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

स्फुटमिवोज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभिर्युतमशोकम-
शोभत चम्पकैः ॥ विरहिणां हृदयस्य भिदाभू-
तः कपिशितं पिशितं मदनान्निना ॥ ५ ॥

स्फुटमिति । उज्ज्वलकांचनकान्तिभिः शुद्धसुवर्णप्रभैश्चम्पकैर्युतं
चम्पकसमूहमध्यगतमित्यर्थः । स्फुटं विकचमशोकपुष्पं भिदा भेदः ।
“षिद्धिदादिभ्योऽङ्” । तां विभर्ति यत्तस्य भिदाभृतो भिन्नस्य विर-
हिणां हृदयस्य हृदयपिण्डस्य सम्बन्धि मदनाग्निना कपिशितं कपि-
शीकृतं पिशितं मांसमिवाशोभतेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

स्मरद्भुताशनमुर्मुरचूर्णतां दधुरिवाभ्रवणस्य र-
जःकणाः ॥ निपतिताः परितः पथिकव्रजानुप-
रि ते परितेपुरतो भृशम् ॥ ६ ॥

स्मरेति । आभ्रवणस्य चूतवनस्य । ‘आभ्रश्चूतो रसालश्चे’त्य-
मरः । ‘प्रनिरन्तः शरे’त्यादिना वननकारस्य णत्वम् । रजःकणाः
परागचूर्णाः स्मरद्भुताशनः कामाग्निः स एव मुर्मुरस्तुषाग्निः । ‘मु-
र्मुरस्तु वृषानले’इति वैजयन्ती । तस्य चूर्णतां दधुरिवेत्युत्प्रेक्षा ।
अतो मुर्मुरचूर्णत्वादेव परित उपरि निपतिताः ते रजःकणाः पन्थानं
गच्छन्तीति पथिकाः । “पथः कन्नि”ति कन्प्रत्ययः । तेषां व्रजान्
भृशं परितेपुः परितापयामासुः । अतो मुर्मुरचूर्णत्वोत्प्रेक्षणमिति
भावः ॥ ६ ॥

रतिपतिप्रहितेव कृतक्रुधः प्रियतमेषु वधूरनु-
नायिकाः ॥ वकुलपुष्परसासवपेशलध्वनिरगा-
न्निरगान्मधुपावलिः ॥ ७ ॥

रतिपतीति । प्रियतमेषु विषये कृतक्रुधः कृतरुषः ‘प्रतिष्ठा रु-
द्रक्रुधौ स्त्रियामि’त्यमरः । वधूरनुनायिकाः कुपितस्त्रीरनुनेष्यन्ती ।
“तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामि”ति भविष्यदर्थे ण्वुल् प्रत्य-
यः, “अकेनोर्भविष्यदाघमर्ण्ययोरि”ति षष्ठीप्रतिषेधादधूरिति द्वि-
तीया । रतिपतिना कामेन प्रहिता प्रेषितेव तद्वाणीश्रवणानन्तरमेव
तासां कोपत्यागदर्शनादियमुत्प्रेक्षा । वकुलपुष्पाणां रसो मकरन्दः
स एवासवस्तेन तत्पानेन पेशलध्वनिर्मधुरस्वरा मधुपावलिः । क-
र्त्री । न गच्छतीत्यगस्तस्माद्दृक्षान्निरगान्निर्गता । “इणो गा लु-
ङी”ति गादेशः ॥ ७ ॥

प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधिताः किमपि काम्य-
गिरा परपुष्टया॥प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छि-
दुरयादुरयाचितमङ्गनाः ॥ ८ ॥

प्रियसखीति । गुरोर्महतो मत्सरस्य द्वेषस्य छिदुरया छेज्या ।
“विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” इति कुरच्काम्यगिरा ग्राह्यवाचा पर-
पुष्टया कोकिलया प्रियसख्या सदृशं यथा तथा किमपि परैर्दुर्बोधं
रहस्यं हितं प्रतिबोधिता उपदिष्टा अङ्गनाः प्रियतमाय अयाचितं
अप्रार्थितमेव वपुर्निजाङ्गमदुरर्पयामासुः । ददातेर्लुङि ‘गातिस्थे’ त्या-
दिना सिचो लुक् । कोकिलाकूजितश्रवणानन्तरमेवाङ्गार्पणादौ-
त्सुक्यहेतुकार्यन्तरङ्ग्येव तथा किमपि बोधिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मधुकरैरपवादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरि-
णा इव॥कलतया वचसः परिवादिनीस्वराजि-
ता रजिता वशमाययुः ॥ ९ ॥

मधुकरैरिति । मधुकरैः । कर्तृभिः । अपवादं मृगवञ्चनाय घ-
ण्टादिकुत्सितवाद्यं कुर्वन्तीत्यपवादकराः व्याधास्तैरिव पथिकाः
हरिणा इव परिवादिनीस्वरजिता वीणाविशेषध्वनिजयिन्या ।
‘सप्तभिः परिवादिनी’त्यमरः । जेः क्तिपि तुक् । वचसो गीतस्य
कलतया । माधुर्येण । करणेन । रजिता आकृष्टाः सन्त इत्यर्थः । रञ्जे-
पर्यन्तात्कर्मणि क्तः “रञ्जेणौ मृगरमणे” इति उपधानकारलोपः । द्वे-
होपमानमृगसादृश्यादौपचारिकं मृगत्वं उपमेयेषु पथिकेष्वस्तीत्यवि-
रोधः । स्मृतिभुवः स्मरस्य मृगपातचिन्ताविषयत्वान्मृगग्रहणग-
र्तदेशस्य च वशमाययुः । यथा व्याधगानासक्त्या गर्ते मृगाः पतन्ति
तद्वन्मधुकरदुङ्काराकृष्टाः पान्थाः स्मरपारवश्यं भेजुरित्यर्थः । अने-
कैवेयमुपमा ॥ ९ ॥

समभिसृत्वा रसादबलम्बितः प्रमदया कुसुमा-
वचिचीषया ॥ अविनमन्न रराज वृथेच्चकैरनृ-
तया नृतया वनपादपः ॥ १० ॥

समभिसृत्येति। प्रमदया । कर्त्र्या । कुसुमानामवाचिचीषयावचेतुमि-
च्छया । रिरंसयोति भावः । चिनोतेः सन्नन्ता “द प्रत्ययादि”ति
स्त्रियामकारप्रत्ययः “विमाषा चेरि”ति विकल्पात्कुत्वाभावः । रसा-
द्रागात्समभिसृत्य समागत्यावलंबितो हस्तेन गृहीतस्तथाप्यविनम-
न वशमयच्छन् अत एव वृथोच्चकैर्व्यर्थमुन्नतो वनपादपः । न तु ना-
गरिक इति भावः । न ऋतेत्यनृता असत्या तथा अनृतया नुर्भावो
नृता तथा नृतया पुंस्त्वेन रराज । ‘स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः
पुरुषा नर’इत्यमरः । यः कान्ताकरगृहीतोऽपि न द्रवति स नपुंस-
क एव लौकिकस्तु पुंस्त्वव्यपदेशो मिथ्येवेति भावः ॥ १० ॥

अथ कश्चित्स्वयं ग्रहाक्षेपसुखार्थं प्रियामलिपातेन भोषयंस्त्रिभिः कुं-
लकेनाह—

इदमपास्य विरागि परागिणीरलिकदम्बकम-
म्बुरुहां ततीः ॥ स्तनभरेण जितस्तवकानम-
न्नवलते वलतेऽभिमुखं तव ॥ ११ ॥

इदमित्यादि । स्तनभरेण साधनेन जिताभ्यां स्तवकाभ्यामा-
नमन्तो नवलता यया सा तथोक्ता तस्याः सम्बुद्धिर्जितस्तवका-
नमन्नवलते । स्तवकानमन्नवलतोपमे इत्यर्थः । अत एवेदं विरागि
विरक्तिमदलिकदंबकं परागिणीः परागवतीरिति विरक्तिहेतूक्तिः ।
अम्बुरुहां ततीरपास्य तवाभिमुखं वलते चलति । विशिष्टलता भ्रमा
दिति भावः । तथा च भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ११ ॥

अथालेस्तदभिमुखामने कारणमाह—

सुरभिनिश्वसिते दधतस्तृषं नवसुधामधुरे च
तवाधरे ॥ अलमलेरिव गन्धरसावमू मम न
सौमनसौ मनसो मुदे ॥ १२ ॥

सुरभीति । तव सुरभिनिश्वसिते निश्वासमारुते नवसुधावन्मधुरे
अधरे च तृषं तृष्णां दधतो दधानस्यालेर्ध्रमरस्य ममेवामू उपलभ्य-
मानौ सुमनसां पुष्पाणां सबन्धिनौ सौमनसौ गन्धरसौ सौरभमा-
धुर्ये मनसोऽन्तःकरणस्य मुदे नालं न पर्याप्तौ अतस्त्वद्गदनरसग-

न्धलोभादागच्छतीत्यर्थः । 'नमः स्वस्ती'त्यादिना चतुर्थी । अत्र कान्ताकर्तृकस्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखार्थिनः प्रियस्य तद्ग्रहयोरेतोरलेरेवागमनहेतुत्वेनात्र दृष्टान्तेन मुखसौरभरसलोभकुसुमवैराग्ययोर्वर्णयितुमौचित्याद्यमकानुसारेण विप्रलुष्टेनापि ममशब्देनेवशब्दस्यान्वयः । वल्लतेऽभिमुखं तव अलिभयादिव सस्वज इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यामलेः प्रकृतत्वेनोपमेयत्वावगमात् । अन्यथा मध्ये तद्वैपरीत्ये तद्विरोधादित्यलमहिवलनाध्वमार्गणेन । अत्रोपमानप्रासयमकानां तावद्विजातीयानां संसृष्टिः स्पष्टैव । तथा यमकानां त्रयाणां चतुर्थपादादावेकरमादक्षरात् द्वाभ्यां त्रिभ्यश्च परतोऽक्षरत्रयावृत्तिलक्षणानां स्थितत्वात् सजातीयसंसृष्टिचेष्टा ॥ १२ ॥

इति गदन्तमनन्तरमङ्गना भुजयुगोन्नमनोच्च-
तरस्तनी ॥ प्रणयिनं रभसादुदरश्रिया वलि-
भयालिभयादिव सस्वजे ॥ १३ ॥

इतीति । इतीत्थं गदन्तं प्रणयिनं अनन्तरं भुजयुगस्योन्नमनेनोच्चतरावत्युन्नतौ स्तनौ यस्याः सा । “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादि”ति ङीष् । वलिभया वलयो विद्यन्ते यस्यास्तया वलिभया । “तुन्दिवलिवटेर्भ”इति मप्रत्ययः । उदरश्रिया मध्यशोभया उपलक्षिता अङ्गना अलिभयादिव रभसात्सस्वजे आलिलिङ्ग । वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः । ‘ष्वञ्ज परिष्वङ्गे’ इति धातोः कर्त्तरि लिट् । लज्जामन्मथमध्यस्था मध्येयं नायिका मता ॥ १३ ॥

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसम्भ्रसम्भृतशो-
भया ॥ चलितया विदधे कलमेखलाकलक-
लोऽलकलोलदृशान्यया ॥ १४ ॥

वदनेति । वदनस्य सौरभे सौगन्ध्ये लोभेन परिभ्रमता भ्रमरेण । हेतुना । यः सम्भ्रमस्तेन संभृतशोभया सम्पादितश्रिया चलितया अलि सम्भ्रमात् प्रस्थितया अत एवालकैरलकपातैर्लोलदृशा चञ्चलाक्ष्या अन्यया स्यन्तरेण कलो मेखलायाः कलकलः कोलाहलो विदधे विहितः । अलिभयादपसरन्त्याः काञ्चीगुणध्वनिरजनीत्यर्थः ।

एतेन चकितस्त्वमुक्तम् । चकितं भयसम्भ्रमः । अनुप्रासयमकयोः स-
जातीयशब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः स्पष्टैव तावत् । तथा यमकयोश्च
द्वयोः सजातीययोः चतुर्थपादादावेकस्मादक्षरात् द्वाभ्यां च पर-
तोऽक्षरत्रयावृत्तिलक्षणयोः स्थितत्वात् संसृष्टिः ॥ १४ ॥

अजगणन्गणशः प्रियमग्रतः प्रणतमप्यभिमा-
नितया न याः ॥ सति मधावभवन्मदनव्य-
थाविधुरिता धुरि ताः कुरुरस्त्रियः ॥ १५ ॥

अजगणन्निति । याः कुरुरस्त्रियो यादवाङ्गनाः गणशो बहुशः ।
“बद्धलपार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्यामि ”ति शस् प्रत्ययः । अग्रतः
प्रणतमपि प्रियं जातावेकवचनं प्रियानित्यर्थः । अभिमानिनीनां भा-
वोऽभिमानिता तया । “त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः” । ना-
जगणन्न गणयन्ति स्म । गणेश्वौरादिकाण्यौ चङि “ई च गण”इ-
त्यभ्यासस्य पाक्षिक इत्वाभावः । ताः कुरुरस्त्रियो मधौ वसन्ते
सति प्रवर्तमाने । ‘मधुश्चैत्रे वसन्ते चे’ति विश्वः । मदनव्यथाविधु-
रिताः विह्वलिताः सत्यः धुरि अग्रेऽभवन्नवर्तन्त । स्वयमेव पुरःप्र-
वृत्ता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितद्रुताशिलीमुखखाण्डि-
तविग्रहाः ॥ मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे किमु
मुहुर्मुमुहुर्गतभर्तृकाः ॥ १६ ॥

कुसुमेति । गतभर्तृकाः वियोगिन्यः । “नद्युतश्चे”ति कप् । अ-
पराः काश्चिदङ्गनाः कुसुमकार्मुकस्य कामस्य कार्मुके संहितैः दु-
र्बैर्जवनैः शिलीमुखैः शरैः खण्डितविग्रहाः पाटितशरीराः सत्यो
मरणमपि प्रतिपेदिरे मुहुः पुनःपुनः मुमुहुर्मुमुहुरिति किमु वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ कस्याश्चित्प्रोषितभर्तृकाया बन्धुजनसमाश्वासनं विशेषके-
णाह ।

रुरुदिशा वदनाम्बुरुहश्रियः सुतनु सत्यमल-

ङ्कुरणाय ते ॥ तदपि सम्प्रति सन्निहिते मधा-
वधिगमं धिगमङ्गलमश्रुणः ॥ १७ ॥

रुरुदिषेति । हे सुतनु शुभाङ्गि । “अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व” इति ह्रस्वत्वं
दीर्घोत्तरपदो बहुव्रीहिः अन्यथा मुणः स्यात् । रुरुदिषा रोदने-
च्छा अश्रुविमोचनमित्यर्थः । रुदः सन्नन्तादुप्रत्यये टाप् । ते तव
वदनाम्बुरुहश्रियः अलङ्कुरणाय सत्यं । रम्याणां विहृतिरपि श्रियं
तनोतीति न्यायादिति भावः । मम्यमानक्रियापेक्षत्वाच्चतुर्थी । तद-
पि तथापि सम्प्रति मधौ वसन्ते सन्निहिते सन्निहितोत्सवे सति अ-
श्रुणोऽधिगमं प्राप्तिसमङ्गलं धिक् । ‘धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः ।
‘धिगुप्यर्थादिषु त्रिष्वि’ति द्वितीया । अतो मा रुद इत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्यजति कष्टमसावचिरादसून्विरहवेदनयेत्यघ-
शङ्किभिः ॥ प्रियतया गदितास्त्वयि बान्धवै-
रवितथा वितथाः सखि मा गिरः ॥ १८ ॥

त्यजतीति । प्रियतया इष्टतया अवशाङ्किभिरनर्थोत्प्रेक्षिभिः । प्रे-
म पश्यति भयान्यपदेऽपीति भावः । बान्धवैस्त्वयि विषये गदिताः
उच्चारिताः कष्टं बत असौ बाला विरहवेदनया अचिरादसून् प्रा-
णास्त्यजति त्यक्ष्यति । “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वे”ति लट् । इ-
त्येवंविधा गिर उक्तीः हे सखि विगतं तथात्वं यासां ताः वितथाः
अनृताः । ‘वितथं त्वनृतं वच’ इत्यमरः । बहुव्रीहौ विशेष्यलिङ्गता
ब्राह्मणादित्वाद्भ्रस्वः ततो नञ्समासः । अवितथाः सत्याः मा वि-
तथाः मातृथाः वृथातिशोकेन मा मृथा इत्यर्थः । विपूर्वात्तनोतेर्लुङि
थास्, “तनादिभ्यस्तथासोरि”ति विभाषा सिधौ लुक्, ‘अनुदात्तो-
पदेशे’त्यादिनानुनासिकलोपः ‘न माङ्गयोगे’ इत्यङागमप्रतिषेधः १८

न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते महमसाविति ब-
न्धुतयोदितैः ॥ प्रणयिनो निशमय्य वधूर्बहिः
स्वरमृतैरमृतैरिव निर्ववौ ॥ १९ ॥

॥ विशेषकम् ॥

नेति । किञ्चासौ ते प्रणयी दूरगतो दूरस्थोऽपि महं वसन्तोत्स-

वं । 'मह उद्धव उत्सव' इत्यमरः । नातिवर्तते नातिक्रामति खलु इति बन्धुतया बन्धुसमूहेन । "ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्" इति तलप्रत्ययः । उदितैरुक्तैः । वदेः कर्मणि क्तः । ऋतैः सत्यवचनैः । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यगित्यमरः । बहिः प्रणयिनस्तदैव दैवादागतस्य प्रियस्य स्वरं कण्ठगतं शब्दं निशमय्य श्रुत्वा । 'शमु अदर्शने' इति चौरादिकात् ल्यप् मित्वाद्भ्रस्वः "ल्यपि लघुपूर्वादि" त्ययादेशः । वधूरमृतैः सुधाभिरिव निर्ववौ निर्ववार । वार्तेलिद् । निर्वाणं निर्वृतिः सुखमिति ॥ १९ ॥

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ॥ मधुकराङ्गनया मुहुर्नुमदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥

मधुरयेति । मधुरया मनोहरया मधुना वसन्तेन बोधिताः विकसिताश्च ता माधव्यश्च । पुष्पधर्मः पुष्पितासूपचर्यते । तासां माधवीनामतिमुक्तलतानाम् । 'अतिमुक्तः पुङ्कः स्याद्वासन्ती माधवी लते' इत्यमरः । मधुसमृद्ध्या मकरन्दसम्पदा समेधितमेधया संवर्द्धितप्रतिभया अत एवोन्मदयतीत्युन्मदो मदकरः । पचाद्यच् । तं ध्वनिं विभर्ति इत्युन्मदध्वनिभृत् तया मधुकराङ्गनया मुहुर्निभृताक्षरं लक्षणया स्थिरनादं यथा तथेत्यर्थः । अथवा सर्वः शब्दो वर्णात्मक एव व्यञ्जकविशेषाभावादस्फुट इति मतमाश्रित्योक्तं सर्वपथीनाः कवय इति । उज्जगे उच्चैर्गीतम् । गायतेरविवाक्षितकर्मत्वाद्भावे लिट् । 'बन्धवैषम्यराहित्यं समता पदगुम्फने' इति लक्षणात्समताख्यो गुणः ॥ २० ॥

अरुणिताखिलशैलवना मुहुर्विदधती पथिकान्परितापिनः ॥ विकचकिंशुकसंहातिरुच्चकैरुदबह्वहवहव्यवहश्रियम् ॥ २१ ॥

अरुणितेति । अरुणितान्यरुणीकृतानि आखिलानि शैलवनानि यया सा मुहुः पथिकानध्वगान् विराहिणश्च परितापिनः सन्तापवतो विदधती उच्चैरेवोच्चकैरुन्नता "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेरि" त्यक-

त्र प्रत्ययः । विकचा विकसिता या किंशुकसंहतिः पलाशकुसुमराशिः
सा दवहव्यवहश्रियं दवाग्रिशोभामुदवहत् । निदर्शनालंकारः । इति
वसन्तवर्णनम् ॥ २१ ॥

अथ ग्रीष्मवर्णनमारभते—

रवितुरङ्गतनूरुहृतुल्यतां दधति यत्र शिरीषर-
जोरुचः ॥ उपययौ विदधन्नवमल्लिकाः शुचि-
रसौ चिरसौरभसम्पदः ॥ २२ ॥

रवीत्यादि । यत्र शुचौ शिरीषरजसां रुचः कान्तयो रवितुर-
ङ्गतनूरुहृतुल्यतां सूर्याश्वरोमसावर्ण्यं दधति हरिद्वर्णा भवन्तीत्यर्थः ।
असौ शुचिर्ग्रीष्मः । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृंगाराषाढयोस्तथा ।
ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादिति विश्वः । नवमल्लिकाः । ‘पुष्पे जातीप्र-
भृतयः स्वर्लिगा’ इत्यमरः । “पुष्पमूलेषु बहुलमि”ति बहुलग्रहणात्
लुप् “लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने” इति स्त्रीलिङ्गता । चिरं चिरावस्था-
यिनी सौरभसम्पद्यासां ताः । स्थिरगन्धा इत्यर्थः । विदधत्कुर्वन्नुप-
ययौ प्राप्तः ॥ २२ ॥

दलितकोमलपाटलकुड्मले निजवधूश्वसिता-
नुविधायिनि ॥ मरुति वाति विलासिभिरुन्म-
दभ्रमदलौ मदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥

दलितेति । पाटलायाः अवयवाः पाटलाः । लुक्प्रकरणे “पुष्प-
मूलेषु बहुलमि”ति बहुलग्रहणादलुक् । ते च ते कुड्मलाश्च दलिताः
विभिन्नाः कोमलाः पाटलकुड्मला येन तस्मिन्निजवधूनां श्वसितं नि-
श्वासरमनुविधत्तेऽनुकरोतीति तथोक्ते । तादृशीत्यर्थः । उन्मदा भ्रम-
न्तश्चालयो यस्मिन्स्तस्मिन् उन्मदभ्रमदलौ मरुति ग्रीष्मानिले वाति
वहति सति । वातेर्लटः शत्रादेशः । विलासिभिर्विलसनशीलैः का-
मिभिः । “वौ कषलसकत्थस्रम्भः” इति घिनुण् प्रत्ययः । मदेन लौ-
ल्यं चापल्यमुपाददे मत्तैर्जातमित्यर्थः ॥ २३ ॥

निदधिरे दयितोरसि तत्क्षणरूपनवारितुषार-

भृतस्तनाः ॥ सरसचन्दनरेणुरनुक्षणं विचकरे
च करेण वरोरुभिः ॥ २४ ॥

निदधिर इति । वरोरुभिः स्त्रीभिः तत्क्षणस्रपनेन सद्यः सेकेन
वारितुषारभृतो जलशीकरधारिण इत्यर्थः । 'तुषारौ हिमशीकरावि'
ति शाश्वतः । स्तनाः दयितोरसि निदधिरे निहिताः । तेषां सन्ता-
पशान्तये स्नानार्द्रांगा एव आलिङ्गन्नित्यर्थः । किञ्च करेण पाणिना
सरस आर्द्रश्चन्दनपंकश्चानुक्षणं विचकरे विकीर्णः । किरतेः कर्मणि
लिट् "ऋच्छृत्युतामि"ति गुणः । करेणुकरोरुभिरिति पाठस्तु "ऊरु-
त्तरपदादौपम्ये"इत्यूङ्प्रसंगाद्धयेयः । इति ग्रीष्मवर्णनम् ॥ २४ ॥

अथ वर्षावतारमाह—

स्फुरदधीरतडिन्नयना मुहुः प्रियमिवागलितो-
रुपयोधरा ॥ जलधरावलिरप्रतिपालितस्वस-
मया समयजगतीधरम् ॥ २५ ॥

स्फुरदिति । स्फुरन्ती अधीरे चञ्चले तडितौ नयने इव तडि-
न्नयने यस्याः सा अगलिता अरिक्ता उरुपयोधरा मेघा यस्यां अन्य-
त्र ऊरु च पयोधरौ च ऊरुपयोधरम् । प्राण्यङ्गत्वाद्वद्वैकवद्भावः ।
न गलितं न पतितं यस्यां सा जलधरावलिर्मेघपङ्क्तिः । अत्र जलध-
रावलेः पयोधराणाञ्चावयवावयविभावात् पृथङ्निर्देशः । अप्रतिपा-
लितस्वसमया अनपेक्षितनिजवेला सती एकत्र यौगपद्यादन्यत्राधैर्या-
च्चेति भावः । जगतीधरं रैवतकम्भूधरम्प्रियमिव समयान् समाग-
च्छत् । यातेर्लङ् । पयोजगतीशब्दयोः पचाद्यजन्तेन धरशब्देन ष-
ष्ठीसमासः । अत्र विशेषणमहिम्ना जलधरावलौ नायिकात्वप्रतीतिः
समासोक्तिः सा तु प्रियमिवेत्युपमयाङ्गेन सङ्कीर्यते ॥ २५ ॥

गजकदम्बकमेचकमुच्चकैर्नभसि वीक्ष्य नवा-
म्बुदमम्बरे ॥ अभिससार न बल्लभमङ्गना न
चकमे च कमेकरसं रहः ॥ २६ ॥

गजेति । नभसि श्रावणमासे । 'नभाः श्रावणिकश्च स'इत्यमरः ।

अम्बरे व्योम्नि गजकदम्बकमिव मेचकं श्यामलम् । 'कालश्याम-
लमेचका' इत्यमरः । उच्चैरेवोच्चकैरुन्नतं नवाम्बुदं वीक्ष्य अङ्गना ए-
कः एकायनः रसो रागो यस्य तं एकरसं तिरस्कृततरसान्तरमि-
त्यर्थः । कं बल्लभं प्रियं रह एकान्ते न चकमे न कामयतेस्म तथा
नामिससार च सर्व्ववल्लभं सर्व्वापि तत्तदङ्गना चकमे अभिससार
चेति । नवाम्बुदस्योद्दीपकत्वातिशयोक्तिः । इह कामनापूर्व्वकत्वादभि-
सरणस्य तयोरर्थक्रमबलीयस्त्वन्यायेन यमकवशायातपाठक्रमबाधेन
योजना न्याय्यैव ॥ २६ ॥

अनुययौ विविधोपलकुण्डलयुतिवितानकसं-
वलितांशुकम् ॥ धृतधनुर्वलयस्य पयोमुचः
शबलिमा बलिमानमुषो वपुः ॥ २७ ॥

अनुययाविति । धृतधनुर्वलयस्य धृतेन्द्रचापमण्डलस्य पयोमुचो
मेघस्य सम्बन्धी शबलस्य भावः शबलिमा विचित्रता । “पृथ्वा-
दिभ्य इमनिज्वा” इतीमनिच्प्रत्ययः । विविधा नानावर्णा उपला म-
णयो ययोस्तयोः कुण्डलयोः युतिवितानकेन कान्तिपुञ्जेन संवलि-
ता मिलिता अंशवो निजनीलभासो यस्य तत्तथोक्तम् “शेषाद्वि-
भाषे”ति कप्प्रत्ययः । बलिमानमुषो बल्यसुराहङ्कारापहरस्य हरेर्व-
पुरनुययौ अनुचकार तद्ब्रह्मावित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ २७ ॥

द्रुतसमीरचलैः क्षणलक्षितव्यवहिता विटपै-
रिव मञ्जरी ॥ नवतमालनिभस्य नभस्तरो-
रचिररोचिररोचत वारिदैः ॥ २८ ॥

द्रुतेति । द्रुतसमीरेण शीघ्रमारुतेन चलैर्वारिदैः क्षणं लक्षिता च
व्यवहिता च सा क्षणलक्षितव्यवहिता । क्षणिकाविर्भावतिरोधानेत्य-
र्थः । स्नातानुलितवत्पूर्व्वकालिके' त्यादिना समासः । अचिरं रो-
चिर्यस्याः सा अचिररोचिर्विद्युत् द्रुतसमीरचलैः विटपैः शाखाभिः
क्षणलक्षितव्यवहिता नवतमालनिभस्य नवतमालेन सदृशस्य तद-
न्नीलस्येत्यर्थः ॥ नित्यसमासः । नभस्तरुरिव तस्य नभस्तरोर्मञ्जरी
गुच्छ इवारोचत । उपमालङ्कारः । अत्र नभस्तरोर्नभःश्रेष्ठस्येति व्या-

ख्याने तरुशब्दस्य व्याघ्रादिवच्छेष्टार्थगोचरत्वात्तमालशब्देन विशेषवाचिना तन्नीलसामान्येन पौनरुक्त्यमिति वल्लभः । तमालशब्दस्येन्द्रनीलवन्नैल्यमात्रोपमानत्वात्तरुशब्दस्य स्वार्थवृत्तित्वेऽपि न पौनरुक्त्यमित्यन्ये ॥ २८ ॥

पटलमम्बुमुचां पथिकाङ्गना सपदि जीवित-
संशयमेष्यती ॥ सनयनाम्बुसखीजनसंभ्रमा-
द्विधुरवन्धुरवन्धुरमैक्षत ॥ २९ ॥

पटलमिति । पथिकाङ्गना काचित्प्रोषितमर्तुका अतएव सपदि जीवितसंशयं मरणमेष्यती निश्चितमरणेत्यर्थः । “आच्छीनद्योर्नुमि”-ति विकल्पाव्रुमभावः । अत एव सनयनाम्बोः सबाष्पस्य सखीजनस्य सम्भ्रमात्क्षोभात् विधुरवन्धुः सम्भ्रमदर्शनात् विह्वलवन्धुजना सती अम्बुमुचां पटलं अवन्धुरमशोभनं । सदैन्यरोषमिति यावत् । ऐक्षत । ईक्षतेर्लङ् “आटश्चे”ति वृद्धिः । इह विरहवेदनाक्षमा या नाथिका सा मरणसाधनमेव पटलावेक्षणवर्णनायां तदुद्योगलक्षणा मरणावस्थोक्ता सा हि द्विविधा तदुद्योगस्तद्योगश्चेत्याहुः । ‘दृडमन-सङ्गसङ्कल्पा जागरः लशता रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दशे’त्यवस्थासंग्रहः ॥ २९ ॥

प्रवसतः सुतरामुदकम्पयद्विदलकन्दलकम्पन-
लालितः ॥ नमयति स्म वनानि मनस्विनी-
जनमनोनमनो घनमारुतः ॥ ३० ॥

प्रवसतइति । कन्दली भूकन्दली । ‘द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूमिकन्दली’ति शब्दार्णवः । तस्याः पुष्पाणि कन्दलानि । “फले लुगि”त्यणो लुक् । विदलानां विकचानां कन्दलानां कम्पनेन अवघूयनेन लालितः उपस्कृतः मनस्विनीजनस्य मनसां नमनो नमयिता मानिनीमानमजन इत्यर्थः । कर्तारि ल्युट् । घनमारुतो मेघवायुः वनानि नमयति स्म प्रवसतः प्रोषितान् सुतरामुदकम्पयत् उद्वेजितवान् । मनस्विनीमानमर्दनस्य वननमनं प्रोषितकम्पनं वा कियदिति भावः ॥ ३० ॥

जलदपङ्क्तिरनर्त्तयदुन्मदं कलविलापि कला-
पिकदम्बकम् ॥ कृतसमार्जनमर्दलमण्डलध्व-
निजया निजया स्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥

जलदेति । निजया आत्मीयया स्वनसम्पदा कृतः समार्जनस्य
मार्जनाख्यसंस्कारसहितस्य मर्दलमण्डलस्य ध्वनेर्जयो यया सा त-
थोक्ता मार्जनं नाम मर्दलानां ध्वननार्थं भस्मष्टदितात्मः पुष्कर-
लेपनम् । जलदपङ्क्तिरुन्मदमुत्कटमदं कलविलापि मधुरालापि
कलापिकदम्बकं मयूरवृन्दमनर्त्तयत् ॥ ३१ ॥

नवकदम्बरजोरुणिताम्बरैरधिपुरन्धि शिली-
न्ध्रसुगन्धिभिः ॥ मनसि रागवतामनुरागिता
नवनवा वनवायुभिरादधे ॥ ३२ ॥

नवेति । नवकदम्बरजोभिरुणितमरुणीकृतमम्बरमाकाशं यैस्तैः
शिलीन्ध्राणां कन्दलीकुसुमानां यः सुगन्धः स एषामस्तीति शिली-
न्ध्रसुगन्धिनः तैः । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणादिन्प्रत्ययाश्रयणम् ।
'कदल्यां च शिलीन्ध्रः स्यादि'ति शब्दार्णवे । वनवायुभिः
पुरन्ध्रोषु स्त्रीषु विषये अधिपुरन्धि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । रा-
गवतां कामिनां मनसि नवनवा नवप्रकारा । "प्रकारे गुणवचनस्ये"
ति द्विर्भावः कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । अनुरागिता आदधे । अ-
नुराग उत्पादित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शमिततापमपोढमहीरजः प्रथमबिन्दुभिरम्बु-
मुचोऽम्भसाम् ॥ प्रविरलैरचलाङ्गनमङ्गनाजन-
सुगं न सुगन्धि न चक्रे ॥ ३३ ॥

शमितेति । अम्बुमुचो मेघाः प्रविरलैरम्भसां प्रथमबिन्दुभिः
शमिततापमपोढमहीरजो निरस्तघूलिकं । न तु पङ्क्तिमिति भावः ।
सुगन्धि सन्तप्तसेकादुद्भूतसौरभम् । इह तदेकान्तत्वाद्गन्धस्येत्वम् ।
अबलाङ्गनं रैवतकाङ्गनम् । 'अङ्गनं चत्वराजिरे' इत्यमरः । अङ्गना-
जनस्य सुखेन गच्छन्त्यस्मिन्निति सुगं सुखसञ्चारमित्यर्थः । "मुदुरो-

रधिकरणे' इति गमेर्द्धमत्यये टिलोपः । न न चाकिरे चकिरे इ-
त्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥ ३३ ॥

द्विरददन्तवलक्षमलक्षयत स्फुरितभृंगमृगच्छवि
केतकम् ॥ घनघनौघविघट्टनया दिवः कशशिश्वं
शशिश्वण्डामिव च्युतम् ॥ ३४ ॥

द्विरदेति । द्विरददन्तवलक्षं गजदन्तघवलम् । 'वलक्षो घवलोऽ-
'र्जुन'इत्यमरः । भृंगो मृग इव भृंगमृगः तस्य छविः सा स्फुरिता य-
स्मिंस्तत्तथोक्तं केतक्याः पुष्पं केतकम् । "पुष्पमूलेषु बहुलामि"त्य-
णो लुक्, नादिवृद्धिः "लुक्छितलुकी"ति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । घ-
नघनौघविघट्टनया निविडमेघसंघोषघातेन दिवोऽन्तरिक्षात् च्युतं
कशशिश्वं सूक्ष्माग्रं शशिश्वण्डमिवालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

दलितमौक्तिकचूर्णविपाण्डवः स्फुरितनिर्झर-
शीकरचारवः ॥ कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम् ॥ ३५ ॥

दलितेति । दलितमौक्तिकानां निष्पिष्टमुक्ताफलानां चूर्णं इव
विपाण्डवोऽतिशुभ्राः स्फुरिता ये निर्झराणां शीकराः कणास्त इव
चारवः कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं दधिरेणुविडम्बनां दधिचूर्णानुकारं
विदधिरे चकिरे तद्वद्भुरित्यर्थः । पूर्वोपमानद्वयानुप्राणितेयमुपमेति
सङ्करः ॥ ३५ ॥

नवपयःकणकोमलमालतीकुसुमसन्ततिसन्त-
तसङ्गिभिः ॥ प्रचलितोडुनिभैः परिपाण्डिमा
शुभरजोभरजोऽलिभिराददे ॥ ३६ ॥

नवेति । नवपयःकणवन्नवोदकाबिन्दुवत् कोमलानां मालतीकुसु-
मानां जातीपुष्पाणां सन्ततिषु सन्ततसंगिभिर्निरन्तरासक्तैः । 'सु-
मना मालती जातो'त्यमरः । अत एव प्रचलितोडुनिभैः परागमूषणा-
त्संचरन्नक्षत्रकल्पैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अलिभिः शुभाद्रजोमराज्जातः शुभ-
रजोभरजः परिपाण्डिमा घवलिमा आददे स्वीकृतः ॥ ३६ ॥

निजरजःपटवासमिवाकिरद्धृतपटोपमवारिमु-
चां दिशाम् ॥ प्रियवियुक्तवधूजनचेतसामन-
वनी नवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥

निजेति । प्रियवियुक्तवधूजनचेतसाम् । कर्मणि षष्ठी । अनवनी अ-
रक्षणी । किन्तु हन्त्रीत्यर्थः । अवतेः कर्त्तरि ल्युटि ङीप् । नवनी-
पवनावलिः नवकदम्बकाननपङ्क्तिः धृताः पटोपमाः पटकल्पा वारि-
मुचो मेघा याभिस्ताः । मेघपटावृता इत्यर्थः । तासां दिशां निजर-
जः स्वपरागं पटवासं पिधानमिवेत्युत्प्रेक्षा । अकिरत् अक्षिपत् ।
सखीवदिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रणयकोपभृतोपि पराङ्मुखाः सपदि वारिध-
रारवभीरवः ॥ प्रणयिनः परिरब्धुमथाङ्गना
ववल्लिरे वल्लिरेचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥

प्रणयेति । प्रणयकोपभृतः अत एव पराङ्मुखाः विमुखा अपि “स्वां-
गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधादि”ति विकल्पादाकारः । सपदिवारिधरां-
रवेभ्यो मेघगर्जितेभ्यो भीरवो भीताः स्त्रिय इति शेषः । अथ अनन्तरं
गर्जिताकर्णनानन्तरमेव प्रणयिनः प्रियान्परिरब्धुमालिंगितुं वल्लिरे-
चितान्यालिंगनार्थमंगप्रसारणात्रिवल्लिरिक्तीकृतानि मध्यमान्यवल-
ग्रानि यासां ताः सत्यो ववल्लिरे प्रवृत्ताः । वल्लिरेर्वकारादित्वा “न्न शस-
ददवादिगुणानामि”त्येत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

विगतरागगुणोऽपि जनो न कश्चलति वाति प-
योदनभस्वति ॥ अभिहितेऽलिभिरेवमिबोच्चकै-
रननृते ननृते नवपल्लवैः ॥ ३९ ॥

विगतेति । पयोदनभस्वति मेघमारुते वाति वहति सति । वाते-
लटः शत्रादेशः । विगतरागगुणो विरक्तोऽपि को जनो नरो न चल-
ति । सर्वोऽपि चलत्येवेत्यर्थः । एवमलिभिरुच्चकैरुच्चैस्तरामनृतमसत्यं
न भवतीत्यननृतं तस्मिन् अननृते सत्यवचने अभिहिते सति नवपल्ल-
वैरननृत इव नृत्यं कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा । नृतेर्भावे लिट् ॥ ३९ ॥

अरमयन्भवनादचिरद्युतेः किल भयादपयातु-
मनिच्छवः ॥ यदुनरेन्द्रगणं तरुणीगणास्तमथ
मन्मथमन्थरभाषिणः ॥ ४० ॥

अरमयन्निति । अचिरद्युतेर्विद्युतो भयात्किल भयादिव न तु त-
था । किन्तु रागादेवेति भावः । किलेत्यलीके । भवनाद्रमणगृहादप-
यातुम् निर्गन्तुमनिच्छवः भयव्याजात्तत्रैव स्थिता इति भावः । ‘वि-
न्दुरिच्छुरि’त्युप्रत्ययान्तो निपातः । मन्मथेन मन्थरमलसं भाषन्त
इति मन्मथमन्थरभाषिणः । कामवशादित्यर्थः । तरुणीगणाः तं प्रकृ-
तं यदव एव नरेन्द्रास्तेषां गणमरमयन् रमयन्ति स्म । अत्र भयेन
रागनिगूहनान्मीलनालङ्कारः । ‘मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनि-
गूहनमि’ति लक्षणात् । सोप्यागन्तुकेन भयेन सहजरागातिरोधना-
दागन्तुकेन सहजतिरोधानरूपः ॥ इति वर्षावर्णनम् ॥ ४० ॥

अथ शरद्वर्णनमारभते—

ददतमन्तरिताहिमदीधितिं खगकुलाय कु-
लायनिलायिताम् ॥ जलदकालमबोधकृतं
दिशामपरथाप रथावयवायुधः ॥ ४१ ॥

ददतमिति । रथावयवायुधश्चक्रायुधो हरिरन्तरिताहिमदीधितिं
तिरोहितोष्णांशुं तथा खगकुलाय पक्षिसंघाय कुलायेषु नीडेषु निली-
यन्त इति कुलायनिलायिनः । ‘कुलायो नीडमस्त्रियामि’त्यमरः । तेषां
भावस्तत्ता तां ददतं प्रयच्छन्तं । पक्षिसंचारं प्रतिबध्नन्तमित्यर्थः ।
“नाभ्यस्ताच्छतुरि”ति नुम्प्रतिषेधः । दिशामिति कर्मणि षष्ठी । अबो-
धकृतं अबोधकारिणं । मेघावरणेन प्राच्यादिविवेकं लुम्पन्तमित्यर्थः ।
जलदकालं प्रावृद्धकालं अपरथा प्रकारान्तरेण आप प्राप । मेघोदयोपा-
धिना प्रावृद्धव्यवहारभाजं तमेव कालं मेघात्ययोपाधिना शरत्संज्ञ-
योपलेभे इत्यर्थः । कालो हि एक एव सन्ननेकोपाधिसम्बन्धान्नाना-
त्वनेोपेक्ष्यते इति तद्विदः ॥ ४१ ॥

स विकचोत्पलचक्षुषमैक्षत क्षितिभृतोऽङ्गतां

दयितामिव ॥ शरदमच्छगलद्वसनोपमाक्षम-
घनामघनाशनकीर्तनः ॥ ४२ ॥

सङ्गति । अघानां नाशनं निवर्तनं कीर्तनं यस्य सोऽघनाशनकी-
र्तनः स हरिविकचमुत्पलमेव चक्षुर्यस्यास्तामच्छं शुभ्रं गलत स्त-
समानं यद्रसनं तस्योपमा सादृश्यं तस्याः क्षमा योग्या घना मेघा
यस्यां सा तां अत एव क्षितिभृतोऽङ्गगतामुत्सङ्गगतां दयितामिवे-
त्युत्प्रेक्षा । शरदमैक्षत ॥ ४२ ॥

जगति नैशमशीतकरः करैर्वियति वारिदवृन्द-
मयं तमः ॥ जलजराजिषु नैद्रमदिद्रवन्न मह-
तामहताः क्व च नारयः ॥ ४३ ॥

जगतीति । अशीतकर उष्णांशुः करैः स्वांशुभिः जगति लोके
निशायां भवं नैशम् । “निशाप्रदोपाभ्यां चे”ति विकल्पादण् प्रत्य-
यः । तमस्तिमिरमदिद्रवत् द्रावयति स्म । निरस्तवानित्यर्थः । ‘हु-
गतौ’ “णौ चङ्युपधाया ऋस्वः” इत्युपधाऋस्वःसन्वद्भावः “स्व-
तिशृणोतिद्रवतिप्लवतिप्रवतिच्यवतीनां वे”त्यभ्यासस्य विकल्पादि-
त्वम् । वियत्याकाशे वारिवृन्दमयं मेघसंघरूपम् । स्वार्थे मयद् ।
तमः अदिद्रवत् जलजराजिषु निद्रामेव नैद्रं निमीलनं तदेव तमः
अदिद्रवत् । तथा हि महतां महात्मनाम् अरयः क्व च क्व वा न ना-
हताः अहता न । किन्तु सर्वत्र हता भवन्तीत्यर्थः । द्वितीयनिषे-
धप्रापितस्य प्रकृतार्थस्य हननस्य तृतीयेन निषेधः । पुनः केति क-
शब्दसामर्थ्यात्प्रकृतार्थपर्यवसानम् । वैधर्म्येण सामान्याद्विशेषस-
मर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ॥ ४३ ॥

समय एव करोति बलाबलं प्रणिगदन्त इतीव
शरीरिणाम् ॥ शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वर-
मयूरमयूरमणीयताम् ॥ ४४ ॥

समयइति । समयः काल एव शरीरिणां बलाबलं बलाबलो ‘वि-
प्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची’ति विकल्पात् द्वन्द्वैकवद्भावः । करो-
तीति प्रणिगदन्तः प्रतिपादयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । ‘नेर्गदनदपते’त्या-

दिना णत्वम् । शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरा निष्ठुरीकृतनादा मयूरा यस्मिन् कर्मणि तत् परुषीकृतस्वरमयूरं यथा तथा रमणीय-
तामयुः प्राप्ताः । यातेर्लङि “लङः शाकटायनस्यैवे”ति ज्ञेर्जुसादेशः
“उस्यपदान्तादि”ति पररूपं संहितायां “द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण”
इति दीर्घः । शरत्प्रावृषोर्हंसमयूरकूजिते माधुर्यामाधुर्यविपर्ययदर्श-
नात्काल एव प्राणिनां बलाबलनिदानं व्यक्तमभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तनुरुहाणि पुरोविजितध्वनेर्धवलपक्षविहङ्गम-
कूजितैः ॥ जगलुरक्षमयेव शिखण्डिनः पारिभ-
वोऽरिभवो हि सुदुःसहः ॥ ४५ ॥

तनुरुहाणीति । पुरोऽग्रे धवलपक्षविहङ्गमाः हंसपक्षिणः । ‘हंसा-
स्तु श्वेतगरुतः’ इत्यमरः । तेषां कूजितैर्विजितध्वनेः शिखण्डिनो म-
यूरस्य तनौ रुहाणि रूढानि तनुरुहाणि बर्हाणि । इगुपधलक्षणः
कप्रत्ययः । अक्षमया हंसकूजितेर्ष्ययेव जगलुर्गलन्तिस्म । कालप्र-
युक्तस्य बर्हगलनस्याक्षमाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा । यु-
क्तं चैतदित्याह । अरिभवः परिभवः सदुःसहः अत्यसह्यो हि । प-
राजयदुःखितस्याङ्गसादो युज्यत इति भावः । कारणेन कार्यसम-
र्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः स च अक्षमोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते ॥ ४५ ॥

अनुवनं वनराजिवधूमुखे बहलरागजपाधरचा-
रुणि ॥ विकचबाणदलावलयोऽधिकं रुरुचिरे
रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥ ४६ ॥

अनुवनमिति । अनुवनं प्रतिवनं बहलो रागो यस्याः सा चा-
सौ जपा च । ‘औङ्पुष्पं जपे’त्यमरः । पुष्पेषु जातीप्रभृतित्वात्
स्वलङ्गता । सैवाधरस्तेन चारुणि रम्ये वनराजिरेव वधूस्तस्या मुखं
प्राग्भागः तदेव मुखं वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकं तस्मिन् रुचिराणामी-
क्षणानां विभ्रम इव विभ्रमः शोभा यासां ताः विकचबाणदलावलयो
नीलझिण्डीपत्रपंक्तयः । ‘बाणोऽस्त्री नीलझिण्डी च’ इति वैजयन्ती ।
अधिकं रुरुचिरे शुशुभिरे । उपमास्वरूपयोः सङ्करः ॥ ४६ ॥

कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्दधे सरजसारुणकेशरचा-

रुभिः॥ प्रियविमानितमानवतीरुषां निरसनैर-
सनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥

कनकेति । कनकभङ्गाः स्वर्णखण्डा इव पिशङ्गानि दलानि ये-
पां तैः सह रजसा सरजसं सरजस्का इत्यर्थः । अतएव न सरज-
समित्यव्ययीभाव इति वामनः । अथ वा महाकविप्रयोगप्राचुर्य-
दर्शनादव्ययीभावदर्शनं प्रायिकमिति पक्षाश्रयणाद्बहुव्रीह्यर्थोऽपि सा-
धुरेव । तथा च सरजसं सरजसा वा ये अरुणकेशराः तैश्चारुभिः
तथा प्रियैः विमानिता अवमानिता मानवत्यो मानिन्यः तासां या रूषो
रोषास्तासान्निरसनैर्निरासकैः । अस्यतेः कर्त्तरि ल्युट् । असनैः
प्रियकप्रसूनैः । 'तर्जकासनबन्धूकपुष्पाप्रियकजीवका' इत्यमरः । अवृ-
थार्थता माननिरासकत्वादस्यन्तीत्यसनानीत्यन्वर्थनामकत्वं दधे द-
धे । दधातेः कर्मणि लिट् ॥ ४७ ॥

मुखसरोजरुचं मदपाटलामनुचकार चकोरदृ-
शां यतः ॥ धृतनवातपमुत्सुकतामतो न कम-
लं कमलम्भयदम्भसि ॥ ४८ ॥

मुखेति । धृतो नवातपो येन तद्धृतनवातपं बालातपताम्रमित्यर्थः ।
अम्भसि कमलं अम्भःस्थं कमलम् । अम्भोग्रहणं स्थलकमलानिवृत्त्य-
र्थं अम्लानताद्योतनार्थं वा । यतो मदपाटलां चकोरदृशां स्त्रीणां मुख-
सरोजरुचं मुखारविन्दशोभामनुचकार । "अनुपराभ्यां लञ्" इति
परस्मैपदनियमः ॥ अतोऽनुकरणाद्धेतोः कं पुमांसमुत्सुकतां प्रेयसीमु-
खावलोकनकौतुकितां नालम्भयत् नागमयत् । सर्वं चालम्भयदेव त-
त्स्मारकत्वादित्यर्थः । एतेनौत्सुक्यवस्तुना कार्य्येण कारणभूता कम-
लदर्शनोत्था मुखस्मृतिर्व्यज्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः । एतेन स्त्री-
मुखसादृश्यात् कमलं स्वाधारेऽम्भसि पुंस उत्सुकतामलम्भयदिति
रङ्गराजव्याख्यानम् 'काकस्य काण्यर्थाद्धवलः प्रासाद' इतिवदसङ्ग-
तं मन्तव्यमिति । अलम्भयदिति लभेर्ण्यन्ताल्लङ् 'लभेश्चे'ति नुमागमः ।
लभेश्चात्र प्राप्त्युपसर्जनकगत्यर्थत्वा 'द्वितिबुद्धी' त्यादिना अणि कर्तुः
कर्मत्वे द्विकर्मकता । गत्युपसर्जनकप्राप्त्यर्थत्वे तु वैपरीत्यमित्युक्तं
'सितं सितिमे'त्यत्र ॥ ४८ ॥

विगतशस्यजिघत्समघट्टयत्कलमगोपवधूर्न मृ-
गव्रजम् ॥ श्रुततदीरितकोमलगीतकध्वनिमि-
षेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ॥ ४९ ॥

विगतेति ॥ इष आश्वयुजमासे । 'स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुज'
इत्यमरः । कलमगोपी शालिगोप्त्री सा चासौ वधूश्च कलमगोपवधूः ।
'स्त्रियाः पुंवदि'त्यादिना पुंवद्भावः । श्रुत आकर्णितस्तया वध्वा ईरि-
तस्य आलापितस्य कोमलगीतकस्य मधुरगानस्य ध्वनिर्येन तं श्रु-
ततदीरितकोमलगीतकध्वनिं अत एवाग्रतोऽग्रे न निमिषति विस्मया-
नन्दाभ्यामित्यनिमिषम् । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । तदीक्षणं यस्य
तमनिमिषेक्षणम् । घस्तुमत्तुं वेच्छा जिघत्सा । घसेरदादेशाद्वा सन्न-
न्ता "दप्रत्ययादि"ति स्त्रियामप्रत्ययः । विगतशस्यस्य जिघत्सा
यस्य तं विगतशस्यजिघत्सं । उपसर्जनाद्भ्रस्वः । मृगव्रजं नाघ-
ट्टयत् नाताडयत् । सिद्धे साधनाप्रयोगादिति भावः । अत्र दण्डसा-
ध्ये मृगनिवारणे काकतालीयन्यायेन सुखार्थस्य गानस्य कारणत्व-
कथनात्समाधिरलङ्कारः । 'कारणान्तरयोगात् कार्य्यसुकरत्वं समा-
धिरि'ति सूत्रात् ॥ ४९ ॥

कृतमदन्निगदन्तइवाकुलीकृतजगत्रयमूर्जमत-
ङ्गजम् ॥ ववुरयुकछदगुच्छसुगन्धयः सततगा-
स्ततगानगिरोऽलिभिः ॥ ५० ॥

कृतेति । अयुजो विषमाश्छदा येषान्ते अयुकछदाः सप्तपर्णास्तेषां
गुच्छैः स्तवकैः सुगन्धयः शोभनगन्धाः । गजमदगन्धिन इति भावः ।
अलिभिर्भृङ्गैः तता विस्तृता गानगिरो येषां ते अलिभिर्गीयमाना
इत्यर्थः । सततं गच्छन्तीति सततगाः सदागर्तयो वायव इति या-
वत् । कृतमदं जनितमदं अत एवाकुलीकृतजगत्रयं ऊर्जः कार्तिकः ।
'बाहुलोज्जौ कार्तिकिक'इत्यमरः । स एव मतङ्गज इति रूपकम् ।
तं निगदन्त इव अयमागच्छतीत्यावेदयन्त इव ववुः वान्तिस्म । म-
त्तमातङ्गमनेऽप्येवंविधवायुवहनसम्भवादियमुत्प्रेक्षा रूपकं त्वङ्गम-
स्याः ॥ ५० ॥

विगतवारिधरावरणाः क्वचिद्वदृशुरुल्लसितासि-
लतासिताः ॥ क्वचिदिवेन्द्रगजाजिनकंचुकाः
शरदि नीरदिनीर्यदवो दिशः ॥ ५१ ॥

विगतेति । शरदि यदवो यादवाः यदुशब्देन रघुशब्दवत् तदप-
त्यलक्षणात् “जनपदशब्दानामेव तद्राजस्य बहुष्वि”ति लुक्सम्भवा-
दिति । क्वचिद्विगतवारिधरावरणाः निवृत्तमेघावरणाः अतएवोल्ल-
सिता कोशादुद्धृतासिलतेवासिलता तद्रदासिताः श्यामा इत्युप-
मा । क्वचिन्नीरदिनीर्येधवतीः शुभ्राभ्रपटलच्छन्ना इत्यर्थः । अतए-
वेन्द्रगजाजिनं ऐरावतचर्मं तदेव कञ्चुकः कूर्पसिको यासां ता
इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । दिशो ददृशुः । उक्तालङ्कारयोः सं-
मृष्टिः ॥ ५१ ॥

विलुलितामनिलैः शरदङ्गना नवसरोरुहकेश-
रसम्भवाम् ॥ विकरितुं परिहासविधित्सया
हरिवधूरिव धूलिमुदक्षिपत् ॥ ५२ ॥

विलुलितामिति । शरदेवाङ्गना इति रूपकं अनिलैर्विलुलितां विक्षो-
भितां नवसरोरुहकेशरसम्भवां धूलिं परागं परिहासविधित्सया न-
र्मरीतिचिकीर्षया । दधातेः सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । हारे-
वधूः विकरितुं विक्षेपुमिव । “तुमुण्ण्वलौ क्रियायां क्रियार्थायामि”ति
तुमुन्प्रत्ययः । उदक्षिपत् प्रेरितवती । रूपकोज्जीवितेयमुत्प्रेक्षा ।
किरतिरयं कीर्यमाणकर्मा । यथा रजःकिरति मारुतः । क्वचित्त-
त्कारकोद्देश्यकर्मा यथाऽत्रैवेति विवेकः ॥ ५२ ॥

हरितपत्रमयीवमरुद्गणैः स्वगवनद्धमनोरमप-
ल्लवा ॥ मधुरिपोरभिताम्रमुखी मुदं दिवि त-
ता विततान शुकावलिः ॥ ५३ ॥

हरितेति । अभिताम्रमुखी अरुणमुखी । ‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादि’
त्यादिना विकल्पात् ङीष् । शुकावलिर्मरुद्गणैः सुमनोगणैर्दिवि तता
हरिप्रियार्थमाकाशे वितता हरितानां हरिद्वर्णानां पत्राणां विकारो

हरितपत्रमयी । ‘टिड्ढाणञि’ त्यादिना विकल्पात् डीप् । तथा-
ऽवनद्धाः ग्रथिताः मनोरमाः पल्लवा यस्यां सा स्रगिवेत्युत्प्रेक्षा ।
मधुरिपोः कृष्णस्य मुदं विततान ॥ ५३ ॥

स्मितसरोरुहनेत्रसरोजलामतिसिताङ्गाविहङ्गा-
हसदिवम् ॥ अकलयन्मुदितामिव सर्व्वतः स
शरदं शरदन्तुरदिङ्मुखाम् ॥ ५४ ॥

स्मितेति । स हरिः स्मितानि विकसितानि सरोरुहाण्येव ने-
त्राणि येषु तानि सरोजलानि यस्यां तां तथोक्तामतिसिताङ्गाः धव-
लपक्षा ये विहङ्गा हंसास्तैर्हसन्ती स्मयमानेव स्थिता द्यौर्यस्यां तां
तथोक्तां शरैस्त्वणविशेषैर्दन्तुराण्युन्नतदन्तानि हासात्प्रकाशदशन-
नीति यावत् । “दन्त उन्नत उरजि”त्युरच् प्रत्ययो मत्वर्थीयः । ता-
नि दिङ्मुखानि यस्यां तां शरदन्तुरदिङ्मुखां शरदं सर्व्वतो मुदिता-
मिवाकलयत सर्व्वत्र नेत्रविकाशादिलिङ्गैर्हृष्टामिवामन्यतेत्यर्थः । अत्र
सरोजहंसशरेषु नेत्रहासदन्तत्वारोपणाद्रूपकालङ्कारः । तद्रशात्प्र-
तीयमानाङ्गनाभेदाध्यवसायाच्छरादि मुदितत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ इति
शरद्वर्णनम् ॥ ५४ ॥

अथ हेमन्तं वर्णयति—

गजपतिद्वयसीरपि हैमनस्तुहिनयन् सरितः
पृषताम्पतिः ॥ सलिलसन्ततिमध्वगयोषिता-
मतनुतातनुतापकृतं दृशां ॥ ५५ ॥

गजपतीति । गजपतिः प्रमाणमासां गजपतिद्वयसीः महागजप्र-
माणाः । “प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः” इति प्रमाणार्थे द्वयसच्-
प्रत्ययः ‘टिड्ढाणञि’त्यादिना डीप् । ता अपि सरितस्तुहिनयन् हि-
मीकुर्व्वन् । ‘तत्करोती’ति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । हेमन्ते भवो है-
मनः । “सर्व्वत्राणू च तलोपश्चे”ति हेमन्तशब्दाच्छैषिकोऽणप्रत्ययः
तकारलोपश्च । पृषतां बिन्दूनां पतिर्वायुः । ‘पृषन्ति बिन्दुपृषतः’
इत्यमरः । अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पथिकाः । “अन्तात्यन्ता-
ध्वदूरपारसर्व्वानन्तेषु डः” इति डप्रत्ययः । तद्योषितां योषितभर्तृ-
काणां दशामतनुतापकृतं महासन्तापकारिणीं सलिलसन्ततिं अतनुता

उष्णमश्रूत्पादयामासेत्यर्थः । हेमन्तमारुतो विरहिणीदुःसहोऽज-
नीति भावः ॥ ५५ ॥

सर्व्वदापि वियोगिनामुद्दीपकवायोर्हेमन्ते वैशिष्ट्यमाचष्टे-

इदमयुक्तमहो महदेव यद्वरतनोः स्मरयत्य-
निलोऽन्यदा ॥ स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरा-
न्सतुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिनः ॥ ५६ ॥

इदमिति । अनिलो वायुरन्यदाऽन्यास्मिन् काले ग्रीष्मादावित्य-
र्थः । ‘सर्व्वेकाल्पे’त्यादिना दाम्प्रत्ययः । वियोगिनो वियुक्तान् ।
‘गतिबुद्धौ’ त्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् । वरतनोर्वरतनुमित्यर्थः ।
‘अधीगर्थे’त्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । स्मरयतीति यत् । स्मरते-
राध्याने मित्वाङ्गस्वत्वम् । इदं स्मारकत्वमपि महदत्यन्तमयुक्तमेव ।
सहकारिविरहादिति भावः । अहो अत्यन्ताकिञ्चित्करत्वाद्विस्मयः ।
हेमन्ते तु हन्तृत्वमप्यस्य सम्भवतीत्याह । सतुहिनस्तुहिनसहितस्तु
सयौवना यौवनयुक्ताः अतएव सोष्माणो ये पयोधराः कुचास्ते स्मृ-
ता यैस्तान् स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरान् वियोगिनो वियुक्तान् ।
“तथा युक्तं चानीप्सितमि”ति कर्मत्वम् । हिनस्तु हन्तु । सम्भा-
वनायां लोट् । हेमन्ते हि हिमसहकारात्कुचोष्मैकसाध्यदुःखोत्पादन-
सामर्थ्याद्वियोगिमारकत्वमपि सम्भाव्यते, ग्रीष्मादौ तु तादृक्सह-
कारिविरहात् स्मारकत्वमप्ययुक्तमित्यर्थः । अमारके मारकसम्ब-
न्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । इह सहजकविप्रौढोक्तिसिद्धयोरभेदाध्य-
वसाय इति रहस्यम् ॥ ५६ ॥

प्रियतमेन यया सरुषा स्थितं न सह सा सह-
सा परिरभ्य तम् ॥ श्लथयितुं क्षणमक्षमताङ्गना
न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥ ५७ ॥

प्रियतमेनेति । अत्राद्यपर्याये सहसा इति त्रेधा विभागः अन्य-
त्र सहसेत्येकं पदं । सरुषा सरोषया यया स्त्रिया । कर्त्र्या । प्रियतमेन
सह न स्थितम् । नपुंसके भावे क्तः । सा अङ्गना स्त्री सहसा मार्ग-
शीर्षमासेन । ‘मार्गशीर्षे सहा मार्ग’ इत्यमरः । कृतवेपथुः जनित-

कम्पा सती । “द्वितोऽथुजि”त्यथुच् प्रत्ययः । तं पूर्वमगणितमेव प्रियं हसेन सह वर्तत इति सहसा सहास्या सती । ‘अथो हसो हा-सो हास्यं चे’त्यमरः । “स्वनहसोर्वे”ति विकल्पादप्प्रत्ययः । सहसा शीघ्रं । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । परिरभ्याश्छिष्य क्षणं क्षणमपीत्यर्थः । अन्यथा वैरं स्यात् । अतएव सामर्थ्यलभ्यार्थत्वादपेर-प्रयोगः । श्लथयितुं नाक्षमत शिथिलीकर्तुं नोत्सहते स्मेत्यर्थः । मानिनीमानभजनक्षमोऽयं मास इति भावः । कलहान्तरितेयं नायिका । ‘कोपात्कान्तं पराणुय पश्चात्तापसमन्विते’ति लक्षणात् ॥५७॥

भृशमदूयत याधरपल्लवक्षतिरनावरणा हिम-
मारुतैः॥ दशनरश्मिपटेन च शीत्कृतैर्निवासि-
तेव सितेन सुनिर्ववौ ॥ ५८ ॥

भृशमिति । अनावरणा आवरणरहिता या अधरपल्लवस्य क्षति-
व्रणो हिममारुतैर्भृशमदूयत अतप्यत । दूजो दैवादिकात् कर्तारि ल-
ङ् । सा क्षतिर्यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः । शीत्कृतैः शीत्कारैः । कर्तृभिः ।
सितेन शुभ्रेण दशनरश्मय एव पटस्तेन । करणेन । निवासितेवाच्छादि-
तेवेत्युत्प्रेक्षा । वसेराच्छादनार्थात्कर्मणि क्तस्येडागमः । सुनिर्ववौ सुष्ठु
निर्ववार । शीतालुराच्छाद्यत इति भावः । हिमहताधरनिर्वाणस्य
शीत्कारकारणकस्य दशनरश्मिपटाच्छादने हेतुत्वोत्प्रेक्षणाद्रूपकोत्प्रे-
क्षयोः संकरः ॥ ५८ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्गचन्तरेणाह—

व्रणभृता सुतनोः कलशीत्कृतस्फुरितदन्तम-
रीचिमयं दधे ॥ स्फुटमिवावरणं हिममारुतै-
र्मृदुतया दुतयाधरलेखया ॥ ५९ ॥

व्रणेति । मृदुतया मार्दवेन । हेतुना । हिममारुतैर्दुतया पीडितया ।
‘डुदूञ् उपतापे’ इति धातोर्भौवादिकात्कर्मणि क्तः । व्रणभृता द-
न्तव्रणवत्या सुतनोः स्त्रियाः अधरो लेखेव तथा अधरलेखया । क-
र्त्र्या । कलशीत्कृतेन । हेतुना । स्फुरिताः प्रकाशिता ये दन्तमरीचय-
स्तन्मयं तद्रूपं स्फुटमावरणमाच्छादनं दधे इव धृतमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
वधातेः कर्मणि लिट् ॥ ५९ ॥

धृततुषारकणस्य नभस्वतस्तरुलताङ्गुलितर्ज-
नविभ्रमाः ॥ पृथु निरन्तरमिष्टभुजान्तरं व-
नितयानितया न विषेहिरे ॥ ६० ॥

धृतेति । धृतास्तुषारकणास्तुहिनशीकरा येन तस्य नभस्वतः प-
वनस्य सम्बन्धिनः तरुलता एवाङ्गुलयस्ताभिस्तर्जनानि यानि ता-
न्येव विभ्रमाः विलासाः पृथुविशालमिष्टस्य दयितस्य भुजान्तरं भु-
जमध्यं वक्षःस्थलं निरन्तरमनितया अप्राप्तया गाढालिङ्गनमलभमा-
नया इत्यर्थः । इणः कर्त्तारि क्तः । वनितया स्त्रिया न विषेहिरे न
सोढाः । विरहिण्यस्तर्जिता इव नभस्वतो विभ्यतीति भावः ॥ ६० ॥

हिमक्रतावपि ताः स्म भृशस्विदो युवतयः सु-
तरामुपकारिणि ॥ प्रकटयत्यनुरागमकृत्रिमं स्म-
रमयं रमयन्ति विलासिनः ॥ ६१ ॥

हिमेति । स्मरमयं स्मरादागतं स्मरप्रयुक्तमित्यर्थः । “तत आ-
गतः” इति मयट् । अकृत्रिममनुरागं सहजं प्रेम प्रकटयति प्रकटीकु-
र्वाणे । तत्कार्येण स्वेदेनेति भावः । अत एव सुतरामुपकारिणि पुंसां
रिरंसाजननात्तेभ्यः स्वानुरागप्रकाशनाच्चात्यन्तोपकर्त्तरीत्यर्थः । ए-
वम्भूते हिमक्रतौ हेमन्तेऽपि स्वेदसम्भावनारहितकालेऽपीत्यर्थः । सां-
हितः “ऋत्यक” इति प्रकृतिभावः । भृशं स्विद्यन्ति रागोष्मणा भृश-
स्विदं इति सात्विकोक्तिः । किप् । हेमन्तोऽपि रागिणां स्वेदहेतुरेव
तद्धेतुरागहेतुत्वादिति भावः । तास्तथा धीरा युवतयो विलासिनः
प्रियान् रमयन्ति स्म हेमन्तस्योद्दीपकत्वादिति पीडाक्षमत्वात् दी-
र्घरात्रित्वाच्चोभयेच्छासदशमरमन्तेत्यर्थः ॥ इति हेमन्तवर्णनम् ॥ ६१ ॥

अथ शिशिरं वर्णयति—

कुसुमयन्फलिनीरलिनीरवैर्मदविकाशिभिरा-
हितहंरुतिः ॥ उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्वि-
युवतीर्युवतीः शिशिरानिलाः ॥ ६२ ॥

कुसुमयन्त्रित्यादिना । उपवनं वन इत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभा-

वः । “तृतीयासप्तम्योर्बहुलमि”ति विकल्पादम्भावः । फलिनीः प्रियंगुलताः । ‘प्रियंगुः फलिनी फली’ त्यमरः । कुसुमयन् कुसुमवतीः कुर्वन् । इत्युद्दीपनसामग्रीवर्णनम् । कुसुमयतेर्मत्वन्तप्रकृतिका- ‘तत्करोती’ति ण्यन्तात् लटः शत्रादेशः णाविष्टवद्भावे वि- न्मतोर्लुक् । मदाविकाशिभिर्मदेन विजृम्भमाणैरलिनीरवैः भृङ्गीहु- ङ्कारैराहितहुंठतिः कृतहुङ्कारः । माधुर्याद्युद्दीपकत्वातिशयोक्तनार्थम- लिनीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । शिशिरानिलः प्रियान्वियुवतीः कोपा- द्वियुजानाः । यौतेः शतरि धातोरुवडादेशः “उगितश्चे”ति ङीप् । युवतीः वधूः “यूनस्तिरि”ति तिप्रत्ययः । निरभर्त्सयत अतर्ज्जयत । तर्जिभर्त्स्योश्चौरादिकयोरनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । अत्र वायौ अचेतने चेतनधर्मो निर्भर्त्सनमुत्प्रेक्ष्यते सा चालिनीहुङ्कारोज्जीवितेति रूप- कसङ्कीर्णा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या च ॥ ६२ ॥

उपचितेषु परेष्वसमर्थतां व्रजति कालवशाद्ब-
लवानपि ॥ तपसि मन्दगभस्तिरभीषुमान्नहि
महाहिमहानिकरोऽभवत् ॥ ६३ ॥

उपचितेष्विति । कालवशाद्बलवानपि परेषु शत्रुषु उपचितेषु प्र-
वृद्धेषु सत्सु असमर्थतां दौर्बल्यं व्रजति । हि यस्मात्तपसि माघमासे
‘तपा माघे’ इत्यमरः । मन्दगभस्तिर्मृदुरश्मिरभीषुमानंशुमान् । ‘अ-
भीषुः प्रग्रहे रश्मावि’त्यमरः । महत् उपचितस्य हिमस्य हानिं नाशं
करोतीति महाहिमहानिकरस्तद्धेतुर्नाभवत् । ‘कृजो हेत्वित्यादिना
हेत्वर्थे टप्रत्ययः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ६३

अभिषिषेणयिषुं भुवनानि यः स्मरामिवाख्यत
लोध्ररजश्चयः ॥ क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरद्यु-
तिरयं तिरयन्नुदभूद्दिशः ॥ ६४ ॥

अभीति । क्षुभित उद्धतो यः सैन्यपरागः सेनारजः स इव वि-
पाण्डुरद्युतिः शुभ्रवर्णः यो लोध्ररजश्चयः भुवनान्यभिषिषेणयिषुं से-
नया अभियातुमिच्छन्तं । ‘यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनमि’
त्यमरः । ‘सत्यापपाशेत्यादिना सेनाशब्दात् णिचिसानि “सनाशं-

सभिक्षभ्य उरि॥ति उप्रत्ययः । 'स्थादिष्वभ्यासेने'ति धात्वभ्यास-
सकारयोः षत्वं । स्मरमाख्यतेव ख्यातवानिवेत्युत्प्रेक्षा । चक्षिङः
ख्याञ् 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङि'ति च्लेरङादेशः । अयं लोभ्रर-
जश्चयो दिशः तिरयन् तिरस्कुर्वन् । तिरःशब्दात्तत्करोतीति ण्य-
न्ताल्लटः शत्रादेशः णाविष्टवद्भावे टिलोपः । उदभूत ॥ ६४ ॥

शिशिरमासमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शी-
तहरस्य कुचोष्मणः ॥ इति धियास्तरुषः परि-
रेभिरे घनमतो नभतोऽनुमतान्प्रियाः ॥ ६५ ॥

शिशिरेति । शिशिरमासमपास्यापहाय शीतं हरतीति तस्य शी-
तहरस्य । "हरतेरनुद्यमनेऽजि"त्यच् प्रत्ययः । नोऽस्माकमस्य
कुचोष्मणः कुचोष्णस्य क इव गुणः किं फलं । सम्पाद्यत इति
शेषः । गम्यमानक्रियापेक्षया कत्वानिर्देशः । इवशब्दो वाक्याल-
ङ्कारे । इति धियातोऽस्मिन् शिशिरमासे । सार्वविभक्तिकस्तसिः ।
प्रियाः कान्ता अस्तरुषो निरस्तरोपाः सत्यो नमतः प्रणताननु-
मतान् स्वप्रियान् घनं निविडं परिरेभिरे आश्लिष्टवत्यः । इतिधियेति
सुखार्थस्य परिरम्भस्य कुचोष्मसाफल्यार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते व्यञ्जकाप्र-
योगाद्गम्यत्वं च ॥ ६५ ॥

अधिलवङ्गममी रजसाधिकं मलिनिताः सुम-
नोदलतालिनः ॥ स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽहस-
त्सपदि कुन्दलता दलतालिनः ॥ ६६ ॥

अधीति । लवंगेष्वधिलवङ्गं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सुमनसां
पुष्पाणां दलेषु तालयन्ति प्रतितिष्ठन्ति इति सुमनोदलतालिनः ।
ताच्छील्ये आभीक्ष्ये वा णिनिः । अमी अलिनो मधुपाः रजसा
परागेणार्त्तवेन च अधिकं मलिनाः मलीमसाः पापिनश्च कृताः म-
लिनिताः इति हेतोः पुरोऽग्रे सपदि कुन्दलता माध्यवल्ली । 'माध्यं
कुन्दमि'त्यमरः । दलता विकसता प्रसवेन निजकुसुमेन अहसत् ज-
हास स्फुटमित्युत्प्रेक्षायां । रजस्वलां गन्तारं कामिनं सपत्यो हस-
न्तीति भावः । कुन्दकुसुमस्य धावल्याद्धासत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

अथ यमकविशेषकौतुकितया कविः पुनर्द्वादशभिर्ऋतून्वर्णयन्ना-
द्यैश्चतुर्भिर्वसन्तं वर्णयति—

अतिसुरभिरभाजि पुष्पाश्रियामतनुतरतयेव
सन्तानकः ॥ तरुणपरभृतः स्वनं रागिणामत-
नुतरतये वसन्तानकः ॥ ६७ ॥

अतिसुरभिरिति । अतिसुरभिरत्यन्तसुगन्धिः सन्तानकः कल्प-
वृक्षः पुष्पाश्रियां पुष्पसम्पदां अतनुतरतया महत्त्वेन । अतनुशब्दा-
त्तरवन्तात्तत्प्रत्ययः । अभाजीवाभजीवेत्युत्प्रेक्षा । तथा नम्रइत्यर्थः ।
“भञ्जेश्विणी”ति विभाषा नलोपे उपधावृद्धिः, चिणो लुक् । किञ्च
वसन्तस्यानको वसन्तानकः दुन्दुभिरिति रूपकं । तरुणपरभृतस्त-
रुणकोकिलो रागिणां कामिनां रतये रागवर्द्धनाय स्वनमतनुत ।
मधुरं चुकूजेत्यर्थः । प्रभावृत्तम् । “स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभे”ति
लक्षणात् ॥ ६७ ॥

नोद्दिशतुं युवतिमाननिरासे दक्षमिष्टमधुवासर-
सारम् ॥ चूतमालिरलिनामतिरागादक्षमिष्ट
मधुवासरसारम् ॥ ६८ ॥

नोद्दिशतुमिति । अरमत्यन्तमिष्टेष्वीप्सितेषु मधुषु मकरन्देषु वा-
से वसतौ रसो रागो यस्याः सा इष्टमधुवासरसा । मधुपानप्रि-
येत्यर्थः । अत एवाल्लिनामालिर्भृङ्गश्रेणिर्युवतिमाननिरासे दक्षं कु-
शलं । उद्दीपकत्वादिति भावः । मधुवासरेषु वसन्तदिनेषु सारं श्रे-
ष्ठं मधुवासरसारं । तत्कालश्चाध्यमित्यर्थः । चूतं सहकारं अतिरा-
गादतिलौल्यादुद्दिशतुं हातुं नाक्षमिष्ट नासिष्ट । क्षमेभौवादिका-
स्तुब्धः । स्वागता वृत्तम् । “स्वागतेति रनभादुरुयुग्मामि”ति लक्ष-
णात् ॥ ६८ ॥

जगद्वक्षीकर्तुमिमाः स्मरस्य प्रभावनीके तनवै
जयन्तीः ॥ इत्यस्य तेने कदलीर्मधुश्रीः प्रभाव-
नी केतनवैजयन्तीः ॥ ६९ ॥

जगदिति । प्रभावयतीति प्रभावनी सम्पादयित्री । कर्तारि

ङीप् । मधुश्रीः । कर्त्री । जगद्रशीकर्तुं प्रभौ समर्थे अस्य स्मरस्या-
नोके सैन्ये जयन्तीर्जित्वरीः केतनवैजयन्तीर्ध्वजपताकाः तनवै क-
रवाणि । तनोतेः प्राप्तकाले लोद् देरेत्वमित्येकारः “आडुत्तमस्य पि-
च्चे”ति आटि “आटश्चे”ति वृद्धिः । इति मनीषयेति शेषः । इमाः
कदलीः रम्भातरून् तेने वितस्तार । ‘कदली वारणवशा रम्भामो-
चांशुमत्फले’त्यमरः । कदलीषु कामवैजयन्तीत्वोत्प्रेक्षा । वृत्तमुपजा-
तिः ॥ ६९ ॥

स्मररागमयी वपुस्तमिस्रा परितस्तार रवेरस-
त्यवश्यम् ॥ प्रियमाप दिवापि कोकिले स्त्री प-
रितस्ताररवे रसत्यवश्यम् ॥ ७० ॥

स्मरेति । असती दुष्टा स्मरेण कामेन निमित्तेन यो रागो
रमणेच्छा स एव तन्मयी तमिस्रा तमःस्तोमः । ‘तमिस्रा तिमिरे
रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां चे’ति विश्वः । रवे-
र्वपुर्मण्डलं परितस्तार आवव्रे । अहानि रजनीधियं जनयामासे-
त्यर्थः । परिपूर्वात् स्तृणातेर्लिट् । अवश्यं सत्यमित्यर्थः । कुतः ।
परितः समन्तात्ताररवे उच्चतरध्वनौ कोकिले रसति कूजति सति
इत्युद्दीपकोक्तिः । स्त्री स्त्रियइत्यर्थः । जातवेकवचनम् । दिवेति
सप्तम्यर्थेऽव्ययं । वशं गतो वश्यः । “वशं गत”इति यत् प्रत्ययः ।
न वश्यस्तमवश्यमवशं गतमपीत्यर्थः । प्रियमाप स्वयमभिससारेत्यर्थः ।
यद्वगणयन्तमापि प्रियं दिवापि मानमवगणय्य निषेधं चोल्लंघ्य
समगच्छन् तत्सत्यं । रागतिमिरतिरोहितमानभानुमण्डला मानिन्य
इति रूपकानुप्राणिता प्रियाभिक्रियानिमिता परिस्तरणक्रियास्व-
रूपोत्प्रेक्षा अवश्यमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या । औपच्छन्दासिकं
वृत्तम् । “विषमे ससजा गुरू समे चेत् स्मरया ष्छन्दासिकन्तदौप-
र्वमि”ति लक्षणात् ॥ ७० ॥

अथैकेन ग्रीष्ममाह-

वपुरम्बुविहारहिमं शुचिना रुचिरं कमनीयतरा
गमिता ॥ रमणेन रमण्यचिरांशुलतारुचिरङ्क-
मनीयत रागमिता ॥ ७१ ॥

वपुरिति । शुचिना ग्रीष्मेण । प्रयोजककर्त्रा । अम्बुविहारेण जलक्रीडया हिमं शीतलं अत एव रुचिरमुज्ज्वलं वपुर्देहं गमिता प्रापिता । ‘गतिबुद्धी’त्यादिना आणि कर्तुः कर्मत्वम् । “प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामि”ति अभिहितत्वं च । अत एव कमनीयतरा रमणीयतरा अचिरांशुलतेवाचिरांशुलता विद्युल्लता तस्या रुचिरिव रुचिर्यस्याः सा अचिरांशुलतारुचिः इत्युपमाद्वयं । तथा रागमनुरागमिता प्राप्ता । इणः कर्तरि क्तः । रमणी रमणेन प्रियेणाङ्गमुत्सङ्गमनीयत नीता । ‘नीहृष्टपमथिवाहिग्रहामि’ति नयते-द्विकर्मकता शेषं पूर्ववत् । तोटकं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

अथ द्वाभ्यां वर्षर्तुं वर्णयति—

मुदमब्दभुवामपां मयूराः सहसायन्त नदी प-
पाट लाभे ॥ अलिनारमतालिनी शिलीन्ध्रे
सह सायन्तनदीपपाटलाभे ॥ ७२ ॥

मुदमित्यादि । अब्दभुवां मेघप्रभवानां अपां लाभे मेघे वर्षति स-
तीत्यर्थः । सहसा मयूरा मुदमानन्दमायन्तालभन्त । ‘अय गतौ’
लुङि “आडजादीनामि”त्याडागमे वृद्धिः । नदी पपाट नद्यः प्रा-
वहन्नित्यर्थः । ‘अट पट गतौ’ लिट् । जातावेकवचनम् । अलिना
भृङ्गेण सह सायन्तनः सायम्भवः । ‘सायञ्चिरमि’त्यादिना ट्यु-
प्रत्ययः तुडागमश्च । स चासौ दीपश्च तद्रत्पाटलाभे पाटलप्रभे इ-
त्युपमालङ्कारः । तस्मिन् शिलीन्ध्रे कन्दलीकुसुमे अलिनी अरमत ।
अत्र मयूरमोदप्राप्त्याद्यनेककर्तृकक्रियायौगपद्याद्भिन्नाधिकरणक्रिया-
समुच्चयरूपः समुच्चयालंकारभेदः । ‘गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय’इ-
ति सामान्यलक्षणम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं सम-
यावनौ घनमदभ्रमराणि ॥ गगनं च गीतनि-

नदस्य गिरोच्चैः समया वनौघनमदभ्रमराणि ॥ ७३

कुटजानीति । शिखरीन्द्रं समया रैवतकाद्रेः समीपे । ‘अ-
भितः पारितः समये’त्यादिना द्वितीया । अवनौ प्रदेशे घनमदा भ्र-

मरा येषु तानि घनमदभ्रमराणि कुटजानि कुटजकुसुमानि वनौघेन
पयःपूरेण नमन्त्यभ्राणि मेघा यस्मिन् तत् वनौघनमदभ्रम् ।
'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनमित्यमरः । गगनं च वीक्ष्य
शिखिभिर्मयूरैर्गीतानिनदस्य गानध्वनेः समया तुल्यया । 'तुल्यार्थै-
रित्यादिना वैकल्पिकी षष्ठी । गिरा वाचा केकयेत्यर्थः । उच्चैररा-
णि रणितम् । 'रण शब्दे' भावे लुङ्, चिणो लुक् । कुटजा वृत्तम् ।
'सजसा भवेदिह सगौ कुटजाख्यमिति लक्षणात् ॥ ७३ ॥

अथ त्रिभिः शरदं वर्णयति—

अभीष्टमासाद्य चिराय काले समुद्धृताशं क-
मनी चकाशे ॥ योषिन्मनोजन्ममुखोदयेषु
समुद्धृताशंकमनीचकाशे ॥ ७४ ॥

अभीष्टमित्यादि । कामयत इति कमनी कामयित्री । 'कम्रः
कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिक' इत्यमरः । कमेः कर्तरि ल्युटि ङी-
प् । योषित् । जातावेकवचनम् । अनीचा उन्नताः काशा अश्ववाला
यस्मिन् अनीचकाशे काले शरदीत्यर्थः । मनोजन्ममुखोदयेषु काम-
मुखाविर्भावेषु धृता आशा अभिलाषो येन तं अभीष्टं प्रियं चिराय
चिरकालेन । 'चिराय चिररात्राये' त्यमरः । सम्यगुद्धृता उत्सृष्टा
आशङ्का सङ्कोचो यस्मिन् कर्मणि तत्समुद्धृताशङ्कं विस्रब्धं यथा
तथा आसाद्य प्राप्य मुदा सह वर्तत इति समुत् सानन्दा सती च-
काशे । विललासेत्यर्थः । अत्र समुच्चकाश इति योषितः प्रियप्राप्ति-
निमित्तहर्षाख्यभावनिबन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः । "रसभावतदाभासत-
त्प्रकाशसमानानां निबन्धे रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानी"ति लक्ष-
णात् । वृत्तमुपजातिः ॥ ७४ ॥

स्तनयोः समयेन यांगनानामभिनद्धारसमा
न सा रसेन ॥ पारिरम्भरुचिं ततिर्जलानामभि-
नद्धा रसमानसारसेन ॥ ७५ ॥

स्तनयोरिति । रसमानाः कूजनशीलाः । "ताच्छील्यवयोवचन-
शक्तिषु चानशि"ति ताच्छील्ये चानश् प्रत्ययः । रसतेः परस्मै-

यदित्वात्र शानच् प्रत्ययः । ते सारसाः पक्षिविशेषाः यस्मिन् तेन
 रसमानसारसेन समयेन । शरत्कालेनेत्यर्थः । सारसानां तत्रैव स-
 म्भवात् । ‘सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराद्वय’इति यादवः ।
 अंगनानां स्तनयोर्यां जलानां ततिः शारदोष्मजन्मा खेदोदबिन्दुस-
 न्दोहः अभितो नद्धा अभिनद्धा । नह्यतेरभिपूर्वात्कर्मणि क्तः ।
 “नहोघ” इति धत्वम् । हारसमा मुक्ताहारतुल्या । कुचमण्डलमण्ड-
 नायमानेति भावः । सा जलानां ततिः रसेन रागेण । हेतुना । ब-
 लीयसेति भावः । परिरम्भरुचिमालिङ्गनेच्छां नाभिनत न विभेद ।
 शारदस्वेदस्याप्यलङ्कारतया उद्दीपकस्याजुगुप्सितत्वान्निसपन्नशृं-
 गारा विजयन्त इत्यर्थः । अत एव रसनिबन्धनाद्रसवदलङ्कारः ।
 लक्षणमुक्तं पूर्वश्लोके । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

जातप्रीतिर्या मधुरेणानुवनान्तं कामे कान्ते
 सारसिकाकाकुरुतेन ॥ तत्सम्पर्कं प्राप्य पुरा
 मोहनलीलां कामेकान्ते सा रसिका का कुरुते
 न ॥ ७६ ॥

जातेति । या स्त्री अनुवनान्तम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 मधुरेण श्राव्येण सारसिकाकाकुरुतेन सारस्य एव सारसिकाः
 सारसाङ्गनाः । कात्पूर्वस्येत्वम् । तासां काकुरुतेन विरुतश-
 ब्देन । ‘काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनोरित्यमरः ।
 काकुश्च तद्रुतं च तेन कामे कामकल्पे । सिंहो देवदत्त इतिवद्वै-
 णप्रयोगः । कान्ते प्रिये जातप्रीतिः जातस्नेहा अभूत् । रसिका र-
 सवती रागवतीत्यर्थः । “अत इनिठनावि”ति ठन्प्रत्ययः । सा का
 स्त्री एकान्ते रहसि तस्य कान्तस्य सम्पर्कं प्राप्य पुरा पुरुषप्रेरणात्पूर्वमे-
 कां मोहनलीलां सुरतक्रीडां न कुरुते । सवर्वापि स्त्री सर्वानपि सुर-
 तविशेषान् कामतन्त्रप्रसिद्धान् विस्रब्धश्चकारेत्यर्थः । तेन शृङ्गा-
 रस्य परा काष्ठा प्राप्तेत्युक्तम् । मत्तमयूरं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

अथैकेन हेमन्तमाह—

कान्ताजनेन रहसि प्रसभं गृहीतकेशो रते स्म-

रसहासवतोषितेन ॥ प्रेम्णा मनःसु रजनीष्व-
पि हैमनीषु के शेरते स्म रसहासवतोषिते-
न ॥ ७७ ॥

कान्तेति । सहत इति सहः । पचाद्यच् । स्मरस्य सहः कामो-
द्दीपक इत्यर्थः । तेनासवेन तोषितः तेन स्मरसहासवतोषितेन
अत एव रसहासावस्य स्त इति तेन रसहासवता रागहास्यवता अ-
त एव प्रेम्णा मनस्सु पुंसां चित्तेषु उषितेन वसतावसतेः कर्तरि क्तः ।
“वसतिक्षुधोरिडि”तीडागमः । ‘गतिबुद्धी’त्यादिसूत्रे चकाराद्वर्त्तमा-
नार्थता । कान्तैव जनस्तेन कान्ताजनेन । जातविकवचनम् । प्रस-
भं रहसि बलाद्वृद्धीतकेशे आलुष्टशिरोरुहे रते मुरते हेमन्ते भवा है-
मन्यस्तासु हैमनीषु अपि । द्राघीयसीष्वपीति भावः । “सर्वत्राण् च त-
लोपश्च”ति हेमन्तशब्दादण्प्रत्ययः तकारलोपश्च ‘टिड्ढाणञि’त्यादिना
ङीप् । रजनीषु के युवानः शेरते स्म स्वपन्ति स्म न केऽपीत्यर्थः ।
“लद् स्मे” इति भूते लद् । एतेनातिभूमिद्वतः शृङ्गार इति व्यज्यते ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७७ ॥

अथैकेन शिशिरं वर्णयति—

गतवतामिव विस्मयमुच्चकैरसकलामलपल्लव-
लीलया ॥ मधुकृतमसकृद्विरमावली रसकला-
मलपल्लवलीलया ॥ ७८ ॥

गतवतामिति । असकलामलपल्लवलीलया असकला असमग्रवि-
कासिनोऽमला निर्मलाश्च ये पल्लवास्तेषां लीला तथा नृत्यरूपयेत्य-
र्थः । विस्मयङ्गतवतामिव स्थितानामिवेत्युत्प्रेक्षा । मधुकृतां मधुकराणां
सम्बान्धिनी लवलीषु लताविशेषेषु लयो लयनं स्थितिर्यस्याः सा लव-
लीलया आवलिः पंक्तिः रसकलां रसेन मध्वास्वादेन कलामव्यक्तम-
धुराम् । ‘ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल’ इत्यमरः । गिरं वाचमसकृदुच्चै-
रलपत् । मधुमदहेतुकस्य मधुरालापस्य पल्लवलीलया जनितविस्मय-
हेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

कुर्वन्तमित्यतिभरेण नगानवाचः पुष्पैर्विराम-

मलिनां च न गानवाचः ॥ श्रीमान्समस्तम-
नुसानु गिराविहर्तुं विभ्रत्यचोदि स मयूरगि-
रा विहर्तुम् ॥७९॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालवधे महाका-
व्ये ऋतुवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

कुर्वन्तमिति । इतीत्थं पुष्पैरेवातिभरेण महाभरेण तत्कृतेन वा
गौरवेण नगान्वृक्षानवाञ्जन्तीत्यवाचो नम्रान् । अञ्जैरवपूर्वा'दृत्वि-
गित्यादिना किन्प्रत्ययः । कुर्वन्तमलिनां गानवाचो गीतध्वनेर्ज्ञ-
ङ्कारस्य च न विराममविराममसमाप्तिं कुर्वन्तं समस्तमृतुं सर्वा-
नृतून् अनुसानु सानुष्वित्यर्थः । विभ्रत्यर्थेऽव्ययीभावः । विभ्रति
विभ्राणे इह गिरौ रैवतकाद्रौ विहर्तुं क्रीडितुं श्रीमान्स हरिः मयूर-
गिरा केकया अचोदि प्रेरितः । भगवन्निह विहर ऋतुगणमनुगृहा-
णेति प्रार्थित इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । वृत्तमुक्तम् ॥७९॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघका-
व्यव्याख्याने सर्वङ्गधारणे षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमः सर्गः ॥

इत्थं ऋतुगणप्रादुर्भावमभिधाय तत्फलतया भगवतः सानुचरस्य
वनविहारलीलावर्णनमारभते—

अनुगिरमृतुभिर्वितायमानामथ स विलोक-
यितुं वनान्तलक्ष्माम् ॥ निरगमदाभराद्भुमादृ-
तानां भवति महत्सु न निष्फलः प्रयासः ॥१॥

अनुगिरमिति । अथर्तुप्रादुर्भावनन्तरं स हरिः गिरावित्यनुगि-
रं । विभ्रत्यर्थेऽव्ययीभावः । “गिरेश्च सेनकस्ये”ति समासान्तः ।
ऋतुभिर्वितायमानां वितन्यमानां । तनोतेः कर्मणि लटः शानजादे-
शः । “तनोतेर्यकी”ति वैभाषिक आकारादेशः । वनान्तलक्ष्मीं विलोकायि-
तुं निरगमत् निर्गतः । ‘पुषादी’त्यादिना गमेर्लुङि च्लेरङादेशः । ऋ-
तुगणभक्तिं स्वीकर्तुमिति भावः । तथाहि अभिरादुमाराधयितुमा-
दृतानामादरं कुर्वतामास्थावतामित्यर्थः । कर्तरि क्तः । प्रयासः

सेवायासः महत्सु विषये निष्फलो न भवति । न हि भक्तानुकम्पिनो महान्तस्तत्सेवां व्यर्थयन्तीति भावः । अतो हरेरप्यृतुगणानुग्रहणार्थं निर्गमो युक्तः इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः 'सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतार्थसमर्थनादर्थान्तरन्यास' इति सर्वस्वसूत्रम् । अत्र सर्गे पुष्पिताग्रा वृत्तम् । "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रे" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

दधति सुमनसो वनानि बह्वीर्युवतियुता यद-
वः प्रयातुमीशुः॥ मनसिशयमहास्त्रमन्यथामी
न कुसुमपंकमप्यलं विसोढुम् ॥ २ ॥

दधतीति । यदवो यादवाः । व्याख्यातं चैतत् । बह्वीर्बहूः बहुविधा इत्यर्थः । "बह्वादिभ्यश्चे"ति विकल्पादीकारः । सुमनसः पुष्पाणि 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पामित्यमरः । दधति दधन्ति । "वा नपुंसकस्ये"ति अभ्यस्ताच्छतुर्वैकल्पिको नुम्प्रतिपेधः । वनानि युवतियुताः स्त्रीसमेताः एव प्रयातुमीषुरिच्छन्ति स्म । अत्र हेतुमाह । अन्यथा युवतिजनाभावे अमी यदवो मनसि शेते इति मनसिशयः कामः । "अधिकरणे शेतेरि"त्यच्प्रत्ययः "हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामि"त्यलुक् । तस्य महास्त्रभूतं कुसुमपञ्चकमपि पञ्चापि कुसुमानीत्यर्थः । पञ्चानां संघः पञ्चकं । "संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्वि"ति कप्रत्ययः । विसोढुं नालं न शक्ताः । सकलसुमनसां सामर्थ्ये तत्रारविन्दादीनामेव पञ्चबाणत्वप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अतो युवतिभिः सह प्रयाणं युक्तमिति वाक्यार्थेन वाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थसमर्थनरूपकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । "अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः" इति ॥ २ ॥

अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो हृदयमयत्नकृतो-
ज्ज्वलस्वरूपाः ॥ अवनिषु पदमंगनास्तदानीं
न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥

अवसरमिति । तमवसरं सहजिगमिषाकालं अधिगम्य हृदयं

हरन्त्यो हृदयंगमा भवन्त्यः । सर्वं हि प्रार्थ्यमानमेव प्रियं भवतीत्यर्थः । यत्नेन कृतं न भवतीत्ययत्नकृतं तथाप्युज्ज्वलं स्वरूपं यासां ताः । स्वभावसुन्दरमूर्त्य इत्यर्थः । अंगनास्तदानीन्तस्मिन्नवसरे अवनिषु पदं न्यदधत निहितवत्यः । पादचारेणैव चेलुरित्यर्थः । दधातेर्लङ्ङ्यात्मनेपदेष्वनतः”इति झस्यादादेशः । अंगनासु विभ्रमसम्पदो विलाससम्पदः पदं न्यदधत । तदानीं विलासाः प्रवृत्ता इत्यर्थः । अत्रांगनानां विलाससम्पदां चोभयानामपि प्रवृत्तानामेव हृदयहरणादिना वर्णनासाम्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगितालंकारः । वाच्यभेदेनाप्यंगनाविलाससम्पदामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वावगमादेकावलीभेदो व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्वित्युक्तं ता एव प्रपञ्चयति—

नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं ललितगतेषु गता-
गतं दधाना ॥ मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे
भुजलतिका मुहुरस्खलत्तरुण्याः ॥ ४ ॥

नखेति ललितगतेषु मन्दगमनेषु नखानां रुचिभिः प्रभाभिः रचिता इन्द्रचापलेखा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गतागतं यातायाते । “विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची”ति वैभाषिको द्वन्द्वैकवद्भावः । दधाना तरुण्याः भुजलतिका मुखराः कृता इति मुखरिताः ध्वनिता वलया यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । ‘कटको वलयोऽस्त्रियामि’त्यमरः । पृथौ नितम्बे मुहुरस्खलत् चस्खाल । अत्र नखरुचीत्यालम्बनगुण उक्तः गतागतं दधाना अस्खलदिति तच्चेष्टा । मुखरितवलयामिति तदलंकृतिः तदस्थास्तूक्ता वसन्तादयः । अन्यत्र विस्तारत इति चतुर्विधोऽप्युद्दीपनक्रम उक्तः । उक्तं च “आलम्बनगुणाश्चैव तच्चेष्टा तदलंकृतिः । तदस्थाश्चेति विज्ञेयाश्चतुष्कोद्दीपनक्रमः”इति । तत्रालम्बनं रसस्य समवायिकारणं नायिका नायकश्च । तद्गुणो रूपलावण्यादिः तच्चेष्टा भावहावादि अन्यत्सुगमम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ४ ॥

अतिशयपरिणाहवान्वितेने बहुतरमर्पितर-

तनिकिकिणीकः ॥ अलघुनि जघनस्थलेऽपरस्या
ध्वनिमाधिकं कलमेखलाकलापः ॥ ५ ॥

अतिशयेति । अतिशयेन परिणाह्वानतिविशालइत्यर्थः । अन्यथा
तज्जघनस्यापय्योत्तेरिति भावः । ‘परिणाहो विशालते’ त्यमरः ।
“उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्थे”ति णत्वम् । बहुतरमर्पिता आ-
हिता रत्नानां किङ्किण्यो यस्मिन्सः । “नद्युतश्चे”ति कष्पत्ययः । क-
लो मधुरारावी मेखलाकलापोऽपरस्याः स्त्रियः अलघुनि जघनस्थले
अधिकं ध्वनिं वितेने । तदलंकृतिरियम् ॥ ५ ॥

गुरुनिबिडनितम्बबिम्बभाराक्रमणनिपीडित-
मंगनाजनस्य॥चरणयुगमसुसुवत्पदेषु स्वरस-
मसक्तमलक्तकच्छलेन ॥ ६ ॥

गुर्विति । गुरुत्वगुणयुक्तं निविडं दृढं च यन्नितम्बबिम्बं तदेव
भारस्तस्याक्रमणेनाधिष्ठानेन निपीडितं निष्पीडितं अङ्गनाजनस्य
चरणयुगं कर्तुं । पदेषु पादन्यासस्थानेषु अलक्तकच्छलेन लाक्षार-
समिषेण स्वरसं स्वद्रवमेव । ‘गुणो रागे द्रवे रस’ इत्यमरः । असक्त-
मविच्छिन्नं यथा तथा असुसुवत् स्रवति स्म । स्रवतेः क्षरणार्थाङ्गि-
ङि ‘णिश्री’त्यादिना चङि धातोरुवडादेशः । द्रवद्रव्यकर्तृक एवा-
यमकर्मकः अन्यकर्तृकत्वे तु सकर्मकः । अत्रालक्तकच्छलेनेत्यलक्ता-
पन्हवेन स्वरसत्वारोपाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपन्ह-
वालङ्कारः ॥ ६ ॥

अथ कस्याश्चित्सख्याः कुपितनायिकानुनयवचनं पञ्चाभिः कुलके-
नाह-

तव सपदि समीपमानये तामहमिति तस्य
मयाग्रतोऽभ्यधायि॥ अतिरभसकृतालघुप्रति-
ज्ञामनृतगिरं गुणगौरि मा कृथा माम् ॥ ७ ॥

तवेत्यादि । तां मत्सखीं सपदि तव समीपमहमानये आनयिष्या-
मि । भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः कर्तुरभिप्राये आत्मेनेपदम् ।
इति मया तस्याग्रतोऽभ्यधायि अभिहितं । दधातेः कर्मणि लुङ्,

“आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । हे गुणगौरि गुणैः सौभाग्यदाक्षिण्यादिभिर्गौरि पार्वतीति रूपकम् । अतिरभसेनातित्वरया कृता अलघुर्महती प्रतिज्ञा त्वदानयनार्था यया तां मामनृतगिरमसत्यवाचं मा कृथाः मा कार्षीः । मद्रचनं सर्वथा कर्तव्यमित्यर्थः । करोतेः लुङि थाम् “न माङ्गयोगे” इत्यङागमप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

ननु मत्प्रतिज्ञापि दुस्त्याज्येति विप्रतिषेधमाशङ्क्याह—

न च सुतनु न वेद्मि यन्महीयानसुनिरसस्तव
निश्चयः परेण ॥ वितथयति न जातु मद्रचोऽ-
साविति च तथापि सखीषु मेऽभिमानः ॥८॥

न चेतिहे सुतनु शुभाङ्गि । दीर्घान्तोत्तरपदात्सम्बुद्धिः अन्यथा गुणः स्यात् । अहं न वेद्मीति न किन्तु वेद्म्येवेत्यर्थः । किं तद्वेत्सीत्यत आह । महीयान्महत्तरस्तव निश्चयः त्वदनैक्ये प्रतिज्ञा परेण जनान्तरेण सुनिरसः सुखमोच्यः । अस्यतेः खलुप्रत्ययः । स न भवतीत्यसुनिरस इति यत् तदित्यर्थलभ्यं । उद्देश्येन विधेयाक्षेपाद्यच्छब्दस्योत्तरवाक्यत्वाच्च न पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोग इति निबन्धः । तथापि विदितत्वेऽपि असौ मत्सखी जातु कदाचिदपि मद्रचो न वितथयति नानृतीकरोतीति सखीषु मध्ये मेऽभिमानः । स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽपि मत्प्रतिज्ञामेव पालयसीत्यहङ्कारान्निःशङ्कम्प्रतिज्ञातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सततमनभिभाषणं मया ते परिपणितं भव-
तीमनानयन्त्या ॥ त्वयि तदिति विरोधनिश्चि-
तायां भवति भवत्वसुहृज्जनः सकामः ॥ ९ ॥

सततमिति । भवतीं त्वामनानयन्त्या आनयितुमशक्नुवत्या इत्यर्थः । मया सततं सदा ते तव । कर्मणि षष्ठी । अनभिभाषणमसंभाषणं परिपणितम् । भवतीति “भतेर्डवतुरिति”त्यौणादिको डवतुप्रत्ययः “उ-
गितश्चे”ति ङीप् । तस्याः सम्बुद्धिर्हे भवति सुभगे त्वयि तदिति तदसम्भाषणमस्तु इति विरोधनिश्चितायां निश्चितविरोधायां सत्या-
म् । “वाहिताग्न्यादीष्व”ति विकल्पान्निष्ठायाः परनिपातः । अ-

सुहृज्जनो विपक्षवर्गः सकामः फलितमनोरथो भवतु भवेत् । प्राप्त-
काले लोद् । अस्माद्विरोधकाक्षिणामयमानन्दकालः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

न केवलमावयोर्विरोधः प्राणहानिरपि मम स्यादित्याह—

गतधृतिरवलम्बितुं वतासूननलमनालपना-
दहं भवत्याः ॥ प्रणयिनि यदि न प्रसादबुद्धि-
र्भव मम मानिनि जीविते दयालुः ॥ १० ॥

गतेति । गतधृतिरधीरा अहं भवत्यास्तवानालपनादसम्भाषणा-
दालपनं विहायेत्यर्थः । ल्यब्रलोपे पञ्चमी । असूनू प्राणानवलम्बितु-
न्धारयितुमनलमशक्ता । ‘अलम्भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमि’त्य-
मरः । वतेति खेदे । अत एव हे मानिनि प्रणयिनि प्रिये प्रसादब-
द्धिरनुग्रहबुद्धिर्न यदि नास्ति चेत्तथापि मम जीविते दयालुर्भव ।
‘स्पृही’त्यादिना आलुच् प्रत्ययः । स धूर्त्तोऽपि मत्प्राणत्राणार्थमनु-
ग्राह्य इति भावः ॥ १० ॥

प्रियमिति वनिता नितान्तमागःस्मरणसरो-
षकषायितायताक्षी ॥ चरणगतसखीवचोऽनु-
रोधात्किल कथमप्यनुकूलयाञ्चकार ॥ ११ ॥

प्रियमिति । इतीत्थं नितान्तमागसोऽन्यासङ्गापराधस्य स्मरणेन
सरोषे अतएव कषाये लोहिते कृते कषायिते आयते चाक्षिणी य-
स्याः सा तथोक्ता । ‘निर्यासे च कषायोऽथ सौरभे लोहितेऽन्यक-
दिगति विश्वः । वनिता नायिका चरणगतायाः पूर्वोक्तवाक्यान्ते प्र-
णतायाः सख्या वचसोऽनुरोधादनुल्लङ्घनात्किल । किलेत्यपरमार्थः ।
वस्तुतस्तु अनुरागादेवेति भावः । प्रियं कथमपि कथाञ्चिदनुकूलया-
ञ्चकार अभिमुखीचकार अनुजग्राहेत्यर्थः । एषा खण्डिता नायिका ।
‘ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेऽप्याकषायिते’ति दशरूपकलक्षणात् ।
अत एव कविना आगःस्मरणसरोषकषायिताक्षीत्युक्तं । एषा चासं-
भाषणचिन्ताखेदाश्रुनिःश्वासाद्यनुभाववती ॥ ११ ॥

अथ काचिस्सखी कञ्चिदग्रे शीघ्रगामिनं युग्मेनाह—

द्रुतपदमिति मा वयस्य यासीर्ननु सुतनुं परि-
पालयानुयान्तीम् ॥ न हि न विदितखेदमेत-
दीयस्तनजघनोद्वहने तवापि चेतः ॥ १२ ॥

द्रुतेति । हे वयस्य सखे इतीत्थं द्रुतपदं शीघ्रपदक्रमं यथा तथा
मा यासीः मा गमः । यातेर्लुङि “न माङ्योगे” इत्यद्प्रतिषेधः ।
अनुयान्तीमनुगच्छन्तीं सुतनुं शुभाङ्गीं प्रियामनुपालय प्रतीक्षस्व ।
असावपि शीघ्रमायातु तत्राह । न हीति । तत् चेतोऽपि एतदीयस्त-
नजघनोद्वहने विदितखेदमनुभूतखेदं नेति न किन्तु वेत्येवेत्यर्थः ।
अतः कथं शीघ्रमायास्यतीति भावः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ
प्रतिषेधाविति वामनः ॥ १२ ॥

इति वदति सखीजनेऽनुरागादयिततमामप-
रश्चिरं प्रतीक्ष्य ॥ तदनुगमवशादनायतानि
न्यधित मिमान इवावर्णि पदानि ॥ १३ ॥

इतीति । सखीजने इति वदति सति अपरः कश्चिदयिततमां अ-
नुरागात् स्नेहाच्चिरं प्रतीक्ष्य तदनुगमवशात् तस्याः प्रियायाः । क-
ञ्चर्याः । अनुगमः पश्चाद्गमनं तस्य वशादनुसारादवर्णि मिमानः मानं कु-
र्वाण इवेत्युत्प्रेक्षा । माङो लटः कर्त्तरि शानजादेशः “छावि”ति
द्विर्भावः । अनायतान्यनन्तरालानि पदानि न्यधित निहितवान् ।
घाञो लुङि तङ् “स्थाघ्वोरिच्चे”तीकारः सिचः कित्त्वान्न गुणः
“ह्रस्वादङ्गादि”ति सकारलोपः । एषा च नायिका स्वाधीनपतिका ।
“स्वाधीनपतिका सा तु या न मुञ्चति वल्लभमि”ति लक्षणात् । दृष्टा
चेयम् ॥ १३ ॥

अथ काचित्पुरः प्रयातप्रियमेलनाय शीघ्रानुधावनं प्रार्थयमानां
सखीमाह—

यदि मयि लयिमानमागतायां तव धृतिर-
स्ति गतास्मि संप्रतीयम् ॥ अनिभूतपदपा-
तमापपात प्रियमिति कोपपदेन कापि स-
ख्या ॥ १४ ॥

यदीति । हे सखि मयि लघिमानमागतायां स्वयङ्गमेनेन ला-
घवं प्राप्तायां तव घृतिरस्ति यदि सन्तोषो भवति चेत् । 'घृतिः स-
न्तोषधैर्ययोरित्यमरः । इयमेतदवस्थैव सम्प्रत्यस्मिन् क्षण एव गता-
स्मि इति वदन्तीति शेषः । इतिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः अन्य-
था पौनरुक्तमादित्यालङ्कारिकाः । सख्या सह कोपपदेन कोपव्याजेन
वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इति 'नि-
मित्तं व्यञ्जनं पदमि'ति चामरः । काचिनायिका द्रुततराः शीघ्रतराः
पदपाताः पादन्यासा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा प्रियं वल्लभ-
मापपात अनुधावति स्म । एषा च स्वयम्प्रवृत्ता स्वलाघवशङ्कितया
पूर्वं निर्वासितप्रिया अथेदानीं स्वयम्प्रवृत्तेः पश्चात्तप्ता चेति गम्य-
ते । अतः कलहान्तरिता । "कोपात्कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्वि-
ति"ति लक्षणात् ॥ १४ ॥

अविरलपुलकः सह व्रजन्त्याः प्रतिपदमेकतरः

स्तनस्तरुण्याः ॥ घटितविघटितः प्रियस्य व-

क्षस्तटभुवि कन्दुकविभ्रमं बभार ॥ १५ ॥

अविरलेति । सह व्रजन्त्याः पार्श्वमाश्लिष्य गच्छन्त्या इत्यर्थः । त-
रुण्याः सम्बन्धी अविरलपुलकः प्रियाङ्गसङ्गमात्सान्द्रोमाञ्चः एकत-
रोऽन्यतरः द्वयोरन्यः सन्निरुष्ट इति भावः । "एकाच्च प्राचामि"ति द्व-
योरेकस्य निर्द्धारणे उत्तरच् प्रत्ययः । स्तनः प्रियस्य वक्षस्तटमिव
तस्य भूः प्रदेशस्तस्यां वक्षस्तटभुवि प्रतिपदं घटितविघटितः संयु-
क्तवियुक्तः पतितोत्पतितः सन्निति यावत् । विशेषणयोरपि मिथो-
गुणप्रधानभावविवक्षया "विशेषणं विशेष्येण बहुलमि"ति समासः ।
कन्दुकविभ्रमं गेन्दुकशोभाम् । 'गेन्दुकः कन्दुकः' इत्यमरः । बभार ।
अन्यविभ्रमस्यान्यसम्बन्धायोगात्सादृश्याक्षेपे निदर्शना । एषा च
प्रियपार्श्वगामिनी । इतः प्रभृति मदनरसेत्यतः प्राग्बक्ष्यमाणाः षट्
नायिकाः स्वाधीनपतिकाः हृष्टाः प्रगल्भाश्चेत्यनुसन्धेयम् ॥ १५ ॥

अथापरस्या अपरं गतिविशेषं विशेषकेणाह-

अशिथिलमपरावसज्ज्य कण्ठे दृढपरिरिक्तबृह-

द्वहिःस्तनेन॥दृषिततनुरुहा भुजेन भर्तुर्मृदुम-
मृदु व्यतिविद्धमेकबाहुम् ॥ १६ ॥

अशिथिलमित्यादि । अपरा स्त्री दृढं परिरब्धो गृहीतो बृहद्वाहिः-
स्तनो येन तेन दृषितान्युदञ्चितानि तनुरुंहि रोमाणि यस्य तेन ।
पुलकितेनेत्यर्थः । किबन्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः “दृषेलोमस्वि”तीडागमः ।
भुजेन भर्तुर्वामबाहुना अमृदु गाढं यथा तथा व्यतिविद्धं व्यतिष-
ञ्जितं मृदुं कोमलमेकबाहुं निजदक्षिणबाहुं भर्तुः कण्ठे अशिथिलं दृ-
ढमवसज्यासज्य जगामेति भाविना सम्बध्यते ॥ १६ ॥

मुहुरसुसममाग्नती नितान्तं प्रणदितकाञ्चि
नितम्बमण्डलेन ॥ विषमितपृथुहारयष्टि ति-
र्यक्कुचमितरं तदुरःस्थले निपीड्य ॥ १७ ॥

मुहुरेति । पुनः किं कृत्वा नितम्बमण्डलेन । करणेन । नितान्तम-
तिशयेन प्रणदिता प्रकर्षण नदन्ती काञ्ची यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
तथा । “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्ये”ति णत्वम् । मुहुरसुसमं
प्राणेशमाग्नती ताडयन्ती । हन्तेराङ्पूर्वाकृतः शत्रादेशे ङीप् सकर्म-
कत्वात् न “आङो यमहनः” इत्यात्मनेपदम् । विषमिता विषमीकृता
पृथुहारयष्टिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । इतरं पूर्वश्लोकोक्तवहिः-
स्तनादन्यं दक्षिणमित्यर्थः । कुचं तस्य भर्तुरुरःस्थले तिर्यक् निपी-
ड्य । पूर्ववत्सम्बन्धः ॥ १७ ॥

गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवाम-
पादपद्मा ॥ इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ
मन्मथमन्थरं जगाम ॥ १८ ॥

विशेषकम्

गुरुतरेति । पुनर्गुरुतरः सान्द्रतरः कलो मधुरश्च नूपुरस्यानु-
नादो ध्वनिर्यस्मिन् कर्मणितद्यथा तथा सललितं सलीलं नर्तितं व्या-
पारितं वामं सव्यं पादपद्मं यया सा इतरदक्षिणं पदमनतिलोलम्भट्ट-
चरणस्खलनादनतिचपलं यथा तथा आदधाना निक्षिपन्ती सती म-
न्मथेन मन्थरमलसं जगाम । एषा च पार्श्वगामिनी ॥ १८ ॥

अथान्यासामप्येकैकेन गतिविशेषमाह-

लघुलालितपदं तदंसपीठद्वयनिहितोभयपाणि-
पल्लवान्या ॥ सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं प्रियम-
बला सविलासमन्वियाय ॥ १९ ॥

लघ्वित्यादि । अन्या अबला स्त्री तस्य प्रियस्यांसौ पीठे इव त-
योर्द्वये निहितावुभौ पाणिपल्लवौ यया सा सती । “उभादुदातो नि-
त्यमि”ति ग्रहणस्येदम्प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो या-
भूत उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयत्रेत्यादि भवतीति । लघुनी
द्रुते ललिते च पदे यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा कठिनाभ्यां कुचचू-
चुकाभ्यां स्तनाग्राभ्यां यः प्रणोदो निपीडनं तेन सह यथा तथा
‘चूचुकन्तु कुचाग्रं स्यादि’त्यमरः । ‘तेन सहे’ त्यादिना समासे,
“वोपसर्जनस्ये”ति सहशब्दस्य सभावः । णोपदेशत्वात्प्रणोद इति
णत्वम् । सविलासं च प्रियमन्वियायानुजगाम । एषा पृष्ठगामिनी १९ ॥

जघनमलघुपीवरोरु कृच्छ्रादुरुनिबिरीसनितम्ब-
भारत्वेदि ॥ दयिततमशिरोधरावलम्बिस्वभु-
जलताविभवेन काचिदूहे ॥ २० ॥

जघनमिति । काचित् स्त्री अलघु गुरु पीवरौ पीनौ चोक्त यस्य
तत् उरुर्महान् निबिरीसो निबिडः ‘निबिडं निबिरीसं च दृढं गाढं प्रच-
क्षते’ इति वैजयन्ती । “नेर्बिडज्विरीसचावि”ति निशब्दाद्विरीसच् प्र-
त्ययः । स च यो नितम्बः स्त्रीकटिपश्चाद्भागः । ‘पश्चात्त्रितम्बः स्त्रीकट्याः
कृषि तु जघनं पुरः’ इत्यमरः । स एव भारस्तेन खिद्यत इति त-
थोक्तम् । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । जघनं कटिपुरोभागं दयिततमस्य
शिरोधरायां ग्रीवायामवलम्बिन्योर्लम्बमानयोः स्वभुजलतयोर्विभवेन
सामर्थ्येन कृच्छ्रादूहे उवाह । वहेः स्वरितेत्त्वात्कर्त्रभिप्राय आत्मने-
पदम् । इयं च पृष्ठगामिनी प्रियकण्ठालम्बा ॥ २० ॥

अनुवपुरपरेण बाहुमूलप्रहितभुजाकालितस्त-
नेन निन्ये ॥ निहितदशनवाससा कपोले वि-

षमवितीर्णपदं बलादिवान्या ॥ २१ ॥

अनुवपुरिति । अन्या स्त्री वपुषः पश्चादनुवपुः स्त्रीष्टभगः ।
 ‘अव्ययं विभक्ती’त्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । बाहुमूलयोः स्त्री-
 कक्षयोः प्रहितावधःप्रसारितौ भुजौ ताभ्यां आकलितस्तनेन गृहो-
 तस्तनेन कपोले निहितदशनवाससा न्यस्ताधरेण किञ्चिदावृत्तमु-
 ख्याः सत्याः कपोलं चुम्बतेत्यर्थः । अपरेण कामिना विषमं प्रियाङ्गिसं-
 घर्षात् श्लिष्टं वितीर्णपदं न्यस्ताङ्गि यथा तथा बलादिव निन्ये नीता ।
 आरोप्य नीयमानेव गमयाञ्चक्र इत्यर्थः । एषा पुरोगामिनी ॥ २१ ॥

अनुवनमासितभ्रुवः सखीभिः सह पदवीमपरः
 पुरोगतायाः ॥ उरसि सरसरागपादरेखाप्रति-
 मतयानुययावसंशयानः ॥ २२ ॥

अनुवनमिति । अपरः कामी अनुवनं वनं प्रति सखीभिः सह
 पुरोगतायाः असितभ्रुवः स्वकान्तायाः पदवीमुरसि वक्षसि सरस
 आर्द्रः रागो लाक्षारजनं यस्य तस्य पादस्य या रेखा विन्यासः सा
 प्रतिमा उपमानं यस्याः सा तत्प्रतिमा तस्य भावस्तत्ता तया तत्स-
 दृक्षतयेत्यर्थः । असंशयानोऽसन्दिहानः । शीङ्गो लटः कर्तारि श-
 नजादेशः । अनुययौ । अत्र पादरेखाप्रतिमतयोति सादृश्यवस्तुना
 मुरतकालीनं पादताडनं वस्तु सरागपदार्थमहिम्ना प्रतीयत इति प-
 दगतः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः संलक्षक्रमध्वनेर्भेदः २२ ॥

मदनरसमहौघपूर्णनाभीः हृदपरिवाहितरोमरा-
 जयस्ताः ॥ सरित इव सविभ्रमप्रयातप्रणादि-
 तहंसकभूषणा विरेजुः ॥ २३ ॥

मदनेति । मदनस्य रसः शृङ्गारः अन्यत्र रसो जलं तस्य महौ-
 घेन महापूरेण पूर्णनाभ्य एव च्छदास्तेषां परिवाहाः कृताः प । रि
 वाहिता जलोच्छ्वासो कृताः रोमराजयो यासां ताः । ‘जलोच्छ्वासाः
 परिवाहा’ इत्यमरः । सरिज्जलानि च्छदानापूर्व्यं परितः उच्छ्वसन्तीति
 प्रसिद्धिः । सविभ्रमैः सविलासैः प्रयातैः प्रकृष्टगमनैः प्रणदिताः

शिक्षिताः ये हंसकाः पादकटकाः । 'हंसकाः पादकटका' इत्यमरः । अन्यत्र हंसकाः हंसा एव मरालास्त एव भूषणानि यासां ताः स्त्रियः सरित इव विरेजुः । मदनरसपूर्णेत्यनेन नामीनां तदुद्बोधकत्वं व्यज्यते । परिवाहितरोमराजय इति रोमराजीनां परिवाहत्वरूपणा-न्नाभ्य एव च्छदा इति रूपकाश्रयणं । ताः सरित एवेति श्लिष्टविशेषणे-यमुपमा श्लेष एवेत्यन्ये ॥ २३ ॥

श्रुतिपथमधुराणि सारसानामनुनदि शुश्रुविरे
रुतानि ताभिः ॥ विदधाति जनतामनःशरव्य-
व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥

श्रुतिपथेति । अनुनदि नदीनां समीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः । "अव्ययीभावश्चे"ति नपुंसकस्वे ह्रस्वत्वम् । ताभिः स्त्रीभिः जनानां समूहो जनता । 'ग्रामजने'त्यादिना सामूहिकस्तल् प्रत्ययः । तस्याः मनांसि एव शरव्यं लक्ष्यम् । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं चे'त्यमरः । तस्य व्यधः वेधः । "व्यधजपोरनुपसर्गे" इत्यप्प्रत्ययः । तत्र पटुः समर्थो यो मन्मथचापनादः स इति शङ्कां भ्रमं विदधाति विदधाना-न । "वा नपुंसकस्ये"ति वैकल्पिको नुम्प्रतिषेधः । श्रुतिपथमधुराणि श्राव्याणीत्यर्थः । सारसानां रुतानि शुश्रुविरे । सारसरु-तश्रवणान्मन्मथोद्दीपनमासीदित्यर्थः । अत्र सारसरुते मन्मथचापना-दभ्रमाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः । "कविसम्मतसादृश्याद्विधेये पिहितात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥ "इति लक्षणात् २४ ॥

मधुमथनवधूरिबाह्वयन्ति भ्रमरकुलानि जगु-
र्यदुत्सुकानि ॥ तदभिनयमिवावलिर्वनानामत-
नुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥

मध्विति । उत्सुकान्युन्मनांसि भ्रमरकुलानि मधुमथनस्य हरेर्व-धूराह्वयन्त्याकारयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । 'हूतिराकारणाह्वानमि'त्यमरः । "शङ्ख्यनोर्नित्यमि"ति ह्वयतेः शतुर्नुमागमः । जगुरिति यत् । गायते-लिट् । वनानाभावलिर्नूतनपल्लवा एवांगुल्य इत्येकदेशवार्तिसाधयवरू-पकम् । अस्यैव वनावलौ नर्तकीत्वरूपमकत्वादेति । ताभिस्तद-

भिनयं व्यञ्जकचेष्टामतनुतेव । 'व्यञ्जकाभिनयौ समावि'त्यमरः । "अ-
ङ्गैरालम्बयेद्भोतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेदि"ति वचनात् गीतार्थस्याद्वा-
नस्य व्यञ्जनमङ्गुलिभिरक्षर्षादिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । पूर्वोक्त-
रूपकानुप्राणिता साह्वानोत्प्रेक्षा सापेक्षेति सजातीयसङ्करोऽपीति २५

असकलकलिकाकुलीकृतालिस्खलनविकीर्ण-
विकाशिकेशराणाम् ॥ मरुदवनिरुहां रजो वधू-
भ्यः समुपहरन्विचकार कोरकाणि ॥ २६ ॥

असकलेति । मरुद्वनानिलः असकला असमग्राः । अर्द्धविकचा
इत्यर्थः । ताभिः कलिकाभिः कोरकैराकुलीकृतानां संक्षोभितानाम-
लिनां स्खलनेन विघटनेन विकीर्णा विक्षिप्ताः विकाशिनः केशराः
किञ्जल्का येषां तेषामवनिरुद्धाम् । किप् । रजः परागं वधूभ्यः स-
मुपहरन् प्रयच्छन् । यथा कश्चित्कामीति भावः । धनमर्जयन्वसतीति-
वत् "लक्षणहेत्वोः क्रियाया" इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । कोरकाणि
कुड्मलानि । 'कलिका कोरकः पुमानि'त्यमरकोशे पुंस्त्वाभिधानं
प्रायिकाभिप्रायम् । 'कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात्ककोलकमृणालयोरिति
विश्वप्रकाशादौ नपुंसकत्वस्याभिधानात् । विचकार विकाशयामासे-
त्यर्थः । विपूर्वात्किरतेः करोतेर्वा लिट् । अत्र कोरकविकाशकरण-
स्य समुपहरन्निति हेत्वर्थेन वधूसम्पदानकपरागोपहरणार्थत्वावग-
मात्फलोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ २६ ॥

उपवनपवनानुपातदक्षैरालिभिरलम्भि यदङ्ग-
नागणस्य ॥ परिमलविषयस्तदुन्नतानामनुगम-
ने खलु सम्पदोऽग्रतः स्याः ॥ २७ ॥

उपवनेति । वने उपवनं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तत्र यः पवन-
स्तस्यानुपातेनानुसारेण दक्षैर्विचक्षणैरालिभिर्यद्यतः कारणात् अ-
ङ्गनाजनस्य सम्बन्धी परिमलो गन्धविशेषः । "विमर्दोत्थे परिम-
लो गन्धे जनमनोहरे" इत्यमरः । स एव विषयो भोग्यार्थः । "रूपं
स्पर्शो गन्धरसशब्दाश्च विषया अमी" इत्यमरः । अलम्भिलब्धः । लभेः
कर्मणि लुङ् "विभाषा चिण्णमूलोरिति विकल्पानुम्भावः । "अत उप-

घाया”इति वृद्धिः। तस्मादुन्नतानां महतामनुगमने पश्चाद्धावने अनुवृत्तौ च सम्पदोऽग्रतःस्थाः पुरोवर्त्तिन्यः खलु। “सुपि स्थ”इतिकप्रत्ययः। अत्रानुगमनयोर्द्वयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः ॥ २७ ॥

रथचरणधराङ्गनाकराब्जव्यतिकरसम्पदुपात्त-
सौमनस्याः॥जगति सुमनसस्तदादि नूनं दध-
ति परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् ॥ २८ ॥

रथेति । सुमनसः पुष्पाणि रथचरणं चक्रं तस्य धरो धारयिता हरिः । पचाद्यच् । तस्याङ्गनास्तासां कराब्जैर्व्यतिकरः सम्पर्कः स एव सम्पत् । तथा उपात्तं लब्धं सौमनस्यं सुमनस्कत्वं सन्तुष्टचित्तत्वं याभिस्ताः सत्यः अतएव सौमनस्यलाभ आदिर्यस्मिन् कर्मणि तत्तदादि ततः प्रभृतीत्यर्थः । अर्थतः पूर्वोक्तावयवार्थात् परिस्फुटं प्रसिद्धावयवार्थं अभिधानं सुमनस इति नामधेयं दधति । पूर्वं त्व-
श्वकर्णकादिवद्रूढमिति भावः । ‘ आख्याद्वे चाभिधानं च नामधेयं च नाम चे’त्यमरः । स्त्रियः पुष्पाण्यवचेतुं प्रवृत्ता इति फलितोऽर्थः। नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । अत्रोपात्तसौमनस्या इति सौमनस्योपादानस्य पदार्थस्य विशेषणगत्या सुमनःपदान्वयर्थतोऽेतुकत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् । तदुत्थापिता चेयं तदादित्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः, तेन चाङ्गनाकराणामतिश्लाघ्यत्वं व्यज्यते ॥ २८ ॥

अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्षादवजितमुद्धतिमु-
ज्ज्वलां दधानैः ॥ तरुकिसलयजालमग्रहस्तैः
प्रसभमनीयत भङ्गमङ्गनानाम् ॥ २९ ॥

अभिमुखेति । अभिमुखपतितैः भजनार्थमभिमुखमागतैः उज्ज्व-
लामुत्कृष्टामुद्धतिमुपरिप्रसारयौद्धत्यं च दधानैरङ्गनानामग्राणि च ते हस्ताश्चेति समानाधिकरणसमासः । अत एव ‘हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुण-
गुणिनोरभेदादिति वामनः । तैरग्रहस्तैः। कर्तृभिः। गुणप्रकर्षादितोर-
वजितमवधीरितं तरुकिसलयजालं प्रसभं बलात् भङ्गं छेदं पराजयं चानीयत नीतम् । “प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामि”

ति किसलयजालस्य प्राधान्यादभिधानम् । अत्राग्रहस्तेषु विशेषण-
महिम्ना त्रिमीषुत्वस्य किसलयजाले जेतव्यत्वस्य च प्रतीतेः समा-
सोक्तिरलङ्कारः ॥ २९ ॥

मुदितमधुभुजो भुजेन शाखाश्चलितविशृङ्ख-
लशंखकं ध्रुवत्याः ॥ तरुरतिशयितापराङ्गना-
याःशिरसि मुदेव मुमोच पुष्पवर्षम् ॥ ३० ॥

मुदितेति । मुदिता हृष्टा मधुभुजो मधुपा यासु ताः शाखा भु-
जेन हस्तेन चलितानि विशृङ्खलानि अप्रतिहतरवाणि शंखकानि व-
लयानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा ध्रुवत्याः कम्पयन्त्याः ।
'ध्रुविधूनने' इति धातोस्तौदादिकाच्छतरि ङीप् " कृति चे'ति
गुणवृद्धिप्रतिषेधादुवङ्कादेशः । अतिशयिता सौन्दर्य्येणातिक्रान्ता
अपराङ्गना यया सा तस्याः शिरसि तरुमुदेव तदभिसरणसन्तोषे-
णेवेति गुणहेतुत्प्रेक्षा । पुष्पवर्षं पुष्पवृष्टिं मुमोच ॥ ३० ॥

अनवरतरसेन रागभाजा करजपरिक्षतिल-
ब्धसंस्तवेन ॥ सपदि तरुणपल्लवेन बद्ध्वा
विगतदयं खलु खण्डितेन मम्ले ॥ ३१ ॥

अनवरतेति । अनवरतरसेनानवच्छिन्नद्रवेण अन्यत्रानुवद्धशृङ्गा-
रेण रागभाजा रक्तेन प्रीतिभाजा च करजपरिक्षतिषु नखक्षतेषु ल-
ब्धसंस्तवेन प्राप्तपरिचयेन । 'संस्तवः स्यात्परिचय' इत्यमरः । ब-
द्ध्वा विगतदयं निर्दयं यथा तथा खण्डितेन छिन्नेन निराकृतेन च
तरुणपल्लवेन नवकिसलयेन युवविटेन च । 'पल्लवः किसलये विटे'
इति विश्वः । सपदि मम्ले म्लानं । खलु प्रसिद्धौ । म्लायतेर्भावे
लिट् । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थं नियन्त्रितत्वादप्रकृतार्थप्रतीतेः श-
ब्दशक्तिमूलो ध्वनिः, न श्लेषः । तेन चोभयोः पल्लवयोरौपम्यं ग-
म्यते ॥ ३१ ॥

अथासां पुष्पावचये शृंगारचेष्टा वर्णयन् कस्याश्चिच्चेष्टाविशेषमे-
केनाह-

प्रियमभि कुसुमोद्यतस्य बाहोर्नवनखमण्डनचा-

रु मूलमन्या ॥ मुहुरितरकराहितेन पीनस्तन-
तटरोधि तिरोदधेऽशुकेन ॥ ३२ ॥

प्रियमिति । अन्या स्त्री प्रियमभि प्रियस्याग्रत इत्यर्थः । “अ-
भिरभागे” इत्यभेर्लक्षणार्थकर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । कु-
सुमेषूद्यतः कुसुमोद्यतः कुसुमग्रहणार्थमुत्क्षिप्त इत्यर्थः । प्रकृतिविक-
रभावाभावाग्र तादर्थ्यं चतुर्थीसमासः । तस्य बाहोर्नवं यन्नखं न-
खक्षतं तदेव मण्डनं तेन चारु सुन्दरं मूलं कक्षभागमित्यर्थः । मु-
हुरितरकरेण सव्यपाणिना आहितेन निहितेनाशुकेनोत्तरीयेण पीनं
स्तनतटं रुणद्धीति पीनस्तनतटरोधि तदावरणं यथा तथा तिरोदधे
तिरश्चकार । अयं चापलाख्यः सञ्चारिभावः । “आत्मप्रकाशिनी
चेष्टा रागादेश्चापलं मतमि”ति लक्षणात् । प्रौढा चेयम् ॥ ३२ ॥

अथापरस्याश्चेष्टाविशेषं षड्भिः कुलकेनाह-

विततवलिविभाव्यपाण्डुलेखाकृतपरभागावि-
लीनरोमराजिः ॥ कृशमपि कृशतां पुनर्नयन्ती
विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्रम् ॥ ३३ ॥

विततेत्यादि । काचिद्वितताभिर्गात्रोन्नमनाद्विष्टिष्टाभिर्वलिभिर्वि-
भाव्याः संलक्ष्याः पाण्डुरेखाः रेखाकाराः वलीत्रयान्तरालभागाः-
ताभिः कृतपरभागा जनितवर्णोत्कर्षाः अत एव विशेषेण लीना वि-
लीना रोमराजिर्यस्याः सा तथोक्ता कृशमपि । स्वभावत एवेति भावः ।
अवलग्रं मध्यम् । ‘मध्यमं चावलग्रं च मध्योऽस्त्री’त्यमरः । पुनः कृ-
शतां नयन्ती । अग्रपुष्पग्रहणाय गात्रविजृम्भणादिति भावः । तथा
विपुलतरे उन्मुखे ऊर्ध्वमुखे च लोचने यस्याः सा अग्रपुष्पग्रहणार्थ-
मिति भावः ॥ ३३ ॥

प्रसकलकुचबन्धुरोद्धुरोरःप्रसभविभिन्नतनूत्त-
रीयबन्धा ॥ अवनमदुदरोच्छ्रसदुकूलस्फुट-
तरलक्ष्यगभीरनाभिमूला ॥ ३४ ॥

प्रसकलेति । प्रसकलाभ्यामतिसमग्राभ्यां कुचाभ्यां बन्धुरमुन्नता-
नतम् । ‘बन्धुरं तून्नतानतमि’त्यमरः । उद्धुरं निर्भरं दृढमिति यावत् ।

‘ऋक्षपूरि’त्यादिना समासान्तः । तस्मादुरसः प्रसभाद्वलात्कारा-
दिभिन्नो विच्छिष्टस्तनूत्तरीयबन्धो यस्याः सा । गात्रविजृम्भणाद्विस्त-
स्तकुचावरणेत्यर्थः । किंच अवनमतोऽन्तर्लीयमानादुदरादुच्छ्वसत
विच्छिष्यत दुकूलं यस्य तत् अत एव स्फुटतरं यथा तथा लक्ष्यं ग-
भीरमगाधं नाभेर्मूलमन्तरालं यस्याः सा ॥ ३४ ॥

व्यवहितमविजानती किलान्तर्वणभुवि बल्लभ-
माभिमुख्यभाजम् ॥ अधिविटपि सलीलमग्र-
पुष्पग्रहणपदेन चिरं विलम्ब्य काचित् ॥ ३५ ॥

व्यवहितमिति । काचित्पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा अङ्गना अन्तर्व-
णभुवि वनाभ्यन्तरप्रदेशे । ‘प्रनिरन्तरे’त्यादिना वननकारस्य ण-
त्वम् । व्यवहितं तिरोहितं आभिमुख्यभाजं अभिमुखावस्थितमित्य-
र्थः । तं तल्लभं प्रियं अविजानती किल जानानाप्यजानानेव अधि-
विटपि विटपिनि वृक्षे । विभक्त्यर्थेऽय्ययीभावः । सलीलं यथा तथा
अग्रे वृक्षाग्रे यानि पुष्पाणि तेषां ग्रहणस्य पदेन मिषेण चिरं विल-
म्ब्य । प्रियाय स्वाङ्गप्रकाशनार्थमिति भावः ॥ ३५ ॥

अथ किल कथिते सखीभिरत्र क्षणमपरेव स-
सम्भ्रमा भवन्ती ॥ शिथिलितकुसुमाकुलाग्र-
पाणिः प्रतिपदसंयमितांशुकावृताङ्गी ॥ ३६ ॥

अथेति । अथ विलम्बानन्तरं अत्रास्मिन्प्रिये सखीभिः कथिते स-
ति किलायमत्रैवास्त इति निवेदिते सति क्षणं ससंभ्रमा अपरेव पूर्व-
विपरीतव्यापारकारणादन्येव भवन्ती बुद्धिपूर्वकारित्वमज्ञाननाटने-
न वञ्चयन्तीत्यर्थः । शिथिलितः पुष्पग्रहणान्निवर्तितः कुसुमाकुलः
कुसुमव्यापृतोऽग्रपाणिर्यथा सा तथोक्ता प्रतिपदं प्रतिस्थानं संयमिते-
न नियमितेनांशुकेन । ‘अंशुकं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादि’ति विश्वः । वस्त्रेणा-
वृतमङ्गं यस्याः सा तथोक्ता सती ॥ ३६ ॥

कृतभयपरितोषसान्निपातं सचकितसास्मितव-
क्त्रवारिजश्रीः ॥ मनसिजगुरुतत्क्षणोपदिष्टं
किमपि रसेन रसान्तरं भजन्ती ॥ ३७ ॥

कृतमयेति॥ किञ्च कृतः भयपरितोषयोः भर्षदंशनोत्थसाध्वसहर्ष-
योः सन्निपातः सङ्करो येन तत् मनसि जातो मनसिजः स्मरः। “सप्त-
म्यां जनेर्दः” इति डः “इलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामि” त्यलुक्। स एव
गुरुराचार्यस्तेन तत्क्षणे उपदिष्टं तदेकहेतुकं इत्यर्थः । किमप्यनिर्वा-
च्यं रसान्तरं लक्षणया भावान्तरं तच्चेह किलकिञ्चित्ताख्यं विवक्षितम्।
कृतमयेत्यादिविशेषणेन “क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चि-
तमि”ति लक्षणार्थस्य प्रतीतेः । रसेन रागेण हेतुना भजन्ती अत एव
सचकिता सभयसम्भ्रमा । ‘चकितं भयसम्भ्रमे’ इत्यमरः । सरिमता
हर्षात्समन्दहासा वक्त्रवारिजश्रीर्यस्याः सा सती । अत्र चकितस्मित-
योः पूर्वोक्तभयहर्षानुभावत्वेनोक्तिः ॥ ३७ ॥

अवनतवदनेन्दुरिच्छतीव व्यवधिमधरितया
यदस्थितास्मै ॥ अहरत सुतरामतोस्य चेतः
स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्रपैव ॥ ३८ ॥

षड्भिःकुलकम् ।

अवनतेति । अवनतवदनेन्दुः लज्जया नम्रमुखीत्यर्थः । अधीरतया अ-
धृष्टतया व्यवधिं किञ्चिद्व्यवधानम् । “उपसर्गे घोः किरि”ति किप्र-
त्ययः । इच्छती वाञ्छतीव तथा व्याकुला सतीत्यर्थः । “आच्छीन-
द्योर्नुमि”ति विकल्पानुमभावः । अस्मै प्रियाय अस्थित आत्मानं प्र-
काशयन्ती स्थितेत्यर्थः । तिष्ठतेः कर्तरि लुङ् । “प्रकाशनस्थेयाख्य-
योश्चे”त्यात्मनेपदं, “स्थाध्वोरिच्चे”ति सिचः कित्वमिकारश्च धातोर-
न्तादेशः, कित्वान्न गुणः । इति यदतो हेतोरस्य प्रियस्य चेतःसुत-
रामहरत । तथाहि त्रपैव स्त्रियोऽभिभूषयति स्फुटं प्रसिद्धमित्यर्थः ।
अतोऽस्या अपि त्रपाभूषितत्वादतिमनोहरत्वं युक्तमिति भावः । कुल-
कार्थान्तरन्यासौ । मध्या चेत्यं नायिका । “लज्जामन्मधमध्यस्था मध्य-
मोदितयौवने”ति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

किसलयशकलेष्ववाचनीयाः पुलकिनि केव-
लमङ्गुके निधेयाः॥ नखपदलिपयोपि दीपिता-
र्थाः प्रणिदधिरे दधितैरनङ्गुलेखाः ॥ ३ ॥

किसलयेति । किसलयशकलेषु वर्तमाना इति शेषः । अवाचनीयाः प्रसिद्धलिपिवैलक्षण्याद्वाचयितुमनर्हाः किन्तु केवलं पुलकिनि दयितस्फुष्टत्वात्तत्पर्शादेव रोमांचवत्यङ्गके वपुषि निधेया विरहतापशान्त्यर्थमर्पणीयाः नखपदानि नखाङ्का एव लिपयोऽक्षराणि येषु ते नतु प्रसिद्धाक्षराः अतोऽवाचनीयाइत्यर्थः । नैतावतानुतापकारित्वं चेत्याह तथापि दीपितार्थाः सङ्केतितसन्निवेशवशादेव द्योतिताभिधेयाः लिख्यन्त इति लेखाः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । अनङ्गस्य लेखाः तत्प्रयुक्ता इत्यर्थः । दयितैः दयिताभिः दयितैश्च । “पुमान्छये”त्येकशेषः । प्रणिङ्घिरे प्रणिहिताः । लिखिता इत्यर्थः । दधातेः कर्मणि लिट् । ‘नेर्गदनदे’त्यादिना नकारस्य णत्वम् । लोकप्रसिद्धलेख्यवैलक्षण्याद्वाचयितरेकालङ्कारः ॥ ३९ ॥

कृतकृतकरुषा सखीमपास्य त्वमकुशलेति
कयाचिदात्मनैव ॥ अभिमतमभि साभिलाष-
माविष्कृतभुजमूलमबन्धि मूर्ध्नि माला ॥४०॥

कृतेति । कृतकृतकरुषा कृतकृत्रिमरोषया कयाचिन्नायिकया त्वमकुशला माल्यग्रथने कुशला नासीति सखीमपास्य निरस्यात्मना स्वयमेवाभिमतमभिप्रायाभिमुखं साभिलाषमाविष्कृतभुजमूलं प्रकाशितकक्षप्रदेशं यथा तथा मूर्ध्नि माला अबन्धि बद्धा । अयं च स्वाभिप्रायव्यञ्जकचेष्टारूपश्चापलाख्यः सञ्चारिविशेषः । नायिका प्रौढैव । “स्मरमन्दीकृतव्रीडा प्रौढा सम्पूर्णयौवने”ति लक्षणात् ॥४०॥

अथ कांचिन्नायिकां प्रति सखीवचनं विशेषकेणाह—

अभिमुखमुपयाति मा स्म किञ्चित्त्वमभिदधाः
पटले मधुव्रतानाम् ॥ मधुसुरभिमुखाब्जगन्ध-
लब्धेरधिकमधित्वदनेन मा निपाति ॥ ४१ ॥

अभिमुखामिति । मधु मकरन्दं व्रतयन्ति भुञ्जतइति मधुव्रताः मधुपाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तेषां पटले अभिमुखमुपयाति आगते सति त्वं किञ्चिन्मा स्माभिदधाः न किञ्चिदालप मौनं भजेत्यर्थः । “स्मोत्तरे लब्ध्” “न माङ्घ्र्योग” इत्यट्प्रतिषेधः । मौनस्य मधुकरबाधनिवृत्तिरेव

फलमित्याह । मध्विति । मधुना मद्येन सुरभेर्मुखाब्जस्य यो गन्ध-
स्तस्य लब्धेर्लाभात् । स्त्रियां क्तिन् । अनेन मधुव्रतपटलेन अधित्वत
त्वयि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । “त्वमावेकवचने” इत्यत्रैकवचन
इत्यर्थनिर्देशादिह विभक्त्यभावेऽप्येकार्थवृत्तेर्युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वा-
देशः । अत एव विभक्त्यभावाच्च त्वादेशो ऽत्र चिन्तयति वल्लभ-
चनं चिन्त्यम् । अधिकमत्यन्तं सर्वत्रेत्यर्थः । मा निपाति मा निप-
त्यताम् । भावे लुङि चिण्वद्बुद्धिः । अत्र निपातासम्बन्धेऽपि त-
त्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४१ ॥

सरजसमकरन्दनिर्भरासु प्रसवविभूतिषु भू-
रुहां विरक्तः ॥ ध्रुवममृतपानवाञ्छयासाव-
धरममुं मधुपस्तवाजिहीते ॥ ४२ ॥

सरजसेति । किंच मधु पिवतीति मधुपो मधुलिद् मद्यपश्च । “आ-
तोऽनुपसर्गे कः” इति कः । भुवि रोहन्ति जायन्त इति भूरुहां भूरु-
हाणां भौमानां च देहिनां सन्धिनीषुसह रजसा सरजसम् । ‘अचतुरे’
त्यादिना साकल्यार्थेऽव्ययीभावः । समासान्तनिपातः । तेन सर-
जस्क इति बहुव्रीह्यर्थो लक्ष्यः मुख्यो वा महाकविप्रयोगबाहुल्यात् ।
अव्ययीभावदर्शनं तु प्रायिकमित्युक्तं प्राक् । तथा च सरजसं सरज-
सो वा यो मकरन्दस्तेन निर्भरासु पूर्णासु न तु त्वदधरासृतेन ना-
प्यरजस्केनेति भावः । अन्यत्र रजः स्त्रीपुष्पम् । ‘स्याद्रजः पुष्पमा-
र्त्तवमि’त्यमरः । तत्साहचर्यान्मकरन्दशब्देन शुक्रप्रतीतिः तेन शुक्र-
शोणितसन्निपातप्रायास्वित्यर्थः । प्रसवविभूतिषु पुष्पसमृद्धिषु ज-
न्मपरम्परामु च विरक्तः निःस्पृहः सन् अमृतं पिवतीति अमृतप
इति नाम्नो वाञ्छयासावमुं तवाधरमोष्ठं प्रति आजिहीते आगच्छ-
ति । ध्रुवं सत्यमित्युत्प्रेक्षायाम् । अन्यत्र तु अमृतपो देव इति ना-
मवाञ्छया देवभूयापेक्षयेत्यर्थः । अथ वा निःश्रेयसप्राप्तीच्छयेत्यर्थः ।
‘श्रेयो निःश्रेयसामृतमित्यमरः । ध्रुवं शाश्वतं अधरं धरासम्बन्धर-
हितं अमुं परलोकपथम् । शुभमिह चामुत्र चान्वेति इत्यादौ लोके
वेदे चेदमदसोर्लोकद्वये कृद्धिप्रदर्शनात् । आजिहीते अन्विष्यतीत्यर्थः ।
‘ओ हाङ्गतावि’ति घातोर्लुङि “श्वावि”ति द्विर्भावः, “ई इत्यघोरि”

तीकारः । इह नायिकावदनसौरभहेतुकस्य मधुपानामाशयनस्यासृ-
तपनामवाञ्छाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्गुणहेतूत्प्रेक्षा सा च ध्रुवामिति व्यञ्ज-
कप्रयोगाद्वाच्या सती मधुपस्याधरोद्देशस्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धा-
भिधानादविशयोक्तयुत्थापितेति सङ्करः । पूर्वोक्ताप्रकृतार्थप्रतीतिस्तु
मधुपादिशब्दानामभिधया प्रकृतार्थनियन्त्रितत्वाच्छब्दशक्तिमूलो
ष्वनिरेव न श्लेष इत्यलं विस्तरेणेति ॥ ४२ ॥

इति वदति सखीजने निमीलद्विगुणितसान्द्र-
तराक्षिपक्षममाला ॥ अपतदलिभयेन भर्तुरङ्कं
भवति हि विक्लवता गुणोऽङ्गनानाम् ॥ ४३ ॥

विशेषकम् ।

इतीति । इति इत्थं सख्येव जनस्तस्मिन्सखीजने वदति सति
निमीलन्त्यौ भयान्मुकुलीभवन्त्यौ अत एव द्वे आवृत्ती ययोस्ते द्वि-
गुणे द्विरावृत्ते । 'गुणास्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति
वैजयन्ती । ते कृते द्विगुणिते अत एव सान्द्रतरे अक्षिपक्षममाले ने-
त्रलोमपङ्क्ति यस्याः सा काचिदिति शेषः । अक्षिग्रहणस्य पक्षमद्वय-
द्विगुण्यलक्ष्मीरक्षणोरेवेति द्योतनार्थत्वाच्च पौनरुक्त्यम् । अलिभयेन
भर्तुरङ्कमुत्सङ्गमपतत् प्राप्तवती । अहो महत्कष्टं यत्कीटकादपि भय-
मित्याशङ्क्याह । अङ्गनानां । न तु पुंसामिति भावः । विक्लवता भी-
रुता गुणो भवति हि न तु दोष इति भावः । अत एव जनसमक्षं
भर्तुरङ्कारोद्गममपि न दोषः पार्श्वस्थालम्बनादीनां भयानुभाक्त्वात् ।
कुलकेऽलङ्कारोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

मुखकमलमुन्नमय्य यूना यदाभिनवोढवधूर्ध्व-
लादचुम्बि॥तदपि न किल बालपल्लवाग्रग्रहप-
रया विविदे विदग्धसख्या ॥ ४४ ॥

मुखेति । यूना अभिनवोढवधूर्नवोढाङ्गनापि बलात् बलात्कारात्
मुखं कमलमिवेत्युपमितसमासः । तदल्पं मुखकमलकम् । अन्पा-
र्थं कन्मत्ययः । उन्नमय्य उद्यम्य । "ल्यपि लघुपूर्वादि"त्ययादेशः ।
अचुम्बि चुम्बितेति यत् । तच्चुम्बनं विदग्धसख्या चतुरसख्या

बालपल्लवाग्राणां ग्रहो ग्रहणम् । “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चे”त्यप्रत्ययः । तत्परया तदासक्तया सत्या कश्चिद्वासङ्गं कल्पयन्त्येवेत्यर्थः । न विविदे अपि किल न प्रकाशितमिति किमुत वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । किलेत्यलीके । वस्तुतो विदित्वाप्यविदित्वेव स्थितं वैदग्ध्यात् अन्यथा वयोर्विश्रम्भविहारविघातादिति भाषः । मुग्धेयं नायिका ॥ “उदयद्यौवना मुग्धा लज्जाविदितमन्मथे”ति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

व्रततिविततिभिस्तिरोहितायां प्रतियुवतौ वद-
नं प्रियः प्रियायाः ॥ यदधयदधरावलोपनृत्य-
त्करवल्यस्वनितेन तद्विवरे ॥ ४५ ॥

व्रततीति । प्रतिकूला युवतिः प्रतियुवतिः सपत्नी तस्यां व्रत-
तिविततयो लताजालानि । ‘वल्ली तु व्रतति र्लते’त्यमरः । ताभिस्ति-
रोहितायां सत्यां प्रियः प्रियाया वदनमधयत् अपिबदिति यत् ।
धेटो भौवादिकाल्लङ् । तद्वदनपानं अधरावलोपेनाधरखण्डनेन तज्ज-
नितव्यथयेत्यर्थः । नृत्यतोश्चलतोः करयोर्वलयानां कङ्कणानां स्वनि-
तेन ध्वनिना विवरे विवृतम् तदेव तस्यास्तदनुमापकमभूदित्यर्थः ।
अत्रैका दृष्टा अपरा त्वीर्ष्यानिर्वेदवतीत्यनुसन्धेयम् ॥ ४५ ॥

विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्वरणिरुहाधिरु-
हो वधूर्लतायाः ॥ रमणमृजुतया पुरः सखीनाम-
कलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥

विलसितमिति । वधूः काचित् स्त्री पुरस्तादग्रे धरणिरुहमधि-
रोहतीति धरणिरुहाधिरुद् वृक्षाधिरूढा । रुहेः क्तिप् । तस्या ल-
तायाः विलसितं चोष्टितम् । भावे क्तः । अनुकुर्वती एवमित्याश्लेष-
प्रकारमभिनयन्ती ऋजुतया अकुटिलबुद्धितया सखीनां पुरोऽग्रे अ-
कलिङ्गः अविचारितश्चापलमनुचितकरणमेव दोषो यस्मिन् कर्म-
णि तद्यथा तथा । रमणं प्रियमालिलिङ्ग ॥ एषा हर्षौत्सुक्यवती
प्रौढा च ॥ ४६ ॥

सललितमवलम्ब्य पाणिनांसे सहचरमुच्छ्रि-
तगुच्छवाञ्छयान्वा ॥ सकलकलभकुम्भविभ्र-

माभ्यामुरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् ॥४७॥

सललितमिति । अन्या स्त्री उच्छ्रितगुच्छवाञ्छया उन्नतस्तवकजि-
घृक्षया सललितं सविलासं यथा तथा सहचरं प्रियं पाणिना । औ-
चित्याद्रामेनेति शेषः । अंसे अवलम्ब्यावष्टभ्य सकलयोः समग्र-
योः कलभकुम्भयोः करिकुम्भयोर्विभ्रम इव विभ्रमः सौन्दर्यं ययो-
स्ताभ्यां स्तनाभ्यां रसाद्रागादुरसि अवतस्तरे आच्छादयामास
सहचरमित्यनुषङ्गः । अभिमुखावस्थानादिति भावः । स्तृणातेः क-
र्तारि लिट् । “अतश्च संयोगादेर्गुणः” “शर्पूर्वाः खय” इत्यभ्याससका-
रस्य लोपः । इयं च प्रौढैव ॥ ४७ ॥

मृदु चरणतलाग्रदुःस्थितत्वादसहतरां कुचकु-
म्भयोर्भरस्य ॥ उपरि निरवलम्बनं प्रियस्य
न्यपतदथोच्चतरोच्चिचीषयान्या ॥ ४८ ॥

सृद्धिति । अन्या स्त्री उच्चतराणामत्युन्नतकुसुमानां चेतुमवचेतुमि-
च्छया उच्चतरोच्चिचीषया । चिनोतेः सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टा-
प् । “विभाषा चेरि”ति कुत्वविकल्पः । मृदुचरणतलाग्रेण दुःस्थि-
तत्वात् दुःखेन स्थितत्वात् कुचकुम्भयोर्भरस्य “पुंसि संज्ञायां घः प्रा-
येणे”ति घः प्रत्ययः । न सहतेऽत्यन्तमित्यसहतरा । सहेः पचाद्यजन्ता-
न्नञ्समासात्तरप्प्रत्ययः । भरमसहमानेत्यर्थः । कृद्योगात् कर्मणि ष-
ष्ठी । अथास्मिन्नवसरे निरवलम्बनं यथा तथा प्रियस्योपरिन्यपतत् ।
निरवलम्बनत्वान्निपपातेत्यर्थः । एषा च प्रौढा । स्वभावोक्तिरल-
ङ्कारः ॥ ४८ ॥

उपरिजतरुजानि याचमानां कुशलतया प-
रिम्भलोलुपोऽन्यः ॥ प्रथितपृथुपयोधरां गृ-
हाण स्वयमिति मुग्धवधूमुदास दोर्भ्याम् ॥४९॥

उपरिजोति । उपरिजानि उपरि जातानि तरोर्जातानि तरुजानि
कुसुमानि तानि याचमानां अवचित्य देहीति प्रार्थयमानां प्रथितपृ-
थुपयोधरां प्रशस्तपीवरकुचां मुग्धवधूं अकुटिलधियं स्त्रियं परिर-
म्भलोलुपः आश्लेषलालसोऽन्यः कुशलतया वचनापटुतया स्वयं

सूक्ष्माण त्वमेवावचिनुष्वेत्यर्थः इति गम्यमानार्थत्वादुक्तेति न प्रयुक्तं
पीनरुतयात् । दोभ्यामुदास उद्यच्छतिस्म । अयं चैकायत्तत्वादनुकू-
लनायकः नायिका तु स्वाधीनपतिका प्रौढा च ॥ ४९ ॥

इदमिदमिति भूरुहां प्रसूनैर्मुहुरतिलोभयता
पुरः पुरोऽन्या ॥ अनुरहसमनायि नायकेन
त्वरयति रन्तुमहो जनं मनोभूः ॥ ५० ॥

इदमिदमिति । अन्या स्त्री इदमिदमिति इदं ग्राह्यमिदं ग्राह्यमि-
त्युक्त्वेत्यर्थः । भूरुहां वृक्षाणां प्रसूनैः पुष्पैः पुरः पुरो मुहुरतिलोभ-
यता प्रलोभयता नायकेन रदोऽनु अनुरहसमेकान्तं । 'अन्ववत्प्रादि'
त्यव्ययीभावसमासान्तः । अनायि नीता । तथा हि मनोभूः कामो
जनं रन्तुं त्वरयति । देशकालानपेक्षयेति भावः । अत एवाश्चर्यमहो
इति । पूर्ववन्नायिकानायकविवेकः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

विजनमिति बलादमुं गृहीत्वा क्षणमथ वीक्ष्य
विपक्षमन्तिकेन्या ॥ अभिपतितुमना लघुत्व-
भीतेरभवदमुञ्चति वल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ५१ ॥

विजनमिति । अन्या स्त्री विजनमेकान्तमिति हेतोरमुं बल्लभं क्ष-
णं बलाद्गृहीत्वा आरुष्य अथान्तिके विपक्षं सपत्नीजनं वीक्ष्य ल-
घुत्वभीतेस्तुच्छत्वभयादभिपतितुं मनो यस्याः सा अभिपतितुमनाः
“तुङ्काममनसोरपी”ति मकारलोपः । अपसर्तुकामेत्यर्थः । वल्लभे अ-
मुञ्चत्यत्यजति सति । तस्य विपक्षानवेक्षणादिति भावः । अतिगु-
र्वी अतिगौरववत्यभवत् स्वयङ्गहलाघवतिरोधानात् भर्तृवल्लभत्व-
प्रकाशनाच्चेति भावः । भाग्यवतां सर्वं श्रेयसे भवतीति रहस्यम् ।
एषा त्वतिप्रगल्भैव ॥ ५१ ॥

अधिरजनि जगाम धाम तस्याः प्रियतमये-
ति रुषा स्वजावनद्धः ॥ पदमपि चलितुं यु-
वा न सेहे किमिव न शक्तिहरं ससाध्वसाना-
म् ॥ ५२ ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तस्याः सपत्न्या इत्यर्थः । बुद्धिस्थत्वान्नामग्रहणासहत्वाच्च तच्छब्देन निर्देशः । घाम गृहं जमामेति रुषा हेतुना प्रियतमया । कर्ज्या । स्रजा । करणेन । अवनद्धो युवा पदमपि । “अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ” इति द्वितीया । चालितुं न सेहे न शशाक । तथा हि ससाध्वसानां भयग्रस्तानां किमिव किं वा । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे “इवेतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेष्विति गणव्याख्याने । शक्तिं हरतीति शक्तिहरम् । “हरतेरमुद्यमनेऽजि”त्यच्प्रत्ययः । न भवतीति शेषः । ‘अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती’ति वचनात् । भवन्तीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । सर्वस्यापि भीरूणां शक्तिहरत्वादबलारुतः स्वम्बन्धोऽपि यूनः शक्तिहर इति युक्तं इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । खण्डितेयं नायिका “ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिते”ति लक्षणात् । नायकस्तु दक्षिणः । “भयस्स्वन्धसहनादिभिस्तुल्यो नैकत्र दक्षिण” इति लक्षणार्थप्रतीतेरिति ५२

अथ काचित्खण्डिता निजकान्तमागस्कारिणं पल्लवदानेन प्रसादयन्तं चतुर्भिर्भर्त्सयितुमारभते-

न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिबति च
पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ॥ व्रज विटपम-
मुं ददस्व तस्यै भवतु यतः सदृशोश्चिराय यो-
मः ॥ ५३ ॥

नेत्यादि । वयममुष्य दानयोग्या न भवामः खलु । किन्तु या असावेवासकौ त्वत्प्रिया । “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेरि”त्यकच् । रहो रहसि । ‘रहश्चोपांशु चालिङ्गे’ इत्यमरः । त्वां पिबति पानं करोति । ‘पा पाने’भौवादिकात् कर्त्तरि लट् ‘पात्रे’त्यादिना पिवादेशः । पाति रक्षति च अन्यतो वारयति चेत्यर्थः । ‘पा रक्षणे’अदादित्वाच्छपो लुक् । तस्यै अमुं विटान्पातीति विटपं पल्लवम् । ‘विटपः पल्लवे षिङ्गे’ इति विश्वः । ददस्व प्रयच्छ । ‘दद दाने’ इति भौवादिकाल्लोट् । व्रज गच्छ यतो दानाच्चिराय चिरकालात् चिरार्थेऽव्ययं । सदृशोरनुरूपयोर्योगो भवतु उभयोरपि नि-

टपत्वादिति भावः । समालङ्कारोयम् । “सा समालंकितिर्योगो व-
स्तुनोरनुरूपयोरिति लक्षणात् ॥ ५३ ॥

तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्ल-
वपुष्पकर्णपूरैः ॥ ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकै-
श्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ ५४ ॥

तवेति । हे कितव धूर्त वृथा व्यर्थमेवाहितैः । तत्कार्यस्यान्य-
था सिद्धत्वादिति भावः । तव सम्बन्धिभिः क्षितिरुहाणां पल्लवाः पु-
ष्पाणि च तान्येव कर्णं पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णवर्तसाः । कर्म-
ण्यण् । तैर्नोऽस्माकं किं तत्साध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्यमा-
नसाधनक्रियापेक्षया कर्णपूराणां करणत्वात्तृतीया । उक्तञ्च न्यासो-
द्घोते ‘न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य अपि तु ग-
म्यमानापीति । किन्तु नन्वङ्ग जनविदितैर्जनेष्वतिप्रसिद्धैः । जनेषु
विदितैरिति सप्तमसिमासः “क्तस्य च वर्तमाने” इति छद्योगे षष्ठी-
प्रतिप्रसवत्वेऽपि “क्तेन च पूजयामि” इति षष्ठीसमासनिषेधात् जना-
नामाधारत्वविवक्षायां तदप्राप्तेः । भवद्व्यलीकैस्तवाप्रियवचनैः कर्ण-
युग्मं चिरपरिपूरितं नित्यं पूर्णमेव अतः परिपूरितस्य पूरणायोगा-
दलमेवैभिरित्यर्थः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वेनोपनि-
बन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५४ ॥

मुद्गरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलि-
कां किमर्थमेनाम् ॥ वसतिमुपगतेन धाम्नि त-
स्याः शठ कलिरेष महान्स्त्वयाऽद्य दत्तः ॥ ५५ ॥

मुहुरिति । अलिनादैर्युद्गरुपहसितां प्रतारणार्थेतिप्रहस्यमान-
मिव स्थितामेनां कलिकां कोरकं अल्पं कलिं कलहं च । ‘कलेहं च
युगे कलिरिति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः श्लेषे । नोऽस्मा-
कं किमर्थं वितरसि हे शठ गूढविप्रियकारिन् तस्यास्त्वत्प्रियाया
धाम्नि भवने वसति स्थितिमुपगतेन त्वयाद्यैष वर्तमानो महान् कलिः
कलिहो दत्तः स्वदत्त एव महति कलौ स्थिते किं कल्यन्तरेणेत्यर्थः ।
अत्रापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्य-

लिङ्गम् । कलिकामिति श्लेषोत्थापितया कोरककलहयोर्भेदे अभेद-
रूपातिशयोक्त्यानुप्राणितामिति सङ्करः ॥ ५५ ॥

इति गदितवती रुषा जघान स्फुरितमनोरम-
पक्षमकेशरेण ॥ श्रवणनियमितेन कान्तमन्या
सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ ५६ ॥

कालापकम् ।

इतीति । इतीत्थं गदितवत्युक्तवती अन्या स्त्री रुषा कान्तं स्फु-
रितान्युज्ज्वलानि मनोरमाणि च पक्षमाणीव केशराणि अन्यत्र के-
शराणीव पक्षमाणि यस्य तेन श्रवणनियमितेन श्रोत्रे धृतेन निरु-
द्धेन च असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं युगपज्जघान
ताडयामास । एषा खण्डिता नायकस्तु धृष्टः । “व्यक्ताङ्गो नि-
र्भयो धृष्टः” इति लक्षणात् । अत्र स्फुरितेत्यादितुल्यधर्मगम्योपमा-
नयोरसिताम्बुरुहचक्षुषोरुभयोरपि ताडनसाधनतयोपात्तत्वेन प्रकृ-
तत्वात्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता । लक्षणं तूक्तम् ॥ ५६ ॥

विनयति सुदृशो दृशः परागं प्रणयिनि कौसु-
ममाननानिलेन ॥ तदहितयुवतेरभीक्षणम-
क्ष्णोर्द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे ॥ ५७ ॥

विनयतीति । प्रणयिनि प्रिये सुदृशः प्रियायाः दृशो लोचनात् एक-
स्मादेवेति भावः । कुसुमेषु भवं कौसुमम्परागं रजःकणं तच्चैकमेवेति
भावः । आननानिलेन निजमुखफूत्कारेण विनयत्यपनयति सति तद-
हितयुवतेः तत्सपत्न्याः अक्ष्णोर्द्वयमपि न त्वेकमेवेति भावः । रोषा
एव रजांसि तैरभीक्ष्णमापुपूरे । नैकेन रजःकणेन किञ्चित् स्पृष्टमा-
त्रमिति भावः । पूरयतेः कर्मणि लिट् । पूर्णमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव प्रतियुवतेरभिधा-
नमङ्गनानाम् ॥ वरतनुरमुनोपहूय पत्या मृदुकु-
सुमेन यदाहताप्यमूर्च्छत् ॥ ५८ ॥

स्फुटमिति । इदं प्रतियुवतेः सपत्न्याः अभिधानं नामधेयं अङ्ग-

नानामभिचारः परमारणकर्म यथा इयेनेनाभिचरन्यजेतेति त-
स्य मन्त्रोऽभिचारमन्त्रः स एव स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । यद्यस्माद्वरतनुः
स्त्री पत्या भर्त्रा अमुना सपत्नीनामधेयेनोपहूय मृदुकुसुमेन । मृदुग्रह-
णमचिरावचितत्वद्योतनाय देवताभिचारमन्त्राणामनादिसंस्कारभावं
द्योतयति । तेनाप्याहता अमूर्च्छत यदुच्चारणपूर्वकं कुसुमताडनमपि
मारकं सोऽभिचारमन्त्र एव सत्यं अन्यथा केवलकुसुमेऽपि तत्पसङ्गा-
दित्यर्थः ॥ ५८ ॥

समदनमवतंसितेऽधिकर्णं प्रणयवता कुसुमे सु-
मध्यमायाः॥ व्रजदपि लघुतां बभूव भारः सप-
दि हिरण्मयमण्डनं सपत्न्याः ॥ ५९ ॥

समदनमिति । प्रणयवता प्रियेण सुमध्यमायाः प्रियायाः अ-
धिकर्णं कर्णे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । कुसुमे समदनं यथा तथा
अवतंसिकृते सति सपदि लघुतां हीनतामशुरुत्वं च व्रजदपि समान
एकः पतिर्यस्यास्तस्याः सपत्न्याः । “नित्यं सपत्न्यादिष्वि”ति ङी-
प् नकारश्च तस्मादेव निर्देशात्, समानशब्दस्य सभावनिपातः । हिर-
ण्यस्य विकारो हिरण्मयम् । ‘दाण्डिनायने’ त्यादिना निपातः
तन्मण्डनं भारो बभूव । यत्किञ्चिदपि प्रेम्णा कान्तेन स्वहस्तदत्तं
श्चाद्यं मण्डनं भवति अन्यन्महार्घमपि हीनं भारश्च न तु मण्डन-
मित्यर्थः । लघुगुरुत्वगुणविरोधस्य हीनार्थत्वेन परिहाराद्विरोधा-
भासभेदः ॥ ५९ ॥

अवजितमधुना तवाहमक्ष्णो रुचिरतयेत्यवन-
म्य लज्जयेव ॥ श्रवणकुवलयं विलासवत्या भ्र-
मररुतैरुपकर्णमाचचक्षे ॥ ६० ॥

अवजितमिति । विलासवत्याः स्त्रियाः श्रवणकुवलयं श्रवणोत्पलं ।
कर्तृ । अहमधुना तवाक्ष्णो रुचिरतया रुचिरस्य भावः रुचिरता ।
भावे तल् । तथा सौन्दर्येणावजितमिति वक्तव्यानुवादः । अत एव
लज्जया अवनम्य भ्रमररुतैः तन्मिषेणेत्यर्थः । उपकर्णं कर्णे । विभ-
क्त्यर्थेऽव्ययीभावः । आचचक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

अवचितकुसुमा विहाय वल्लीर्युवतिषु कोमलमा-
ल्यमालिनीषु॥ पदमुपदधिरे कुलान्यलीनां न
परिचयो मलिनात्मनां प्रधानम् ॥ ६१ ॥

अवचितेति । अलीनां कुलानि अवचितानि युवतिभिरुपात्तानि
कुसुमानि यासां ताः । रिक्ता इत्यर्थः । वल्लीः पुष्पलताः विहाय
कोमलानि माल्यानि मलन्ते धारयन्तीति तासु कोमलमाद्यमा-
लिनीषु । ‘मल मल्ल धारणे’ इति धातोर्णिनिः “ ऋन्नेभ्यो ङीप्”
इति ङीप् । युवतिषु पदमुपदधिरे निदधुः । तथा हि मलिनात्मनां
कृष्णदेहानां दुष्टचित्तानां च परिचयश्चिरकालसाहचर्यं न प्रधानं न
प्रयोजकं किन्तु मुक्तिरेवेति भावः । अतः परिचितलतात्यागो नाश्चर्य-
मित्यर्थः । अत्र मलिनात्मनामिति कृष्णांगत्वस्य दुष्टचित्तत्वेन सहाभे-
दाध्यवसायेनार्थान्तरन्यासस्योत्थापनात् श्लेषप्रतिभोत्थापितातिश-
योक्त्यनुप्राणितोऽयमिति संकरः ॥ ६१ ॥

अथोत्तरसर्गे जलक्रीडावर्णनाय तदुपोद्धातत्वेनासां वनवि-
हारोद्भवं श्रमातिरेकं सप्तभिः कुलकेन दर्शयति—

श्लथशिरसिजपाशपातभारादिव नितरां नति-
मद्भिरंसभागैः॥ मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैर्धन-
महतामिव पक्ष्मणां भरेण ॥ ६२ ॥

श्लथेत्यादि । शिरसि जाताः शिरोरुहाः । “सप्तम्यां जनेर्ढः”
इति ढः ‘इलदन्तादे’त्यादिना सप्तम्या अलुक् । तेषां पाशः कलापः
श्लथस्य तस्य यः पातः तस्य भारादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । न पादादा
खल्वादयइति वामनीयनिषेधेऽपि इवशब्दस्य पादादौ प्रयोगः कवेः
दोर्दण्डात् । नितरामतिशयेन । अव्ययादामुप्रत्ययः । नतिमद्भिरं-
सभागैरुपलक्षिताभिर्नितम्बिनीभिरिति भाविना सम्बन्धः एवमु-
त्तरत्रापि योज्यम् । नतांसत्वमुत्तमस्त्रीलक्षणं । पुनर्धनमहतां सा-
न्द्रदीर्घाणां पक्ष्मणां भरेणेवेति पूर्ववद्धेतूत्प्रेक्षा । मुकुलितनयनैर्मुखा-
रविन्दैः । अत्रोत्प्रेक्षयोः संमृष्टिः ॥ ६२ ॥

अधिकमरुणिमानमुद्बुद्धिर्विकसदशीतमरीचि-

रश्मिजालैः ॥ परिचितपरिचुम्बनाभियोगादप-
गतकुङ्कुमरेणुभिः कपोलैः ॥ ६३ ॥

अधिकमिति । पुनः पारिचितानां प्रणयिनां परिचुम्बनैरभियो-
गान्मर्दनादपगतकुङ्कुमरेणुभिः अतएव विकसन्ति वैमल्यात्प्रतिफल-
न्ति अशीतमरीचैरुष्णांशो रश्मिजालानि येषु तैः । असम्बन्धे सम्ब-
न्धोक्त्यातिशयोक्तिः । अत एवाधिकमरुणिमानमुद्रहद्भिः कुङ्कुमापा-
येऽप्यातपलघनादतिलोहितैरित्यर्थः । कपोलैर्गण्डस्थलैः ॥ ६३ ॥

अवसितललितक्रियेण बाह्वोर्ललिततरेण तनी-
यसा युगेन ॥ सरसकिसलयानुरञ्जितैर्वा करक-
मलैः पुनरुत्तरक्तभाभिः ॥ ६४ ॥

अवसितेति । पुनरवसिताः श्रमेण परिसमाप्ताः ललिताः क्रियाः
सुकुमारचेष्टा अपि यस्य तेन ललिततरेण मृदुतरेण तनीयसा त-
नुतरेण बाह्वोर्युगेन पुनः सरसैराद्रैः किसलयैरनुरञ्जितैर्वा अनुरञ्ज-
नं प्रापितैरिव पुनरुक्ता द्विगुणाः रक्तभासा येषां तैः पुनरुत्तर-
क्तभाभिः । “हलि सर्वेषामि”ति यकारलोपः । करकमलैः पाणिप-
ङ्क्तैः । अत्रेतरजनकरापेक्षया पुनरुत्तरक्तत्वं स्वाभाविकमेव । तत्र
किसलयरञ्जनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । इवार्थे वाशब्दः तदुत्प्रेक्षायां प्र-
युक्तः ॥ ६४ ॥

स्मरसरसमुरःस्थलेन पत्युर्विनिमयसंक्रमिता-
ङ्गरागरागैः ॥ भृशमतिशयखेदसम्पदेव स्तनयु-
गलैरितरेतरं निषण्णैः ॥ ६५ ॥

स्मरेति । पुनः स्मरेण सरसं सानुरागं यथा तथा पत्युरुरःस्थले-
न । कर्त्रा । विनिमयेन व्यतिहारेण संक्रमितोऽङ्गरागोऽनूलेषनं तेन
रागो रञ्जनं येषु तैः अतिशयोऽतिशयितो यः खेदस्तस्य सम्पदा
महिम्नेवेत्युत्प्रेक्षा । भृशमितरेतरन्निषण्णैः परस्परं संश्रितैः स्तन-
युगलैः ॥ ६५ ॥

अतनुकुचभरानतेन भूयः श्रमजनितानतिना

शरीरकेण ॥ अनुचितगतिसादनिःसहत्वं कल-
भकरोरुभिरूरुभिर्दधानैः ॥ ६६ ॥

अतन्विति । पुनः अतनुना महता कुचभरेणानतेन नम्रेण प्रागे-
वेति भावः । मूयः पुनश्च श्रमजनिता आनतिर्यस्य तेन शरीरकेण
मुकुमारशरीरेण किंच अनुचिता अनभ्यस्ता । ‘अभ्यस्ते ऽप्युचितं
न्याय्यमिति यादवः । तथा गत्या पादचारेण यः सादःकार्श्यं तेन
यात्रिःसहत्वं तद्धानैः । गन्तुमक्षमैरित्यर्थः । न सहन्त इति निःस-
हाः । पचाद्यजन्तेनोपसर्गस्य समासेत्वप्रत्ययः । कलभकराः करिहस्ता
इवोरवो महान्तस्तैरूरुभिः सक्थिभिः । ‘सक्थि क्लीबे पुमानूरुरि’
त्यमरः ॥ ६६ ॥

अपगतनवयावकैश्चिराय क्षितिगमनेन पुनर्वि-
तीर्णरागैः ॥ कथमपि चरणोत्पलैश्चलद्भिर्भृश-
विनिवेशवशात्परस्परस्य ॥ ६७ ॥

अपगतेति । पुनश्चिराय चिरं क्षितिगमनेनापगतो नवयावको
नवलाक्षारागो येषां तैः पुनस्तेनैव वितीर्णरागैः सौकुमार्यादुत्पादि-
तरागैः परस्परस्य भृशविनिवेशवशात् स्थिरन्यासबलात् एकं
स्थिरं निवेश्य तदवष्टम्भेनेतरचालनक्रमेणेत्यर्थः । कथमपि महता
प्रयत्नेन । ‘कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरवभेदयोरिति’त्युत्पलः । चल
द्विश्चरणोत्पलैः ॥ ६७ ॥

मुहुरिति वनविभ्रमाभिषङ्गादतमि तदा नित-
रां नितम्बिनीभिः ॥ मृदुतरतनवोऽलसाःप्रकृ-
त्या चिरमपि ताः किमुत प्रयासभाजः ॥ ६८ ॥

मुहुरिति । नितम्बिनीभिरुक्तधर्मोपलक्षिताभिः स्त्रीभिर्मुहुरित्येवं
वनविभ्रमाभिषङ्गात् वनभ्रमणासङ्गात्तदा नितरामतमि तान्तम् । तमे-
र्ष्यन्ताद्भावे लुब्धं “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानावचेरिति”ति वृद्धि-
प्रतिषेधः । युक्तं चैतदित्याह । मृदुतरतनवोऽतिकोमलाङ्ग्यस्ताः स्त्रि-
यः प्रकृत्या अलसाः जडाः अथ चिरमपि प्रयासभाजश्चेत् किमुत
सुतरामलसाः स्युरित्यर्थः । अत्राप्रकृतनैसर्गिकालस्यस्य कथनेनाग-

न्तुकस्य कैमुत्यन्यायतः सिद्धत्ववर्णनादर्थापत्तिरलंकारः । “एकस्य वस्तुनोभावाद्यत्र वस्त्वन्यदापतेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलंक्रिये”ति लक्षणात् श्रमश्चात्र सञ्चारी वाच्यः । ‘श्रमः खेदोऽध्वरत्योरिति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

अथ श्रमानुभावं स्वेदं वर्णयति—

प्रथममलघुमौक्तिकाभमासीत् श्रमजलमुज्ज्व-
लगण्डमण्डलेषु॥काठिनकुचतटाग्रपाति पश्चा-
दथ शतशर्करतां जगाम तासाम् ॥ ६९ ॥

प्रथममिति । अथ तासां स्त्रीणां श्रमजलं प्रथममुज्ज्वलगण्डमण्ड-
लेषु उज्ज्वलगण्डस्थलेषु अलघुमौक्तिकार्भं स्थूलमुक्ताफलसदृश-
मासीत् । पश्चात्काठिनतरकुचाग्रपाति सत् अथ पतनानन्तरं शतं श-
र्कराः शतशर्करम् । समाहारे द्विगुरेकवचनं वा टाबन्तइति नपुंसक-
त्वम् । तस्य भावस्तत्ता तां शतशर्करतां शतशकलत्वं जगाम । अ-
त्रैकस्य श्रमजलस्य क्रमेणानेकाश्रयसम्बन्धनिबन्धनात्पर्यायाल-
ङ्कारभेदः । “क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नथ
वानेकम्पर्यायालङ्कृतिः स्मृते”ति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

श्रमेऽपि कुचमण्डलमविकृतशोभमित्याह—

विपुलकमपि यौवनोद्धतानां घनपुलकोदयको-
मलं चकाशे॥ परिमलितमपि प्रियैः प्रकामं कु-
चयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनाम् ॥ ७० ॥

विपुलकमिति । यौवनोद्धतानां कामिनीनां कुचयुगं विपुलकं पु-
लकरहितमपि घनपुलकोदयेन सान्द्ररोमोद्धमेन कोमलं सादिति वि-
रोधः विपुलं विस्तृतं तदेव विपुलकमित्यविरोधः । प्रियैः प्रकामम्प-
रितो मलमस्येति परिमलं तत्कृतं परिमलितं मलिनोक्तं तथाप्यु-
ज्ज्वलं विमलमेव चकाश इति विरोधः परिमलवत्कृतं परिमलित-
मित्यविरोधः । मत्वन्तात्तत्करोतीति णिचि कर्मणि क्तः णाविष्टव-
द्भावे विन्मतोर्लुक् । अपिर्विरोधे । विरोधाभासालङ्कारयोः संसृष्टिः ॥ ७० ॥

अथैकस्याः प्रियकण्ठावलम्बने श्रमानुभावमेकेनाह—

अविरतकुसुमावचायस्वेदान्निहितभुजालतयै-
कयोपकण्ठम् ॥ विपुलतरनिरन्तरावलग्नस्त-
नपिहितप्रियवक्षसाललम्बे ॥ ७१ ॥

अविरतेति । अविरतो यः कुसुमानामवचायो हस्तेन लवर्न । “ह-
स्तादाने चेरस्तेये” इति घञ् । तेन यः स्वेदस्तस्माद्भर्तुरुपकण्ठं क-
ण्ठे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । निहिते भुजालते यया तथा । ‘दोः
प्रकोष्ठो भुजो बाहुर्भुजा च स्मर्यते बुधैरिति वैजयन्ती । विपुलतरौ
निरन्तरमवलग्नौ संश्लिष्टौ च यौ स्तनौ ताभ्यां पिहितं छादितं प्रि-
यस्य वक्षो यया तयैकया स्त्रिया ललम्बे लम्बितम् । भावे लिट् ॥ ७१

अथापरस्याः अङ्गभङ्गाख्यमपरमनुभावमाह-

अभिमतमभितः कृताङ्गभङ्गा कुचयुगमुन्नति-
वित्तमुन्नमय्य ॥ तनुरभिलषितं क्लमच्छलेन
व्यवृणुत वेल्लितबाहुवल्लरीका ॥ ७२ ॥

अभिमतमिति । तनुः काचित्तन्वी । “वेतो गुणवचनादि”ति वि-
कल्पादनीकारः । अभिमतमभितः प्रियमभीत्यर्थः । उन्नतिवित्तं
औन्नत्येन प्रतीतम् । विदेर्भावार्थो “द्वितो भोगप्रत्ययधोरिति प्रत्य-
यार्थं निष्ठानत्वाभावनिपातः । कुचयुगमुन्नमय्य उचुङ्गीकृत्य कृतो-
ऽङ्गभङ्गो गात्रविजृम्भणं यया सा तथा वेल्लिते मिथश्चेष्टिते बाहुवल्ल-
र्यौ भुजालते यया सा । “नद्यतश्चे”ति कप् । क्लमच्छलेन श्रमापनो-
दकचेष्टाव्याजेनेत्यर्थः । अभिलषितमालिङ्गनाद्यभिलषितं । व्यवृणुत
प्रकटितवती । वृणोतेर्लङ् । प्रौढेयमुत्सुका च ॥ ७२ ॥

अथ कस्याश्चिन्मुग्धायाः प्रियचापलोकिद्वारा स्वेदोद्गमम्प्रकट-
यति-

हिमलवसदृशःश्रमोदविन्दूनपनयता किल नू-
तनोदवध्वाः ॥ कुचकलशकिशोरकौ कथञ्चि-
त्तरलतया तरुणेन परपृशाते ॥ ७३ ॥

हिमेति । हिमलवसदृशो हिमकणनिमान् श्रमोदविन्दून स्वेदावि-
न्दूनित्यर्थः । ‘मन्थौदने’त्यादिना उदकस्योदादेशः । अपनयता कि-

ल प्रमार्जतेव न तु तत्र तात्पर्यमिति भावः । तरुणेन यूना नूतनोड-
वध्वाः कुचौ कलशाविव तौ च किशोरकाविव उल्ललनसाम्यादश्व-
शावाविव । 'अश्वशावः किशोरक' इत्यमरः । तौ कुचकलशकिशोर-
कौ । उभयत्राप्युपमितसमासः । कथञ्चित् क्लेशेन सप्रतिषेधमेवेत्यर्थः ।
तरलतया चपलतया उत्सुकतयेत्यर्थः । पस्पृशाते स्पृष्टौ । स्पृशेः
कर्मणि लिट् । मुग्धेयम् ॥ ७३ ॥

अथ सर्वासामेव स्वेदोद्रेकं वर्णयति—

गत्स्वोद्रेकं जघनपुलिने रुद्धमध्यप्रदेशः कामनू-
रुद्धमभुजलताः पूर्णनाभीहृदान्तः ॥ उल्लङ्घ्यो-
च्चैः कुचतटभुवं प्लावयन्रोमकूपान् स्वेदापूरो यु-
वतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि ॥ ७४ ॥

गत्वेति । युवतय एव सरितस्तासां स्वेद एवापूरः प्रवाहः ज-
घनमेष पुलिनं तत्रोद्रेकं गत्वा रुद्ध आहतो मध्यप्रदेशोऽवलग्नभागः
प्रवाहदेशश्च येन सः पूर्णनाभीहृदान्तः । रेफान्तमकारान्तं वा ।
पूर्णेति पूरेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः 'वा दान्ते'त्यादिनाणि लुगिदप्रतिषेध-
निपातः । उच्चैरुन्नतौ कुचावेव तटौ तयोर्भुवं प्रदेशमुल्लङ्घ्य रोमकूपान्
रोमाणि रोमरन्ध्राणि तान्येव कूपान् प्लावयन् पूरयन् गण्डस्थलानि
कपोलभागान् उन्नतभूभागांश्च व्याप प्राप । अत्र युवतिषु सरित्त्वस्य
तदवयवेष्ववयवानां च निरूपणात्समवस्तुविषयसावयवरूपकं श्लेषा-
नुप्राणितम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । “मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्भौ-
नतौ तादृक् चेदि”ति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

एवमध्वश्चमानुभावं स्वेदोद्रेकं वर्णयित्वा तत्फलभूतां जल-
विहारेच्छामासां दर्शयति—

प्रियकरपरिमार्गादङ्गनानां यदाभूत्पुनरधिक-
तरैव स्वेदतोयोदयश्रीः ॥ अथ वपुरभिषेक्तुन्ता-
स्तदाम्भोभिरीषुर्वनाविहरणस्वेदम्लानमम्ला -
नशोभाः ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाधकविरुतौ शिशुपालवधे महाका-

व्ये वनविहारो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

प्रियेति । यदा अंगनानां प्रियकरपरिमार्गात् प्रियकरस्पर्शात् ।
मृजेर्घञ् प्रत्ययः । स्वेदतोयोदयश्रीः स्वेदोद्गमसम्पत् पुनर्मूयोऽप्य-
धिकतरैवाभूत् तदा अम्लानशोभाः अक्षीणकान्तयः । वपुषि म्लाने-
ऽपीति भावः । ता अंगना वनविहरणखेदेन म्लानम् । म्लायतेः
कर्तरि क्तः “संयोगादेरातो धातोर्यण्वत्” इति निष्ठानत्वम् । वपुरङ्गं
अथ कात्स्न्येन । ‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथे’त्यमरः ।
अम्भोभिरभिषेक्तुं ईषुः इच्छन्ति स्म । इषेलिद् । अत्र पूर्ववाक्यार्थ-
स्योत्तरवाक्यार्थसमर्थनहेतुकत्वेनोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलि-
गमलंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ७९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमालिनाथसूरिविरचिते माघका-
व्यव्याख्याने सर्वङ्कषारख्ये सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

॥ अष्टमः सर्गः ॥

अथ वपुरभिषेक्तुं तास्तदाम्भोभिरीषुरित्युक्तं तदेव वर्णयितुमा-
रभते -

आयासादलघुतरस्तनैः स्तनद्भिः श्रान्तानाम-
विकचलोचनारविन्दैः॥ अभ्यम्भः कथमपि यो-
षितां समूहैस्तैरुर्वीनिहितचलत्पदं प्रचेले ॥ ९ ॥

आयासादिति । अलघुतरस्तनैः पृथुतरकुचैरिति मान्द्यहेतूक्तिः ।
स्तनद्भिर्भूषाभिः श्रमश्वासैर्वा शब्दायमानैः । ‘स्तन शब्दे’ इति धा-
तोर्लटः शत्रादेशः । अविकचलोचनारविन्दैः श्रमनिमीलिताक्षिप-
त्रैः आयासाद्वनविहारखेदात् श्रान्तानां क्लान्तानां योषितां तैः स-
मूहैः कर्तृभिः । उर्व्यां निहितानि निक्षिप्तानि । ‘डुधाञ् धारणे’ इ-
ति धातोः कर्मणि क्तः । तथैव चलन्ति पदानि यस्मिन् कर्मणि
तद्यथा तथा उत्क्षेपणाशक्त्या भुवि बलादाकृष्यमाणचरणमि-
त्यर्थः । अभ्यम्भोऽम्भः प्रति कथमपि प्रचेले प्रचलितम् । भावे
लिद् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । “स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्भु-
वर्णनमि”ति लक्षणात् । अस्मिन्सर्गे प्रहर्षिणीवृत्तम् । “भ्रौ भ्रौ ग-
खेदशयतिः प्रहर्षिणीयमि”ति लक्षणात् ॥ ९ ॥

यान्तीनां सममसितश्रुवां नतत्वादंसानां मह-
ति नितान्तमन्तरेऽपि ॥ संसक्तैर्विपुलतया मि-
थो नितम्बैः सम्बाधं बृहदपि तद् बभूव वर्त्म ॥ २ ॥

यान्तीनामिति । समं पंक्तिशो यान्तीनाम् । “आच्छीनद्योर्नु-
मि”ति वैकल्पिको नुमागमः । असितश्रुवां स्त्रीणामंसानाव्रतत्वाद्दे-
वोर्नितान्तं महत्यन्तरे अवकाशे सत्यपि विपुलतया हेतुना मिथः
संसक्तैरन्योन्यस्थितैर्नितम्बैर्बृहद्विस्तृतमपि तद्वर्त्म सम्बाध्यत इति
सम्बाधं सङ्कटम् । ‘सङ्कटं ना तु सम्बाधे’इत्यमरः । घञन्तस्या-
पि विशेष्यलिङ्गत्वं सम्बाधमनुवर्तत इति भाष्यकारादिप्रयोगादिष्य-
ते । बभूव । नतांसत्वनितम्बवैपुल्योक्त्या सौन्दर्यातिशय उक्तः ।
असंबाधेऽपि सम्बाधाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ २ ॥

नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां भुवं व्रजन्तीः साशङ्कं मुहु-
रिव कौतुकात्करैस्ताः ॥ पस्पर्श क्षणमनिलाकु-
लीकृतानां शाखानामतुहिनरश्मिरन्तरालैः ॥ ३ ॥

नीरन्ध्रेति । नीरन्ध्रैः सान्द्रैर्द्रुमैः शिशिरां भुवं व्रजन्तीर्गच्छ-
न्तीः ताः स्त्रीः अतुहिनरश्मिरुष्णांशुः क्षणमनिलेनाकुलीकृतानां
चालितानां शाखानामन्तरालैर्नीरन्ध्रत्वेऽपि मुहुरनिलचालनजनि-
तैरवकाशैर्मुहुः कौतुकादौत्सुक्यादिव साशङ्कं परदारत्वात्सभयमि-
त्यर्थः । करैः पस्पर्श स्पृष्टवान् । अत्र चलच्छाखाहेतुकस्य तपनक-
रस्पर्शस्यौत्सुक्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

अथ कस्याश्चिद्भूतं श्वेतातपत्रं चन्द्रत्वेनोत्प्रेक्षते—

एकस्यास्तपनकरैः करालिताया बिभ्राणः सप-
दि सितोष्णवारणत्वम् ॥ सेवायै वदनसरोजनि-
र्जितश्रीरागत्य प्रियमिव चन्द्रमाश्चकार ॥ ४ ॥

एकस्या इति । वदनसरोजेन स्त्र.मुखपङ्कजेन निर्जितश्रीश्चन्द्रमाः ।
एतेन वदनसरोजस्य चन्द्रविजयात्सरोजान्तरवैलक्षण्यं चन्द्रस्य
निकृष्टत्वं चोक्तम् । अत एव सेवायै तत्सेवनार्थं आगत्य तपनकरैः

करालितायाः भीषितायाः पीडितायाः इत्यर्थः । 'करालो भीषणे-
ऽन्यवादि'ति विश्वः । एतेन सेवावकाशो दर्शितः । एकस्याः कस्याश्चि-
दङ्गनायाः सपदि आतपक्षणे एव सितोष्णवारणत्वं स्वयमेव श्वेता-
तपत्रत्वं विभ्राणः सन्प्रियं चकारेव इति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । परा-
जितः कयाचित्सेवनया जेतुश्चित्तसन्तोषमुपार्जयतीति भावः ॥४॥

स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयं कान्तेन प्रतिप-
दवारितातपायाः॥ सच्छत्रादपरविलासिनीस-
मूहाच्छायासीदधिकतरा तदापरस्याः ॥ ५ ॥

स्वमिति । रागाद्वेतोरुपरि प्रियाया मूर्द्धनि स्वं स्वकीयमुत्तरीयं
वितन्वता विस्तारयता कान्तेन प्रियेण प्रतिपदं पदेपदे वारितः आ-
तपो यस्याः तस्या अपरस्याः कस्याश्चिदङ्गनायाः सच्छत्रात् छत्रयु-
क्तादपरविलासिनीसमूहात्सकाशात् । "पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी ।
अधिकतरा छाया अनातपः कान्तिश्च तदा आसीत् । छत्रच्छाया-
तोऽपि कान्तस्वहस्तधृतोत्तरीयच्छायैवानन्यसाधारणी ज्यायसी ।
मुखकान्तिरपि तस्या एव भूयसीति भावः । 'छाया त्वनातपे का-
न्तावित्यमरः । एतेन सच्छत्रादच्छत्रस्याधिकच्छायोति विरोधो-
ऽपि निरस्त इति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

संस्पर्शप्रभवसुखोपचीयमाने सर्वाङ्गे करतल-
लग्नवल्लभायाः॥ कौशेयं व्रजदपि गाढतामजस्रं
सस्रंसे विगलितनीवि नीरजाक्षयाः ॥ ६ ॥

संस्पर्शेति । करतले लग्नो वल्लभो यस्यास्तस्याः स्वहस्तेन तद्ध-
स्तं गृहीत्वा गच्छन्त्या इत्यर्थः । अत एव नीरजाक्षयाः सर्वाङ्गे
संस्पर्शप्रभवेन प्रियाङ्गसङ्गप्रभवेन सुखेनोपचीयमाने पोषं गमिते स-
ति अत एव गाढतां दृढत्वं व्रजदपि विगलितनीवि सुखपारवश्याद्वि-
शिष्टग्रन्थि कौशेयं दुकूलं अजस्रं सस्रंसे स्रस्तम् । एषा दृष्टा हर्षि-
तरोमा च ॥ ६ ॥

गच्छन्तीरलसमवेक्ष्य विस्मयिन्यस्तास्तन्वी-

न विदधिरे गतानि हंस्यः ॥ बुद्धा वा जितम-
परेण काममाविष्कुर्वीत स्वगुणमपत्रपः क एव ॥ ७

गच्छन्तीरिति । हंस्यो हंसाङ्गनाः अलसं मन्दं गच्छन्तीस्तास्त-
न्वीः स्त्रीरेवेक्ष्य विस्मयिन्यो गतिसौष्ठवाद्विस्मयवत्यः सत्यो गतानि
स्वयं लीलागमनानि न विदधिरे न चक्रुः । लज्जयेति भावः । त-
था हि परेषु जितं स्वगुणं बुद्धा वा बुद्धापीत्यर्थः । क एव को वा
अपत्रपः सन् कामं आविष्कुर्वीत प्रकाशयेत् । न कश्चिदपीत्यर्थः ।
“इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये”ति विसर्जनीयस्य षत्वम् । अत्र तिर-
श्चां विवेकित्वातिशयोक्त्या गतिकरणनिषेधसमर्थनार्थोऽयमर्थान्तर-
न्यासः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिर्जितपुलिनानि माधवीनामारोहैर्नि-
विडबृहन्नितम्बबिम्बैः ॥ पाषाणस्खलनविलो-
लमाशु नूनं वैलक्ष्याद्युरवरोधनानि सिन्धोः ॥ ८

श्रीमद्भिरिति । श्रीमद्भिः शोभावद्भिः निविडा बृहतश्च नितम्बबि-
म्बाः कटिपश्चाद्गागा येषां तैः माधवस्येमाः माधव्यस्तासां हरिवधू-
नां अरुह्यन्त इत्यारोहैः कटिपुरोभागैः जघनैः जितपुलिनानि जि-
तसैकतानि सिन्धोरवरोधनानि समुद्रमहिष्यो नद्य इत्यर्थः । वैल-
क्ष्यात्पराजयकृतमनःसंकोचाद्धेतोः पाषाणेषु स्खलनेनाभिघातेन
विलोलं यथा तथा आशु ययुः अगुः नूनं । नदीनां स्वाभाविक्याः
पाषाणस्खलिताशुगतेः वैलक्ष्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मुक्ताभिःसलिलरयास्तशुक्तिपेशीमुक्ताभिःरु-
तरुचि सैकतं नदीनाम् ॥ स्त्रीलोकः परिकलया-
श्चकार तुल्यं पल्यङ्गैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः ॥ ९

मुक्ताभिरिति । स्त्रीलोकः स्त्रीजनः । कर्ता । सलिलरयेणास्ता
मुक्ताः शुक्तयो मुक्तास्फोटास्त एव पेश्यः कोशाः पुटा इति यावत् ।
'मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिरिति' पेशी कोशो द्विहीने' इति चा-
मरः । तन्निर्मुक्ताभिर्विमुक्ताभिर्मुक्ताभिर्मौक्तिकैः । 'अथ मौक्तिकं ।

मुक्तेत्यमरः । कृतरुचि कृतशोभं नदीनां सिकतामयं सैकतं पुलिन-
म् । ‘तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमि’त्यमरः । “सि-
कतासैकताभ्यां चे’त्यण् प्रत्ययः । विगलितैर्विशीर्णैर्हरेः चारुभिः
स्वैः पल्यङ्कैः शयनैः । ‘शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः स्वद्वया समाः’
इत्यमरः । तुल्यं सदृशं परिकलयाञ्चकार मेने । पूर्णोपमेयम् ॥ ९ ॥

आग्राय श्रमजमनिन्द्यगन्धबन्धं निश्वासश्च-
सनमसक्तमङ्गनानाम् ॥ आरण्याः सुमनसईषि-
रे न भृङ्गैरौचित्यं गणयति को विशेषकामः ॥ १०

आग्रायेति । भृङ्गैः । कर्तृभिः । श्रमजमध्वश्रमोत्थं अनिन्द्यगन्धस्य
श्चाध्यगन्धस्य बन्धुं सहचरं तद्वन्तमित्यर्थः । अङ्गनानां निश्वासश्च-
सनं निश्वासमारुतं असक्तमप्रतिषिद्धं आग्राय अरण्ये भवाः आर-
ण्याः सुमनसः पुष्पाणि नेषिरे नेष्टाः । ‘इषु इच्छायां’ कर्मणि
लिट् । अनुचितोयमकाण्डे परिचितपरित्याग इत्याह । विशेषं का-
मयते इति विशेषकामः । “शीतिकामिभिक्षाचरिभ्यो णः” इति ण-
प्रत्ययः । क औचित्यं गणयति न कोऽपोत्यर्थः । अर्थान्तरन्या-
सः ॥ १० ॥

आयान्त्यां निजयुवतौ वनात्सशङ्कं बर्हाणा-
मपरशिखण्डिनीं भरेण ॥ आलोक्य व्यवदध-
तं पुरो मयूरं कामिन्यः श्रद्धधुरनार्जवं नरेषु ॥ ११ ॥

आयान्त्यामिति । निजयुवतौ वनादायान्त्यामागच्छन्त्यां सत्यां
सशङ्कं सभयं अपरशिखण्डिनीं जारिणीं बर्हाणां भरेण व्यवदधतं
छादयन्तं मयूरं पुर आलोक्य कामिन्यः प्रियेष्वनार्जवं कौटिल्यं
श्रद्धाद्युर्विश्वस्तवत्यः कुटिलाः पुरुषा इति निश्चिक्युरित्यर्थः ।
दधातेर्लुङि ‘गातिस्थे’त्यादिना सिचो लुक्, “जात” इति झेर्जुसा-
देशः । “श्रदन्तरोरुपसर्गवद्भृतिर्वक्तव्ये”ति श्रच्छब्दस्य घातोः
माक् प्रयोगः ॥ ११ ॥

आलापैस्तुलितरवाणि माधवीनां माधुर्या-

दमलपतत्रिणां कुलानि ॥ अन्तर्धामुपययुरु-

त्पलावलीषु प्रादुःष्यात्क इव जितःपुरः परेण ॥१२

आलापैरिति । माधवीनां हरिवधूनां आलापैः । कर्तृभिः । मा-
धुर्याद्धेतोस्तुलितरवाणि तिरस्कृतरुतानि अमलपतत्रिणां हंसानां
कुलानि उत्पलावलीष्वन्तर्द्धाम् । “अन्तःशब्दस्याङ्गविधिणत्वे-
षूपसर्गत्वं वाच्यमि”ति अन्तःशब्दस्योपसर्गत्वा “दातश्चोपसर्गे” इ-
त्यङ् प्रत्ययः । उपययुः । युक्तं चैतदित्याह । तथा हि परेण जितः
क इवशब्दो वाक्यालंकारे पुरो जेतुरग्रे प्रादुःष्यात् प्रादुर्भवेत् ।
“उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर”इति षत्वम् । अर्थान्तरन्यासः ॥१२॥

मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्यानिःशङ्कं द-

यिततमेन चुम्बितायाः ॥ प्राणेशानभि विदधु-

र्विधूतहस्ताः शीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥१३

मुग्धायाइति । दयिततमेन निःशङ्कं निर्विचारं चुम्बिताया दष्टा-
याः स्मरललितेषु चुम्बनाद्यनन्तरकृत्येषु शीत्कारादिकामचेष्टितेषु
मुग्धायाः मूढायाः चक्रवाक्याः समुचितं योग्यं शीत्कारं शीत्काररूपं
उत्तरं कृत्यं तरुण्यः स्वयं प्राणेशान् अभि विधूतहस्ताः सत्यो विदधुः
तादात्म्यभावनया स्वयं दष्टा इव शीघ्रकुरिति शीत्कारासम्बन्धे
तत्सम्बन्धातिशयोक्त्या तत्रासामुद्दीपकमासीदित्युक्तम् ॥ १३ ॥

उत्क्षिप्तस्फुटितसरोरुहार्घ्यमुच्चैः सस्नेहं वि-

हगरुतैरिवालपन्ती ॥ नारीणामथ सरसी स-

फेनहासा प्रीत्येव व्यतनुत पाद्यभूर्मिहस्तैः ॥१४॥

उत्क्षिप्तेति । अथानन्तरमुत्क्षिप्तं स्फुटितसरोरुहं विकचारविन्दमे-
वार्घ्यमर्घ्यद्रव्यं यास्मिंस्तत्तथा सस्नेहं विहगरुतैरालपन्ती स्वागतादि-
वचनं व्याहरन्तीव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । फेन इव हासस्तेन सहिता
सफेनहासा स्मितपूर्वाभिभाषिणीत्यर्थः । सरसी पुष्करिणी नारीणा-
भूर्मिभिरेव हस्तैः पाद्यम्पादोदकम् । “पादार्घ्यां चे”ति यत् प्रत्य-
यः । प्रीत्येवेत्युत्प्रेक्षा । व्यतनुत । रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षाद्वयस्य सापे-
क्षत्वात् संसृष्टिः ॥ १४ ॥

नित्याया निजवसतेनिरासिरे यद्रागेण श्रिय-
मरविन्दतःकराग्रैः॥व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्यु-
रस्याः सापत्न्यं क्षितिसुतविद्विषो महिष्यः ॥१५॥

नित्याया इति । क्षितिसुतविद्विषो नरकद्विषो हरेः महिष्यः क-
राग्रैः पाणिपल्लवैः । करणैः । रागेण रक्तवर्णेन इच्छया च श्रियं शो-
भां रमां च नित्यायाः सदातन्याः निजवसतेः स्ववासादरविन्द-
तोऽरविन्दान्निरासिरे निष्काशयाञ्चक्रुः निश्चक्रुश्चेति यावत् । “उ-
पसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनमि”ति विकल्पादात्मनेपदम् । अनेन नि-
रासेनास्याः श्रियः सापत्न्यं सपत्नीत्वम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्
प्रत्ययः । व्यक्तत्वं निन्युर्व्यक्तीचक्रुरित्यर्थः । अत्र श्रीशब्देन रमा-
शोभयोरभेदाध्यवसायेन श्रीनिवासस्य सापत्न्यव्यक्तीकरणार्थत्वो-
त्प्रेक्षणात् श्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितेयं फलोत्प्रेक्षेति
संकरः ॥ १५ ॥

आस्कन्दन् कथमपि योषितो न यावद्भीमत्यः
प्रियकरधार्यमाणहस्ताः ॥ औत्सुक्यात्त्वरितम-
मूस्तदम्बु तावत्संक्रान्तप्रतिमतया दधाविवा-
न्तः ॥ १६ ॥

आस्कन्दन्नाति । भीमत्यः प्रवेशभीरवो योषितः प्रियकरैर्दार्ढ्य-
माणहस्ताः प्रियकरावलम्बाः सत्यः यावत्कथमपि नास्कन्दन् न प्रा-
विशन् तावत्संक्रान्तप्रतिमतया संक्रान्तप्रतिबिम्बतया तदम्बु । कर्तुं ।
औत्सुक्यादुत्कण्ठतया त्वरितममूरन्तर्दधाविव अन्तः प्रावेशयदिवे-
त्यर्थः । प्रतिबिम्बसंक्रमणादन्तर्धानोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्ता क्रि-
यास्वरूपोत्प्रेक्षा । १६ ॥

ताः पूर्वं सचकितमागमय्य गाधं कृत्वाथो मृ-
दुपदमन्तरा विशन्त्यः॥कामिन्यो मन इव का-
मिनां सरागैरङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयांबभूवुः ॥ १७॥
ता इति । ताः कामिन्यः कामिनः कामुकस्य मन इव तज्जलं

पूर्वं प्रथमं सचकितं सभयं यथा तथा गाधमुत्तानमागमय्य गमनेन
ज्ञात्वा पुरःप्रविष्टपुरुषमुखेन गाधं तदिति परामृष्येत्यर्थः । अन्यत्र
दूतमुखेन ज्ञात्वेत्यर्थः । अथो अनन्तरं मृदु मन्दं पदं कृत्वा पदं न्य-
स्य अन्यत्र तु स्वयं संभाषणादिकं कृत्वेत्यर्थः । अन्तरमभ्यन्तर-
माविशन्त्यः प्रविष्टाः सत्यः अन्यत्र रहस्यकर्मणि प्रवृत्ता इत्यर्थः ।
सरागैः सांगरागैः सानुरागैश्च अंगैर्गात्रैरनुरज्याम्बभूवुः तद्वर्णाक्रा-
न्तं चक्रुः अन्यत्र त्वनुरक्तं चक्रुरित्यर्थः । श्लेषसङ्कीर्णैर्यमुपमा १७॥

संक्षोभं पयसि मुहुर्महेभकुम्भश्रीभाजा कुचयु-
गलेन नीयमाने॥ विश्लेषं युगमगमद्रथाङ्गना-
मोरुद्धृतः क इव सुखावहः परेषाम् ॥ १८ ॥

संक्षोभमिति।महेभकुम्भश्रीभाजा तत्तद्वशश्रीभाजेत्यर्थः।अतएवास-
म्भवद्रस्तुसम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः।कुचयुगलेनोल्लसितेनेति भावः।
पयसि मुहुः संक्षोभं नीयमाने प्राप्यमाणे सति रथाङ्गनामोर्युगञ्चक्रवा-
कयुगलं विश्लेषं वियोगमगमत वियोगासहमपीति भावः।तथाहि उद्ध-
त उन्नतो वृत्तश्च उद्धर्तनं यस्येति वा उद्धृतः अन्यत्रोद्धृत उन्मार्गवर्ती-
ति यावत् सक इव को वा परेषां स्वेतरेषां सुखावहः सुखकरः न को-
ऽपीत्यर्थः।अयञ्च श्लेषमूलातिशयोक्तिजीवितोऽर्थान्तरन्यासः॥ १८॥

आसीना तटभुवि सस्मितेन भर्त्रा रम्भोरुरव-
तरितुं सरस्यनिच्छुः ॥ धुन्वाना करयुगमीक्षि-
तुं विलासान् शीतालुः सलिलगतेन सिच्यते
स्म ॥ १९ ॥

आसीनेति । शीतं न सहत इति शीतालुः शीतभीरुः । “ शी-
तोष्णाभ्यां तदसहने आलुच् वक्तव्यः ” इत्यालुच् । अतएव सरसि
अवतरितुं प्रवेष्टुमनिच्छुरनभिलाषुका अतएव तटभुवि आसीना उ-
पविष्टा । आसेः कर्तरि शानच् “ ईदास ” इतीकारः । रम्भे कद-
लीस्तम्भाविवोरू यस्याः सा रम्भोरूः स्त्री । “ ऊरूत्तरपदादौप-
म्ये ” इत्यूङ्प्रत्ययः । सलिलगतेन स्वयं सलिलं प्रविष्टेन सस्मितेन

भर्त्रा विलासानीक्षितुं करयुगं घुन्वाना कम्पयन्ती । घुनोतेः कर्त्तारि
शानच् प्रत्ययः । सिच्यते स्म सिक्ता ॥ १९ ॥

नेच्छन्ती समममुना सरोऽवगाढं रोधस्तः प्र-
तिजलमीरिता सखीभिः ॥ आश्लिषद्भयच-
कितेक्षणं नवोढा वोढारं विपदि न दूषिताऽ-
निभूमिः ॥ २० ॥

नेति । अमुना सममनेन भर्त्रा सह सरोऽवगाढमवगाहितुम् ।
“स्वरतिसूतिसूयतिधून्नादितो वेति” विकल्पात्रेढागमः । नेच्छन्ती
लज्जया अनिच्छन्ती । नञर्थस्य नशब्दस्य “सुप्सुपे”ति समासः,
नञ्समासो वा अथ सखीभिः प्रतिजलं जलं प्रतिरोधस्तो रोधसः ।
पञ्चम्यास्तसिल् । ईरिता नुन्ना नवोढा नववधूः भयेन चकितेक्षणं
सम्भ्रान्तदृष्टि यथा तथा वोढारं भर्तारमाश्लिषत् आलिङ्गितवती ।
‘श्लिष आलिङ्गने’ इति धातोरुलुङि च्लेः कसादेशः । न च धाष्ट्य-
दोषापत्तिरित्याह । विपदि विपत्तौ अतिक्रान्ता भूमिरतिभूमिरमर्यादा न
दूषिता । आपत्काले नास्ति मर्यादेति न्यायादिति भावः । अर्था-
न्तरन्यासालंकारः ॥ २० ॥

तिष्ठन्तं पयासी पुंमांसमंसमात्रे तद्वन्नं तदव-
यती किलात्मनोऽपि ॥ अभ्येतुं सुतनुरभीरि-
येष मौग्ध्यादाश्लेषि द्रुतममुना निमज्जती-
ति ॥ २१ ॥

तिष्ठन्तमिति । सुतनुः शुभाङ्गी स्त्री अंसः प्रमाणमस्येति अंसमात्रे
अंसप्रमाणे । “प्रमाणे द्वयसज्दघ्नज्मात्रच” इति मात्रच् प्रत्ययः ।
पयासी जले तिष्ठन्तं पुमांसं वीक्ष्येति शेषः । आत्मनोऽपि तत्पयः तद्वन्नं
तावन्मात्रमंसमात्रं अवयती जानती किल तथा सम्भावयन्तीत्यर्थः ।
‘वार्तासम्भाव्ययोः किले’त्यमरः । अवपूर्वादिणः शतरि “द्वणो य-
णि”ति यणादेशः, “उगितश्चे”ति ङीप् । किलशब्दस्यालीकार्थत्वे
मौग्ध्यविरोधः । अत एव मौग्ध्यादिविवेकादभीर्निर्भीका सती अभ्येतुं

पुमांसमभिगन्तुमियेष इच्छति स्म । अमुना पुंसा निमज्जतीति
दुतमाश्लेषि आश्लिष्टा ॥ २१ ॥

आ नाभेः सरसि नतभ्रुवावगाढे चापल्यादथ
पयसस्तरङ्गहस्तैः॥ उच्छ्रायि स्तनयुगमध्यरो-
हि लब्धस्पर्शानां भवति कुतोऽथ वा व्यव-
स्था ॥ २२ ॥

आ नाभेरिति । नतभ्रुवा स्त्रिया सरसि आ नाभेर्नाभिपर्यन्तं । “आ-
ङ् मर्यादाभिविध्योरिति विकल्पादसमासः । अवगाढे प्रविष्टे सति ।
गाहेः कर्मणि क्तः । पयसश्चापल्याल्लौल्यात् । ब्राह्मणादिषु पाठात्
प्यञ्प्रत्ययः । तरङ्गैरेव हस्तैस्तरङ्गहस्तैरुच्छ्रायोऽस्यास्तीत्युच्छ्रायि
उन्नतिमत स्तनयुगमध्यरोहि अधिकूटम् । भिक्षुकपादप्रसारणन्याया-
दिति भावः । रोहतेः कर्मणि लुङ् । अथ वा तथाहीत्यर्थः । लब्धस्पर्शानां
लब्धप्रवेशानाभित्यर्थः । कुतः कुत्र वा । सार्वविभक्तिकस्तसिल् । व्य-
वस्था मर्यादा भवति । न कुत्रापीति भावः । प्रायेण सर्वेऽप्यसम्भव-
ब्रह्मचारिण एवेति भावः । अत्र चापल्यादिति द्वयोरपि लौल्ययो-
रभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या तरङ्गहस्तैरिति रूपकेण च पय-
सि कामित्वप्रतीतिः समासोक्तिः तदुपजीवी चार्थान्तरन्यास इति
सङ्करः ॥ २२ ॥

कान्तानां कुवलयमप्यपास्तमक्ष्णोः शोभाभि-
र्न मुखरुचाऽहमेकमेव ॥ संहर्षादलिविरुतैरि-
नीव गायल्लोलोमौ पयसि महोत्पलं ननर्त्त ॥ २३ ॥

कान्तानामिति । लोलोमौ चपलोर्मणि । “तृतीयादिषु भाषित-
पुंस्कं पुंवद्बालवस्ये”ति विकल्पात्पुंवद्भावः । पयसि महोत्पलमरविन्दं ।
कर्तृ । ‘अरविन्दं महोत्पलमित्यमरः । कान्तानां मुखरुचा अहमे-
कमेव नापास्तं किन्तु तासामक्ष्णोः शोभाभिः कुवलयमप्यपास्तं इ-
ति संहर्षात्सन्तोषाद्धेतोरलिविरुतैर्गायत अलिरुतरूपं गानं कुर्वदिति
रूपकम् । “इत्थम्भूतलक्षणे” इति तृतीया । ननर्त्तव न दुःखं पंचभिः

सहेति न्यायानृत्यति स्म । अत्रोर्मिचलनहेतुके महोत्पलचलने अ-
लिनादसंहर्षहेतुकसमाननृत्यत्वोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपो-
त्प्रेक्षा वाच्या ॥ १३ ॥

त्रस्यन्ती चलशफरीविघटितोरूवामोरूरति-
शयमाप विभ्रमस्य॥ क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो वि-
नापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे रम-
ण्यः ॥ २४ ॥

त्रस्यन्तीति । चलाः शफर्यः यातुकामा मत्स्यः । 'प्रोष्ठीतु शफरी द्व-
योरि'त्यमरः । ताभिर्विघटितौ निवद्वावुर्लु यस्याः सा अतएव त्र-
स्यन्ती विभ्यती । 'वा भ्राशे'त्यादिना विकल्पात् श्यनि शतरि ङी-
प् । वामौ सुन्दरावूल् यस्याः सा वामोर्लुः स्त्री । "संहितशफल-
णवामादेशे"त्यङ् प्रत्ययः । विभ्रमस्य विलासस्यातिशयमाप । तथा
हि रमण्यो हेतोर्विनापि कारणं विनापि । "पृथग्विने'त्यादिना वि-
कल्पात्पञ्चमी । लीलाभिर्विलासैः प्रसभं प्रकामं क्षुभ्यन्ति अहो
निष्कारणक्षोभादाश्चर्यमित्यर्थः । कारणे सति किमु वक्तव्यम् । अ-
त्राप्रकृतनिष्कारणक्षोभकथनात्सकारणक्षोभस्य कैमुत्यन्यायलब्धत्व-
वर्णनादार्थापत्तिरलंकारः । "दण्डापूर्पिकयार्थान्तरस्यापतनमर्थापत्ति
रि"तिसूत्रम् ॥ २४ ॥

आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैस्तरद्भिस्तस्याम्भस्तदथ
सरोमहार्णवस्य ॥ अक्षोभि प्रसृतविलोलबाहु-
पक्षैर्योषाणामुरुभिरुरोजगण्डशैलैः ॥ २५ ॥

आकृष्टेति । अथानन्तरमाकृष्टाः प्रतनवो वपूंष्येव लता यैरतैस्तर-
द्भिः पुवमानैः प्रसृता आयता विलोलाश्चला बाहव एव पक्षा गरुन्ति
येषां तैः । भिरिधर्मस्य पक्षवत्त्वस्य तदवयवेषूपचारः । उरुभिर्मह-
द्भिर्योषाणां स्त्रीणां उरोजैरेव गण्डशैलैर्गिरिच्युतैः स्थूलोपलैस्तस्य
सर एव महार्णवस्तस्य तदम्भः अक्षोभि । क्षुभ्यतेर्ण्यन्तादण्यन्ताद्वा
कर्मणि लुङ् । समस्तवस्तुविषयकं सावयवं रूपकम् ॥ २५ ॥

गाम्भीर्यं दधदपि रन्तुमङ्गनाभिः संक्षोभं ज-

घनविघट्टनेन नीतः॥ अम्भोधिर्विकसितवारिजा-
ननोऽसौ मर्यादां सपदि विलङ्घयाम्बभूव॥ २६॥

गाम्भीर्यमिति । गाम्भीर्यमगाधत्वं अविकारिचित्तत्वं च दधदपि
गम्भीरः सन्नपि रन्तुं विहर्तुं संगन्तुं चाङ्गनाभिः अधनस्य विघट्टनेन
सङ्घर्षेण प्रक्षोभं चलनं चित्तविकारं च नीतः अतएव विकसितं
वारिजमाननमिव वारिजमिव चाननं यस्य सः अंभांसि धीयन्तेऽ-
स्मिन्निति अम्भोधिर्जलाशयः । कश्चित्पुमांश्च तत्तुल्यो गम्यते । “क-
र्मण्यधिकरणे चे”ति किप्रत्ययः॥ सपदि मर्यादां सीमानं औचित्तीं च
विलङ्घयाम्बभूव लङ्घितवान् । धीरोऽपि स्त्रीसन्निकर्षादिक्रियते इति
भावः । अत्र गाम्भीर्यादिप्रकृत्याम्भोधिविशेषणस्याद्यादप्रकृतविशे-
ष्यपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः सा च प्रतीयमानाभेदाध्यवसा-
यमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति संकरः ॥ २६ ॥

आदातुं दयितमिवावगाढमारादूर्मीणां तति-
भिरभिप्रसार्यमाणः ॥ कस्याश्चिद्विततचल-
च्छिखाङ्गुलीको लक्ष्मीवान्सरसि रराज केशह-
स्तः ॥ २७ ॥

आदातुमिति । सरसि वितताः प्रसारिताश्चलन्त्यश्च शिखा अ-
ग्राण्येवाङ्गुल्यो यस्य सः । “नद्यूतश्चे”ति कप् । लक्ष्मीवान् शोभा-
वान् । “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य” इति मतुपो मकारस्य व-
त्वं । कस्याश्चित्केशहस्तः केशपाशः । ‘पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः
कचात्परे’ इत्यमरः । हस्त इति करश्च ध्वन्यते । आरात्समीपे ।
‘आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः । अवगाढमन्तर्मग्नं दयितमादातुं ग्र-
हीतुमिव ऊर्मीणां ततिभिः । समूहैरभिप्रसार्यमाणोऽभितो व्यापार्य-
माणः सन् रराज । अत्रादातुमिव प्रसार्यमाण इति प्रसारणस्यादा-
नार्थत्वोत्प्रेक्षणादियं क्रियानिमित्ता क्रियाफलोत्प्रेक्षा । सा च चल-
च्छिखाङ्गुलीक इति रूपकानुप्राणितया हस्तइति श्लेषमूलया वाच्य-
स्य केशकलापस्य प्रतीयमानात्कराद्भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्या नि-
र्व्यूढेति संकरः ॥ २७ ॥

उन्निद्रप्रियकमनोरमं रमण्याः सरजे सरसि
वपुः प्रकाशमेव ॥ युक्तानां विमलतया तिर-
स्क्रियायै नाक्रामन्नपि हि भवत्यलं जलौघ ॥ २८ ॥

उन्निद्रेति । उन्निद्रं यत् प्रियकं असनकुसुमं । ‘सर्ज्जकासनब-
न्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः’ इत्यमरः । तदिव मनोरमं कनकगौरमित्यर्थः ।
रमण्या वपुः सरसि प्रकाशमेव जलमग्नमापि वैमल्याल्लक्ष्यमेव सरंजे ।
तथा हि जलौघो जलपूरो जडौघो मूर्खजनौघश्च । डलयोरभेदात् ।
आक्रामन्नावृण्वन्नपि अन्यत्र अधिक्षिपन्नपि विमलतया वैमल्येन यु-
क्तानां शुद्धानां तिरस्क्रियायै तिरोधानाय परिभवाय च अलं सम-
र्थं न भवति हि । श्लेषमूलया भेदेऽभेदरूपातिशयोक्त्यानुप्राणितो-
ऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ २८ ॥

किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्विन्मुख-
मवभासते युवत्याः ॥ संशय्य क्षणमिति नि-
श्चिकाय कश्चिद्विब्वोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः २९

किमिति । सरस्यारादूरादेतत्पुरोवर्ति तावत्सरोजं किं आहो-
स्विन् उत युवत्या मुखं अवभासते इति क्षणं संशय्य संदिह्याशी-
ढः क्तवोऽल्प “अयड्चिङ्कित्”त्ययङादेशः । कश्चिद्विलासी बक-
सहवासिनां बकसहचारिणां पद्मानामित्यर्थः । विलासशून्यताद्योत-
नार्थमित्थं निर्देशः । परोक्षैरप्रत्यक्षैरननुभूतचरैरविद्यमानैरिति या-
वत् । विब्वोकैर्विलासैरित्यर्थः । यद्यपि विब्वोकोऽनादरक्रियेत्युक्तं
तथापि विशेषवाचिनां सामान्ये लक्षणेऽत्यदोषः । निश्चिकाय वि-
शेषदर्शनान्मुखमेवेति निश्चितवानित्यर्थः । सन्देहालङ्कारोऽयम् ।
“विषयो विषयी यत्र सादृश्यात्कविसम्भवात् । सन्देहगोचरौ स्या-
तां सन्देहालङ्कृतिश्च से”ति लक्षणात् । सोऽप्यन्ते निश्चयोक्ते-
र्निश्चयान्तः ॥ २९ ॥

अथ जलक्रीडासम्भारानाह -

शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः कौसु-

म्भं पृथुकुचकुम्भसङ्घि वासः ॥ मार्दीकं प्रियत-
मसन्निधानमासान्नारीणामिति जलकेलिसाध-
नानि ॥ ३० ॥

शृङ्गाणीति । द्रुतेन तप्तनिषिकेन कनकेनोज्ज्वलानि लिप्तानी-
त्यर्थः । शृङ्गाणि क्रीडाम्बुयन्त्राणि । ‘शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने
क्रीडाम्बुयन्त्रके’ इति विश्वः । गन्धाश्चन्दनकुङ्कुमादिगन्धद्रव्याणि ।
अतएव पुंसि बहुत्वं च । ‘गन्धस्तु सौरभे योगे गन्धके गर्वलेशयोः ।
स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः ॥’ इत्यभिधानात् । पृथु वि-
शालं कुचकुम्भसङ्घि कुचावरणं कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भम् । “तेन
रक्तं रागादि”त्यण् प्रत्ययः । वासो वस्त्रं मृद्रीकाया विकारो मा-
र्दीकं द्राक्षामद्यम् । ‘मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षे’त्यमरः । किञ्च प्रिय-
तमसन्निधानं सर्वसाफल्यकारणमिति भावः । इत्येतानि नारी-
णां जलकेलिसाधनानि जलक्रीडोपाया आसन् । उद्दीपकसम्पत्ति-
रुक्ता । अत्र शृङ्गादीनां केलिसाधनत्वस्वरूपतुल्यधर्मयोगात् प्र-
कृतत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥ ३० ॥

उत्तुङ्गादानिलचलांशुकास्तटान्ताच्चेतोभिः सह
भयदर्शिनां प्रियाणाम् ॥ श्रोणीभिर्गुरुभिरतू-
र्णमुत्पतन्त्यस्तोयेषु द्रुततरमङ्गना निपेतुः ॥ ३१ ॥

उत्तुङ्गादिति । अनिलेन वेगानिलेन चलांशुकाश्चलद्वसना अङ्ग-
ना उत्तुङ्गात्तटान्ताद्वयदर्शिनां भयोत्प्रेक्षिणामनर्थाशङ्किनामित्यर्थः ।
प्रियाणां चेतोभिः सह तेषां तत्रैवावधानादिति भावः । गुरुभिर्गुर्वी-
भिः । “वोतो गुणवचनादि”ति विकल्पादनीकारः । श्रोणीभिर्हेतुना
अतूर्णं मन्दमुत्पतन्त्यस्तोयेषु द्रुततरं निपेतुः । गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वा-
दुत्पतनविरोधित्वाच्च शीघ्रपातो मन्दोत्पतनं चेति भावः । अत्र प्रिय-
चेतःपाताङ्गनापातयोः कार्य्यकारणयोरसहभाविनोः सहभावोक्तेः
कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्य्यविध्वंसनरूपातिशयोक्त्युपजीविता स-
होक्तिरलङ्कारः । “सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तितः । कल्पि-
तौपम्यपर्य्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यते” इति लक्षणात् । चेतोवत्पेतु

रित्यौपम्यकल्पनया कार्यगताशुभावप्रतीतेश्च चमत्कार इति रहस्य-
म् । तात्कालिकांशुकचलनादिसूक्ष्मस्वभावविशेषप्रकाशनात् स्वभा-
वोक्तिश्चेति सङ्करः ॥ ३१ ॥

मुग्धत्वाद्दविदितकैतवाप्रयोगा गच्छन्त्यः सपदि
पराजयं तरुण्यः॥ ताः कान्तैः सह करपुष्क-
रेरिताम्बु व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्
॥ ३२ ॥

मुग्धत्वादिति । मुग्धत्वान्मूढत्वादविदिताः कैतवप्रयोगा मुख-
सेचनादिकपटाचरणानि याभिस्ताः अत एव सपदि पराजयं गच्छ-
न्त्यस्तास्तरुण्यः कान्तैः सहाभिसरणं स्वयमभिगमनं ग्लहो द्यूतं
पणो यस्यास्ताम् । ‘पणोऽक्षेपु ग्लह’इत्यमरः । “अक्षेपु ग्लह” इति
ग्रहेरेवाक्षपणे लत्वनिपातः । अप्रत्ययस्तु “ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्चे”त्येव
सिद्ध इति केचित् । अन्ये तु ग्लहिप्रकृत्यन्तरमङ्गीकृत्याप्रत्ययस्यैव
निपातो घञपवादीत्याहुः । करपुष्करैः करकमलैरीरितैरम्बुभिर्या
व्यात्युक्षीं व्यतिहारणोक्षणं परस्पराभ्युक्षणमित्यर्थः । “कर्मव्यति-
हारे णच् स्त्रियामि”ति णच् प्रत्ययः णचः स्त्रियामत्रादेशः । ‘टि-
ड्ढाणञि’त्यादिना ङीप् । तां व्यात्युक्षीमदीव्यन् तथा अक्रोडन्नि-
त्यर्थः । “दिवः कर्म चे”ति विकल्पात्कर्मत्वम् । अत्राविदितकै-
तवप्रयोगस्य विशेषणगत्या पराजयहेतुत्वादर्थहेतुकं काव्यलिङ्गम-
लङ्कारः ॥ ३२ ॥

योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलार्चिर्निर्दग्धस्म-

रपृतनाधिराजलक्ष्म्याः ॥ कान्तायाः करकल-

शोद्यतैः पयोभिर्वक्त्रेन्दोरकृत महाभिषेकमेकः ३३

योग्यस्येति । त्रिनयनरूपम्बकः । “क्षुभ्रादिषु चे”ति निषेधात्पू-
र्वपदात्संज्ञायामिति णत्वाभावः । तस्य लोचनानलार्चिषा निर्द-
ग्धस्य स्मरस्य याः पृतनास्तासामधिराज्यमाधिपत्यं तदेव लक्ष्मी-
स्तस्याः योग्यस्यार्हस्य त्रैलोक्यविजयिनः स्थाने तादृशस्यैव
स्थाप्यत्वादिति भावः । कान्तायाः वक्त्रेन्दोः स्मरसखत्वादस्ये-

ति भावः । करावञ्जलिरेव कलशस्तेनोद्यतैरुत्क्षिप्तैः पयोभिर्महाभिषे-
कमेकः कश्चित्कामी अकृत कृतवान् । करोतेर्लुङि तङ् ‘तनादिभ्य-
स्तथासोरि’ति सिचो लुक् । अत्र जलक्रीडासेके महाभिषेकत्वो-
त्प्रेक्षा प्रतीयमानकरकलशेतिरूपकानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३३ ॥

सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुमुन्नमय्य प्रेयांसं म-
नसिजदुःखदुर्वलायाः ॥ सौवर्णं वलयमवागल-
त्कराग्राह्यावण्याश्रय इव शेषमङ्गनायाः ॥ ३४ ॥

सिञ्चन्त्या इति । मनसिजदुःखेन स्मरपीडया दुर्वलाय अत एव
कथमपि बाहुमुन्नमय्योद्यम्य प्रेयांसं प्रियतमम् । ‘प्रियस्थिरे’त्या-
दिना प्रदेशः । सिञ्चन्त्याः स्नपयन्त्याः अङ्गनायाः कराग्रात् सौवर्णं
हिरण्यं वलयं कङ्कणं । ‘कङ्कणं वलयोऽस्त्रियामि’त्यमरः । ल-
वणैव लावण्यं कान्तिविशेषः । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् प्रत्य-
यः । ‘लवणो रसरक्षोऽब्धिभेदेषु लवणा त्विपी’ति विश्वः । यद्वा
‘मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति च यत्त्वङ्गे
तल्लावण्यमिदोच्यते’ । तस्य श्रीः सम्पत्तस्याः शेषमतिरिक्तं शरी-
रसम्पदवशिष्टमिति यावत् । ‘शेषः सङ्कर्षणेऽनन्त उपयुक्तेतरेऽन्य-
वदि’ति विश्वः । तादृवावागलदपतत् । शेषमिति गुणनिमित्तजाति-
स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

स्निह्यन्ती दृशमपरा निधाय पूर्णं मूर्तेन प्रण-
यरसेन वारिणेव ॥ कन्दर्पप्रवणमनाः सखी-
सिसिक्षालक्ष्येण प्रतियुवमञ्जलिश्चकार ॥ ३५ ॥

स्निह्यन्तीति । कन्दर्पप्रवणमनाः स्मरपरवशचित्ता अतएव दृशं
निधाय पुंस्येव दृष्टिं कृत्वा स्निह्यन्ती दृष्टिविशेषेण स्नेहं प्रकाशय-
न्तीत्यर्थः । अपरा स्त्री सख्याः सिसिक्षा सेक्तुमिच्छा तस्याः लक्ष्येण
व्याजेन बद्धाञ्जलिरेव तिष्ठन्ती न तु सिञ्चन्तीति द्योतनाय सि-
सिक्षेतीच्छायां सनः प्रयोगः । प्रति युवं युवानं प्रति । “अनश्ने”त्य-
व्ययीभावसमासान्तः । मूर्तेन मूर्तिमता प्रणयरसेनेवेत्युत्प्रेक्षा । पा-

ठादर्थस्य बलीयस्त्वादिवशब्दस्य व्यवहितेनान्वयः । वारिणा पूर्ण-
मञ्जलिं चकार प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

आनन्दं दधति मुखे करोदकेन श्यामाया दधि-
ततमेन सिच्यमाने ॥ ईर्ष्यन्त्या वदनमसिक्त-

मप्यनल्पस्वेदाम्बुस्रपितमजायतेतरस्याः ॥ ३६ ॥

आनन्दमिति । आनन्दं दधति प्रियसम्भावनया हर्षं दधाने
श्यामाया मध्यमयौवनायाः स्त्रियः 'श्यामा यौवनमध्यस्थे'त्युत्पलः ।
मुखे वदने दयिततमेन अतिशयेन दयितः प्रियः । अतिशये तमप्
प्रत्ययः । तेन । कर्त्रा । करोदकेनाञ्जलिजलेन सिच्यमाने सति ईर्ष्य-
न्त्याः असहमानायाः । 'परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या' स्यादिति लक्षणात् । इ-
तरस्याः सपत्न्या वदनमसिक्तमपि प्रियेणेति शेषः । अनल्पेन स्वेदा-
म्बुना स्रपितं सिक्तमजायताभवत् । ईर्ष्याकृतकोपकार्यत्वात् स्वेदा-
दीनामिति भावः । असिक्तमपि सिक्तमिति विरोधः । तस्य स्वेदाख्य-
कारणोक्तेराभासत्वम् ॥ ३६ ॥

उद्दीक्ष्य प्रियकरकुड्मलापविद्धैर्वक्षोजद्वयम-
भिषिक्तमन्यनार्याः ॥ अम्भोभिर्मुहुरसिच-

द्धधूरमर्षादात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ॥ ३७ ॥

उद्दीक्ष्येति । प्रियस्य करकुड्मलाभ्यां पाणिपुटाभ्यामपविद्धैः सि-
कैरम्भोभिरभिषिक्तं अन्यनार्याः सपत्न्याः वक्षोजद्वयमुद्दीक्ष्य वधू-
नार्याः अमर्षादीर्ष्याकृतकोपादात्मीयं वक्षोजद्वयं पृथुतरेण नेत्रयु-
ग्मेन मुक्तैरम्भोभिर्वाष्पैर्मुहुरसिचत् अभिषिक्तवती । तन्मत्सरा-
दिवेति भावः । अतो वस्तुनालङ्कारध्वनिः । "लिपिसिचिह्नश्चे"ति
सिञ्चतेर्लुङि च्लेरडादेशः ॥ ३७ ॥

कुर्वन्निर्मुखरुचिमुज्ज्वलामजस्रं यैस्तोयैरसि-
चत् वल्लभां विलासी ॥ तैरेव प्रतियुवतेरकारि

दूरात्कालुष्यं शशधरदीधितिच्छटाच्छैः ॥ ३८ ॥

कुर्वद्भिरिति । मुखरुचिं मुखकान्तिं उज्ज्वलां कुर्वन्निर्मुखरुचि-

लासी विलसनशीलः कामी । 'वौ कषलसे'त्यादिना धिनुण् प्रत्ययः ।
वल्गुभामजस्रमसिचत सिक्तवान् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं, "आत्म-
नेपदेष्वन्यतरस्यामि"ति सिञ्चतेर्लुङि च्लेरङादेशः । शशधर-
दीधितिच्छटाच्छैः शशिकरनिकरस्वच्छैः तैरेव तोयैर्दूरात्प्राति-
युवतेः सपत्न्याः कालुष्यं आविलत्वं वैवर्ण्यं चाकारि स्वच्छतोयैः
कालुष्यं कृतमिति विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमभेदः । तच्चान्यत्रे-
त्यसङ्गतिः । वैवर्ण्यकालुष्ययोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिस्तदुत्था-
पितेति सङ्करः ॥ ३८ ॥

रागान्धीकृतनयनेन नामधेयव्यत्यासादभिमु-
खमीरितः प्रियेण ॥ मानिन्या वपुषि पतन्नि-
सर्गमन्दो भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ ३९ ॥

रागेति । रागेण विपक्षानुरागेणान्धीकृतनयनेन प्रियेण नामधे-
यव्यत्यासाद्विपक्षनामपूर्वकमभिमुखमीरितः क्षिप्तो वपुषि पतन्
निसर्गमन्दः स्वभावजडः तथापि हृदयम्भिन्दानो विदारयन् उद-
कमेव वज्रोऽशनिरुदवज्रः । 'मन्थौदने'त्यादिना विकल्पादुदादेशः ।
मानिन्या विपक्षनामग्रहजनितकोपवत्या नायिकया नासाहि न सो-
ढः । तीक्ष्णयोगादतीक्ष्णमपि तीक्ष्णं भवतीति भावः । उदवज्रइति
केवलनिरवयवरूपकम् ॥ ३९ ॥

प्रेम्णोरः प्रणयिनि सिञ्चति प्रियायाः सन्तापं
नवजलविप्रुषो गृहीत्वा ॥ उद्धूताः कठिनकुच-
स्थलाभिघातादासन्नां भृशमपराङ्गनामधाक्षुः ॥ ४० ॥

प्रेम्णेति । प्रणयिनि प्रेम्णा प्रियाया उरः सिञ्चति सति कठि-
नकुचस्थलाभिघातादुद्धूता उत्पतिताः नवजलस्य विप्रुषो बिन्द-
वः । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियामित्यमरः । त-
स्याः सिक्तायाः सन्तापं गृहीत्वा आदायासन्नां समीपस्थामपरा-
ङ्गनां सपत्नीं भृशमधाक्षुः सन्तापयन्ति स्म । दहतेर्लुङि 'वदव्रजे'त्या-
दिना सिचि वृद्धिः धत्वादिकार्यम् । तत्सेकादेवापरस्याः तापोद-
यात्तत्तापस्यैवात्राधानमुत्प्रेक्ष्यते सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ४० ॥

संक्रान्तं प्रियतमवक्षसोङ्गरागं साध्वस्यः सर-
सि हरिष्यतेधुना ऽम्भः ॥ तुष्टैवं सपदि हृतेपि
तत्र तेपे कस्याश्चित् स्फुटनखलक्ष्मणः सप-
त्न्या ॥ ४१ ॥

संक्रान्तमिति । प्रियतमवक्षसः सकाशात्संक्रान्तं गाढालिङ्गना-
त्कुचतटलग्नं अस्याः सिक्तायाः अङ्गरागमधुनैव सरसि अम्भः । क-
र्तुं । साधु निःशेषं हरिष्यते प्रमाक्ष्यति एवं तुष्टा इति बुद्ध्या सपदि
तत्र तस्मिन्नङ्गरागे हृतेऽपि स्फुटनखलक्ष्मणो व्यक्तनखचिह्नायाः
कस्याश्चिन्नायिकायाः सम्बन्धिनि सपत्न्या तेपे तप्तम् । भावे लिट् ।
तदिदमातपार्त्तस्य छायामन्विष्यतो दारुणदवदहनवेष्टनं यदङ्ग-
रागमेव द्रष्टुमक्षमाया नखक्षतसाक्षात्कार इति । अत्र सन्तापशान्त्य-
र्थेन विपक्षाङ्गनाङ्गरागक्षालनेन तद्विरुद्धसन्तापोत्पादनाद्विरुद्धका-
र्योत्पत्तिरूपो विपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

हूतायाः प्रतिसाखं कामनान्यनाम्ना ह्रीमत्या
सरसि गलन्मुखेन्दुकान्तेः ॥ अन्तर्धिं द्रुतमिव
कर्तुमश्रुवैर्भूमानं गमयितुमीपिरे पयांसि ॥ ४२ ॥

हूताया इति । प्रतिसाखि सख्याः समीपे सखीसगक्षमित्यर्थः
समीपार्थेऽव्ययोभावे नपुंसकत्वद्वस्वत्वे । कामिना प्रियेणान्यस्याः
सपत्न्याः नाम्ना अन्यनाम्ना । सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । हू-
तायाः अत एव गलन्मुखेन्दुकान्तेः ह्रीमत्याः लज्जितायाश्च कस्या-
श्चिदिति शेषः । सरसि द्रुतं शीघ्रमन्तर्धिं अन्तर्द्धानम् । श्रदन्त-
रोरूपसर्गवद्भक्तिवचना “दुपसर्गे घोः किरि”ति किप्रत्ययः । कर्तुम-
श्रुवैः । कर्तृभिः । पयांसि सरोजलानि भूमानं गमयितुं वृद्धिं प्रा-
पयितुम् । “गतिबुद्धी”त्यादिना आणि कर्तुः कर्मत्वं प्राधान्याद-
भिधानं च । ईपिरे इव इष्टानि किमु इत्युत्प्रेक्षेयमश्रुपातनिमित्ता त-
था मरणदुःखादपि दुःसहं सपत्न्याः दुःखमिति वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥

सिक्तायाः क्षणमभिषिच्य पूर्वं मन्यामन्य-

स्याः प्रणयवता बताबलायाः ॥ कालिम्ना
समधित मन्युरेव वक्रं प्रापाक्षगोर्गलदपश-
दमञ्जनाम्भः ॥ ४३ ॥

सिक्ताया इति । प्रणयवता प्रियेण क्षणं पूर्वमन्यां सपत्नीम-
भिषिच्य पश्चात् सिक्ताया अन्यस्या अबलायाः स्त्रियाः वक्रं । क-
र्म । मन्युः कोप एव कर्ता । कालिम्ना काष्ण्येन वैवर्ण्येन सहेति
यावत् । समधित सन्दधे । बतेति खेदे । सम्पूर्वाद्धातेः कर्तरि
लुङि तद्ध 'स्थाध्वोरिच्चे'तीकारः सिचः कित्त्वान्न गुणः 'ह्रस्वा-
दङ्गादि'ति सकारलोपः । गलत् स्रवदक्ष्णोः सम्बन्धि अञ्जनाम्भः
कज्जलोदकमपशब्दं वर्णस्यापवादं प्राप । कोपकालिमतिरोधानेन-
स्वकालिम्न एव प्रकाशनादिति भावः । पूर्वेण वाक्यार्थेनोत्तरवा-
क्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

उद्धोढुं कनकविभूषणान्यशक्तः सध्रीचा वलयि-
तपद्मनालसूत्रः ॥ आरूढप्रतिवनिताकटाक्ष-
भारः साधीयो गुरुरभवद्भुजस्तरुण्याः ॥ ४४ ॥

उद्धोढुमिति । कनकविभूषणान्युद्धोढुमशक्तः सौकुमार्यादिति भा-
वः । अत एव सहाञ्जतीति सध्यङ् तेन सहचरेण कर्त्री । 'ऋत्विक्'
इत्यादिना किन्प्रत्ययः 'सहस्य सधिरि'ति सहशब्दस्य सध्यादेशः
'अनिदितामि'ति नकारलोपः 'अच'इत्यकारलोपे 'चावि'ति दीर्घः ।
वलयितानि वलयीकृतानि पद्मनालसूत्राणि मृणालतन्तवो यस्य सः
मृणालकृतकङ्कणइत्यर्थः । तथापि आरूढः आरूढवान् प्रतिवनितायाः
सपत्न्याः कटाक्ष एव भारो यस्य सः तया सासूयं दृष्टइत्यर्थः । अतएव
तरुण्या भुजो बाहुः साधीयो बाढतरमिति क्रियाविशेषणं । 'अन्तिक-
बाढयोर्नैदसाधावि'ति बाढशब्दस्य साधादेशः । गुरुर्भारवान् श्ला-
घ्यश्चाभवत् । अत्र कनकभूषणाभावेऽपि तत्कार्यगुरुत्ववर्णनाद्विभावना
सा च गुरुरिति श्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितेति संकरः ४४

आबद्धप्रचुरपरार्द्धचकिङ्किणीको रामाणामन-

वरतोदगाहभाजाम् ॥ नारावं व्यतनुत मेख-
लाकलापः कस्मिन्वा सजलगुणे गिरां पटुत्व-
म् ॥ ४५ ॥

आवद्धेति । उदकस्य गाहोऽवगाहनं उदगाहः । ‘मन्थौदने-
त्यादिना उदोदेशः । तमनवरतं भजन्ति यास्तासामनवरतोदगा-
हभाजां रामाणां स्त्रीणां सम्बन्धी । आवद्धाः प्रोताः प्रचुरा भूयिष्ठाः
पराध्याः श्रेष्ठाश्च किङ्किण्यो यस्मिन्सः तथोक्तः । “नद्यृतश्चे”ति
कप् । मेखलाकलापः आरावं ध्वनिं न व्यतनुत । तथा हि जलेन
सह सजलो जलाद्रीं गुणः सूत्रं यस्य सः तथा डलयोरभेदाज्जड-
गुणो जडधर्मो जाड्यं तेन सहेति सजडगुणो जडश्च तस्मिन् क-
स्मिन्वा मेखलाकलापे पुंसि वा गिरां वाचां ध्वनीनां च पटुत्वं सा-
मर्थ्यं न कुत्राप्यित्यर्थः । श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्था-
न्तरन्यासः ॥ ४५ ॥

पथ्यच्छे सरसि हृतेऽंशुके पयोभिर्लोलाक्षे सु-
रतगुरावपत्रपिण्णोः ॥ सुश्रोण्याद् लवसेनन वी-
चिहन्तन्यस्तेन द्रुतमकृताञ्जिनी सखीत्वम् ॥ ४६

पथ्यच्छ इति । परि परितोऽच्छं स्वच्छं अन्तर्गतवस्त्वन्निरोधा-
यकमित्यर्थः । तस्मिन् सरसि पयोभिरंशुके स्त्रीपरिधाने हृते स्थाना-
दपसारिते सति मुरतगुरौ रमणे च लोलाक्षे श्रोण्यासक्तदृष्टौ स-
तीत्यर्थः । ‘लोलश्चलसतृणयोरित्यमरः । “बहुव्रीहौ सकृद्यक्ष्णोः
स्वाङ्गात् षच्” इति षच् । अपत्रपिणोरपत्रपमाणायाः । ‘लज्जा
सापत्रपान्यत’ इत्यमरः । ‘अलंकृजि’त्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः
सुश्रोण्याः प्रियायाः । प्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयं । अब्जिनी नलिनी
द्रुतं वीचिरेव हस्तस्तेन न्यस्तेन दलं पर्णमेव वसनं तेन तद्धानेनेत्य-
र्थः । सखीत्वं अकृत सखीकृत्यं चकारेत्यर्थः । अत्राब्जिन्यादिषु
सखीत्वाद्यारोपात्समस्तवस्तुवृत्ति सावयवरूपकम् ॥ ४६ ॥

नारीभिर्गुरुजघनस्थलाहतानामास्य श्रीविजि-

तविकाशिवारिजानाम् ॥ लोलत्वादपहरतां त-

दङ्गरागं सञ्ज्ञे सकलुषआशयो जलानाम् ॥४७॥

नारीभिरितिनारीभिः । कर्त्रीभिः । गुरुजघनस्थलैराहतानां आस्य-
श्रीभिर्मुखशोभाभिर्विजितानि विकाशीनि वारिजानि पद्मानि येषां तेषां
लोलत्वाच्चलत्वात्सतृष्णत्वाच्च 'लोलश्चलसतृष्णयोरि'त्यमरः । तासा-
मङ्गरागमपहरतां क्षालयतां च जलानां तोयानां जडानां च स आशयो
हृदो हृदयं च कलुषोऽप्रसन्नः क्षुभितश्च सञ्ज्ञे सञ्ज्ञातः । अपहर्तुं स्ता-
डनस्वहरणादिभिराशयः कलुषो भवतीति ध्वनिः । अभिघायाः प्रकृ-
तार्थे नियन्त्रणान्न श्लेषः ॥ ४७ ॥

सौगन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानां दूरत्वाद्वतम-

हमाननोपमानम् ॥ नेदीयो जितमिति लज्ज-

येव तासामालोले पयसि महोत्पलं ममज्ज ॥४८॥

सौगन्ध्यमिति । कामं पर्याप्तं सौगन्ध्यं सुरभिगन्धित्वं सम्बन्धित्वं च । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति विश्वः । दधदपि अहं दूरत्वात्पूर्वं दूरस्थत्वादङ्गनानामाननोपमानं मुखसादृश्यं गतम् । 'दूरस्थाः पर्वता रम्या' इति वदिति भावः । सम्प्रति पुनस्तासां नेदीयो नेदिष्ठमन्तिकतमं सत् । "अन्तिकवाढयोर्नेदसाधावि"त्यन्तिकशब्दस्य नेदादेशः । जितं परिभूतमभूवमिति लज्जयेव महोत्पलमरविन्दं आलोले चले पयसि ममज्ज यथा दूरे साम्येन दृश्यमानः सम्बन्धी सन्निधाववमानितः काचिल्लज्जया निलीयते तद्वदिति । अत्र पयश्चलनकृतेऽब्जमज्जने लज्जाहेतुक्त्वमुत्प्रेक्ष्यतइति श्लेषमूलातिशयोक्तिहेतूत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ४८ ॥

प्रभ्रष्टैः सरभसमम्भसोऽवगाहक्रीडाभिर्विद-

लितयूथिकापिशङ्गैः ॥ आकल्पैः सरसि हिर-

णमयैर्वधूनामौर्वाग्मिद्युतिशकलैरिव व्यराजि ॥४९॥

प्रभ्रष्टैरिति । सरभसं ससत्वरं अम्भसोऽवगाहा एव क्रीडास्ताभिः प्रभ्रष्टैर्जलावगाहक्षोभादम्भसि च्युतैर्विदलिता विकसिता यूथिकाः पीतयूथिका हेमपुष्पिकापरपर्याया विवक्षिताः, अन्यथा पिश-

ङ्गत्वायोगात् । 'गणिका यूथिकाम्बुष्टा सा पीता हेमपुष्पिकेत्यमरः ।
तद्रत्पिशङ्गैर्हिरण्मयैः सौवर्णैः । 'दाण्डिनायने'त्यादिना निपातः ।
वधूनामाकल्पैर्मूषणैः सरसि और्वाम्रिद्युतिशकलैर्जलाशयत्वादत्रापि
सन्निहितैर्वडवानलज्वालाखण्डैरिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यराजि विराजितम् ।
भावे लुङ् ॥ ४९ ॥

आस्माकी युवतिदृशामसौ तनोति च्छायैव
श्रियमनपायिनीं किमेभिः ॥ मत्त्वैव स्वगुण-
पिधानसाम्भ्यसूयैः पानीयैरिति विदधाविरेऽ-
अनानि ॥ ५० ॥

आस्माकीति । अस्माकमियमास्माकी अस्मदीया अस्मत्कारिते-
त्यर्थः । "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्जे"ति चकारादणप्रत्ययः ।
"तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकावि"ति प्रकृतेरस्माकादेशः 'टिड्ढाण-
जि'त्यादिना ङीप् । असौ छाया कान्तिः विमलेति यावत् । सैव
युवतिदृशामनपायिनीं स्थायिनीं श्रियं तनोति एभिरञ्जनैः किं ए-
तत् साध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनापेक्षया करणत्वात्
तृतीया इत्युक्तं प्राक् । एवं मत्वा उक्तप्रकारेणाञ्जनवैफल्यं निश्चि-
त्यर्थः । अतएव गम्योत्प्रेक्षेयम् । स्वगुणस्य स्वाविष्कृतदृङ्मैर्म-
ल्यगुणस्य पिधानं तिरोधानम् । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छा-
दनानि चे'त्यमरः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो'रित्य-
कारलोपः । तेन साम्भ्यसूयैः सेष्यैः पातुमर्हैः पानीयैः । 'अम्भोऽर्ण-
स्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरमि'त्यमरः । "तव्यत्तव्यानीयर"इति
पिबतेरनीयरप्रत्ययः । अञ्जनानि कज्जलानि इति अनेन स्वगुण-
प्रकाशनयोग्यतया विवक्षितेन प्रकारेण निःशेषत्वरूपेणेत्यर्थः । वि-
दधाविरे विधौतानि क्षालितानीत्यर्थः । 'धावु गतिशुद्धयोरि'ति
धातोः कर्माणि लिट् ॥ ५० ॥

निर्द्धौति सति हारिचन्दने जलौघैरापाण्डोर्गतप-
रभागयाङ्कुनायाः ॥ अह्नाय स्तनकलशद्वयादु-
पेये विच्छेदः सद्दययेव हारयष्टया ॥ ५१ ॥

निर्द्धौत इति । हरिचन्दने रक्तचन्दने जलौघैर्निर्द्धौते क्षालिते सति । धावेः कर्मणि क्तः “च्छोः शूडनुनासिके चे”ति वकारस्यो षादशः “एत्येधत्यूहस्वि”ति वृद्धिरौकारः । आपाण्डोः पाण्डुवर्णादङ्गनायाः स्तनकलशद्वयात् गतपरभागया सावर्ण्याद्विगतवर्णोत्कर्षया । अतएव सामान्यालङ्कारः । “सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकते”ति लक्षणात् । हारयष्टया । कर्ज्या । सहृदयया सचित्तयेवेत्युत्प्रेक्षा । निजपरभागहानिपरज्ञानवत्येवेत्यर्थः । अह्नाय सपदि ‘द्राक् झटित्यअसाह्नाय स्राब् मंशु सपदि द्रुतम्’इत्यमरः । विच्छेदस्तुटनमुपेये प्राप्तः । ह्रीनजीवनादजीवनमेव वरमिति भावः । उपपूर्वादिणः कर्मणि लिट् । विक्षोभहेतुकस्य हारविच्छेदस्य सहृदयहेतुकत्वोत्प्रेक्षा, सा चोक्तसामान्योत्थापितेति सङ्करः ॥ ५१ ॥

अन्यूनं गुणममृतस्य धारयन्ती संकुलस्फुरितसरोरुहांवतंसा ॥ प्रेयोभिः सह सरसी निषेव्यमाणा रक्तत्वं व्यधित वधूदृशां सुरेव ॥ ५२ ॥

अन्यूनमिति । अन्यूनं समग्रममृतस्य पीयूषस्य गुणं माधुर्यादिकं धारयन्ती । ‘अगन्धमव्यक्तसं शीतलं च तृषापहम् । अच्छं लघु च पथ्यं च तोयं गुणवदुच्यते’इति । उक्तोदकगुणं च धारयन्ती सरसीपक्षे । ‘अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले ध्रुवमिति विश्वः । संकुलानि विकचानि । उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसंख्यानान्निष्ठातस्य लत्वम् । स्फुरितानि उज्ज्वलानि च यानि सरोरुहाण्येकत्र सहजानि अन्यत्र संस्कारार्थं क्षिप्तानि तान्यवतंसो भूषणं यस्याः सा तथोक्ता । प्रेयोभिः सह निषेव्यमाणा । स्नानपानाभ्यामिति भावः । सरसी पुष्करिणी वधूदृशां रक्तत्वमारुण्यं व्यधित विधत्ते स्म तथा मुरा च । व्यधितेति धाञः कर्तरि लुङि तङ् । इहोत्साहवर्द्धनाय मुहुः सेव्यत्वाच्छृङ्गाणीति श्लोके सलिलक्रीडासम्भारेषु मार्द्वीकमिति परिगणनाच्च सरसीवत्सुराया अपि प्रकृतत्वविवक्षायां तुल्ययोगिता । तदविवक्षायां तु दीपकां सुरेवेति पाठे त्वप्रकृतविवक्षैव कार्य्या अन्यथा उपमानुपमा स्यात् । न च तुल्ययोगितावकाशः इवशब्देन गम्यौपम्यलक्षणभङ्गादिति ॥ ५२ ॥

स्नान्तीनां बृहदमलोदविन्दुचित्रौ रेजाते रुचि-
रदृशामुरोजकुम्भौ ॥ हाराणां मणिभिरुपाश्रि-
तौ समन्तादुत्सूत्रैर्गुणवदुपपन्नकाम्ययेव ॥ ५३ ॥

स्नान्तीनामिति । स्नान्तीनां जलमवगाहमानानां रुचिरदृशां सु-
दृशां सबन्धिनौ बृहद्विरमलैश्चोदविन्दुभिश्चित्रौ । ‘मन्थौदने’त्यादि-
ना उदकशब्दस्योदादेशः । उरोजकुम्भौ उत्सूत्रैः हाराणां मुक्ता-
हाराणां मणिभिर्गुटिकाभिरुपहन्यते उपगम्यते पीडयते वा ‘उपपन्न
आश्रय’इति हन्तेरप्रत्ययान्त उपधालोपीति निपातः । गुणवतः
औदाय्यादिगुणवतः सूत्रवतश्च उपपन्नस्य काम्या आत्यन इच्छा गु-
णवदुपपन्नकाम्या तया गुणवदुपपन्नकाम्यया आत्मनो गुणवदाश्रया-
कांक्षयेत्यर्थः । “काम्यञ्चे”ति काम्यञ्प्रत्ययान्तधातुत्वा ‘दप्रत्यया
दि’ति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । समन्तादुपाश्रितौ संश्रिताविव रेजाते
राजेते स्म । “फणां च सप्तानामि”ति विकल्पादेकाराभ्यासलोपौ ।
गुणवच्छब्देन सूत्रशब्देन च सूत्रभेदे सूत्रान्तरमशिश्रयत् इति प्र-
तीतिः शेषानुप्राणितयातिशयोक्त्यानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ५३ ॥

आरूढः पतित इति स्वसम्भवोऽपि स्वच्छा-
नां परिहरणीयतामुपैति ॥ कर्णेभ्यश्च्युतमसि-
तोत्पलं वधूनां वीचीभिस्तटमनु यन्निरासु-
रापः ॥ ५४ ॥

आरूढ इति । स्वसम्भवोऽप्यात्मसम्भवोऽपि आरूढ उच्चस्था-
नगत उत्तमाश्रमश्च पतितस्तथा भ्रष्ट इति हेतोः आरूढपतितत्वा-
दित्यर्थः । स्वच्छानां निर्मलानां परिहरणीयानां त्याज्यत्वमुपै-
ति । ‘प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिक’ इति स्मरणादिति
भावः । वीचीभिस्तटमनु तटं प्रति निरामुश्चिक्षिपुः । कुतः ।
यस्मादापः वधूनां कर्णेभ्यः च्युतमसितोत्पलं । स्वसम्भवमपीति भा-
वः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः समर्थनवाक्यगत-
शेषमूलातिशयोक्त्या सङ्कीर्णः ॥ ५४ ॥

दन्तानामधरमयावकं पदानि प्रत्यग्रास्तनुम-
विलेपनीं नखाङ्काः ॥ आनिन्युः श्रियमधितो-
यमङ्गनानां शोभायै विपदि सदाश्रिता भव-
न्ति ॥ ५५

दन्तानामिति । तोयेष्वधि अधितोयम् । विभक्त्यर्थेऽन्यथीभावः ।
अङ्गनानामयावकं प्रक्षालितलाक्षारागं अधरं दन्तानां पदानि द-
न्तक्षतानि तथा अविलेपनां धौताङ्गरागां तनुं शरीरं प्रत्यग्राः नवा
नखाङ्काश्च श्रियमानिन्युः प्रापयामासुः । “नीवहोर्हस्तेष्वैवे” ति
वचनात् द्विकर्मकत्वम् । तथा हि । सतः सज्जनान् सुन्दरांश्चा-
श्रिताः सदाश्रिताः ये केचिदिति शेषः । विपदि विभवाभावकाले-
ऽपि शोभायै वैभवाय भवन्ति । “कूपेः सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्ये”
ति कूपेरर्थनिर्देशाच्चतुर्थी । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५५ ॥

कस्याश्चिन्मुखमनु धौतपत्रलेखं व्यातेने स-
लिलभराऽवलम्बिनीभिः ॥ किञ्जल्कव्यतिकर
पिञ्जरान्तराभिश्चित्रश्रीरलमलकाग्रवल्लरीभिः ॥ ५६

कस्याश्चिदिति । धौतपत्रलेखं क्षालितपत्रावलीकं कस्याश्चिन्मुख-
मनु मुखेन सम्बद्धं यथा तथा मुखे इति यावत् । ‘तृतीयार्थे’ इत्य-
नोः कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । सलिलभरेणावलम्बिनीभिर्ल-
म्बमानाभिः आर्जवं गताभिरित्यर्थः । किञ्जल्कव्यतिकरेण केशरमि-
श्रणेन पिञ्जराण्यन्तराणि मध्यभागा यासां ताभिः अलकाग्राणि व-
ल्लर्यो मञ्जर्य इवेत्युपमितसमासः । ‘वल्लरी मञ्जरी स्त्रियामि-
त्यमरः । ताभिरलकाग्रवल्लरीभिश्चित्रश्रीर्मकरिकापत्रशोभा अलं
व्यातेने सम्पादिता । तनोतेः कर्मणि लिट् । अत्र चित्रस्य श्रीरि-
व श्रीरिति निदर्शनाभेदः ॥ ५६ ॥

अथ श्लोकद्वयेन पुंसामप्यवस्थाभेदं वर्णयति—

वक्षोभ्यो घनमनुलेपनं यदूनामुत्तंसानहरत वा

रि मूर्द्धजेभ्यः । नेत्राणां मदरुचिरक्षतैव तस्थौ
चक्षुष्यः खलु महतां परैरलंघ्यः ॥ ५७ ॥

वक्षोभ्य इत्यादि । वारि उदकं । कर्तुं । यदूनां यादवानां वक्षोभ्यो
घनं सान्द्रमनुलेपनमङ्गरागमहरत । जित्वात्तद् । अत्र वधूनामिति
काचित्कः पाठः । वक्षोजानुपेक्ष्य वक्षोमात्रनिर्देशादुत्तरश्लोके तेषामिति
पुंलिङ्गपरामर्शश्च न ग्राह्यः । मूर्द्धजेभ्यः शिरोरुहेभ्य उत्तंसान् शे-
स्वरानहरत नेत्राणां मदरुचिर्मदरागोऽक्षतैव तथैव तस्थौ वारिवि-
हारस्यापि रागजनकत्वादिति भावः । अत एव रागद्वयस्याप्यभेदा-
ध्यवसायेन तदवस्थानिर्देशादतिशयोक्तिः । तथा हि । महतां च-
क्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽक्षिजश्च । ‘प्रियोऽक्षिजे च चक्षुष्य’ इति
विश्वः । “शरीरावयवाच्चे”ति यत् । परैरलंघ्यो दुर्द्धर्षः खलु । चक्षु-
ष्य इति श्लेषमूलातिशयोक्तिः, तथा पूर्वोक्तया च संकीर्णोऽथर्था-
न्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

यो बाह्यः सखलु जलैर्निरासि रागो यश्चित्ते स
तु तदवस्थ एव तेषाम् ॥ धीराणां व्रजति हि स-
र्व एव नान्तःपातित्वादभिभवनीयतां परस्या ॥ ५८

यइति । तेषां यदूनां बहिर्भवो बाह्यः । “बहिषष्टिलोपो यञ्
चे”ति वचनात् यञ् प्रत्ययः । यो रागोऽङ्गरागः स रागो जलै-
स्तोयैर्जडैश्च निरासि निरस्तः खलु । अस्यत्तेः कर्मणि लुङ् । चित्ते
यो रागः स तु सैवावस्था यस्य स तदवस्थ एव न निरस्त इत्य-
र्थः । अत्र रागयोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । तथा हि सर्वोऽपि
धीराणां महतामन्तःपातित्वादन्तर्गतत्वादेवेति यावत् । परस्या-
भिभवनीयतां न व्रजति अन्यथा व्रजत्येवेत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः
॥ ५८ ॥

फेनानामुरसिरुहेषु हारलीला चेलश्रीर्जघनत-
लेषु शैवलानाम् । गण्डेषु स्फुटरचनाब्जपत्रव-
ल्लीपर्याप्तं पयसि विभूषणं वधूनाम् ॥ ५९ ॥

फेनानामिति । वधूनां भ्रष्टभूषणानामपीति भावः । पयसि विभूषणं पर्याप्तं समग्रमासीदित्यर्थः । कुतः । फेनानां डिण्डीराणां उरसि रुहन्तीत्युरसिरुहाः स्तनाः । 'सुपी'ति योगविभागात्कप्रत्ययः 'हलदन्तादि'त्यलुक् । तेषु हारलीला मुक्तावलिश्रीः जातेति शेषः । शैवलानां जघनतलेषु चेलश्रीर्वसनशोभा जाता । गण्डेषु कपोलेषु शैवला इति विभक्तिविपरिणामादनुषङ्गः । स्फुटरचनाव्यक्तविन्यासाब्जपत्रवल्ली पद्मपत्रलता जातेति शेषः । अत्र फेनानां हारलीलेव लीला शैवलानां चेलश्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभ्यां शैवलाः पत्रवल्लीति रूपकेण च वाक्यार्थैश्चतुर्थवाक्यार्थसमर्थनात्तैरेवाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५९ ॥

भ्रश्यद्विर्जलमभि भूषणैर्वधूनामङ्गेभ्यो गुरुभिरमज्जि लज्जयेव ॥ निर्माल्यैरथ ननृतेऽवधीरि-

तानामप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धाष्ट्यम् ॥६०॥

भ्रश्यद्विरिति । वधूनामङ्गेभ्यो भ्रश्यद्विः पतद्भिर्गुरुभिः सौवर्ण्याद्गुरुत्वयुक्तैर्भूषणैर्लज्जया भ्रंशप्रयुक्तया न्हियेवेत्युत्प्रेक्षा । जलमभि-अमज्जि जले मग्नम् । भावे लुब्ध् । अथानन्तरमेव न तु विलम्बेनेति भावः । निर्माल्यैर्भुक्तोज्झितमाल्यैर्ननृते जले अनर्ति । भ्रंशेऽपि निर्लज्जैरिति भावः । तथा हि अवधीरितानां तिरस्कृतानामपि लघीयसां तुच्छानामुच्चैर्धाष्ट्यं निर्लज्जत्वमेवाधिकं भवतीति अर्थान्तरन्यासः । महान्तः पदभ्रंशे लज्जिताः कचिन्निलीयन्ते तुच्छास्तु निर्लज्जा विजृम्भन्त इति भावः । अप्सु गुरूणि मज्जन्ति लघूनि प्लवन्त इति परमार्थः ॥ ६० ॥

आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजो निरस्ता नीरक्तं व-

सनमपाकृतोऽङ्गरागः ॥ कामः स्त्रीरनुशयवा-

निव स्वपक्षव्याघातादिति सुतराश्चकार चारूः ६१

आमृष्टा इति । तिलकरुचः पत्रशोभाः आमृष्टाः स्रजो माला निरस्ताः वसनं कौसुम्यं वासो नीरक्तमरक्तं निरस्तरागमित्यर्थः ।

कृतमिति शेषः । अङ्गरागोऽपाकृतः सर्वत्र जलैरित्यर्थः । इतीत्थं
स्वपक्षव्याघातात् स्ववर्गक्षयादनुशयवाननुतापवानिवेत्युत्प्रेक्षा ।
कामः स्त्रीः स्त्रियः । “वाम्शसोरि” तीयङादेशविकल्पात्पक्षे पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । सुतरां चारूः पूर्वतोऽपि रमणीयाश्चकार । स्त्रीणां काम एव
भूषणमन्यद्वैरूप्यमेवेति भावः ॥ ६१ ॥

शीतार्तिं बलवदुपेयुषेव नीरैरासेकाच्छिशिरस-
मीरकम्पितेन ॥ रामाणामभिनवयौवनोष्म-
भाजोराश्लेषि स्तनतटयोर्नवांशुकेन ॥ ६२ ॥

शीतेति । नीरैस्तोयैरासेकादासेचनात् शीतार्तिं शीतव्यथां
बलवत् सुष्ठु उपेयुषेव प्राप्तवतेवेत्युत्प्रेक्षा । अत एव शिशिरसमीर-
कम्पितेन शीतवातवेपितेन नवांशुकेन । कर्त्रा । अभिनवो यो यौ-
वनोष्मा उष्णत्वं तद्भाजोः रामाणां स्तनतटयोराधारयोराश्लेषि
आश्लिष्टं संसक्तम् । भावे लुब्ध् । सेकहेतुकस्यांशुकश्लेषस्य शीतार्ति-
हेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

इत्थमासां जलक्रीडामुक्त्वा जलादुत्तरणं वर्णयति—

श्र्योतद्भिः समधिकमात्तमङ्गसङ्गाह्यावण्यं तनु-
मदिवाम्बुवाससोऽन्तैः ॥ उत्तरे तरलतरङ्गरङ्ग-
लीलानिष्णातैरथ सरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥

श्र्योतद्भिरिति । अथ जलक्रीडानन्तरमङ्गसङ्गात् गात्रसम्पर्कात्
आत्तमुपात्तं संसक्तमिति यावत् । समधिकमतिरिक्तं तनुमत् मूर्ति-
मत् लावण्यमिव कान्तिसारमिवेत्युत्प्रेक्षा । अम्बु श्र्योतद्भिः क्षरद्भिः ।
भौवादिकत्वाल्लघूपधगुणः । तरलाश्चपलास्तरङ्गा एव रङ्गा नृत्य-
स्थानानि तेषु लीलानर्तितानि तासु निष्णातैः कुशलैः । “निन-
दीभ्यां स्नातेः कौशले” इति षत्वम् । वाससोऽन्तैः वस्त्रस्याञ्चलै-
रुपलक्षितैः प्रियासमूहैः स्त्रीसंघैः सरसो नृदादुत्तरे उत्तीर्ण नि-
र्गतमित्यर्थः । तरतेर्भावे लिट् ॥ ६३ ॥

दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादम्भस्तः
स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ॥ उद्धीक्ष्य श्रियमि-

व काञ्चिदुत्तरन्तीमस्मार्षीज्जलानिधिमन्थनस्य
शौरिः ॥ ६४ ॥

दिव्यानामिति । दिवि भवा दिव्यास्तेषामपि कृतविस्मयां सौ-
न्दर्यातिरेकेण जनिताद्भुतरसां स्फुरदरविन्दाभ्यां चारू हस्तौ
यस्यास्तां पद्महस्तामित्यर्थः । पुरस्तादग्रतः अम्भस्तो जलात् ।
पञ्चम्यास्तसिल् । उत्तरन्तीं निष्क्रामन्तीं काञ्चित् स्त्रियं मथ्यमा-
नात् समुद्रात् सधः प्रादुर्भवन्तीं श्रियमिव लक्ष्मीमिवोद्दीक्ष्य जल-
निधिमन्थनस्य समुद्रमन्थनमित्यर्थः । मन्थेर्भौवादिकस्येदित्त्वानु-
मागमः, 'अधीगर्थेत्यादिना कर्मणि षष्ठी । अस्मार्षीत् स्मृतवान् ।
अत्र समुद्रमन्थनस्मारिकया श्रियमिवेत्युपमया सादृश्यात् श्रीः
स्मृतेति स्मरणालङ्कारप्रतीतिरलङ्कारध्वनिः ॥ ६४ ॥

श्लक्ष्णं यत्परिहितमेतयोः किलान्तर्द्धानार्थं त-
दुदकसेकसक्तमूर्वोः॥ नारीणां विमलतरौ सम-
लसन्त्याभासान्तर्दधतुरुल्लु दुकूलमेव ॥ ६५ ॥

श्लक्ष्णमिति । एतयोर्द्वोरन्तर्द्धानार्थं किल छादनार्थं श्लक्ष्णं
स्निग्धं यत् दुकूलं परिहितमाच्छादितमुदकसेकेन संसक्तं संसृष्टं
तत् दुकूलं कर्म विमलतरौ नारीणामुल्लु पीवरौ उल्लु एव कर्तारौ
समुल्लसन्त्या स्फुरन्त्या भासा निजकान्त्या अन्तर्दधतुः छादितव-
न्तौ तदेतद्भूषणमिति भावः अत्र दुकूलस्योर्लक्ष्णादकत्वेऽपि तदभा-
वोक्तेरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । तदपेक्षया चोर्वोर्दुकू-
लानां छादकयोराच्छादकत्वोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयो-
क्त्यानुप्राणितेति सजातीयसङ्करः तदनुप्राणितश्च विषमालङ्कारः
इति विजातीयसङ्करः । तेन चोर्वोर्लोकोत्तरं लावण्यं व्यज्यत इत्य-
लंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६५ ॥

वासांसिन्यवसत यानि योषितस्ताः शुभ्राभ्र-
द्युतिभिरहासि तैर्मुदेव॥ अत्याक्षुः स्तनगल-
जलानि यानि स्थूलाश्रुस्रुतिभिररोदि तैः शु-
चेव ॥ ६६ ॥

वासांसीति । ताः योषितो यानि वासांसि न्यवसत निवसितव-
त्यः । 'वस आच्छादन'इति धातोः कर्तरि लुङ् । शुभ्राभ्राणां द्युति-
रिव द्युतिर्येषान्तैः वासोभिर्मुदा नारीनिवसनानन्देनाहासीव हसित-
मिव । भावे लुङ् । स्रपनेन गलज्जलानि स्रवतो यानि यानि वासांसि
अत्याधुः त्यक्तवत्यः तैः शुचा स्थूला अश्रुस्रुतिर्येषान्तैः अरोदीव
रोदनं कृतमिव । भावे लुङ् । अत्र धावत्यगुणजलगलनक्रियानिमि-
त्तयोर्हासरोदनक्रिययोः सजातीयोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ६६ ॥

आर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिवद्भिः संसक्तिं भृश-

मपि भूरिशोऽवधूतैः ॥ अङ्गेभ्यः कथमपि वाम-

लोचनानां विश्लेषो बत नवरक्तकैः प्रपेदे ॥ ६७ ॥

आर्द्रत्वादिति । आर्द्रत्वाज्जलेन प्रेम्णा च सरसत्वादतिशयिनी-
मतिशयवती संसक्तिं संश्लेषं परिचयं चोपेयिवद्भिः प्राप्तवाद्विः अतएव
भृशं भूरिशो बहुशोऽवधूतैर्निरस्तैरपि अन्यत्र निष्कासितैरपि
नवरक्तैरेव नवरक्तकैः नूतनरक्तवस्त्रैर्नवानुरागिभिश्च वामलोच-
नानां सुदृशामङ्गेभ्यो विश्लेषः । बत खेदे । कथमपि प्रपेदे प्राप्तः ।
एकत्रातिश्लेषादन्यत्रातिपरिचयाच्चेति भावः । अत्यासक्ताः कामिनो
धनपरायणाभिर्वैश्याभिरवधूताः कथञ्चिन्मुञ्चन्तीत्यर्थान्तरप्रती-
तिः । इह विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वाच्छब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव ६७

प्रत्यंसं विलुलितमूर्द्धजा चिराय स्नानार्द्रं वपु-

रुदवापयत्किलैका ॥ नाजानादभिमतमन्तिके-

ऽभिवीक्ष्यस्वेदाम्बुद्रवमभवत्तरां पुनस्तत् ॥ ६८ ॥

प्रत्यंसमिति । एका स्त्री प्रत्यंसमंसयोः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभा-
वः । विलुलितमूर्द्धजा विकीर्णकेशा सती स्नानार्द्रं वपुः चिराय
चिरमुदवापयन्निरवापयत् अशोषयदिति यावत् । वयतेर्ण्य-
न्ताल्लङ् । 'अर्तिह्री'त्यादिना पुगागमः । किल खलु पुनस्तद्वपुः
अभिमतं प्रियमन्तिकेऽभिवीक्ष्य स्वेदाम्बुनो द्रवं द्रवशब्दः शुक्लादि-
वत् गुणे पुंसि गुणिनि भेद्यलिङ्गः । आपो द्रवाः सर्वाणि द्रवाणि
तूदङ्मुखेन जुहोतीत्यादिप्रयोगात् । अभवत्तरामतिशयेनाभवदि-

त्यर्थः । “तिङ्श्चे”ति तरप्, । ‘किमेत्तिङ्’त्यादिना तिङन्तादामु-
प्रत्ययः । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिरि”त्यव्ययत्वम् । नाजानात् ।
वाक्यार्थः कर्म तद्ववभवनं नाज्ञासीदित्यर्थः । अविरतन्नेहार्द्रता-
मजानती स्नानार्द्रमेवेति मन्यमाना पुनः पुनः वपुरुद्वापयन्त्येवास्त
इति तात्पर्यार्थः । अत्र वपुष्मत्कर्तृकस्य वीक्षणस्य वपुष्युपचारात्
द्रवणकियायाः समानकर्तृकत्वात्पूर्वकालतानिर्वाहः । एषा च गर्वो-
त्सुक्यादिसञ्चारिसङ्कीर्णस्वेदरोमाञ्चादिसात्विकसम्पन्ना स्मिता-
द्यनुभाववती चेत्यनुसन्धेयम् । अत्रोद्वापनरूपकारणे सति द्रवत्वानि-
वृत्तिरूपकार्यानुत्पत्तेस्तद्विरुद्धद्रवत्वप्रतिपादनमुखेनाभिधानाद्वि-
शेषोक्तिरलङ्कारः । “तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते” इति
लक्षणात् ॥ ६८ ॥

सीमन्तं निजमनुवध्रती कराभ्यामालक्ष्यस्तन-
तटबाहुमूलभागा । भर्त्रान्या मुहुरभिलष्यता
निदध्ये नैवाहो विरमति कौतुकं प्रियेभ्यः ॥ ६९ ॥

सीमन्तमिति । निजमात्मीयं सीमन्तं मूर्द्धजमध्यपद्धतिं । ‘सी-
मन्तमस्त्रियां स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिरिति वैजयन्ती । कराभ्या-
मनुवध्रती गृह्णन्ती विभजन्तीत्यर्थः । अतएव आ समन्तात् लक्ष्या
विभाव्याः स्तनतटे बाहुमूले च तेषां भागाः प्रदेशा यस्याः सा
अन्या स्त्री अभिलष्यताभिलषता । ‘वा भ्राशे’त्यादिना वैकल्पिकः
इयन्प्रत्ययः । भर्त्रा मुहुर्निदध्ये ध्याता तां निरीक्षयेत्यर्थः । ‘निर्व-
र्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणमिति’त्यमरः । अहो आश्चर्यं कौ-
तुकमभिलाषः प्रीणन्तीति प्रियाः विषयाः । “इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः”
इति कः । तेभ्यो न विरमति उपभोगेऽपि न निवर्तते इति आश्चर्यम् ।
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति भावः । “जुगुप्सा-
विरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति” पञ्चमी “व्यारूपरिभ्योरम”
इति परस्मैपदम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६९ ॥

स्वच्छाम्भः रूपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ॥

वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वतीया-

नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा नशून्यः ॥ ७० ॥

स्वच्छोति । स्वच्छेनाम्भसा स्रपनेनाभिषेकेषु विधौतं विमलितमङ्गं वपुस्ताम्बूलद्युत्या ताम्बूलरागेण विशद उज्ज्वल ओष्ठोऽधरः प्रतनु सूक्ष्मं विविक्तं विमलं वासश्च अथवा विविक्तमेकान्तस्थानं च । ‘विविक्तौ पूतविजनावि’त्यमरः । इत्येवंरूप इयानेतावानेव विलासिनीनामाकल्पो नेपथ्यमस्तु किमन्यैरित्यर्थः । कुसुमेषुणा कामेन शून्यो यदि न स्यात् । अन्यथा उद्विजितानामिव कनकभूषणमपि भारायत एवेति भावः । एतेन विच्छित्त्याख्य आलम्बनचेष्टारूप उदीपनविभाव उक्तः । ‘स्तोकभूषणयोगेऽपि विच्छित्तिरिति गद्यते’ इति लक्षणात् । अत्र स्नानताम्बूलादिपदार्थान्वितविशेषणगत्या अङ्गौष्ठादीनामाकल्पत्वप्रतिपादनार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७० ॥

अथोत्तरसर्गे सूर्यास्तमयादिवर्णनं प्रस्तौति-

इति धौतपुरन्ध्रमत्सरान्तरसि मज्जनेन-

श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ॥

अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः-

शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मंक्तुमीषे ॥ ७१ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालवधे महाका-

व्ये जलविहास्वर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इतीति । इतीत्यं सरसि मज्जनेन स्नानेन धौतपुरन्ध्रमत्सरान् शालितमानिनीमानान् अभीक्ष्णमतिशेते अतिशायिनीताम् । अभीक्ष्ण्ये णिनिः । श्रियमाप्तवतः अपमलाङ्गभासो विमलाङ्गकान्तीन् यादवानवलोक्य तदैव शिशिरेतररोचिषा उष्णाङ्गनाप्यपरवारिराशेः पश्चिमाधेरपां ततिषु पूरेषु मंक्तुं प्रवेष्टुमीषे इष्टम् । भावे लिट् । परचेष्टासाक्षात्कारो विषयिणां तादृग्विषयामिलाषमन्तरा षत् इति भावः । अत्र भानोः कालप्राप्तमज्जनस्य यादवमज्जनावलोकनहेतुत्वमुत्प्रे-

क्षते । अतिशायिनी वृत्तम् । “ससजाभजतोऽतिशायिनी भवति
गौ दिगश्वैरे”ति छन्दोलक्षणात् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमास्त्रिनाथसूरिविरचिते माघका-
व्यव्याख्याने सर्वकषारूपेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

अथ मूर्ध्यास्तमयं वर्णयति—

अभितापसम्पदमथोष्णरुचिर्निजतेजसामस-
हमान इव ॥ पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधेर-
धिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥

अभितापेति । अथ मिमक्षानन्तरमुष्णरुचिः सूर्यो निजतेज-
सामभितापसम्पदं सन्तापातिरेकमसहमान इवापराम्बुनिधेः पश्चिमा-
ब्धेः पयसि प्रपित्सुः पतितुमिच्छुः । पततेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ‘स-
नि मीमे’त्यादिना इसादेशः “अत्र लोषोऽभ्यासस्ये”त्यभ्यासलो-
पः । अस्तगिरिमस्ताद्रिम् । ‘अस्तस्तु चरमक्षमाभृदित्यमरः । अ-
धिरोढुमभ्यपतत् अभ्यधात् । अत्रासहमान इवेति कालप्राप्तस्य
पयसि प्रपातस्य निजतेजोऽसहनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अस्मिन्सर्गे
प्रमिताक्षरा वृत्तम् । ‘प्रमिताक्षरा सञ्जससैरुदिते’ति लक्षणात् ॥ १ ॥

गतया पुरःप्रतिगवाक्षमुखं दधती रतेन भृश-
मुत्सुकताम् ॥ मुहुरन्तरालभुवमस्तगिरेः सवि-
तुश्च योषिदमिमीत दृशा ॥ २ ॥

गतयेति । रतेन रत्यर्थे । “प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया चे”ति
सप्तम्यर्थे तृतीया । भृशमुत्सुकतां कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं दध-
ती योषित्पुरोऽग्रे गवाक्षमुखं गवाक्षद्वारं प्रति गतया अपस्तया
दृशा अस्तगिरेः सवितुश्चान्तरालभुवं मध्याकाशदेशं मुहुरमिमीत
माति स्म । इस्तमात्रमवशिष्टमरत्निमात्रमवशिष्टमित्यादिमानकर-
णेनास्तमयं प्रतीक्षितवतीत्यर्थः । माङ्गो लुङि “छावि”ति द्विर्भा-
वः “भृजामिदि”त्यभ्यासस्येत्वम् । एतच्चास्तमयप्रतीक्षणभ्रमा-
दौत्सुक्यानुभवान्तरापलक्षणं अत्रौत्सुक्यभाववचनात् प्रेयोलङ्कारः २

विरलातपच्छविरनुष्णवपुः परितो विपाण्डु द
धदभ्रशिरः ॥ अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः प-
रिमन्दसूर्यनयनो दिवसः ॥ ३ ॥

विरलेति । परिणतिं परिवृत्तिं अन्यत्र जरावस्थां च गतः अत
एव विरला अल्पा आतपस्य छविर्यस्य सः अन्यत्र क्षीणप्रभः अ-
नुष्णवपुः अन्यत्र श्लेष्मोदयादीषदुष्णदेहः । अलवणा यवागूरिति-
वत् अल्पार्थं नञ्प्रयोगः । परितो विपाण्डु एकत्र शुभ्राभ्रपटलच्छ-
न्नत्वादपरत्र पलितैश्च पाण्डुरमभ्रमाकाशमेव शिरो दधदुद्ग्रहत परि-
मन्दं प्रशान्तं अर्थग्रहणासमर्थ्यं च मूर्ध्य एव नयनं यस्य स दिवसः
शिथिलः शिथिलवृत्तिः शिथिलाङ्गश्चाभवत् । अत्राभ्रशिरइत्याद्यव-
यवरूपणादिवस एव स्थविरइत्यवयविरूपकसिद्धेस्तदरूपणादेक-
देशवृत्तिरूपकं श्लेषानुप्राणितम् ॥ ३ ॥

अपराह्णशीतलतरेण शनैरनिलेन लोलितलता-
कुलये ॥ निलयाय शाखिन इवाह्वयते ददुरा-
कुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥

अपराह्णेति । अपरोऽपरभागोऽन्होऽपराह्णो दिनान्तः । “पूर्वा-
पराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे” इत्येकदेशिसमासः, “राजाहःस-
खिभ्यष्टच्” “अहोहृतेभ्य” इत्यहोदेशः, “अहोऽदन्तादि” ति
णत्वम् । तस्मिन्नपराह्णे शीतलतरेणानिलेन शनैर्लोलिताश्चालिता
लता एवाङ्गुलयो यस्य तस्मै अतएव निलयाय निवासायाह्वयते
अङ्गुलिसंज्ञया आह्वानं कुर्वाणाय इव स्थितायेत्युत्प्रेक्षा । शाखिने
वृक्षाय खगकुलानि पक्षिसंघा आकुलास्तुमुलाः गिरइदमागम्यतइति
प्रत्युत्तराणि ददुरिवेत्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

उपसन्ध्यमास्त तनु सानुमतः शिखरेषु त-
त्क्षणमशीतरुचः ॥ करजालमस्तसमयेऽपि स-
तामुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥ ५ ॥

उपसन्ध्यामिति । उपसन्ध्यं सन्ध्यायाः समीपे । समीपार्थेऽव्य-
यीभावे नपुंसकत्वाद्भ्रस्वत्वम् । अशीतरुच उष्णांशोः तनु करजालं
तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे तत्कालेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
सानुमतोऽद्रेः शिखरेष्वास्ताऽतिष्ठत आसेः कर्त्तरि लङ् । सताम-
स्तसमये नाशसमयेऽप्युच्चतरमेव पदमुन्नतस्थानमेवोचितं खलु । अ-
र्थान्तरन्यासः ॥ ५ ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति
बहुसाधनता॥ अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न प-
तिष्यतः करसहस्रमपि ॥ ६ ॥

प्रतिकूलतामिति । विधौ दैवे प्रतिकूलतामुपगते सति बहुसा-
धनता अनेकसाधनवत्ता विफलत्वमेति । महत्यापि साधनसम्पत्ति-
निष्फलैवेत्यर्थः । तथा हि पतिष्यत आसन्नपातस्य दिनभर्तुः करा-
अंशवो हस्ताश्च । 'बलिहस्तांशवः करा' इत्यमरः । तेषां सहस्रमपि
अवलम्बनायावष्टम्भनाय नाभूत् । अतो दैवमेव प्रबलमिति भावः ।
विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

नवकुंकुमारुणपयोधरया स्वकरावसक्तरुचि-
राम्बरया ॥ अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा भृ-
शमन्वरज्यदतुषारकरः ॥ ७ ॥

नवेति । अतुषारकर उष्णांशुः नवकुंकुमवदरुणपयोधरया नवसं-
ध्यारुणमेधया अन्यत्र नवकुंकुमारुणकुचया स्वकरावसक्तरुचिराम्ब-
रया स्वकिरणाक्रान्तरुचिराकाशया अन्यत्र स्वहस्तलग्नावस्त्र-
या वरुणस्य दिशा पश्चिमादिशा सहेत्यर्थः । वरुणसम्बन्धात्पराङ्मना-
त्वं च गम्यते । 'वृद्धोयूने'ति सूत्रादौ सहार्थाप्रयोगात्सहार्थानामप्र-
योगेऽपि "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति सहार्थे तृतीया । अतिसक्तिमति-
सन्निकर्षमत्यासक्तिं च एत्य प्राप्य भृशमन्वरज्यत्वं लोहितो रक्तवां-
श्राभवत् । रजेर्देवादिकात्कर्त्तरि लङ् । "कुशिरजोः प्राचां श्यन्प-
रस्मैपदं चे"ति कर्मकर्त्तरि वा । अत्र वारुणीदिनकरादिविशेषणम-
हिमैव तयोजार्भावप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

गतवत्यराजत जपाकुसुमस्तबकद्युतौ दिनकरे
ऽवनतिम् ॥ बहलानुरागकुरुविन्ददलप्रतिब-
द्धमध्यमिव दिग्वलयम् ॥ ८ ॥

गतवतीति । जपाकुसुमस्तबकद्युतौ लोहितवर्णे दिनकरेऽवनति-
मस्ततां गतवति सति लम्बमाने सतीत्यर्थः । दिग्वलयं दिङ्मण्ड-
लं कङ्कणं च ध्वन्यते । बहलानुरागैः सान्द्ररागैः कुरुविन्ददलैः
पद्मरागशकलैः प्रतिबद्धः प्रत्युप्तो मध्यो यस्य तदिवाराजत इत्युत्प्रे-
क्षा । 'कुरुविन्दस्तु मुस्तायां कुलमाषव्रीहिभेदयोः । इंगुदे पद्मरागे
च मुकुलेपि समीरितइति विश्वः ॥ ८ ॥

द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो वपुरर्द्धमग्रवपुषः
पयसि ॥ रुरुचे विरिञ्चिनखभिन्नबृहज्जगदण्ड-
कैकतरखण्डमिव ॥ ९ ॥

द्रुतेति । द्रुतं तप्तं यत् शातकुम्भं तपनीयम् । 'तपनीयं शातकु-
म्भमिति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । तेन सदृशं तन्निभमिति नित्यसमा-
सः । पयसि समुद्रोदके अर्द्धं यथा तथा मग्नं वपुर्गस्य तस्यांशुम-
तोऽर्कस्य मण्डलं विरिञ्चैर्ब्रह्मणो नखेन विभिन्नस्य द्वेधा विद-
लितस्य बृहतो महतो जगदण्डकस्य जगदाश्रयकोशस्य ब्रह्माण्ड-
कस्यैकतरखण्डमन्यतरदलमिव रुरुचे रराज । अत्रोपमानस्य पुरा-
णप्रसिद्धत्वादुपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखम-
तापकरम् ॥ निरकाशयद्रविमपेतवसुं वियदाल
यादपरदिग्गणिका ॥ १० ॥

अनुरागवन्तमिति । अपरदिक् पश्चिमा सैव गणिका वेद्या अ-
नुरागो लौहित्यमभिलाषश्च तद्वन्तमपि लोचनयोः सुखयतीति सुखं
सुखकरं शान्तत्वादाभिरूप्याच्च दर्शनीयं वपुर्दधतमपीति अताप-
करमनौष्ण्यादशठत्वाच्चासन्तापकारिणं सुखस्पर्शं वा तथाप्यपेतव-
सुं नीरश्मिं निर्धनं च । 'देवभेदे नले रश्मौ वसू रत्ने धने वस्वि'

त्यमरः । रविः सूर्यो विटश्च गम्यते तं वियदाकाशमेवालयो गृहं
तस्मान्निरकाशयत् निष्काशितवती । धनपरा हि वेद्या निर्गुण-
मापि धनिकमासर्वस्वहरणादत्यनुरक्तवदनुवर्त्तन्ते गुणवन्तमपि ह-
तसर्वस्वं निर्वासयन्ति सद्य एवेति भावः । अस्तं गतोर्क इति श्लो-
कार्थः । अत्र वियदालयादपरदिग्गणिकेत्येकदेशरूपणाद्रवेर्विटत्वरू-
पणावगमादेकदेशवर्त्ति रूपकं, श्लेषोऽपि तदुत्थापितत्वादनुराग
एवानुरागो वसव एव च वसूनीति रूपकपर्यवसित एवेत्यङ्गम् ॥ १०

अभितिग्मरश्मि चिरमाविरमादवधानखिन्न-
मनिमेषतया ॥ विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं न्य-
मिमीलदञ्जनयनं नलिनी ॥ ११ ॥

अभीति । नलिनी अभितिग्मराश्मि सूर्याभिमुखश्चिरमाविरमा-
दस्तमयादनिमेषतया अपक्षमपाततया । दलसङ्कोच एवात्र निमेषः ।
अवधानेनाभिमुखावस्थाननिर्वन्धेन खिन्नमलसं अतएव विगलन्निः-
सरन्मधुव्रतकुलमेवाश्रुजलं यस्य तदञ्जमेव नयनं न्यमिमीलत् मी-
लयति स्म । 'भ्राजभासे'त्यादिना विकल्पादुपधाह्रस्वः, अत एव
नाभ्यासदीर्घः । अनुरक्ता हि कान्ता कान्तमनिमेषं पश्यन्ती तद-
पाये साति निमीलिताक्षी स्यादिति भावः । अत्राप्यञ्जनयनमि-
त्याद्यवयरूपणादवयविनोर्नलिनीतिग्मरश्म्योर्नायिकानायकत्वरू-
पकसिद्धेरेकदेश विवर्त्ति रूपकम् ॥ ११ ॥

अविभाव्यतारकमदृष्टहिमद्युतिबिम्बमस्तमि-
तभानु नभः ॥ अवसन्नतापमतमिस्त्रमभादप-
दोषतैव विगुणस्य गुणः ॥ १२ ॥

अविभाव्येति । अविभाव्यतारकमलक्ष्यनक्षत्रं अदृष्टं हिमद्युतेरि-
न्दोर्बिम्बं यस्मिन् तत् अद्याप्यनुदितचन्द्रतारकमित्यर्थः । अस्तमि-
त्यदर्शनेऽव्ययम् । अस्तमितोऽस्तङ्गतो भानुर्यस्मिन् तत् एतावता
निर्गुणत्वमुक्तम् । अथ निर्दोषत्वमाह । अवसन्नतापं अर्कास्तमया-
त्प्रशान्तसन्तापं अतपिस्त्रमनुदितान्धकारं नभोऽन्तरीक्षमभात् भा-
ति स्म । भातेर्लङ् । ननु निर्गुणस्य का शोभेति न वाच्यं निर्दोष-

ताया आपि गुणत्वादित्यर्थान्तरन्यासेनाह । विगुणस्य गुणहीन-
स्यापदोषता निर्दोषत्वमेव गुणः अतो गुणवत्त्वाच्छोभा युक्तेति का-
रणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

रुचिधाम्नि भर्त्तरि भृशं विमलाः परलोकम-
भ्युपगते विविशुः॥ ज्वलनं त्विषः कथमिवेतर-
था सुलभोऽन्यजन्मनि सएव पतिः ॥ १३ ॥

रुचीति । रुचिधाम्नि तेजोनिधौ सूर्ये भर्त्तरि पत्यौ परलोकं
देशान्तरमभ्युपगते मृते च सति विमलाः शुद्धास्त्विषो ज्वलनं वि-
विशुः । “अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशती”ति श्रुतेरिति भावः । अ-
न्यत्र “मृते या म्रियते पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रते”ति स्मरणादिति
भावः । अग्निप्रवेशफलमाह । इतरथा ज्वलनाप्रवेशे अन्यजन्मनि
जन्मान्तरे स एव स सूर्य एव पतिः अन्यत्र तु योऽस्मिन् जन्मनि
पतिः सएव कथं सुलभो न कथञ्चिदित्यर्थः । “उद्यन्तं वावादित्य-
मग्निरनुसमारोहती”ति श्रुतेः । “तेनैव सह मोदत”इति स्मरणादिति
भावः । अतोऽग्निप्रवेशो युक्त इति समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलि-
ङ्गमलंकारः ॥ १३ ॥

अथ सन्ध्याप्रादुर्भावमाह—

विहिताञ्जलिर्जनतया दधती विकसत्कुसुम्भ-
कुसुमारुणताम् ॥ चिरमुज्जितापि तनुरौज्ज्व-
सौ न पितृप्रसूः प्रकृतिमात्मभुवः ॥ १४ ॥

विहितेति । जनतया जनसमूहेन ‘ग्रामजने’त्यादिना समूहार्थे त-
त्प्रत्ययः । विहिताञ्जलिः कृतप्रणामेत्यर्थः । विकसत्कुसुम्भकुसुमव-
दरुणतां दधती राजसत्त्वादाति भावः । तदुक्तं ‘सर्गाय रक्तं रजसो-
पवृंहितामि’ति प्रसूत इति प्रसूर्माता । ‘जनयित्री प्रसूर्माते’त्यमरः ।
पितृणां प्रसूः पितृप्रसूः असावियं सन्ध्यारूपिणी आत्मभुवो ब्रह्म-
णस्तनुर्मूर्तिश्चिरमुज्जिता त्यक्तापि प्रकृतिं स्वभावं जगद्वन्द्यत्वादि-
निजधर्ममित्यर्थः । नौज्ज्वत् न विससर्ज । ‘उज्ज्व विसर्गे’ लङ्,
‘आडजादोनामि’त्याडागमः, “आटश्चे”ति वृद्धिः । भूतपूर्वोऽपि

महाजनपरिग्रहः फलतीति भावः। “पितामहः पितृन् स्रष्ट्वा मूर्तिन्ता-
मुत्ससर्जह । सा प्रातः सायमागत्य सन्ध्यारूपेण पूज्यते” इत्यादि
भविष्यपुराणमत्र प्रमाणम् । अत्र तनुत्यागरूपकारणसद्भावेऽपि प्र-
कृतित्यागरूपकार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलंकारः । “तत्सामग्र्यामनु-
त्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते” इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

अथ सान्द्रसान्ध्यकिरणारुणितं हरिहेतिहूति
मिथुनं पततोः ॥ पृथगुत्पपात विरहार्त्तिदलदृ-
दयस्नुतासृगनुलिसमिव ॥ १५ ॥

अथेति । अथ सन्ध्योदयानन्तरं सान्द्रा ये सान्ध्याः सन्ध्या-
यां भवाः । “सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽणि” त्यणप्रत्ययः । तैः कि-
रणैररुणितमरुणीकृतमत एव विरहार्त्या विरहवेदनया दलतो दी-
र्य्यमाणात् हृदयात् स्नुतेन क्षरितेनासृजा रुधिरेणानुलिसमिव स्थि-
तमित्युत्प्रेक्षा । हरेर्विष्णोर्होतिरायुधं चक्रमित्यर्थः । ‘होतिः शस्त्रे तु
नृस्त्रियोरिति केशवः । हरिहेतेर्होतिरिव हूतिराह्वा यस्य तद्धारिहे-
तिहूति चक्राह्वमित्यर्थः । पततोः पत्रिणोः । ‘पतत्रिपत्रिपतगपतत्प-
त्ररथाण्डजा’ इत्यमरः । मिथुनं चक्रवाकद्रन्द्रमित्यर्थः । पृथक्भेदेनो-
त्पपात उदडीयत ॥ १५ ॥

निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव ज-
लजन्म तथा ॥ दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो च
पलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥ १६ ॥

निलय इति । यदेव जले जन्म यस्य तज्जलजन्म जलजमेतदे-
व सततं श्रियो निलय आलय इति प्रथितं प्रसिद्धम् । ‘निकाय्य-
निलयालया’ इत्यमरः । तदपि नित्यवासभूतमपीत्यर्थः । तथा श्रि-
या दिवसात्यये सायङ्काले मुक्तं अहो देवानामपि कृतघ्नत्वं यदाप-
दि महोपकारिणस्त्याग इत्याश्चर्य्यम् । अथ वा चपला चापलवती
स्त्री कमला च । ‘चपला कमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु चे’ति विश्वः ।
सैव जनश्चपलाजनः । “जातेश्चे”ति “संज्ञापूरणयोश्चे”ति चोभय-
त्रापि पुंवद्भावप्रतिषेधः । तं प्रति तस्मिन्नित्यर्थः । अद इदं कृतघ्न-

त्वं चोद्यं चोदनीयं कथमित्याक्षेप्यं न । अपलत्वान्नाश्वर्यमेतादिति भावः । श्लेषमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितोयमर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयं किमिहास्यते ब-
त मयाऽबलया ॥ रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमा-
दिति सन्ध्ययापि सपदि व्यगमि ॥ १७ ॥

दिवसइति । दिवसो वासरः पुमानिति भावः । मित्रं सूर्य्यं सु-
हृदं चानु मित्रेण सहेत्यर्थः । “तृतीयार्थे” इत्यनोः कर्मप्रवचनी-
यत्वाद्वितीया । ‘मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के’ इति विश्वः । विलयं ना-
शमगमद्गतः । गमेलुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । अबलया स्त्रिया
मया रुचिभर्तुस्तेजोनिधेः प्रेमास्पदपतेश्चास्य सूर्य्यस्य विरहाधिग-
मात् । त्यङ्लोपे पञ्चमी । विरहज्ञानं प्राप्येत्यर्थः । इहास्मिल्लो-
के किमास्यते किमर्थं स्थीयते । आसेर्भावे लिट् । बतेति खेदे ।
इतीत्यमालोच्येवेत्यर्थः । अत एव उत्प्रेक्षा । सन्ध्ययापि सपदि
व्यगमि व्यपागामीत्यर्थः । गमेः स्वार्थण्यन्ताद्भावे लुङ् भित्वाङ्-
स्वः । “अण्यन्तादुपधावृद्धिर्नायं स्याद्धेतुमणिषि । तस्मात्स्वार्थं णि-
जुत्पाद्यो मितां ह्रस्वो यतो भवेत्” । विगमशब्दात्तत्करोतीति
ण्यन्ताल्लुङिति केचित् ॥ १७ ॥

अथान्धकारं वर्णयति—

पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिबिम्बरोषित इ
वाम्बुनिधौ ॥ अथ नागयूथमलिनानि जगत्प-
रितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥ १८ ॥

पतित इति । पतङ्गोऽर्क एव मृगराद् सिंह इति रूपकसमासः ।
तस्मिन्निजेन प्रतिबिम्बेन रोषिते कोपित इवेत्युत्प्रेक्षा । स्वप्रतिबि-
म्बे प्रतिसिंहभ्रमादिति भावः । अत एवाम्बुनिधौ पतिते सति तज्जि-
घांसयेति भावः । भावलक्षणसप्तमी । अथाप्यु पतनानन्तरं नाग-
यूथानि करिकुलानीव मलिनानि श्यामानि । “उपमानानि सा-
मान्यवचनैरिति समासः । तमांसि जगल्लोकं परितः परितस्तरि-
रे आच्छादयामासुः । स्तृणातेः कर्तरि लिट् । “ऋतश्च संयोगा-

देर्गुणः” इति गुणः । अत्र यद्यपि नागयूथमलिनानीत्युक्त्यानुशासनसिद्धोपमानुसारात् पतङ्गमृगराजीत्यत्राप्युपमितसमासाश्रयणेनोपमैवोचिता, तथापि तदुत्प्रेक्षायाः पतङ्गेऽसम्भवात् सिंहे सम्भवाच्च रूपकमेव युक्तम् । तथा च रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षेयमुपमेति च सङ्करः । तत्रोत्प्रेक्षया भ्रान्तिमदुपमया रूपकञ्च व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

व्यसरन्नु भूधरगुहान्तरतः पटलं बहिर्बहलपङ्क-
रुचि ॥ दिवसावसानपटुनस्तमसो बहिरेत्य
चाधिकमभक्त गुहाः ॥ १९ ॥

युग्मम् ।

व्यसरदिति । बहलपङ्करुचि सान्द्रकर्दमच्छवि दिवसावसाने दिनान्ते पटुनः समर्थस्य तमसः पटलं भूधरगुहानामन्तरतोऽभ्यन्तरादेत्यागत्य बहिर्गवाक्षप्रदेशे व्यसरन्नु विस्तृतं वा बहिर्बाह्यदेशादेत्य गुहा अधिकं भृशमभक्त च भजते स्म किम्प्रविष्टं वेत्यर्थः । भजतेर्लुङि तद् “ झरोझरी”ति सकारलोपः । अत्र व्यापकत्वसादृश्यात्तमसोऽन्तर्बहिरपादानकत्वसन्देहात्सन्देहालङ्कारः ॥ १९ ॥

किमलम्बताम्बरविलग्रमधः किमवर्द्धतोर्ध्वम-
वनीतलतः ॥ विससार तिर्य्यगथ दिग्भ्यइति
प्रचुरीभवन्न निरधारि तमः ॥ २० ॥

किमिति । प्रचुरीभवद्बहुलीभवत्तमः । कर्तुं । किमम्बरविलग्रमाकाशस्थं सत् अधो भूतलं प्रति अलम्बतामंसत किमिव अवनीतलतो भूतलादूर्ध्वमुपरिष्ठादवर्द्धत किं अथ दिग्भ्यस्तिर्य्यग्विससारविस्तृतमिति न निरधारि अधोलम्बनादीनामन्यतमं नावधारितमित्यर्थः । धारयतेः कर्मणि लुङ् । अत्रापि पूर्ववत्सन्देहालङ्कारः ॥ २० ॥

स्थगिताम्बरक्षितितले परितस्तिमिरे जनस्य
दृशमन्धयति ॥ दधिरे रसाञ्जनमपूर्वमतः प्रि-
यवेदमवर्त्म सुदृशो ददृशुः ॥ २१ ॥

स्थगितेति । स्थगिते तिरोहिते अम्बरक्षितितले येन तस्मिन्
 तिमिरे परितो जनस्य दृशमन्धयति अन्धां कुर्वति सति मुदृशः
 स्त्रियोऽपूर्वं नूतनं रसाञ्जनं रसं रागमेवाञ्जनं सिद्धाञ्जनं च दधिरे
 दधुः । अतो हेतोः प्रियवेश्मवर्त्म ददृशुः । अत्र रसाञ्जनवाक्यार्थेन
 प्रियवेश्मदर्शनसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तेन
 रसः सिद्धाञ्जनमिवेत्युपमाध्वननादलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ २१ ॥

अवधार्य कार्यगुरुतामभवन्न भयाय सान्द्र-
 तमसन्तमसम् ॥ सुतनोः स्तनौ च दयितो
 पगमे तनुरोमराजिपथवेपथवे ॥ २२ ॥

अवधार्येति । सान्द्रतमं यत्सन्तमसं व्यापकं तमः । ‘विष्वक्स-
 न्तमसमित्यमरः । “अवसमन्धेभ्यस्तमस” इति समासान्तोऽच् प्र-
 त्ययः । तत् । कर्तृ । सुतनोः शुभाङ्गया दयितोपगमे प्रियामिसरणे
 कार्यं गुरुतां सम्भोगकार्यस्यावश्यकत्वमवधार्य निश्चित्य भ-
 याय नाभवत् । स्तनौ कुचौ च तनुः कृशो यो रोमराजेः पन्थाः ।
 रोमराजिपथो मध्यभागस्तस्य वेपथवे कम्पाय । “द्वितोऽथुजि”
 त्यथुच् प्रत्ययः । नाभवतामिति विपरिणामेनानुषङ्गः । कार्यस-
 त्तस्य तत्रापि कामुकस्य कुतो भयं क्लेशगणना चेति भावः । अत्र
 सन्तमसकुचयोः कामनिमित्ते भयकम्पानुदये कार्यगौरवावधारण-
 हेतुकत्वात्प्रेक्ष्यमनेन व्यज्यते ॥ २२ ॥

ददृशेऽपि भास्कररुचाऽह्नि न यः स तमीन्त-
 मोभिरभिगम्य तताम् ॥ द्युतिमग्रहीद् ग्रहगणो
 लघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥ २३ ॥

ददृशे इति । यो ग्रहगणोऽह्नि सवितुस्त्विषा न ददृशे नेक्षितः ।
 स ग्रहगणस्तमोभिस्ततां व्याप्तां ताम्यन्त्यस्यामिति तर्मां रात्रिम् ।
 ‘रजनी यामिनी तमीत्यमरः । अधिगम्य प्राप्य द्युतिमग्रहीत् ।
 ग्रहेर्लुङि “ग्रहोऽलिटी”ति दीर्घः । तथा हि लघवोऽल्पाः । ‘त्रि-
 ष्विष्टेऽल्पे लघुरित्यमरः । मलिनाश्रयतो निकृष्टाश्रयणात्प्रकटीभ-
 वन्ति । अर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः कृतमन्यवः प-
तिषु दीपशिखाः ॥ समयेन तेन चिरसुप्तमनो-
भवबोधनं सममबोधिषत ॥ २४ ॥

अनुलेपनानीति । तेन समयेन प्रदोषकालेन कर्त्रा अनुलेपनानि
कुंकुमचन्दनादीनि कुसुमानि माल्यादीनि । तथा पतिषु कृतमन्य-
वः कृतकोपाः अबलाः स्त्रियः तथा दीपशिखा दीपज्वालाश्चेत्येता-
नि सर्वाणि चिरं सुप्तस्य पूर्वं स्तब्धस्य मनोभवस्य कामस्य बो-
धनमुदीपनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा तत्पूर्वकमित्यर्थः । इतरथा
अनुलेपनादिवोधकस्य वैफल्यसम्भवाच्चेति भावः । समं सहैवाबो-
धिषत बोधितानि । बुध्यतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र गन्धमाल्य-
सम्पादनस्त्रीमनःप्रसाददीपशिखोत्पादनानामबोधिषतेत्येकेन छिष्ट-
शब्देनाभिधानात् श्लेषमूलभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिरेका । तथा
सुप्तमनोभवबोधनमिति क्रियाविशेषणसामर्थ्यात्सममिति यौगपद्याभि-
धानाच्च मनोभवबोधनया कार्यकारणभूतयोस्तद्विपर्ययरूपाऽपरा
तदुभयापेक्षया गन्धमाल्यादीनां प्रस्तुतानामवबोधनरूपैकधर्मसम्ब-
न्धातुल्ययोगिताभेदश्चेति सङ्करः ॥ २४ ॥

अथ चन्द्रोदयवर्णनं प्रारभते ।

वसुधान्तनिःसृतमिवाहिपतेः पटलं फणाम-
णिसहस्ररुचाम् ॥ स्फुरदंशुजालमथ शीतरुचः
ककुभं समस्कुरुत माघवनीम् ॥ २५ ॥

वसुधेति । अथ मनःप्रसादानन्तरं वसुधान्तेन भूप्रान्तेन निःसृतं
बहिर्निर्गतमहिपतेः शेषस्य फणामणिसहस्राणां रुचां भासां पटलं
स्तोम इवेत्युत्प्रेक्षा । शीतरुचश्चन्द्रस्य सम्बन्धि स्फुरदुल्लसदंशुजालं
मघोन इमां माघवनीं माहेन्द्रीम् । “मघवाबहुलमि”ति विकल्पान्न त्रा-
देशः । ककुभं दिशं समस्कुरुत अभूषयत । प्राच्यां दिशि चन्द्रकि-
रणजालमलक्ष्यतेत्यर्थः । ‘सम्परिभ्यां करोतौ भूषण’इति सम्पू-
र्वस्य मुडागमः “अढभ्यासव्यवायेऽपी”ति नियमात् ॥ २५ ॥

विशदप्रभापरिगतं विषभावुदयाचलव्यहिते-

न्दुवपुः॥ मुखमप्रकाशदशनं शनकैः सविला-
सहासमिव शक्रदिशः ॥ २६ ॥

विशदेति । विशदप्रभापरिगतं शुभ्रकान्तिव्याप्तम् । उदय इ-
ति अचलः । 'उदयः पूर्वपर्वत' इत्यमरः । तेन व्यवहितमिन्दुवपु-
रिन्दुमण्डलं यस्मिन् तच्छक्रदिशः प्राच्याः मुखमग्रभागः वक्रञ्च प्र-
तीयते तदभेदेनोत्प्रेक्ष्यते अप्रकाशदशनमलक्ष्यदन्तं सविलासहासं
सविलासस्मितमिव शनकैर्मन्दं विवभौ ॥ २६ ॥

कलया तुषारकिरणस्य पुरः परिमन्दभिन्नति-
मिरौघजटम् ॥ क्षणमभ्यपद्यत जनैर्न मृषा ग-
गनं गणाधिपतिमूर्तिरिति ॥ २७ ॥

कलयेति । पुरः प्राच्याग्रभागे च तुषारकिरणस्येन्दोः कलया
किरणेन अन्यत्रोपलक्षितं परिमन्दमल्पं भिन्ना विदलितास्तिमिरौघा
एव जटा यस्य तत् गगनं न मृषा सत्यं गणाधिपतेः प्रमथपतेरी-
श्वरस्य । 'गणाः प्रमथसंख्यौघा' इति वैजयन्ती । मूर्तिरिति जनैः
क्षणमभ्यपद्यत गगनमष्टानां शिवमूर्तीनामन्यतमामिति यत् तत्सत्य-
मधिपन्नमित्यर्थः । कलामात्रोदितश्चन्द्र इति फलितार्थः । रूपका-
लङ्कारः ॥ २७ ॥

नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमः कवरीभृतो मलय-
जार्द्रमिव ॥ ददृशे ललाटतटहारि हरेर्हरि-
तो मुखे तुहिनरश्मिदलम् ॥ २८ ॥

नवेति । नवचन्द्रिकाभिरेव कुसुमैः कीर्णं तमएव कवरी केशपा-
शः । 'जानपदे'त्यादिना ङीष् । ताम्बिभर्त्तीति तद्भृतः हरेः शक्र-
स्य हरितो दिशो मुखेऽग्रभाग एव मुखं वक्रमिति श्लिष्टरूपकं त-
स्यैव ललाटतटवद्धारि मनोहरं हिमरश्मिदलमिन्दुखण्डं मलयजेन
चन्दनेनार्द्रमिव ददृशे धावल्यादिति भावः । अत्र नवचन्द्रिकाकुसु-
मेत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकमहिम्ना हरिवधूत्वप्रतीतौ तत्सङ्कृतश्लेषाव-
गतावक्राभेदाध्यवसीतमुखसम्बन्धप्रसादासादितललाटतटोपमोज्जी-

वनेनेन्दुदलस्यानुपात्तनिजधावल्यगुणानिमित्तमलयजार्द्रत्वगुणस्वच्छ-
पोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ २८ ॥

प्रथमं कलाऽभवदथार्धमथो हिमदीधितिर्महद-
भूदुदितः ॥ दधति ध्रुवं क्रमशएव न तु द्युति-
शालिनोऽपि सहसोपचयम् ॥ २९ ॥

प्रथममिति । हिमदीधितिश्चन्द्रः प्रथमं कला कलामात्रमभवत् ।
'कला तु षोडशो भाग'इत्यमरः । अथार्द्धमात्रमभवत् । अथो अन-
न्तरम् । 'अथो अथे'त्यमरः । उदितः साकल्यादुत्थितः सन् अम-
हान्महान्सम्पद्यमानोऽभून्महदभूत् । अभूततद्भावे च्विः, इलन्तत्वात्र
कार्यान्तरप्राप्तिः । तथा हि द्युतिशालिनः तेजिष्ठा अपि क्रमशः
क्रमेणैव उपचयं वृद्धिं दधति सहसा झटिति तु न दधति ध्रुवं ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २९ ॥

उदमज्जि कैटभजितः शयनादपनिद्रपाण्डुर-
सरोजरुचा ॥ प्रथमप्रबुद्धनदराजसुता वदनेन्दु-
नेव तुहिनद्युतिना ॥ ३० ॥

उदमज्जीति । अपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा विकसितसितपुण्डरीक-
श्रिया तुहिनद्युतिना चन्द्रेण प्रथमं हरेः पूर्वमेव प्रबुद्धायाः अन्यथा
तन्मुखं न दृश्येतेति भावः । नदराजसुतायाः सिन्धुकन्यायाः श्रि-
यो वदनेन्दुनेवेत्युत्प्रेक्षा । कैटभजितो हरेः शयनात्समुद्रादित्यर्थः ।
उकोत्प्रेक्षासम्भावनार्थमित्थं निर्देशः । उदमज्जि उन्मग्नं उत्थित-
मित्यर्थः ॥ ३० ॥

अथ लक्ष्मणाऽनुगतकान्तवपुर्जलधिं विलंघ्य
शशिदाशरथिः ॥ परिवारितः परित ऋक्षगणै-
स्तिमिरौघराक्षसकुलं विभिदे ॥ ३१ ॥

अथेति । अथोदयानन्तरं लक्ष्मणालाञ्छनेन लक्ष्मणेन सौमित्रि-
णा चानुगतमनुसृतं कान्तं वपुर्गम्य सः लक्ष्मणानुगतकान्तवपुरिति
शब्दलोपः । वस्तुतः शब्दभेदेनार्थद्वयाभावेऽपि अतुलकाष्टवदेकशब्दम

तीतेः । परितः समन्तात् ऋक्षगणैः नक्षत्रगणैः जाम्बवदादिभङ्गकस-
मूहैश्च इत्यर्थश्लेषः । एकनालावलम्बिफलद्वयवदखण्डैकशब्दादर्थद्व-
यप्रतीतेः । 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा'इति । 'ऋक्षाच्छमल्लभल्लूकाः'
इति चामरः । परिवारितः शश्येव दाशरथिर्दाशरथपुत्रो रामः । अ-
त इज् । जलधिं विलङ्घ्य तिमिरौघ एव राक्षसकुलं तत्र विभिदे
विभेदयामास । भिदेः कर्तरि लिट् । श्लेषसंकीर्णसमस्तवस्तुवर्तिसा-
वयवरूपकालंकारः ॥ ३१ ॥

उपजीवति स्म सततं दधतः परिमुग्धतां वणि-
गिवोडुपतेः॥ धनवीथिवीथिमवतीर्णवतो नि-
धिरम्भसामुपचयाय कलाः ॥ ३२ ॥

उपजीवतीति । अम्भसां निधिः समुद्रो वणिगिव सततं परिमु-
ग्धतां सौन्दर्यं अन्यत्र मौढ्यं व्यवहारानभिज्ञतामिति यावत् 'मुग्धः
सुन्दरमूढयोरिति विश्वः । दधतो दधानस्य घनानां वीथिर्धनवी-
थिरन्तरिक्षं सा वीथिः पण्यवीथिरिवेत्युपमितसमासः । तामवती-
र्णवतः प्रविष्टवतः उडुपतेर्नक्षत्रनाथस्य कस्यचिद्धनिकवणिजश्च क-
लाः षोडशांशान् मूलघनवृद्धीश्च । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पा-
दावंशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्ये'ति विश्वः । उपचयाय स्वा-
म्बुवृद्धये समुद्रये चोपजीवति स्म सेवते स्म, अन्यत्र लभते स्मे-
त्यर्थः । यथा क्रियादिकुशलो ह्यकुशलान्महान्तं लाभमाप्नोति तद्व-
दिति भावः । श्लेषसंकीर्णैयमुपमा । उपमासङ्कीर्णः श्लेषइत्यन्ये ३२

रजनीमवाप्य रुचमाप शशी सपदि व्यभूषय-
दसावपि ताम् ॥ अविलम्बितक्रममहोमहता-
मितरेतरोपकृतिमच्चरितम् ॥ ३३ ॥

रजनीमिति । शशी रजनीमवाप्य रुचिं शोभामाप । असौ शश्य-
पि तां सपदि व्यभूषयत् । महतां सतां चरितमवलम्बितक्रमं यथा
तथा इतरेतरोपकृतिमत् अन्योऽन्योपकारवत् अहो इत्यविलम्बा-
दाश्चर्यम् । अत्र रजनीशशिनोर्मिथः शोभाकरत्वादन्योऽन्यालङ्का-
रः । तदन्योऽन्यं मिथोयन्त्रोत्पाद्योत्पादकता भवोदिति लक्षणात्

तत्समर्थकश्चायमर्थान्तरन्यास इत्यङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ३३ ॥

दिवसं भृशोष्णरुचिपादहतां रुदतीमिवानवर-
तालिरुतैः ॥ मुहुरामृशन् मृगधरोऽग्रकरैरुद-
शिश्वसत् कुमुदिनीवनिताम् ॥ ३४ ॥

दिवसमिति । मृगधरश्चन्द्रो दिवसं दिवस इत्यर्थः । “कालाध्व-
नोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वितीया भृशं उष्णरुचेः उष्णांशोः पा-
देन करेणाङ्घ्रिणा च ‘पादारश्म्यङ्घ्रितुर्याशा’ इत्यमरः । हतां ता-
डितां अत एवानवरतैरविच्छिन्नैरलिरुतैः रुदन्तीं क्रन्दतीमिव स्थि-
तां कुमुदिन्येव वनिता तां अग्राणि च ते कराश्च इत्यभेदेन समा-
स इति वामनः । तैरग्रकरैरग्रांशुभिरग्रहस्तैर्मुहुरामृशन् स्पृशन् उ-
दशिश्वसत् उच्छ्वासयाति स्म । परावमृष्टानां पतिभिराश्वासनीयत्वा-
दिति भावः । श्वसघातो “गौं चङ्चुपधाया ह्रस्वः” । अत्र पाद एव
पादस्तेन हतामिति हननसाधितश्छिष्टरूपकोत्थापितेयमलिरुतैरिति
व्यधिकरणपरिणामगर्भा रोदनोत्प्रेक्षेति विजातीयसंकरः । तथा
करैरेव करैः कुमुदिनीवनितेति श्लिष्टाश्लिष्टरूपणान्मृगधरे वल्लभत्व-
प्रतीतिरेकदेशवर्तिरूपकं तत्सापेक्षेयमुदशिश्वसदिति गम्योत्प्रेक्षेत्यपरो
विजातीयसंकरः । रोदनोत्प्रेक्षासापेक्षेयमुच्छ्वासनोत्प्रेक्षेति सजाती-
यसंकरोऽपि ॥ ३४ ॥

प्रतिकामिनीति ददृशुश्चकिताः स्मरजन्मघ-
र्मपयसोपचिताम् ॥ सुदृशोऽभिभर्तृ शशिर-
श्मिगलज्जलबिन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम् ॥ ३५ ॥

प्रतीति । सुदृशोऽङ्गनाः अभिभर्तृ भर्तारमभि । “लक्षणेना-
भिप्रती आभिमुख्ये” इत्यव्ययीभावः । शशिरश्मिभिर्गलन्तः स्र-
वन्तो जलबिन्दवो यस्यास्तामिन्दुमणिश्चन्द्रकान्तशिला सैव दारुव-
धूस्तन्मयी वधूः स्त्रीप्रतिमा तां स्मराज्जन्म यस्य तेन स्मरजन्म-
ना घर्मपयसा स्वेदाम्बुना उपचितां व्याप्तां स्विन्नगात्रामित्यर्थः ।
प्रति प्रतिकूला कामिनी सपत्नीति भ्रान्त्येति शेषः । चकिता भी-

ता ददृशुः । अत्र चन्द्रशिलापुत्रिकायां सादृश्यनिबन्धनया प्रतिका-
मिनीध्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अमृतद्रवैर्विदधदञ्जदृशामपमार्गमोषधिपतिः
स्म करैः ॥ परितो विसर्पिं परितापि भृशं व-
पुषोऽवतारयति मानविषम् ॥ ३६ ॥

अमृतेति । ओषधिपतिश्चन्द्र एवौषधिपतिर्वैद्य इति श्लिष्टरूपकं
अमृतमेवामृतमौषधिविशेषः । तेन द्रवैराद्रैः करैः किरणैरेव करैः
हस्तैरञ्जदृशामपमार्गमङ्गपरिमार्जनं विदधत कुर्वन् परितोविस-
र्पिं सर्वव्यापि भृशं परितापि सन्तापकारि मानः क्रोध एव विषं
तत् वपुषः शरीरादवतारयति स्म अवारोपितवान् । अत्र सावय-
वरूपकेणौषधिलिप्तजाङ्गलिकहस्तसंस्पर्शाद्विषमिव निशाकरकरस्प-
र्शादेवाङ्गनानां वपुषि रोषो न स्पृष्ट इत्युपमा व्यज्यते ॥ ३६ ॥

अमलात्मसु प्रतिफलन्नभितस्तरुणीकपोल-
फलकेषु मुहुः॥विससार सान्द्रतरमिन्दुरुचाम-
धिकाऽवभासितदिशां निकरः ॥ ३७ ॥

अमलेति । अधिकमवभासिताः प्रकाशिताः दिशो याभिस्तासा-
मिन्दुरुचां निकरोऽमलात्मसु निर्मलमूर्तिषु तरुणीनां ये कपोलाः
फलकानीव तेष्वभितो मुहुः प्रतिफलन् संक्रामन् सान्द्रतरं प्रचुर-
तरं विससार दर्पणसंक्रमणादिवेति भावः । अत्रेन्दुरुचां कपोला-
संक्रमेऽपि संक्रमोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिः ॥ ३७ ॥

उपगूढवेलमलघूर्मिभुजैः सरितामचुक्षुभदधी-
शमपि ॥ रजनीकरः किमिव चित्रमहो यदुरा-
गिणां गणमनङ्गलघुम् ॥ ३८ ॥

उपगूढेति । रजनीकरः चन्द्रः अलघुभिर्छूर्मिभिरेव भुजैरुपगू-
ढा वेला येन तं सावष्टम्भमिति भावः । सरितामधीशं समुद्रमपि
स्वभावादसोभ्यमपीति भावः । अचुक्षुभक्षोभयति स्म । सुभ्यतेऽर्ण्य-
न्ताड्डिक् “गौ चरुपुपधाया ह्रस्वः” । अनङ्गेन लघुं गतसारं यदव एव

रागिणस्तेषां गणमचक्षुमत इत्यदः किमिव चित्रं न किञ्चिदित्यर्थः ।
अत्राक्षोभ्यमर्द्धिष क्षोभयतश्चन्द्रस्य दण्डाशूपिन्त्यायादन्यक्षोभकत्वो-
क्तेरर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ३८ ॥

भवनोदरेषु परिमन्दतया शयितोऽलसः स्फ-
टिकयष्टिरुचः ॥ अवलम्ब्य जालकमुखोपग-
तानुदतिष्ठदिन्दुकिरणान्मदनः ॥ ३९ ॥

भवनेति । परिमन्दतया एकाकित्वादसमर्थतया भवनोदरेषु गृहा-
भ्यन्तरेषु शयितः सुप्तोऽत एवालसो मदनो जालकमुखोपगतान्
गवाक्षविवरप्रविष्टान् अतएव स्फटिकयष्टीनां रुगिव रुक् शोभा ये-
षां तान् स्फटिकदण्डसन्निभान् इन्दुकिरणानवलम्ब्यावष्टभ्योद-
तिष्ठत् उत्थितः । अत्रोद्धोऽधोत्थानयोरभेदविवक्षया “उदोऽनूर्ध्व-
कर्मणी”ति परस्मैपदसिद्धिः । एतत्पदे चाभेदाध्यवसायमूलाति-
शयोक्त्या स्फटिकयष्टिरुच इत्युपमया च अवलम्ब्येत्यत्रावलम्ब्येवे-
त्युत्थानस्यावलम्बनहेतुकत्वोत्प्रेक्षा प्रत्याय्यत इत्येतासां सङ्करः ३९

अविभावितेषु विजयः प्रथमं मदनोऽपि नून-
मभवत्तमसा ॥ उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना
यदधर्मधाम्नि धनुराचरुषे ॥ ४० ॥

अविभावितेष्विति । मदनोऽपि प्रथमं चन्द्रोदयात्प्राक् तमसा
अविभावितोऽलक्षितः इषुविषयो बाणलक्ष्यं येन सोऽभवत् नून-
मित्युत्प्रेक्षा । यद्यस्मादधर्मधाम्नि शीतकरे उदिते दिशः प्रकटय-
ति सति अमुना मदनेन धनुराचरुषे आरुष्टं चन्द्र एव महानुदीप-
को मदनस्याभूदिति भावः ॥ ४० ॥

युगपद्विकाशमुदयाद्गमिते शशिनः शिलीमुख-
गणोऽलभत ॥ द्रुतमेत्यपुष्पधनुषो धनुषः कु-
मुदेऽङ्गनामनासि चावसरम् ॥ ४१ ॥

युगपदिति । पुष्पधनुः पुष्पधन्वा । “वा संज्ञायामि”ति विक-
ल्पाज्ञानकादेशः । तस्य धनुः पुष्पचार्यं पुष्पान्तरं च तस्माच्चलि-

तो निःसृतः शिली शल्यं मुखं येषां ते शिलीमुखाः बाणा जलयध
 'अलिबाणौः शिलीमुखावि'त्यमरः । तेषां गणः शस्त्रिन उदयाद्वि-
 काशमौत्सुक्यमुन्मीलनं च युगपदेकदा गमिते प्रापिते अङ्गनानां
 सुदृशां मनसि हृदये कुमुदे चावसरमवकाशमाश्वासमलभत । उभ-
 यत्र प्रवेशं लब्धवानित्यर्थः । अत्र चन्द्रोदये कुमुदकामिनी हृदय-
 योर्द्वयोरपि प्रकृतयोः शिलीमुखप्रवेशलक्षणैकधर्मयोगादौपम्यानुत्व-
 योमिता एकधर्मत्वं चात्र शिलीमुखेति श्लिष्टपदोपात्तयोरलि-
 बाणयोरेकत्वाध्यवसायमूलातिशयोक्तिप्रसादादिति सङ्करः ॥४१॥

ककुभां मुखानि सहस्रोज्ज्वलयन्दधदाकुल-
 त्वमधिकं रतये ॥ अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः
 कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥

ककुभामिति । ककुभां दिशां मुखानि सहसा झटित्युज्ज्वलयन्
 उद्भासयन् रतये सुरताय अधिकमाकुलत्वमौत्सुक्यं दधत । यूना-
 मिति शेषः । अन्यत्र रतये कामदेव्यै आकुलत्वं भयविद्वलत्वं दधत ।
 अत्रेवत्रिमुनेर्नयनप्रभवः 'अत्रिनेत्रसमुद्भव' इति पुराणात् त्रिनयनप्र-
 भवो न भवतीत्यत्रिनयनप्रभवः अपरस्त्रिनयनप्रभवादन्वो दहनोऽग्नि-
 रिन्दुः कुसुमेषुं काममदिदीपत् दीपयति स्म । दीप्यतेर्णौ चङि 'भ्रा-
 जे'त्यादिना विकल्पान्नोपधान्द्वयः । अत्र प्रकृते कुसुमेषोर्दीपनं ना-
 म प्रवर्द्धनं तस्य तत्र प्रतीयमानेन प्रज्ज्वलनेनाभेदाध्यवसायात्त-
 न्निमित्तमिन्दोर्दिङ्मुखोद्भासनादिधर्मसम्बन्धादपरोऽयं दहन इत्य-
 परशब्दप्रयोगसामाख्याद्दहनत्वोत्प्रेक्षा न रूपकमिति रहस्यम् । च-
 न्द्रोदयात्कामो ववृधे इति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

एवं चन्द्रोदयाख्यं उद्दीपनविभावनमुक्त्वा तत्फलमाह ।

इति निश्चितप्रियतमागतयः सितदीधिता-
 वुदयवत्यबलाः ॥ प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे
 समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ॥ ४३ ॥

इतीति । इत्येवं सितदीधितावुदयवति अबलाः स्त्रियो निश्चिताः
 प्रियतमानामागतिरागमनं याभिस्ताः सत्यः प्रतिकर्म प्रसाधनं कर्तुं

उपचक्रमिरे । 'प्रतिकर्म प्रसाधनामित्यमरः । चन्द्रोदयात्प्रियागम-
नं निश्चित्य अलङ्कृतुं प्रक्रान्ता इत्यर्थः । तथा हि समये कार्यकाले
कृतमनुष्ठितं सर्वङ्कर्म उपकार्युपकारकं भवति । अन्यथा विफलमे-
वेति भावः । अतो निश्चित्य प्रवृत्तिरासां युक्तेत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

अथ प्रसाधनमेव प्रपञ्चयति ।

समयेकमेव दधतुः सुतनोरुहृहारभूषणमुरो-
जतटौ ॥ घटते हि संहततया जनितामिदमे-
व निर्विवरतां दधतोः ॥ ४४ ॥

समामिति । सुतनोः स्त्रियाः उरोजतटौ उरु श्लाघ्यमेव हारमेकमे-
व भूषणं सममवैषम्येण दधतुः । संहततया संश्लिष्टतया ऐकमत्येन च
जनितां निर्विवरतां निरन्तरालतां नीरन्ध्रत्वं च दधतोरिदं सम-
भागित्वमेव घटते । अन्तर्भेदान्तराया हि विषयिणां विषयोपभो-
गास्तदभावात्समशोभार्थं हारधारणं युक्तमिति भावः ॥ ४४ ॥

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरौ जघनस्थलीपरि-
सरे महति ॥ रशनाकलापकगुणेन वधूर्मकरध्व-
जद्विरदमाकलयत् ॥ ४५ ॥

कदलीति । वधूः कदलीप्रकाण्डरुचिरः रम्भास्तम्भसुन्दर ऊ-
रुरेव तरुर्बन्धनवृक्षो यस्मिन् अत्र कदलीकाण्डस्य सौन्दर्यमात्रो-
पमानत्वान्न बन्धनयोग्यवृक्षवाचिना तरुशब्देन पुनरुक्तिः । मह-
ति जघनस्थल्येव परिसरः प्रदेशस्तस्मिन् रशनाकलापकएव गुण
स्तेन मकरध्वजो मदनः स एव द्विरदस्तमाकलयदवध्रात् । रशना
बन्धेन जघनमतीव मदनोद्दीपकमासीदित्यर्थः । समस्तवस्तुवर्ति-
सावयवरूपकम् ॥ ४५ ॥

अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां विशदं कपोलभु-
वि लोध्ररजः ॥ नवमञ्जनं नयनपङ्कजयोर्वि-
भिदे न शंखनिहितात्पयसः ॥ ४६ ॥

अधरोष्वाति । सुदृशामधरेष्वोष्ठेषु अलक्तकरसो लासाद्रजः त-

था कपोलभुवि गण्डस्थले विशदं शुभ्रं लोध्ररजः तथा नयनपङ्क-
जयोर्नयमञ्जनं च शंखनिहितात्पयसः क्षीरात् न विभिदे भिन्नं नाभू-
त् कर्मकर्तारि लिद् । अधरादिनिहितं लाक्षारागादिकं शंखनिहित-
क्षीरवत्सावर्ण्यादाश्रयतोऽभेदेन दुर्ग्रहमभूदित्यर्थः । अत्र यद्धरा-
लक्तकरसादिकं तच्छंखनिहितं क्षीरमित्येकवाक्यतया वाक्यार्थे वा-
क्यार्थसमारोपादसम्भवद्रस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थनिष्ठो निदर्शनाल-
ङ्कारः तेनाधरालक्तकादीनां गुणतः एकत्वरूपः सामान्यालङ्कारो
गम्यते 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकते'ति लक्षणात् ४६

**स्फुरदुज्ज्वलाधरदलैर्विलसद्दशनांशुकेशरभरैः
परितः ॥ धृतमुग्धगण्डफलकैर्विवभुर्विकसद्भि-
रास्यकमलैः प्रमदाः ॥ ४७ ॥**

स्फुरदिति । प्रमदाः स्त्रियः स्फुरन्तश्चलन्तः उज्ज्वलाश्चामला अ-
धरा ओष्ठा एव दलानि पत्राणि येषां तैः परितो विलसन्तो दश-
नांशवो दन्तकान्तर्य एव केशरभराः किञ्जल्कपुञ्जा येषां ते ।
धृतानि मुग्धानि गण्डा एव फलकानि कर्णिका येषां तैर्वि-
कसद्भिरास्यकमलैर्विवभुः अत्रास्यकमलैरिति रूपणात्ममदा एव
सरस्य इति सिद्धेरेकदेशविवर्ति सावयवरूपकम् । आस्यकुमुदैरिति
पाठे कुमुदस्य मुखोपमानकत्वं कविसमयविरुद्धं ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

**भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथ
वा कुशलः ॥ मुखमिन्दुमुज्ज्वलकपोलमतः प्र-
तिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ॥ ४८ ॥**

भजत इति । अधिकेन प्रबलेन जितो विदेशं देशान्तरं भजते ।
अथवा कुशलः कार्य्यचतुरः तदनुप्रवेशं भजते तमेव शरणतया प्र-
विश्य जीवतीत्यर्थः । अतो हेतोरिन्दुरुज्ज्वलौ कपोलौ यस्य तदि-
ति मुखस्य बिम्बग्रहणयोग्यतोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलङ्कम् । सु-
दृशां मुखं प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन अविशत् प्रविष्टः सा-
क्षाच्चन्द्र एवायं न प्रतिमाचन्द्र इति छलशब्दात्प्रतीतिः छलशब्दे-
नासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्णवालङ्कारः । पूर्वोक्तकाव्यलङ्कसापेक्ष

इति सङ्करः । तेन कपोलयोर्लोकोत्तरं लावण्यं दर्पणौषम्यं च व्य-
ज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ४८ ॥

ध्रुवमागताः प्रतिहतिं कठिने मदनेषवः कुचत-
टे महति ॥ इतराङ्गवन्न यदिदं गारिमग्लपिता-
वलग्रमगमत्तनुताम् ॥

ध्रुवमिति । मदनेषवः कामशराः । महति कठिने कुचतटे प्रतिह-
तिम्प्रतिधातमागताः प्राप्ता ध्रुवम् । यद्यस्माद्गरिम्णा निजभारेण
ग्लपितङ्कशिंतं अवलग्रं मध्यं येन तदिदं कुचतटम् इतराङ्गेन तु-
ल्यमितराङ्गवत् । 'तेन तुल्यमिति' वतिप्रत्ययः । तनुतां काश्च्यन्ना-
गमम् नाभजत । 'पुषादीति' सूत्रेण च्लेरङादेशः । तदा मदनेषुपा-
तात्कुचातिरिक्तमङ्गनानामङ्गं कृशमासीदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

न मनोरमास्वपि विशेषविदां निरचेष्ट योग्य-
मिदमेतदिति ॥ गृहमेष्यति प्रियतमे सुदृशां

वसनाङ्गरागसुमनस्सुमनः ॥ ५० ॥

न मनोरमास्विति । प्रियतमे गृहमेष्यति आममिष्यति सति
विशेषविदामपि सुदृशां सम्यग्दर्शनीयानां स्त्रीणां मनः । कर्तुं ।
मनोरमास्वपि वसनाङ्गरागसुमनस्सु वस्त्रगन्धमाल्येषु इदमेतदिति
इदं पुरोवर्ति वस्त्वेतदिति वसनमिति अनुलेपनमिति सुमनस इ-
ति विशेषाकारेण तथा योग्यमस्माकं धारणार्हमिति च न निरचे-
ष्ट न निरधारयत् । प्रियागमनहर्षातिरेकादितिकर्चव्यतामूढमभू-
दित्यर्थः । चिनोतेर्लुङि तङि च्लेः सिच्, "सार्वधातुकार्धधातुक-
योरिति गुणः हर्षोऽत्र सञ्चारिभावः निश्चयसम्बन्धेऽप्यसम्ब-
न्धोक्तेरतिशयोक्तिः सुमनःसु मनइति यमकविशेषश्चेति संसृष्टिः ९०

वपुरन्वलिप्त परिरम्भमुखव्यवधानभीरुकतया

न वधूः ॥ क्षममस्य बाढामिदमेव हि यत् प्रिय-

संगमेष्वनवलेपमदः ॥ ५१ ॥

वपुरिति । वधूः स्त्री परिरम्भमुखव्यवधानभीरुकतया आलिङ्गन-
मुखविच्छेदभीरुत्वेन । 'क्रुकन्नापि वक्तव्य' इति क्रुकन्प्रत्ययः । वपुर्ना-

न्वलिप्तनानुलिप्तवती अङ्गरागमात्रव्यवधानमापि न सहत इत्यर्थः ।
लिम्पतेः कर्तारि लुङि तङ् । तथा हि अदो वपुः प्रियसंगमेषु अ-
नवलेपमचन्दनमगर्वं चोति यत् । 'अवलेपस्तु गर्वं स्याल्लेपने भूषणे-
ऽपि चे'ति विश्वः । इदमनवलेपनत्वमेवास्य वपुषो वाढं मृशं क्षमं
युक्तम् । श्लेषानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

निजपाणिपल्लवतलस्खलनादभिनासिकावि-
वरमुत्पतितैः ॥ अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे मु-
खवाममास्यकमलश्वसनैः ॥ ५२ ॥

निजेति । अपरा स्त्री निजपाणिपल्लवतलस्य स्खलनादभिघाताद-
भिनासिकाविवरं नासारन्ध्रं प्रति उत्पतितैरास्यकमलस्य श्वसनैर्मु-
खमारुतैर्मुखवासं मुखवासनां शनकैः परीक्ष्य मुमुदे । इयं वासक-
सज्जिका नायिका ॥ ५२ ॥

विधृते दिवा सवयसा च पुरः परिपूर्णमण्डल-
विकाशभृति ॥ हिमधाम्नि दर्पणतले च मुहुः
स्वमुखश्रियं मृगदृशो ददृशुः ॥ ५३ ॥

विधृत इति । दिवा आकाशेन सवयसा वयस्यया च पुरोऽग्रे
विधृते विधारिते परिपूर्णमण्डलविकाशं बिम्बशोभां विभर्त्ताति त-
द्भूत तस्मिन् हिमधाम्नि चन्द्रे दर्पणतले च मृगदृशः स्त्रियः स्वमुख-
श्रियं पूर्वत्रोपमानभूतामुत्तरत्रोपमेयभूतां चेत्यर्थः । मुहुर्ददृशुः । औ-
पम्यपरीक्षार्थमिति भावः । अत्रान्यश्रियोऽन्यत्रासम्भवाच्चन्द्रे त-
त्सदृशीमिति सादृश्यासेपादसम्भवद्वस्तुसबन्धा निदर्शना । तथा
चन्द्रदर्पणयोर्दुसवयसोश्च यथासंख्यमन्वयाद्यथासंख्यालङ्कारश्च ।
तदुभयापेक्षया चन्द्रदर्शनयोर्मुखश्रीदर्शनस्थानत्वेन प्रस्तुतयोरेवौ-
पम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगितेति सङ्करः ॥ ५३ ॥

अधिजानु बाहुमुपधाय नमत्करपल्लवाऽर्पि-
तकपोलतलम् ॥ उदकण्ठि कण्ठपरिवर्तिकल-
स्वरशून्यगानपरया परया ॥ ५४ ॥

अधिजान्विति । नमति कपोलार्पणाय प्रह्वीभवति करपल्लवे अ-
र्पितं निहितं कपोलतलं गण्डस्थलं यस्य तं बाहुं अधिजानु जानु-
नि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । उपधाय निधाय कूर्परेण जानुम-
वष्टभ्येत्यर्थः । कण्ठे परिवर्तत इति कण्ठपरिवर्ति न तु सुखोच्चा-
रित इत्यर्थः । कलमव्यक्तमुधरं स्वरशून्यं तारध्वनिहीनं षड्जादि-
स्वराभिव्यक्तिहीनं वा यद्गानं तत्परया तदासक्तया मन्दकण्ठेनैव
गायन्त्येत्यर्थः । कालक्षेपार्थमिति भावः । अयञ्चोत्कण्ठानुभावः ।
अपरया स्त्रिया उदकण्ठ उत्कण्ठितं । प्रियसंगमायोत्सुकया
स्थितमित्यर्थः । भावे लुङि चिणो लुक् । अत्र कालक्षेपासहिष्णु-
त्वलक्षणमौत्सुक्यं सञ्चारि तन्निबन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः । परयापरयेति
यमकविशेषसंश्लिष्टः । नायिका विरहोत्कण्ठिता । “चिरंपत्युरनालो-
के विरहोत्कण्ठितोन्मनाः” इति लक्षणात् ॥ ५४ ॥

प्रणयप्रकाशनविदो मधुराः सुतरामभीष्टजन-
चित्तहृतः॥प्रजिवाय कान्तमनु मुग्धतरस्तरु-
णीजनो दृश इवाथ सखीः ॥ ५५॥

प्रणयेति । अथ प्रसाधनानन्तरं मुग्धतरोऽत्यन्तकाममोहितस्त-
रुणीजनः प्रणयप्रकाशनविदोऽनुरागव्यञ्जनचतुरा इत्यर्थः । मधु-
राः मधुरभाषिणीः अन्यत्र रम्याकृतीः सुतरामभीष्टजनस्य चित्त-
हृतो मनोहारिणीः सखीः दृश इव कान्तमनु प्रेयोजनं प्रति प्रजि-
वाय प्रेषितवान् । हिनोतेर्लिट् । इवेन सह समासवचनात् दृशइवे-
ति उपमासमासः । तथा सखीनामासत्यन्तरंगत्वकार्यदर्शित्वादिब्य-
जनादलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५५ ॥

तथा काचिन्नायिका दूतीं वाचिकमनुशास्ति-

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा
च कुरुते स मयि॥ निपुणन्तथैनमुपगम्य वदे-
रभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥ ५६ ॥

नचेति । स मे दयितो यथा मयि करुणां कुरुते यथा लघुताम-
ल्पतां च नावगच्छति न मन्यते एनं दयितमुपगम्य प्राप्य त-

था तेन प्रकारेण निपुणं वदेः । विध्यर्थे प्रार्थने वा लिङ् । इती-
त्थं काचिन्नायिका अभिदूति । अभिलक्षणेऽव्ययीभावे नपुंसकङ्-
स्वत्वम् । सन्दिदिशे सन्दिष्टवती । कर्त्तरि लिट्, स्वरितेत्त्वादात्मने-
पदम् । नायिका तु कलहान्तरिता । “कोपात्कान्तं पराणुद्य पश्चा-
त्तापसमन्विते”ति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

दयिताय मानपरयापरया त्वरितं यथावगदि-
तापि सखी॥ किमु चोदिताः प्रियहितार्थकृतः
कृतिनो भवन्ति सुहृदः सुहृदाम् ॥ ५७ ॥

दयितायेति । मानपरया अभिमानवत्या । अत एवापरया ना-
यिकया अगदिता दयितमानयेत्यनुक्ता सखी दयिताय दयितमाने-
तुम् । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन”इति चतुर्थी । त्व-
रितं शीघ्रं ययौ । अन्यथा मरणशङ्केति भावः । तथा हि सुष्ठु शो-
भनं हृदयं येषां ते सुहृदो मित्राणि । “सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयो-
रिति निपातः । चोदिताः प्रेरिताः सन्तः सुहृदाम्प्रियो हृद्यः
हितः श्रेयस्करश्च योऽर्थस्तं कुर्वन्तीति प्रियहितार्थकृतः कृतमेषा-
मस्तीति कृतिनः कृतकृत्या भवन्ति किमु । किन्तु चोदनां विनै-
वेति भावः । अर्थान्तरन्यासः । नायिका च पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

अथ काचित्कलहान्तरिता कान्तं प्रति त्रिभिर्दूतां सन्दिशति-
प्रतिभिद्य कान्तमपराधकृतं यदि तावदस्य पु-
नरेव मया ॥ क्रियतेऽनुवृत्तिरुचितैव ततः क-
लयेदमानमनसं सखि माम् ॥ ५८ ॥

प्रतिभिद्येत्यादि । अपराधकृतमागस्कारिणं कान्तं प्रतिभिद्य
निराकृत्य पुनर्मयैवास्यानुवृत्तिरनुसरणं क्रियते यदि तावत् उ-
चितैव । पतिव्रतानां प्राणेश्वराचिच्चानुवृत्तेर्धर्मत्वादिति भावः । किन्तु
हे साखि । ततोऽनुवृत्तेर्मांममानमनसमभिमानहीनचित्तां कलयेत्
मन्येत ॥ ५८ ॥

तर्ह्यलाघवाय विवृह्यैव स्थीयतां तत्राह-

अवधीर्य धैर्यकलिता दयितं विदधे विरोध-

मथ तेन सह ॥ तव गोप्यते किमिव कर्तुमि-
दं न सहास्मि साहसमसाहसिकी ॥ ५९ ॥

अवधीर्येति । धैर्यकलिता कलितधैर्या सती । “वाहिताग्न्या-
दिष्वि”ति निष्ठायाः परनिपातः । दयितमवधीर्यं तिरस्कृत्य तेन
सह विरोधं विदधे करोमीति चेत् । दधातेः कर्त्तरि लट् । हे स-
खि तव किमिव गोप्यते निगूह्यते न किञ्चिदित्यर्थः । किन्तु क-
थ्यतएवेति कथयति सहसा बलेन वर्त्तत इति साहसिकी । “ओजः-
सहोम्भसा वर्त्तते” इति ठक् । सा न भवतीत्यसाहसिकी । अहमि-
ति शेषः । इदं साहसं विरोधं विरोधाचरणरूपं साहसकृत्यं कर्तुं ।
‘शकधृषेत्यादिना तुमुन् । सहत इति सहा समर्था । पचाद्यच् ।
नास्मि । अत्रासाहसिकत्वस्य विशेषणगत्या साहसासहनहेतुत्वोक्तेः
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५९ ॥

तर्हि किमत्र कार्यमत आह-

तदुपेत्य मास्म तमुपालभथाः किल दोषमस्य
न हि विद्म वयम् ॥ इति सम्प्रधार्य रमणाय
वधूर्विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् ॥ ६० ॥

तदिति । तत्तस्मात्तं बल्लभमुपेत्य मास्मोपालभथाः नोपालभस्व
तदोषं न गणयेरित्यर्थः । “स्मोत्तरे लङ् चे”ति उपाङ्पूर्वाल्लुङ्
“न माङ्चोगे” इत्यदप्रतिषेधः । ननु सापराधः कथं नोपालभ्य-
स्तत्राह । वयमस्य दोषमपराधं न विद्म किल अजानाना इव ति-
ष्ठाम इत्यर्थः । कार्यार्थिनः कुतो गर्व इति भावः । “विदो ल-
टो वे”ति णलदेशः । इति सम्प्रधार्य निश्चित्य वधूः नायिका
विहितागसे कृतापराधायापि रमणाय प्रेयसे । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ।
सखीं विससर्ज प्रजिघाय । विरहासहिष्णुतयेति भावः । एषा कल-
हान्तरिता प्रौढा च ॥ ६० ॥

ननु सन्दिशोति सुदृशोदितया त्रपया न कि-
ञ्चन किलाभिदधे ॥ निजमैक्षि मन्दमनिशं
निशितैः कशितं शरीरमशरीरशरैः ॥ ६१ ॥

नन्विति । ननु सन्दिश सन्देशं ब्रूहि इत्युदितया दूत्या कथितया सुहृशया नायिकया । कञ्या । त्रपया हेतुना किञ्चन नाभिदधे किल नाभिहितं खलु । किन्तु निशितैरशरीरशरैरनङ्गबाणैरनिशं क्रशितं कृशीकृतम् । कृशशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात्कर्मणि कः । नाभिष्ठवद्भावे “रक्ततोहलादेर्लघोरि”त्युकारस्य रेफादेशः । निजं शरीरं मन्दमैक्षि ईक्षितम् । एषापि कलहान्तरिता मध्यमा च । त्रपया निजहृदयानभिधानान्निजशरीरानिरीक्षणेन स्वावस्थानिवेदनाच्च तुल्यलज्जास्मरत्वावगमादिति । इयं च पञ्चमी काश्याख्या कामावस्था । “दङ्मनःसङ्गसङ्गल्पाजागरः कृशता रतिः । ह्रीत्या-गोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” ॥ ६१ ॥

इत्थन्नायिकाभिरुपदिष्टा दूत्यः किमकुर्वन्नित्यत आह—
 ब्रुवते स्म दूत्य उपसृत्य नरान्नरवत्प्रगल्भमति-
 गर्भगिरः ॥ सुहृदर्थमीहितमजिह्मधियां प्रकृतै-
 विराजति विरुद्धमपि ॥ ६२ ॥

ब्रुवत इति । प्रगल्भाः धृष्टाः मतिगर्भाः प्रतिभासाराश्च गिरो यासां ता दूत्यः नरान् पुरुषानुपसृत्य नरवत् नरैः पुम्भिस्तुल्यम् । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः । ब्रुवते स्म । न वै-तावता वैजात्यं वृषणमित्यर्थान्तरन्यासेनाह । सुहृदर्थमिति । तथा हि अजिह्मधियामकुटिलबुद्धीनां सम्बन्धि सुहृदे सुहृदर्थम् । “अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्या” इति नित्यसमासः । ईहितं चेष्टितं प्रकृतेर्विरुद्धमपि स्वभावविपरीतमपि विराजति शोभते । तस्मान्न धाष्टर्ये दोष इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अथ काचिद्वृत्तिः कञ्चित्प्रियं प्राप्ति सप्तभिः प्रार्थयते—

मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रसक्तहृदये-
 यमिति ॥ त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुत-
 रां क्षिणोति खलु तां मदनः ॥ ६३ ॥

ममेत्यादि । यो भुवि मम रूपकीर्तिं सौन्दर्यं प्रथममहरत् इयं त्वत्प्रिया तदनुप्राविष्टहृदया तस्मिन्नासक्तचित्तेति अतो हेतोस्त्वयि मत्सरादिव मदनो निरस्तदयो निष्कृपः सन् तां त्वत्प्रियां सुतरां

सिणोति क्षपयाति खलु । एतेन काश्यावस्थोक्ता । अत्र साक्षात्प्रति-
पक्षभूतनायकपोडासमर्थस्य मदनस्य तदीयनायिकापीडनोक्त्याप्र-
त्यनीकालङ्कारः । स च त्वार्थे मत्सरादिवेति हेतुत्प्रेसोत्थापितइति
सङ्करः । “बलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिर-
स्कारः प्रत्यनीकं तदुच्यते”इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

तव सा कथासु परिघट्टयति श्रवणं यदङ्गुलि-
मुखेन मुहुः ॥ घनतां ध्रुवं नयति तेन भवद्गु-
णपूगपूरितमतृप्ततया ॥ ६४ ॥

तवेति । सा त्वत्प्रिया तव कथासु गुणकीर्त्तनेषु मुहुर्ङ्गुलिमुखे-
नाकुल्यग्रेण श्रवणं श्रोत्रविवरं परिघट्टयति स्फालयतीति यत् य-
दृच्छयेति शेषः । तेन परिघट्टनेन भवद्गुणपूगपूरितं श्रवणं भवद्गु-
णतया तावद्गुणग्रहणेनासन्तुष्टतया घनतां नयति । बहुतण्डुल-
मानार्थं प्रस्थादिवद्भूयोगुणप्रवेशाय श्लेषयतीत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रे-
क्षायां । अत्र कण्डूविनोदनार्थं श्रोत्रघट्टने घनतानयनमुत्प्रेक्ष्यते ६४

उपताप्यमानमलघूष्णिमभिः श्वसितैः सितेत-
रसरोजदृशः ॥ द्रवतां न नेतुमधरं क्षमते नवना-
गवलिदलरागरसः ॥ ६५ ॥

उपेति । अलघुरन्तःसन्तापोपाधिकः उष्णिमा उष्णत्वं येषां तैः
श्वसितैर्निःश्वासैरुपताप्यमानं सितेतरसरोजदृशो नीलोत्पलाद्या अ-
धरं नवनागवलिदलानां ताम्बूलदलानां रागरसो रञ्जनद्रवो द्रवता-
मार्द्रतां नेतुं न क्षमते न शक्नोति । एतेन ज्वरावस्थोक्ता । अत्र द्र-
वत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः शिततां यदुत्पल-
पलाशदृशः ॥ हृदयं निरन्तरबृहत्कंठिनस्तनम-
ण्डलावरणमप्यभिदन् ॥ ६६ ॥

दधतीति । रतिपतेरिषवः शिततां नैशित्यं दधति स्फुटमित्यु-
त्प्रेक्षायां । यद्यस्मान्निरन्तरं नीरन्ध्रं बृहत्कंठिनं च यत् स्तनम-

ण्डलं तदेवावरणं वर्म्म यस्य तत्तदपि उत्पलपलाशदृश उत्पलदला-
क्ष्याः हृदयमभिदन् भिन्दन्ति स्म । भिदेलुङ्कि “ इरितो वे”ति
च्लेरङादेशः । सावरणमपि भिन्नमिति विरोधोत्थापितेत्यं स्मरशर-
नैशित्योत्प्रेक्षा । तथा च रन्ध्रान्वेषिणा कामेन निपीड्यमानाया-
स्तस्यास्त्वद्विरहो जीवितसंशयमापादयतीति वस्तु द्योत्यते ॥६६॥

कुसुमादपि स्मितदृशः सुतरां सुकुमारमङ्गमि-
ति नापरथा ॥ अनिशं निजैरकरुणः करुणं कु-
सुमेपुरुत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥

कुसुमादिति । स्मितदृशः स्मेराक्ष्याः अङ्गं कुसुमादपि सुतरां
सुकुमारं कोमलमितीदमपरथा अन्यथा न किन्तु सत्यमेवेत्यर्थः ।
यद्यस्मात्कुसुमेषुरकरुणो निष्कृपः सन् निजैर्विशिखैर्बाणैः । ‘पृषत्क-
बाणविशिखा’इत्यमरः । कुसुमैरेवेत्यर्थः । करुणं दीनं यथा तथा
अनिशं नित्यमुत्तपति तापयतीत्यर्थः । तपतिरयं भौवादिकः स-
कर्मकः । कुसुमाधिकसौकुमार्याभावे कुसुमैः पीड्यत इति कुसुमा-
धिकसौकुमार्यगुणोत्प्रेक्षा नापरथेतिव्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या ॥६७॥

विषतां निषेवितमपाक्रियया समुपैति सर्व-
मिति सत्यमदः॥ अमृतस्रुतोऽपि विरहाद्भव-
तो यदमूं दहन्ति हिमरश्मिरुचः ॥ ६८ ॥

विषतामिति । अपक्रियया विपरीतप्रयोगेण निषेवितमुपयुक्तं स-
र्वं अमृतमपीति भावः । विषतां विषवदहितत्वं समुपैति इत्यद इदं
विषत्वं सत्यं ध्रुवं यद्यस्मात् अमृतस्रुतोऽपि । स्रवतेः किपि तुक् ।
हिमरश्मिरुचश्चन्द्रपादाः भवतो विरहाद्धेतोस्त्वया विना सेवना-
दित्यर्थः । अमूं त्वात्प्रियां दहन्ति । याः पूर्वं त्वया सह सेवनादा-
ह्लादयन्निति भावः । एतेन विषयद्वेषरूपा अत्यवस्थोक्ता । अत्र
विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६८ ॥

उदितं प्रियां प्रति सहार्दमिति श्रद्धयित प्रि-
यतमेन वचः॥ विदितेङ्गिते हि पुर एव जने स-

पदीरिताः खलु लगन्ति गिरः ॥ ६९ ॥

कुलकम्

उदितमिति । प्रियां प्रति प्रियामुद्दिश्य हृदयस्येदं हार्दं प्रेम ।
‘प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह’ इत्यमरः । ‘तस्येदमि’ त्यण् प्रत्ययः ।
“हृदयस्य हृल्लेखयदण् लासेष्वि”ति हृदयस्य हृदादेशः । सहाई स-
स्नेहं इत्युदितम् । वदेः कर्मणि क्तः ‘वचिस्वपी’त्यादिना सम्प्र-
सारणम् । वचो दूतीवाक्यं प्रियतमेन श्रदधीयत विश्वसितम् । दघातेः
कर्मणि लङ्, श्रदन्तरोरुपसर्गवचनाच्छ्रच्छब्दस्य प्राक्प्रयोगः ।
हि यस्मात् पुरः पूर्वमेव विदितेङ्गिते विदितपराभिप्राये जने
इङ्गितं हृद्गतो भावः । सज्जने समुदीरिताः गिरः सपदि लगन्ति
सज्जन्ति खलु स्वयं प्रियाहृदयवेदित्वात् । स्वबुद्धेः संवादेन दूती-
कथितं प्रियाविरहदुःखं विशश्वासेत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः । एषा
कलहान्तरिता अतएव मानाख्यो विप्रलम्भः शृङ्गारः “पूर्वानुरा-
गमाख्याय प्रवासकरुणात्मना ॥ विप्रलम्भश्चतुर्थोऽयमि”त्युक्तम् ॥ ६९ ॥

दयिताहृतस्य युवभिर्मनसःपरिमूढतामिव

गतैः प्रथमम् ॥ उदिते ततः सपदि लब्धपदैः

क्षणदाकरेऽनुपदिभिः प्रयये ॥ ७० ॥

दयितेति । प्रथमं चन्द्रोदयात्प्राक् परिमूढतां निजमनोपहर्तु-
मार्गानभिज्ञतां गतैः ततः पश्चात्क्षणदाकरे चन्द्रे उदिते सति स-
पदि लब्धपदैः दृष्टचोरपदचिह्नैः दयिताभिर्हृतस्याकृष्टस्यापहतस्य
च मनसोऽनुपदिभिरन्वेष्टृभिरन्विष्यद्भिरिवेत्यर्थः । अतएव गम्यो-
त्प्रेक्षा प्रागवलम्बितधैर्यत्यागनिमित्ता । “अनुपद्यन्वेष्टे”ति निपा-
तः । ‘अन्वेष्टानुपदी प्रोक्त’ इति वैजयन्तो । युवभिः प्रयये प्रयातम् ।
यातेर्भावे लिट् । अत्रोक्तपदान्वेषणोत्प्रेक्षया यूनां चोरग्राहिरूपकं
गम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ७० ॥

अथ यूनां गृहप्राप्त्यनन्तरं वृत्तान्तं वर्णयति—

निपपात सम्भ्रमभृतः श्रवणादसितभ्रुवःप्रण-

दितालिकुलम् ॥ दयितावलोकविकसन्नयन-
प्रसरप्रणुन्नमिव वारिरुहम् ॥ ७१ ॥

निपपातेति । सम्भ्रमभृतः । प्रत्युत्थानसंभ्रमिण्याः असितश्रुवोऽङ्ग-
नायाः प्रणदितालिकुलं गुञ्जदलिपुञ्जम् । “उपसर्गादसमासेऽपि
णोपदेशस्ये”ति णत्वम् । वारिरुहं श्रवणोत्पलं दयितावलोकनेन
विकसतो विस्तारं गच्छतो नयनस्य प्रसरेण प्रसारेण प्रणुन्नमिवा
पूर्ववर्णत्वम् । निपपात तथा सम्भ्रान्तमित्यर्थः । अत्र सम्भ्रमहेतुक-
स्य कर्णोत्पलपातस्य नयनप्रसारहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते एषा च दृष्टा ७१

उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं कुचयोर्युगेन तरसा
कलिताम् ॥ रभसोत्थितामुपगतः सहसा परिर-
भ्य कश्चन वधूमरुधत् ॥ ७२ ॥

उपनेतुमिति । सहसोपगतः हठादागतः कश्चन युवा अत एव र-
भसेनोत्थितां अत एवोन्नतिमता कुचयोर्युगेन । करणेन । दिवमाकाश-
मुपनेतुमिवोर्ध्वमुत्क्षेपुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । उत्थाननिमित्तौन्नत्यगुण-
निमित्ता । तरसा बलेनाकलितां व्याक्षिप्तां वधूं प्रियां परिरभ्याश्लि-
प्यारुधत् रुद्धवान् उपवेशितवान् । ऊर्ध्वोत्क्षेपान्निवारितवान् इति
चार्थः । रुधेलुङि “इरितो वे”ति च्लेरङादेशः । एषा दृष्टा ॥ ७२ ॥

अनुदेहमागतवतः प्रतिमां परिणायकस्य गुरु-
मुद्वहता ॥ मुकुरेण वेपथुभृतोऽतिभरात् कथ-
मप्यपाति न वधूकरतः ॥ ७३ ॥

अनुदेहमिति । अनुदेहं देहस्य पश्चात् । ‘अव्ययं विभक्तीत्या-
दिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । आगतवतः परिणायकस्य परिणेतुः
बोदुरित्यर्थः । नयतेर्ण्वल् प्रत्ययः । ‘उपसर्गादसमासेऽपी’ति ण-
त्वम् । गुरुं पूज्याम्भारवन्तीं च प्रतिमां प्रतिबिम्बमुद्वहता पश्चात्
स्थितस्थापि तदाभिमुख्यादिति भावः । मुकुरेण दर्पणेन । कर्त्रा ।
‘दर्पणे मुकुरादर्शावि’त्यमरः । वेपथुभृतो नवोदतया मयशृङ्गाराभ्यां
कम्पमानात् अति अतिमात्रो भरो यस्य तस्मादतिभरात् प्रतिबि-

म्बगुरुमुकुरवत्त्वादिति भावः । वध्वा नवोढायाः करतः पाणितला-
त् । पञ्चम्यास्तासिल् । कथमापि नापाति न पातितं । महता भयत्नेन
धारित इत्यर्थः । भावे लुब्ध् । एषा च मुग्धा । अत्र वधूकरस्य भा-
रासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, गुरुमिति श्लेषोत्थापितेति
सङ्करः ॥ ७३ ॥

अवनम्य वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन गाढमु-
पगूढवता ॥ दयितेन तत्क्षणचलद्रशना कल-
किङ्किणीरवमुदासि वधूः ॥ ७४ ॥

अवनम्योति । अवनम्य गाढमुपगूढवता आक्षिप्तवता अत एव
वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन दयितेन तत्क्षणे चलन् उद्वच्छन् रशना-
याः कलकिङ्किणीरवो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा वधूरङ्गना उ-
दासि उत्क्षिप्ता । अस्यतेः कर्मणि लुब्ध् । एषा च दृष्टा रोमाञ्चा-
द्यनुभाववती च । स्वभावालङ्कारः ॥ ७४ ॥

कररुद्धनीवि दयितोपगतौ गलितं त्वराविराहि-
तासनया ॥ क्षणदृष्टहाटकशिलासदृशस्फुर-
दूरुभित्ति वसनं ववसे ॥ ७५ ॥

कररुद्धेति । दयितोपगतौ प्रियागमने सति अत एव त्वरया
विरहितं त्यक्त्वासनं यया तथा । उत्थितयेत्यर्थः । कयाचिदिति
शेषः । अत एव गलितं स्रस्तं अत एव कररुद्धनीवि करगृहीतब-
न्धं वसनं क्षणं दृष्टा हाटकशिलासदृशी हेमशिलाप्रतिमा स्फुरन्ती
ऊरुभित्तिरुद्देशो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । 'हिरण्यं हेम हा-
टकमि'त्यमरः । ववसे आच्छादितम् । वस्तेराच्छादनार्थात्कर्मणि
लिट् । ऊरुभित्तिरिवेत्युपमितसमासः । अत्रोपमयोः संसृष्टिः ॥ ७५ ॥

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशौ ब्रुवते जनाय व-
द कोऽयमिति ॥ अभिधातुमध्यवससौ न
गिरा पुलकैः प्रियं नववधूर्न्यगदत् ॥ ७६ ॥

पिदधानमिति । नववधूर्नवोढा अन्वक् पश्चादुपगम्य दृशौ पि-

दधानं छादयन्तं प्रियं दृष्टिच्छादकः कः वद इति ब्रुवते पृच्छते ज-
नाय गिरा वाचा अभिघातुं नाध्यवससौ नोत्सेहे लज्जयेति भावः ।
अध्यवपूर्वात् स्यतेः कर्तरि लिट् । किन्तु पुलकैर्न्यगदत् । अत्र प्रिय-
ज्ञानस्यार्थस्य लज्जया असंलक्षितस्य पुलकैः प्रकाशनात् सूक्ष्मा-
लङ्कारः । “असंलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशः सूक्ष्म उच्यते” इति लक्षणात् ७६

उदितोरुसादमतिवेपथुमत् सुदृशोऽभिभर्तृ वि-
धुरं त्रपया ॥ वपुरादरातिशयशंसि पुनः प्रति-
पत्तिमूढमपि बाढमभूत् ॥ ७७ ॥

उदितेति । अभिभर्तृ भर्तृसमक्षं । “लक्षणेनाभिप्रती आभिमु-
ख्ये” इत्यव्ययीभावः । उदित उत्पन्न ऊरुसादः ऊर्वोर्निश्चेष्टता य-
स्य तत् अतिवेपथुमत् अतिकम्पवत् । एतेन विशेषणद्वयेन प्रत्युत्था-
नालिङ्गनविरोधेन स्तम्भवेपथू सात्त्विकावुक्तौ । त्रपया विधुरं वि-
लक्षं । एतेन लज्जासञ्चारिणा प्रियवाकुण्ठत्वमुक्तम् । एवं प्रतिप-
त्तिमूढमपि इतिकर्तव्यतामूढमपि सुदृशो वपुर्बाढं भृशं आदराति-
शयशंसि मुखरागादिलिङ्गैरादरविशेषव्यञ्जकमभूत् । सत्यादरे कि-
मुपचारैरिति भावः ॥ ७७ ॥

परिमन्थराभिरलघूरुभरादधिवेश्म पत्युरुप-
चारविधौ ॥ स्खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः प्र-
णयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥

परीति । प्रमदा अधिवेश्म निजवेश्मनि पत्युरुपचारविधौ प्रत्यु-
त्थानादिकर्मणि अलघोर्महत ऊरुभरात् परिमन्थराभिरलसाभिः
अनुपदं पदेपदे स्खलिताभिरपि गतिभिः प्रणयातिभूमिं प्रेमप्रकर्ष-
मगमन् । परं प्रेमास्पदीभूता इत्यर्थः । प्रत्युत्थानादापि स्खलितग-
मनमेव पत्युः प्रीतिकरमभूदिति भावः । स्त्रीणां स्खलनं पत्युः प्रीति-
करमिति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ७८ ॥

मधुरोन्नतभ्रु ललितश्च दृशोः सकरप्रयोगचतु-
रश्च वचः ॥ प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितं स्फुट-
नृत्यलीलमभवत्सुतनोः ॥ ७९ ॥

मधुरेति । मधुरं मनोहरं यथा तथोन्नते उच्चलिते भ्रुवौ यस्मिन्
तन्मधुरोन्नतभ्रु । “ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये”ति ऋस्वत्वम् । दृशोर्ले-
लितं नयनचेष्टा च सकरप्रयोगं हस्ताभिनयसहितं तच्चतुरं च तद्व-
चश्च सुतनोः स्त्रियाः प्रकृतिस्थमेव स्वभावसिद्धमेव सदपि निपुणेन
निपुणाचार्य्येणागमितमभ्यासितम् अतएव स्फुटं प्रथितं यन्मृत्यं
तस्य लीलेव लीला यस्य तत्तथोक्तमभवदिति निदर्शनालङ्कारः ।
तया नर्तक्युपमा गम्यते ॥ ७९ ॥

अथ कस्याश्चित्सपत्नीनामग्रहणाहूतायाः कान्तोपालंभं विशेष-
केणाह—

तदयुक्तमङ्गु तव विश्वसृजा न कृतं यदीक्षण-
सहस्रतयम् ॥ प्रकटीकृता जगति येन खलु
स्फुटमिन्द्रताय मयि गोत्रभिदा ॥ ८० ॥

तदित्यादि । अङ्गेत्यामन्त्रणे । विश्वसृजा विधात्रा तव ईक्षण-
सहस्रतयं नेत्रसहस्रसमूहः । संख्याया अवयवे तयप् । न कृतं न
सृष्टमिति यत् तदयुक्तं । कुतः । येन कारणेन मयि विषये स्फुटं प्र-
त्यक्षमेव गोत्रभिदा नामभेदिना च । ‘ गोत्रं नाम्नि कुलेऽप्यद्रावि’
ति यादवः । त्वयेति शेषः । अद्य इन्द्रता जगति प्रकटीकृता ख-
लु । अत्र गोत्रभिदिति श्लेषानुप्राणितं सहस्राक्षत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ८० ॥

न विभावयत्यनिशमक्षिगतामपि मां भवान-
तिसमीपतया ॥ हृदयस्थितामपि पुनः परि-
तः कथमीक्षते बहिरभीष्टतमाम् ॥ ८१ ॥

नेति । अनिशमक्षिगतां चक्षुःसन्निकृष्टामपि द्वेष्ट्यामिति च ग-
म्यते । ‘ द्वेष्ट्ये त्वक्षिगत’इत्यमरः । मामतिसमीपतया भवान्न वि-
भावयति । “ शेषे प्रथम”इति प्रथमपुरुषः । इन्द्रियसन्निकृष्टमपि
न लक्ष्यत इति विरोधाभासनाथोऽपिशब्दः । परमार्थस्तु द्वेष्ट्य-
त्वादतिसामीप्याच्च अविभावनं न चित्रमिति भावः । अभीष्टतमां
पुनर्हृदयस्थितां हृदयानपेतां अन्तर्हितामिति च गम्येत । अतएव
विरोधाभासकोऽपिशब्दः । बहिः पुरतः कथं भवान् ईक्षते । इदं

विभ्रं । अतिसामीप्यव्यवधानस्यापि दर्शनप्रतिबन्धकत्वादिति भा-
वः । प्रेमारूपं वस्तु परोक्षमप्यपरोक्षमीक्षते इतरदपरोक्षमपि प-
रोक्षमेवेति तात्पर्यार्थः । विरोधाभासयोः सङ्करः ॥ ८१ ॥

इति गन्तुमिच्छुमभिधाय पुरः क्षणदृष्टिपात-
विकसद्बदनाम् ॥ स्वकरावलम्बनविमुक्तगल-
त्कलकाञ्चि काञ्चिदरुणत्तरुणः ॥ ८२ ॥

।वशषकम्

इतीति । इत्यभिधाय पुरो गन्तुमिच्छुं क्षणं दृष्ट्योः पातेन वि-
कसद्बदनां परस्परदृष्टिपातमात्रगतकोपामित्यर्थः । काञ्चिन्नायिकां त-
रुणो युवा स्वकरावलम्बनं प्रियकरेण ग्रहणं तेन विमुक्ता मुक्तबन्ध-
ना अत एव गलन्ती भ्रंशमाना कला मधुरा काञ्ची यस्मिन् कर्मणि
तद्यथा तथा अरुणत् । रुधादिभ्यः श्रम् । एषा च कलहान्तरिता ८२

अपयाति सरोषया निरस्ते कृतकं कामिनि चु-
क्षुवे मृगाक्ष्या ॥ कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थेऽ-
शकुनेन स्खलितः किलेतरोऽपि ॥ ८३ ॥

अपयातीति । सरोषया मृगाक्ष्या निरस्ते कामिनि भर्त्तारि अपयाति
निर्याति सति कृतकं कृत्रिमं यथा तथा चक्षुवे तन्निर्गमनप्रतिबन्धार्थं
क्षुतं कृतमित्यर्थः । 'क्षु शब्दे' भावे लिट् । इतरोऽपि नायकोऽपि
कलयन्नपि कृतकोपमिति जानन्नपि अशकुनेन स्खलितः किल निरु-
द्ध इव सव्यथः सनिर्वेद इवावतस्थे स्थितः । न गतइत्यर्थः । उभा-
वपि समानानुरागाविति भावः । एषा च कलहान्तरिता ॥ ८३ ॥

आलोक्य प्रियतममंशुके विनीवौ यत्तस्थे न-
मितमुखेन्दु मानवत्या ॥ तन्नूनं पदमवलोक-
याम्बभूवे मानस्य द्रुतमपयानमास्थितस्य ॥ ८४ ॥

आलोक्येति । मानवत्या कोपवत्या स्त्रिया । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः
कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' । प्रियतममालोक्य । स्थित्या स-
मानकर्तृत्वात् क्तवनिर्देशः । अंशुके विनीवौ प्रियावलोकनादिगलि-

तबन्धे सति । भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावः । 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि
नीविः परिपणेऽपि चे'त्यमरः । नमितमुखेन्दु यथा तथा तस्थे स्थि-
तमिति यत् तत्तस्मान्नम्रमुखावस्थानाद्द्रुतं शीघ्रं प्रियावलोकनक्षण
एवेत्यर्थः । अपयानमास्थितस्य प्रयाणं गतस्य मानस्य कोपस्य पदं
पदाचिन्हमवलोकयाम्बभूवे अन्वेषितमित्यर्थः । लज्जानिमित्ताया मु-
खनतेः अन्वेषणार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते । नूनमिति मानगन्धोऽप्यस्तमितइ-
ति भावः ॥ ८४ ॥

सुदृशः सरसव्यलीकतप्तस्तरसा श्लिष्टवतः
सयौवनोष्मा ॥ कथमप्यभवत्स्मरानलोष्णः
स्तनभारो न नखम्पचः प्रियस्य ॥ ८५ ॥

सुदृशइति । सरसमार्द्रं नूतनमिति यावत् । तेन व्यलीकेन प्रि-
यकृतेनापराधेन तप्तः तथा यौवनोष्मणा सह वर्त्तत इति सयौवनो-
ष्मा । किञ्च स्मरानलोष्णः कामाग्निसन्तप्तः एवं त्रिविधाग्नितप्तो-
ऽपि सुदृशः स्तनभारस्तरसा वेगेनातिदाहदशायामेवेत्यर्थः । आश्लि-
ष्टवतः आलिङ्गितवतः प्रियस्य कथमपि कथं वा कुतो हेतोरित्यर्थः ।
नखंपचति काथयतीति नखम्पचः । पचिरत्र तापवाची । "मितन-
खे चे"ति खगप्रत्ययः "अरुद्विषदजन्तस्य मुमि"ति मुमागमः ।
नाभवत् । तथोष्मण ईषदुष्णोऽपि नाभूदित्यर्थः । प्रियासङ्गप्रतीकाराः
खलु कामिनां सन्तापा इति भावः । तादृगौष्ण्यसम्बन्धेऽप्यसम्ब-
न्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ८५ ॥

दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्व-
शी तलम् ॥ बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रि-
याधिका तां प्रति मेनका च न ॥ ८६ ॥

दधतीति । उरु महदशीतलं स्मरयौवनोष्मभ्यामुष्णपुरोजद्वयं
कुचद्वयं दधती भुवस्तलं गता स्वयं साक्षादुर्वशीव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ।
काचन स्त्री अप्रतिमेन मुखेन बभौ तां प्रति मेनका मेनकाख्याप्स-
राश्च श्रिया सौन्दर्येणाधिका नेत्यतिशयोक्तिः । तयोर्यमकेन संसृ-
ष्टिः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

इत्थन्नारीर्घटयितुमलं कामिभिः काममासन्
 प्रालेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरा-
 याः ॥ आचार्य्यत्वं रतिषु विलसन्मन्मथश्री-
 विलासा ह्रीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः शीधवश्चक्रुरा-
 साम् ॥ ८७॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालवधे महाका-
 व्ये प्रदोषवर्णनन्नाम नवमः सर्गः ॥ ९॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण । “इदमस्थमुरि”ति थमुप्रत्ययः ।
 सपदि शान्तः शमितो मानः कोप एवान्तरायो याभिस्ताः । ‘वा
 दान्ते’त्यादिना शमेर्ण्यन्तात् शान्तेति निपातः । प्रालेयांशोश्चन्द्र-
 स्य रुचयो नारीः कामिभिर्घटयितुं । “मितां ह्रस्वः” “पर्याप्तिवचने-
 ष्वलमर्थेष्वि”ति तुमुन्प्रत्ययः । कामं प्रकामं समर्थाः आसन् । दू-
 त्य इवेति भावः । विलसन्तो मन्मथश्रीविलासा मणितशीत्कारादि-
 मदनातिरेकविकारा याभिस्ताः ह्रीरेव प्रत्यूहो विघ्नस्तस्य प्रशमे नि-
 वारणे कुशलाः शेरते आभिरिति शीधवो मदिराः । “शीङो घु-
 गि”त्यौणादिको घुकृप्रत्ययः । आसां रतिषु आचार्य्यत्वमुपदेशं
 चक्रुः । नर्मसख्य इवेति भावः । अत्र प्रथमार्द्धे प्रस्तुतचन्द्रभासां
 मानशमनकामिघटनपाटवविशेषणसाम्यादप्रस्तुतदूतीत्वप्रतीतेः स-
 मासोक्तिर्द्वितीयार्द्धे तु शीघुष्वारोपितस्याचार्य्यत्वस्य प्रकृतोपयो-
 गात्परिणामः । तयोः सापेक्षत्वात्सङ्करः तेन च दूतीनर्मसख्युप-
 माध्वानि । उत्तरसर्गे मधुपानरतोत्सववर्णनायाश्चायमेव प्रस्तावः ।
 मन्दाक्रान्तावृत्तम् । “मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्भौ नतौ तो गुरु
 चेदि”ति लक्षणात् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघका-
 व्यव्याख्याने सव्वङ्कषाख्ये नवमःसर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

आचार्य्यत्वं रतिषु शीधवश्चक्रुरित्युक्तं तत्प्रपञ्चनायास्मिन्सर्गे
मधुपानं तावद्वर्णयति—

सज्जितानि सुरभीण्यथ यूनामुल्लसन्नयनवारि-
रुहाणि॥ आधयुः सुघटितानि सुरायाः पात्रतां
प्रियतमावदनानि ॥ १ ॥

सज्जितानीति । अथ पानगोष्ठीप्रस्तावानन्तरं सज्जितानि या-
वकक्षालनादिना संस्कृतानि सुरभीणि यथायोगं स्वभावसंस्कारा-
भ्यां सुगन्धीनि नयनानि वारिरुहाणीव अन्यत्र नयनानीव वा-
रिरुहाणि वासनार्थं क्षिप्तानि तान्युल्लसन्ति येषु तानि तथोक्तानि
सुघटितानि सुष्ठु मुखैर्योजितानि शोभनसंस्थानवत्तया निर्मितानि
वा प्रियतमावदनानि यूनां कामिनां सुरायाः पात्रतां पानभाजन-
तां ययुः । प्रियामुखसम्पर्कजनितरसास्वादलोभात्तासां मुखसुरामेव
पपुरिति भावः । अत्र वदनेष्वारोप्यमाणायाः पात्रतायास्तादात्म्ये-
न तेषां पानसाधनतापादनेन कृतवदनोपयोगात्परिणामालङ्कारः ।
“आरोप्यमाणस्य प्रकृतोयोगित्वे परिणाम” इति लक्षणात् । तेन श्ले-
षसङ्कीर्णोपमा व्यज्यते । अस्मिन्सर्गे स्वागता वृत्तम् । “स्वागते-
ति रनभा गुरुयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सोपचारमुपशान्तविचारं सानुतर्षमनुतर्षपदे-
न ॥ ते मुहूर्तमथ मूर्त्तमपीप्यन्प्रेम मानमवधू-
य वधूः स्वाः ॥ २ ॥

सोपचारमिति । अथ पात्रीकरणानन्तरं ते युवानः सोपचारं
सप्रार्थनं उपशान्तविचारं निवृत्तशङ्कं विवादेति पाठे मानमवधूयेति
पुनरुक्तिः चारञ्चारमित्यनुप्रासक्रमभङ्गश्च स्यात् । सानुतर्षं सत्-
ष्णञ्च यथा तथा अनुतर्षत्यनेनेत्यनुतर्षो मद्यम् । ‘मद्येऽनुतर्षं त-
त्पाने पात्रे तृष्णाभिलाषयोरित्युभयत्रापि विश्वः । तस्य पदेन छलेन
मूर्त्तं मूर्तिमतः स्वाः स्वीया वधूर्मुहूर्त्तं क्षणं मानं कोपमवधूयापीप्यन्

पाययन्ति स्म । पिबतेर्णौ चङि लोपः, “पिबतेरीच्चाभ्यासस्ये”ति धात्वाकारलोपः ईकारोभ्यासस्य । ‘न पादमी’त्यादिना निगमणार्थत्वमिति परस्मैपदानिषेधेऽपि “णिचश्चे”त्यात्मनेपदविकल्पात्पाक्षिकं परस्मैपदम् । ‘गतिबुद्धी’त्यादिना वधूरित्यणि कर्तुः कर्मत्वम् । अनुतर्षपदेनेत्यनुतर्षापह्वेन मूर्तप्रेमत्वोत्प्रेक्षणात् व्यञ्जकाप्रयोगाच्च प्रतीयमाना सापह्वोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे मग्नबालसहकारसु-
गन्धौ॥स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्ववार
मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥

क्रान्तेति । क्रान्तं संक्रान्तं क्रान्तवदनप्रतिविम्बं यस्मिन्तस्मिन्नेत्र-
निर्वृतिकर इत्यर्थः । मग्नाः क्षिप्ताः बालसहकाराश्चूतविशेषपल्लवाः ।
‘आम्रश्रूतो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभ’इत्यमरः । तैः सुगन्धौ सु-
रभिणि । घ्राणतर्पण इत्यर्थः । “तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्भा-
लवस्ये”ति पुंवद्भावः । स्वादुनि मधुरे । रसनाकर्षणीत्यर्थः । प्र-
णदितालिनि गुञ्जन्मधुकरे श्रुतिसुख इत्यर्थः । शीतेस्पर्शमुखेइत्यर्थः ।
एवं पञ्चविषयसमष्टौ मधुनि मद्ये इन्द्रियवर्गश्चक्षुरादिपञ्चकं नि-
र्ववार निर्वृतमभूत् । अत्र रूपरसादिपदार्थानां मधुविशेषणभावेन
निर्वृतिहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

कापिशायनसुगन्धि विघूर्णन्नुन्मदोऽधिशायितुं
समशेत ॥ फुल्लदृष्टि वदनं प्रमदानामञ्जचारु
चषकं च षडंगिः ॥ ४ ॥

कापिशायनेति । उन्मद् उद्विक्तमदः अत एव विघूर्णन् भ्रमन्
षडंगिः षट्पदः कापिशायनेन सुगन्धि सुरभिः काश्यं कल्यं तथा मद्यं
भैरेयं कापिशायनमिति वैजयन्ती । फुल्लदृष्टि विकसितनेत्रं प्रमदानां
वभितानां वदनं अधिवासनार्थेन अब्जेन चारु चषकं पानपा-
त्रं च । ‘चषकोऽस्त्री पानपात्रमि’त्यमरः । अधिशायितुमधिष्ठातुं स-
मशेत इदं भजामीदं भजामि वेत्युभयलोभार्थदोलायमानमानस आ-
सीदित्यर्थः । अत्र प्रकृतयोरेव वदनचषकयोः षट्पदामिलाषास्फ-

दत्वरूपैकधर्मयोगादौपम्यस्य गम्यतायां तुल्ययोगिताभेदः ॥ ४ ॥

बिम्बितं भृतपरिश्रुति, जानन्भाजने जलज-
मित्यबलायाः ॥ घ्रातुमक्षि पतति भ्रमरः स्म
भ्रान्तिभाजि भवति क विवेकः ॥ ५ ॥

बिम्बितमिति । भृता परिश्रुद्रारुणी यस्मिन्स्तस्मिन् । 'परिश्रुद्र' रुणात्मजे'त्यमरः । भाजने पानपात्रे बिम्बितं प्रतिबिम्बितम् । अबलायाः अक्षि जलजमिति जानन् सादृश्यात्तथा भ्राम्यन्नित्यर्थः । भ्रमरः घ्रातुं पतति स्म । तथा हि भ्रान्तिभ्रमणं विपरीतज्ञानं च तद्भाजि विवेको विचारः क भवति न कापीत्यर्थः । अत्र भ्रमरस्याक्षिजलजभ्रान्तेर्भ्रान्तिमदलङ्कारः, तत्समर्थकत्वात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितोऽर्थान्तरन्यासः । तेन सहाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

दत्तमिष्टतमया मधु पत्युर्बाढमाप पिबतो रस-
वत्ताम् ॥ यत्सुवर्णमुकुटांशुभिरासीञ्चेतनावि-
रहितैरपि पीतम् ॥ ६ ॥

दत्तमिति । इष्टतमया दत्तं मधु मद्यं । कर्तुं । पिबतः पत्युः रस-वत्तां प्रेयसीकरस्पर्शादतिस्वादुतामाप । अतिशायने मतुप् । बाढं ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । कुतः । यद्यस्माञ्चेतनाविरहितैरचेतनैः सुवर्णमुकुटांशुभिरपि मधुनि प्रसृतैरिति भावः । पीतं पीतवर्णं पीतं चासीत् अत्र पीतमिति श्लेषमूलातिशयोक्त्या पीतिघ्नः क्रियाभेदाध्यवसायेनाचेतनांशुकर्तृकपानक्रियानिमित्ता प्रेयसीस्वहस्तदानादितरसवत्तोत्प्रेक्षा । तथा च यदचेतनानामपि पेयं तच्चेतनानां किं वक्तव्यमित्यर्थापत्तिध्वननादलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ६ ॥

स्वादनेन सुतनोरविचारादोष्ठतः समचरिष्ट र-
सोऽत्र ॥ अन्यमन्यादिव यन्मधु यूनः स्वादामि-
ष्टमतनिष्ट तदेव ॥ ७ ॥

स्वादनेनेति । सुतनोः । कर्त्र्याः । स्वादनेनास्वादनेन ओष्ठतः ओष्ठात् रसः स्वादोऽत्र मधुनि अविचारादसंशयात्समचरिष्ट सं-

क्रान्तः । सम्पूर्वाच्चरतेर्लुङ् । “ समस्तृतीयायुक्तादि”त्यात्मनेपदम् ।
कुतः । यद्यस्मात्तदेव पूर्वभुक्तमेव मधु अन्यदिवापूर्वमिवान्यमपूर्वमि-
ष्टं प्रियं स्वादं रसं यूनोऽजनिष्ट । तनोतेर्लुङि तङ् । ओष्ठस्पर्शान-
न्तरमेव रसान्तरप्रादुर्भावादनन्तरन्यायात्तद्रससंक्रमणोत्प्रेक्षा, सा
चाविचारादिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या ॥ ७ ॥

बिभ्रतौ मधुरतामतिमात्रं रागिभिर्युगपदेव प-
पाते॥ आननैर्मधुरसो विकसद्भिर्नासिकाभिर-
सितोत्पलगन्धः ॥ ८ ॥

बिभ्रताविति । रागिभिः कामिभिरतिमात्रं मधुरतां स्वादुतां
प्रियत्वं वा बिभ्रतौ । ‘मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवादे’ति
विश्वः । तस्य भावस्तां विकसद्भिर्विकसन्तीभिश्च विकसद्भिः तृष्ण्या
विजृम्भमाणैः। “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्यामि”ति नपुंसकैक-
शेषः । आननैः मधुरसो मधुरसः नासिकाभिर्घ्राणैरसितोत्पलग-
न्धश्च युगपदेव पपाते पीतौ । भिन्नेन्द्रियग्राह्यावपि गन्धरसौ युगप-
त् स्वेन्द्रियसम्बन्धात् युगपद्ब्रूहितावित्यर्थः। अत्र मनस आशुसञ्चारा-
द्यौगपद्याभिमानः शतपत्रशरव्येतिभेदवादित्यणुपरिमाणवादिनः । वा-
स्तवमेवं यौगपद्यामिति मध्यमपरिमाणवादिनः । सार्वपथीनारतु-
कवय इत्यलमतिपल्लवेन । अत्र रसगन्धयोः प्रकृतयोरेकपानक्रिया-
सम्बन्धात्तुल्ययोगिताभेदः ॥ ८ ॥

पीतवत्यभिमते मधुतुल्यस्वादमोष्ठरुचकं वि-
ददंक्षौ ॥ लभ्यते स्म परिरक्ततयात्मा यावके-
न वियतापि युवत्याः ॥ ९ ॥

पीतवतीति । विददंक्षौ विदंष्टुमिच्छौ उपदंशेच्छावतीत्यर्थः ।
दंशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अभिमते वल्लभे मधुना तुल्यस्वादं तुल्य-
रसं तुल्यत्वं च हृद्यतामात्रेण नान्यथा विलक्षणरसस्य अनुपदंश-
त्वात् । ओष्ठो रुचकमाभरणमिवेत्युपमितसमासः । ‘रचनायां तु रु-
चकमश्वाभरणमाल्ययोरिति विश्वः । तमोष्ठरुचकं ओष्ठश्रेष्ठं पीतव-
ति सति वियता अपगच्छतापि । इणो लटः शत्रादेशे, “इणो याणि”

ति यणादेशः । युवत्याः युवतेः । “ङिति ह्रस्वश्चे”ति वा नदीत्वादा-
डागमः । यावकेनालक्तकेन परिरक्ततया दन्तनिष्पीडनकृतेन रागेण
हेतुना आत्मा स्वरूपं लभ्यते स्म लब्धः पुनरुद्भूतमित्यर्थः । अ-
त्राधरपानादपगतस्यापि यावकस्य रागमादुर्भावनिमित्ता विरोध-
गर्भा पुनरुद्भवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या च ॥ ९ ॥

कस्यचित्समदनं मदनीयप्रेयसीवदनपानपरस्य
॥ स्वादितः सकृद्विवासव एव प्रत्युत क्षणविदं-
शपदेऽभूत् ॥ १० ॥

कस्यचिदिति । समदनं यथा तथा मदयतीति मदनीयं मदकारि ।
“कृत्यत्युदोर्बहुलामि”ति कर्तर्यनीयरप्रत्ययः । तस्यः प्रेयसीवदनस्य
पानं परं प्रधानं यस्य तस्य कामुकत्वात् प्रियामुखपानासक्तस्य क-
स्यचित्कामिनः सकृदिव स्वादितः अबाहुल्येन पीतः । इवशब्दो वा-
क्यालङ्कारे । आसव एव । प्रत्युत वैपरीत्ये इति गणव्याख्याने । क्षणं
विदंशपदे उपदंशस्थानेऽभूत् । अन्येषां मधुपानलोलुपानामधर-
स्वाद उपदंशः अस्य त्वधरपानैकपरस्य मध्वेवोपदंश इत्यर्थः । अ-
धरपानस्योपदंशत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः आसवस्य तदसम्बन्धेऽपि
सम्बन्ध इत्यतिशयोक्तयोरसापेक्षत्वात्संश्लष्टिः ॥ १० ॥

पीतशीधुमधुरैर्मिथुनानामाननैः परिहृतं चष-
कान्तः ॥ ब्रीडया रुददिवालिविरावैर्नीलनीर-
जमगच्छदधस्तात् ॥ ११ ॥

पीतेति । पीतशीधूनि पीतमद्यानि । अतएव मधुराणि मनोज्ञानि
तैर्मिथुनानां स्त्रीपुंसानामाननैः चषकान्तः पानपात्राभ्यन्तरे । ‘च-
षकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । परिहृतं त्यक्तं नीलनीरजं वासनार्थं
निःक्षिप्तं नीलोत्पलं ब्रीडया परिहारलज्जया अलिविरावैः रुददि-
वाधस्तादगच्छत् । अत्र मद्यापगमनिमित्तस्य नीलनीरजाधोगम-
नस्य रोदनविशिष्टलज्जाहेतुकत्वोत्प्रेक्षा, सा चालिविरावैरिति व्य-
धिकरणकारिपरिणामोज्जीवितेति सङ्करः ॥ ११ ॥

अथ मदानुभावान्वर्णयति-

प्रातिभं त्रिसरकोणगतानां वक्रवाक्यरचनार-
मणीयः ॥ गूढसूचितरहस्यसहासः सुश्रुवां प्र-
वृते परिहासः ॥ १२ ॥

प्रातिभमित्यादि । त्रयाणां सरकाणां समाहारास्त्रिसरकं त्रिवार-
मधुपानं । ‘सरकं शीघ्रपात्रे स्याच्छीघ्रपाने च शीघ्रमी’ति विश्वः ।
‘तद्धितार्थे’त्यादिना समाहारे द्विगुः, पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् । तेन
त्रिसरकेण त्रिपानं मदातिभूमिरिति पानप्रसिद्धिः । प्रतिभैव प्रातिभं
प्रतिभाविशेषः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । यद्वा ज्ञानबीज-
भूतः संस्कारविशेषः प्रतिभा इति काव्यप्रकाशकारः । तत्र भवं प्रा-
तिभं ज्ञानप्रभावविशेष एव । भवार्थेऽण्प्रत्ययः । तत्प्रातिभं गतानां
त्रिवारमधुपाने (त्कटमदोद्बुद्धसंस्कारप्रभावितप्रगल्भमतीनामित्यर्थः) ।
सुश्रुवां स्त्रीणां वक्रवाक्यरचनारमणीयः प्रतिकूलवाक्यप्रयोगरम्यः ।
गूढानि पूर्वं लज्जया संवृतानि सूचितानि सम्प्राप्ति मदेन प्रकाशि-
तानि रहस्यानि ग्राम्यावयवचेष्टाप्रलपितानि यस्मिन् स गूढसूचि-
तरहस्यः चासौ सहासश्चेति विशेषणसमासः । वैवक्षिकविशेषणविशे-
ष्यभावात् । ‘हासो हास्यामि’त्यमरः । परिहासो नर्मकेलिरुपहास-
क्रीडेति यावत् । ‘द्रवकेलिपरीहासा’इत्यमरः । प्रवृते प्रवृत्तः । इतः
परं मदसञ्चारी ॥ १२ ॥

हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकार-
रविशेषाः ॥ चकिरे भृशमृजोरपि वध्वाः का-
मिनेव तरुणेन मदेन ॥ १३ ॥

हावेति । तरुणेनोत्कटेन यूना च मदेन कामिनेव ऋजोर्मुग्धाया
अपि वध्वाः किमुत प्रौढानामिति भावः । हावहारि विलासमनोहरं
हसितं हासः वचनानां कौशल्यं प्रागल्भ्यं दृशि विकारविशेषाः वि-
लासाविशेषाश्चकिरे कृतानि । पुंसेव मौग्ध्यन्त्याजयित्वा प्रौढ्यं नीते-
त्यर्थः । अत्र हसितकौशलविकाराणां यौगपद्योक्त्या समुच्चयः । “गु-
णक्रियायौगपद्यं समुच्चय”इति लक्षणम् । तस्यौपम्ययोगेन सङ्करः ।
तेन ऋजोरपि इत्यत्र किमुत प्रौढानामित्यर्थापत्तिर्व्यज्यते ॥ १३ ॥

अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ कोपदीप्तमुररीकृतधै-
र्यम्॥ क्षालितं न शमितं नु वधूनां द्रावितं नु
हृदयं मधुवारैः ॥ १४ ॥

अप्रसन्नमिति । अपराद्धरि आगस्कारिणि । राधेस्तु च प्रत्ययः ।
पत्यौ विषये अप्रसन्नं कलुषं क्षुभितमित्यर्थः । कोपदीप्तं कोपेन
ज्वलितं उररीकृतधैर्यं अङ्गीकृतकाठिन्यम् । ‘ऊरीकृतमुररीकृत-
मित्यमरः । “ऊर्यादिच्चिडाचश्चे”ति गतित्वा “त्कुगतिप्रादय”इति
समासः । वधूनां हृदयं मधुवारैः मद्यपर्यायैः । ‘मधुवारा मधुक-
मा’इत्यमरः । क्षालितं धौतं नु । शमितं निर्वापितं नु । द्रावितं
द्रवीकृतं नु । अन्यथा कथं तादृगप्रसन्नतादीप्तताकठिनतानां हठा-
न्निवृत्तिरिति भावः । अत्र क्षालितत्वादीनामेकत्राविरोधात्सादृ-
श्याच्च न संशयालङ्कारः । सति सादृश्ये विरुद्धानेककोटिगोचर-
त्वात्तस्य किन्त्वप्रसन्नत्वादिनिरासनिमित्तकं क्षालितत्वाद्युत्प्रेक्षा-
त्रयं नुशब्दानुवृत्तेः । तच्चाप्रसन्नत्वाद्युद्देशिनां क्षालितत्वाद्यनुद्देशिभिर्य-
थासंख्येयान्वयमपेक्षत इति यथासंख्यालङ्कारेण सङ्कीर्यते ॥ १४ ॥

सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमदियुतद-
ङ्गे ॥ विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां धातुलीनमुप-
सर्ग इवार्थम् ॥ १५ ॥

सन्तमिति । मधुमदः प्रमदानामङ्गे वपुषि अन्यत्र ‘यस्मात्प्र-
त्ययविधिरित्युक्तलक्षणे प्रकृत्याख्ये शब्दरूपे चिरं सर्वदा सन्त-
मेव एकत्र स्वभावात् अन्यत्र त्वनेकार्थत्वाद्भातूनामिति भावः ।
किञ्चाप्रकृतत्वादप्रस्तुतत्वात् अप्रसक्तत्वादिति भावः । अप्रकाशित-
मव्यञ्जितं विभ्रमं विलासं धातौ भ्वादिके लीनं गूढं अर्थमभिधे-
यं उपसर्गः प्रादिरिवादिद्युतत् द्योतयति स्म । द्युतेर्णौ चङ्द्युपधा-
द्वस्वः । “द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणमि”ति अभ्यासस्य सम्प्रसार-
णमिकारः । उपसर्गस्य धातुलीनार्थद्योतकत्वमादानसन्दानादा-
वनुसन्धेयम् । उपमालङ्कारः ॥ १५ ॥

सावशेषपदमुक्तमुपेक्षास्त्रस्तमाल्यवसनाभरणेषु॥ गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥ १६ ॥

सावशेषमिति । सावशेषाण्यर्द्धोक्तानि पदानि यस्मिन् तदुक्तमुक्तिर्वाक्यं स्रस्तेषु माल्यवसनाभरणेषु उपेक्षा अनादरः अकारणतोऽकस्मादेव गन्तुमुत्थितमुत्थानं च आसां स्त्रीणां मदविभ्रमं मदविकारं द्योतयन्ति स्म । एतैरनुभावैरासां मदसञ्चारो ज्ञात इत्यर्थः । अत्रार्द्धोक्तादीनां खलेकपोतिकया मदद्योतने प्रवृत्तत्वात्पराख्यो द्वितीयसमुच्चयः । “खलेकपोतन्यायेन बहूनां कार्यसाधने । कारणानां समुद्योगः स द्वितीयः समुच्चयः” इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

मद्यमन्दविगलत्रयमोषञ्चक्षुरुन्मिषितपक्ष्मदधत्या ॥ वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥ १७ ॥

मद्येति । मद्येन मद्यपानेन मन्दमल्पं विगलन्ती त्रया यस्य तत् अत एवेषदुन्मिषितानि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तच्चक्षुर्दधत्या नववध्वा नवोढया कामिनः प्रियस्य मुखमधोमुखयैव नमितवदनयैव । ‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादि’ति विकल्पादनीकारः । शनकैरसम्भ्रमेण वीक्ष्यते स्म । तिर्यगीक्षितमित्यर्थः । अत्रापि मदमानाभ्यां त्रपैव बलीयसीति मौग्ध्यातिशयोक्तिः । “समुद्यद्यौवना मुग्धा लज्जाविहितमन्यथा” ॥ १७ ॥

या कथञ्चन सखीवचनेन प्रागभिप्रियतमं प्रजगल्भे ॥ व्रीडजाड्यमभजन्मधुपा सा स्वां मदात्प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥ १८ ॥

येति । या स्त्री कथञ्चन कृच्छ्रेण सखीवचनेन सखीप्रेरणया प्राङ्मदात्पूर्वं अभिप्रियतमं प्रियतमसमक्षम् । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । प्रजगल्भे प्रगल्भते स्म । सा स्त्री मधु पिवतीति मधुपा । “आतोऽनुपसर्गेकः” इति कः । व्रीडं जाड्यं मौग्ध्यमभजत् विद्यायागन्तुकं

धर्म स्वभावमभजन्मदेनेत्यर्थः । तथा हि सर्व्वीजनो मदाद्धेतोः स्वां स्वकीयां प्रकृतिमेति स्वभावं गच्छति । स्वाभाविकधर्मप्रकाशनं मदधर्मः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

छादितः कथमपि त्रपयाऽन्तर्यः प्रियं प्रति चि-
राय रमण्याः ॥ वारुणीमदविशङ्कमथाविश्वक्षु-
षोऽभवदसाविव रागः ॥ १९ ॥

छादितइति । रमण्या यः प्रियं प्रति रागो विषयाभिलाषःचि-
राय त्रपया व्रीडयान्तश्छादितः संवृतः असावयमेव रागोऽथास्मि-
न्नवसरे वारुणीमदविशङ्कं मद्यमदेन निशङ्कं चक्षुषो नेत्रादाविर-
भवदिवाविर्भूतः किं । अत्र रतिरागमदरागयोरभिलाषपाटलिमरूप-
योः श्लेषप्रतिभोत्थापिताभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिमहिम्ना यो-
ऽन्तर्गतो रागः स एव चिरनिरुद्धः सम्प्रति मदोद्धाटितत्रपाक-
पाट्या चक्षुर्द्वारा बहिरुद्भिन्न इत्युत्प्रेक्ष्यते । आविर्भवोर्व्यवधानं क-
वेःस्वातन्त्र्यात् ॥ १९ ॥

आगतानगणितप्रतियातान्वल्लभानभिसिसार-
यिषूणाम् ॥ प्रापि चेतसि स विप्रतिसारे सुश्रु-
वामवसरः सरकेण ॥ २० ॥

आगतानिति । आगतान् स्वयं प्राप्तान् तथाप्यगणिताश्च ते
प्रतियाताश्चेति । स्नातानुलिप्तइतिवत् पूर्वकाले समासः । तान्वल्ल-
भानभिसिसारयिषूणां सम्प्रति चन्द्रोदये स्वयमेवाभिसारयितुम-
भिसर्तुमिच्छूनाम् । अभिसारयतेः स्वार्थण्यन्तात्सन्नन्तादुपत्ययः ।
सुश्रुवां स्त्रीणां चेतसि सविप्रतिसारे कष्टमस्माभिरकार्य्यं कृतमिति
पश्चात्तापयुक्ते सति । 'पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपीत्य-
मरः । सरकेण मधुना मधुपानेन वा । 'सरकं शीधुपात्रे स्याच्छी-
धुपाने च शीधुनी'ति विश्वः । अवसरः प्रापि प्राप्तः । स्वयं ग-
मनसौकर्याय मधुपानं चक्रुरित्यर्थः । अत्राभिसारणस्य पश्चात्ताप-
करणकस्य मध्योगात्सौकर्य्योक्तेः समाध्यलङ्कारः । "समाधिः सु-
करं कार्य्यं कारणान्तरयोगतः"इति काव्यप्रकाशे ॥ २० ॥

मा पुनस्तमभिसीसरमागस्कारिणं मदविमो-
हितचित्ता ॥ योषिदित्यभिललाष न हालां दु-
स्त्यजः खलु सुखादपि मानः ॥ २१ ॥

मा पुनारीति । मदेन विमोहितचित्ता भ्रमिताचित्ता सती । अह-
मिति शेषः । आगस्कारिणमपराधकृतम् । 'अतः कृकमी'त्यादिना वि-
सर्जनीयस्य सत्वम् । तं पुनर्भूयो माभिसीसरं नाभिसारयाणि । स-
रतेः स्वार्थे णौ चङ्चुपधाया ऋस्वः "दीर्घो लघोरि"त्यभ्यासस्य
दीर्घः । इति इत्यालोच्येत्यर्थः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । अन्यथा
पौनरुक्त्यमित्यलङ्कारिकाः । योषित्काचित् स्त्री हालां मुरां । 'मुरा
बलिप्रिया हाले'त्यमरः । नाभिललाष । तथा हि सुखादपि मानो दु-
स्त्यजः खलु । अतोऽल्पकारणादधिकार्थहानिरिति नाशङ्कनीयमित्य-
र्थान्तरन्यासः ॥ २१ ॥

ह्रीविमोहमहरदयितानामन्तिकं रतिसुखाय
निनाय ॥ सप्रसादमिव सेवितमासीत्सद्य एव
फलदं मधु तासाम् ॥ २२ ॥

ह्रीति । सप्रसादं मनःप्रसादपूर्वकं ममेदं श्रेयस्करमिति भाव-
नापूर्वकमित्यर्थः । अन्यथा फलोदय एव न स्यात् । 'दैवज्ञे भेषजे
गुरावि'ति वचनादिति भावः । सेवितमुपभुक्तमिति हेतोर्मधु तासां
सद्य एव फलदमासीत् । कुतः ह्रीविमोहं व्रीडाजाड्यं अहरत् । रति-
सुखाय मुरतसुखाय दयितानामन्तिकं निनाय । अत्र ह्रीहरणान्तिक-
नयनवाक्याभ्यां फलदानवाक्यार्थसमर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुकङ्काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः ॥ २२ ॥

दत्तमात्तमदनं दयितेन व्याप्तमातिशयिकेन
रसेन ॥ सस्वदे मुखसुरं प्रमदाभ्यो नाम रूढ-
मपि च व्युत्पादि ॥ २३ ॥

दत्तमिति आत्तमदनमाहितमदनं यथा तथा दयितेन दत्तं अत
एवातिशयिकेनातिशयप्रचुरेण । "विनयादिभ्यष्टक्" इति ठक् ।

रसेन स्वादेन व्याप्तं । स्वादुतरमित्यर्थः । मुखस्य सुरा मुखसुरं गण्डूषमद्यम् । “विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामि”ति न-
पुंसकत्वम् । प्रकृष्टो मदो यासां ताभ्यः प्रमदाभ्यः स्त्रीभ्यः । ‘रु-
च्यर्थानां प्रीयमाण’इति सम्प्रदानसंज्ञा । सस्वदे रुरुवे प्रीतिकर-
मभूदित्यर्थः । कर्त्तरि लिट् । अत एव तदेव तासां मदकरं चासीदि-
त्याह । नामेति रूढं । प्रागश्वकर्णादिवदव्युत्पन्नं नामापि प्रमदोति
नामधेयश्च व्युदपादि व्युत्पन्नं जातम् । यथा प्रकृष्टमदयोगात्प्रम-
देत्यन्वर्थनामत्वं भवेत् तथा तास्तेनामाद्यन्नित्यर्थः । पद्यतेरण्यन्ता-
त्कर्त्तरि लुङ्, “चिण् ते पद”इति चिण्प्रत्यये चिणो लुक् । प्रम-
दाभिरिति पाठे सस्वदे स्वदयाञ्चक्रे इत्यर्थः । ‘स्वादनमशनं भक्ष-
णमाहारो भोजनं स्वदन’मिति हलायुधे । स्वादिस्वाद्योरेकार्थत्वाभि-
धानात्कर्मणि लिट् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वात्का-
व्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

लब्धसौरभगुणो मदिराणामङ्गनास्यचषकस्य
च गन्धः ॥ मोदितालिरितरेतरयोगादन्यताम-
भजतातिशयं नु ॥ २४ ॥

लब्धेति । लब्धसौरभगुणो मेलनात्प्राप्तसौरभोत्कर्षः अत एव
मोदितालिः आनन्दितभृङ्गः मदिराणां मद्यानां अङ्गनास्यमेव चषकं
तस्य च गन्धो गन्धगुणः इतरेतरस्य योगान्मिश्रणादन्यतामपूर्वता-
मतिशयं नु तत्रैवोत्कर्षं वा अभजत । यक्षकर्दमादौ घृताक्तकुंकुमादौ
चोभयथा दर्शनादयं संशय इति भावः । अतएव संशयालङ्कारः २४

मानभङ्गपटुना सुरतेच्छां तन्वता प्रथयता दृ-
शि रागम् ॥ लेभिरे सपदि भावयतान्तर्योषितः
प्रणयिनेव मदेन ॥ २५ ॥

मानेति । मानभङ्गपटुना कोपशमनसमर्थेन सुरतेच्छां तन्वता म-
दनोद्दीपकेन दृशि रागमारुण्यं प्रीतिञ्च प्रथयता प्रकाशयता अ-
न्तरन्तःकरणम्भावयता रञ्जयता मदेन प्रणयिनेव योषितः स्त्रियो
लेभिरे प्राप्ताः । रागमिति श्लेषमूलातिशयोक्तिसंकीर्णयमुपमा ॥ २५ ॥

पानधौतनवयावकरागं सुभ्रुवो निभृतचुम्बन-
दक्षाः ॥ प्रेयसामधररागरसेन स्वं किलाधरमु-
पालि ररंजुः ॥ २६ ॥

पानेति । उपालि आल्याः समीपे । समीपार्थेव्ययीऽभावः । 'आली
सखी वयस्या चे'त्यमरः । अतएव निभृतचुम्बनदक्षाः गूढचुम्बनच-
तुराः । सुभ्रुवः पानधौतनवयावकरागं मधुपानक्षालितलाक्षारागं
स्वमधरं प्रेयसामधरेषु यो रागरसस्ताम्बूलरागद्रवस्तेन ररंजुः कि-
ल । अन्यगुणस्यान्यत्राधानमिह रञ्जैरर्थः किलेत्यपरमार्थे तेन
पानधौतरागेषु स्वाधरेषु प्रेयोऽधररागसंक्रमणनाटितकेन सखी-
समक्षमेव प्रियांश्चुम्बनंकारयामासुरित्यर्थः । अत्रागन्तुना रञ्जनेन
सहजचुम्बननिगूहनान्मीलनालङ्कारभेदः 'मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्व-
न्तरनिगूहनमिति लक्षणात् ॥ २६ ॥

अर्पितं रसितवत्यपि नाम ग्राहमन्ययुवतेर्द-
यितेन ॥ उज्झति स्म मदमप्यपिवन्ती वीक्ष्य
मद्यमितरा तु ममाद ॥ २७ ॥

अर्पितमिति दयितेनान्ययुवतेः सपत्न्याः नामग्राहं नाम गृही-
त्वा । 'नामन्यादिशिग्रहो'रिति णमुल् प्रत्ययः । अर्पितन्दत्तं मद्यं र-
सितनती आस्वादितवत्यपि । रसतेरास्वादनार्थात् क्तवतौ 'उगि-
तश्चे'ति ङीप् । काचिदिति शेषः । मदमुज्झति स्म न ममादेत्यर्थः ।
इतरा तु सपत्नी तु मद्यमपिवन्त्यपि वीक्ष्य हृद्वैव ममाद मत्ता । म-
नोनिर्घृतिरेव मदहेतुरिति भावः । अत्र पूर्वार्द्धे रसितवत्यपि न म-
मादेति विशेषोक्तिः । उत्तरार्द्धे त्वपिवन्त्यपि ममादेति विभावना ।
'कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना । तत्सामग्र्यामनुत्प-
त्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते' तयोः सङ्करः ॥ २७ ॥

अन्ययान्यवनितागतचित्तं चित्तनाथमभिशा-
ङ्कितवत्या ॥ पीतभूरिसुरयापि न मेदे निर्वृति-
र्हि मनसो मदहेतुः ॥ २८ ॥

अन्ययेति । चित्तनाथं भर्तारमन्यवनितागतचित्तं सपत्नीसंक्रान्तचेतसमभिशांकितवत्या तस्मिन्नविश्वसत्या अन्यया कयाचित् स्त्रियापीतभूरिसुरयापि न मेदे न मत्तम् । माद्यतेर्भावे लिट् । तथा हि मनसो निर्वृतिर्मदहेतुर्हि । सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः । एषा नवोढा भीरुश्च । अन्यथा साशङ्कायाः पानाघटनादिति ॥ २८ ॥

कोपवत्यनुनयानगृहीत्वा प्रागतो मधुमदाहितमोहा ॥ कोपि । विरहस्वेदितचित्ता कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्ये ॥ २९ ॥

कोपवतीति । प्राक् प्रथमं कोपवती सरोषा अतएवानुनयान् प्रियप्रार्थनान्यगृहीत्वा अनादृत्य । अथो सम्प्रति विरहस्वेदितचित्ता पश्चात्तापतप्ता काचिन्मधुमदेनाहितमोहा कृतचित्तविभ्रमा सती कान्तमेव कोपितमात्मना रोपितं कलयन्ती जानती अनुनिन्ये सापराधाहं क्षमस्वेति प्रार्थितवती । मत्तेषु किन्न सम्भावितमिति भावः । एषा कलहान्तरिता ॥ २९ ॥

कुर्वता कुमुलिताक्षियुगानामङ्गसादमवसादितवाचाम् ॥ ईर्ष्ययेव हरता न्हियमासां तद्रुणः स्वयमकारि मदेन ॥ ३० ॥

कुर्वतेति । मुकुलिताक्षियुगानां अवसादितवाचां कुण्ठितगिरामासां स्त्रीणामङ्गसादमङ्गसादरूपशरीरनिश्चेष्टतां कुर्वता द्वियं हरता मदेन ईर्ष्ययेवेत्युत्प्रेक्षा । तस्याः द्वियो गुणस्तद्रुणः अक्षिनिमीलनवाक्सादाङ्गसादरूपः स्वयमकारि कृतः । द्वीमदयोस्तुल्यानुभाविकत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

गण्डभित्तिषु पुरा सदृशीषु व्याजि नाञ्चितदृशां प्रतिमेन्दुः ॥ पानपाटलितकान्तिषु पश्चाल्लोधनूर्णतिलकाकृतिरासीत् ॥ ३१ ॥

गण्डेति । प्रतिमेन्दुः प्रतिबिम्बचन्द्रः सदृशीषु स्वसमानवर्णासु अञ्चितदृशां सुदृशां गण्डभित्तिषु पुरा मुरापानात्पूर्वं न व्याजि

नाभोदि । तदेकतापत्त्या तद्विविक्ततया न गृहीत इत्यर्थः । अतएव सामान्यालङ्कारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकते'ति लक्षणात् । विपूर्वादञ्जेः कर्मेण लुङ् "आडजादीनामि"त्याडागमः । पश्चात्पानानन्तरम् पानेन पानमदेन पाटलिता पाटलीकृता कान्तिर्यासां तामु गण्डभित्तिषु लोभ्रचूर्णस्य लोभ्रपरागस्य तिलकश्चित्रकम् 'तमालपत्रातिलकचित्रकाणि विशेषकाः । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामि'त्यमरः । तस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य स आसीत् । वैवर्ण्याद्विविक्त एवासीदित्यर्थः । तिलकाकृतिरिति निदर्शना पूर्वोक्तसामान्यसंसृष्टा ॥ ३१ ॥

उद्धतैरिव परस्परसङ्गादीरितान्युभयतः कुचकुम्भैः ॥ योषितामतिमदेन जुघूर्णुर्विभ्रमातिशयपूँषि वपूँषि ॥ ३२ ॥

उद्धतैरिति । उद्धतैः दृप्तैरिव कुचकुम्भैः परस्परसङ्गादन्योऽन्यसंघर्षादुभयत ईरितान्याकृष्टानि तथा विभ्रमातिशयं विलासविशेषं पुष्पान्ति तानि । "नपुंसकस्य झलच"इति नुमागमः । योषितां वपूँषि । पूर्ववन्नुमागमः "सान्तमहतः संयोगस्ये"ति दीर्घः । अतिमदेन जुघूर्णुः भ्रेष्टुः । दृप्तसंघर्षस्तदस्थपीडाकरः । यथा वृषभकलहाद्वत्सपादभङ्ग इति भावः । ॥ ३२ ॥

चारुतावपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ॥ तंपुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसङ्गमभूषः ॥ ३३ ॥

चारुतेति । आसां योषितां वपुश्चारुता सौन्दर्यमभूषयत् । तञ्चारुतां अनूननवयौवनयोगः सम्पूर्णयौवनसम्पत्तिरभूषयत् । तंपुनर्नवयौवनयोगं तु मकरकेतनलक्ष्मीर्मदनसम्पत्तिरभूषयत् । तां मकरकेतनलक्ष्मीर्दायितसङ्गमेव भूषा यस्य स मदोऽभूषयत् । तां मदः तं च दयितसङ्गम इत्यर्थः । प्रक्रमानुसारात्तां मदस्तमपि बल्लभसङ्ग इति प्रयोक्तव्ये विशेषणत्वेन प्रयोगो महाकवीनामनुद्वेगात् । यथा भारवेः प्रयोगः 'शुचिभूषयती'त्यादौ श्लोके 'स नयाङ्गः स च

सिद्धिभूषण'इति वक्तव्ये 'सनयापादितसिद्धिभूषण' इति । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वादेकावली । 'यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात्पूर्वपूर्वप्रतिक्रमात् । विशेषकत्वकथनमसावेकावली मते'ति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

क्षीवतामुपगतास्वनुवेलं तासु रोषपरितोषव-
तीयु ॥ अग्रहीन्तु सशरं धनुरुज्झामास नूज्झि-
तनिषङ्गमनङ्गः ॥ ३४ ॥

क्षीवतामिति । क्षीवतां मत्तताम् । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवा' इत्यमरः । 'क्षीवृ मदे' इत्यस्माद्धातो 'रनुपसर्गात् फुल्लक्षीवरुशोल्हाघाः' इति निष्ठान्तो निपातितः । उपगतासु प्राप्तासु । अत एवानुवेलं प्रतिक्षणं रोषपरितोषवतीषु तासु स्त्रीषु विषये अनङ्गः सशरं धनुरग्रहीन्तु उज्झितनिषङ्गं त्यक्ततूणीरं । यथा तथा उज्झामास नु तत्याज किं । उज्झतेर्लिट् "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ" इत्याम्प्रत्ययः । रुष्टासु धनुरग्रहणं परितुष्टासु त्यागश्च रोषपरितोषाभ्यामुत्प्रेक्ष्यते । अन्यथा रोषानन्तरं परितोषः परितोषानन्तरं रोषश्च न स्यादिति भावः । रोषपरितोषयोर्धनुरग्रहणाग्रहणाभ्यां यथासंख्येनान्वयाद्यथासंख्यालङ्कारभेदः तेनोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥

शङ्कयाऽन्ययुवतौ वनिताभिः प्रत्यभेदि दयितः
स्फुटमेव ॥ न क्षमं भवति तत्त्राविचारे मत्सरे-
ण हतसंवृति चेतः ॥ ३५ ॥

शङ्कयेति । वनिताभिरन्ययुवतौ सपत्न्यां शङ्कया तत्सङ्गशङ्कामात्रेण दयितः स्फुटमेव निश्चितवदेव प्रत्यभेदि सिद्धवत्कृत्वोद्घाटितइत्यर्थः अनुचितोऽयमविमृश्य मित्थाभियोगइति शङ्कां परिहरति । नेति । मत्सरेण वैरेण हता संवृतिर्गोप्यगोपनं यस्य तच्चेतस्तत्त्राविचारे भूतार्थचिन्तायां क्षमं सहिष्णु न भवति मत्सरग्रस्तचेतसामेष स्वभाव इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

आननैर्विचकसे हृषिताभिर्वह्नभानमितनूभि-

रभावि ॥ आर्द्रतां हृदयमाप च रोषो लोल-
ति स्म वचनेषु वधूनाम् ॥ ३६ ॥

आननैरिति । वल्लभानभि वल्लभसमक्षमित्यर्थः । “अभिरभागे”
इति लक्षणार्थकर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । वधूनामाननैर्विचकसे
विकसितम् । भावे लिट् । तनूभिरङ्गैर्हृषिताभिः पुलकिताभिः ।
“हृषेलीमस्वि” तीडागमः । अभावि भूतम् । भावे लुङ् । हृदयञ्जा-
र्द्रतामाप काठिन्यं जहावित्यर्थः । वचनेषु रोषो लोलति चलति
स्म वचनगतो रोषो वक्रतापि निवृत्तेत्यर्थः । अत्र वधूष्वाननविका-
साद्यनेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालङ्कारः । ‘गुणक्रियायौगपद्यं स-
मुच्चय’ इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं प्रेम कार्थ्यमनपेक्ष्य
विकाशि ॥ चाटु चाकृतकसंभ्रममासां कार्म-
णत्वमगमन्नमणेषु ॥ ३७ ॥

रूपमिति । अप्रतिविधानमप्रतियत्नमेव मनोज्ञं स्वभावमुन्दरमि-
त्यर्थः रूपमाकृतिः कार्थ्यं प्रयोजनमनपेक्ष्य विकाशि वर्द्धमानं अ-
नौपाधिकमित्यर्थः । प्रेम अकृतकसम्भ्रममकृत्रिमसंरभं चाटु प्रियव-
वं चासां स्त्रीणां रमणेषु विषये कार्मणत्वं वशीकरणकर्मत्वम् ।

वशक्रिया संवदनं मूलकर्म तु कार्मणमित्यमरः । ‘तद्युक्तात्कर्म-
णोऽण्’ । अगमन् प्राप्तानि । गमेर्लुङ्, चलेरुदादेशः । अत्र रूपादि-
प्वारोप्यमाणस्य कार्मणत्वस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालङ्कारः ३७

एवं मदानुभावं वर्णयित्वा सम्प्रति मुरतकेलिवर्णनं प्रस्तौति ।
तत्र मुरतं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति । बाह्यं च प्रेक्षणभाषणा-
श्लेषगुचुम्बनाद्यनेकभेदभिन्नम् । तत्र दृष्टिविशेषं तावदाह-

लीलयैव सुतनोस्तुलयित्वा गौरवाढ्यमपि
लावणिकेन ॥ मानवश्चनविदा वदनेन क्रीतमेव
हृदयं दयितस्य ॥ ३८ ॥

लीलयेति । लावण्यं कान्तिविशेषोऽस्यास्तीति लावणिकं ला-

वण्यवत् । “अतइनिठनावि”ति ठन्प्रत्यये “ठस्येकः” “यस्येति चे”
 त्यल्लोपे “हलस्तद्धितस्ये”ति यकारलोपः । अन्यत्र तु लवणं प-
 ण्यमस्यास्तीति लावणिको लवणव्यवहारी । लवणाद्वञ् प्रत्ययः ।
 तेन लावणिकेन मानवञ्चनविदा अहङ्कारहरणदक्षेण । अन्यत्र परि-
 माणप्रतारणपदुना । सुतनोः स्त्रियाः वदनेन । कर्त्रा । गौरवाढ्यं
 गाम्भीर्यसम्पन्नमपि । अन्यत्र गुरुत्वयुक्तमपि दयितस्य हृदयं ली-
 लया विलासेनैव तुलयित्वा । अन्यत्रानायासेनैव उन्माय गुर्वपि
 लघुतया मीत्वेत्यर्थः । क्रीतं वशीकृतमेव । अन्यत्र दानेन स्वीकृत-
 मेव । अत्र विशेषणमहिमैव वदने लावणिकत्वस्य हृदये पण्यत्व-
 स्य च प्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः । हृदयस्य प्रतीयमानपण्याभे-
 देन क्रीतत्वोक्तेरलौकिकहृदयावर्जने लौकिकक्रयव्यवहारसमा-
 रोपः ॥ ३८ ॥

स्पर्शभाजि विशदच्छविचारे कल्पिते मृगदृशां
 सुरताय ॥ सन्नतिं दधति पेतुरजस्रं दृष्टयः प्रि-
 यतमे शयने च ॥ ३९ ॥

स्पर्शेति । स्पर्शभाजि सुखस्पर्शं विशदा विमला शुभ्रा च या
 छविः कान्तिस्तया चारौ रम्ये सुरताय कल्पिते रतिसुखदानाय
 सृष्टे विहारयोग्यतया सज्जीकृते च सन्नतिमानुकूल्यं सर्वतः सा-
 म्यं च दधति दधाने प्रियतमे शयने च मृगदृशां दृष्टयोऽजस्रमवि-
 च्छिन्नं पेतुः पतिताः । युगपदुभयावलोकनादभिलाषं व्यञ्जयामा-
 सुरित्यर्थः । अत्र प्रियतमशयनयोः प्रकृतयोरेव धर्मसाम्यादौपम्य-
 प्रतीतिः केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥ ३९ ॥

यूनि रागतरलैरपि तिर्य्यक्पातिभिः श्रुतिगु-
 णेन युतस्य ॥ दीर्घदर्शिभिरकारि वधूनां लंघ-
 नं न नयनैः श्रवणस्य ॥ ४० ॥

यूनीति । रागेण तरलैश्चपलैरपि दर्शनोत्सुकैरपीत्यर्थः । यूनि
 (प्रये) तिर्य्यक्पातिभिस्त्रयया साचि विप्रसारिभिः दीर्घदर्शिभिराय-
 तान्तैः आलोकनव्यापारपरैरित्यर्थः । अन्यत्र रागद्वेषचपलैः अत

एव तिर्य्यक्पातिभिः कुटिलवृत्तिभिरपि दीर्घदर्शिभिरागामिकार्य्य-
ज्ञैरित्यर्थः । बधूनां नयनैः श्रुतिगुणेन शब्दग्रहणपाटवेन युतस्य ।
श्रूयतेऽनेनेति श्रवणं श्रोत्रं तस्य लंघनमतिक्रमो नाकारि न चक्रे ।
कर्णान्ते विश्रान्तमित्यर्थः । अन्यत्र तु श्रुतिः श्रवणं अभ्यास इ-
ति यावत् । सैव गुणस्तेन युतस्य श्रूयत इति श्रवणं शास्त्रं तस्य
लंघनं नाकारि रागद्वेषग्रस्तोऽपि शास्त्रज्ञः कदाचिच्छास्त्रातिक्रमा-
द्विभेतीति भावः । अयं च व्यवहारो नयनेषु रागतरलैरित्यादि-
श्लिष्टविशेषणमहिम्ना गम्यत इति समासोक्तिभेदः इयं च रागदृ-
ष्टिरौत्सुक्यानुभावः ॥ ४० ॥

सकथंच्छुराभिधातुमनांशा सम्मुखान् न च बभू-
व दिदृक्षुः ॥ स्पर्शनेन दयितस्य नतभ्रूरङ्गसंग-
चपलापि चकम्पे ॥ ४१ ॥

संकथेति । नतभूः स्त्री सङ्कथायां सम्भाषणे इच्छुरिच्छावत्यपि ।
'विन्दुरिच्छुरि'त्युप्रत्ययान्तो निपातः । अभिधातुं सम्भाषयितुमनी-
शा अक्षमा बभूव । अप्यर्थश्चशब्दः दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुरपि । दृशेः स-
न्नन्तादुप्रत्ययः । संमुखी अभिमुखी न बभूव । अङ्गसङ्गचपला गात्र-
स्पर्शचपलापि दयितस्य स्पर्शनेन चकम्पे कम्पितवती । एते कम्पा-
दयोलज्जासाध्वसानुभावाः । लज्जाविजितमन्मथेयं मुग्धा ॥ ४१ ॥

अथालिंगनं वर्णयति ।

उत्तरीयविनयात्रपमाणा रुन्धती किल तदी-
क्षणमार्गम् ॥ आवरिष्ट विकटेन विवोदुर्वक्ष-
सैव कुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥

उत्तरीयेति । अन्या स्त्री उत्तरीयविनयात्कुचांशुकाकर्षणात् ।
त्रपमाणा तदीक्षणमार्गं तस्य वोदुः दृष्टिपथं रुन्धती किल आवृ-
ण्वतीव न तु वस्तुत इति किलार्थः । विकटेन विशालेन । 'विश-
ङ्कटं विशालं स्यात्करालं विकटं तथे'ति वैजयन्ती । "सम्प्रोदश्च
कटजि"ति चकाराद्वेः कटच्प्रत्ययः । विवोदुः परिणेतुः वक्षसैव
कुचमण्डलं आवरिष्ट आवृतवती कुचावरणव्याजेनालिंगितवती ।

वृत्रो लुङि तङ् इडागमः । अत्र कुचसंवरणेनालिंगनेच्छानिगूह-
नान्मीलनभेदः । एषा लज्जामन्मथमध्यस्था मध्यमा ॥ ४२ ॥

अंशुकं हृतवता तनुयाद्दुस्वस्तिकापिहितमुग्ध-
कुचाग्रा ॥ भिन्नशंखवलयं परिणेत्रा पर्यरम्भि
रभसादचिरोढा ॥ ४३ ॥

अंशुकमिति । अंशुकमुत्तरीयं हृतवता परिणेत्रा भर्त्रा तन्वोः कु-
शयोः बाह्वोः स्वस्तिको बन्धविशेषः तेनापिहिते आच्छादिते मुग्धे
सुन्दरे कुचाग्रे यस्याः सा तथोक्ता । अचिरोढा नवोढा भिन्नानि
शंखस्य वलयानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा रभसाद्वेगात्पर्यर-
म्भि गाढमाश्लिष्टेत्यर्थः । रभेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । “रभेरशब्दिलो-
रि”ति नुमागमः । एषा तिरोहितमुग्धा ॥ ४३ ॥

सञ्जहार सहसा परिरब्धप्रेयसीषु विरहय्य वि-
रोधम् ॥ संहितं रतिपतिः स्मितभिन्नक्रोधमा-
शु तरुणेषु महेषुम् ॥ ४४ ॥

सञ्जहारेति । तरुणेषु युवसु विरोधं प्रणयकलहं विरहय्य विहाय
रह्यतेः स्वार्थण्यन्तात् क्त्वा तस्य ल्यप् “ल्यपि लघुपूर्वादि”त्यया-
देशः सहसा परिरब्धाः प्रेयस्यो यैस्तेषु परिरब्धप्रेयसीषु आश्लिष्ट-
वधूकेषु सत्सु । “ईयसश्चे”ति कपोऽभावः “ईयसो बहुव्रीहौ प्रति-
षेधो वक्तव्यः” इत्युपसर्जनस्य ह्रस्वनिषेधः । रतिपातिः कामः सं-
हितं प्रागारोपितं महेषुं महान्तं शरं स्मितभिन्नक्रोधं स्वयत्नसाफ-
ल्यात् स्मितेनोज्झितपूर्वरोषं च यथा तथा आशु सञ्जहार । सि-
द्धेऽर्थे साधनानवकाशादित्यर्थः । परिरम्भान्तो यूनां विरह इति
भावः ॥ ४४ ॥

संसमानमुपयन्तारि वध्वाः श्लिष्टवत्युपसपत्नि
रसेन ॥ आत्मनैव रुरुधे कृतिनेव स्वेदसङ्गि
वसनं जघनेन ॥ ४५ ॥

संसमानमिति । उपयन्तारि भर्तारि रसेन रागान्धतयेत्यर्थः ।

उपसपानि सपत्नीसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वम् ।
 श्लिष्टवति आश्लिष्टवति सति स्नंसमानं स्पर्शसुखपारवश्याद्भ्रश्यानं
 तथापि स्वेदसांगि स्वेदेन सात्त्विकेन सक्तं बध्वा वसनं कृतिना कु-
 शलेन स्वस्येदं लाघवमिति जानतेवेत्यर्थः । जघनेन । कर्त्रा । आ-
 त्मनैव स्वयमेव रुरुधे रुद्धम् । सा तु न वेत्तीति भावः । स्वेदहे-
 तुकस्य वसनरोधस्य स्वलाघवज्ञानहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४४ ॥

पीडिते पुर उरःप्रतिपेषं भर्त्तरि स्तनयुगेन यु-
 वत्याः ॥ स्पष्टमेव दलतः प्रतिनार्यास्तन्मय-
 त्वमभवद्द्वयस्य ॥ ४६ ॥

पीडितइति । युवत्याः युवतेः स्तनयुगेन भर्त्तरि प्रतिनार्याः पु-
 रोऽग्रे समक्षमेव उरः प्रतिपिप्य उरःप्रतिपेषं । “परिक्लिश्यमाने
 चे”ति णमुल् “कृन्मेजन्तः”इत्यव्ययसंज्ञा । वक्षः प्रतिपीडयेत्यर्थः ।
 पीडिते सति दलत ईर्ष्या दीर्घ्यमाणस्य प्रतिनार्याः सपत्न्याः
 हृदयस्य तन्मयत्वं भर्तृतादात्म्यं स्पष्टमभवदेव । अन्यथा कथम-
 न्यपीडनादन्यदलनमिति भावः । अतएवेयमसङ्गत्यलङ्कारोपजीवि-
 नी तन्मयत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः, ‘कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादस-
 ङ्गतिः’ ॥ ४६ ॥

दीपितस्मरमुरस्युपपीडं वल्लभे घनमभिष्वज-
 माने ॥ वक्रतां न ययतुः कुचकुम्भौ सुभ्रुवः क-
 ठिनतातिशयेन ॥ ४७ ॥

दीपितेति । वल्लभे दीपितस्मरं उद्दीपितकामं यथा तथा उरस्यु-
 पपीडं । उरस्युपपीड्य “सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्ष”इति णमुल् ।
 “तत्पुरुषे कृति बहुलमि”त्यलुक् । घनङ्गाढमभिष्वजमाने परिरं-
 भमाणे सति । ‘परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेषउपगूहन’मित्यमरः । सु-
 भ्रुवः कुचकुम्भौ कठिनतातिशयेन वक्रतांपरिमण्डलतां न ययतुर्न
 प्राप्तौ । अत्र गाढालिङ्गनात्कुचकुम्भयोर्वक्रत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धो-
 केरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४७ ॥

सम्प्रवेष्टुमिव योषित ईषुः श्लिष्यतां हृदयमि-
ष्टतमानाम् ॥ आत्मनः सततमेव तदन्तर्वर्ति-
नो न खलु नूनमजानन् ॥ ४८ ॥

सम्प्रवेष्टुमिति । योषितः श्लिष्यतामालिङ्गतामिष्टतमानां हृदयं
संप्रवेष्टुमीषुरिच्छन्ति स्मेव इति गाढालिङ्गनानिमित्ता क्रियास्वरूपो-
त्प्रेक्षा गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा वा विवक्षाभेदात् । अत एवात्मनः स्वान्स-
ततमेव तदन्तर्वर्त्तिनस्तेषामिष्टतमानां अन्तर्हृदयेष्वेव स्थितान्ना-
जानन्नूनं । अन्यथा कथं पुनः प्रवेशेच्छेति भावः । इयमज्ञानोत्प्रे-
क्षा पूर्वोत्प्रेक्षासापेक्षेति सजातीयसङ्करः ॥ ४८ ॥

स्नेहनिर्भरमधत्त वधूनामार्द्रतां वपुरसंशयम-
न्तः ॥ यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्रकोपमम्बु
ववृषे यदनेन ॥ ४९ ॥

स्नेहेति । स्नेहनिर्भरं प्रेमरसपूर्णं तैलादिकद्रवद्रव्यपूर्णं च । ‘स्ने-
होऽस्त्री द्रवहार्दयोरिति’ वैजयन्ती । अत एव वधूनां वपुरन्तरार्द्रतां
द्रवत्वमधत्त । स्नेहद्रव्यसम्पूर्णमन्तरार्द्रं भवतीति भावः । असंशयं
संशयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । कुतो यद्यस्माद्यूनि पुंसि-
गाढं परिरम्भत इति परिरम्भिणि गाढाश्लेषिणि सति अनेन व-
पुषा । कर्त्रा । वस्त्रं कोपयित्वा परिषिच्य वस्त्रकोपम् । क्रुधातो-
र्ण्यन्ता‘दत्तिर्ही’त्यादिना पुगागमे “चेले क्रोपेरि”ति णमुल् । अ-
म्बु ववृषे । वृषेः कर्मणि लिट् । अन्तरार्द्रस्य निष्पीडनाद्बहिरम्बु-
स्त्रावसम्भवात् तन्निमिचेयमन्तरार्द्रत्वोत्प्रेक्षा प्रियाङ्गसङ्गताः स्वि-
न्ना इति सात्विकोदयोक्तिः ॥ ४९ ॥

न स्म माति वपुषः प्रमदानामन्तरिष्टतमस-
ङ्गमजन्मा ॥ यद्वहुर्वहिरवाप्य विकाशं व्यान-
शे तनुरुहाण्यपि हर्षः ॥ ५० ॥

न स्मेति । प्रमदानामिष्टतमसङ्गेन जन्म यस्य सः । जन्माद्यु-
त्तरपदत्वाद्वाधिकरणबहुव्रीहिरिति वामनः । बहुर्विपुलः । ‘विपुलाने-

कयोर्बहुरिति वैजयन्ती । हर्षो वपुषोऽन्तर्न माति स्म अत्युद्रेका-
न्नान्तः सस्मित इत्युत्प्रेक्षा । कुतः । यद्यस्माद्बहिर्वपुषो बहिर्विका-
शं वृद्धिमवाप्य तनुरुहाणि रोमाण्यपि व्यानशे व्याप । कर्त्तरि-
लिट् । 'अश्रोतेश्चे'ति नुडागमः । अत्र बहिर्विकाशननिमित्तकान्तर-
ऽमानोत्प्रेक्षा आनन्दरोमाञ्चयोः श्लेषमूलाभेदाध्यवसायातिशयो-
क्त्यनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ५० ॥

यत् प्रियव्यतिकराद्वनितानामङ्गजेन पुलकेन
बभूवे ॥ प्रापि तेन भृशमुच्छ्वसिताभिर्नीविभिः
सपदि बन्धनमोक्षः ॥ ५१ ॥

यदिति । वनितानां स्त्रीणां प्रियस्य भर्तुर्व्यतिकरात्सम्पर्कात्स-
ङ्गमाच्चाङ्गजेनाङ्गव्यापिना पुत्रेण च पुलकेन बभूवे भूतमिति यत् ।
भावे लिट् । तेन पुलकोदयेन पुत्रोदयेन च भृशमुच्छ्वसिताभिरु-
च्छिन्नाभिर्मोक्षाशया आश्वसिताभिश्च नीविभिः लक्षणया काटिवस्त्रै-
अन्यथा बन्धनशब्देन पौनरुक्त्यात् । सपदि बन्धनमोक्षो ग्रन्थिभे-
दो निगडमोचनं च प्रापि प्राप्तः । कर्मणे लुङ् । अभ्युदयेषु राजा-
नो बद्धान् मोचयन्तीति भावः । अत्र प्रकृतपुलकनीविगताङ्गज-
त्वोच्छ्वसितत्वादिविशेषणसाम्याद्बन्धनमोक्षणसम्बन्धाच्च अप्रकृत-
पुत्रकारागतिप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ५१ ॥

अथ चुम्बनक्रीडां वर्णयति-

ह्रीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवदुजेष्ववकृ-
ष्य ॥ अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योषितो मुकु-
लितः क्षमधासीत् ॥ ५२ ॥

ह्रीति । परिरम्भे आलिङ्गने ह्रीरेव भरस्तस्मादवनतं भारा-
क्रान्तं नमतीति भावः । अर्पितं स्वमुखे निहितमोष्ठ एव दलं पद्मं
यस्य तद्योषित आननमेव पद्मं रागवान् रागी अवदुजेषु चरमशि-
रोरुद्धेषु । 'अवदुर्घाटा कृकाटिके'त्यमरः । अवकृष्य अवदुजाकर्ष-
णेनोन्नम्येत्यर्थः । मुकुलिताक्षं निमीलितनेत्रं यथा तथा । " बहु-
ब्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षजि"ति षच् प्रत्ययः । अधासीत् प-

पौ । धेठो लुङ्, 'आदेच' इत्यात्वं, "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इती-
डागमः । अत्राननोष्ठस्य पद्मदलत्वरूपणात्तत्रानुरागिणो मधुपत्वं च
गम्यते इत्येकदेशविवर्ति रूपाकम् ॥ ५२ ॥

पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बम-
भीष्टे ॥ पर्यंकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोल-
वलयेन करेण ॥ ५३ ॥

पल्लवेति । पल्लवेन उपमित्या सादृश्येन यत्साम्यं तेन सपक्षं उ-
भयोरापि पल्लवैकोपमानत्वसाधर्म्यात्सुहृद्भूतं अधरो बिम्बमिव तद-
धरबिम्बं अभीष्टे प्रियतमे दष्टवति सति सह रुजा सरूक् । 'ते-
न सहे'ति बहुव्रीहिः 'सहस्य सः' इति सः । तेन सरुजेव सव्यथेने-
व । 'स्त्री रुग्जा चोपताप' इत्यमरः । ताराण्युच्चैः क्रोशन्ति कुतः
लोलानि चलानि वलयानि कङ्कणानि यस्य तेन तरुण्याः करेण
पर्यंकूजि परिकूजितम् । भावे लुङ् । सुहृदुःखादुःखायन्ते सुहृद इ-
ति भावः । अत्र कङ्कणद्वारकस्य करकूजनस्य विधूननहेतुकस्य स-
रुजेवेति रुग्धेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ५३ ॥

केनचिन्मधुरमुल्लवणरागं बाष्पतप्तमधिकं विर-
हेषु ॥ ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्तं सुभ्रुवः सरस-
मक्षि चुचुम्बे ॥ ५४ ॥

केनचिदिति । केनचिद्रागिणा मधुरं रसवन्तमुल्लवणरागमतिर-
क्तं तथापि विरहेष्वधिकं बाष्पेण विरहोष्मणा तप्तं सुभ्रुव ओष्ठप-
ल्लवमपास्य सरसं सान्द्रशीतं अक्षि चुचुम्बे चुम्बितम् । अत्र तप्त-
त्वरसत्वयोर्विशेषणगत्याधरत्यागाक्षिचुम्बनहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयं सा-
पेक्षत्वात्संकीर्यते ॥ ५४ ॥

एवं बाह्यसुरतमुक्त्वाभ्यन्तरसुरतवर्णनं प्रस्तौति-

रेचितम्परिजनेन महीयः केवलाभिरतदम्पाति
धाम ॥ साम्यमाप कमलासखविष्वक्सेनसे-
वितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥

रेचितमित्यादि । परिजनेन रेचितं रिक्तीकृतम् । अत एव के-
वलावेकाकिनावभिरतौ दम्पती जायापती यस्मिन् तत् । 'दम्पती
जम्पती जायापती भार्यापती समावित्यमरः । राजदन्तादिषु जाया-
शब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च विकल्पान्निपातितः । महीयो महीतरं घाम
केलिगृहं कमलासखेन लक्ष्मीभर्त्रा विष्वक्सेनेन जनार्दनेन विष्णुना
सेवितस्याधिष्ठितस्य युगान्तपयोधेः साम्यमापेत्युपमालंकारः । यु-
गान्तविशेषणं विविक्ताद्योतनार्थं । एतेनेच्छाविहारतोक्ता ॥ ५५ ॥

अथ विश्रम्भविहाराण्येवाह—

आवृतान्यपि निरन्तरमुच्चैर्योषितामुरासिजद्वि-
तयेन॥ रागिणामितइतो विमृशद्भिः पाणिभि-
र्जगृहिरे हृदयानि ॥ ५६ ॥

आवृतानीति । उच्चैरुन्नतेनोरसिजद्वितयेन निरन्तरं नीरन्ध्रमावृतानि
संवृतान्यपि योषितां हृदयानि वक्षांसि चेतांसि च इतइतो विमृशद्भि-
रितस्ततः परासृशद्भिः रागिणां पाणिभिर्जगृहिरे गृहीतानि । निगूढं
वस्तु हस्तपरामर्शाल्लभ्यत इति एकत्र भावः । अन्यत्र रुच्छलब्धः
प्रियकरस्पर्शस्तासां हृदयग्राह्योऽभूदिति भावः । नैरन्तर्येण प्रतिवधतो-
रपि कुचयोः कथञ्चिदन्तरं सम्पाद्य हृदयानि स्पृष्टान्येवेति वाक्या-
र्थः । अत्र द्वितयानामपि हृदयानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ५६ ॥

कामिनामसकलानि विभुग्नैः स्वेदवारिमृदुभिः
करजाग्रैः ॥ अक्रियन्त कठिनेषु कथञ्चित्कामि-
नीकुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥

कामिनामिति । स्वेदवारिणा सात्विकेनाकुलीस्वेदेन मृदुभिः
कोमलतां गतैरत एव विभुग्नैर्विनम्रैः कामिनां करजाग्रैः नखाग्रैः
कठिनेषु कामिनीकुचतटेषु असकलान्यसमग्राणि पदानि क्षतानि
कथञ्चिदक्रियन्त कृतानि । कठिनेषु मृदूनां पदलाभो दुःसम्पाद्य इ-
ति भावः । नखक्रिया प्रवृत्तेत्यर्थः । अत्र कुचानामीदृक्काठिन्यास-
म्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५७ ॥

सोष्मणः स्तनशिलाशिखराग्रादात्तघर्मसलिलै-
स्तुरुणानाम् ॥ उच्छ्वसत्कमलचारुषु हस्तै-
र्निम्ननाभिसरसीषु निपेते ॥ ५८ ॥

सोष्मण इति । सोष्मणो यौवनोष्मयुक्तात् स्तनावेव शिलाशि-
खरे तयोरग्रादुपरिभागादात्तघर्मसलिलैरुष्णदेशविहारात् प्राप्तस्वेद-
स्तरुणानां हस्तरुच्छ्वसत्कमलवद्विकचकमलैश्च चारुषु निम्ननाभिष्वे-
व सरसीषु निपेते निपतितम् । ऊष्मस्विन्नानां कुतश्चित् उन्नता-
त्ययसि पातो युक्त इति भावः । प्रथमं कुचौ स्पृष्ट्वा ततो नाभिदेशमस्पृ-
शन्नित्यर्थः । अत्र कुचयोः शिलाशिखरत्वेन नाभीनां सरसीत्वेन
च रूपणाद्वस्तानां आपातिपुरुषत्वरूपणं गम्यतइति एकदेशविवाचि-
रूपकम् ॥ ५८ ॥

आमृशद्भिरभितो वलिवीचीर्लोलमानवितता-
कुलिहस्तैः ॥ सुभ्रुवामनुभवात्प्रतिपेदे मुष्टिमे-
यमिति मध्यमभाष्टैः ॥ ५९ ॥

आमृशद्भिरिति । वलयो वीचय इव वलिवीचीरभित आमृशद्भिः
लोलमानाश्चलनशीलाः । “ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानाशि”ति
चानश् प्रत्ययः । न तु शानच् , लोलतेः परस्मैपदित्वात् । अत एव
लोलमानादयश्चानश् इति वामनः । लोलमाना वितताः प्रसारिता-
श्चाङ्गुलयो येषान्ते तथाविधा इस्ता येषां तैरभीष्टैः प्रियतमैः सु-
भ्रुवो मध्यं मुष्टिमेयमिति मुष्ट्या मातुं शक्यमिति अनुभवात्प्रत्य-
क्षेण मुष्ट्या मानं कृत्वैव प्रतिपेदे प्रतिबुद्धं । न तु प्रसिद्धिमात्रादि-
ति भावः । अमुष्टिमेयस्य मुष्टिमेयत्वोक्तेरतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः
॥ ५९ ॥

प्राप्य नाभिनदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसन-
ग्रहणाय ॥ औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री बल-
भस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ ६० ॥

प्राप्येति । नाभिरेव नदो हृद इति रूपकं तत्र मज्जनं प्राप्या-

शु निवसनग्रहणाय वस्त्राकर्षणायेत्यर्थः । स्नातस्य वस्त्रग्रहणं युक्तमिति भावः । प्रस्थितं प्रवृत्तम् । उवनीवि नीविसमीपे प्रायेण तत्र भवमौपनीविकं तत्र व्यापृतमित्यर्थः । “ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ” । इति ठक् । वल्लभस्य करं स्त्री आत्मकराभ्यां अरुन्ध किल रोधं नाटितवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

कामिनः कृतरतोत्सवकालक्षेपमाकुलवधूकरसङ्गिः॥ मेखलागुणविलग्नमसूयां दीर्घसूत्रमकरोत्परिधानम् ॥ ६१ ॥

कामिनइति । आकुले प्रियकरनिवारणव्यग्रे वधूकरे सङ्गि सक्तं मेखलैव गुणस्तत्र विलग्नं दीर्घसूत्रं आतततन्तुकं अत्यायतत्वात् बहुधा वेष्टितमित्यर्थः । चिरक्रियञ्च । ‘ दीर्घसूत्रश्चिरक्रिय ’ इत्यमरः । एवं कृतो रतस्यैवोत्सवस्य कालक्षेपः कालविलम्बो येन तत्परिधानमर्थोऽशुकं कामिनोऽसूयामकरोत् । इच्छाविधातादीर्घ्या जनयामासेत्यर्थः । अत्र करसङ्गादिपदार्थानां विशेषणगत्या असूयाहेतुत्वादानेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ६१ ॥

अम्बरं विनयतः प्रियप्राणेर्योषितश्च करयोः कलहस्य ॥ वारणामिव विधातुमभीक्ष्णं कक्ष्यया च वलयैश्च शिशिञ्जे ॥ ६२ ॥

अम्बरमिति । अम्बरं विनयतोऽपसारयतः प्रियप्राणेर्योषितः करयोश्च तस्मिन् रोधकयोरिति भावः । कलहस्य वारणां विधातुं निरावरणं कर्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । कक्ष्यया कांच्या । ‘ कक्ष्या कक्षे वरत्रायां कांच्यां गेहप्रकोष्ठयोरिति विश्वः । कक्षयेति क्षान्तपाठेतु ‘ कक्षो ग्रहणिकाकाञ्चीप्रकोष्ठगजरज्जुष्विति क्षान्तेषु विश्वः । वलयैः कङ्कुणैश्च अभीक्ष्णं शिशिञ्जे चुक्रुशे । भावे लिट् । ‘ भूषणानां तु शिञ्जितामि ’त्यमरः । द्वयोः कलहायमानयोः पार्श्वस्थाः साक्रोशं निवारयन्तीति भावः । शिञ्जतिरयं तालव्यादिर्न दन्त्यादिः । योषेव शिञ्जे इति श्रुतेः ॥ ६२ ॥

ग्रन्थिमुद्धयितुं हृदयेऽशे वाससः स्पृशति मा-

नधनायाः॥ भ्रूयुगेण सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च
सममेव विभेदः ॥ ६३ ॥

ग्रन्थिमिति । हृदयेशे प्रिये वाससो ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं विस्त्रंस-
यितुं । ग्रथयतेश्चौरादिकात्तुमुन् । स्पृशति सति मानधनाया मान-
वत्याः कामिन्या इति शेषः । भ्रूयुगेण रोमभिश्च । “कर्त्तरि तृतीये”
ति तृतीया । सपदि समं युगपदेव विभेदो भङ्गो हर्षश्च प्रतिपेदे प्रा-
प्तः । अत्र मानवत्वात्कामिनीनीविस्पर्शेषु युगपदमर्षहर्षयोरुदयात्तद-
नुभावयोरपि युगपदाविर्भाव इति भावः । अत्र भ्रूभङ्गरोमाञ्चक्रिय-
योः समुच्चयात् समुच्चयभेदः । स च विभेद इति श्लेषप्रतिभोत्थापि-
ताभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति सङ्करः ॥ ६३ ॥

आशु लंघितवतीष्टकराग्रे नीविमर्धमुकुलीकृत-
दृष्टया ॥ रक्तवैणिकहताधरतन्त्रीमण्डलकाणि-
तचारु चुकूजे ॥ ६४ ॥

आश्विति । इष्टस्य प्रियस्य कराग्रे नीविं वस्त्रग्रन्थि आशु ह-
ठात् लंघितवति अतिक्रान्तवति ऊरुमूलं गते सतीत्यर्थः । अर्द्धमु-
कुलीकृतदृष्टया सुखपारवश्यादर्द्धनिमीलिताक्ष्या स्त्रिया रक्तो रक्त-
कण्ठः स्वयं गानकुशलः वीणा शिल्पमस्य वैणिको वीणावाद्यनिपु-
णः । “शिल्पमि”ति ठक् । रक्तेन वैणिकेन यन्त्रगानकुशलेन हतं
वादितं यदधरं तन्त्रीणां मण्डलं समूहः बहुतन्त्रीकस्वरमण्डलादि-
भेदः तस्य कणितामिव चारु यथा तथा चुकूजे कूजितम् । भावे
लिट् । अधरग्रहणं तन्त्रीमाधुर्यातिशयात् । स्पर्शसुखातिरेकार्थं त-
न्त्रीकण्ठस्वरव्यतिकरमनोहरः कोऽपि रससर्वस्वभूतः कण्ठकूजित-
विशेषः कृत इत्यर्थः । अतएव रक्तवैणिकहतोति विशेषणं । कणि-
तचार्विति उपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥

आयताङ्गुलिरभूदतिरिक्तः सुभ्रुवां क्राशिमशा-
लिनि मध्ये ॥ श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलासु स्प-
र्शमाप सकलेन तलेन ॥ ६५॥

आयतेति । आयताः अंगुलयो यस्य स प्रियकरः कशस्य भावः
 कशिमा काश्यम् । “पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा” इतोमनिच् “रक्तो
 हलादेर्लघोरिति रेफादेशः । तेन शालते शोभते तस्मिन् सुभ्रुवां
 मध्ये ऽतिरिक्तोऽधिकोऽभूत् । मध्यस्यातिकाश्यादस्यैकदेशोऽभूदित्यर्थः ।
 पृथुलासु श्रोणिषु कटिषु । ‘वाहिश्चिश्चुयुद्रुग्ले’ति सूत्रेण श्रु-
 धातोः निप्रत्ययः । सकलेन कृत्स्नेन तलेन स्पर्शमाप अन्तर्भागेन क्रमेण
 श्रोणिमस्पृशदित्यर्थः । अतएव मध्यातिरेकोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

चक्रुरेव ललनोरुषु राजीः स्पर्शलोभवशालो-
 लकराणाम् ॥ कामिनामनिभृतान्यापि रम्भा-
 स्तम्भकोमलतलेषु नखानि ॥ ६६ ॥

चक्रुरेवेति । स्पर्शलोभवशेनोरुस्पर्शतृष्णापारतन्त्र्येण लोलकरा-
 णां चपलपाणीनां कामिनामनिभृतान्यनर्पितान्यापि नखानि कररु-
 द्धाः । ‘पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियामि’ त्यमरः ।
 रम्भास्तम्भकोमलतलेषु कदलीप्रकाण्डपेलवस्वरूपेषु ललनानामूरुषु
 राजीः रेखाश्चक्रुरेव । ऊरुपरामर्शान्तरीयनखस्पर्शमात्रादेव रेखा
 जाता इत्यर्थः । अत्र कोमलतायाः विशेषणगत्या राजीकरणहेतुत्वा-
 त्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६६ ॥

ऊरुमूलचपलेक्षणमघ्न्यैर्वतंसकुसुमैः प्रियमे-
 ताः ॥ चाकिरे सपदि तानि यथार्थं मन्मथस्य
 कुसुमायुधनाम ॥ ६७ ॥

ऊर्विति । एताः स्त्रियः ऊरुमूले चपलेक्षणं लोलचक्षुषं प्रियं यै-
 र्वतंसकुसुमैः कर्णावतंसपुष्पैः । ‘वाष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपस-
 गर्ग्योरिति त्यकारलोपः । अघ्नन् अताडयन् । हन्तेर्लङ् । ‘गमहने’त्या-
 दिना उपधालोपः ‘हो हन्तेरिति कुत्वम् । तानि वतंसकुसुमानि । म-
 नो मथ्नातीति मन्मथः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्य मन्मथस्य ।
 कुसुममायुधं यस्येति कुसुमायुध इति यन्नाम तद्यथार्थञ्चाकिरे चक्रुः ।
 तदा तेषां तत्कार्यकारित्वादिति भावः । अत्र वतंसेष्वारोप्यमाणस्य
 मन्मथायुधत्वस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालङ्कारः ॥ ६७ ॥

धैर्यमुल्बणमनोभवभावा वामताश्च वपुरर्दिप-
तवत्यः ॥ व्रीडितं ललितसौरतधाष्टर्यास्तेनिरेऽ-
भिरुचितेषु तरुण्यः ॥ ६८ ॥

धैर्यमिति । तरुण्यः रमण्यः उल्बण उद्रिक्तो मनोभवभावो र-
तिरागो यासां ता अपि अभिरुचितेषु प्रियेषु धैर्यमौदासीन्यं ते-
निरे । वपुः स्वाङ्गमर्पितवत्यो यथेष्टकरणाय दत्तवत्योऽपि वामतां
वक्रतां च तेनिरे । ललितं मनोहरं सुरतं सुरतसम्बन्धि धा-
ष्टर्यं प्रागल्भ्यं यासां तास्तथापि व्रीडितं व्रीडां तेनिरे । इह स्त्री-
णां रहसि रागांगार्पणधाष्टर्यादिगुणा अप्यागन्तुकतया सहजधै-
र्यवक्रताव्रीडितैः पुनः पुनः प्रतिबध्यन्त एवेति भावः । अत्र रा-
गादीनां धैर्यादिभिः सह समावेशविरोधस्य सहजागन्तुकाभ्यामा-
भासीकरणाद्विरोधाभासोऽलंकारः, धैर्यादिगुणसमुच्चयात्समुच्चया-
लङ्कारश्चेति संकरः ॥ ६८ ॥

पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुर-
स्मितगर्भाः ॥ कामिनःस्म कुरुते करभोरुर्हा-
रि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥ ६९ ॥

पाणीति । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरि'त्यमरः ।
करभ इव ऊरुर्यस्याः सा करभोरुः स्त्री । "ऊरुतरपदादौपम्ये"
इत्यङ्प्रत्ययः । अविरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथं यथा त-
था कामिनः पाणिरोधं नीविमोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणेनिवारणं
कुरुते स्म । तथा मधुरं मनोहरं स्मितं गर्भं अन्तर्वर्ति यासु ता म-
न्दहासमिश्राः भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरुते स्म । तथा सुखेऽपि अधर-
पीडनादौ सुखातिरेके सत्यपि हारि मनोहारि शुष्करुदितमनश्रु-
त्वादनाद्रि कृत्रिमरोदनं च कुरुते स्म । स्त्रीणामेष स्वभावो यदि-
ष्टमप्यनिष्टतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखमुपभुञ्जत इत्यर्थः । अत्र
सुखेऽपि दुःखवदुपचारात्कुट्टमिताख्योऽनुभावो द्रष्टव्यः । "केशा-
धरादिग्रहणे मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव बहिः कुप्येद्यत्र कुट्ट-
मितं हि तादि"ति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

वारणार्थपदगद्गदवाचामीर्ष्यया मुहुःपत्रपया
च ॥ कुर्वते स्म सुदृशामनुकूलं प्रातिकूलिक-
तयैव युवानः ॥ ७० ॥

वारणार्थेति । ईर्ष्यया अतिपीडनासहिष्णुतया अपत्रपया च र-
हस्यप्रकाशनवैलक्ष्येण च मुहुर्वारणार्थपदेषु मामेत्यादिनिषेधवाच-
कशब्दप्रयोगेषु गद्गदवाचां स्खलद्विरां सुदृशां प्रतिकूलं वर्तन्त इति
प्रातिकूलिकाः प्रतिकूलचारिणः । “तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूल-
मि”ति ठक् । तत्तया प्रातिकूलिकतयैव प्रतिकूलाचरणेनैव युवानो-
ऽनुकूलमिष्टं कुर्वते स्म । कृत्रिमनिवारणायत्प्रतिकूलमिवाचरितमधर-
पीडनादिकं तत्तासामिष्टत्वादनुकूलमेवेति प्रतिकूलाचरणमेवानुकूलं
भवतीत्यर्थः । अत एव प्रतिकूलमप्यनुकूलमिति विरोधाभासोऽ-
लंकारः ॥ ७० ॥

अन्यकालपरिहार्यमजस्रं तद्व्येन विदधे द्वय-
मेव ॥ धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभिर्निर्दयत्वमित-
रैरबलासु ॥ ७१ ॥

अन्येति । अजस्रं नित्यं अन्यकालपरिहार्यं सुरतेतरकाले त्या-
ज्यं तद्व्यं । कर्म । द्वयेन । कर्त्रा । विदधे विहितमेव । घात्रः कर्मणि
लिट् । एतदेव व्यनाक्ति । रहसि ताभिरबलाभिर्भर्तृषु विषये धृष्टता
विदधे । इतरैर्भर्तृभिरबलासु स्त्रीषु निर्दयत्वं च विदधे । अन्यदा
यथा पुंसां स्त्रीषु दया तासां तेष्वप्रागल्भ्यमलंकारस्तद्वत्सुरतेषु त-
द्विरुद्धमेवालङ्कार इति भावः । अत्र स्त्रीपुंसधाष्ट्यनिर्दयत्वयोः प्र-
कृतयोर्विधानक्रियायौगपद्यं गम्यत इति तुल्ययोगिताभेदः ॥ ७१ ॥

बाहुपीडनकचग्रहणाभ्यामाहतेन नखदन्तनि-
पातैः ॥ बोधितस्तनुशयस्तरुणीनामुन्मिमिल
विशदं विषमेषुः ॥ ७२ ॥

बाह्विति । तरुणीनां तनौ शेते इति तनुशयः तनुषु सुप्तः । “अधि-
करणे शेतेरि”त्यच् प्रत्ययः । विषमेषुः कामः बाहुपीडनं निर्दयाश्ले-

षः कचग्रहणं केशाकर्षणन्ताभ्यामाहतेन मुष्टिघातेन । “नपुंसके भावे क्तः” नखानान्दन्तानाञ्च निपातैः क्षतैश्च बोधितः सन् विशदं निर्जाड्यं यथा तथा उन्मिमील उद्बुद्धः सर्वमेतत्कामस्योद्दीपकमासीदित्यर्थः । अत्र प्रकृतविषयेषु विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतसुप्तप्रबुद्धपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । एवमेव प्रबोध्यते खलु निद्रालुरित्यलौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः ॥ ७२ ॥

कान्तया सपदि कोप्युपगूढः प्रौढपाणिरपनेतु-
मियेष ॥ संहतस्तनतिरस्कृतदृष्टिर्भ्रष्टमेव न
दुकूलमपश्यत् ॥ ७३ ॥

कान्तयेति । कान्तया सपदि वस्त्राकर्षणक्षण एवोपगूढ आश्लिष्टः कोऽपि युवा कामी प्रौढपाणिर्व्यग्रहस्तः सन् अपनेतुं दुकूलमाक्रष्टुमियेष । संहताभ्यां निरन्तरश्लिष्टाभ्यां स्तनाभ्यां तिरस्कृतदृष्टिस्तिरोहिताक्षः सन् भ्रष्टमेव प्रागेव स्रस्तं दुकूलं नापश्यत् । अत्र दृष्टितिरस्कारस्य विशेषणगत्या अदर्शनहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तच्च दृष्टेः स्तनतिरस्कारासम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपातिशयोक्त्युत्थापितामिति संकरः । तेन च कुचयोर्लोकोत्तरसौन्दर्यं व्यज्यत इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७३ ॥

आहतं कुचतटेन तरुण्याः साधु सोढममुनेति
पपात ॥ न्रुट्यतः प्रियतमोरसि हारात्पुष्पवृ-
ष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः ॥ ७४ ॥

आहतमिति । तरुण्याः सम्बन्धिना कुचतटेनाहतमाहतिरमुना उरसा साधु सोढमिति हेतोस्तुव्यतः शीर्यमाणाद्द्वारान्मौक्तिकवृष्टिः पुष्पवृष्टिरिव प्रियतमोरसि पपात इत्युत्प्रेक्षा । विक्रान्तः पूज्यते पुष्पवृष्टयेति प्रसिद्धिः ॥ ७४ ॥

सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः स्निग्धमुक्तमल-
मर्थवचांसि ॥ हासभूषणरवाश्च रमण्याः कामसू-
त्रपदतामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

सीत्कृतानीति । तरुण्याः सीत्कृतानि सीत्काराः दन्तनिष्पी-
डनायां सीरिति शब्दप्रयोगः मणितं रतिकाले स्त्रीणां कण्ठकू-
जितविशेषः । 'मणितं रतिकूजितमित्यभिधानात् । करुणोक्तिः त्रा-
यस्वेत्यादिदीनोक्तिः । स्निग्धं स्नेहार्द्रमुक्तमुक्तिः त्वं मे प्राणा इति
प्रियवाद इत्यर्थः । अलमर्थानि निषेधार्थानि वचांसि मा मेत्यादि-
निवारणवचनानि हासानां भूषणानां च रवाः स्वनाश्च कामसूत्र-
स्य वात्स्यायनादिकामतन्त्रप्रतिपादकशास्त्रस्य पदतां पद्यत इति
पदमर्थः प्रमेयलक्षणमिति यावत् । तत्तामुपजग्मुः इति गम्योत्प्रेक्षा ।
यद्वा कामेनैव कृतं सूत्रं तस्य पदानि सुषिडन्तशब्दरूपाणि तस्य
शास्त्रस्यैतान्येव पदानि तत्तामुपजग्मुरित्युत्प्रेक्षैव ॥ ७१ ॥

उद्धतैर्निभूतमेकमनेकैश्छेदवन्मृगदृशामविरा-
मैः ॥ श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्चीनूपुरध्व-
निभिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥

उद्धतैरिति । निभूतमनुद्धतं सूक्ष्ममित्यर्थः । एकमेकाकि छेदव-
त् विच्छेदयुक्तम् । मृगदृशां मणितं रतिकूजितं उद्धतैः स्थूलैरनेकै-
र्बहुभिरविरामैरविच्छेदैः कलैरव्यक्तमधुरैः काञ्चीनां नूपुराणां च
ध्वनिभिरक्षतमतिरस्कृतमेव श्रूयते स्म श्रुतं । मणितस्य तिरोधाय-
कशब्दान्तरसद्भावेऽपि ताद्रूप्यानापत्तेरतद्गुणालङ्कारः । “सहिते चे-
दतद्रूपस्वीकारः स्यादतद्गुण” इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

ईदृशस्य भवतः कथमेतल्लाघवं मुहुरतीव रते-
षु ॥ क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्यां काञ्चिदाम जघ-
नस्य महत्त्वम् ॥ ७७ ॥

ईदृशस्येति । रतेषु उर्व्यां क्षिप्तं रतिसम्भ्रमात्पतितं आयतं दी-
र्घभूतं काञ्चिदाम रसनागुणः । कर्तुं । ईदृशस्येति काञ्चिदाम्नः
स्वायामदृष्टान्तेन जघनपरिमाणप्रदेशेन । इत्थं महत्तरस्यातिमहत-
स्तव जघनस्य रतेषूपरिमुहुरतेषु मुहुः कथमेतल्लाघवं मुहुरुत्पतनपाटवं
यस्येत्थमायतमहमप्येकवेष्टनपर्याप्तमिति भावः । इति जघनस्य म-
हत्त्वदर्शनादिव इत्थं विस्मितस्येति शेषः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः ।

अत्रोर्व्यामायतत्त्वानिमित्तकाञ्चीदामकर्तृकं विस्मयपूर्वकजघनमह-
त्त्वदर्शनमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ७७ ॥

प्राप्यते स्म गतचित्रकचित्रैश्चित्रमार्द्रनखल-
क्षमकपोलैः ॥ दध्निरेऽथ रभसच्युतपुष्पाः स्वेद-
बिन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥

प्राप्यत इति । गतानि विमर्दात्प्रमृष्टानि चित्रकचित्राणि तमा-
लपत्ररचनानि येषां तैः कपोलैः आर्द्र यन्नखलक्षम तदेव चित्र-
मिति रूपकं । प्राप्यते स्म प्राप्तम् । किञ्च रभसेन रतिसम्भ्रमेण
च्युतपुष्पा अलकान्ताश्चूर्णकुन्तलाग्राणि स्वेदबिन्दुनेव कुसुमानीति
रूपकं । दध्निरे दधुः । धरतेर्भौवादिकाल्लिटि चित्त्वादात्मनेपदम् ।
स्वेदोऽत्र श्रमानुभवः । 'श्रमः स्वेदोऽध्वरत्यादेः श्वासस्वेदातिभू-
मिकृत्' ॥ ७८ ॥

यद्यदेव रुरुचे रुचिरेभ्यः सुभ्रुवो रहसि तत्तद-
कुर्वन् ॥ आनुकूलिकतया हि नराणामाक्षिप-
न्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥

यद्यदेवेति । रुचिरेभ्यो रमणेभ्यो यद्यदेव चेष्टितं रुरुचे रोचते
स्म प्रियमभूदित्यर्थः । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ चे'ति धातोर्लिट् । "रु-
च्यर्थानां प्रीयमाण"इति सम्प्रदानत्वम् । सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्व-
न् । तथा हि तरुण्यः अनुकूलं वर्तन्त इत्यानुकूलिकाः । "तत्प्र-
त्यनुपूर्वमीपलोमकूलमि"ति ठक् । तासां भावस्तत्ता तया आनुकूलि-
कतया अनुकूलवर्त्तितयैव नराणां पुंसां हृदयान्याक्षिपन्त्यावर्जय-
न्तीत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७९ ॥

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिन्दुर्वहस्तनभराः सु-
रतस्य ॥ शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाटश्लिष्टके-
शमसितायतकेश्यः ॥ ८० ॥

प्राप्येति । दुर्वहः स्तनभरो यासां ताः एतेनोपरिसुरतं व्यज्य-
ते । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । असिता आयताश्च केशा यासां त

असितायतकेश्यः स्त्रियः । 'स्वाङ्गाच्चे'त्यादिना ङीष् । मन्मथरसात् स्मररागात् सुरतस्यातिभूमिम्पराङ्गाष्टां प्राप्य महान्तं सुरतम्प्राप्येत्यर्थः । श्रमजलेन स्वेदाम्बुना आर्द्रं ललाटे श्लिष्टाः केशा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा शश्रमुः इति सानुभावस्य श्रमभावोक्तिः । भावनिबन्धनात्प्रेयोऽलंकारः ॥ ८० ॥

अथ सुरतावसानं वर्णयति-

सङ्गताभिरुचितैश्चलितापि प्रागमुच्यत चिरेण
सखीव॥ भूय एव समगंस्त रतान्ते ऋर्वधूभि-
रसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥

सङ्गताभिरिति । उचितैः पारिचितैः प्रियतमैः सह संगताभिर्वधूभिः प्राक् सुरतादौ चलिता गन्तुं प्रचलितापि ह्रीः सखीव चिरेणामुच्यत एक्ता । न सहत इत्यसहा । पचाद्यजन्तेन नञ्समासः । विरहस्यासहा विरहमसहमाना सतीत्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोःकृती'ति कर्मणि षष्ठी । रतान्ते भूय एव वधूभिः समगंस्त संगता सखीवेत्येव । सम्पूर्वाङ्गमेर्लुङ्, "समो गम्यच्छिभ्यामि"त्यात्मनेपदं "वा गम" इति सिचः पक्षे किञ्चाभावाद्'दनुदात्तोपदेशे'त्यादिनानुनासिकलोपो न । सुरतेतरकाले स्त्रीणां लज्जैव भूषणमिति भावः । उपमालंकारः ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन्हीविभङ्गुरविलोच-
नपाताः ॥ सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूलच्छाद्यमा-
नवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

प्रेक्षणीयकमिति । हिया विभंगुराः स्खलिता विलोचनपाता दृष्टिपाता येषु ते सम्भ्रमेण द्रुतं गृहीतेन दुकूलेन छाद्यमानानि वपूंषि अन्तरङ्गाणि येषु ते सुरतान्ताः सुरतावसानानि क्षणं प्रेक्षणीयकं दृश्यमिवासन् इत्युपमा । नाटकादिरूपकेष्वाहार्यकं वस्तु तद्दृश्यं प्रेक्षणीयकमिति चोच्यते । इहाविर्भावतिरोधानादिना तत्तुल्यत्वम् ८२

अप्रभूतमतनीयसि तन्वी काञ्चिधान्नि पिहितै-
कनरोरु ॥ क्षौममाकुलकरा विचकर्ष क्रान्तप-
ल्लवमभीष्टतमेन ॥ ८३ ॥

अप्रभूतमिति । तन्वी कृशाङ्गी अभीष्टतमेन प्रेयसा क्रान्तपल्लवं
 गृहीताञ्जलं अत एवातनीयसि महयिसि काञ्चिधान्नि जघने अप्रभूतं
 छादयितुं अपर्याप्तं अत एव पिहितश्छादित एकतर एवोरुर्येन तत्
 क्षौमं दुकूलं आकुलकरा व्यग्रपाणिः सती विचकर्ष कृत्स्नापिधा-
 नार्थमाचकर्ष । लज्जानुभावोऽयम् । अत्र क्षौमविशेषणानामाकर्षणहे-
 तुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८३ ॥

मृष्टचन्दनविशेषकभक्तिर्भ्रष्टभूषणकदर्थितमा-
 ल्यः ॥ सापराध इव मण्डनमासीदात्मनैव सु-
 दृशामुपभोगः ॥ ८४ ॥

मृष्टेति । मृष्टा प्रमृष्टा चन्दनानां विशेषकाणां तमालपत्राणां
 च भक्ती रचना येन सः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषके'इ-
 त्यमरः । भ्रष्टानि भूषणानि यस्मिन् स भ्रष्टभूषणः कुत्सितोऽर्थः
 कदर्थः । लोकतो विशेष्यलिङ्गत्वम् । "कोः कतत्पुरुषेऽर्ची"ति कुश-
 ष्ढस्य कदादेशः । कदर्थानि कृतानि कदर्थितानि दूषितानि माल्यानि
 येन सः । ततस्तयोर्वैवक्षिकविशेष्यविशेषणभावाद्विशेषणसमासः ।
 एवम्भूत उपभोगः सापराध इव पूर्वमण्डनापहारात्कृतापराध इव
 सुदृशामात्मनैव स्वयमेव । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । मण्डनमासीत् ।
 प्रतिनिधिकरणेन स्वापराधनिरासार्थमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्त्रीणां सम्भो-
 ग एव मण्डनं तदभावे मण्डनान्तरस्याप्यमण्डनत्वादिति भावः ८४

योषितः पतितकाञ्चनकाञ्चौ मोहनातिरभसेन
 नितम्बे ॥ मेखलेव परितः स्म विचित्रा राजते
 नवनखक्षतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥

योषित इति । मोहनातिरभसेन सुरतसम्भवेण पतिता काञ्च-
 नी काञ्चनस्य विकारा काञ्चिर्यस्मात्तस्मिन्निर्ममेखले योषितो नि-
 तम्बे परितः सर्वतो विचित्रा विविधरचना नवनखक्षतलक्ष्मीर्मेख-
 लेव राजते स्म । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ८५ ॥

भातु नाम सुदृशां दृशनांकः पाटलो धवलग-

ण्डतलेषु ॥ दन्तवाससि समानगुणश्रीः सम्मुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥

भातिविति । सुदृशां सबन्धी पाटलोऽरुणो दशनाङ्को दन्तसतं धवलगण्डतलेषु कपोलेषु भातु नाम वैवर्ण्याद्वेदेन प्रकाशतां नामेत्यङ्गीकारे । दन्तवाससि अधरे तु समानगुणश्रीस्तुल्यवर्णोऽपि तथा सम्मुखोऽपि सन् परभागं गुणोत्कर्षं तथा पश्चाद्भागं चावाप । इति सावर्ण्यवैवर्ण्ययोः सम्मुखपराङ्मुखत्वयोश्च विरोधः । उपरिभागमवापेत्युभयत्र परिहाराद्विरोधाभासद्वयसंसृष्टिः । तत्राद्यः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलस्तद्वृणोत्थापित इति सङ्करः ॥ ८६ ॥

सुभ्रुवामधिपयोधरपीठं पीडनैः स्फुटितवत्यपि पत्युः ॥ मुक्तमौक्तिकलघुगुणशेषा हारयाष्टिरभवद्गुरुरेव ॥ ८७ ॥

सुभ्रुवामिति । सुभ्रुवां पयोधरपीठे कुचतटे अधिपयोधरपीठं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । पत्युः पीडनैः परिरम्भादिविमर्दैस्फुटितवती छेदं गतापि । अत एव मुक्तमौक्तिका सा च सा लघुश्च अत एव गुणशेषा सूत्रमात्रशेषापि हारयाष्टिरगुरुः श्लाघ्यैवाभवत् । लघुरपि गुरुरिति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

विश्रमार्थमुपगूढमजस्रं यत्प्रियैः प्रथमरत्यवसाने ॥ योषितामुदितमन्मथमादौ तद्वितीयसुरतस्य बभूव ॥ ८८ ॥

विश्रमेति । योषितां प्रथमरत्यवसाने विश्रमार्थं श्रमापनोदार्थं । श्राम्यतेर्घञ्प्रत्ययः । “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरि”ति वृद्धयभावः । अजस्रं प्रियैरुपगूढं उपगूहनम् । नपुंसके मावे कः ‘न लोके’त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । उदितमन्मथमुत्पादितकामं अत एव तदुपगूहनं द्वितीयसुरतस्यादौ बभूव । श्रमापनोदमन्मथोद्धोधाभ्यां उभयोपयोगादुभयार्थमभूत् । संयोगपृथक्त्वन्यायादित्यर्थः । अत्र मध्यवर्तिन उपगूढस्यैकस्य पूर्वोत्तरसुरतशेषत्वेन विशेषण-

गत्या विश्रमार्थोदितमन्मथपदार्थयोर्हेतुत्वात्काव्यलिङ्गद्वयं, तदङ्गा-
ङ्गिभावेन सङ्कीर्ष्यते ॥ ८८ ॥

आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पैरप्यनारतरताभिरता-
भ्यः॥ दीयते स्म शयितुं शयनीये न क्षणः क्ष-
णदयापि वधूभ्यः ॥ ८९ ॥

आस्तृत इति । अनारतमश्रान्तं रते मुरते अभिरताभ्य आस-
क्ताभ्यो वधूभ्यः क्षणमुत्सवमुखं ददातीति क्षणदा रात्रिस्तयापि अ-
भिनवैः पल्लवैः पुष्पैश्चास्तृते आच्छादितेऽपि सुखशयनार्हेऽपीत्यर्थः ।
शेतेऽस्मिन्निति शयनीये तल्पे । “कृत्यल्युटो बहुलमि”त्यधिकरणे-
ऽनीयम् । शयितुं शयनं कर्तुं । क्षणोऽल्पकालोऽपि न दीयते स्म न
दत्तः । किन्त्वाप्रभातमरमयत् क्षणदात्वादेवेति भावः । क्षणदया-
पि क्षणो न दत्त इति विरोधस्योत्सवार्थत्वेन परिहाराद्विरोधाभासो-
ऽलङ्कारः । ‘निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण’इत्यमरः ८९

योषितामतितरां नखलूनं गात्रमुज्ज्वलतया
न खलूनम् ॥ क्षोभमाशु हृदयं नयदूनां राग-
वृद्धिमकरोन्न यदूनाम् ॥ ९० ॥

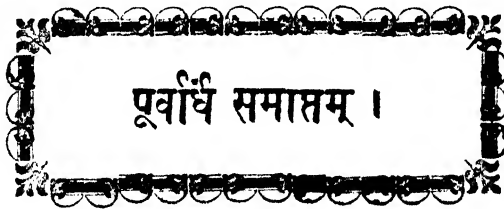
योषितामिति । नखलूनं न खलु ऊनं नयत् ऊनां न यदूनां इ-
ति पदच्छेदः । अतितरामतिमात्रम् । अव्ययादामुप्रत्ययः । नखै-
र्लूनं क्षतं नखलूनम् । “स्वादिभ्यश्चे”ति निष्ठानत्वम् । तथाप्यु-
ज्ज्वलतया औज्ज्वल्येन न ऊनं न न्यूनं किन्तु समग्रमेवेत्यर्थः ।
नखक्षतानां कामिनीगात्रमण्डनत्वादिति भावः । अत एवाशु हृदयं
प्रियचित्तं क्षोभं विकारं नयत् प्रापयत् । नयेतर्लटः शत्रोदेशः ।
योषितां गात्रं यदूनां यादवानां रागवृद्धिं ऊनां न्यूनां नाकरोत् ख-
लु । किन्तु भूयोऽपि समग्रमेवाकरोदित्यर्थः । अत्र यमकशब्दाल-
ङ्कारः । औज्ज्वल्यस्य निशेषणगत्या रागवृद्धिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमर्था-
लङ्कारः ॥ ९० ॥

इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागाननवरत-
रतश्रीसङ्किनस्तानवेक्ष्य॥अभजत परिवृत्तिं साथ

पर्यस्तहस्ता रजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाधोमुखीव ११
इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
सुरतवर्णनोनाम दशमः सर्गः समाप्तः ॥ १० ॥

इतीति । इतीति ममदनाभ्यां स्पष्टरागान् सर्व्वदा रागित्वे-
ऽपि तदा ताभ्यामपि व्यञ्जितरागानित्यर्थः । अनवरतरतश्रीसङ्गिनः
अविच्छिन्नसुरतसम्पल्लम्बटान् तान् रागिणो रागिण्यश्च रागिणश्च
तान् रागिणः । “पुमान् स्त्रिये”त्येकशेषः । अवेक्ष्य अथावेक्षणान-
न्तरं पर्यस्तः परिवृत्तो हस्तो नक्षत्रविशेषः करश्च यस्याः सा । हस्तो
नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपीत्युभयत्रापि विश्वः । अवनतेन्दुः स्र-
स्तचन्द्रा अतएव सा रजनिर्लज्जया । ग्राम्यचेष्टादर्शनजनितयेति
भावः । अधोमुखी नम्रमुखीवेत्युत्प्रेक्षा । परिवृत्तिं निवृत्त्युन्मुखताम-
भजत । प्रभातप्रायाऽभूदित्यर्थः । स्त्रियो हि परकीयग्राम्यचेष्टाद-
र्शने त्रपावनतमुख्यो हस्तेन दृष्टिमन्तर्धाय द्रागपसरन्तीति भावः ।
अत एवानन्तरसर्गे प्रभातवर्णनाय प्रस्तावः । मालिनीवृत्तमेतत् ।
लक्षणं तूक्तं वक्ष्यते चोत्तरसर्गादौ ॥ ११ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघका-
व्यव्याख्याने सर्व्वङ्कुषाख्ये दशमः सर्गः समाप्तः ॥ १० ॥

अङ्कितमेतच्छ्रीरुष्णदासात्मज-
गङ्गाविष्णु, खेमराजाभ्यां स्वकीयश्रीवेङ्कटेश्वरालये ।
मुम्बय्याम् ।

श्रीः
शिशुपालवधम् ।

उत्तरार्धम्.

एकादशः सर्गः ।

अथ प्रस्तुतं प्रभातवर्णनं प्रारभते—

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः सततमृ-
षभहीनं भिन्नकीकृत्य षड्जम् ॥ प्रणिजगदुर-
काकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः परिणातिमिति रात्रे-
र्मागधा माधवाय ॥ १ ॥

श्रुतीति । नास्ति काकुर्यस्येत्यकाकुरविकृतध्वनिः । 'काकुः स्त्रि-
यां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः । श्रावयतीति श्राव-
को दूरध्वानिः स्निग्धो मधुरः कण्ठः स्वरो येषां ते अकाकुश्रावक-
स्निग्धकण्ठाः रक्तकण्ठा इत्यर्थः । मागधा वैतालिकाः श्रुतयो नाम
षड्जादिस्वरारम्भकावयवाः शब्दविशेषाः । तदुक्तं "प्रथमश्रवणा-
च्छब्दः श्रूयते द्रुस्वमात्रिकः । सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावय-
वलक्षणे"ति । ताभिः श्रुतिभिः समधिकं बहुलं षड्जविशेषणं पञ्चम-
विशेषणं वा, उभयोरपि तथात्वात् । तदुक्तं "चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्ज-
मध्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रींस्त्रोत्पमधैवतावे"ति ।
षड्जो मयूरस्य कूजितानुकारी स्वरविशेषः । "षड्जं मयूरो वदती"
ति लक्षणात् । तं षड्जं भिन्न एव भिन्नकस्तं कृत्वा भिन्नकीकृत्य
तत्कालनिषिद्धस्वरासङ्कीर्णं कृत्वेत्यर्थः । पञ्चमो नाम कोकिलकू-
जितानुकारी स्वरविशेषः । "पिकः कूजति पञ्चममि"ति लक्षणात् ।
तं पञ्चमं पीडयन्तः तत्कालनिषेधात्परित्यजन्त इत्यर्थः । सततं वी-
णादिवाद्ययुक्तम् । 'ततं वीणादिकं वाद्यमित्यमरः । ऋषभोऽपि
वृषभनर्दितानुकारी स्वरभेद एव । "गावस्तृषभभाषिण"इति लक्ष-
णात् । तेन हीनं तस्यापि तत्कालनिषिद्धत्वादित्यर्थः । सततं ऋषभः

हीनञ्च यथा तथा रात्रेः परिणतिं परिवृत्तिमित्यर्थः । इति वक्ष्य-
माणप्रकारेणोच्चैर्यथा तथा माधवाय कृष्णाय । क्रियाग्रहणात् स-
म्प्रदानत्वम् । प्रणिजगदुर्गनिनाचख्युरित्यर्थः । 'निर्गदनदे'त्यादि-
ना णत्वम् । पञ्चमादिनिषेधे भरतः । "प्रभाते सुरतो निन्द्य ऋ-
षमः पञ्चमोऽपि च । जनयेत्प्रधनं ह्युक्षा पञ्चत्वं पञ्चमोऽपि च ॥
पञ्चमस्य विशेषोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः । प्रगे प्रगीतो जनये-
द्दशनस्य विपर्ययमि"ति । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । अस्मिन्सर्गे मा-
लिनी वृत्त्या "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरि"ति लक्षणात् १

अथ पूर्वश्लोके इतिशब्दपरामृष्टानपररात्रप्रभृत्युत्तरोत्तरक्रमभा-
विनः प्रभातवृत्तान्तानासर्गसमाप्तिं वर्णयन्नाह—

रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न यावन्नयनयु-
गममीलत्तावेदेवाहतोऽसौ ॥ रजनिविरतिशंसी
कामिनीनां भविष्यद्विरहाविहितनिद्राभङ्गमु-
च्चैर्मृदङ्गः ॥ २ ॥

रतीति । रतिरभसविलासानां सुरतसम्भ्रमलीलानां अभ्या-
सेनावर्त्तनेन तान्तं क्लान्तं नयनयुगं । कर्तुं । कामिनामिति शे-
षः । यावन्नामीलन्न मुकुलीभवति तावेदेवासौ रजनिविरतिशंसी
निशावसानसूचक उच्चैर्मृदङ्गः कामिनीनां भविष्यता उत्तरक्षणभा-
विना विरहेण विहितः कृतो निद्राभङ्गो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा त-
था आहतस्ताडितः । अत्र विरहगन्धेन सामर्थ्यात्तच्चिन्ता लक्ष्यते ।
अन्यथा असतः साम्प्रतिकनिद्राभङ्गहेतुत्वायोगादिति । अत्र रति-
तान्तत्वरजनिविरतिशंसनयोर्विशेषणगत्या नेत्रनिमीलननिद्राभङ्गहे-
तुत्वात्पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे ॥ २ ॥

स्फुटतरमुपरिष्ठादल्पमूर्तेर्ध्रुवस्य स्फुरति सुरमु-
नीनां मण्डलं व्यस्तमेतत् ॥ शकटमिव महीयः
शैशवे शार्ङ्गपाणेश्वपलचरणकाञ्जप्रेरणोत्तुङ्गि-
ताग्रम् ॥ ३ ॥

स्फुटेति । अल्पमूर्तेर्दूरत्वात्सूक्ष्मविम्बस्य ध्रुवस्यौत्तानपादेः ।
 ‘ध्रुव औत्तानपादिः स्यादि’ त्यमरः । उपरिष्ठात् स्फुटतरं उज्ज्व-
 लतरं व्यस्तं पर्यस्तमेतत् सुरमुनीनां सप्तर्षीणां मण्डलं शार्ङ्गपाणेः
 केशवस्य कृष्णस्य तवेत्यर्थः । शैशवे प्रचलितस्य चपलस्य चरण-
 काब्जस्याल्पचरणारविन्दस्य । “अल्पे” इत्यल्पार्थे कन्प्रत्ययः ।
 प्रेरणया नोदनेनोत्तुङ्गितमुत्तुङ्गीकृतमग्रं यस्य तत् विपर्ययासिताग्रमि-
 त्यर्थः । महीयो महत्तरं शकटमिव शकटाकारं शकटामुरशरीरमिव
 स्फुरति दीप्यते । उपमालङ्कारः । पुरा किल बाल्ये कृष्णः शकट-
 रूपधारिणं शकटामुरं पादघातेन पातयामासेति पौराणिकी क-
 थात्रानुसन्धेया ॥ ३ ॥

प्रहरकमपनीय स्वनिदिद्रासतोच्चैःप्रतिपदमुप-
 हृतः केनचिज्जागृहीति ॥ मुहुरविशदवर्णा निद्र-
 या शून्यशून्यां दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो म-
 नुष्यः ॥ ४ ॥

प्रहरकमिति । स्वं स्वकीयं स्वपाल्यमित्यर्थः । प्रहर एव प्रह-
 रको यामः । ‘द्वौ यामप्रहरौ समावि’त्यमरः । तमपनीय नीत्वा
 निदिद्रासता निद्रातुमिच्छता । निद्रातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ।
 केनचिदतीतप्रहरपालेनेत्यर्थः । जागृहि प्रबुध्यस्वेति प्रतिपदं प-
 देपदे उच्चैरुपहृतो मनुष्योऽनन्तरयामिको मुहुर्निद्रया अवि-
 शदवर्णा अस्पष्टाक्षरामत एव शून्यशून्यां शून्यप्रकारामनर्थप्रायामि-
 त्यर्थः । “प्रकारे गुणवचनस्ये”ति द्विर्भावः “कर्मधारयवदुत्तरे-
 ष्वि”ति कर्मधारयवद्भावादवयवमुपो लुक् । गिरमयमहं जागर्मीति
 प्रतिवाचनददपि प्रयच्छन्नपि । “नाभ्यस्ताच्छतुरि”ति नुमाग-
 मप्रतिषेधः । अन्तरन्तःकरणे नो बुध्यते न जागर्ति । बुध्यतेदैवा-
 दिकात्कर्त्तारि लट् । अत्राप्रबोधप्रतिवचनदानयोर्विरोधे अपिशब्दः ।
 निद्राब्धानाभ्यां तत्समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः शयितुम-
 नधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम् ॥ रतिपारिच-

यनश्यन्नैद्रतन्द्रः कथांचिद् गमयति शयनीये
शर्वरीं किङ्करोतु ॥ ५ ॥

विपुलेति । रमण्या विपुलतरस्य नितम्बस्याभोगेन विस्तारेण
रुद्धे आक्रान्ते शयनीये शयितुमवकाशमनधिगच्छन् अलभमानो जी-
वितेशः प्रेयान् रातिपरिचयेन पुनःपुनः सुरतावृत्त्या नश्यन्तीनिव-
र्त्तमाना निद्राया इयं नैद्री निद्राप्रयुक्ता तन्द्रा आलस्यं यस्य स तथा-
भूतः सन् शर्वरीङ्कथञ्चिद्गमयति लच्छ्रेण नयति किङ्करोतु किम-
न्यत्कुर्यात् । शयनानवकाशे सुरतमेव कालयापनोपाय इति तत्रैव
प्रवृत्त इति भावः । अत्र शयनीयस्येदग्राधसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो-
क्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः । तादग्राधस्य विशेषणगत्या शयनावकाशा-
मधिगमहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद इति सङ्करः ॥ ५ ॥

क्षणशायितविबुद्धाः कल्पयन्तःप्रयोगानुदाधिम-
हति राज्ये काव्यवदुर्विगाहे ॥ गहनमपररात्र-
प्राप्तबुद्धिप्रसादाः कवय इव महीपाश्चिन्तय-
न्त्यर्थजातम् ॥ ६ ॥

क्षणेति । क्षणं शयिताः सुरतश्रमापनोदाय विपुलाः विबुद्धाः
तदैव प्रबुद्धाः । यथाकालं प्रबुद्धत्वादिति भावः । क्षणशायितविबुद्धाः
स्नातानुलिप्तवत्पूर्वकाले'ति समासः । महीपाः कवय इव अपर-
रात्रे । रात्रेः पश्चिमयाम इत्यर्थः । 'पूर्वापरे'त्यादिना एकदेशिस-
मासे समासान्तः अच् । "रात्राह्लाहाः पुंसी"ति पुंस्त्वम् । तत्र प्रा-
प्तबुद्धिप्रसादा लब्धबुद्धिप्रकाशाः सन्तः उदाधिमहति समुद्रगम्भी-
रे एकत्र रागादिभिरपरत्र रसभावादिभिश्चेति भावः । अत एव
दुर्विगाहे दुष्प्रवेशे राज्ये काव्ये इव काव्यवत् । "तत्र तस्येवे"ति
वतिप्रत्ययः । प्रयोगान् सामाद्युपायानुष्ठानानि अन्यत्रार्थगुण-
साधुशब्दगुम्फान् कल्पयन्तस्तर्कयन्तः । "ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चि-
न्तयेदात्मनो हितामि"ति स्मरणादिति भावः । गहनं दुष्प्रापमन्य-
त्र दुर्दर्शमर्थजातं पुरुषार्थजातं त्रिवर्गमित्यर्थः । अन्यत्र वाच्यल-
क्ष्यव्यङ्ग्यरूपमभिधेयजातं चिन्तयन्ति विचारयन्ति । इवशब्द-

स्योपलक्षणत्वात्काव्यवदिति वतिप्रत्ययेऽप्यनेकशब्दार्थगता श्रौ-
तो पूर्णा वाक्यार्थोपमा । काव्यवदिति तद्धितगता कवयइति स-
मासगता चेति सङ्कीर्णा ॥ ६ ॥

क्षितितटशयनान्तादुत्थितन्दानपङ्कपुतबहुल-
शरीरं शाययत्येष भूयः ॥ मृदुचलदपरान्तो-
दीरितान्दूनिनादङ्गजपतिमधिरोहः पक्षकव्य-
त्ययेन ॥ ७ ॥

क्षितीति । क्षितितटं भूतलमेव शयनान्तः शयनस्थानं तस्मा-
दुत्थितं सुप्तोत्थितमित्यर्थः । अत एव दानपङ्कपुतबहुलशरीरं मद-
कर्मोक्षितमहाकायं गजपतिमेषः अधिरोहतीत्यधिरोह आरोहणः ।
पचाद्यच् । मृदु मन्दं चलता अपरान्तेन पश्चिमपादेनोदीरित उ-
त्पादितोऽन्दूनिनादः शृङ्खलारवो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा ।
पक्ष एव पक्षकः पार्श्वः । 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिष्वि-
ति वैजयन्ती । तस्य व्यत्ययेन पार्श्वान्तरेणेत्यर्थः । भूयः शाययति
शयनं कारयति । 'गतिबुद्धी'त्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् । स्व-
भावोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

द्रुततरकरदक्षाः क्षितिवैशाखशैले दधति दधानि
धीरानारवान्वारिणीव ॥ शशिनमिव सुरौघाः
सारमुद्धर्तुमेते कलशिमुदाधिगुर्वी बल्लवा लोड-
यन्ति ॥ ८ ॥

द्रुतोति । द्रुततरकरा अतिलघुहस्तास्ते च ते दक्षाश्च बल्लवा गो-
पालाः । 'आभीरः स्यान्महाशूद्रो गोपालो बल्लवस्तथे'ति वैजय-
न्ती । विशाखा प्रयोजनमस्येति वैशाखो मन्थनदण्डः । 'वैशाखमन्थ-
मन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः । "विशाखाषाढादण् मन्थ-
दण्डयोरि"त्यण् प्रत्ययः । वैशाखः शैल इवेत्युपमितसमासः । सा-
हचर्यात्क्षिप्तो वैशाखशैलो यस्मिन् धीरान् गम्भीरानारवान्दध-
ति दधानि दधि । "विभाषा छिश्योरि"ति विकल्पादलोपाभावः ।
वारिणीव सुरौघाः शशिनमिव सारं नवनीतमुद्धर्तु उत्कृष्टमुदाधि-

रिव गुर्विम् । “उपमानानि सामान्यवचनैरि”ति समासः । तां कलशिक्षुम्भीमेते लोडयन्ति मथ्नन्ति । एषापि पूर्वतरवत् पूर्णा वाक्यार्थोपमा वाक्यसमाससङ्कीर्णा च ॥ ८ ॥

अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची रुतमथ
कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ॥ कथमपि परिवृ-
त्ता निद्रयाऽन्धा किल स्त्री मुकुलितनयनैवा-
श्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥

अनुनयमिति । अनुनयं प्रियप्रार्थनामगृहीत्वा नाङ्गीकृत्य पराची पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्री अथ कल्ये प्रभाते । ‘प्रत्यूषो-
ऽहर्मुखं कल्यमि’त्यमरः । कृकवाकोः कुक्कुटस्य । ‘कृकवाकुस्ताम्रचू-
डः कुक्कुटश्चरणायुध’इत्यमरः । “कृके वचः कच ”इत्यण् प्रत्ययः ।
तारमुच्चैः रुतं कूजितमाकर्ण्य कथमपि गात्रजृम्भणादिव्याजेन प-
रिवृत्ता सम्मुखीभूता निद्रयान्धा किल अजानतीव मुकुलितनयनैव
मीलिताक्षी सत्येव प्राणनाथमाश्लिष्यति । एषा कलहान्तरिता ॥ ९ ॥

गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः कलमविकल-
तालं गायकैर्बोधहेतोः ॥ असकृदनवगीतं
गीतमाकर्णयन्तः सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति
निद्रां नरेन्द्राः ॥ १० ॥

गतमिति । अनुगतवीणैरनुसृतवीणैर्वीणासंवादिभिर्वेणुनादैर्वेश-
स्वरैः एकतामेकरूपतां गतं कलमव्यक्तमधुरं अविकलोऽविसंवा-
दी तालः कांस्यादितालो यस्य तत् बोध एव हेतुस्तस्य बोधहेतोः
बोधकारणेन बोधनार्थमित्यर्थः । फलस्यापि कारणत्वमिच्छाद्वारा
स्वर्गादिवत् फलरागस्य तत्साधनप्रवृत्तिहेतुत्वात् षष्ठी । गायकैर्वीता-
लिकैरनवगीतमर्हितं । ‘अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दुष्टेऽपि गर्हिते’इति
विश्वः । गीतं गीयमानं वस्तु । आवृत्तिर्वा गीतशब्दस्य । गीतं गानं
समाकर्णयन्तो नरेन्द्राः सुखेन गानसुखेन मुकुलितनेत्रा निमीलि-
ताक्षाः सन्तः निद्रां यान्ति भजन्ति । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ १० ॥

परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलिताक्षः क्षण-
मयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वजुरेव ॥ रिरसायिपति
भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फु-
रत्प्रोथमश्वः ॥ ११ ॥

परिति । अयमश्वः परिशिथिलितं स्रस्तमुक्तं कर्णग्रीवं कर्णौ च
ग्रीवा च यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा आमीलिताक्षः ऊर्ध्वं जा-
नुनी यस्य स ऊर्ध्वजुः ऊर्ध्वजानुस्तिष्ठन्नित्यर्थः । ‘ऊर्ध्वजुर्ध्वजा-
नुः स्यादित्यमरः । “ऊर्ध्वाद्विभाषे”ति जानुशब्दस्य जुरादेशः ।
क्षणं स्वप्नं निद्रामनुभूय उत्तमाश्वलक्षणमेतत् । भूयः पुनरपि पटुत रौ
ग्रासग्रहणसमर्थौ चपलौ चञ्चलौ चोष्ठौ यस्य स सन् प्रस्फुर-
त्प्रोथं प्रस्फुरमाणघोणं यथा तथा । ‘घोणा तु प्रोथमस्त्रियामित्यम-
रः । अग्रे विकीर्णं क्षिप्तं शष्पं घासं । ‘शष्पं बालतृणं घास’इत्य-
मरः । रिरसायिपति रसयितुमास्वादयितुमिच्छति । रसयतेः सन्न-
न्ताल्लट् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । “स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्भ-
स्तुवर्णनम्” ॥ ११ ॥

उदयमुदितदीप्तिर्याति यः सङ्गतौ मे पतति न
वरमिन्दुः सोऽपरामेष गत्वा ॥ स्मितरुचिरिव
सद्यः साम्यसूयं प्रभेति स्फुरति विशदमेषा
पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः ॥ १२ ॥

उदयमिति । य इन्दुः मे मम संगतावुदितदीप्तिः प्रवृद्धद्युतिः स-
न् उदयमुदयाद्रिं अभ्युदयञ्च याति स इन्दुरेपोऽपराम्पश्चिमाशाम्प-
रांगनाञ्च गत्वा पतति अस्तमेति पातित्यञ्च गच्छति न वरमनर्ह-
मित्यर्थः । इति सद्यः साम्यसूयं यथा तथा पूर्वकाष्ठा प्राची सैवां-
गना पूर्वनायिका च गम्यते । तस्याः स्मितरुचिर्मन्दहासकान्ति-
रिवैषा प्रभा विशदं निर्मलं स्फुरति प्रकाशते । प्राच्यामीषद्विशदा
प्रभा प्रादुरभूदित्यर्थः । अत्र प्राचीगतप्राभातिकप्रभायामिन्दोः
पराङ्गनासङ्गपातित्यानिमिता चेतनधर्मस्मितरुचित्वोत्प्रेक्षा पूर्वका-
ष्ठाङ्गनाया इति कृद्व्यूढेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १२ ॥

चिररतिपारिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां चरममपि
शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ॥ अपरिचलितगा-
त्राः कुर्वन्ते न प्रियाणामशिथिलभुजचक्रा-
श्लेषभेदं तरुण्यः ॥ १३ ॥

चिरेति । चरममपि शयित्वा पश्चात् सुप्ता अपि पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
“सुप्ते पश्चाच्च या शेते पूर्वमेव प्रबुध्यते । नान्यं कामयते चित्ते सा
स्त्री ज्ञेया पतिव्रते”ति स्मरणादिति भावः । तथापि तरुण्यः अपरिच-
लितगात्राः अस्पन्दवपुष्काः सत्यः चिररतिपारिखेदेन प्राप्तनिद्रासु-
खानां प्रियाणां अशिथिलो गाढो यो भुजचक्रेण परस्परभुजवल-
येनाश्लेषः तस्य भेदं विश्लेषं विस्रंसनं न कुर्वते किन्त्वाश्लिष्यैव स्थि-
ताः । अन्यथा तन्निद्राभङ्गः स्यात् । “शयानं न प्रबोधयेदिति निषे-
धास्कन्दनभयादिति भावः । रतिश्रमोऽत्र सञ्चारी तदनुभावो
निद्रा ॥ १३ ॥

कृतधवालिमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चिन्मलयरुह-
रजोभिर्भूषयन्पश्चिमाशाम् ॥ हिमरुचिररु-
णिम्ना राजते रज्यमानैर्जरठकमलकन्दच्छे-
दगौरैर्मयूखैः ॥ १४ ॥

कृतेति । हिमरुचिश्चन्द्रः अरुणिम्ना अस्तमयरागेण हेतुना र-
ज्यमानैर्लोहितायमानैः । रज्ज्देवादि कात्कर्तारि शानच्, ‘अनिदिता-
भि’ति नलोपः । त्रीणि रज्यति राजति लोहितायाति चात्मन इति भ-
ट्टमल्लः । जरठस्य परिणतस्य कमलकन्दस्य छेदा इव गौराः शुभ्राः ।
छेदग्रहणं धावत्यर्थः । ‘गौरः पीते सितेऽरुणे’ इति विश्वः । तैर्म-
यूखैः कुङ्कुमेन किञ्चित्कृतो धवालिमभेदो धावत्यभंगो येषां तैरीष-
द्ग्रस्रस्वधावल्यैः मलयरुहरजोभिश्चन्दनरेणुभिरिव पश्चिमाशां प्रेयसी-
मिवेति भावः । भूषयन् राजते । उपमालंकारः ॥ १४ ॥

दधदसकलमेकं खण्डितामानमद्भिः श्रियमप-
रमपूर्यामुच्छ्रुताद्भिः पलाशैः ॥ कलखमुप-

गीते षट्पदौघेन धत्तः कुमुदकमलषण्डे तुल्य-
रूपामवस्थाम् ॥ १५ ॥

दधदिति । एकं कुमुदषण्डमानमद्भिर्मुकुलीभवद्भिः पलाशैर्दलै-
रसकलमर्द्धं खण्डितां क्षीयमाणामित्यर्थः । श्रियं दधत् अपरं कम-
लषण्डमुच्छ्रसाद्भिः विकसद्भिः पलाशैरपूर्णा वर्द्धमानां श्रियं दधत्
षट्पदौघेन कलरवं यथा तथा उपगीते उभे अपीत्यर्थः । कुमुदक-
मलषण्डे कुमुदानां कमलानां च षण्डे कदम्बे । 'कदम्बे षण्डमस्त्रि-
यामि'त्यमरः । तुल्यरूपामवस्थां धत्तः दधाते । अत्र क्षयवृद्धयोर-
र्थप्रवृत्तेरैकदृष्ट्ये कस्य क्षयः कस्य वा वृद्धिरिति दुर्ग्रहमिति भावः ।
अत्रोभयविशेषणानां तुल्यावस्थाधारणहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम् ।
तेन द्वयोः क्रमेणोपमानोपमेयभावरूपोपमेयोपमा व्यज्यते ॥ १५ ॥

मदरुचिमरुणेनोद्गच्छता लम्भितस्य त्यजत
इव चिराय स्थायिनीमाशु लज्जाम् ॥ वस-
नामिव मुखस्य स्रंसते संप्रतीदं सितकरक-
रजालं वासवाशायुवत्याः ॥ १६ ॥

मदेति । सम्प्रति सितकरस्येन्दोः इदं करजालं । कर्तुं । उद्ग-
च्छता उद्यता अरुणेन अनूरुणा मदरुचिन्ततुल्यां रुचिं अरुणि-
मानमित्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । लम्भितस्य प्रापितस्य ।
लभेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः, "लभेरशब्दालिङ्गोरिति" नुमागमः । अत
एव चिराय स्थायिनीं लज्जामाशु त्यजत इव मुखप्रकाशनादियमुत्प्रे-
क्षा । वासवाशा प्राची तस्या एव युवत्या मुखस्य प्राग्भागस्यानन-
स्य च वसनमिवावगुण्ठनपट इव स्रंसते गलति । रक्ताः स्त्रियः
पाटलमुखा निर्लज्जाः स्रस्तवस्त्राश्च भवन्तीति भावः । अत्र मुखस्ये-
ति प्राग्भागवदनयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः । तथा
पूर्वोक्तनिदर्शनोत्प्रेक्षाभ्यां वानुष्टुप्तीता वसनमिवेत्युत्प्रेक्षोति संकरः १६

अविरतरतलीलायासजातश्रमाणामुपशममु-
पयान्तं निःसहेऽङ्गेऽङ्गनानाम् ॥ पुनरुषसि वि-

विकैर्मातरिश्वावचूर्ण्य ज्वलयति मदनाग्निं
मालतीनां रजोभिः ॥ १७ ॥

अविरतेति । अविरतरतलीलायासेनाविच्छिन्नसुरतक्रीडाप्रयासे-
न जातश्रमाणामङ्गनानां सम्बन्धिनि निःसहत इति निःसहे अक्षमे ।
पचाद्यच् । अङ्गे उपशममुपयान्तं शाम्यन्तं मदन एवाग्निस्तं पुन-
रुषसि मातरि अन्तरिक्षे श्वयति वर्द्धते इति मातरिश्वा । ‘श्ववृक्ष-
न्नि’ त्यादिना औणादिको निपातः । विविक्तैरमलैरनाद्रैश्च माल-
तीनां जातिकुसुमानाम् । ‘सुमना मालती जातिरि’ त्यमरः । र-
जोभिः । परागैः करीषैरिवेति भावः । अवचूर्ण्य अवध्वस्य संयु-
ज्येति भावः । ज्वलयत्युदीपयति प्राभातिकमालतीवातस्पर्शात्पुनरु-
द्बुद्धो मदन इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनिमिषमविरामा रागिणां सर्वरात्रं नवनि-
धुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य ॥ इदमुदवसि-
तानामस्फुटालोकसम्पन्नयनमिव सनिद्रं घू-
र्णते दैपमर्चिः ॥ १८ ॥

अनिमिषमिति । इदं पुरोर्वति अस्फुटा सूर्यतेजोभिभवान्म-
न्दायमाना आलोकसम्पत् प्रकाशसम्पत्तिर्यस्य तत् अन्यत्र निद्रा-
भिभवादनुद्बुद्धविषयावधानशक्तिकं दीपस्येदं दैपमर्चिर्ज्वाला ‘ज्वा-
ला भासो न पुंस्यर्चिरि’त्यमरः । सर्वस्यां रात्राविति सर्वरात्रं
‘पूर्वकाले’त्यादिना समासः । ‘अहःसर्व्वे’त्यादिना समासान्तः,
“ रात्रान्हाहाः पुंसी”ति पुंलिङ्गता “अत्यन्तसंयोगे द्वितीया” इ-
ति द्वितीया । अविरामाः अविच्छिन्नाः रागिणां कामिनां कामिनी-
नां च । “पुमान् स्त्रिये” त्येकशेषः । नवा निधुवनलीलाः सुरत-
विलासान् । ‘व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च रतं निधुवनं च स’ इत्यमरः ।
कौतुकेन न निमिषतीत्यनिमिषं यथा तथा । पचाद्यच् कुटादित्वा-
न्न गुणः । अतिवीक्ष्य अत एव सनिद्रं उदवसितानां गृहाणां सम्ब-
न्धि । ‘गृहं गेहोदवसितं वेश्म सन्न निकेतनमि’त्यमरः । नयनवि-
वेत्युत्प्रेक्षा । घूर्णवे भ्रमति ॥ १८ ॥

विकचकमलगन्धैरन्धयन्भृङ्गमालाः सुरभित-
मकरन्दं मन्दमावाति वातः ॥ प्रमदमदनमा-
द्यद्यौवनोद्दामरामारमणरभसखेदस्वेदविच्छेद-
दक्षः ॥ १९ ॥

विकचेति । प्रमदमदनाभ्यां हर्षमन्मथाभ्यां माद्यन्तीनां यौवने-
नोद्दामानां च रामाणां स्त्रीणां रमणरभसखेदेन सुरतसंरम्भश्रमेण
यः स्वेदः तस्य छेदे हरणे दक्षो वातः प्रभातमारुतः विकचकमल-
गन्धैर्भृङ्गमालाः अन्धयन्नन्धाः कुर्वन्मोहयन् । अन्धयते 'स्तत्क-
रोती'ति प्यन्ताल्लटः शत्रोदेशः । सुरभितः सुरभीकृतो मकरन्दो
यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । मन्दमावाति प्रचलति । अत्र वृ-
त्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । "श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः"इति आचार्य्योक्ता दश गु-
णाः प्रायेणात्र सम्भवन्तीति निपुणैरुन्नेयाः ॥ १९ ॥

लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बा रजनय
इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्षयः ॥ तिमिरमिव
दधानाः स्रंसिनः केशपाशानवानिपतिगृहेभ्यो
यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥ २० ॥

लुलितेति । लुलितनयनताराः निद्राकलुषिताक्षिकनीनिकाः
अन्यत्रापसन्ननक्षत्राः । 'ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारे'ति विश्वः । व-
क्त्राणीन्दुबिम्बानीवेत्युपमितसमासः । तिमिरमिवेत्यादिलिङ्गात् ।
अन्यत्र वक्त्राणीवेन्दुबिम्बानि । तानि क्षामाणि सुरतप्रभाताभ्यां
म्लानानि यासां ताः निद्रया स्वप्नेन मुकुलीभावेन क्लान्तानि नी-
लोत्पलानि अक्षीणीव नीलोत्पलानीव वाक्षीणि यासां ताः स्रंसिनः
केशपाशान् तिमिरमिवान्यत्र तु तानिव तिमिरं दधानाः अत एव
रजनय इव स्थिताः अमूर्वारवध्वो वेश्याः । 'वारस्त्री गणिका
वेश्येत्यमरः । अविनिपतिगृहेभ्यो यान्ति निर्यान्ति । श्लिष्टविशे-
षण्यमुपमेत्येके, श्लेष एवायमुभयविषयः उपमा तु प्रतिभामात्रसा-
रा इत्यन्ये ॥ २० ॥

शिशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य श्व-
सनसुरभिगन्धिः साम्प्रतं सत्त्वरेव ॥ व्रजति
रजनिरेषा तन्मयूखाङ्गराङ्गैः परिमिलितमनि-
न्दैरम्बरान्तं वहन्ती ॥ २१ ॥

शिशिरेति । एषा रजनिर्वासरान्ते रात्रौ शिशिरकिरणश्चन्द्र-
स्तेमेव कान्तमविसार्याभिसृत्य । स्वार्थे णिच् । साम्प्रतं श्वसनैः त-
त्कालवातैः निश्वासैश्च सुरभिगन्धिः सुगन्धिः अनिन्दैः मनो-
हरैर्मयूखैरेवांगरागैः परिमिलितं व्याप्तं वासितश्चाम्बरान्तं नभःमा-
न्तं वस्त्रान्तञ्च वहन्ती भजन्ती सत्त्वरेव व्रजति । अत्रेन्दुतन्मयू-
खादीनां कान्तत्वांगरागत्वादिरूपणावगमादेकदेशविवर्ति रूपक-
म् ॥ २१ ॥

नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गादधिकरुचिर-
शेषामप्युषाञ्जागरित्वा ॥ अयमपरदिशोऽङ्के
मुञ्चति स्त्रस्तहस्तः शिशयिषुरिव पाण्डुं म्ला-
नमात्मानमिन्दुः ॥ २२ ॥

नवेति । अधिकरुचिरयमिन्दुर्नवकुमुदवनश्रियो हासः विकाशः पारि-
हासश्च स एव केलिस्तस्याम्प्रसङ्गादासंगादशेषामप्युषां सकलामपि
रात्रिं । ‘विभावरी नक्तमुषा शर्वरी गति विश्वः । “अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया” इति द्वितीया । जागरित्वा जागरणं कृत्वा शिशयिषुः
शयितुमिच्छुरिव । शेतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । स्त्रस्तो हस्तो नक्षत्रवि-
शेषः करश्च यस्य स सन् अपरदिशः पश्चिमदिशोऽङ्के समीपे उ-
त्संगे च पाण्डुं पाण्डुवर्णं म्लानं क्लान्तमात्मानं स्वशरीरं मुञ्चति ।
दक्षिणनायकः कयाचित्सह विहृत्य श्रान्तः कस्याश्चिदङ्के शेते तद्-
दिति भावः । अत्र प्रहासकेल्यङ्ककरस्त्रसनादिव्यवहारादिन्दुकुमुदवन-
श्रीपश्चिमानां नायकत्वप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः । विशेषणसाम्यं
तूपलक्षणमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः । सा चोत्प्रेक्षासंकीर्णा ॥ २२ ॥

सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजायदधिनिश-
मपास्तं बह्वभेनाङ्गनायाः॥वसनमपि निशान्ते

नेष्यते तत्प्रदातुं रथचरणविशालश्रोणिलोले-
क्षणेन ॥ २३ ॥

सरभसेति । अधिनिशं निशायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावेः । सर-
भसःसत्वरः परिरम्भ एवारम्भो व्यापारस्तत्र संरम्भस्तद्वाजा वल्ल-
भेनांगनायाः सम्बन्धि यद्वसनं अपास्तन्तद्वसनं निशान्ते प्रभातेऽपि
रथचरणं चक्रं तद्वद्विशालायां श्रोणौ लोलं सतृष्णमीक्षणं यस्य
तेन वल्लभेन प्रदातुं नेष्यते । अत्र वसनाप्रतिदानस्य श्रोणीक्षणलौ-
ल्यहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

सपदि कुमुदिनीभिर्मिलितं हा क्षपापि क्षयम-
गमदपेतास्तारकास्तास्समस्ताः ॥ इति दयित-
कलत्रश्चिन्तयन्नंगमिन्दुर्वहति कृशमशेषं भ्र-
ष्टशोभं शुचेव ॥ २४ ॥

सपदीति । सपदि सद्यः कुमुदिनीभिर्मिलितम् । भावे क्तः ।
हा हन्त क्षपा रात्रिरपि क्षयमगमत् ताः समस्तास्तारकाः अपेता
इति गुचा शोकेन चिन्तयन्निव दयितकलत्रः प्रियभार्यः इन्दुः
कृशमशेषं निःशेषं यथा तथा भ्रष्टशोभं नष्टप्रभमंगं वहति । कलत्रप्रि-
यस्य युगपत्सकलकलत्रनाशे महान् शोको भवतीति भावः । अत्रे-
न्दोः प्रभातप्रयुक्तगङ्गाशर्यशोभाभ्रंशयोर्युगपत्कुमुदिन्यादिसकलकल-
त्रनाशनिमित्तहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ २४ ॥

व्रजति विषयमक्षणामंशुमाली न यावत्तिमिर-
मखिलमस्तन्तावदेवारुणेन ॥ परपरिभवि ते-
जस्तन्वतामाशु कर्तुं प्रभवति हि विपक्षोच्छे-
दमग्रेसरोऽपि ॥ २५ ॥

व्रजतीति । अंशुमाली मूर्यः । ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । या-
वदक्षणां विषयं भूमिं न व्रजति न दृश्यत इत्यर्थः । तावदेवारुणे-
नानूरुणा अखिलं तिमिरमस्तमपास्तं परेषाम्परिभवि तिरस्कारकं ।
'जिगृही' त्यादिना इनिप्रत्ययः । तेजः प्रतापं तन्वतां प्रथयतां

अग्रे सरतीत्यग्रेसरः पुरःसरोऽपि । “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेरि”
ति टप्रत्ययः । विपक्षस्य शत्रोरुच्छेदं कर्तुमाशु प्रभवति शक्नोति हि ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥

विगततिमिरपङ्कं पश्यति व्योम यावदुवति
विरहखिन्नः पक्षती यावदेव ॥ रथचरणसमा-
हस्तावदौत्सुक्यनुन्ना सरिदपरतटान्तादागता
चक्रवाकी ॥ २६ ॥

विगतेति । विरेहण खिन्नः रथचरणेन चक्रेण समावहस्तुल्या-
ख्यः तस्यैव समाव्हा समाख्या यस्येति वा रथचरणसमावहश्चक्रवा-
क इत्यर्थः । ‘कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाव्हयनामक’ इत्यमरः ।
तिमिरं पङ्कमिवेत्युपमितसमासः । तद्विगतं यस्मात्तद्व्योम याव-
त्पश्यति यावदेव पक्षती पक्षमूले । ‘स्त्री पक्षतिः पक्षमूलमित्यम-
रः । “पक्षात्तिरि”ति तिप्रत्ययः । धुवति तत्पतितुन्धुनोति । ‘धू-
विधूनन’इति धातोस्तौदादिकत्वादुवङादेशः । तावदेवोत्पतनात् प्रा-
गेव चक्रवाकी चक्रवाकस्य स्त्री । “जातेरतः स्त्रीविषयादयोपधा-
दि”ति ङीष् । औत्सुक्येनोत्कण्ठतया नुन्ना प्रेरिता सती सरितोऽ-
परतटान्तात्परभूमेः सकाशादागता । एतेनानयोरुन्मनस्कता स्म-
श्चानुराग इत्युक्तम् । अत्र रागौत्सुक्ययोरसभावयोस्तिर्यग्गतत्वेना-
भासयोर्निबन्धनादूर्जस्वी नामालङ्कारः । “रसभावतदाभासप्रशमा-
नां निबन्धने । रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानी”ति लक्षणात् ॥ २६ ॥

मुदितयुवमनस्कास्तुल्यमेव प्रदोषे रुचमदधु-
रुभय्यः कल्पिता भूषिताश्च ॥ परिमलरुचिरा-
भिर्न्यकृतास्तु प्रभाते युवतिभिरुपभोगान्नी-
रुचः पुष्पमालाः ॥ २७ ॥

मुदितेति । प्रदोषे रात्रौ मुदितानि यूनां मनांसि याभिस्ताः मु-
दितयुवमनस्काः । “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति कप् । कल्पिताः
उपभोगाय सम्पादिताः भूषिता वलयवसनादिभिरुपस्कृताश्च उभय्यः

उभयविधाः युवतयः पुष्पमालाश्च । “ उभादुदात्तो नित्यमि”ति उ-
भस्या अयजादेशः, ‘ ट्टिहाणञि’ त्यादिना ङीप् । तुल्यमेवाविशे-
षं यथा तथा रुचं शोभामदधुर्धृतवत्यः । धाञो लिट् । प्रभाते तूपभो-
गान्नोरुचो निष्प्रभाः पुष्पमालाः परिमलेन विमर्दगन्धेन रुचिराभिरु-
पभोगादधिपुराभिभिर्युवतिभिर्न्यकृतास्त्यक्ताः अवधीरिताश्च । अत्र
पुष्पमालाभ्यो युवतीनां साम्योक्तिपूर्वकविमर्दसहत्वेनाधिकयोक्ते-
र्व्यतिरेकः ॥ २७ ॥

विलुलितकमलौघः कीर्णवल्लीवितानः प्रतिव-
नमवधूताशेषशाखिप्रसूनः ॥ कचिदयमनव-
स्थः स्थास्नुतामेति वायुर्वधुकुसुमविमर्दोद्ग-
न्धवेदमान्तरेषु ॥ २८ ॥

विलुलितेति । वनेवने प्रतिवनं । याथार्थ्येऽव्ययीभावः । विलु-
लिताः व्यालोलिताः कमलौघा येन सः कीर्णा विक्षिप्ता वल्लीनां
मालत्यादीनां विताना विस्तारा येन सः अवधूतान्यशेषशाखिनां
वकुलचम्पकादीनां प्रसूनानि येन सः तथापि कचित्पूर्वोक्तकमलवना-
दौ कुत्रापि नास्त्यवस्था स्थितिरस्येत्यनवस्थः स्थितिमप्राप्तोऽयं
वायुर्वधूनां कुसुमानां च विमर्देन संघर्षेण उद्गन्धिषु उद्गतगन्धेषु ।
गन्धस्येत्वम् । वेदमान्तरेषु गृहान्तरेषु स्थास्नुतां स्थायित्वमेति पूर्वी-
क्तसर्वोत्कृष्टसौरभलोभादिति भावः । ‘ ग्लाजिस्थश्चे’ति ग्लुच् प्र-
त्ययः । वधुशब्दो ऋस्वोकारान्तोऽप्यस्ति । यद्वा मधुकुसुमेति पा-
ठः । मधुयुक्तानि कुसुमानि तेषां विमर्देनेत्यर्थः । अत्र वायोरस्था-
यित्वेऽपि स्थायित्वसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा विमर्दगन्धस्य क-
मलादिगन्धादाधिक्यरूपव्यातिरेकप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः २८

नखपदवलिनाभीसन्धिभागेषु लक्ष्यः क्षतिषु च
दशनानामङ्गनायाः सशेषः ॥ अपि रहसि कृता-
नां वाग्विहीनोऽपि जातः सुरतविलसितानां
वर्णको वर्णकोऽसौ ॥ २९ ॥

नखपदेति । नखपदेषु नखक्षतेषु वलिषु त्रिवलिषु नाभ्यां सन्धि-
भागेषु कूर्परदिदेहसन्धिस्थानेषु तथा दशनानां क्षतिषु दन्तव्रणेषु
च सशेषः सावशेषः किञ्चिद्विद्यमानः अत एव लक्ष्यो दृश्यः अङ्ग-
नायाः सम्बन्धी असौ वर्णयति वर्णङ्करोति रञ्जयतीति वर्णकोऽङ्ग-
रागो वाग्विहीनो वाग्निन्द्रियरहितोऽपि सन् रहसि कृतानामपि
सुरतविलसितानां सुरतचेष्टितानां वर्णयति वक्तोति वर्णको वक्ता-
व्यञ्जक इत्यर्थः । वर्णयतेर्णुल्प्रत्ययः । ‘वर्णक्रियायां विस्तारे गु-
णोक्तौ वर्णनेष्वद’ इति भट्टमल्लः । जातः नखक्षतादिष्वेव लक्ष्य-
माणोऽङ्गरागोऽन्यत्र स्वविलोपाच्चेष्टाविशेषानुमापको जात इत्यर्थः ।
अत्र वाग्विहीनोऽपि रहस्यकृतानामपि वर्णको वक्तोति विरोधस्य
व्यञ्जकत्वलक्षणया परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २९ ॥

प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्रावलीकैरधिगततरति-
शोभैः प्रत्युषःप्रोषितश्रीः ॥ उपहसित इवासौ
चन्द्रमाः कामिनीनाम्परिणतशरकाण्डापाण्डु-
भिर्गण्डभागैः ॥ ३० ॥

प्रकटेति । उषसि प्रत्युषः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यद्वा प्र-
त्युषः प्रभातं । ‘उषःप्रत्युषसी अपी’त्यमरः । तत्र प्रोषितश्रीर्ध्र-
ष्टशोभः अत एव प्रकटमलिनलक्ष्मा स्पष्टदृष्टकलङ्कोऽसौ चन्द्रमाः
मृष्टाः प्रमृष्टाः पत्रावलयः पत्रभङ्गा येषां तैः । “नद्यतश्चे”ति कप्
। तथाप्यधिगता रतिशोभा संभोगश्रीर्येषां तैः परिणताः परिपक्वाः
शरकाण्डा बाणाख्यतृणकाण्डिकाः । ‘शरो बाणे बाणतृणे’इति श-
ब्दार्थे । तद्वापाण्डुभिः कामिनीनां गण्डभागैर्गण्डस्थलैरुपहसि-
त इवेत्युत्प्रेक्षा । पाण्डिमगुणानिमित्ता निष्कलङ्काः सकलङ्कं समा-
नमानिनमुपहसन्तीति भावः ॥ ३० ॥

अथ काचित्स्वण्डिता नायिका सागसं प्रेयांसं प्रातरागतं पञ्च-
भिरुपालभते —

सकलमपि निकामङ्कामलीलान्यनारीरतिरभ-
सविमर्दैर्भिन्नवत्यङ्गरागे ॥ इदमतिमहदेवाश्च-

व्यर्थाश्चव्यर्थाधाम्नस्तव खलु मुखरागो यन्न भे-
दम्प्रयातः ॥ ३१ ॥

सकलमित्यादि । कामेन लोलाया अन्यनार्याः सपत्न्याः राति-
रभसेषु सुरतसम्भ्रमेषु विमर्दैः पीडनैः रज्यतेऽनेनेति रागः अङ्ग-
स्य रागोऽङ्गरागः विलेपनं अङ्गविकाशश्च तस्मिन्नङ्गरागे सकल-
मापि निःशेषं यथा तथा निकामं भिन्नवति विश्लिष्टवति साति आ-
श्चर्य्यधाम्नः सर्वादृतनिधानस्य तव मुखरागो मुखविकाशो भेदं वि-
श्लेषं न प्रयातः इति यत् इदमेवातिमहदाश्चर्य्यं खलु । मुखस्याप्यङ्ग-
त्वेन तद्रागस्याप्यङ्गरागत्वादिति भावः । अत्र विलेपनविकाशाख्य-
योरङ्गरागयोरेवात्राध्यवसायेन विरोधः भेदाननुसन्धानत्वेनाविरो-
ध इति श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ३१ ॥

प्रकटतरमिमम्मा द्राक्षुरन्या रमण्यः स्फुटमि-
ति सविशङ्कङ्कान्तया तुल्यवर्णः ॥ चरणतलस-
रोजाक्रान्तिसंक्रान्तयासौ वपुषि नखविलेखो
लाक्ष्यया रक्षितस्ते ॥ ३२ ॥

प्रकटेति । किञ्च प्रकटतरमतिस्फुटमिममेनं नखविलेखं अन्याः
रमण्यो निजसपत्न्यः स्फुटं मा द्राक्षुः न पश्यन्तु । दृशोर्लुङ् “न
दृशः” इति कसाभावपक्षे सिचि वृद्धिः । इति बुद्ध्या कान्तया स-
विशङ्कं यथा तथा तुल्यवर्णो लाक्षासमानवर्णः । विवर्णस्य दुरपह्न-
वत्वादिति भावः । असौ ते तव वपुषि नखविलेखो नखव्रणः चर-
णतलं सरोजमिवेत्युपमितसमासः आक्रान्तिलिङ्गात्तस्याक्रान्त्या
आघातेन सङ्क्रान्तया लाक्षया रक्षितो गुप्तः आच्छादित इत्यर्थः ।
हन्त सा तु पापीयसी लाक्षा स्वयमेव सर्वदुर्वृत्तपिशुनेति भावः ।
अत्र नखविलेखस्य लाक्षासावर्ण्यात्तदेकतापत्तेः सामान्यालङ्कारः ।
“सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकते”ति लक्षणात् ॥ ३२ ॥

तदवितथमवादीर्यन्मम त्वाम्प्रियेति प्रियजन-
परिभुक्तं बहुकूलन्दधानः ॥ मदधिवसतिमागाः

कामिनाम्मण्डनश्रीव्रजति हि सफलत्वं बल-
भालोकनेन ॥ ३३ ॥

तदिति । किञ्च मम त्वमेव प्रियेति यदवादीरवोचः । वदेर्लुङि
'वदव्रजे'त्यादिना वृद्धिः । तदवितथं सत्यं । कुतः । यद्यस्मात्
प्रियजनेन परिभुक्तं दुकूलं तदीयमित्यर्थः । दधानः धारयन्नित्यर्थः
। दधान इत्यत्र वसान इति पाठे वसान आच्छादयन् । वस आ-
च्छादनार्थल्लुटः शानजादेशः । स त्वं मदधिवसति मम निवासमा-
माः प्राप्तः । "इणो गा लुङि" । युक्तं चैतदित्याह । कामिनां मण्ड-
नश्रीर्वल्लभानां प्रेयसीनामालोकनेन सफलत्वं व्रजति हि । अप्रिया
चेत्कथमीदृशो मे सम्भावनेति भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥

नवनखपदमङ्गुलीपयस्यंशुकेन स्थगयसि पुन-
रोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ॥ प्रतिदिशमपरस्त्री-
सङ्गशंसी विसर्पन्नवपरिमलगन्धः केन श-
क्यो वरीतुम् ॥ ३४ ॥

नवेति । किञ्च नवानि नखपदानि यस्मिन् तदङ्गं वपुरंशुकेन
गोपयसि छादयसि । गुपेश्चौरादिकात्स्वार्थे णिच् । दन्तेन दष्टमो-
ष्ठं पुनरोष्ठं तु पाणिना स्थगयसि छादयसि । स्थगिरपि चौरादि-
कः । दिशिदिशि प्रतिदिशं । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः "अव्ययीभा-
वे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति समासान्तः टच्प्रत्ययः । विसर्पन् प्रसर्प-
न् अपरस्त्रीसङ्गशंसी रुयन्तरसङ्गसूचकः । अन्याप्रभवत्वात्तस्येति
भावः । नवः परिमलाख्यो गन्धः परिमलगन्धः । "विमदोत्थे प-
रिमल" इत्यमरः । केन केनोपायेन वरीतुमाच्छादयितुम् । "वृत्तो
वे"ति इटो दीर्घः । शक्यः न केनापि शक्य इत्यर्थः । अत्र नख-
दन्तक्षतयोरङ्गोष्ठच्छादने विसर्पणस्य गन्धानाच्छाद्यत्वे च विशे-
षणगत्या हेतुत्वात्काव्यलिङ्गद्वये सजातीयसङ्करः ॥ ३४ ॥

इतिरुतवचनायाः कश्चिदभ्येत्य विभ्यद् गालि-
तनयनवारेर्याति पादावनामम् ॥ करुणमपि

समर्थम्मानिनाम्मानभेदे रुदितमुदितमस्त्रं यो-
पितां विग्रहेषु ॥३५॥

कुलकम्

इतीति । इति पूर्वोक्तश्लोकचतुष्टयरत्या कृतवचनायाः कृतो-
पालम्भायाः गलितनयनवारेरधैर्यान्मुक्ताश्रोः । प्रेयस्याइति शेषः ।
कश्चिन्नायको विभ्यत् त्रस्यन् । “नाभ्यस्ताच्छतुरि”ति नुमभावः ।
अभ्येत्यागत्य पादयोरवनाममवनतिं याति प्रणामेन प्रसादयतीत्यर्थः ।
ननु कथमीदृज्छादवं तथाहङ्कारिणस्तस्य रोदनमात्रेण तत्राह ।
करुणमिति । तथाहि विग्रहेषु प्रणयकलहेषु योषितां करुणं दीनम-
पि रुदितमश्रुमोचनं मानिनामहङ्कारिणां पुंसां मानभेदे अहङ्कार-
निरासे समर्थं शक्तमस्त्रं साधनमुदितमुक्तं । वदेः कर्मणि क्तः ‘वचि-
स्वपी’त्यादिना सम्प्रसारणम् । दीने प्रणयिजने पुंसां कोऽहङ्कार इति
भावः । अर्थान्तरन्यासः । एषा च खण्डिता नायिका । “नीत्वा-
न्यत्र निशां प्रातरागते प्राणवल्लभे । अन्यासम्भोगचिह्नैस्तु खण्डि-
तेर्ष्याकषायिते”ति लक्षणात् । नायकस्तु धृष्टः । “व्यक्तागा निर्भयो
धृष्ट”इति लक्षणात् । नचेह विभ्यद्विशेषणविरोधः आगमनकाले-
ऽतिनिर्भीकताया एव लक्षणोपयोगात् अन्यथा वैरं स्यादिति भावः ।
अयं च सहृदयः अन्यथा रसाभास इत्याहुः ॥ ३५ ॥

मदमदनविकाशस्पृष्टधाष्ट्योदयानां रतिकलह-
विकीर्णैर्भूषणैरर्चितेषु ॥ विदधति न गृहेषूत्फु-
ल्लपुष्पोपहारं विफलविनययत्नाः कामिनीनां
वयस्याः ॥ ३६ ॥

मदेति । मदमदनयोर्विकाशेन विजृम्भणेन स्पृष्टो धाष्ट्यस्योद-
य आविर्भावो यासां तासां कामिनीनां रतिरेव कलहस्तस्मिन् वि-
कीर्णैरितस्ततोविक्षिप्तैर्भूषणैरर्चितेषु गृहेषु वयस्याः स्निग्धपरिचा-
रिकाः विनीयन्तेऽस्मिन्निति विनयोऽधिकारः तत्र यत्नो विफलो
यासान्ताः विफलविनययत्नाः निष्फलस्वाधिकारोद्योगाः सत्यः
उत्फुल्लैः पुष्पैरुपहारं पूजां न विदधति न कुर्वन्ति । अत्र समृद्धव-

स्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः । “तदुदात्तम्भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते”
इति लक्षणात् । तेन तासां तेषु आभरणेषु भुक्तवस्त्रमाल्यादिव-
भिर्माल्यबुद्धिर्ध्वन्यते ॥ ३६ ॥

करजदशनचिह्नं नैशमङ्गेऽन्यनारीजनितमिति
सरोषामीर्ष्यया शङ्कुमानाम् ॥ स्मरसि न खलु
दत्तं मत्तयैतत् त्वयैव स्त्रियमनुनयतीत्थं व्रीड-
मानां विलासी ॥ ३७ ॥

करजेति । विलसनशीलो विलासी । ‘वौ कषलसे’ त्यादिना धि-
नुण् प्रत्ययः । अङ्गे निजाङ्गे निशायाम्भवं नैशं । “निशाप्रदोषा-
भ्यां चे”त्यण् प्रत्ययः । करजदशनचिह्नं नखदन्तक्षतं अन्यनारी-
जनितं सपत्नीकृतमिति शङ्कुमानां विश्वसतीमत एवेर्ष्यया अक्षमया
सरोषां स्त्रियं निजवधूं मत्तया मदमूढया त्वयैवैतदत्तमेवं कृतं खलु
न स्मरसि नाभिजानासि किमिति काकुः इत्थमनेन प्रकारेण व्रीड-
मानां स्वकृतत्वप्रत्यभिज्ञानाद्भ्रजितां सतीमनुनयति अङ्गीकारयति ।
स्वमौग्ध्यव्याघातो निर्वेदश्च लज्जया व्यज्यते ॥ ३७ ॥

कृतगुरुतरहारश्छेदमालिङ्ग्य पत्यौ परिशिथि-
लितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने ॥ विगलितनवमु-
क्तास्थूलबाष्पाम्बुविन्दुस्तनयुगमबलायास्तत्क्ष-
णं रोदितीव ॥ ३८ ॥

कृतेति । कृतो गुरुतरस्य हारस्य छेदो यस्मिन् तत्तथा आलि-
ङ्ग्य परिशिथिलितगात्रे शिथिलोरुताङ्गे पत्यौ भर्तारि गन्तुमापृ-
च्छमान आमन्त्रयमाणे सति । आङ्गे नुपृच्छोरुपसंख्यानादात्मने-
पदं, कर्त्तरि लटः शानजादेशः । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे । अत्यन्तसं-
योगे द्वितीया । अबलायाः स्तनयुगम् । कर्तुं । विगलितानिःसृता नव-
मुक्ता नूतनमौक्तिकान्येव स्थूलबाष्पाम्बुविन्दवो यस्मिन् कर्मणि तत्त-
था रोदितीव विरहासहिष्णुतया रोदनं करोतीवेत्युत्प्रेक्षा रूपकस-
ङ्कीर्णा । “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इतीडागमः ॥ ३८ ॥

बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं चकर
च किल चाटु प्रौढयोषिद्वदस्य ॥ विदितमिति
सखीभ्यो रात्रिवृत्तं विचिन्त्य व्यपगतमदया-
हि व्रीडितं मुग्धवध्वा ॥ ३९ ॥

बह्विति । अहि दिवसे व्यपगतमदया मुग्धवध्वा सखीभ्यो वि-
दितं रात्रौ त्वयेत्थं कृतमिति सखीभिराख्यातमित्यर्थः । रात्रिवृत्तं
रात्रौ कृतं स्वचेष्टितमित्यर्थः । मत्ता मदमूढा अहं तस्य प्रियस्य पुर-
स्तादग्रे बहु अनेकं जगद किल गदानि स्म किलेति ऐतिह्ये । अत एव
परोक्षे लिट् “णलुत्तमो वे”ति पक्षे णित्वाभावाद्बुद्धयभावः । च पुनः
प्रौढयोषिता तुल्यं प्रौढयोषिद्वदित्युपमा “तेन तुल्यामि”ति वतिप्रत्ययः ।
अस्य प्रियस्य चाटु यद्वचनं चकर किल अकार्षं किल । लिङादि
पूर्ववत् गुणो विशेषः । इति विचिन्त्य विमृश्य व्रीडितं लज्जितम् ।
भावे क्तः । निजकार्यप्रकाशेन लज्जात्र सञ्चारी भावः । भावनिब-
न्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः ॥ ३९ ॥

अरुणजलजराजीमुग्धहस्ताग्रपादा बहुलमधु-
पमालाकज्जलेन्दीवराक्षी ॥ अनुपतति विरा-
वैः पत्रिणां व्याहरन्ती रजनिमचिरजाता पूर्व-
सन्ध्या सुतेव ॥ ४० ॥

अरुणेति । अरुणजलजराज्येव रक्तकमलश्रेण्येव मुग्धं सुन्दरं
हस्ताग्रपादं हस्तौ च अग्रपादौ च यस्याः सा बहुलं मधुपमाला-
कज्जलं कज्जलमिव मधुपमाला ययोस्ते अक्षिणी इन्दीवरे इव य-
स्याः सा बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी पत्रिणां पक्षिणां वि-
रावैर्व्याहरन्ती आलपन्ती । ‘व्याहार उक्तिर्लपितमि’ त्यमरः ।
अचिरजाता सद्योभवा बाला च पूर्वसन्ध्या प्रातःसन्ध्या सुतेव
पुत्रीव रजनिमनुपतति अनुधावति जननीमिवेत्यर्थः । इह विरावै-
र्व्याहरन्तीति व्यधिकरणपरिणामः । तत्सङ्कीर्णैर्यमुपमा ॥ ४० ॥

प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां विधि-
विहितविरिध्यैः सामिधेनीरधीत्य ॥ कृतगु-

रुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवयैर्हुतमयमुपलीढे सा-

धु सान्नाय्यमग्निः ॥ ४१ ॥

प्रतीति । अग्निराहितो यैस्तेषामग्न्यादितानाम् । “आहिता-
ग्न्यादिष्विति निष्ठायाः परनिपातः । प्रतिशरणं प्रतिगृहम् ।
‘शरणं गृहरक्षित्रोरि’ त्यमरः । अशीर्णज्योतिरक्षतार्च्चिरयमग्निरा-
हवनीयः विधिना यज्ञकर्मण्यजपन्यजुः सामस्वित्यादिशास्त्रोक्तरी-
त्या विहिता यथायोगमुच्चारिता विरिब्धाः स्वरा एकश्रुत्यादयश्च-
त्वारो यैस्तैः । ‘क्षुब्धस्वान्ते’ त्यादिना ‘रेभु शब्दे’ इति धातोः
स्वरे विरिब्धशब्दो निष्ठान्तोऽनिदत्वेन निपातितः । अध्वर्युवयैः ऋ-
त्विक्श्रेष्ठैः ऋत्विग्विशेषवाचिना अध्वर्युशब्देन ऋत्विङ्मात्रलक्षणा-
त् । यद्वा अध्वर्युवय्यो मुख्यो येषां तैः अध्वर्युप्रमुखैश्चतुर्भिर्ऋत्विग्भि-
रित्यर्थः । ‘तस्मादर्शपौर्णमासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विज’ इति श्र-
वणात् । दर्शश्चायं सर्वत्रैव सान्नाय्यविधानादिति सामिधेनीः प्र-
बोवाजाइत्यादिका अग्निसमिन्धनीर्ऋचोऽधीत्य पठित्वा । ‘ऋ-
क्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने’ इत्यमरः । सामि-
धेनीग्रहणं याज्यापुरोनुवाक्यादिमन्त्रान्तराणामप्युपलक्षणम् । कृ-
तो गुरुतरदुरितानामोघस्य ध्वंसो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा
साधु सम्यक् हुतं देवतोद्देशेन त्यक्तं सन्नयित इति सान्नाय्यं हवि-
र्विशेषं ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति विहिते
दधिपयसी इत्यर्थः । ‘पाय्यसान्नाय्यनिकाय्ये’त्यादिना हविर्विशेषे
सम्पूर्वान्नयतेर्ण्यन्तादायादेशोपसर्गदीर्घनिपातः । उपलीढे आस्वा-
दयति । ‘लिह आस्वादने’ इति धातोः स्वरितेत्त्वाल्लुटि तङि टेरे-
त्वं ङत्वष्ट्वढलोपदीर्घाः । अत्राग्नेः सान्नाय्योपलेहनस्योत्तरकाल-
मावित्वेऽपि तदुपलक्षितस्य कर्मण उदिते आदित्ये पौर्णमास्यास्त-
न्नं प्रयुक्तं ‘अतिप्रागुदयादमावास्याया’ इति शास्त्रात्तत्कालप्रक्रान्त-
स्य वर्तमानत्वात्तस्यापि वर्तमानताव्यपदेशः एतच्चाहिताग्नित्वमा-
त्रेण कालविशेषानादरेणोक्तमिति पूर्वोक्तचन्द्रोदयाद्यविरोधः । अथ

वा उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोति प्रातर्जुहोत्यग्निहोत्रं तत्कालत्वा-
त्सामिधेनीसान्नाय्यशब्दयोर्मन्त्रहविर्मात्रपरत्वमाश्रित्याग्निहोत्रपर-
त्वेन व्याख्येयम् । तस्याग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोः एकऋत्विगित्येका-
ध्वर्युकत्वे वयैरिति बहुवचनं यजमानबहुत्वादुपपद्यत इत्याहुरित्य-
लं छान्दसगोष्ठीव्यसनेन । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः स्पष्ट एव ॥ ४१ ॥

प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्राश्मिदन्तम्मुहुरपि-
हितमोष्ठ्यैः क्षरैर्लक्ष्यमन्यैः ॥ अनुकृतिमनु-
वेलं घटितोद्घटितस्य व्रजति नियमभाजाम्मु-
ग्धमुक्तापुटस्य ॥ ४२ ॥

प्रकृतेति । प्रकृतजपविधीनां प्रक्रान्तजपकर्मणां नियमभाजा-
न्तपस्विनां सम्बन्धे ओष्ठे भवैरोष्ठ्यैः । “शरीरावयवाच्चे”ति य-
त्प्रत्ययः । अक्षरैर्वर्णैः उपपद्धानीयैरित्यर्थः । उपपद्धानीयाना-
मोष्ठावित्यनुशासनात् । मुहुरपिहितमावृतमन्यैरनोष्ठ्यैरक्षरैर्लक्ष्यं
दर्शनीयं अत एवोद्देशमय उद्गतांशवो दन्ता यस्य तदास्यं मुखं अ-
नुवेलं प्रतिक्षणं घटितोद्घटितस्य प्राणित्वान्मुहुर्घटितविघटितस्य ।
विशेषणसमासः । मुग्धं सुन्दरं यन्मुक्तानां मुक्ताफलानां पुटं को-
टिः शुक्तिरिति यावत् । तस्यानुकृतिं साम्यं व्रजति । उपमालङ्कारः ।
एतेन श्लोकद्वयेन बहवः कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाश्च ब्राह्मणा भगवन्त-
मनुयन्तीति कथितम् ॥ ४२ ॥

नवकनकापिशङ्गं वासराणां विधातुः ककुभि कु-
लिशपाणेर्भाति भासां वितानम् ॥ जनितभु-
वनदाहारम्भमम्भांसि दग्ध्वा ज्वलितमिव
महाब्धेरूर्ध्वमौर्वानलार्चिः ॥ ४३ ॥

नवेति । कुलिशं पाणौ यस्य स कुलिशपाणिरिन्द्रः । “प्रहर-
णार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत”इति पाणेः परनिपातः । एतदेवा-
त्र व्यधिकरणबहुव्रीहिश्च ज्ञापकम् । तस्य ककुभि प्राच्यां दिशि न-
वकनकवत्पिशङ्गं वासराणां विधातुर्दिनकरस्य भासां वितानं कर-

जालं महाब्धेरम्भांसि दग्ध्वा जनितभुवनदाहारम्भं कृतजगदाहो-
द्योगं सदूर्ध्वमब्धेरुपरि ज्वलितमौर्वानलार्द्धिर्वद्वानलज्योतिरिव
भातीत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥

विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूखैः कलश इव ग-
रीयान् दिग्भिराकृष्यमाणः ॥ कृतचपलवि-
हङ्गालापकोलाहलाभिर्जलनिधिजलमध्यादेष
उत्तार्यतेऽर्कः ॥ ४४ ॥

विततेति । वितताभिः प्रसारिताभिः पृथुवरत्राभिर्महारज्जुभि-
स्तुल्यरूपैस्तुल्याकारैर्मयूखैः किरणैर्गरीयान् कलश इवाकृष्यमा-
णः सन्नेषोऽर्कः कृतश्चपलः सत्वरौ विहङ्गालाप एव कोलाहलः क-
लकलो याभिस्ताभिः दिग्भिर्जलनिधेः जलमध्यादुत्तार्यते उद्भि-
यते । तरतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लट् । यथा कुतश्चित्कूपात् कुम्भः पाशै-
राकृष्य सकलकलं बहुभिः स्त्रीभिरुद्भियते तद्वदिति भावः । अत्र
वरत्रातुल्यरूपैः कलशइवेति चोपमाभ्यां विहङ्गालापकोलाहलेति
रूपकेण चोज्जीवितार्कस्य दिक्कर्तृकोत्तारणोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगा-
त् प्रतीयमानेति सङ्करः ॥ ४४ ॥

पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः स्फुटमनि-
शमतापि ज्वालया वाडवाग्नेः ॥ यदयमिदमि-
दानीमङ्गमुद्यन्दधाति ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गा-
रगौरं विवस्वान् ॥ ४५ ॥

पयसीति । अयं च विवस्वान् नक्तं सलिलराशेः पयसि निमग्नो-
ऽन्तर्वाडवाग्नेर्ज्वालया अनिशमतापि तप्तः स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । कुतः ।
यदिदानीमुद्यन् इदं ज्वलितः प्रज्वलन् यः खदिरकाष्ठस्याङ्गारस्त-
द्वद्वैरमरुणमङ्गं दधाति । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति विश्वः ॥ ४५ ॥

अतुहिनरुचिनासौ केवलन्नोदयाद्रिः क्षणमुप-
रिगतेन क्षमाभृतः सर्व एव ॥ नवकरनिकरेण

स्पष्टबन्धूकसूनस्तवकरचितमेते शेखरम्बिभ्र-
तीव ॥ ४६ ॥

अनुहिनेति । क्षणमुपरिगतेन स्थितेनानुहिनरुचिनार्क्षेण केवल-
मसावुदयाद्रिः पूर्वाद्विः । 'उदयः पूर्वपर्वत'इत्यमरः । किन्वेते सर्व एव
क्षमाभूतः सर्वेऽपि शैलाः क्षणमुपरिगतेनावस्थितेन नवकरनिकरेण
स्पष्टैर्विकसितैर्बन्धूकसूनस्तवकैर्बन्धुजीवककुमुमगुच्छैर्विरचितम् ।
'बन्धूको बन्धुजीवकः'इत्यमरः । शेखरं शिखामाल्यं । 'शिखा-
स्वापीडशेखरा'इत्यमरः । बिभ्रतीवेत्युत्प्रेक्षा । न केवलमर्केणोदयाद्रि-
रेव बन्धूकशेखरं बिभर्ति किन्तु तत्करजालेन सर्वेऽपि पर्वतास्त-
थेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेष रिङ्गन् सकमल-
मुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ॥ विततमृदुक-
राग्रः शब्दयन्त्या वयोभिः परिपतति दिवोऽङ्के
हेलया बालसूर्यः ॥ ४७ ॥

उदयेति । एष बाल उदितमाग्नः बालश्चासौ सूर्यश्च बालसूर्यः
उदयशिखरिशृङ्गस्य उदयाद्रिशिखरस्य प्राङ्गणेषु रिङ्गन् सञ्चरन्
पद्मिनीभिर्नलिनीभिः स्त्रीविशेषैश्च । 'पद्मिनी स्त्रीविशेषेपी'ति वि-
श्वः । कमलान्येव मुखानि तेषां हासेन विकाशेन हास्येन च सह
यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा वीक्षितः सन् वयोभिः पक्षिभिः । 'वयः
पक्षिणि बाल्यादावि'ति विश्वः । शब्दयन्त्याः शब्दं कुर्वन्त्याः ।
आगच्छ आगच्छ वत्सेति व्याहरन्त्या इत्यर्थः । शब्दशब्दात्तत्क-
रोती'ति ण्यन्ताल्लटः शतरि ङीप् । दिवोऽन्तरिक्षतः मातृश्रङ्के
समीपे उत्सङ्गे च विततानि प्रसृतानि मृदूनि कराग्राणि किरणा-
ग्राणि हस्ताग्रे च यस्य स सन् हेलया लीलया परिपतति । श्ले-
षमूलातिशयोक्त्यनुगृहीतरूपकम् ॥ ४७ ॥

क्षणमयमुपविष्टः क्षमातलन्यस्तपादः प्रणति-
परमवेक्ष्य प्रीतमहाय लोकम् ॥ भुवनतलमशे-

षम्प्रत्यवेक्षिष्यमाणः क्षितिधरतटपीठादुत्थितः
सप्तसप्तिः ॥ ४८ ॥

क्षणमिति । अयं सप्तसप्तिरर्कः क्षणमुपविष्टः क्षितिधरपीठमध्या-
सीनः क्षमातलन्यस्तपादः प्रणामस्वीकाराय भूतलप्रसारितांगिरि-
त्यर्थः । प्रणतिपरं नमस्कारं कुर्वाणं प्रीतं प्रणामस्वीकारात्सन्तुष्टं
लोकं जनमह्नाय ज्ञादिति अवेक्ष्य । 'झादित्यञसाह्वाये' त्यमरः ।
रूपावलोकनेन सम्भाव्याशेषं भुवनतलं लोकस्वरूपं प्रत्यवेक्षिष्यमा-
णः अनुसन्धास्यमानः क्षितिधरस्य तटं पीठमिव सिंहासनमिव अ-
न्यत्र तटमिव पीठं तस्मादुत्थितः उदयाद्रिमतिक्रान्त इत्यर्थः । यथा
कश्चिन्महाराजः सिंहासनोपविष्टः क्षणं प्रणतजनमादृत्य अथ सक-
लस्वेष्टप्रत्यवेक्षणाय सहस्रोत्थाय गच्छति तद्वदित्यर्थः । अत्र प्रकृ-
तार्कविशेषणवैभवादप्रकृतमहाराजप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ४८ ॥

परिणतमदिराभम्भास्करेणांशुबाणैस्तिमिरक -
रिघटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ॥ रुधिरमिव वह-
न्त्यो भान्ति बालातपेन छुरितमुभयरोधोवा-
रितं वारि नद्यः ॥ ४९ ॥

परिणतेति । नद्यः बालातपेन छुरितं रूषितं अतएव परिणत-
मदिराभं सुपक्वसुरासन्निभं उभाभ्यां रोधोभ्यां वारितमवरुद्धं उभ-
यरोधोवारितं । “उभादुदात्तो नित्यमि”त्यत्र नित्यग्रहणसामर्थ्याद्वृत्ति-
विषये उभयशब्दस्य स्थाने उभयशब्दप्रयोगइत्युक्तं प्राक् । वारि
जलं भास्करेण । कस्कादित्वात्सत्वम् । अंशुभिरेव बाणैः सर्वदिक्षु
क्षतायाः प्रहृतायाः तिमिरमेव करिघटा गजसंघः तस्या रुधिरमि-
वेत्युत्प्रेक्षा । वहन्त्यो भान्ति ॥ ४९ ॥

दधति परिपतन्त्यो जालवातायनेभ्यस्तरुण-
तपनभासो मन्दिराभ्यन्तरेषु ॥ प्रणयिषु वनि-
तानाम्प्रातरिच्छत्सु गन्तुङ्कुपितमदनमुक्तोत्त-
प्तनाराचलीलाम् ॥ ५० ॥

दधतीति । जालवातायनेभ्यः गवाक्षविवरेभ्यः मन्दिराणाम-
भ्यन्तरेषु परिपतन्त्यस्तरुणतपनभासो बालार्ककिरणाः वनितानां प्र-
णयिषु प्रातर्गन्तुमिच्छत्सु कुपितेन मदनेन मुक्तानामुत्तप्तानामग्नि-
ज्वलिततेजसां नाराचानां बाणविशेषाणां लीलां शोभान्दधाति ।
अत्र लीलेव लीलेति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्रस्तुसम्बन्धान्निदर्शना-
लङ्कारः ॥ ५० ॥

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं कनकचष-
कमंतद्राचनालोहितेन ॥ उदयदहिमरोचि-
ज्योतिषाक्रान्तमन्तर्मधुन इव तथैवापूर्णम-
द्यापि भाति ॥ ५१ ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
वधूभिः पीतं मैरेयं मद्यं यस्य तत् अतएव रिक्तं पीतमैरेयरिक्तं
एतत् कनकचषकं स्वर्णस्य पानपात्रं । अवयवषष्ठ्या विकारार्थता ।
'चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । रोचनालोहितेन गोरोचनारुणेन
उदयत् उदीयमानस्याहिमरोचिषोऽर्कस्य ज्योतिषा तेजसा अन्तर-
भ्यन्तरे आक्रान्तं व्याप्तं सत् अद्यापि इदानीमपि तथैव पूर्ववदेव
मधुन आपूर्णमिव । सामान्यषष्ठ्या योग्यविशेषपर्यवसाननियमात् ष-
ष्ठी शेषइति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी करणस्यापि कारणत्वादिति ।
भाति शोभते । अत्रातपाक्रान्ते मधुपूर्णत्वोत्प्रेक्षया आतपे मधुभ्रमात्
भ्रान्तिमान् व्यज्यते ॥ ५१ ॥

सितरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्तं दिनकर-
करसङ्गव्यक्तकौसुम्भकान्ति ॥ निजमिति रति-
बन्धोर्जानतीमुत्तरीयं परिहसति सखी स्त्रीमा-
ददानां दिनादौ ॥ ५२ ॥

सितेति । नक्तं रात्रौ शयनीये तल्पे । एकान्तमुक्तमत्यन्तत्यक्त
सितरुचि शुभ्रवर्णं । किन्तु दिनादौ प्रभाते दिनकरकरसङ्केतार्का-
शुव्यतिकरेण व्यक्ता कौसुम्भी कुसुम्भस्य रागद्रव्यस्य सम्बन्धिनी

कान्तिर्यस्य तत्तथा भासमानं रतिबन्धोः प्रियस्योत्तरीयं निजमात्मी-
यमिति जानतीं अतएवाददानां स्त्रीं नायिकाम् । “वामशसोरि”ती-
यङ्भावपक्षे “अमि पूर्वः” इति पूर्वरूपम् । सखी परिहसति । अत्राकौ-
सुम्भे कौसुम्भभ्रमात्सादृश्यनिबन्धनाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ५२ ॥

प्लुतमिव शिशिरांशोरंशुभिर्यन्निशासु स्फटिक-
मयमराजद्राजताद्रिस्थलाभम् ॥ अरुणितमक-
ठोरैर्वेश्म काश्मीरजाम्भःस्त्रपितमिव तदेत-
द्भानुभिर्भाति भानोः ॥ ५३ ॥

प्लुतमिति । राजताद्रिस्थलाभं सुधाधवलितत्वात्कैलासतटसन्निभं
यद्वेश्म निशासु शिशिरांशोरिन्दोरंशुभिश्चन्द्रिकाभिः प्लुतं धौतं सत्
स्फटिकमयं स्फटिकविकार इवाराजत् रेजे तदेतद्वेश्म भानोः सूर्य्य-
स्याकठोरैः कोमलैः भानुभिररुणितमरुणीकृतं सत् काश्मीरदेशे जा-
तं काश्मीरजं कुङ्कुमन्तस्याम्भसा स्त्रपितं सिक्तमिव भाति । उत्प्रेक्ष-
योः संसृष्टिः ॥ ५३ ॥

सरसनखपदान्तर्दष्टकेशप्रमोकं प्रणयिनि वि-
दधाने योषितामुल्लसन्त्यः ॥ विदधति दशना-
नां सीत्कृताविष्कृतानामभिनवरविभासः प-
द्मरागानुकारम् ॥ ५४ ॥

सरसेति । प्रणयिनि योषितां सरसनखपदानामार्द्रनखस्तनानाम-
न्तर्मध्ये दष्टानां लग्नानां केशानां शिरोरुहाणां प्रमोकं प्रमोचनं वि-
दधाने सति सीत्कृतैर्व्यथाविर्भूतसीत्कारैराविष्कृतानां दशनानामु-
ल्लसन्त्यः वैमल्यादन्तेषु प्रतिफलन्त्यः अभिनवरविभासः पद्मरागाणा-
मनुकारमनुकरणं विदधति । उपमालङ्कारः, रविभासामारुण्यप्रति-
पादकाभिनवविशेषणप्रसादलब्धइति काव्यलिङ्गेन सङ्करः ॥ ५४ ॥

अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन च्लुरितम-
भिनवासृक्कान्तिना कुंकुमेनाकनकनिकषरेखा-

कोमलङ्कामिनीनां भवति वपुरवासच्छायमेवा-
तपेऽपि ॥ ५५ ॥

अविरतेति । अविरतेनाविच्छिन्नेन दयितानां प्रेयसामङ्गस्य आ-
सङ्गेन शरीरसम्पर्केण सञ्चारितेन संक्रामितेनाभिनवस्यासृजो रक्त-
स्येव कान्तिर्यस्य तेन कुङ्कुमेन छुरितं कनकस्य या निकषे निकषोपले
रेखा राजिस्तद्रत्नोमलं मनोहरमित्युपमा । कामिनीनां वपुरातपेऽपि
अवासच्छायं लब्धवर्णोत्कर्षमेव भवति । स्वतः सुवर्णवर्णस्य ततः कुङ्कु-
माङ्कितस्य कामिनीगात्रस्य पुनर्बालातपव्याप्तिरिति महती वर्णोत्कर्-
षसामग्रीति भावः । आतपे छाया नातपइति विरोधाभासे अपिश-
ब्दः । ‘छाया त्वनातपे कान्तावित्यमरः । अत्र संक्रान्तकुङ्कुमच्छुरि-
तत्वकनकानिकषरेखाकोमलत्वयोरुपमापेक्षया छायावाप्तिहेतुत्वादुप-
मासङ्कीर्णं काव्यलिङ्गं तदातपेऽप्यवासच्छायमित्यत्र विरोधेन एकवा-
चकानुप्रवेशेन सङ्कीर्यते ॥ ५५ ॥

सरसिजवनकान्तं बिभ्रदभ्रान्तवृत्तिः करनय-
नसहस्रं हेतुमालोकशक्तेः ॥ अखिलमतिम-
हिम्ना लोकमाक्रान्तवन्तं हरिरिव हरिदश्वः
साधु वृत्रं हिनस्ति ॥ ५६ ॥

सरसीति । सरसि जातानि सरसिजानि । “सप्तम्यां जने-
र्द्धः” । “तत्पुरुषे कृति बहुलमि”त्यलुक् । तद्वनस्य कान्तं प्रि-
यम् । अन्यत्र तद्वत्कान्तं रम्यं आलोकशक्तेर्लोकलोचनानां विषयग्र-
हणशक्तेर्हेतुं आलोकान्तरसहकृतानामेव तेषां तत्सामर्थ्यात् । अन्यत्र
आलोकशक्तेर्दर्शनव्यापारस्य हेतुं दर्शनसाधनमित्यर्थः । करा नयना-
नीव अन्यत्र करा इव नयनानि तेषां सहस्रं करनयनसहस्रं बिभ्रत्
अभ्रान्ते नभोमध्ये वृत्तिर्यस्य सोऽभ्रान्तवृत्तिः अन्यत्राभ्रान्ते मेघे वृ-
त्तिर्यस्य सः मेघवाहनइत्यर्थः । ‘अभ्रान्नभःस्वर्गबलाहकेष्विति वि-
श्वः । हरितोऽश्वा यस्य स हरिदश्वोऽर्कः हरिरिन्द्रइवातिमहिम्ना
अतिमहत्तया स्ववृद्धेत्यर्थः । लोकमाक्रान्तवन्तं व्याप्तवन्तं ए-

कत्र प्रत्यक्षादन्यत्र “स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वग्वर्द्धत स इमान् लोकानावृणोदि”त्यागमादिति भावः । वृत्रं ध्वान्तं दानवं च त्वाष्ट्रं साधु हिनस्ति हन्ति । ‘ध्वान्तारिदानवा वृत्रा’ इत्यमरः । उपमा, श्लेषो वा मतभेदात् ॥ ५६ ॥

अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन प्रसभमुदुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः ॥ निरसितुमरिमिच्छोर्ये तदीयाश्रयेण श्रियमधिगतवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे ॥ ५७ ॥

अवतमसेति । अवतमसन्तिमिरं । “अवसमन्धेभ्यस्तमस” इति समासान्तः । यद्यपि ‘क्षीणेऽवतमसन्तम’ इत्युक्तं तथापीह विरोधाद्विशेषानादरेण सामान्यमेव ग्राह्यं । तस्य भिदायै भेदाय । “षिद्विदादिभ्योऽङ्” इत्यङ् । अभ्युद्गतेनाभ्युदितेनोद्यतेन च भास्वता सूर्येण दर्शनीयोऽप्युदुगणोऽसौ प्रसभं बलात् अपास्तः । तथाहि अरिं निरसितुमिच्छोर्ये तदीयेनाश्रयेणाश्रयणेन श्रियं सम्पदं शोभां च । ‘शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरपि गद्यते’ इति विश्वः । अधिगतवन्तः प्राप्तवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे वध्यकोटावेव अरिवदरिपक्षा अपि वध्या एवेत्यर्थः । उदुगणोऽपि तमसि शोभते अतस्तत्पक्ष इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

प्रतिफलति करौघे सम्मुखावस्थितायां रजतकटकभित्तौ सान्द्रचन्द्रांशुगौर्याम् ॥ बहिरभिहतमद्रेः संहतं कन्दरान्तर्गतमपि तिमिरौघघर्मभानुभिन्नति ॥ ५८ ॥

प्रतीति । घर्मभानुरुष्णांशुः सन्मुखावस्थितायां सान्द्रचन्द्राशुवद्वौघ्या धवलायामित्युपमा । “षिद्वीरादिभ्यश्चे”ति ङोष् । रजतकटकमेव भित्तिस्तस्यां करौघे स्वकिरणजाले प्रतिफलति सति अद्रेर्बहिरभिहतं कन्दराणां दरीणां अन्तर्गतं संहतं तिमिरौघमपि भिनति । पुरोगतरजतभित्तिप्रतिहतस्य निजतेजसः कन्दरान्तः-

प्रवेशादिति भावः । अत्र करौघस्यान्तःसम्बन्धाभावेऽपि सबन्धो-
क्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

बहिरपि विलसन्त्यः काममानिन्यिरे यदिव-
वसकररुचोऽन्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेषु ॥ नियतवि-
षयवृत्तेरप्यनल्पप्रतापक्षतसकलविपक्षस्तेजसः
स स्वभावः ॥ ५९ ॥

बहिरिति । बहिर्विलसन्त्योऽपि दिवसकररुचोऽर्कभासः अ-
न्तर्गृहेषु गर्भागारेषु कामं यथेष्टं ध्वान्तमन्तं नाशमानिन्यिरे प्राप-
यामासुरिति यत् । नयतेर्द्विकर्मकात्कर्त्तरि लिट् । सोऽन्तर्गृहध्वा-
न्तनिरासो नियतविषये नियतस्थाने वृत्तिर्यस्य तस्य नियतदेश-
वर्त्तिनोऽपीत्यर्थः । 'तृतीयादिष्विति पुंवद्भावः । तेजसोऽनल्पेन
प्रतापेन स्वप्रकाशेन स्वप्रभावेनैवेत्यर्थः । 'प्रतापौ पौरुषात्पावि-
ति वैजयन्ती । इतसकलविपक्षः निरस्तसमस्तप्रतिपक्षः स्वभावः
तेजस्विनामेष स्वभावो यत्प्रतापेनैव परोच्छेदनमतो युक्तमर्कभा-
सामप्यन्तर्ध्वान्तहरणमित्यर्थः । अत्र समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्य-
विशेषभावादर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

चिरमतिरसलौल्यादबन्धनं लम्भितानाम्पु-
नरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ॥ दलितदल-
कपाटः षट्पदानां सरोजे सरभस इव गुप्तिस्फो-
टमर्कः करोति ॥ ६० ॥

चिरमिति । अयमर्कः पुनर्भूयोऽपि उदयाय स्ववृद्धये स्वं स्व-
कीयमेव धाम स्थानं तेजो वा प्राप्य अतिरसलौल्यादतिमात्राद्र-
सेषु मकरन्देषु विषयेषु च लौल्यादासक्तेः सरोजे चिरं बन्धनं
लम्भितानां प्रापितानां षट्पदानां सरभसः सत्त्वरो दलितं विघ-
टितं दलमेव कपाटं येन स सन् गुप्तिस्फोटं बन्धनमोक्षं करोतीवे-
त्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चित्पदभ्रष्टः पुनर्लब्धपदः पूर्ववदात्मबन्धूनामत्य
स्वयमेव काराकपाटमुद्घाव्य मोचयति तद्वदिति भावः ॥ ६० ॥

युगपदयुगससिस्तुल्यसंख्यैर्मयूखैर्दशशतदल-
भेदं कौतुकेनाशु कृत्वा ॥ श्रियमलिकुलगीतै-
र्लालिताम्पंकजान्तर्भवनमधिशयानामादरा-
त्पश्यतीव ॥ ६१ ॥

युगपदिति । अयुगा विषमाः सप्तयोऽश्वा यस्य सः अयुगस सिः
सप्ताश्वोऽर्कः । युगशब्दस्य युग्मशब्दस्य च विशेष्यलिङ्गतावगन्त-
व्या । युगपदेकदैव तुल्यसंख्यैः सहस्रसंख्यैरित्यर्थः । मयूखैः क-
रैः दश शतानि येषां तानि दशशतानि सहस्रमित्यर्थः । तेषां द-
लानां भेदं विघटनं कौतुकेनाशु कृत्वा अलिकुलस्य गीतैर्लालितां
सत्कृतां पङ्कजमेवान्तर्भवनं गर्भगृहं अधिशयानां । “अधिशोद्-
स्थासां कर्म”इति कर्मत्वम् । श्रियमादरात्पश्यतीवेत्युत्प्रेक्षा । क-
श्चित्कान्तः कान्तामिवैकान्तगतामिति भावः ॥ ६१ ॥

अदयमिव कराग्रैरेष निष्पीड्य सद्यः शशधर-
महरादौ रागवानुष्णरश्मिः ॥ अवकिरति नि-
तान्तङ्कान्तिनिर्यासमब्दस्युतनवजलपाण्डुमु-
ण्डरीकोदरेषु ॥ ६२ ॥

अदयमिति । अहरादौ प्रभाते रागवानुदयरोगवान् पुण्डरीक-
स्नेहवांश्चैष उष्णरश्मिरर्कः शशधरं चन्द्रं कराग्रैः रश्म्यग्रैः हस्ता-
ग्रैश्च अदयं निर्दयं सद्यो निष्पीड्य अब्दात् मेघात् स्रुतं स्रस्तं न-
वजलमिव पाण्डुं शुभ्रं कान्तिनिर्यासं लावण्यसारं पुण्डरीकाणां
सिताब्जानामुदरेष्वभ्यन्तरेषु नितान्तमवकिरतीव विक्षिपतीव । अ-
त्र सूर्योदये चन्द्रस्य कान्तिक्षयात्पुण्डरीकाणां तत्प्रादुर्भावाच्च सू-
र्यश्चान्द्रीमेव कान्तिः पुण्डरीकस्नेहात्परेषु सिञ्चतीत्युत्प्रेक्षा । यथा
द्विषन्तं प्रपीड्य तदीयं वसुसारं सुहृदे प्रयच्छति तद्वदिति भावः ६२

प्रविकसति चिराय द्योतिताशेषलोके दशश-
तकरमूर्त्तावक्षिणीव द्वितीये ॥ सितकरवपुषा-

सौ लक्ष्यते सम्प्रति द्यौर्विगलितकिरणेन व्य-
ङ्गितैकेक्षणेव ॥ ६३ ॥

प्रविकसतीति । द्योतितः प्रकाशितोऽशेषलोको येन तस्मिन् द-
श शतानि येषां ते दशशतास्ते करा यस्याः सा दशशतकरा सहस्र-
करा मूर्त्तिर्यस्य तस्मिन्दशशतकरमूर्त्तौ सूर्ये द्वितीयेऽक्षिणि चक्षु-
षीव चिराय प्रविकसति सति सम्प्रत्यसौ द्यौराकाशं स्त्री च गम्यते
विगलितकिरणेन निष्प्रकाशेन सितकरं शुभ्रकिरणं वपुर्यस्य तेन
सितकरवपुषा चन्द्रेण व्यङ्गितं विकलीकृतमेकेक्षणमेकनेत्रं यस्याः
सा व्यङ्गितैकेक्षणा काणेव लक्ष्यते । अत्र दिवः काणत्वमुत्प्रेक्ष्यते ।
तच्च काणत्वमक्षित्वेनाध्यवसितेन निष्काशितेन चन्द्रेणेति । तत्र “ये-
नाङ्गविकारः” इति तृतीया ॥ ६३ ॥

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजषण्डं त्यजति
मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ॥ उदयमहिम-
रश्मिर्याति शीतांशुरस्तं हतविधिलसितानां
ही विचित्रो विपाकः ॥ ६४ ॥

कुमुदेति । कुमुदवनं अपगता श्रीर्यस्य तदपश्चि विगतशोभं ।
“गोऽस्त्रियोरुपसर्जनस्ये”ति न्हस्वत्वम् । अभोजषण्डं श्रीमत् शो-
भायुक्तं उलूकः पेचको मुदं त्यजति । तस्य दिवाभीतत्वादिति भा-
वः । चक्रवाकः प्रीतिमान् । रजनीविरहाभावत्वात्तस्येति भावः ।
अहिमरश्मिरुष्णांशुरुदयं याति हिमांशुरिन्दुरस्तमदर्शनं याति ।
अस्तामित्यव्ययं । कथमेतद्वैषम्यं तत्राह । हतेति । हतविधिलसितानां
दुष्टदैवचेष्टितानां विपाकः परिपाकः तत्तत्प्राणिकर्मानुरूपफलदानप्र-
कार इति यावत् । विचित्रो विविधः न त्वेकविध इत्यर्थः । ही-
ति विस्मये ‘अहो ही च विस्मये’ इत्यमरः । विधिविपाकनैचि-
ज्याज्जगद्वैचित्र्यं युज्यते इति कारणेन कार्यसमर्थमरूपोऽर्थान्त-
रन्यासः ॥ ६४ ॥

क्षणमतुहिनधाम्नि प्रोष्य भूयः पुरस्तादुपगत-

वति पाणिग्राहवद्विग्वधूनाम् ॥ द्रुततरमुपयाति
स्त्रंसमानांशुकोऽसावुपपतिरिव नीचैः पश्चि-
मान्तेन चन्द्रः ॥ ६५ ॥

क्षणमिति । अतुहिनधाम्नि उष्णांशौ दिशो बध्वइवेत्युपमितस-
मासः । तासां दिग्वधूनां पाणिं गृह्णातीति पाणिग्राहो निजभर्तुरि-
व पाणिग्राहवत् । “तत्र तस्यैवे”ति तत्रार्थे वतिः । क्षणं प्रोष्य
प्रवासं कृत्वा । प्रपूर्वाद्धसधातोः क्त्वा, तस्य “समासे नञ्पूर्वं क्त्वो
ल्यप्” इति ल्यपि ‘वचिस्वपी’ त्यादिना सम्प्रसारणम् । भूयः पुन-
रपि पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि मार्गे चोपगतवत्यागतवति सति असौ
चन्द्र उपपतिज्ज्जार इव । ‘जारस्तूपपतिः समावि’ त्यमरः । स्त्रं-
समानांशुको गलद्रश्मिकः । शैषिकः कप्प्रत्ययः । स्त्रस्तवस्त्रश्च नी-
चैर्नम्रः सन्पश्चिमान्तेन पश्चिमदिक्कोणेन केनचिदपरद्वारेण द्रुततरम-
पयात्यपसरति यथा पूर्वद्वारेण निजपतावागते पश्चान्मार्गेणोप-
तिरपसरति तद्वदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ६५ ॥

प्रलयमखिलतारालोकमह्नाय नीत्वा श्रियम-
नतिशयश्रीस्तानुरागान्दधानः ॥ गगनसालि-
लराशिं रात्रिकल्पावसाने मधुरिपुरिव भास्वा-
नेष एकोऽधिंशेते ॥ ६६ ॥

प्रलयमिति । अखिलस्तारालोको लोक इव तारा नक्षत्रं तमखि-
लं तारालोकमह्नाय द्राक् प्रलयं क्षयं नीत्वा अत एव यतो नास्त्य-
तिशयं सा अनतिशया सर्वातिशायिनी श्रीर्महिमा यस्य सोऽन-
तिशयश्रीः सानुरागामुदयरगवतीं श्रियं शोभामन्यत्र सानुरागा-
मनुरागवतीं श्रियं रमां च दधानः एष भास्वानेको मधुरिपुर्विष्णु-
रिव रात्रिः कल्पावसानं कल्पान्त इव तस्मिन् रात्रिकल्पावसाने
गगनं सलिलराशिरिव तं गगनसलिलराशिमधिंशेते धितिष्ठति ।
अत्र मधुरिपुरिवेति वाक्यगतोपमैव समासगतोपमानां प्रसाधिके-
ति सर्वत्रोपमितसमासाश्रयणमेवोचितम् ॥ ६६ ॥

कृतसकलजगद्विवोधोऽवधूतान्धकारोदयः क्ष-

यितकुमुदतारकश्रीर्वियोगन्नयन् कामिनः ॥

बहुतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषः कृती तव

वरद करोतु सुप्रातमहामयन्नायकः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमाधकविकृतौ शिशुपालवधे महाका-

व्ये प्रत्यूपवर्णनोनामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कृतेति । कृतसकलजगद्विबोधः कृताखिलजगत्प्रबोधः अवधू-
तो विक्षिप्तोऽन्धकारस्योदय उज्जृम्भणं येन सोऽवधूतान्धकारो-
दय इति महागुणोक्तिः । दोषमाह क्षयिता नाशिता कुमुदानां ता-
रकाणां च श्रीर्येन सः कामिनः स्त्रीपुंसान्वियोगन्नयन्प्रापयन् त-
थापि बहुतरगुणस्य पूर्वोक्तमहागुणस्य दर्शनादभ्युपेतो लोकैरङ्गी-
कृतोऽल्पदोषः पूर्वोक्त एव यस्य सः । ‘एको हि दोषो गुणसन्नि-
पाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्क’ इति न्यायादिति भावः । अ-
त एव कृती कृतार्थोऽयमहं नायकः प्रभुः सूर्यः हे वरद कामद
तव सुप्रातं सुप्रभातं करोतु । “आशिषि लिङ्गलोटावि”त्याशीरर्थे
लोद् । शोभनं प्रातर्यस्येति सुप्रातः शोभनप्रातर्वानुच्यते । ‘सुप्रात-
सुश्वे’त्यादिना बहुव्रीहावच्छ्रुत्ययान्तो निपातितः । अत्र भादप्रधानो
निर्देशः । तव सुप्रातं सुप्रभातत्वं करोत्वित्यर्थः । महामालिनीवृ-
त्तमेतत् । “यदिह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिनी”ति लक्षणात् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माधका-
व्यव्याख्याने सर्वङ्कपाख्ये एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

एवं प्रभातं वर्णयित्वा भगवतः प्राभातिकप्रस्थानवर्णनाय प्रक्रमते-

इत्थं रथाश्वेभनिपादिनां प्रगे गणो नृपाणामथ

तोरणाद्वहिः ॥ प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पनाकृ-

तक्षणक्षेपमुदैक्षताव्युतम् ॥ १ ॥

इत्थमिति । इत्थम्भूते पूर्वसर्गोक्तविधे इत्यर्थः । प्रगे प्रातःका-
ले । ‘सायं साये प्रगे प्रातरि’त्यव्ययेष्वमरः । अथ सूर्योदयान-

न्तरं रथाश्वेभे निषीदन्तीति रथाश्वेभनिषादिनां रथेषु अश्वेषु इभे-
षु च स्थितानामित्यर्थः । नृपाणां गणः तोरणाद्गवतः बाह्यद्वारा-
द्बहिः । “अपपारेबहिरश्वः पञ्चम्ये”ति पञ्चमीसमासविधानात्
ज्ञापकात्पञ्चमी । ‘तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वाराम्’त्यमरः । प्रस्थानकाले
प्रयाणकाले क्षम उचितो वेषः आकल्पः । ‘आकल्पवेषौ नेपथ्य-
म्’त्यमरः । तस्य कल्पनया सम्पादनेन कृतः क्षणक्षेपः क्षणावि-
लम्बो येन तमच्युतं हरिमुदैक्षत प्रतीक्षितवानित्यर्थः । अत्राच्युत-
विलम्बस्य विशेषणगत्या प्रतीक्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । अस्मिन्सर्गे विषमपादयोजागतमिन्द्रवंशावृत्तम् । “स्या-
दिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैरिति लक्षणात् । समपादयोस्तु जागतमे-
व वंशस्थं वृत्तम् । “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरावि”ति लक्षणात् ।
तदेवमुभयमेलनादुपजातिभेदोऽयम् । अतएव त्रिष्टुभिन्द्रवज्रोपे-
न्द्रवज्रालक्षणानन्तरं “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीया-
वुपजातयस्ता”इत्युक्तोक्तं “इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वद-
न्ति जातिष्विदमेव नामे”ति ॥ १ ॥

स्वक्षं सुपत्रङ्कनकोज्ज्वलद्युतिञ्जवेन नागान्
जितवन्तमुच्चकैः ॥ आरुह्य ताक्षर्यन्नभसीव
भूतले ययावनुद्धातसुखेन सोऽध्वना ॥ २ ॥

स्वक्षमिति । स हरिः शोभनोऽक्षश्चक्रधारणदारुभेदो यस्य तं
स्वक्षम् । ‘स्यादक्षश्चक्रधारणे’इति वैजयन्ती । अन्यत्र शोभनेन्द्रि-
यम् । ‘अथाक्षमिन्द्रिये’इत्यमरः । सुपत्रं शोभनं पत्रं वाहनं यस्य
तं स्वक्षमित्यर्थः । अन्यत्र सुपक्षं । ‘पत्रं वाहनपक्षयोरिति’त्यमरः ।
कनकोज्ज्वलद्युतिं कनकरचनावन्तं अन्यत्र कनकवदुज्ज्वलद्युतिं
कनकवर्णम् । जवेन नागान् गजान् उरगांश्च जितवन्तं ततो-
ऽधिकवेगमित्यर्थः । अन्यत्र नागान्तकमित्यर्थः । उच्चकैरुन्नतं ता-
क्षर्यं गरुडं च । ‘ताक्षर्यः स्यादश्वकर्णारुयवृक्षे रथतुरङ्गयोः ।
ताक्षर्यं रसाञ्जने ताक्षर्यं गरुडे गरुडाग्रजे’इति विश्वः । आरुह्य न-
भसीव भूतले अनुद्धातेनाप्रतिघातेन मुखः सुगमः तेनाध्वना ययौ
गरुडमारुह्य नभसीव रथमारुह्य भूतलेऽप्यप्रतिहतं ययौ गरुडव-

देव तद्रथस्यापि सर्वत्राप्रतिहतगतित्वादित्यर्थः । नायं श्लेषः प्र-
कृताप्रकृतवादेऽपि तार्क्ष्यमिति विशेष्यश्लेषायोगादन्यत्राप्रसङ्गाच्च
श्लेषसङ्कीर्ण्यमुपमा ॥ २ ॥

हस्तस्थिताखण्डितचक्रशालिनं द्विजेन्द्रका-
न्तं श्रितवक्षसं श्रिया॥सत्यानुरक्तन्नरकस्य जि-
ष्णवो गुणैर्नृपाः शार्ङ्गिणमन्वयासिषुः ॥ ३ ॥

हस्तेति । अत्र नृविशेषणानि शार्ङ्गिण्यपि विभक्तिविपरिणामे-
न योज्यानि । हस्तस्थितैरखण्डितैश्चक्रैश्चक्ररेखाभिः शालन्त इति
तथोक्ताः । अन्यत्र चक्रं सुदर्शनं तच्छालिनं द्विजेन्द्रकान्ताः ब्रा-
ह्मणोत्तमप्रियाः अन्यत्र द्विजेन्द्रश्चन्द्रः । 'तस्मात्सोमराजानो ब्रा-
ह्मणा'इति श्रुतेः । अत एव 'द्विजराजः शशधर'इत्यमरः । तद्रत्ना-
न्तं सुन्दरं श्रिया शोभया श्रितवक्षसो व्याप्तोरस्काः । अन्यत्र र-
मयाधिष्ठितोरस्कं सत्ये सत्यवचनेऽनुरक्तः । अन्यत्र सत्यायां स-
त्यभामायामनुरक्तम् । नरकस्य जिष्णवः अन्यत्र नरकासुरस्य जे-
तारम् । 'ग्लानिस्थश्चे'ति ग्लुच् । 'नरको निरये दैत्ये'इति वि-
श्वः । एवंभूता नृपा एवंभूतं शार्ङ्गिणं गुणैर्विनयादिभिर्हेतुना अन्व-
यासिषुः अनुजन्मुः गुणैः पूर्वोक्तैरन्वकार्षुश्च । यातेर्लुङि चलेः सि-
च् । अत्र शार्ङ्गिणो नृपाणाञ्च प्रकृतत्वात् शब्दमात्रसाधर्म्याच्च केव-
लः प्रकृतिविषयः शब्दश्लेषः ॥ ३ ॥

शुक्लैः सतारैर्मुकुलीकृतैः स्थूलैः कुमुद्वतीनां कु-
मुदाकरैरिव ॥ व्युष्टम्प्रयाणश्च वियोगवेदना-
विदूनानारीकमभूत्समन्तदा ॥ ४ ॥

शुक्लैरिति । शुक्लैः शुभ्रैः सतारैः सरज्जुकैः सर्कार्णिकैश्च मुकुली-
कृतैर्वहनसौकर्याय सङ्कोचितैः अन्यत्र रात्रिविकाशित्वान्मुकुलतां
नीतैः प्राप्तैः स्थूलैर्दीर्घैः पटमण्डपैरिति यावत् । कुमुदाकरैः
कुमुदहृदैरिवोपलक्षितां अन्यत्र स्थूलैरिव कुमुदाकरैरुपलक्षितं
वियोगवेदनया विरहव्यथया विदूनाः परितप्ताः । "स्वादिभ्यः" इति निष्ठानत्वम् । ता नाय्यो यस्मिंस्तत्तथोक्तं । द्वयोरपि वियो-

गकालत्वादिति भावः । “ नद्यृतश्चे”ति कप् । कुमुदान्यासु सन्ती-
ति कुमुदत्यः कुमुदप्रायाः भूमयः । ‘ कुमुद्वान् कुमुदप्राये’ इत्यम-
रः । कैरविण्यो वा । ‘कुमुद्वती कैरविण्यामि’ति विश्वः । “ कुमुद-
नडवेतसेभ्यो ङ्मतुवि”ति ङ्मतुप्प्रत्ययः, ‘माडुपधाया’ इति मका-
रस्य वत्वम् । तासां कुमुद्वतीनां सम्बन्धे व्युष्टं प्रभातम् । ‘व्युष्टं प्र-
भातं प्रत्यूषमि’त्यभिधानचिन्तामणिः । तत्र किञ्चित्करत्वात्तत्सम्ब-
न्धित्वं प्रयाणं च सेनानामिति शेषः । तदा तस्मिन् काले सममु-
त्तरीत्या अन्योन्यसदृशमभूत् । व्युष्टप्रयाणयोर्द्वित्वेऽपि समुदाय-
विवक्षायामभूदित्येकवचनं व्युष्टं प्रयाणं च द्वयमापि सममभूदित्यर्थः ।
अत्र वर्ण्यत्वेन प्रकृतस्य प्रयाणस्य प्रकृतव्युष्टसाम्योक्तेरुपमा श्लेष-
सङ्कीर्णा ॥ ४ ॥

उत्क्षिप्तगात्रः स्म विडम्बयन्नभः समुत्पतिष्य-
न्तमगेन्द्रमुच्चकैः ॥ आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्र-
मं करेणुरारोहयते निषादिनम् ॥ ५ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्तगात्र उन्नमितपूर्वकायः अत एव नभः खं
तत्पति समुत्पतिष्यन्तं उत्पतनोद्युक्तं अगेन्द्रं महाद्रिं विडम्बयन्न-
नुकुर्वन्नित्युत्प्रेक्षा । अभूतोपमेति केचित् । उच्चकैरुन्नतः करेणुरिभः
‘करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे’इत्यमरः । आकुञ्चितो नामितः प्रोहः गजाङ्घ्रिः ।
‘गजाङ्घ्रिः प्रोह’इति विश्वः । तत्र रूपितक्रमं कृतपादन्यासं निषा-
दिनं यन्तारं आरोहयते स्म स्वयमेव स्वात्मन्यारोपयतीत्यर्थः ।
रोहेर्गत्यर्थत्वाद्‘द्रतिबुद्धी’त्यादिना अणिकर्तुर्निषादिनः कर्मत्वम् । अ-
त्र कर्त्रभिप्राये‘णिचश्चे’त्यात्मनेपदे सिद्धेऽपि प्रयोगवैचित्र्यस्याप्यल-
ङ्कारत्वादकर्त्रभिप्रायेऽपि “णेरणौ यत्कर्मणौ चेत्स कर्त्तारनाध्याने”
इति आत्मनेपदं वदन्ति । अणि कर्मणः करेणोरेवात्राप्यन्ते क-
र्तृत्वात्तस्यैव चार्थात्कर्मत्वादिति । ननु यत्सर्वग्रहमन्यकर्मार्थमित्युक्तं
तेन कर्ममात्रनिषेधात्कथं निषादिनि कर्मण्यात्मनेपदं । सत्यं । अ-
न्येषां मतं । भाष्यकारस्य तु दर्शयते भृत्यान् राजेत्युदाहरणादणि
कर्तृकर्मव्यतिरिक्तकर्मण एव निषेधो विवक्षित इति कैयटः । तदेत-

त्सम्यग्विवेचितमस्माभिः किराताज्जुनीयटीकायां घण्टापथे'स स
न्ततं दर्शयते गतस्मय'इत्यत्र । स्वभावोक्तिः ।

स्वैरं कृतास्फालनलालेतान्पुरः स्फुरत्तनून्द-
र्शितलाघवक्रियाः॥ वंकाविलग्नैकसवल्गपाणय-
स्तुरंगमानारुरुद्वस्तुरंगिणः ॥ ६ ॥

स्वैरमिति । तुरङ्गिणोऽश्वारोहाः पुरः पूर्वं स्वैरं मन्दं कृतं य-
दास्फालनं पाणितलेनांगसंघट्टनं तेन लालिताननुपालितान् । त्या-
जितोद्वेगानित्यर्थः । अत एव स्फुरत्तनून् कम्पितदेहान् तुरङ्गमान-
श्वान्दर्शितं लाघवं शैद्यं यामु ताः क्रियाः उत्पतनकर्माणि येषान्ते
वंकः पल्याणकोटिः । 'वंकः पल्याणभागे स्यादि'ति विश्वः । तत्र
विलग्नः सक्तः एक एकैकः सवल्गो मुखरज्जुसहितः पाणिर्येषान्ते
तथोक्ताः सन्त आरुरुदुरारूढाः । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ६ ॥

अह्नाय यावन्न चकार भूयसे निषेदेवानासन-
बन्धमध्वने ॥ तीव्रोत्थितास्तावदसह्यरंहसो
विश्रुङ्खलं श्रुङ्खलकाः प्रतस्थिरे ॥ ७ ॥

अह्नायेति । निषेदेवानुपर्युपविष्टः निषादीति शेषः । "भाषायां
सदवसश्रुव'इति कसुप्रत्ययः । भूयसे दवीयसे अध्वने भूयांसमध्वा-
नं गन्तुमित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति चतुर्थी । अह्नाय झटिति ।
'द्राक् झटित्यञसाह्नाये'त्यमरः । यावदासनबन्धं दूराध्वगमनौपा-
यिकमासनविशेषं न चकार तावत् तीव्रन्तीक्ष्णं उत्थिताः असह्यरंहसो
दुःसहवेगाः शृङ्खलकाः करभा उपभेदाः । 'करभाः स्युः शृङ्खलका
दारवैः पादबन्धनैरि'त्यमरः । विशृङ्खलमनर्गलं प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ।
'समवप्रविभ्यःस्थ'इति आत्मनेपदम् । एषापि स्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥

गण्डोज्ज्वलामुज्ज्वलनाभिचक्रया विराजमा-
नान्नवयोदराश्रिया ॥ कश्चित्सुखम्प्राप्तुमनाः
सुसारथी रथीं युथोजाविधुरां वधूमिव ॥ ८ ॥

गण्डेति । सुखमक्लिष्टं यथा तथा प्राप्तुं गन्तुं मनो यस्य स प्रामुखाः । अन्यत्र सुखमानन्दं लब्धुकामः । 'तुङ्काममनसोरपीति मकारलोपः । शोभनः सारथिर्यस्य स सुसारथिः अन्यत्र सुसहायवान् । कश्चित्कोऽपि रथी कामी च गण्डैश्चिह्नैः उज्ज्वलामन्यत्र कपोलोज्ज्वलाम् । 'गण्डः कपोले चिह्ने चेति विश्वः । उज्ज्वलो नाभिर्विलम्ब्यं ययोस्ते चक्रे रथा यस्यास्तयोज्ज्वलनाभिचक्रया अन्यत्रोज्ज्वलं नाभिचक्रं नाभिमण्डलं यस्यास्तया । 'नाभिः प्राण्यङ्गके क्षेत्रे चक्राङ्गचक्रवर्तिनोरिति विश्वः । नवया प्रत्यग्रया उदुन्नता अराश्वक्रशलाकाः । 'अरः शीघ्रे च चक्राङ्गइति विश्वः । तेषां श्रिया अन्यत्र उदरस्य मध्यस्य श्रिया शोभया विराजमानां विगता धूरग्रं यस्याः सा विधुरा । 'धूः स्त्री कृबि यानमुखमि'त्यमरः । 'ऋक्षूरि'त्यादिना समासान्तः । सा न भवतीत्यविधुरा तां सधुरामित्यर्थः । अन्यत्राविरामविकलां रथीं शकटीम् । "बह्वादिभ्यश्चे"ति विकल्पेन ङीष् । वधूमिव युयोज योजयामास । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात्सभङ्गाभङ्गपदमिश्रणादुभयगोचरत्वाच्च प्रकृताप्रकृतगोचरः शब्दार्थश्लेषः ॥ ८ ॥

उत्थातुमिच्छन्विधृतः पुरो बलान्निधीयमाने
भरभाजि यन्त्रके ॥ अर्धोद्भिन्नतोद्गारिविझर्झर-
स्वरः स्वनाम निन्ये रवणः स्फुटार्थताम् ॥ ९ ॥

उत्थातुमिति । रौतीति रवणः उष्ट्रः । 'रु शब्दे'इति धातो' 'श्वलनशब्दादकर्मकाद्युजि'ति युच्प्रत्ययः । भारारोपणाय यन्त्ररूपेण निर्मिते भरभाजि भारयुक्ते यन्त्रके गोण्यादौ निधीयमाने सति बलादुत्थातुमिच्छन् उत्थाय गन्तुमिच्छन् अत एव पुरो मुखभागे विधृतः गृहीतः एवं स्वैरचारव्याघाततः अर्द्धोद्भिन्नेनोद्गारेण स्वजग्धपिचुमर्द्वादिपत्ररसनेन विझर्झरो विषमः स्वरः यस्य स रवणः उष्ट्रः स्वनाम स्फुटार्थतां निन्ये रौतीति रवण इति व्युत्पन्नं स्वनाम यथार्थमकरोदित्यर्थः ॥ ९ ॥

नस्यागृहीतोऽपि धुवन्विषाणयोर्युगं ससूत्कार-

विवर्तितत्रिकः ॥ गोणीअनेन स्म निधातुमुद्ध-
तामनुक्षणं नोक्षतरः प्रतीच्छति ॥ १० ॥

नस्येति । नस्या । नासिकाया नसादेशः । नासिकाया भवा नस्या ।
दिगादित्वाद्यत् । तस्यां नासिकाप्रोतरज्जौ गृहीतोऽपि विषाणयो-
र्युगं धुवन् विधुन्वन् शृंगद्वयं कम्पयन् ससूत्कारोति सूत्कार इति
शब्दानुकरणं अमर्षजः सशब्दनिश्वासो वा ससूत्कारं यथा तथा
विवर्तितं त्रिकं पृष्ठवंशाधरसन्धिर्येन । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकमि'त्यम-
रः । उक्षतरो महोक्षः पृष्ठे निधातुअनेनानुक्षणमुद्धृतां गोणीं न प्रती-
च्छति स्म न स्वीकृतवान् । निधातुमवसरं न दत्तवानित्यर्थः ॥ १० ॥

नानाविधाविष्कृतसामसस्वरः सहस्रवर्त्मा च-
पलैर्दुरध्ययः ॥ गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां
स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥ ११ ॥

नानेति । सामजाः गजाः । 'सामजौ गजसामार्थावि'ति शाश्वतः ।
नानाविधमाविष्कृताः सामजानां स्वराः ध्वनयो बृंहितानि यस्मिन्
सः सहस्रवर्त्मा बहुभिर्मागैर्गच्छन् । गान्धर्वा इति । गान्धर्वा अ-
श्वाः । 'वाजिवाहर्वगान्धर्व' इत्यमरः । तैर्भूयिष्ठतया चपलैरस्थि-
रैः दुरध्ययो दुष्प्रापः । 'इण् गतावि'त्यस्मात्कृच्छ्रार्थे खल् । ई-
दृशः स बलोदधिः सेनासमुद्रः सामवेदस्य समानतां दधौ तत्स-
मोऽभूदित्यर्थः । सामवेदोऽपि बहुधाविष्कृतबृहद्रथन्तरादिसामो-
त्थितस्वरः सहस्रशाखत्वात्सहस्रवर्त्मा गान्धर्वगानबहुत्वाच्चपलमति-
भिः अध्येतुमशक्य इत्यर्थः । 'इङ् अध्ययने' इत्यस्माद्धातोः खलि
दुरध्यय इत्येव रूपम् ॥ ११ ॥

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्वेरावता निरस्य कुण्ठं
दधताऽन्यमङ्कुशम् ॥ मूर्द्धान्मूर्ध्वायतदन्तम-
ण्डलं धुवन्नरोधि द्विरदो निषादिना ॥ १२ ॥

प्रत्यन्येति । अन्यनागं प्रति चलित ऊर्ध्वायतदन्तमण्डलं मू-

र्द्धानं धुवन् कम्पयन् द्विरदः कुण्ठमतीक्ष्णं अंकुशं निरस्यान्यमकु-
ण्ठमंकुशं दधता त्वरावता निषादिना अरोधि रुद्धः ॥ १२ ॥

सम्मूर्च्छन्नुच्छृंखलशंखनिःस्वनः

स्वनः प्रयाते पटहस्य शार्ङ्गिणि ॥

सत्त्वानि निन्ये नितरां महान्त्यपि

व्यथां द्वयेषामपि मेदिनीभृताम् ॥ १३ ॥

सम्मूर्च्छन्निति । 'मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोरिति धातुः । सम्मूर्-
च्छन्नुच्छ्रायं गच्छन् प्रचुरीभवन् उच्छृंखलोऽनर्गलः सर्वव्यापी
शंखस्य निःस्वनो यस्मिन् स शार्ङ्गिणि प्रयाते यातुमुपक्रान्ते पटह-
स्य स्वनः द्वयेषामुभयेषामपि मेदिनीभृतां राज्ञां पर्वतानां च महा-
न्त्यपि सत्त्वानि बलानि भूतानि नितरां व्यथां निन्ये कृष्णस्य
पटहश्रवणाद्राज्ञां बलान्यभिभवशङ्कया व्यथितान्यासन्, तथा गिरि-
स्थिताः सिंहादयो जन्तवश्च किमिदमिति ससाध्वसा आसन्नित्य-
र्थः । 'व्यवसाये स्वभावे च पिशाचादौ गुणे बले । द्रव्यात्मभावयो-
श्चैव सत्त्वं प्राणेषु जन्तुष्विति शाश्वतः ॥ १३ ॥

कालीयकक्षोदविलेपनश्रियं

दिशदिशामुल्लसदंशुमहद्युति ॥

खातं खुरैर्मुद्गभुजां विपप्रथे

गिरेरधः काञ्चनभूमिजं रजः ॥ १४ ॥

कालीयेति । कालीयं कुंकुमं 'काश्मीरजन्म घुसृणं कालीयं
कुंकुमं विदुरिति शाश्वतः । कालीयकक्षोदैः कुंकुमचूर्णैः कृतानुलेप-
नश्रियं दिशां दिशत् ददत् । उद्यल्लसदिति उद्यदादित्यसमा द्युतिर्य-
स्य तत् मुद्गभुजामश्वानां खुरैः खातं विदारितं काञ्चनभूमिजं रजो
गिरेरधोगुरुत्वाद्गिरेरधस्तादेव विपप्रथे विस्तीर्णमभवत् ॥ १४ ॥

मन्द्रैर्गजानां रथमण्डलस्वनै-

र्निजुन्हुवे तादृशमेव वृंहितम् ॥

तारैर्बभूवे परभागलाभतः

परिस्फुटैस्तेषु तुरङ्गहेषितैः ॥ १५ ॥

मन्द्रैरिति । मन्द्रैर्गम्भीरैः । 'मन्द्रस्तु गम्भीर' इत्यमरः । रथम-
ण्डलस्वनैः तादृशं तद्रूपमेव गजानां बृंहितं निजुन्हुवे तिरस्कृतं ।
गजध्वनिरेकरूपत्वेन रथशब्दान्न पृथगश्रावीत्यर्थः । तारैरुच्चैस्तरै-
र्मन्द्रस्वरविलक्षणैस्तुरंगहेषितैः परभागलाभतस्तेषु तादृशध्वानिगुण-
भेदलाभेषु परिस्फुटैर्बभूवे तुरगहेषाः सुव्यक्ता एव शुश्रुविरे इत्यर्थः ।
'बृंहितं करिणां शब्दे हेषा हेषा च वाजिनाम्' । बभूवे इति भावे
लिट् । निजुन्हुव इति कर्मणि लिट् ॥ १५ ॥

अन्वेतुकामोऽवमतांकुशग्रह-

स्तिरोगतं सांकुशमुद्वहञ्छिरः ॥

स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागतां

गजोऽग्रयाताग्रकरः करेणुकाम् ॥ १६ ॥

अन्वेत्विति । अन्तिकागताङ्कुरेणुकां करिणीं अन्वेतुकामो अ-
नुगन्तुकामः अंकुशं गृह्णातीत्यंकुशग्रहो निषादी सोऽमतो येन सः
निषादिना सांकुशं कृतं तिरोगतं अंकुशाकर्षणेन तिर्यग्भूतं शिरो
मस्तकं उद्वहन् गजः अग्रयाताग्रकरः करिणीग्रहणाय प्रसारितक-
राग्रो भूत्वा स्थूलोच्चयेन गतिविशेषेणागमत् जगाम । 'गजमध्य-
गतौ स्थूलोच्चयः साकल्यपुञ्जयोरिति रत्नप्रकाशः ॥ १६ ॥

यान्तोऽस्पृशन्तश्चरणैरिवावनिं

जवात्प्रकीर्णैरभितः प्रकीर्णकैः ॥

अद्यापि सेनातुरगाः सविस्मयै-

रलूनपक्षा इव मेनिरे जनैः ॥ १७ ॥

यान्त इति । जवाद्वेगाच्चरणैरवनिमस्पृशन्त इव यान्तः सेना-
तुरगाः अभितः प्रकीर्णैरुभयतः प्रसृतैः प्रकीर्णकैश्चामरैः । 'चामर-
न्तु प्रकीर्णकमि' त्यमरः । कण्ठभूषणचामरैर्हेतुभिरद्यापि अलूनपक्षा

इवेति सविस्मयैर्जनैर्मैनिरे । पूर्वं तुरगाणामपि पक्षा आसन् पश्चा-
त्केनचित्कारणेन देवैः पक्षच्छेदः कारित इति प्रसिद्धिः ॥ १७ ॥

ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धरा-

श्वलावचूडाः कलघर्घरारवैः ॥

भूमिर्महत्यप्यविलम्बितक्रमं

क्रमेलकैस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे ॥ १८ ॥

ऋज्वीरिति । ऋज्वीरवकाश्चलावचूडाः चलितकण्ठभूषणाः ।
' शिरःशिखाभूषणेषु चूडेति यादवः । चलितशिरस इति वा । क-
न्धराः शिरोधराः अवतत्य वितत्य दधानैः कलघर्घरारवैः । ' घ-
र्घरा क्षुद्रघण्टी स्यादिति कोषः । अथवा घर्घरारवइति शब्दानु-
करणम् । क्रमेलकैरुष्टैरविलम्बितक्रमं क्रमः पदक्षेपः द्रुतपादक्षेपं य-
था तथा महत्यपि भूमिस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे अतिक्रान्ता । स्वभा-
वोक्तिः ॥ १८ ॥

तूर्णम्प्रणेत्रा कृतनादमुच्चकैः

प्रणोदितं वेसरयुग्यमध्वानि॥

आत्मीयनेमिक्षतसान्द्रमेदिनी-

रजश्चयाक्रान्तिभयादिवाद्रवत् ॥ १९ ॥

तूर्णमिति । प्रणेत्रा साराथिना प्रणोदितं गमनाय प्रेरितम् । अ-
त एव उच्चकैरुच्चैस्तरां कृतनादं यथा तथा वेसरयुग्यं । सङ्कराश्वो
वेसरः । वेसराभ्यां युग्यं शकटमात्मीयनेमिः स्वचक्रधारा तथा क्ष-
तस्य सान्द्रस्य मेदिनीरजसश्च येन समूहेन यदाक्रमणं तद्गयादिव
तूर्णमध्वनि अद्रवत् । आत्मीयनेमिसमुद्भूतधूलिजालेनास्पृष्टं सत्
द्रुतमगमदित्यर्थः ॥ १९ ॥

व्यावृत्तवक्त्रैरखिलैश्चमूचरै-

र्व्रजद्भिरेव क्षणमीक्षिताननाः ॥

वल्गद्वरीयः स्तनकम्प्रकंचुकं

ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिकाः ॥ २० ॥

व्यावृत्तेति । व्यावृत्तवक्त्रैर्विवृत्तमुखैर्वज्रद्विरेवाखिलैश्चमूचरैः क्ष-
णमीक्षिताननाः तुरङ्गाधिरुहस्तुरङ्गानधिरुहन्तीति किप् । तुरङ्गा-
धिखूढाः अवरोधिकाः अवरोधस्त्रियः वल्गद्विश्चलद्विः गरीयोभि-
र्गुरुतरैः स्तनैः कम्पः कम्पनशीलः कञ्चुकः कूर्पासो यस्मिन् कर्मणि
तद्यथा तथा ययुः । 'नभिकम्पी' त्यादिना रप्रत्ययः ॥ २० ॥

पादैः पुरः कूबरिणां विदारिताः

प्रकाममाक्रान्ततलास्ततो गजैः ॥

भग्नोन्नतानन्तरपूरितान्तरा

बभुर्भुवः कृष्टसमीकृता इव ॥ २१ ॥

पादैरिति । कूबरिणां रथानाम् । 'कूबरस्तु युगन्धर' इत्यमरः ।
स एषामस्तीति ते रथास्तेषां पादैश्चकैः पुरः पूर्वं विदारिताः
ततो गजैः प्रकाममाक्रान्ततलाः भग्नैरुक्तप्रकारेण पूर्वं भग्नत्वा-
दुन्नतैरनन्तरैरुभयभागैः पूरितान्तराः समीकृतनिम्नप्रदेशाः ।
यद्वा पूर्वं रथचक्रविदारितत्वाद्भग्नोन्नताः अनन्तरं गजपतिपरि-
क्रमणेन पूरितानतप्रदेशाः भुवः कृष्टसमीकृताः पूर्वं हलैः कृष्टा अ-
नन्तरं बीजवपनार्थं समीकृता इव बभुः शुशुभिरे ॥ २१ ॥

दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं

सहासहाकारमलोकयज्जनः ॥

पथ्याणतस्त्रस्तमुरोविलम्बिन-

स्तुरङ्गमं प्रद्रुतमेकया दिशा ॥ २२ ॥

दुर्दान्तमिति । उरोविलम्बिनः पथ्याणतः पल्लयनतस्त्रस्तमत
एवोत्प्लुत्य निरस्तसादिनं स्वपृष्ठात्पातितावरोहं एकया दिशा द्रुतं
पलायितं दुर्दान्तं दुर्विनीतं तुरङ्गमं हासकृतेन सह हाकारेण यथा
तथा जनोऽवलोकयत् अवलोकितवान् ॥ २२ ॥

भूभृद्भिरप्यस्खालिताः खलून्नतै-

रपन्हवाना सरितः पृथूरपि ॥

अन्वर्थसंज्ञैव परं त्रिमार्गगा

यथावसंख्यैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥

भूभृद्विरिति । उन्नतैरपि भूभृद्भिः भूधरैर्भूपैश्चास्वलिता अप्रति-
हताः पृथर्महतीरपि सरितो यमुनाप्रभृतीर्नदीरपन्धुवाना स्वमहि-
म्नाच्छादयन्ती त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा परमत्यन्त
मन्वर्था अनुगतार्था संज्ञा त्रिमार्गगोति नामधेयं यस्याः सैव खलु
त्रिभिरेव मार्गैर्ययौ न चतुर्थेनेत्यर्थः । असौ चमूर्स्त्वसंख्यैः पथि-
भिर्ययौ अतो गङ्गाया अप्यधिका चमूरिति भावः । अत एव व्य-
तिरेकालङ्कारः । 'भेदप्राधान्यसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः । अधिका-
ल्पत्वकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यते' इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

त्रस्तौ समासन्नकरेणुसूक्तता-

न्नियन्तारि व्याकुलमुत्तरज्जुके ॥

क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां

विलंघ्य लघ्वीं करभौ बभञ्जतुः ॥ २४ ॥

त्रस्ताविति । समासन्नस्य प्रत्यासन्नस्य करेणोरिभस्य सूक्त-
तात्सूत्कारात्त्रस्तौ करभौ वेसरौ । 'करभो वेसरेऽप्युष्ट्रे' इति सञ्ज-
नः । नियन्तारि सारथौ व्याकुलं व्यग्रं यथा तथा मुत्तरज्जुके त्य-
क्तप्रग्रहे सति क्षिप्ताः पतिताः अवरोधाङ्गना यस्मिन् कर्मणि त-
द्यथा तथा उत्पथेनापथेन । 'ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः । गां
भूमिं विलंघ्य दूरमतीत्य लघ्वीं रथविशेषं । 'लघ्वी लाघवयुक्तायां
प्रभेदे स्यन्दनस्य चे'ति हैमः । बभञ्जतुः भग्नवन्तौ । अत्र त्रास-
स्य विशेषणगत्या भञ्जनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं स्वभावो-
क्त्या सङ्कीर्यते ॥ २४ ॥

स्त्रस्ताङ्गसन्धौ विगताक्षपाटवे

रुजा निकामं विकलीकृते रथे ॥

आप्तेन तक्षणा भिषजेव तत्क्षणं

प्रचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः ॥ २५ ॥

स्रस्तोति । स्रस्ता विश्लिष्टा अङ्गयो रथाङ्गयोरङ्गानां करचरणा-
दीनां च सन्धयः सन्धिभागा यस्य तस्मिन् विगतमक्षस्य चक्रा-
धारकाष्ठस्याक्षाणामिन्द्रियाणां च पाटवं सामर्थ्यं यस्य तस्मिन्
रथे स्यन्दने शरीरे च । 'रथः स्यात्स्यन्दने काये' इति विश्वः । रु-
जा भङ्गेन रोगेण च निकामं विकलीकृते सति आप्तेन हितेन त-
क्षणा वर्द्धकिना आप्तेन भिषजा वैद्येनेव । 'तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टे'-
त्यमरः । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । लंघनं
पादेनाक्रमणं उपवासश्च । 'लंघनं तूपवासे स्याद्गमनेप्लवनेऽपि चे'-
ति विश्वः । तत्पूर्वकः क्रमो विधिः प्रचक्रमे प्रक्रान्तः । प्रायेण ज्व-
रादिचिकित्साया लंघनपूर्वकत्वादिति भावः । श्लेषालङ्कारः ॥२५॥

धूर्भङ्गसंक्षोभविदारितोष्ट्रिका

गलन्मधुप्लावितदूरवर्त्मनि ॥

स्थाणौ निषंगिण्यनसि क्षणं पुरः

शुशोच लाभाय कृतक्रयो वणिक् ॥ २६ ॥

धूर्भङ्गेति । स्थाणौ कीले । 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे' इति वि-
श्वः । निषङ्गिणि सक्ते अनसि शकटे । 'ह्रीबेऽनः शकटोऽस्त्री
स्यादि'त्यमरः । धुरोऽक्षस्य भङ्गेन यः संक्षोभो विपर्यासः तेन
विदारिता भिन्ना या उष्ट्रिका मृन्मयं मद्यभाण्डं । 'उष्ट्रिका मृत्ति-
काभाण्डभेदे करभयोषिती' इति विश्वः । ततो गलता स्रवता मधुना
मद्येन प्लावितं सिक्तं दूरवर्त्म दीर्घाध्वा येन तस्मिन् तथा सति पुरः
पूर्वं लाभाय कृतः क्रयः क्रयणं येन स वणिक् क्षणं शुशोच । अत्र
मधुप्लावधनव्यययोर्विशेषणगत्या शोकहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥२६॥

भेरीभिराकुष्टमहागुहामुखो

ध्वजांशुकैस्तर्ज्जितकन्दलीवनः ॥

उत्तुङ्गमातङ्गजितालघूपलो

बलैः स पश्चात् क्रियते स्म भूधरः ॥ २७ ॥

भेरीभिरिति । भेरीभिराकुष्टानि निन्दितानि महान्ति गुहामु-
खाणि येन सः भेरीझङ्कारमर्त्तिसतनितान्तवात्यामुखरमहागुहाद्वार

इत्यर्थः । ध्वजांशुकैस्तर्जितानि भर्तिसतानि कन्दलीदलानि गुल्म-
पत्राणि येन सः उत्तुङ्गैर्मातङ्गैर्जिताः अलघूपलाः स्थूलपाषाणा ये-
न सः भूधरो रैवतकाद्रिः बलैः सैन्यैः पश्चात् क्रियते स्म पश्चात्कृ-
तः स्वयं दूरगमनेन पृष्ठतः कृतइत्यर्थः उक्तविशेषणमहिम्ना
अधरीकृतं इति च प्रतीयते । “लट् स्म” इति भूतार्थं ल-
ट् । आकुष्ठेति क्रोशतेः कर्मणि क्तः व्रश्चादित्वात् षत्वे घृत्वम् । अ-
त्र पश्चात्करणस्याकुष्ठादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गं तच्चोक्तप्रतीय-
मानाभेदाध्यवसायादिति श्लेषमूलातिशयोक्तिसंकीर्णम् । तेन ब-
लानां भूधरौपम्यं गम्यत इत्यर्थालंकारेणालंकारध्वनिः ॥ २७ ॥

वन्येभदानानिलगन्धदुर्द्धराः

क्षणं तरुच्छेदविनोदितक्रुधः ॥

व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णवः

कथञ्चिदारादपथेन निन्यिरे ॥ २८ ॥

वन्येभेति । वन्येभदानानिलगन्धेन वनगजमदमारुतगन्धाघ्राणेन
दुर्द्धराः क्रोधान्धाः दुर्ग्रहाः । अत एव क्षणं तरुच्छेदेन विनोदित-
क्रुधः प्रतिगजासान्निध्ये वृक्षाणां भङ्गेनापनीतक्रोधाः उन्मदिष्णवो-
ऽत्यन्तमदशीलाः । ‘अलंकृञि’त्यादिना इष्णुच् । व्यालद्विपाः
दुष्टगजाः यन्तृभिराधोरणैः कथञ्चिदारात् दूरादपथेनामार्गेण ।
“पथो विभाषे”ति निषेधविकल्पा ‘दृक्पूर्’त्यादिना समासान्तः ।
“अपथं नपुंसकमि”ति नपुंसकत्वम् । निन्यिरे नीताः । अत्रापि
द्विपविशेषणानां तदुपमेयहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गं सत्स्वभावोक्त्या स-
ङ्गीर्यते ॥ २८ ॥

तैर्वैजयन्तीवनराजिराजिभि-

गिरिप्रतिच्छन्दमहामतङ्गजैः ॥

बह्वयः प्रसर्पज्जनतानवीशतै-

र्भुवो बलैरन्तरयाम्बभूविरे ॥ २९ ॥

तैरिति । वैजयन्त्यः पताकास्ता वनराजय इव ताभी राजप्ती-

ति तथोक्तैः गिरीणां प्रतिच्छन्दाः प्रतिनिधयस्तत्सदृशा इत्यर्थः ।
 एतस्मादेव स्पष्टोपमालिङ्गादन्यत्राप्युपमितसमासाश्रयणम् । ते
 महामतङ्गजा येषु तैः । जनता जनसमूहास्ता नद्य इव तासां शता-
 नि प्रसर्पन्ति प्रवहन्ति येषु तैर्वलैस्तथोक्तैः सैन्यैः । बह्व्यो बहवः ।
 “बव्हादिभ्यश्चे”ति विकल्पादीकारः । भुवो भूमयः अन्तरयाम्बभू-
 विरे अन्तरा दूराः कृता इति अतिक्रान्ता इत्यर्थः । न केवलं रै-
 वतकाद्रेरेवेति भावः । बलैर्वैपुल्यादाच्छादिता इत्यर्थः । उक्तविशे-
 षणावगतसादृश्यादगृहीतभेदाः कृता इति च गम्यते । एतेनाभेदा-
 ध्यवसायादेवास्याक्रमणरूपान्तरीकरणस्य बलविशेषणावगतसादृ-
 श्यस्य हेतुत्वात्तदङ्गभूतोपमासङ्कीर्णं पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्लेषमू-
 लाभेदातिशयोक्त्युत्थापितमिति संकरः अन्तरशब्दात्तत्करोतीति
 ण्यन्तात्कर्मणि लिट् आम्प्रत्यये भुवोऽनुप्रयोगः ॥ २९ ॥

तस्थे मुहूर्त्तं हरिणीविलोचनैः

सदृशि दृष्ट्वा नयनानि योषिताम् ॥

मत्वाथ सत्रासमनेकविभ्रम-

क्रियाविकाराणि मृगैः पलाय्यत ॥ ३० ॥

तस्थइति । हरिणीविलोचनैः सदृशि सदृशानि । “नपुंसकस्य
 झलच्” इति नुम् । योषितां नयनानि दृष्ट्वा । मृगैः कृष्णसरैः ।
 कर्तृभिः । मुहूर्त्तमल्पकालम् । ‘मुहूर्त्तमल्पकाले स्याद्घटिकाद्वितये-
 ऽपि चे’ति विश्वः । तस्थे स्थितम् । हरिणीविलोचनशङ्क्येति भा-
 वः । अथानन्तरमनेकविभ्रमक्रिया विलासक्रिया एक विकारा ये-
 षां तानि मत्वा सविलासानि ज्ञात्वेत्यर्थः । सत्रासं सभयं यथा
 तथा पलाय्यत पलायितम् । हरिणीदुर्लभैर्विलासैर्योषिन्निश्चयादि-
 ति भावः । अत एव निश्चयान्तः संशयालङ्कारः । परापूर्वादयते-
 र्भावे लङ् । “उपसर्गस्यायतावि”ति लत्वम् ॥ ३० ॥

निम्नानि दुःखादवतीर्थ्य सादिभिः

सयत्नमाकृष्टकशाः शनैःशनैः ॥

उत्तेरुरुत्तालखुरारवन्दुताः

श्लक्ष्णीकृतप्रग्रहमर्वतां व्रजाः ॥ ३१ ॥

निम्नानीति । अर्वतामश्वानाम् । 'वाजिवाहाव्यमन्धर्वहयसैन्धव-
सप्तय'इत्यमरः । "अर्वणस्त्रसावनज"इति त्रिादेशः । व्रजाः समूहाः ।
सादिभिरश्वारूढैः सयत्नमाकुष्टकशाः दृढगृहीतवल्गाः सन्तः । य-
द्यप्यश्वादेस्ताडिनी कशे'त्यमरः तथाप्यत्र ताडिनीवल्गयोः क-
शेति दर्शनादविरोधः । शनैःशनैर्दुःखात्कुच्छान्निम्नानि निम्नभू-
प्रदेशानवतीर्य उत्तालखुरारवं उच्चतरशफशब्दं श्लक्ष्णीकृतप्रग्रहं शि-
थिलितवल्गं च यथा तथा द्रुताः सत्त्वराः सन्त उत्तेरुः उत्पुष्टुवि-
रे । निम्नेषु शनैरवतीर्य दीर्घं घावतीत्यश्वानां स्वभाव इति भावः ।
अत एव स्वभावोक्तिः ॥ ३१ ॥

अध्यध्वमारुढवतैव केनचित्
प्रतीक्षमाणेन जनम्मुद्गृधृतः ॥
दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदग्रत-
श्चस्वाद दासेरयुवा वनावलीः ॥ ३२ ॥

अध्यध्वमिति । दक्षस्य भावो दाक्ष्यं कौशलं सद्यः फलदं । कुतः ।
यद्यस्मादध्यध्वमध्वनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः "अनश्चे"ति समा-
सान्तोऽच्प्रत्ययः "नस्तद्धिते"इति टिलोपः । आरुढवतैव आरुढौ-
व स्थितेन । "निष्ठे"ति रुहेः क्तवतुप्रत्ययः । जनं शनैः पश्चादागच्छ-
न्तं स्वजनं प्रतीक्षमाणेन केनचित्पुंसोति शेषः । मुद्गृधृतः स्थापि-
तोऽपि दासेरयुवा तरुणोष्ट्रः । विशेषणसमासः । अग्रतो वनाव-
लीश्चस्वाद । पुरः पिचुमर्दादिकं भक्षयन्नास्त इत्यर्थः । न हि कुश-
लो वृथा कालं यापयतीति भावः । अत्र दाक्ष्यसाफल्यस्य सामा-
न्यस्य तद्विशेषेण दासेरकौशलेन समर्थनाद्विशेषेण सामान्यसमर्थ-
नरूपेऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३२ ॥

शौरेः प्रतापोपनैतरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनम्रमूर्तिभिः ॥
एकातपत्रा पृथिवीभृताङ्गणै-

रभूद्बहुच्छत्रतया पताकिनी ॥ ३३ ॥

शौरेरिति । शौरेः कृष्णस्य पताकिनी सेना । ब्रीह्यादित्वादि-
निः । प्रतापेन हरितेजसा उपनतैर्नम्रैर्विधेयैरित्यर्थः । अत एवेत-
स्ततः समागतैः पार्श्वदेशादागतैः प्रश्रयनम्रमूर्तिभिर्हरिसन्निधौ वि-
नयनम्रविग्रहैः पृथिवीभृतां राज्ञां गणैः । हेतुना । बहुच्छत्रतया
असंख्यातपत्रवत्तया निमित्तेन एकानि केवलानि आतपत्राणि यस्याः
सा एकातपत्रा केवलातपत्रमयी अभूत् । आतपत्रातिरिक्तं न किञ्चि-
दलक्ष्यतेत्यर्थः । 'एके मुख्यान्यकेवला' इत्यमरः । बहुच्छत्राप्येक-
च्छत्रेति विरोधभासनाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

आगच्छतोऽनूचि गजस्य घण्टयोः

स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः॥

दूरादपावर्तितभारवाहणाः

पथोऽपसस्त्रुस्त्वरितं चमूचराः ॥ ३४ ॥

आगच्छत इति । अन्वञ्चतीत्यन्वङ् तस्मिन् अनूचि पृष्ठदेशे ।
'ऋत्विगि'त्यादिनाञ्चेः किन्प्रत्ययः । आगच्छतो गजस्य घण्ट-
योः स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः सम्भ्रान्तवधूकाः चमूचराः
दूरादेवापावर्तिता अपसारिता भारस्यान्नादेर्वाहना भारवाहणा भा-
रवाहिन उष्ट्रादयोयैस्ते तथा सन्तः । 'वाहनमाहितादि' इति ण-
त्वम् । बहेर्ण्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् । त्वरितं शीघ्रं पथो मार्गादपस-
स्त्रुपजग्मुः । स्वभावोक्तिः ॥ ३४ ॥

ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनः

प्रसादिनोऽनुज्झितगोत्रसंविदः ॥

श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः स्म भूयसो

गुणान् समुद्दिश्य पठन्ति बन्दिनः ॥ ३५ ॥

ओजस्वीति । बन्दिनः स्तुतिपाठकाः । 'बन्दिनः स्तुतिपाठका'
इत्यमरः । ओजस्विवर्णस्य तेजस्विवर्णस्य क्षत्रजातेर्यदुज्ज्वलं वृत्त-
मुदग्रव्यापारः विजयाख्यं तेन शालत इति ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृ-

तशालो तस्य अन्यत्र ओजस्विवर्णैः समासभूयिष्ठाक्षरैरुज्ज्वलास्ते
 च ते वृत्तशालिनो वसन्ततिलकादिच्छन्दोविशेषशालिनश्च । 'वृत्तं
 चरित्रच्छन्दसोरपो'ति विश्वः । तान् । प्रसादोऽस्यास्तीति प्रसादी
 तस्य प्रसादिनोऽनुग्रहशीलस्य । अन्यत्र प्रसादगुणयुक्तान् । 'प्रसि-
 द्धार्थपदत्वं यत्स प्रसादो निगद्यत' इति । अनुज्झितौ गोत्रसंविदौ
 कुलाचारौ येन तस्य यादववंशोत्पन्नस्येत्यर्थः । अन्यत्र कुलनामनो
 यैस्तान् । वंशनामाङ्कितानित्यर्थः । 'संविद्युद्धे प्रतिज्ञायां सङ्केता-
 चारनामस्वि'ति वैजयन्ती । एवम्भूतस्य उपेन्द्रस्य हरेर्गुणान्समुद्दि-
 श्याधिकृत्य भूयसो बहुलान् श्लोकान् स्तुतिपद्यानि पुरोऽग्रे पठ-
 न्ति स्म । अत्रोपेन्द्रस्य तच्छ्लोकानां च वर्ण्यत्वेन प्रकृतानां श्लेष-
 साधर्म्यादौपम्यगम्यतायां श्लेषप्रतिभोत्थापिता केवलप्रकृतगोचरा
 तुल्ययोगिता, श्लेषश्च प्रकृतिषु प्रत्ययेषु नेत्यालंकारिकाः ॥ ३५ ॥

निःशेषमाक्रान्तमहीतले जलै-

श्चलन् समुद्रोऽपि समुज्झति स्थितिम् ॥

ग्रामेषु सैन्यैरकरोदबारितः

किमव्यवस्थाश्चलितोऽपि केशवः ॥ ३६ ॥

निःशेषमिति । चलन् कल्पान्ते क्षुभितः समुद्रोऽपि जलैर्निःशे-
 षमाक्रान्तमहीतलः सन् स्थितिं मर्यादां वेलालंघनलक्षणां समुज्झ-
 ति त्यजति । केशवस्तु चलितोऽपि प्रस्थितोऽपि अवारितैरपरिमि-
 तैः सैन्यैर्निःशेषमाक्रान्तमहीतलः सन् ग्रामेषु अव्यवस्थाममर्या-
 दां किमकरोन्नाकरोदेवेत्यर्थः । अत्रोपमानात्समुद्रादुपमेयस्य केश-
 वस्य मर्यादानतिक्रमेणाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । लक्षणं तू-
 क्तम् ॥ ३६ ॥

कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि-

र्मुखैर्विनिद्रोल्बणबाणचक्षुषः ॥

ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिता जनै-

श्चिरं वृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥ ३७ ॥

कोशातकीति । कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिः पटोलीप्रसूनगु-

च्छसच्छायैः स्मरपाण्डुरैरित्यर्थः । ‘कोशातकी पटोली स्यादि’
ति हलायुधः । मुखैरुपलक्षिताः विनिद्रं विकसितं अत एवोत्बणं
विपुलं बाणं नीलसैरेयपुष्पमिव चक्षुर्यासां ता । ‘नीला झिण्टी
द्वयोर्बाणा’ इत्यमरः । ग्रामेषु भवा ग्रामीणाः । “ग्रामाद्यञ्स्वञ्जा-
वि”ति स्वञ्प्रत्ययः । ताश्च वध्वः स्त्रियः तं कृष्णं । ग्रामान्तर्गा-
मिनमिति भावः । जनैश्चमूचैरलक्षिताः । वृत्तिभिस्तिरोहिता इत्यर्थः
चिरं वृतीनां कण्टकशाखावरणानामुपरि उपरितनावकाशे व्यलो-
कयन् । उपमास्वभावोक्तयोः संकरः ॥ ३७ ॥

गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासना-

न्सनादमुत्थाय मुहुः स वलगतः ॥

ग्राम्यानपश्यत्कपिशं पिपासतः

स्वगोत्रसङ्कीर्तनभावितात्मनः ॥ ३८ ॥

गोष्ठेष्विति । स कृष्णो गावस्तिष्ठन्त्योष्विति गोष्ठानि गोस्था-
नानि । ‘गोष्ठं गोस्थानकमि’त्यमरः । “मुपि स्थ”इति कप्रत्ययः
“अम्बाम्बगोभूमी”त्यादिना षत्वम् । गोष्ठीषु वार्त्तासु । ‘गोष्ठी सभा-
यामालाप’इति विश्वः । कृतानि मण्डलासनानि मण्डलाकारेणो-
पवेशनानि यैस्तान्मुहुः सनादं क्ष्वेलाद्वाट्टहासाद्यारावसहितं यथा
तथोत्थाय वलगत उत्प्लवमानात् कपिशं मद्यं । ‘कश्यं मद्यं च मै-
रेयं कपिशं कापिशायनमि’ति हलायुधः । पिपासतो मुहुर्महुः पा-
तुमिच्छतः । पिबतेः सन्नन्ताल्लटः शतारं शप् । स्वगोत्रसंकीर्तने
स्वनामसंकीर्तने भावितात्मनः प्रवर्तितचित्तान् कृष्णनामानि गा-
यत इत्यर्थः । ग्रामेषु भवान् ग्राम्यान् । घोषजानित्यर्थः । “ग्रा-
माद्यञ्स्वञ्जावि”ति यञ्प्रत्ययः । अपश्यदालोकितवान् । स्वभावो-
क्तिः ॥ ३८ ॥

पश्यन्कृतार्थैरपि बल्लवीजनो

जनाधिनार्थं न ययौ वितृष्णताम् ॥

एकान्तमौग्ध्यान्नवबुद्धाविभ्रमैः

प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः ॥ ३९ ॥

पश्यन्निति । एकान्तमौग्ध्येनात्यन्तमुग्धतया अनवबुद्धविभ्रमै-
रज्ञातविलासैः किन्तु प्रसिद्धो विस्तार एव गुणो येषां तैरतिवि-
शलैरित्यर्थः कृतार्थैरपि सरुद्धर्शनाल्लब्धविस्तारफलैरित्यर्थः ।
विलोचनैर्जननाधिनाथं कृष्णं पश्यन् बलवीजनो गोपाङ्गनाजनः वि-
तृष्णतां तृप्ततां न ययौ । भूयोभूयः पश्यन्नपि नालम्बुद्धिमवापेत्य-
र्थः । तृप्तिकारणे दर्शने सत्यपि तृप्तिकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः । सा
कृष्णस्य मदनकोटिलावण्यलक्ष्मीं व्यञ्जयति ॥ ३९ ॥

प्रीत्या नियुक्ताल्लिहतीः स्तनन्धया-

न्निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ॥

वर्द्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय-

श्चिरन्निदध्यौ दुहतः स गोदुहः ॥ ४० ॥

प्रीत्येति । नियुक्तान् वामपादे एव संयतान् स्तनन्धयन्ति पि-
बन्तीति स्तनन्धयान्वत्सान् । ‘नासिकास्तनयोर्ध्माधेदोरि’ति धे-
टः स्वश्रुप्रत्ययः । प्रीत्या वत्सान् लिहतीर्जिह्वया स्वादयन्तीः रो-
हिणीर्गाः । ‘अर्जुन्यग्रा रोहिणी स्यादित्यमरः । पयः क्षीरं जा-
नुनोरुभयेन जानुद्वयेन पारीं दोहनपात्रीम् । ‘पारी पात्रीपरागयो-
रि’ति विश्व । निगृह्य निरुध्य । वर्द्धिष्णुधाराध्वनि वर्द्धनशील-
क्षीरधाराशब्दं यथा भवति तथा दुहतः प्रपूरयतः । दुहः लटः
शतरि शप् । ‘दुह्याची’ति द्विकर्मकत्वम् । गान्दुहन्तीति गोदुहः
मोदोहकान् । ‘सत्सुद्विषे’त्यादिना क्तिप् । स हरिश्चिरं निदध्यौ
अवलोकयति स्म । ‘निध्यानमवलोकनमिति वैजयन्ती । स्वभा-
वोक्तिः ॥ ४० ॥

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णका-

न्निर्व्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ॥

वर्गाद्गवां हुंरुतिचारु निर्यती-

मरिर्मधोरैक्षत गोमतल्लिकाम् ॥ ४१ ॥

अभ्येति । अभ्याजतः दोग्धुमभिमुखमागच्छतः । अजेर्लटः श-
त्रादेशः । निर्याणं पादबन्धनं दाम । “निर्याणं दाम संदानं पशूनां
पादबन्धने” इति वैजयन्ती । तद्धस्ते यस्य तस्य निर्याणहस्तस्य
दुधुक्षतो दोग्धुमिच्छतो दोग्धुरिति शेषः । दुहेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादे-
शः घत्वघत्वे । पुरोऽग्रेऽभ्यागतोऽभिमुखमागतस्तूर्णः स्तनपाने त्व-
रमाणस्तर्णकोऽतिबालो वत्सो यस्यास्ताम् । ‘सद्योजातस्तु तर्णक’ इ-
त्यमरः । गवां वर्गाद्गोव्रजात् हुंरुतिचारु हुङ्कारमनोहरं यथा तथा
निर्यातीं निर्गच्छन्तीं । इणः शतारि ङीप् इणो यणादेशः । प्रशस्तां
गां गोमतल्लिकाम् । “प्रशंसावचनैश्चे”ति नित्यसमासः । मतल्लिका
मचार्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः । म-
धोररिर्मधुसूदन ऐक्षत ईक्षितवान् । ईक्षतेर्लङि “आडजाडीनामि”
त्याद्, “आटश्चे”ति वृद्धिः । स्वभावोक्तिः ॥ ४१ ॥

स ब्रीहिणां यावदपासितुं गताः शुक्रान्मृगैस्ता-
वदुपद्रुताश्रियाम् ॥ कैदारिकाणामभितः समा-
कुलाः सहासमालोकयति स्म गोपिकाः ॥ ४२ ॥

स इति । यावच्छुक्रान् कीरानपासितुं गतास्तावन्मृगैरुपद्रुत-
श्रियामुपद्रुतसम्पदां ब्रीहिणां ब्रीहिमतां । “ब्रीह्यादिभ्यश्चे”ति
इनिप्रत्ययः । कैदारिकाणां क्षेत्रसमूहानां । “पुंनपुंसकयोर्वप्रः
कैदारः क्षेत्रमस्य तु । कैदारिकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे”
इत्यमरः । ‘ठञ् कवचिनश्चे’ति चकाराट्ठञ्प्रत्ययः । कृद्योगात्कर्म-
णि षष्ठी । गोपिकाः गोप्त्रीरभितः समाकुलाः व्यग्राः उभयत-
समाकृष्यमाणाः सतीरित्यर्थः । स हरिः सहासमालोकयति स्म ।
अत्र सहसावलोकनस्य विशेषणगत्या समाकुलपदार्थहेतुक्त्वात्का-
व्यलिङ्गभेदः ॥ ४२ ॥

व्यासेद्धुमस्मानवधानतः पुरा चलत्यसावित्यु-
पकर्णयन्नसौ ॥ गीतानि गोप्याः कलमं मृग-
व्रजो न नूनमत्तीति हरिर्व्यलोकयत् ॥ ४३ ॥

व्यासेद्धमिति । गोप्याः शालिगोप्याः । गौरादित्वात् ङीप् । गी-

तानि उपकर्णयन् शृण्वन् असौ मृगव्रजः नूनं निश्चितं कलमं ना-
त्ति न खादति इति किं कलमभक्षणे गीतश्रवणविशेष इत्यत आ-
ह असौ गोपी अस्मान् व्यासेद्धुं निवारयितुं अवधानतो गीतैका-
ग्र्यात् पुरा चलति चलिष्यति । “यावत्पुरानिपातयोर्लङि”ति भावि-
ष्यदर्थे लट् । इतीत्थं वितर्कयन्निति शेषः । हरिव्यलोकयत । अ-
त्र मृगाणां कलमखादननिवृत्तेर्गीतासक्तिनिमित्तायास्तदाकर्णनसुख-
भङ्गहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४३ ॥

लीलाचलत्स्त्रिचरणारुणोत्पलस्खलत्तुलाको-

टिनिनादकोमलः ॥ शौरैरुपानूपमपाहरन्मनः

स्वनान्तरादुन्मदसारसारवः ॥ ४४ ॥

लीलेति । अनुगता आपो येषु ते अनूपाः जलप्रायदेशाः । ‘ज-
लप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध’इत्यमरः । ‘प्रादिभ्यो घा-
तुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्चे’ति बहुव्रीहिः, “ऋक्पूरित्यादि-
ना सामासान्तः । “ऊदनोर्देश”इत्यूकारः । तेषां समीपे उपानूपम् ।
समीपार्थेऽव्ययीमावः । लीलया चलती चलनशीले स्त्रियाश्चरणे अ-
रुणोत्पले इव तयोः स्खलन्त्यो ये तुलाकोटी नुपुरौ । ‘पादांगदंतु-
लाकोटिर्मञ्जीरो नुपुरोऽस्त्रियामि’त्यमरः तयोर्निनाद इव कोमलो
मधुरः उन्मदसारसारवः मत्तहंसकूजितं । “चक्रांगसारसौ हंस”
इति शब्दार्णवे । शौरैर्मनः स्वनान्तरादपाहरत् अत्र मनोहरणस्य
लीलेत्यादिविशेषणार्थहेतुकत्वादुपमासङ्कीर्णं काव्यलिङ्गम् ॥ ४४ ॥

उच्चैर्गतामस्खलितां गरीयसीं तदातिदूरादपि

तस्य गच्छतः ॥ एके समूहुर्बलरेणुसंहतिं शि-

रोभिराज्ञामपरे महीभृतः ॥ ४५ ॥

उच्चैरिति । तदा तस्मिन्समये अतिदूराद्गच्छतोऽपि तस्य हरेः
सबन्धिनीमुच्चैर्गतामत्यूर्ध्वमुन्नताम् । अन्यत्रोर्ध्वलोकेष्वपि व्याप्तां
अस्खलितामभङ्गुरां सत्यां च गरीयसीमतिमहतीं पूज्यां च बलरे-
णुसंहतिं सेनारेणुसंघातं एके कतिपये महीभृतः पर्वताः । आज्ञां
शासनं अपरे महीभृतो राजानश्च शिरोभिः शेखरैः शोर्षैश्च समूहुः

संवहन्ति स्म । वहेर्लिटि झेर्जुसि 'वचिस्वपी'त्यादिनां सम्प्रसारण-
म् । अत्र हरिमहिमवर्णनायामुभयेषामपि महीभृतां प्रकृतत्वात्केवल-
प्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता श्लेषप्रतिभोत्थापिता चेति सङ्करः ॥४५॥

प्रायेण नीचानपि मेदिनीभृतो जनः समेनै-
व पथाधिरोहति ॥ सेना मुरारेः पथ एव सा
पुनर्महामहीध्रान्परितोऽध्यरोहयत् ॥ ४६ ॥

प्रायेणेति । प्रायेण प्राचुर्येण नीचान् कुब्जानपि मेदिनीभृतो-
ऽद्रान् जनो लोकः समेन सुगमेन पथा मार्गेणैवाधिरोहति । सा
मुरारेः सेना पुनः पथो मार्गानेव महामहीध्रान् महाद्रीन्परितोऽध्य-
रोहयत् । लोके हि सति क्षुण्णेऽध्वानि तेन शैलारोहणसम्भवः से-
ना सर्वपथातिरोकिष्यभूत् । पूर्वापराःसहस्रं पन्थानः स्वारोहणेन
प्रवर्तिताइत्यर्थः । रोहतेर्गत्यर्थत्वाद्वातिबुद्धोत्था'दिना पथामणि-
कर्तृणां णौ कर्मत्वम् । महीं धरन्तीति महीध्राः । मूलविभुजादि-
त्वात्कः । अत्र सेनायाः पथां शैलाधिरोहणेनोपमानाज्जनादाधि-
क्यकथनाद्व्यतिरेकः ॥ ४६ ॥

दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः शिलोच्चयाना-
रुरुहुर्महीयसः ॥ तिर्य्यक्कटप्लाविमदाम्बुनिम्नगा
विपूर्य्यमाणश्रवणोदरं द्विपाः ॥ ४७ ॥

दन्ताग्रेति । द्वाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः । 'सुपी'ति योगविभागा-
त्कप्रत्ययः । उन्मुखा उन्नमितमुखाः सन्तः दन्ताग्रैर्निर्भिन्ना विदा-
रिताः पयोदाः शृङ्गगता यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । तिर्य्यगूर्ध्व-
मुखत्वात्तिरश्चोनं यथा तथा कटेभ्यः प्लवन्ते क्षरन्तीति कटप्ला-
विनीभिर्मदाम्बुनिम्नगाभिर्मदजलप्रवाहैर्विपूर्य्यमाणानि श्रवणोदरा-
णि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा महीयसो महत्तरान् शिलोच्च-
यान् आरुरुहुः । स्वभावोक्तिः ॥ ४७ ॥

श्रयोतन्मदाम्भःकणकेन केनचिज्जनस्य जीमू-
तकदम्बकद्युता ॥ नागेन नागेन गरीयसोच्चकै-

ररोधि पन्थाः पृथुदन्तशालिना ॥ ४८ ॥

श्च्योतदिति । श्च्योतन्तः क्षरन्तो मदाम्भःकणा यस्य तेन । शै-
पिकः कण्प्रत्ययः । जीमूतकदम्बकस्येव द्युत द्युतिर्यस्य तेन । पृथु-
भ्यां दन्ताभ्यां शालत इति तच्छालिना । गरीयसा गुरुतरेणोच्चकै-
रुन्नतेन । केनचिन्नागेन गजेन जनस्य पन्थाः मार्गः यथा अरोधि ।
अगेनाचलेन न तथारोधि रुद्धः । मत्तमातङ्गस्य दुरासदत्वाच्छैल-
वदनतिक्रमणीयत्वादिति भावः । अतएवोपमानादगादुपमेयस्य ना-
गस्याधिक्याद्व्यतिरेकः ॥ ४८ ॥

भग्नद्रुमाश्चकुरितस्ततो दिशः समुल्लसत्केतन-
काननाकुलाः ॥ पिष्टाद्रिपृष्ठास्तरसा च दन्ति-
नश्चलन्निजाङ्गाचलदुर्गमा भुवः ॥ ४९ ॥

भग्नैति । दन्तिनो गजा इतस्ततो भग्नद्रुमाः स्वभग्नाखिलवृक्षाः
दिशः समुल्लसाद्रिः केतनैरेव काननैराकुलाः सङ्कीर्णाश्चक्रुः । तथा
तरसा बलेन पिष्टानि चूर्णितानि अद्रिपृष्ठानि यासु ता भुवो भूमीः
चलद्भिर्निजाङ्गैरेवाचलैर्दुर्गमाः दुष्प्रापाश्चक्रुः । अत्र केतनेष्वङ्गेषु च
काननाचलत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः । तेन गजानां पुरातनसृष्टिसंहा-
रेण सृष्ट्यन्तरप्रवर्तनरूपं लोकोत्तरं सामर्थ्यं गम्यत इत्यलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः ॥ ४९ ॥

आलोकयामास हरिर्महीधरानधिश्चयन्तीर्ग-
जताः परश्शताः ॥ उत्पातवातप्रतिकूलपाति-
नारुपत्यकाभ्यो बृहताः शिला इव ॥ ५० ॥

आलोकेति । हरिर्महीधरान् अधिश्चयन्तीः परश्शताः श-
तात्पराः असंख्याता इत्यर्थः । 'परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या
शताधिके'त्यमरः । 'पञ्चमी'ति योगविभागात्समासः, राजदन्तादि-
त्वादुपसर्जनस्यापि शतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सु-
डागमः । गजताः गजसमूहान् । 'गजाञ्चेति वक्तव्यमि'ति सामूहि-
कस्तल् प्रत्ययः । उपत्यकाभ्य आसन्नभूमिभ्यः । 'उपत्यकाद्विरासन्ना

भूमिरि'त्यमरः । “उपाधिभ्यां त्यक्त्रासत्राद्वयोरिति”त्यकन् प्रत्ययः । उत्पातवातेन तत्प्रतिकूलं पतन्तीति तत्पातिनीरुध्वगाभिनी-
रित्यर्थः । वृहतीः शिला इवेत्युत्प्रेक्षा । आलोकयामास ॥ ५० ॥

शैलाधिरोहाभ्यसनाधिकोद्धुरैः पयोधरैरामल-
कीवनाश्रिताः ॥ तं पर्व्वतीयप्रमदाश्चचायिरे
विकाशविस्फारितविभ्रमेक्षणाः ॥ ५१ ॥

शैलेति । शैलाधिरोहाभ्यसनेन पर्व्वतारोहणाभ्यासेनाधिकोद्धु-
रैरत्युन्नतैः पयोधरैः स्तनैरुपलक्षिताः आमलकीवनाश्रिताः धात्री-
वनगताः । पर्व्वतो निवासो येषान्ते पर्व्वतीयाः किरातादयः । “प-
र्व्वताच्चेति” छप्रत्ययः । तेषां प्रमदाः । विकाशेन विस्मयकृतविस्ता-
रेण विस्फारिता विवर्त्तिताः विभ्रमा विलासा येषां तानीक्षणानि या
सां तास्तथा सत्यः तं हरिं चचायिरे ददृशुः । ‘चायू पूजानिशामन-
योरिति’ धातोः कर्त्तरि लिट् । निशामनं दर्शनं ‘निरीक्षणनिशामने’
इति दर्शनपर्यायेषु भट्टमल्लः । एतेन हरेर्लोकोत्तरं लावण्यं व्यज्यत
इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । स्वभावोक्तिवृत्त्यनुयासयोः संसृष्टिः ५१

सावज्ञमुन्मील्य विलोचने सकृत्क्षणं मृगेन्द्रेण
सुपुप्सुना पुनः ॥ सैन्यान् यातः समयापि वि-
व्यथे कथं सुराजम्भतमन्यथाय वा ॥ ५२ ॥

सावज्ञमिति । सावज्ञमनादरं यथा तथा विलोचने सकृदेकवारं ।
एकस्य सकृदर्धं निपातः । क्षणमुन्मीलयोन्मिष्य । पुनः सुपुप्सु-
ना स्वप्नुमिच्छुना । स्वपेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । “रुदविदे”त्यादिना स-
म्प्रसारणम् । मृगेन्द्रेण सिंहेन समया समीपे । ‘समयानिकषाशब्दौ
समीपे सम्प्रकीर्त्तितावि’ति सज्जनः । यातो गच्छतोऽपि । यातेर्ल-
टः शत्रादेशः । सैन्यात्सेनातः । “भीत्रार्थानां भयहेतुरिति”त्यपादानत्व-
म् । न विव्यथे न बिभ्ये । व्यथ भयसंचलनयोरिति धातोर्भावे लिट् ।
अथवा तथा हीत्यर्थः । अन्यथा भीतत्वे कथं सुराजम्भवं मुखेन रा-
ज्ञा भूयते न कथमपीति भावः । राजा चायं मृगाणामिति भावः ।

“कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोरि”ति कर्तरीषदादौ चोपपदे भवतेः खलप्रत्य-
ये लोपमुमागमौ । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५२ ॥

उत्सेधनिर्धूतमहीरुहां ध्वजैर्जनावरुद्धोद्धत-
सिन्धुरंहसाम् ॥ नागैरधिक्षिप्तमहाशिलम्मुहु-
र्बलम्बभूवोपरि तन्महीभृताम् ॥ ५३ ॥

उत्सेधेति । नागैर्गजैराधिक्षिप्तास्तिरस्कृता महाशिला येन तत्
तद्वलं सैन्यं ध्वजैरुत्सेधेनौन्नत्येन निर्धूता अवगणिता महीरुहो येषु
तेषां । ‘उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च स’इत्यमरः । जनैरवरुद्धं प्रतिबद्धमुद्ध-
तमुद्धेलं सिन्धुरंहो नदीवेगो येषु तेषां महीभृतां पर्वतानां उपरि
मुहुर्बभूव मार्गवशाद्भूयसो भूधरान्मुहुरारुरोहेत्यर्थः । हयौघरुद्धेति
पाठे हयौघेन घोटकसमूहेन रुद्धमित्यादिपूर्ववत् । अत्रावरोहणवदु-
त्कर्षश्चोपरिभावो विशेषणवैभवात् प्रतीयते इति तदभेदेनोपरि-
भावस्य बलभूधरविशेषणपदार्थहेतुकत्वाच्छेषप्रतिभोत्थापिकाव्यलि-
गविशेषः ॥ ५३ ॥

श्मश्रूयमाणे मधुजालके तरोर्गजेन गण्डं कष-
ता विधूनिते ॥ क्षुद्राभिरक्षुद्रतराभिराकुलं वि-
दश्यमानेन जनेन दुद्रुवे ॥ ५४ ॥

श्मश्रूयेति । तरोर्वृक्षस्य श्मश्रूयमाणे श्मश्रुवदाचरति तद्वदाल-
म्बमान इत्यर्थः । उपमालंकारः । श्मश्रुशब्दादाचारे वयङ्मन्ताल्लटः
शानजादेशः “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः”इति दीर्घः । गण्डं कपो-
लं कषता तरुस्कन्धे कण्डूयमानेन गजेन मधुजालके क्षौद्रपटले
विधूनिते कम्पिते सति धूजो ण्यन्तात्कर्मणि क्तः “धूज्प्रजोर्नुग्व-
क्तव्य”इति नुगागमः । अक्षुद्रतराभिरतिस्थूलाभिः क्षुद्राभिः सरघा-
भिः । ‘क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिके’त्यमरः । वि-
दश्यमानेन चञ्चुभिर्भिद्यमानेन जनेन समाकुलं व्यग्रं यथा तथा दु-
द्रुवे पलायितम् । भावे लिट् । स्वभावोक्तिरुक्तोपमासंसृष्टा ॥ ५४ ॥

नीते पलाशिन्युचिते शरीरवद्गजान्तकेनान्तम-

दान्तकर्मणा ॥ सञ्चैरुरात्मान इवापरं क्षणा-
त्क्षमरुहं देहमिव छवङ्गमाः ॥ ५५ ॥

नीतइति । उचिते पारिचिते पलाशिनि हुमे । ‘पलाशी द्रुमा-
गमा’ इत्यमरः । शरीरवत् पूर्वशरीरवत् । “तत्र तस्येवे”ति वति-
प्रत्ययः । अदान्तकर्मणा दुर्दान्तव्यापारेण गजोऽन्तक इवेति उप-
मितसमासः साहचर्यात् । तेन गजान्तकेनान्तं नाशं नीते गमिते
सति प्लवैर्गच्छन्तीति छवङ्गमाः कपयः । “गमेश्वे”ति खच्प्रत्यये मु-
मागमः । आत्मानो जीवा इवापरं क्षमरुहं देहमिव क्षणात् संचे-
रुः सम्प्रविष्टा इत्यर्थः । अनेकेवशब्दवाच्यगर्भेण सा च शरीर-
वदिति तद्धितगता अन्यत्र समासगतेति सङ्करः ॥ ५५ ॥

प्रह्वानतीव कचिदुद्धतिश्रितः कचित्प्रकाशान-
थ गह्वरानपि ॥ साम्यादपेतानिति वाहिनी ह-
रेस्तदातिचक्राम गिरीन्गुरूनपि ॥ ५६ ॥

प्रह्वानिति । कचिदतीव नितान्तं प्रह्वान् प्रवणान् । अन्यत्रानु-
कूलान् कचिदुद्धतिं श्रयन्तीत्युद्धतिश्रितः औन्नत्यभाज औद्धत्य-
भाजश्च । श्रयतेः क्तिप् तुक् । कचित्प्रकाशान् प्रकटाननवगूढवृत्ती-
श्च । कचिदतिगह्वरानपि । अपिश्रार्थे । अप्रवेशान् अन्यत्र गूढां-
श्च । इतीत्थं साम्यादपेतान् विषमरूपान्विषमवृत्तांश्च । अतएव गु-
रून् महतोऽपि पूज्यानापि गिरींस्तदा हरेर्वाहिनी सेना अतिचक्रा-
मातीत्य गता उल्लंघिता च । “गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्यकार्यम-
जानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते” इति स्मरणादि-
ति भावः । गुरूणामप्यतिक्रम इति विरोधेऽपिशब्दः स चोक्तवै-
षम्यदोषोद्धाटनेन परिहृत इति विरोधाभासः । स च गुरूनिति
वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापित
इति सङ्करः ॥ ५६ ॥

स व्याप्तवत्या परितोऽपथान्यपि स्वसेनया स-
र्वपथीनया तया ॥ अम्भोभिरुल्लंघिततुङ्गरोध-
सः प्रतीपनाम्नीः कुरुते स्म निम्नगाः ॥ ५७ ॥

सइति । स हरिः परितः समन्तादपथान्यपमार्गानिपि । “पथो विभाषे”ति निषेधविकल्पाद्वक्पूरि’त्यादिना समासान्तः । “अपथं नपुंसकमि”ति नपुंसकत्वम् । व्याप्तवत्यापि सर्वान्वथो व्याप्नोतीति सर्वपथीना । ‘तत्सर्वादेरि’त्यादिना स्वप्रत्ययः । तथा सर्वपथीनया तथा स्वसेनया निमित्तेन अभोभिरुल्लंघितानि युगपदखिलसेनाप्रवेशेन प्रतीपगमनादुपर्याक्रान्तानि तुङ्गरोधांसि यासां ताः निम्नं गच्छन्तीति निम्नगा नद्यः प्रतीपनाम्नीः कुरुते स्म । प्रतिगता उत्तानगा आपो यासां ताः प्रतीपाः । ‘ऋक्पूरि’त्यादिना समासान्तः “द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽपईत्”इतीकारः । अथ वा प्रतीपं निम्नगानामविरुद्धं नाम उत्तानगा इति नामधेयं यासां ताः प्रतीपनाम्न्यः । “अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामि”ति डीप् । तास्तथा चकारेत्यर्थः । अत्र निम्नगानां प्रतीपनामासंबन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥९७॥

यावद्व्यगाहन्त न दन्तिनां घटास्तुरङ्गमैस्ता-
वदुदीरितं खुरैः ॥ क्षिप्तं समीरैः सरिताम्पुरः प-
तज्जलान्यनैषीद्रजएव पङ्कताम् ॥ ५८ ॥

यावदिति । दन्तिनां घटा गजव्रजा यावन्न व्यगाहन्त न व्यलो-
ढयन् तावत्तुरङ्गमैः । कर्तृभिः । खुरैः । करणैः । उदीरितं उत्था-
पितम् । अथ समीरैः मारुतैः क्षिप्तं विकीर्णं । अत एव पुरो गजप्र-
वेशात्प्रागेव पतद्रजो भूरेणुरेव सरितां जलानि पङ्कतामनैषीन्निनाया
नयतोर्द्विकर्मकत्वात् लङि वृद्धिः । अत्रापि सरितां पङ्कत्वासम्बन्धे-
ऽपि सम्बन्धोक्तेः पूर्ववदतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

रन्तुं क्षतोत्तुङ्गनितम्बभूमयो मुहुर्व्रजन्तः प्रमद-
म्मदोद्धताः ॥ पङ्कं करापाकृतशैवलांशुकाः स-
मुद्रगाणामुदपादयान्निभाः ॥ ५९ ॥

रन्तुमिति । रन्तुं क्षता एकत्र विषाणैरन्यत्र नखैश्च विदलिता
उत्तुङ्गा नितम्बभूमयो रोधोभागाः श्रोणिभागाश्च यैस्ते । ‘नितम्बो
रोधांसि स्कन्धे शिखरेऽपि कटीरके’ इति विश्वः । करैर्हस्तैरपाकृ-
तानि शैवलानि अंशुकानीवांशुशानि यैस्ते इभाः समुद्रं गच्छन्ती-

ति समुद्रगाणां समुद्रपत्नीनां नदीनां 'एकाजुत्तरपदे ण' इति णत्वम् ।
 पङ्क्तं कर्दमं कलुषं चोदपादयन् । 'पङ्क्तोऽस्त्री कर्दमैनसोरिति विश्वः ।
 यथा मदोद्धताः पराङ्गनानां दोषमुत्पादयन्ति तद्वदिति भावः । अ-
 त्र प्रस्तुतेर्भविशेषगादप्रस्तुतस्त्रीसंग्रहणसाहसिकप्रतीतिः समासोक्तिः
 स्त्रीपङ्क्त्योरभेदाव्यवसायादिति श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितेति
 सङ्करः ॥ ५९ ॥

रुग्णोरुधःपरिपूरिताम्भसः समस्थलीकृत्य
 पुरातनीर्नदीः ॥ कूलंकषौघाः सरितस्तथापराः
 प्रवर्त्तयामासुरिभा मदाम्बुभिः ॥ ६० ॥

रुग्णेति । इभा रुग्णैर्भ्रैरुरुभिर्महद्वी रोधोभिस्तटैः परिपूरि-
 ताम्भसो मृत्क्षेःशोपिताम्भस इत्यर्थः । पुराभवाः पुरातनीः ।
 'सायञ्चिरामि'त्यादिना ट्युप्रत्ययः तुडागमश्च, 'दिट्वाणञि'त्यादिना
 ङीप् । नदीः समस्थलीकृत्य स्थलसमाः कृत्वा । मदाम्बुभिः स्व-
 मदोदकैः कूलं कषन्तीति कूलङ्कषाः ओघा यासां ताः उभयकूलप्र-
 वाहिन्योऽपरा अन्याः सरितः प्रवर्त्तयामासुः । एतेन गजसम्पत्तिरु-
 क्ता । अत्र नदीनां समस्थलत्वासम्बन्धे मदाम्बूनाञ्च सरित्त्वास-
 म्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति सजातीयसङ्करः ॥ ६० ॥

पद्मैरनन्वीतवधूमुखद्युतो गतानहंसैः श्रिय-
 मातपत्रजाम् ॥ दूरेऽभवन्भोजबलस्य गच्छतः
 शैलोपमातीतगजस्य निम्नगाः ॥ ६१ ॥

पद्मैरिति । पद्मैरनन्वीता अप्राप्ता वधूमुखस्य द्युत् श्रीर्याभिस्ताः ।
 वधूमुखश्रीजितपद्मा इत्यर्थः । अनन्वीतेति 'ईङ् गतावि'ति धातोः
 कर्मणि क्तः । हंसैरातपत्रजां छत्रजन्यां श्रियं न गता अगताः आतप-
 त्रजितहंसश्रीका इत्यर्थः । निम्नगा नद्यः शैलोपमामतीताः शिला-
 साम्यमतिकान्ता गजा यस्मिन् तस्य गच्छतो भोजबलस्य यादव-
 सैन्यस्य दूरेऽभवन् अतिव्यवहिता इत्यर्थः । अपकृष्टाश्चेति गम्यते
 तदभेदाध्यवसायेनैव निम्नगानां दूरभवनस्य तद्विशेषणपदार्थहेतु-
 कृत्वात् श्लेषमूलातिशयोक्तिसमुत्थापितः काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६१ ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिरुन्नतैर्निरन्तराला क-
रिणां कदम्बकैः॥ सेना सुधाक्षालितसौधसम्प-
दां पुरां बहूनां परभागमाप सा॥ ६२ ॥

स्निग्धेति । स्निग्धाञ्जनमिव श्यामाभिस्तनूभिरुन्नतैः करिणां क-
दम्बकैर्निरन्तराला नीरन्ध्रा सा सेना सुधया लेपनविशेषेण क्षा-
लिता धर्वालिताः सौधसम्पदो यासान्तासाम् 'लेपभेदेऽमृते सुधे'ति
वैजयन्ती । बहूनां पुरां पुरीणां परभागं विप्रकृष्टदेशमाप दूरमतीत्य
गतेत्यर्थः । वर्णोत्कर्षश्च परभागः । तदभेदाध्यवसायेन परभागाप्तौ
विशेषणगत्या श्यामकरिकदम्बकैर्निरन्तर्यस्य हेतुत्वात्पूर्ववत्काव्यलि-
गभेदः ॥ ६२ ॥

प्रासादशोभातिशयालुभिः पथि प्रभोर्निवासाः
पट्वेश्मभिर्बभुः ॥ नूनं सहानेन वियोगविक्रु-
वा पुरः पुरश्चरपि निर्ययौ तदा ॥ ६३ ॥

प्रासादेति । पथि मार्गे प्रभोः कृष्णस्य निवासाः सेनानिवेशाः
प्रासादशोभामतिशयालुभिरतिशयकैः । 'आलुचि शीङ्ग्रहणमपि
कर्त्तव्यमि'त्यालुच्प्रत्ययः । पट्वेश्मभिः पट्वस्त्रैर्बभुः । तेनोत्प्रेक्ष्यते ।
तदा द्वारकानिर्याणकालेऽनेन कृष्णेन सह वियोगविक्रुवा विरह-
भीरुः पुरश्चरिद्वारिकानगरलक्ष्मोरपि पुरोऽग्रे निर्ययौ निर्गता । नू-
नं द्वारकातो न मिद्यन्ते अस्य निवासाः शोभयेति भावः ॥ ६३ ॥

वर्ष्म द्विपानां विरुवन्त उच्चकैर्वनेचरेभ्यश्चिर-
माचचाक्षर ॥ गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदकद्रव-
द्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः ॥ ६४ ॥

वर्ष्मेति । गण्डस्थलानामाघर्षेण संघर्षेण गलता स्रवता मदोदकेन
द्रवेषु आर्द्रेषु द्रुमस्कन्धेषु निलीयन्त इति निलायिनस्तन्निवासिनः
उच्चकैर्विरुवन्तो गुञ्जन्तोऽलयः द्विपानां सेनागजानां वर्ष्म प्रमाणं ।
'वर्ष्म देहप्रमाणयोरिति विश्वः । वनेचरेभ्यः किरातेभ्यः चिरमा-
चचक्षिरे इयन्तो गजा इत्याख्यातवन्त इत्यर्थः । गजवर्ष्मानुमा-

पकेष्वलिषु विरावयोगादाख्यानमुत्प्रेक्ष्यते । वाचकाप्रयोगाद्गम्यो-
त्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

आयामवद्भिः करिणां घटाशतैरधःकृताट्टाल-
कपंक्तिरुच्चकैः ॥ दूष्यैर्जितोदग्रगृहाणि सा च-
मूरतीत्य भूयांसि पुराण्यवर्त्तत ॥ ६५ ॥

आयामेति । आयामो दैर्घ्यं सोऽस्ति येषां तद्वद्विरायतैरित्यर्थः ।
करिणां सम्बन्धिभिर्वटाशतैर्व्यूहगतैः । 'करिणां घटना घटे'त्यमरः ।
अधःकृतास्तिररूढता अट्टालकपंक्तयोऽदृश्रेण्यो यया सा । 'अट्टा-
लकः स्मृत' इति वैजयन्ती । सा चमूरुच्चकैरुन्नतैः दूष्यैः पट-
मण्डपैः जितान्युदग्राणि गृहाणि येषां तानि भूयांसि पुराणि अती-
त्यावर्त्तत अतिक्रम्य गतेत्यर्थः । शोभया अतिशय्य स्थितेति च
गम्यते । तदभेदाध्यवसायेन श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितं पूर्ववत् प-
दार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६५ ॥

अथ हरिसेनाः कालिन्दीं प्रत्यासेदुरित्याह—

उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनीभिरंशुभिः प्रतप्तमभ्यर्णतया
विवस्वतः ॥ आल्हादिकल्हारसमीरणाहते पुरः
पपाताम्भसि यामुने रजः ॥ ६६ ॥

उद्धूतामिति । ध्वजिनीभिः सेनाभिरुच्चैरुद्धूतं ऊर्ध्वं क्षिप्तं । अत
एव अभ्यर्णतया अन्तिकतया । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णामि'त्यमरः । वि-
वस्वतोऽंशुभिः । प्रतप्तं प्रतप्तमिवेत्यर्थः । अत एव व्यञ्जकप्रयोगाद्ग-
म्योत्प्रेक्षा । आल्हादिना आल्हादका ये कल्हारसमीरणाः सौगन्धिकमारु-
ताः । 'सौगन्धिकं तु कल्हारमि'त्यमरः । तैराहते कम्पिते यामुने यमु-
नासम्बन्धिन्यम्भसि पुरोऽग्रे रजो धूलिः पपात । सन्तप्ता हि स-
न्तापमसहमानाः पुरो धावित्वा कचन शिशिरे पयसि पतन्तीति
भावः ॥ ६६ ॥

अथ चतुर्भिर्यमुनां वर्णयति—

या घर्मभानोस्तनयापि शीतलैः स्वसा यम-

स्यापि जनस्य जीवनैः ॥ कृष्णापि शुद्धेरधिकं
विधातृभिर्विहन्तुमहांसि जलैः पटीयसी ॥ ६७ ॥

येत्यादि । या यमुना घर्मभानोरुष्णांशोस्तनयापि सती शीत-
लैरपि । अपिर्विरोधे स चोष्णजातायाः शैत्यानुपपत्तेरिति भावः ।
यमस्यान्तकस्य स्वसापि जनस्य जीवनैरुज्जीवकैः अत्राप्येकोदरा-
णां भिन्नक्रियानुपपत्तेर्विरोधः । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना श-
मनस्वसे' त्युभयत्राप्यमरः । किञ्च । कृष्णा कृष्णवर्णा मलिना च
तथापि शुद्धेर्वैमल्यस्याधिकं विधातृभिः सम्पादकैर्जलैरहांसि पापा-
नि विहन्तुं पटीयसी समर्थतरा । अत्र यमुनातज्जलगतत्वेन निर्दि-
ष्टयोगुणक्रिययोर्विरोधेन त्रिषु विरोधेषु संसृष्टेषु तृतीयः कृष्णेति
श्लेषप्रतिभोत्थापित इति संक्षेपः ॥ ६७ ॥

यस्या महानीलतटीरिव द्रुमाः प्रयान्ति पीत्वा
हिमपिण्डपाण्डुराः ॥ कालीरपस्ताभिरिवानु-
रञ्जिताः क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां घनाः ॥ ६८ ॥

यस्या इति । हिमपिण्डपाण्डुरा हिमसंघशुभ्राः घना मेघाः द्रु-
ता द्रवीकृताः महानीलतटीः इन्द्रनीलस्थलानीव कालीः कृष्णव-
र्णाः । 'जानपदे'त्यादिना ङीप् । यस्याः कालिन्याः अपः पीत्वा ता-
भिः पीताभिरद्भिरनुरञ्जिता इव क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां स्नेहमृदि-
तकज्जलवर्णतां प्रयान्ति । अत्र तटीरिवानुरञ्जिता इवेति चोत्प्रेक्ष-
या सङ्कीर्णं घनानामञ्जनोपमेति सङ्ग्रहः ॥ ६८ ॥

व्यक्तं बलीयान्यदि हेतुरागमादपूरयत्सा जल-
धिं न जाह्नवी ॥ गांगौघनिर्भस्मितशम्भुकन्धरा-
सवर्णमर्णः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६९ ॥

व्यक्तमिति । हेतुर्युक्तिरनुमानाभीति यावत् । आगमाद्गङ्गासाग-
रपूरिणीत्यागमप्रमाणात् । बलीयान् यदि प्रबलश्चेत् सा यमुना
जलधिमपूरयत् । जहोरपत्यं स्त्री जाह्नवी नापूरयत् । व्यक्तं सत्यं
इत्युत्प्रक्षा । कुतः । अन्यथा विपर्यये अस्य जलधेः तत्प्रसिद्धमर्णो-

ऽम्भः । 'अम्भोऽर्णस्तोयपानीयमि'त्यमरः । गाङ्गेन गङ्गासम्बन्धि-
ना ओघेन प्रवाहेन निर्भस्मितायाः निर्भस्मीकृतायाः शम्भुकन्धरा-
याः हरकण्ठस्य सवर्णं समानवर्णं कृष्णवर्णमित्यर्थः । 'ज्योतिर्ज-
नपदे'त्यादिना समानस्य सभावः । अन्यथा गङ्गोघस्य धावत्या-
द्धवलमेव स्यात् । तथा च ग्रावाप्लवनवाक्यवदागमोऽप्यन्यथा नेय
इति कवेराशयः ॥ ६९ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां तमालनीला
नितरां धृतायतिः ॥ सीमेव सा तस्य पुरः क्ष-
णं बभौ बलाम्बुराशेर्महतो महापगा ॥ ७० ॥

कलापकम् ।

अभीति । तमालवत् नीला कृष्णा नितरां धृतायतिरत्यन्तं
कृतदैर्घ्या सा महापगा महानदी यमुना । जवेन गां भुवं क्रमितु-
माक्रमितुम् । अभ्युद्यतस्योद्युक्तस्य तस्य महतो बलाम्बुराशेः से-
नासमुद्रस्य पुरोऽग्रे क्षणं सीमेव वेलेव बभावित्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति
क्षणमात्रनिरोधिकाऽभवदनन्तरमेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभितो जवाद्ब्रजन्तीभिर-
सौ सारिजनैः ॥ नौभिः प्रतेरे परितः प्लवोदित-
भ्रमीनिमीलललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

लोलैरिति। अभितः उभयतो लोलैश्चलद्भिररित्रैः केनिपातकदण्डैः ।
'क्षेपणी' स्यादरित्रं केनिपातक' इत्यमरः । चरणैः पादैरिवेत्युत्प्रे-
क्षा । जवात् ब्रजन्तीभिर्गच्छन्तीभिर्नौभिः साधनैरसौ सरिद्यमुना
कर्माप्लवेनोदिता । नौवेगेनोत्पन्ना भ्रमी भ्रान्तिः तस्याभयान्निमीलन्ती-
भिर्मयादक्षिनिमीलनं कुर्वन्तीभिर्ललनावलम्बितैर्जनैः । कर्तृभिः ।
परितः सर्वतः । सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां पर्यभिभ्यां तसिविधाना-
त् । प्रतेरे प्रतीर्णा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमसद्वयसं द्विपाधिपाः क्षणं सहेलाः प-
रितो जगाहिरे ॥ सद्यस्ततस्तेरुरनारतस्रुत-
स्वदानवारिप्रचुरीकृतं पयः ॥ ७२ ॥

तत्पूर्वमिति । द्विपाधिपा महागजाः पूर्वं प्रथमं अंसौ प्रमाणम-
स्य अंसद्वयसं अंसप्रमाणं । तेषां तथोन्नतत्वादिति भावः । 'प्रमा-
णे द्वयसजिगति द्वयसच्प्रत्ययः । तत्तथाऽगम्भीरं पयो यमुनाजलं
सहेलाः सावज्ञाः परितो जगादिरे प्रविशन्ति स्म । ततः प्रवे-
शानन्तरं सद्यः अविलम्बेन अनारतमविच्छिन्नं स्रुतेन स्रवता स्वदा-
नवारिणा स्वमदोदकेन प्रचुरीकृतं बहुलीकृतं तत्पयस्तेरुः तरन्ति
स्म । अत्रातिगम्भीरस्याप्यम्भसोऽसद्वृत्त्वातिशयोक्त्या गजानामौ-
न्नत्यं पुनस्तस्यैव तन्मदाम्बुसम्भेदतात्पर्योक्त्या तेषां मदातिरे-
कश्च व्यज्यते ॥ ७२ ॥

प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्नतुस्वैस्तुरङ्गमैराय-
तकीर्णवालाधि ॥ उत्कर्णमुद्वाहितधीरकन्धरैर-
तीर्यतायेतदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

प्रोथैरिति । स्फुटशब्दं स्पष्टध्वानं यथा तथा स्फुरद्भिश्चलद्भि
प्रोथैर्घोणाभिरुपलक्षितैः । 'घोणा तु प्रोथमस्त्रियामि' त्यमरः
उन्मुखैरूर्ध्वमुखैस्तथा उत्कर्णमुन्नमितकर्णं यथा तथा उद्वाहिताः ऊ-
र्ध्वं प्रसारिता धीरा निश्चलाः कन्धरा ग्रीवा येषां तैरग्रे पुरः तटे
दत्तदृष्टिभिस्तुरङ्गमैरायताः प्रसारिताः कीर्णा विक्षिप्ता नालधयो
यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अतीर्यत अतारि । सरिदिति शेषः
कर्मणि लङि यक् । स्वभावोक्तिः ॥ ७३ ॥

तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां नदीं प्रतिज्ञा-
प्सिव तां गरीयसीमां ॥ शृगैरपस्कीर्णमहत्तटोभु-
वामशोभतोच्चैर्नादितं ककुब्जताम् ॥ ७४ ॥

तीर्त्वेति । नितान्तदुस्तरामतिमहत्तया अत्यन्ताशक्यतरणां तां
नदीं गरीयसीमतिदुस्तरां प्रतिज्ञाप्सिव जवेन वेगेनैव तीर्त्वा । शृ-
ङ्गैर्विषाणैरपस्कीर्णा आलेखिता महत्यस्तटीभुवस्तीरप्रदेशास्तेषाम् ।
“अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखन” इति किरतेः कात्पूर्वतः सुडागमः
ककुब्जतामुक्ष्णामुच्चैस्तरं नदितं नादः अशोभत । उपमासङ्कीर्णा
स्वभावोक्तिः ॥ ७४ ॥

सीमन्त्यमाना यदुभूभृतां बलैर्बभौ तरङ्गिर्ग-
वलासितद्युतिः॥ सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किता
तरङ्गिणी वेणिरिवायता भुवः ॥ ७५ ॥

सीमन्त्यमानेति । तरङ्गिर्द्युभूभृतां यादवभूपानां बलैः सैन्यैः
सीमन्त्यमाना सीमन्तवतीक्रियमाणा । सीमन्तवच्छब्दा 'त्तत्करो-
ती'ति ण्यन्तात् कर्मणि लटः शानजादेशः, णाविष्टवद्वावाद्रिन्मतो-
र्लुक् । गवलासितद्युतिः माहिपविषाणमेचकप्रभा । 'गवलं माहिपं
गङ्गमि' त्यमरः । सिन्दूरिताः सिन्दूरवत्कृताः । सिन्दूरवच्छब्दा-
'त्तत्करोती'ति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः णाविष्टवद्वावाद्रिन्मतोर्लुक् ।
तैरनेकपैर्द्विपैः कङ्कणैः शेखरैः अङ्किता चिह्निता । 'कङ्कणं शेखरे
हस्तसूत्रमण्डनयोरपी'ति विश्वः । तरङ्गिणी यमुना नदी आयता
दीर्घा भुवो वेणिरिव बभौ इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

अव्याहतक्षिप्रगतैः समुच्छ्रिताननुज्झितद्राधि-
मभिर्गरीयसः ॥ नाव्यं पयः केचिदतारिपुर्भुजैः
क्षिपद्भिरूर्मीनपरैरिवोर्मिभिः ॥ ७६ ॥

अव्याहतेति । अत्रोर्मिणां भुजानां विशेषणान्युभयविपरिणामेन
योज्यानि । केचिज्जनाः नावा तार्य्यं नाव्यं । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं
नौतार्य्यमि' त्यमरः । 'नौवयोधर्मे' त्यादिना यत्प्रत्ययः । पयो
जलं अव्याहतक्षिप्रगतैरप्रतिहतशीघ्रगमनैरनुज्झितो द्राधिमा दैर्घ्यं
यैस्तैरतिदीर्घैरित्यर्थः । समुच्छ्रितानुज्झितान् गरीयसो गुरुतरान् ऊ-
र्मीन् क्षिपद्भिरपाकुर्वद्भिरत एवापरैरूर्मीभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा ।
भुजैर्बाहुभिरतारिपुस्तरन्ति स्म । तरेर्लाङि सिचि वृद्धिरिडाग-
मः ॥ ७६ ॥

विदलितमहाकूलामुक्ष्णां विषाणविघट्टनैरल-
घुचरणारुष्टग्राहां विषाणिभिरुन्मदैः ॥ सपदि
सरितं सा श्रीभर्तुर्वृहद्रथमण्डलैः स्वलितस-
लिलामुल्लङ्घ्यैनां जगाम वरूथिनी ॥ ७७ ॥

इति श्रीमाधकविरुतौ शिशुपालवधे महा-
काव्ये प्रयाणवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

विदलितेति । सा प्रकृता श्रीभर्तुः कृष्णस्य वरूथिनी सेना उ-
क्ष्णामनडुहां विषाणविषट्टनैः शृङ्गाघातैर्विदलितानि महाकूलानि य-
स्यास्तां उन्मदैरुद्धृतमदैर्विषाणिभिरलघुभिर्गुरुभिश्चरणैः पादैराकृष्टा
बहिर्निताः ग्राहा जलग्राहा यस्यास्तां बृहद्भी रथमण्डलै रथसमूहैः
सखलितानि व्याकुलीकृतानि सलिलानि यस्यास्तामिनां सरितं य-
मुनां सपदि उलङ्घ्य जित्वा । तीर्त्वेत्यर्थः । भक्त्वेवेति गम्यते वि-
शेषणसामर्थ्यात् । जगाम । अत्र जयस्य विशेषणगत्या कूलदलना-
दिहेतुक्त्वात्काव्यलिङ्गभेदः । हरिणीवृत्तम् । “भवति हरिणी सौ
श्रौ स्त्रौ गोरसाम्बुधिविष्टैरिति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां माध-
काव्यव्याख्यायां सर्वङ्गपाख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

यमुनामतीतमथ शुश्रुवानमुं तपसस्तनूज इति
नाधुनोच्यते ॥ स यदाऽचलन्निजपुरादहर्निशं
नृपतेस्तदादि समचारि वार्त्तया ॥ १ ॥

यमुनामिति । अथ यमुनातरण नन्तरं तपसस्तनूजो धर्मनन्द-
नः । अधुना यमुनामतीतं अमुं हरिं शुश्रुवान् । “भाषायां सदव-
सश्रुव” इति कसुप्त्ययः । इति नोच्यते, किन्तु स हरिर्यदा नि-
जपुरादचलत् तच्चलनमादिर्यस्मिन् कर्मणि तत्तदादि तत्प्रभृति ।
अहश्च निशा च अहर्निशं । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावे अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । नृपतेर्धर्मराजस्य वार्त्तया इह निविष्ट इतो निर्गत इति
वृत्तान्तेन समचारि सञ्चरितमागतमिति यावत् । भावे लुङ् । स-
न्निहितयमुनातरणवृत्तान्तवद्व्यवहितसकलैर्नन्दिनः वृत्तान्तो निज-
नमग्नप्रस्थानात्प्रभृति प्रतिक्षणमागत एवेत्यर्थः । अस्मिन्सर्गे मं-
जुभाषिणी वृत्तम् । “सजसाजगौभवति मंजुभाषिणी”ति लक्षणात् १॥

यदुभर्तुरागमनलब्धजन्मनःप्रमदादमानिव पु-
रे महीयसि॥ सहसा ततः स सहितोऽनुजन्म-
भिर्वसुधाधिपोऽभिमुखमस्य निर्ययौ ॥ २ ॥

यदुभर्तुरिति । ततो हरेर्यमुनोत्तरणश्रवणानन्तरं स वसुधाधि-
पो धर्मराजः । यदुभर्तुः हरेरागमनेन लब्धजन्मनो लब्धोदयात् ।
जातादित्यर्थः । प्रमदाद्धर्षात् । “ प्रमदसंमदौ हर्षे ” इत्यप्रत्यया-
न्तो निपातः । महीयस्यतिविपुलेऽपि पुरे अमान् हर्षकृतशरीरवृ-
द्धेरिवारिमितविकाशः सन्नित्युत्प्रेक्षा । सहसा अनुजन्मभिरनुजैः
सहितोऽस्य हरेरभिमुखं निर्ययौ नगरान्निर्गत इत्यर्थः ॥ २ ॥

रभसप्रवृत्तकुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिर्जनस्य ब-
धिरीकृतश्रुतेः॥ समवादि वक्तृभिरभीष्टसंकथा-
प्रकृतार्थशेषमथ हस्तसंज्ञया ॥ ३ ॥

रभसेति । रभसो हर्षः । ‘रभसो वेगहर्षयोरिति विश्वः । तेन प्र-
वृत्तैः कुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिः कौरवसेनातूर्ययोषैः बधिरीकृतश्रुते-
र्विकलीकृतश्रोत्रेन्द्रियस्य । श्रोतृजनस्य वक्तृभिः कथकैरभीष्टसङ्क-
थास्विष्टलापेषु प्रकृतस्य वक्तुं प्रक्रान्तस्याभिधेयस्य शेषं वक्तव्याद-
शिष्टम् अथ बाधिय्यानन्तरं हस्तसंज्ञया हस्तसङ्कोचेन समवादि
संवादितम् । श्रीकृष्णस्यागमनसन्तोषात्तथा दुन्दुभीनाजघ्नः यथा
कण्ठोक्तशेषं करसंज्ञया निष्पाद्यत इत्यर्थः । अत्र बधिरीकरणस्य
जनविशेषणद्वारा हस्तसंज्ञया वदनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ३ ॥

अपदान्तरं परितः क्षितिक्षितामपतन्दुतभ्रमि-
तहेमनेमयः ॥ जविमारुताञ्चितपरस्परपम-
क्षितिरेणुकेतुवसनाः पताकिनः ॥ ४ ॥

अपदेति । द्रुतं शिघ्रं भ्रमिताः परिवर्तिताः हेमनेमयः कनकच-
क्रान्ता येषां ते । ‘चक्रधारा प्रधिर्नैमिरि’ति हलायुधः । अत एव
जविनावेगवता मारुतेनाञ्चितानि कम्पितानि परस्परमुपमान्तीति
परस्परपमानि अन्योन्यसदृशानि क्षितिरेणुकेतुवसनानि स्वोत्थापि-

तभूरेणवः स्वारोपितध्वजपटाश्च येषां ते क्षितिं क्षियन्तीशते इति
 क्षितिक्षितः । क्षितीशाः 'क्षि ऐश्वर्ये वासे' इति धातोस्तौदादिकात्
 क्किपि तुक् । क्षितिपतिष्वेवासौ क्षितिक्षित इति भट्टमल्लः । तेषां
 सम्बन्धिनः पताकाः सन्तियेषामिति पताकिनो रथाः । ब्रीह्यादित्वा-
 दिनिः । परितः सर्वतः नास्ति पदस्यान्तरमवकाशो यस्मिन् कर्म-
 णि तदपदान्तरं संसक्तं यथा तथा । 'संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्त-
 रमित्यपीत्यमरः । अपतन्नधावन् । अत्र राष्ट्रवर्णने रेणूनां केतूनां
 च प्रकृतत्वात्केवलप्रकृता रूपदा तुल्ययोगिता । तथा च परस्परोप-
 मेति विशेषणाद्रेणुवत्केतवः केतुवच्च रेणव इति उपमेयोपमया के रे-
 णवः के केतवः इति संशयश्च व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः
 ॥ ४ ॥

द्रुतमध्वनन्नुपरिपाणिवृत्तयः पणवा इवाश्वचर-
 णक्षता भुवः॥ननृतुश्च वारिधरधीरवारणध्वनि-
 दृष्टकूजितकलाः कलापिनः ॥ ५ ॥

द्रुतमिति अश्वचरणक्षताः तुरगखुरघटिताः भुवः उपरि पृष्ठभागे
 पाणिवृत्तयः पाणिताडनानि येषान्ते उपरि पाणिवृत्तयः रणवा-
 द्यविशेषा इवेत्युपमा । द्रुतं द्रुततरमेवाध्वनन् ध्वनन्ति स्म । 'द्रुतं
 शीघ्रमि'त्यमरः । वारिधरशब्देन तद्गर्जितं लक्ष्यते । तद्गद्गरीर्ग-
 म्भरिवैरारणध्वनिभिर्गजबृंहणैर्दृष्टा अत एव कूजितकलाः कूजिता
 इत्यर्थः । ततो विशेषणसमासः । कलापाः येषां सन्तीति कलापि-
 नो बार्हिणश्च ननृतुर्नृत्यन्ति स्म । अत्रोपमयोः संस्राष्टिः । वारिध-
 रोपमया कलापिनां गजबृंहितेषु घनगर्जितभ्रान्तिमन्तरेण नृत्यास-
 म्भवात् भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ५ ॥

व्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकतां कुरुराधिनाथकुरु-
 नाथसैन्ययोः । रुरुवे विषाणिभिरनुक्षणम्मि-
 थो मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ॥ ६ ॥

व्रजतोरिति । तदा तस्मिन्समये कुरुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः
 हरिपार्थसैन्ययोः प्रणयपूर्वं स्नेहपूर्वमेकतामैक्यं व्रजतोगच्छतोः

सतीरापि विषाणिभिरुभयसेनावार्त्तिभिः गजैरनुक्षुणं प्रतिक्षुणं मिथ
परस्परं रुरुषे चुक्रुधे । भावे लिट् । तथाहि मदेन मूढबुद्धिषु वि-
परीतप्रज्ञेषु विवेकिता कार्याकार्यविचारिता कुतः नास्त्येवेत्यर्थः ।
अथ तेषां स्वामिसौहार्देऽपि स्वयं विरोधिता न दोषायोति भावः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

अवलोक एव नृपातिः स्म दूरतो रभसाद्रथाद-
वतरीतुमिच्छतः॥ अवतीर्णवान् प्रथममात्मना
हरिर्विनयं विशेषयति सम्भ्रमेण सः ॥ ७ ॥

अवलोकइति । दूरतो दूरादेवावलोके हरेर्दर्शन एव रभसाद्ध-
र्षाद्रथादवतरीतुमवरोदुम् । “वृतो वे”ति विकल्पादीर्घः । इच्छतो
नृपतेर्धर्मराजात् प्रथमं तदवतरणात्पूर्वमेवेत्यर्थः । आत्मना स्वयमे-
व । प्रकृत्यादेत्वात्तृतीया । अवतीर्णवान् रथादवक्रुद्धः सन् ।
“मिष्टे”ति तरतेः क्ववतुप्रत्ययः । “ऋत इद्धातोरि”तीत्वं “वोरुप-
धाया दीर्घ इकः” ‘रदाभ्यामि’ति निष्ठानत्वे ‘रषाभ्यामि’ति ण-
त्वम् । स हरिः संभ्रमेण त्वराविशेषेण विनयं मानौद्धत्यं विशेषयति
स्म अतिशाययति स्म । एतेन हरेः पूज्यविषयो रत्याख्यो भावो
ध्वन्यते ॥ ७ ॥

वपुषा पुराणपुरुषः पुरः क्षितौ परिपुञ्जमा-
नपृथुहारयष्टिना । भुवनैर्नतोऽपि विहितात्म-
गौरवः प्रणनाम नाम तनयम्पितृष्वसुः ॥ ८ ॥

वपुषेति । पुराणपुरुषः हरिः । सर्वलोकजेषोऽपीति भावः ।
तथा भुवनैर्नतो नमस्कृतोऽपि विहितं सम्पादितमात्मनो गौरवमुत्क-
र्षो येन स सन् । पूज्येषु नमस्याया औन्नत्यहेतुत्वादिति भावः । अत
एवात्र विचित्रालङ्कारः । “विचित्रं स्वविरुद्धस्य फलस्य स्यात्समु-
द्यम”इति लक्षणात् । पुरः क्षितावग्रभूमौ परिपुञ्ज्यमाना परितः
पुञ्जीक्रियमाणा पृथुः स्थूलो हारो मुक्तावलिर्याष्टिरिव यस्य तेन
वपुषा शरीरेण । न त्वञ्जलिमात्रेण तथास्य पूज्यत्वादिति भावः ।
पूज्यत्वे हेतुमाह । पितृष्वसुस्तनयमिति पितृभगिनीपुत्रं धर्म-

राजमित्यर्थः । “विभाषा स्वसृपत्योरि”त्यलुक् “षोपदेशस्ये”ति ष-
त्वम् । अत्रापि पूर्ववत् भावध्वनिः । भुवनैर्नतोऽपि हरिर्लोक्या-
त्रानुवर्त्ती स्वयमेनं नतवानिति विरोधाभासोऽलङ्कारो विचित्रेणोक्ते-
न सङ्कीर्णः । नामनामेति वृत्त्यनुप्रासभेदश्च संसृष्ट इत्याद्यूह्यम् ॥ ८ ॥

मुकुटांशुरञ्जितपरः गमग्रतः स न यावदाप शि-
रसा महीतलम् । क्षितिपेन तावदनपेक्षितक्र-
मं भुजपञ्जरेण रभसादगृह्यत ॥ ९ ॥

मुकुटेति । स हरिर्मुकुटांशुभिः रञ्जितः स्ववर्णमापादितः परा-
गो रेणुर्यस्य तदग्रतः पुरतो महीतलं शिरसा यावन्नाप नास्पृशदि-
त्यर्थः । तावत् क्षितिपेन धर्मराजेनानपेक्षितक्रमं अनपेक्षितः क्रमः
परिपाटी यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । भुजाभ्यामेव पञ्जरेण इति
रूपकं । रभसाद्रेगादगृह्यत गृहीतः प्रणामक्रियासमाप्तेः प्रामेवो-
त्थाप्याश्चक्षुष्यदित्यर्थः ॥ ९ ॥

न ममौ कपाटतटविस्तृतन्तनौ सुरवैरिवक्षउ-
रसि क्षमाभुजः । भुजयोस्तथापि युगलेन
दीर्घयोर्विकटीकृतेन परितोऽभिष्वजे ॥ १० ॥

नेति । कपाटतटविस्तृतं सुरवैरिणो हरेर्वक्षः स्तनावल्ले क्षमा
भुजो धर्मराजस्योरसि न ममौ न परिमितमित्यर्थः । तथापि वि-
कटीकृतेन विपुलीकृतेन दीर्घयोर्भुजयोर्युगलेन परितः समन्तात्
अभिष्वजे आलिङ्गितं वक्षसा भुजाभ्यां च कथांचित्पारीच्छिन्नमभू-
त् न तु वक्षसैवेत्यर्थः । “सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटी”ति धातुसकार-
स्य षत्वनिषेधात् स्थादित्वेऽप्यभ्यासस्यैव षत्वम् । अत्र हरिवक्षसो
वैपुल्यादातिशयद्योतनाय नृपवक्षःसंमानेऽप्यसंमानोक्तेः सम्बन्धे अ-
सम्बन्धरूपातिशयोक्तिश्च । अनयोश्च स्वतः सिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्ध-
योरप्यतिशयोरभेदाध्यवसायादुत्थापनमिति रहस्यम् ॥ १० ॥

गतया निरन्तरनिवासमध्युरः परिनाभि नू-
नमवमुच्य वारिजम् । कुरुराजनिर्दयनिपीड-

नाभयान्मुखमध्यरोहि मुरविद्विषः श्रिया ॥ ११ ॥

गतयेति । नाभ्यां परिनाभि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । वारि-
जं नाभिकमलमित्यर्थः । अवमुच्य विहाय अध्युर उरसि । विभ-
क्त्यर्थेऽव्ययीभावः । निरन्तरं सततं गतया प्राप्तया श्रिया शोभ-
या रमया च । नाभिसरोजत्यागेनात्र निवासेन तस्मादपहृतमि-
ति ध्वनितं । कुरुराजस्य या निर्दयनिपीडना गाढाश्लेषरूपा त-
तो भयान्मुरवैरिणो मुरद्विषो मुखमध्यरोहि अधिकृष्टम् । भीता
त्युच्चमारोहन्तीति लोकवेदयोः प्रसिद्धमिति भावः । नूनमित्युत्प्रे-
क्षा । अत्र वाच्यायाः सुहृदाश्लेषप्रभवायाः शोभायाः श्रियेति श्ले-
षमहिम्ना प्रतीयमानया रमया सहाभेदाध्यवसायात् क्रमेण नाभि-
मुखकमलाधारसम्बन्धाभिधानात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितः
पर्यायभेदः । “क्रमेणैकमेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नथ
दानेकं पर्यायालङ्कृतिर्मते”ति लक्षणात् । तदुपजीविता श्रीमुखारो-
हणस्य भयहेतुकत्वकथनादुत्प्रेक्षेति अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ११॥

शिरसि स्म जिघ्रति सुरारिबन्धने छलवामनं
विनयवामनं तदा । यशसेव वीर्यविजिता-
मरद्रुमप्रसवेन वासितशिरोरुहे नृपः ॥ १२ ॥

शिरसीति । नृपो धर्मराजः सुरारिबन्धने पुरा बलिबन्धने छ-
लवामनं कपटवामनं तदा पार्थोपपत्तिसमये तु विनयवामनं विन-
यनम्रमित्यर्थः । तं । हरिमिति शेषः । वीर्यविजितामरद्रुमप्रसवेन
पारिजातहरणे शौर्यलब्धपारिजातकुमुदेन यशसेव पारिजातवि-
जयप्रसूतयेव कीर्त्येत्युत्प्रेक्षा । वासितशिरोरुहे मुरभित्तकेशे शिरसि
जिघ्रति स्म । ‘प्रवासादेत्य मूर्द्धन्यवघ्राणमि’ति स्मरणात् । पुरा
क्विल भगवान्सत्यभामाप्रीतये बलादिन्द्रलोकादपहृत्य पारिजातं
निजगृहेष्वारोपितवानिति कथानुसन्धेया ॥ १२ ॥

सुखवेदनाहृषितरोमकूपया शिथिलीकृतेऽपि
वसुदेवजन्मनि ॥ कुरुभर्तुरङ्गलतया न तत्त्यजे
विकसत्कदम्बनिकुरम्बचारुता ॥ १३

सुखेति । वसुदेवाज्जन्म यस्य तस्मिन्वसुदेवजन्मानि वासुदेवे ।
जन्मोत्तरपदत्वाद्वाधिकरणो बहुव्रीहिर्वा मनवचनादित्युक्तं प्राक् ।
शिथिलीकृतेऽपि विश्लेषिते सत्यपि सुखवेदनया आलिङ्गनसुखानु-
भवेन हृषिता उद्रता रोमकूपा रोममूलानि यस्यां तथा । “हृषे-
र्लोमस्वि”तीडागमः । कुरुभर्तुर्द्धर्मराजस्य अङ्गलतया विकसतः क-
दम्बानिकुरम्बस्य कदम्बकुसुमसमूहस्य चारुता कामनीयकं न त-
त्यजे न त्यक्ता किन्तु स्वीकृतेत्यर्थः । आश्लेषापगमेऽपि तज्जन्म-
सुखानुवृत्त्या तत्कार्यस्य रोमहर्षस्यानुवृत्तिरिति तात्पर्यार्थः । अ-
त एव शिथिलीकृते हृषितरोमकूपयेत्यकारणकार्यकथनाद्विभावना
तदपेक्षया चेयमुत्पन्ना कदम्बानिकुरम्बचारुतानिदर्शना तथा सहा-
ङ्गेन सङ्कीर्यते ॥ १३ ॥

इतरानपि क्षितिभुजोऽनुजन्मनः प्रमनाः प्रमो-

दपरिफुल्लचक्षुषः॥ स यथोचितजनसभाजनो-

चितः प्रसभोद्धृतासुरसभोऽसभाजयत् ॥ १४ ॥

इतरानिति । जनसभाजनोचितः सर्वजनसंभावनार्हः प्रसभेन
बलात् उद्धृता असुरसभा असुरसंघो येन सः प्रमनाः हृष्टचित्तः
स हरिः प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषो हर्षोत्फुल्लनेत्रान् इतरान् भीमादीन्
क्षितिभुजो नृपस्यानु पश्चाज्जन्म येषां तान् अनुजन्मनः अनुजान्
यथोचितं यथार्हमसभाजयत् सभाजयति स्म । आलिङ्गनादिभिरा-
मन्दयामासेत्यर्थः । ‘आनन्दनसभाजने’इत्यमरः । ‘सभाज प्रीति-
दर्शनयोरिति धातोश्चौरादिकाल्लङ् ॥ १४ ॥

समुपेत्य तुल्यमहसः शिलाघनान् घनपक्षदी-

र्घतरबाहुशालिनः ॥ परिशिष्टिषुः क्षितिपतीन्

क्षितीश्वराः कुलिशात्परेण गिरयो गिरीनिवा ॥ १५ ॥

सभिति । तुल्यमहसः समतेजस्कान् शिला इव शिलाभिश्च घ-
नान् दृढान् घनैः पक्षैरिव दीर्घतरबाहुभिः बाहुभिरेव पक्षैश्च शा-
लन्त इति तथोक्तान् एवम्भूतान् क्षितिपतीन् एवम्भूताः क्षिती-
श्वराः समं युगपदेत्यागत्य । आङ्पूर्वादिणः क्त्वो ल्यपि तुक् । कु-

लिशात्परेण परतः कुलिशक्षतेः पूर्वमित्यर्थः । सम्प्रत्यसंभवा-
दिति भावः । परेणेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । गिरयो
गिरीनिव परिशिष्टिषुः आलिङ्गितवन्तः । उपमा ॥ १५ ॥

इभकुम्भतुङ्गघटितेतरस्तेनभारदूरविनिवा-
रितोदराः । परिफुल्लगण्डफलकाः परस्पर-
म्परिरोभिरे कुरुरकौरवस्त्रियः ॥ १६ ॥

इमेति । इभकुम्भा इव ये तुङ्गाः घटिताश्च इतरेतरासां स्तन-
भारास्तैर्दूरे विनिवारितान्यतिकाश्यादस्फुटतयास्थापितान्युदराणि
यासां ताः । 'स्वाङ्गाच्चे'ति विकल्पादनीकारः । परिफुल्लगण्डफलका-
हर्षपुलकितगण्डस्थलाः कुरुरकौरवस्त्रियो यादवपाण्डवाङ्गनाः परः
स्परं परिरोभिरे आश्लिष्टवत्यः । 'परिरम्भः परिष्वङ्ग आश्लेष उ-
पगूहनमित्यमरः । परिफुल्लेति फुल्लतेः पचाद्यजन्तं न तु फुल्लेति
निष्ठान्तं 'अनुपसर्गाद्वे'तिकथनाविरोधात् ॥ १६ ॥

रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलन्तदनीकयोः स-
मगत द्वयं मिथः ॥ दधिरे पृथक्करिण एव दूर-
तो महतां हि सर्वमथवा जनातिगम् ॥ १७ ॥

रथेति । रथवाजिपत्तिकरिणीभिः समाकुलं सङ्कीर्णं करिणीग्रह-
णं पुङ्गजव्यावृत्त्यर्थः । अतो युद्धानर्हतया तासामसेनाङ्गत्वान्न द्वन्द्वै-
कवद्भावः । तदनीकयोः सैन्ययोः । 'वृद्धिनी बलं सैन्यञ्चकं चानो-
कमस्त्रियामित्यमरः । द्वयं मिथश्चान्योऽन्यं समगत सङ्गतम् ।
गमेर्लुङि 'समो गम्यच्छे' त्यादिनात्मनेपदं "वा गम" इति सिचः
कित्वा 'दनुदातोपदेशे'त्यादिना अनुनासिकलोपः, 'ह्रस्वादङ्गादि'ति
सकारलोपः । करिणः पुङ्गजाः दूरत एव पृथगसङ्गतं दधिरे धृताः
स्थापिता इत्यर्थः । अथ वा किमत्र चित्रमिति भावः । महतां महास-
त्त्वानां सम्बन्धि सर्व्वं चेष्टितमिति भावः । जनानतिगच्छतीति जना-
तिगमतिजनं सर्व्वलोकविलक्षणमिति भावः । सामान्येन विशेषस-
मर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥

अधिरुह्यतामिति महीभृतोदितः कपिकेतु-
नार्पितकरो रथं हरिः ॥ अवलम्बितैलविलपा-
णिपल्लवः श्रयति स्म मेघमिव मेघवाहनः ॥ १८ ॥

अधीति । हरिरधिरुह्यतां रथ आरुह्यतामित्येवं महीभृता धर्म-
राजेनोदितः उक्तः सन् । वदेः कर्मणि क्तः, 'वचिस्वपी'त्यादिना
सम्प्रसारणम् । कपिकेतुनार्जनेनार्पितकरो दत्तहस्तः सन् । अवल-
म्बितोऽवष्टब्धः ऐलविलस्य कुबेरस्य पाणिपल्लवो येन सः मेघवाह-
न इन्द्रो मेघमिव रथं श्रयति स्म आरूढवानित्यर्थः । उपमा ॥ १८ ॥

रथमास्थितस्य च पुराभिवर्तिनस्तिसृणाम्पु-
रामिव रिपोर्भुरद्विषः । अथ धर्ममूर्तिरनुराग-
भावितः स्वयमादितः प्रवयणम्प्रजापतिः ॥ १९ ॥

रथमिति । किञ्चेति चार्थः । अथ रथारोहणानन्तरं रथमास्थि-
तस्यारूढस्य पुराभिवर्तिनः इन्द्रप्रस्थाभिवर्तिनः त्रिपुराभिवर्तिनश्च
मुरद्विषो हरेस्तिसृणां पुरां रिपोः त्रिपुरान्तकस्येव । "न तिसृचतसृ"
इति नामि दीर्घप्रतिषेधः । धर्ममूर्तिर्धर्मात्मा प्रजापतिर्जनेश्वरः
धर्मराजो ब्रह्मा च अनुरागभावितः सन् प्रवीयते प्रेर्यतेऽनेनेति
प्रवयणं प्राजनं प्रतोद इति यावत् । अतएव प्रवयणो दण्डः 'प्राजानो
दण्ड' इति काशिका । अजेः करणे व्युद् 'वा यावि'ति विकल्पादजेर्वी-
भावः 'पूर्वपदात्संज्ञायाभि'ति णत्वम् । स्वयमादितः गृहीतवान् सार-
थ्यं कृतवानित्यर्थः । ददातेः कर्त्तरिलुङि तङ् 'स्थाघ्वोरि' त्तिकारोसि-
चः किञ्चे च "द्वस्वादङ्गादि"ति सलोपः । अत्र त्रिपुरहरणे ब्रह्मा हरस्ये-
व हरेरयं सारथ्यं चकारेत्युपमा । तस्याः प्रजापतिरिति राजब्रह्मणोः
श्लेषमूलभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिनिर्व्यूढतेति सङ्करः ॥ १९ ॥

शनकैरथास्य तनुजालकान्तरस्फुरितक्षपाक-
रकरोत्कराकृति ॥ पृथुकेनकूटमिव निम्नगाप-
तेर्मरुतश्च सूनुरधुवत्प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥

शनकैरिति । किञ्चेति चार्थः । अथास्य हरेस्तनुषु सूक्ष्मेषु जाल-

कान्तरेषु गवाक्षरन्ध्रेषु स्फुरितस्य प्रसृतस्य क्षपाकरोत्करस्य श-
शिकिरणपुञ्जस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत्प्रकीर्णकं चामरं निम्नगाप-
तेः समुद्रस्य पृथु विपुलं फेनकूटं फेनपुञ्जमिव मरुतः सूनुर्भीमसेनः
शनैरधुवत् धुवति स्म । धुवतिरयं तौदादिक इत्युक्तम् । उपम-
योः सङ्करः ॥ २० ॥

विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेरलघूडुपाण्डु ज-
गतामधीशितुः ॥ यमुनाह्रदोपरिगहंसमण्ड-
लद्युतिजिष्णु जिष्णुरभृतेष्णवारणम् ॥ २१ ॥

विकसदिति । विकसत्कलायकुसुमं कालपुष्पम् । ‘कलायः
स्यात् काल’ इति वैजयन्ती । तद्वदसितद्युतेर्नीलवर्णस्य जगतामधी-
शितुर्जगन्नाथस्य जिष्णुर्जनः अलघूडुपाण्डु स्थूलनक्षत्रधवलं ।
अत एव यमुनाह्रदत्योपरिगमुपरिगतं । “अन्यत्रापि दृश्यते” इति
उपत्ययः । तस्य हंसमण्डलस्य द्युतिं शोभां जिष्णु जयनशीलं ।
‘ग्लानिस्थश्चेति’ गन्तुच् । उष्णवारणमातपत्रमभृत भृतवान् ।
भृजः कर्त्तरि लुङ् ‘स्वारितजि’ इत्यात्मनेपदं चलेः सिचः कित्वा-
दगुणत्वा ‘अस्वादङ्गादि’ति सकारलोपः । अत्राप्युपमासङ्करः २१

पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना नितरामरोचि
रुचिरेण चक्रिणा ॥ दधतेव योगमुभयग्रहान्तर-
स्थितिकारितन्दुरुधुराख्यनिन्दुना ॥ २२ ॥

पवनेति । पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना धीमार्जुनमध्यगतेन रु-
चिरेण चक्रिणा हरिणा उभयोरर्कान्यग्रहणामन्यतमयोरन्तरे मध्ये
स्थित्या वासेन कारितं सम्पादितं । वृत्तिविषये उभयशब्दस्य स्थानेऽ-
प्युभयशब्दस्यैव प्रयोगो व्याख्यातः । दुरुधुरेत्याख्या यस्य तत्
दुरुधुराख्यं योगं दधते अर्कान्यग्रहमध्यगतेनेत्यर्थः । इन्दुनेवेत्युप-
मा । नितरामतिशयेन ‘अव्ययादाम्बद्रव्य’ इत्यादिनाऽऽमुप्रत्ययः ।
अरोचि अशोभि । रोचतेर्भावे लुङ् । स्वभावरमणीयस्यानुकृपा-
न्तरसमायोगाच्छोभातिशयो जायते रत्नकाञ्चनयोरिवेतिभावः । अ-
त्र भगवानाचार्यमिहिरः । ‘हित्वा र्कं सुनफाऽनफादुरुधुरा स्वान्त्यो-

भयस्थैर्ग्रहैः शीतांशोरि” ति । एतदेव स्पष्टीकृतं कल्याणशर्मणा
 “रविवर्जं द्वादशगैरनफा चन्द्राद्वितीयगैः सुनफा॥ उभयस्थितैर्दुरुध-
 राकेन्द्रमसंज्ञितेऽतोऽन्यः” इति ॥ २२ ॥

वशिनं क्षितेरयनयाविवेश्वरं नियमोयमश्च नि-
 यतं यतिं यथा ॥ विजयश्रिया वृतमिवार्कमा-
 रुतावनुसस्त्रतुस्तमथ दस्त्रयोः सुतौ ॥ २३ ॥

वशिनमिति । अथ भीमार्जुनोपवेशनानन्तरं वशिनमिन्द्रियजय-
 वन्तं । अव्यसनिनमिति यावत् । क्षितीश्वरं भूपतिं अयःशुभावहो
 विधिर्नीतिर्नयस्ताविव दैवपुरुषकाराविवेत्यर्थः । नियतमाचारनिष्ठं
 यतिञ्जितेन्द्रियं । ‘यतिनो यतयश्चे’ त्यमरः । नियमः शरीरा-
 तिरिक्तेदेशकालादिसाधनापेक्षः सन्ध्योपासनजपादिः यमः शरी-
 रमात्रसाधनापेक्षोऽर्हिसादिः । ‘शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म
 तद्यमः । नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तु साधनम् ।’ स च
 यथा यमनियमाविवेत्यर्थः । इववद्रायथाशब्दौ इति दण्ड्यभि-
 धानात् । विजयश्रिया युतं आसन्नविजयं विजिगीषुं रिपुमित्यर्थः ।
 अर्कमारुताविव दस्त्रयोरश्विनोः सुतौ नकुलसहदेवौ । ‘नासत्याव-
 श्विनौ दस्त्रावि’ त्यमरः । तं हरिमनुसस्त्रतुरनुचेरतुः पृष्ठोपसर्पणं
 चक्रतुरित्यर्थः । इह सर्वकर्तृमनोरथानुकूलव्यापारतत्त्वमनुसरणम् ।
 इयं मालोपमा ॥ २३ ॥

मुदितैस्तेदिति दितिजन्मनां रिपावविनीयस-
 म्भ्रमविकाशिभक्तिभिः॥ उपसेदिवद्भिरुपदेष्ट-
 रीव तैर्वृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥

मुदितैरिति । तदा तस्मिन् समये इति मुदितैर्हृष्टैरविनीयोऽक-
 ल्कोऽकपट इति यावत् । यः सम्भ्रम आदरस्तेन विकाशिनी स्फुटी-
 भवन्ती भक्तिर्येषां तैः । “विषयविनीयजित्या मुञ्चकल्कहलिष्वि”ति
 कल्कार्थं निपातः । नपुंसकपूर्वपदः स्त्रीलिङ्गपूर्वपदो वा बहुव्रीहिः ।
 अविनीतं शासतीत्यविनीतशासिभिः दुष्टशिक्षकैः पाण्डवैः दिति-
 जन्मानां रिपौ कृष्णविषये उपसमीते सीदन्ति अस्मिन्नित्युपसेदिवान्-

सोऽन्तेवासिनः। “भाषायां सदवसश्रुवः” इति सद्रोर्लिटः कसुरादेशः।
 तैरुपसेदिवद्विरुपदेशरि गुराविवेत्युपमा । विनीतमनुद्धतं च ववृते
 वृत्तं । भावे लिट् । ननुविकाशिभक्तिभिरित्यत्र कथं पूर्वपदस्य पुं-
 वद्भावः भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् ‘स्त्रियाः पुंवदि’ ति पुंवद्भाव-
 सूत्रेऽप्रियादिष्विति निषेधादिति विकाशिशब्दस्याविकाशिनिवृत्ति-
 मात्रपरतयाऽस्त्रीत्वस्य विवक्षितत्वान्नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति
 केचित् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वृत्तिकारेण ‘दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपू-
 र्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धिरिति । एतदेव स्पष्टीकृतं गणव्याख्याने
 । दृढं भक्तिर्यस्येति नपुंसकं पूर्वपदम् । धात्वर्थविशेषणमात्रपरे दृढ-
 शब्दे लिङ्गविशेषस्यानुपकारकत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमिति ।
 भोजराजस्तु “भक्तौकर्मसाधनायामि” त्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्य-
 ते इति कर्मार्थत्वेन दृढाभक्तिरित्यादि भवति, भावसाधनायां तु
 दृढभक्तिर्भवत्येवेत्याह । तदेतत्सर्वमस्माभिःकालिदासत्रयसंजीवि-
 न्यां ‘दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे’ इत्यादिषु विवेचितं तस्माद्विकाशिभ-
 क्तिभिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे च रूपसि-
 द्धिरस्तीति स्थितम् ॥ २४ ॥

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयोरथ भानुज-
 न्द्रुतनयाम्भसोरिव ॥ प्रतिनादितामरविमान-
 मानकैर्नितराम्मुदा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

गतयोरिति । इति इत्थं गतयोः सैन्ययोः भानुजन्द्रुतनये यमुनाजाह्न-
 व्यौ तयोरम्भसी प्रवाहौ तयोरिव अभेदमैक्यं गतयोः सतोः ।
 “यस्य च भावेन भावलक्षणामि” ति सप्तमी । एतेन सैन्ययोरवा-
 र्यत्वमुक्तम् । अथ सैन्यमेलनानन्तरं आनकैर्मङ्गलदुन्दुभिभिःपरमया
 मुदेव हर्षेण इवेत्युपेक्षा । प्रतिनादितानि प्रतिध्वनितानि अमरवि-
 मानानि द्रष्टुमागत्याम्बरस्थितानि विमानानि देवयानानि यस्मिन्
 कर्मणि तद्यथा तथा नितरां ध्वनने ध्वनितम् । भावे लिट् ॥ २५ ॥

मखमीक्षितुं क्षितिपतेरुपेयुषा परितः प्रक-
 लिप्तनिकेतनं बहिः ॥ उपरुध्यमानमिव भू-

भृताम्बलैः पुटभेदनन्दनुसुतारिरैक्षत ॥ २६ ॥

मखमिति । क्षितिपतेर्धर्मराजस्य मखं क्रतुमीक्षितुमुपेयुषां तत-
स्तत आगतानां भूभृतां राज्ञां बलैः सैन्यैः बहिः परितः प्रकल्पि-
तानि निर्मितानि निकेतनानि निवासा यस्य तत् अत एवोपरुध्य-
मानं शत्रुसेनावेष्ट्यमानमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुटभेदनं पत्तनं म-
यकृतमिन्द्रप्रस्थं । 'पत्तनं पुटभेदनमि' त्यमरः । दनुसुतारिर्दान-
वारिः पुरोग्रे ऐक्षतापश्यत् ॥ २६ ॥

**प्रतिनादपूरितादिगन्तरः पतन् पुरगोपुरम्भति
स सैन्यसागरः ॥ रुरुचे हिमाचलगुहामुखो-
न्मुखः पयसाम्प्रवाह इव सौरसैन्धवः ॥ २७ ॥**

प्रतीति । प्रतिनादैः प्रतिध्वानैः पूरितं व्याप्तं दिशां अन्तरम-
न्तरालं येन सः पुरगोपुरं पुरद्वारं प्रति । 'गोपुरं तु पुरद्वारि-
द्वारमात्रे नपुंसकमि'ति विश्वः । एवं च न पुरशब्दस्य पौनरुक्त्य-
शङ्का । पतन् धावन् स सैन्यसागरः सेनासमुद्रः हिमाचलगुहामु-
खस्योन्मुखोऽभिमुखः सुरसिन्धोर्गङ्गाया अयं सौरसैन्धवः । 'हृद्ग-
गसिन्धवन्ते पूर्वपदस्य चे'त्युभयपदवृद्धिः । पयसां प्रवाह इव रुरु-
चे रेजे । उपमालङ्कारः ॥ २७ ॥

**असकृद्गृहीतबहुदेहसम्भवस्तदसौ विभक्तन-
वगोपुरान्तरम् ॥ पुरुषः पुरम्प्रविशति स्म पञ्च-
भिः सममिन्द्रियैरिव नरेन्द्रसूनुभिः ॥ २८ ॥**

असकृदिति । असकृद्बहुशो गृहीतो लोकधारणाय स्वीकृतो ब-
हुषु देहेषु मत्स्यकूर्मादिषु शरीरेषु सम्भवः प्रादुर्भावो येन सः ।
अन्यत्र स्वकर्मणा प्राक्तनयोनिस्त्वन्धरूपसम्भव इत्यर्थः । पुरुषः
पुराणपुरुषो हरिर्जीवश्च विभक्तानि नवानि प्रत्यग्राणि गोपुरान्त-
राणि द्वारविशेषा यस्य तत् अन्यत्र नवसङ्ख्यकानि गोपुरान्त-
राणि इन्द्रियद्वारभेदा यस्मिन् तत् पुरं पत्तनं शरीरञ्च । 'पुरं पु-
रि शरीरे चे'ति विश्वः । पञ्चभिरिन्द्रियैः सममिव पञ्चभिर्नरेन्द्र-
सूनुभी राजपुत्रैः पाण्डवैः सह असौ हरिस्तत्पुरं प्रविशति स्म ।

जीवो हि देहादेहान्तरं पूर्वैन्द्रियैः सह प्रविशति लिङ्गशरीरस्यान-
पायादिति भावः । श्लेषसङ्कीर्णैर्यमुपमा ॥ २८ ॥

तनुभिस्त्रिणेत्रनयनानवेक्षितस्मरविग्रहद्युति-
भिरद्युतन्नराः ॥ प्रमदाश्च यत्र खलु राज-
यक्ष्मणः परतोनिशाकरमनोरमैर्मुसैः ॥ २९ ॥

तनुमिरिति । यत्र पुरे नराः पुरुषाः त्रिणेत्ररूपम्बकः । “पूर्व-
पदात्संज्ञायामग” इति णत्वम् । तस्य नयनेनानवेक्षितस्य स्मरवि-
ग्रहस्य द्युतिरिव द्युतिर्यासां ताभिस्तनुभिः मूर्तिभिः । ‘स्त्रियां मू-
र्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः । अद्युतन्योतन्ते स्म । ‘द्युत दीप्तौ’ “द्यु-
द्भयो लुङी”ति विकल्पात्परस्मैपदं पुषादिसूत्रेण च्लेरङादेशः । प्रम-
दाः स्त्रियश्च राजश्चन्द्रस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः । “राजानं
यक्ष्मा आरादि”ति श्रवणात् । ‘राजयक्ष्मा क्षयः शोष’ इत्यमरः ।
तस्मात्परतः पूर्वमित्यर्थः । निशाकरवन्मनोरमैरक्षीणेन्दुमुन्दरैरित्य-
र्थः । मुसैरद्युतन् तत्पुरं प्रविष्ट इति पूर्वेणान्वयः । उपमयोः सं-
सृष्टिः ॥ २९ ॥

अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विषः पटहप्रणाद-
विहितोपहृतयः ॥ अवधीरितान्यकरणीयस-
त्वराः प्रतिरथ्यमीयुरथ पौरयोषितः ॥ ३० ॥

अवलोकनायेति । अथ हरेः पुरप्रवेशानन्तरं पटहप्रणादैर्दुन्दु-
भिध्वनिभिर्विहितोपहृतयः कृताह्वाना इवेत्यर्थः । पुरे भवाः पौ-
र्यस्ता योषितः पौरयोषितः । स्त्रियाः पुंवद्भावः । सुरद्विषां अमु-
राणां द्विषो हरेरवलोकनाय दर्शनार्थमवधीरितान्यकरणीयाः त्य-
क्तान्यकार्याः ताश्च ताः सत्त्वराश्च ताः सत्यः रथ्याम्प्रति प्रतिरथ्यं ।
याथार्थ्येऽव्ययीभावः । ईयुः प्राप्ताः । एतेन स्त्रीणां हरिविलोकने
कालाक्षमत्त्वलक्षणमौत्सक्यमुक्तं । अत्र पौराङ्गनाप्राप्तेः प्रवेशवाद्यश्र-
वणानन्तर्यार्थत्तदुपह्वानोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३० ॥

अथाष्टादशभिः पौराङ्गनाशृङ्गारचेष्टां वर्णयति-

अभिवीक्ष्य सामिकृतमण्डनं यतीः कररुद्धनी-
विगलदंशुकाः स्त्रियः॥ दधिरेऽधिभित्ति पटहप्र-
तिस्वनैः स्फुटमट्टहासमिव सौधपंक्तयः ॥ ३१ ॥

अभीति । सामिकृतमण्डनमर्द्धविरचितप्रसाधनं यथा तथा य-
तीर्गच्छन्तीः । इणः शतरि ङीप् । कररुद्धनीवीनि करगृहीतग्रन्थी-
नि गलदंशुकानि संसमानपरिधानानि यासां ताः । लसदिति पा-
ठान्तरं तदा लसदुल्लसदित्यर्थः । ‘अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानो-
त्तरीययोरिति’ शब्दार्णवे । स्त्रियः स्त्रीः अभिवीक्ष्य सौधपंक्तयः
अधिभित्ति भित्तिषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । पटहप्रतिस्वनैस्तु-
र्य्यप्रतिध्वनिभिः स्फुटमुद्गतं अट्टहासं उच्चैर्हसितमिव दधिरे । इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । विरुतिदर्शनाद्दासो भवतीति भावः । अत्र कुतूहलाख्या
चेष्टोक्ता । “कुतूहलं रम्यदृष्टौ चापल्यं परिकीर्तितमिति” लक्ष-
णात् ॥ ३१ ॥

रभसेन हारपददत्तकाञ्चयः प्रतिमूर्द्धजन्नि-
हितकर्णपूरकाः ॥ परिवर्तिताम्बरयुगाः समा-
पतन् वलयीकृतश्रवणपूरकाः स्त्रियः ॥ ३२ ॥

रभसेनेति । रभसेन त्वरया हारपदे मुक्तादामस्थाने वक्षसि दत्त-
काञ्चयो न्यस्तरशनाः प्रतिमूर्द्धजं मूर्द्धजेषु केशेषु । विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावः । विहिताः कर्णापूरकाः कर्णावतंसा याभिस्ताः । परि-
वर्तितं विपर्य्यासेन धृतं अम्बरयुगं वाससी याभिस्ताः परिधानी-
कृतमुत्तरीयं कुचांशुकञ्च जघने दत्तमित्यर्थः । वलयीकृताः कङ्कणी-
कृताः श्रवणपूरकाः कुण्डलानि याभिस्ताः स्त्रियः समापतन् अथाव-
न् । एतेन विभ्रमाख्या चेष्टोक्ता । “विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानवि-
पर्य्ययः” इति लक्षणात् । स च भ्रममूल इति भ्रान्तिमदलङ्कारो
व्यज्यते ॥ ३२ ॥

व्यतनोदपास्य चरणम्प्रसाधिका करपल्लवा-
द्रसवशेन काचन ॥ द्रुतयावकैकपदचित्रिता-
वनिम्पदवीङ्गतेव गिरिजा हरार्द्धताम् ॥ ३३ ॥

व्यतनोदिति । काचन स्त्री रसवशेन हरिवीक्षणपारतन्त्र्येण ।
 'गुणे रागे द्रवे रस' इत्यमरः । प्रसाधिकायाः अलङ्कृत्याः करपल्लवा-
 च्चरणमपास्य असमाप्तावेवाक्षिप्य । हराद्धतां हरस्यार्द्धाङ्गतां गता ।
 अन्यथैकपादालक्तकासम्भवादिति भावः । गिरिजा गौरीव या-
 वकेनार्द्रालक्तकेन एकपदेन चित्रिता चित्रवर्णीकृता अवनिर्यस्याः
 तां पदवीं व्यतनोदकरोत् । उपमालङ्कारः । एषा कुतूहलाख्या
 चेष्टा रसाद्विद्वद्भाजनितचापलक्ष्ण्यत्वादिति ॥ ३३ ॥

व्यचलन् विशङ्कटकटीरकस्थलीशिखरस्खल-
 न्मुखरमेखलाकुलाः ॥ भवनानि तुङ्गतपनी-
 यसंक्रमक्रमणकणत्कनकनूपुराःस्त्रियः ॥ ३४ ॥

व्यचलन्विति । विशङ्कटानां विशालानां कटीरकस्थलीनां कटि-
 भागानां शिखरेषु अग्रेषु स्खलन्त्यो लुठन्त्योऽत एव मुखराः श-
 न्दायमानाः ताभिर्मेखलाभिराकुलाः तुङ्गेषु तपनीयसंक्रमेषु कनक-
 सोपानेषु क्रमणेन कणन्तः कनकनूपुरा यासां ताः स्त्रियः भवनानि
 हर्म्याणि व्यचलन् तत्र गत्वारोहन्नित्यर्थः । चलेर्गत्यर्थाल्लङ् । एत-
 दपि पूर्ववदतिकुतूहलमेव । वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः ॥ ३४ ॥

अधिरूक्ममन्दिरगवाक्षमुल्लसत् सुदृशो ररा-
 ज मुरजिद्विद्वक्षया ॥ वदनारविन्दमुदयाद्रिक-
 न्दराविवरोदरस्थितमिवेन्दुमण्डलम् ॥ ३५ ॥

अधीति। मुरजितो हरेर्द्विद्वक्षया द्रष्टुमिच्छया । दृशोः सन्नन्तात् 'अ-
 प्रत्ययादि'ति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । रूक्ममन्दिरस्य कनकहर्म्यस्य
 गवाक्षे अधिरूक्ममन्दिरगवाक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । उल्ल-
 सत् प्रकाशमानं सुदृशः स्त्रिया वदनारविन्दं उदयाद्रिकन्दराविव
 रोदरस्थितं तत्र स्थितमिन्दुमण्डलमेव रराजेत्युपमा । अत्रापि
 सुदृशो गवाक्षाक्रमणस्य रम्यदर्शनार्थचापलक्ष्ण्यत्वात् कुतूहलमेव
 मुरजिद्विद्वक्षयेत्यादिना व्यक्तमेव ॥ ३५ ॥

अधिरूढया निजनिकेतमुच्चकैः पवनावधूत-

वसनान्तयैकया ॥ विहितोपशोभमुपयाति मा-
धवे नगरं व्यरोचत पताकयेव तत् ॥ ३६ ॥

अधीति । उच्चकैर्निजनिकेतं स्वसौधमाधिरूढया आरूढवत्या
पवनेनावधूतः कम्पितः वसनान्तो वस्त्राञ्चलो यस्यास्तया एकया
कयाचिदंगनया हेतुना तन्नगरं इन्द्रप्रस्थं माधवे उपयात्यागच्छति स-
ति।यातेर्लुटः शत्रादेशः । पताकया वैजयन्त्या विहितोपशोभं कृतशो-
भमिवालङ्कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यरोचत व्यराजत । कृत्स्नस्यापि न-
गरस्य स्वयं पताकेव बभावित्युत्प्रेक्षा । तस्याः सकलपौरांगनाति-
शायि लावण्यं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । अत्रापि प्रा-
सादारोहणं पूर्ववत्कुतूहलमेव ॥ ३६ ॥

करयुग्मपद्ममुकुलापवर्जितैः प्रतिवेश्म लाज-
कुसुमैरवाकिरन् ॥ अवदीर्णशुक्तिपुटमुक्तमौ-
क्तिकप्रकरैरिव प्रियरथाङ्गमङ्गनाः ॥ ३७ ॥

करेति । प्रतिवेश्म वेश्मानि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अङ्गनाः
पुर्नन्धयः । करयुग्माजलयस्तानि पद्ममुकुलानीवेत्युपमितसमासः ।
तैरपवर्जितैरत एवावदीर्णैर्विभिन्नैः शुक्तिपुटैः शुक्तिकोशैः मुक्ता
उत्सृष्टा ये मौक्तिकप्रकरा मुक्तानिकरास्तौरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा ।
लाजाः कुसुमानोव तैः लाजकुसुमैः आचारलाजैरित्यर्थः । प्रियं
रथाङ्गं चक्रं यस्य तं प्रियरथाङ्गं चक्रिणं हरिमित्यर्थः । अवाकिरन्
छादयामासुः ३७ ॥

हिममुक्तचन्द्ररुचिरस्सपद्मको मदयन् द्विजान्
जनितमीनकेतनः ॥ अभवत्प्रसादितसुरो महो-
त्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥

हिमेति । हिममुक्तः शिशिरापगमाद्विमान्निर्मुक्तो यश्चन्द्रः स इव
रुचिरः अन्यत्र तेन रुचिरः पद्मेन पद्मया च सह वर्तत इति सपद्मः स
एव सपद्मकः । पद्महस्तः सश्रीकश्च । शैषिकः स्वार्थिको वा कप्
प्रत्ययः । अन्यत्र सपङ्कजः । शैषिकः कप्प्रत्ययः । द्विजान् ब्राह्मणा-

न अन्यत्र पक्षिगणान् कोकिलादीन् मदयन् हर्षयन् जनितमीनकेत-
तनः प्रद्युम्नजनकः अन्यत्र मदनोद्दीपकः । प्रमादिता अनुगृहीताः
सुरा देवा येन । अन्यत्र प्रसादिता निर्मलीकृता सुरा मदिरा य-
स्मिन् स माधवो हरिर्वसन्तश्च । 'माधवस्तु वसन्ते स्याद्वैशाखे म-
रुडध्वजे' इति विश्वः । प्रमदैव जनस्तस्य प्रमदाजनस्य । जाता-
वेकवचनम् । चिराय महोत्सवोऽभवत् । तद्रदानन्दकरोऽभूदित्यर्थः ।
इहानन्दकरत्वसाम्येन माधवे महोत्सवरूपणात् रूपकसिद्धिः ।
श्लेषस्तु हरिवसन्तयोरिह नास्त्येव प्रकृताप्रकृतश्लेषे । विशेष्यश्ले-
षायोगात् । किन्तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव ॥ ३८ ॥

धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ विषमेक्षणः स्फुट-
ममूर्त्तं पश्यति ॥ मदनेन वीतभयमित्यधिष्ठि-
ताः क्षणमीक्षते स्म स पुरो विलासिनीः ॥ ३९ ॥

धरणीति । असौ स्वदाहको विषमेक्षणरूपक्षः धरणीधरेन्द्रदुहि-
तुः पार्वत्याः । सपत्नीशङ्किन्या इति भावः । "भीत्रार्थानां भयहेतु-
रिति पञ्चमी । भयात् स्फुटं अमूर्त्तः पौरयोषितः न पश्यतीति
हेतोरिति विश्वासादित्यर्थः । अत एव गम्योत्प्रेक्षा । मदनेन वीत-
भयमधिष्ठिता आक्रान्ता अत्यारूढमदना इत्यर्थः । पुरो विलासिनीः
स हरिः क्षणमीक्षते स्म । सविस्मयमिति भावः ॥ ३९ ॥

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि य-
स्य पपिरे युगक्षये ॥ मदविभ्रमासकलया पपे
पुनः स पुरास्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

विपुलेनेति । युगक्षये कल्पान्ते सागरे शेते इति सागरशयस्य ।
"अधिकरणे शेतेरिति" त्यच्प्रत्ययः, "शयवासवासिष्वकालादि"ति
विकल्पादलुगभावः । यस्य हरेर्विपुलेन कुक्षिणा भुवनानि पपिरे पी-
तानि । पिबतेः कर्मणि लिट् । स हरिरेकतमया पुरास्त्रिया पुनः
कयाचित्पौराङ्गनया मदविभ्रमेण मदविकारेण सकलया असमग्रया
एकया दृशा पपे पीतः सतृष्णं दृष्ट इत्यर्थः । कुक्षिकोणनिविष्टनिखि-
लविष्टपस्य हरेर्महतः आधेयस्यात्यल्पतरैककान्ताकटाक्षकोणाधार-

त्वोक्तया चमत्कारादधिकालङ्कारः । “आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मत” इति लक्षणात् । अयञ्च तात्कालिकविकारात्मा विलासाख्यो भावो यत्कटाक्षवीक्षणम् । “तात्कालिकविकारः स्याद्विलासोऽङ्गक्रियादिष्विति दशरूपकात् ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमदघनपयोधरम्मुहुः प्रचलत्कला-
पिकलशाङ्खकस्वना ॥ अभिरुष्णमङ्गुलिमु-

खेन काचन द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टयत् ॥ ४१ ॥

अधिकेति । काचन कान्ता अभिरुष्णं कृष्णाभिमुखम् । अभिमुख्येऽव्ययीभावः । अधिकं भुजोन्नमनादूरमुन्नमन् घनः काठिनः पयोधरः स्तनो यस्याः सा मुहुः प्रचलतो नृत्यतः कलापिनो बहिर्णः इव कलो मधुरः शंखकस्वनो वलयध्वनिर्यस्याः सा सती । ‘शंखकं वलये कम्बावि’ति विश्वः । अङ्गुलिमुखेनाङ्गुल्यग्रेणैकस्य कर्णस्य विवरं रन्ध्रं द्रुतं शीघ्रं व्यघट्टयत् कण्डूविनोदार्थमिवाताडयत् । वस्तुतस्तु भावाविष्करणार्थमेवेति भावः । अयञ्च पूर्ववद्विलास एव । कलापिकलेत्युपमा ॥ ४१ ॥

परिपाटलाब्जदलचारुणासरुच्चलिताङ्गुलीकि-

शलयेन पाणिना ॥ सशिरःप्रकम्पमपरा रिपुं

मधोरनुदीर्णवर्णनिभृतार्थमाह्वयत् ॥ ४२ ॥

परीति । अपरा स्त्री । परिपाटलाब्जदलचारुणा रक्ताब्जपत्ररुचिरेण असकृन्मुहुश्चलितान्यङ्गुल्यः किशलयानीवाङ्गुलीकिशलयानि यस्य तेन पाणिना सशिरःप्रकल्पं शिरःकम्पयुक्तं यथा तथा मघो रिपुं हरिं अनुदीर्णवर्णं अनुच्चारिताक्षरं अत एव निभृतार्थं परेषामविदितार्थं यत्तदनुदीर्णवर्णनिभृतार्थं यथा तथा आह्वयत् परप्रकाशनभयादव्याहरन्ती चेष्टयैवाह्वानं कृतवतीत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववद्विलासोपमे भावालंकारौ ॥ ४२ ॥

नलिनान्तिकोपहितपल्लवश्रिया व्यवधाय चा-

रु मुखमेकपाणिना ॥ स्फुरिताङ्गुलीविवरानिः-

सृतोल्लसद्दशनप्रभाङ्कुरमजृम्भतापरा ॥ ४३ ॥

नलिनेति । अपरा स्त्री नलिनान्तिके उपहितस्य पल्लवस्य श्री-
रिव श्रीर्यस्य तेन । मुखसन्निधानादिति भावः । एकपाणिना चारु
निसर्गमुन्दरं मुखं व्यवधाय तिरोधाय स्फुरदङ्गुलीविवरनिःसृता
उज्ज्वलाङ्गुल्यन्तरालनिर्गता अत एवोल्लसन्त उत्सर्पन्तो दशनप्रभा
एवाङ्कुरा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अजृम्भत जृम्भणमास्यविव-
रणं तच्चेष्टवस्तुसाक्षात्कारकृतजाड्यानुभावः । अत्र नलिनपल्लवयो-
रसंबन्धयोः संभावनया सबन्धाभिधानादातिशयोक्तिः ॥ ४३ ॥

वल्यार्पितासितमहोपलप्रभा बहुलीकृतप्रत-
नुरोमराजिना ॥ हरिवीक्षणाक्षणिकचक्षुषान्य-
या करपल्लवेन गलदम्बरन्दधे ॥ ४४ ॥

वलयेति । हरिवीक्षणे अक्षणिकचक्षुषा स्थिरदृष्ट्या विस्मयादरा-
भ्यां स्तिमितेनेत्रयेत्यर्थः । अन्यया स्त्रिया गलत्सुखपारवश्यात् स्रं-
समानमम्बरं वलयेष्वर्पिताः स्वचिता ये असितमहोपला नीलमहा-
मणयः । ‘उपलौ मणिपाषाणाविति विश्वः । तेषां प्रभाभिर्बहुली-
कृता सान्द्रीकृता प्रतनुः सूक्ष्मा रोमराजिर्यस्य तेन करपल्लवेन
दधे धृतम् । अयं च तात्कालिकविहारलक्षणविलासः । अत्रेन्द्रनी-
लप्रभाणां रोमावलीबहुलीकरणोक्त्या प्रभास्वपि रोमराजित्वप्रती-
तेर्भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ ४४ ॥

निजसौरभभ्रमितभृङ्गपक्षतिव्यजनानिलक्ष-
यितघर्मवारिणा ॥ अभिशौरि काचिदनिमे-
षदृष्टिना पुरदेवतेव वपुषा व्यभाव्यत ॥ ४५ ॥

निजेति । काचित् स्त्री निजेनात्मीयेन सौरभेण सौगन्ध्येन भ्र-
मितानां भ्रमणं कारितानां भृङ्गाणां पक्षतयः पक्षमूलानि । ‘स्त्री
पक्षतिः पक्षमूलमित्यमरः । “पक्षात्तिरिति तिप्रत्ययः । ताएव
व्यजनानि इति रूपकं स्वेदहरणलिङ्गात् । तासामनिलेन क्षयितं
नाशितं घर्मवारि स्वेदो यस्य तेन अभिशौरि शौरेरेभिमुखम् । आ-

भिमुख्येऽव्ययीभावः । अनिमेषा दृष्टिर्यस्य तेन वपुषा निमित्तेन पुरदेवतेव इन्द्रप्रस्थाधिदेवतेव व्यभाव्यत विभाविता तर्कितेति यावत् । अनिमेषत्वं चेष्टदर्शनजन्यजाड्यसञ्चार्य्यनुभावः । “अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमेषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्रे”ति लक्षणात् । इहाङ्गसौरभानिमेषत्वाभ्यां पुराधिवासाच्च पुराधिदेवतात्वमुत्प्रेक्ष्यते इत्युपात्तगुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा, तथा चास्या जात्याः पद्मिनीत्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । निजसौरभेत्यनेन “कमलमुकुलमृद्री फुल्लराजीवगन्धिः सुरतवयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गं” इत्यादिपद्मिनीलक्षणोपलक्षणादिति । विपुलेनेत्यादिश्लोकोक्ताः षडपि नायिकाः प्रौढाः साधारण्यश्च । तत्र त्रासासंभवात् । अन्यथासां कृतचेष्टावर्णनानौचित्याच्चेत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ ४५ ॥

अभियाति नः सतृष एष चक्षुषो हरिरित्याखिद्यत नितम्बिनीजनः॥ न विवेद यस्सततमेनमीक्षते न वितृष्णतां व्रजति खल्वसावपि ॥४६॥

अभियातीति । असौ नितम्बिनीजनः स्त्रीजनः नोऽस्माकं चक्षुषः सतृषः सतृष्णस्यैव सतश्चक्षुषि सतृष्णे सत्येव अनाहत्येत्यर्थः । “षष्ठी चानादरे” इति षष्ठी । एष हरिरभियात्यभिगच्छतीत्यखिद्यत खेदं गतः । खिदेर्देवादिकात्कर्तारि लङ् । अत्रोत्प्रेक्ष्यते । नेति । यो जनः एनं हरिं सततमीक्षते असावपि खलु वितृष्णतां न व्रजतीति न विवेद नित्यदर्शनेऽप्यपूर्ववदेव भवतीति नाबुध्यतेत्यर्थः । वेद चेन्नाखिद्यतेति भावः । अत्राखिद्यतेति स्त्रीणां प्रारब्धहरिवीक्षणमुखविच्छेदकृतविषादाख्यसञ्चारिभावनिवन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः । तदुत्थापिता चेयमुक्ता वेदनोत्प्रेक्षेति सङ्करः । “प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसङ्क्षय” इति दशरूपके । सत्त्वसंक्षयश्चित्तभङ्गः ॥ ४६ ॥

अकृतस्त्रसद्भगमनादरःक्षणं लिपिकर्म निर्मितं
इव व्यतिष्ठत ॥ गतमच्युतेन सह शून्यतां

गतः प्रतिपालयन्मन इवाङ्गनाजनः ॥ ४७ ॥

अकृतेति । अङ्गनाजनः अच्युतेन सह गतं मनः प्रतिपालयन् प्रतीक्षमाण इवेत्युत्प्रेक्षा । शून्यतां निरोजस्कतां गतः अलुतस्वसन्न-
गमनादरः निवृत्तनिजगृहप्राप्त्यपेक्षः सन् लिपिकर्मनिर्भितः चित्र-
लिखित इव इत्युत्प्रेक्षा । क्षणं व्यतिष्ठत विस्पन्दमास्तेत्यर्थः ।
“समवप्रविभ्यः स्थ” इत्यात्मनेपदम् । अतः शून्यानुभावा चिन्ताव-
वगम्यते । “ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यता श्वासतापकृदि”ति
दशरूपके । अत्रोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ४७ ॥

अलसैर्मदेन सुदृशः शरीरकैः स्वगृहान्प्रांति
प्रतिययुः शनैःशनैः ॥ अलघुप्रसारितविलोच-
नाञ्जलिद्रुतपीतमाधवरसौघनिर्भरैः ॥ ४८ ॥

अलसैरिति । अलघु अधिकं प्रसारितैर्विलोचनैरेवाञ्जलिभिर्द्रुतं
सत्वरम् । ‘लघु क्षिप्रमरं द्रुतमि’त्यमरः । पीतो यो माधवो हरिरेव
रसोऽमृतं अन्यत्र मधु मद्यं तत्सम्बन्धि रसो माधुर्यं माधवरसः ।
‘रसो रागे विषे वीर्यं तिकादौ पारदे द्रवे । रेतस्यास्वादने हेमि
निर्यासेऽमृतशब्दयोरिति’ वैजयन्ती । तस्यौघः समूहस्तेन निर्भरै-
र्दुर्भरैः । गुरुभिरिति यावत् । अत एव मदेनालसैर्मन्थरैः शरीरका-
ण्यल्पशरीराणीत्यर्थः । “अल्पे” इति परिमाणे कन्प्रत्ययः । तैरुपल-
क्षताः सुदृशः शनैःशनैः स्वगृहान् प्रतिययुः प्रतिनिर्गताः । स्वयं लघून्य-
पि द्रव्याणि रसद्रवभरणाद्बहुभवंतीति भावः । अत्र माधवरसौघ-
निर्भरत्वविशेषणगत्यः शनैःशनैः प्रतियानहेतुत्वात्कार्यहेतुकङ्काव्य-
लिङ्गं, तच्च माधवरसेनेति श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितमिति सङ्करः ४८

नवगन्धवारिविरजीकृताः पुरो घनधूपधूमकृत-
रेणुविभ्रमाः ॥ प्रचुरोद्धतध्वजविलम्बिवाससः
पुरवीथयोऽथ हरिणातिपेत्तिरे ॥ ४९ ॥

नवेति । अथ पुरप्रवेशानन्तरं हरिणा पुरःपूर्वं नवगन्धवारिभिर्ग-
न्धवासितोदकैः विरजीकृता अविरजसो विरजसः सम्पद्यमाना-
कृताः । “अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्चे”त्यभूततद्भावे च्विप्रत्यः

ये सलोपः “अस्य च्वावि”तीकारः । घनैःसान्द्रैर्धूपानामगुरुधूपानां धूमैः कृतो रेणुविभ्रमो रजोभ्रमो याभिस्ताः प्रचुरं बहुलमुद्धतेषु उच्छ्रितेषु ध्वजेषु ध्वजस्तम्भेषु विलम्बीनि विलम्बमानानि वासांसि पताका यासु ताः पुरवीथयोऽतिपेतिरेऽतिपातिताः अतिक्रान्ता इत्यर्थः । पतेः कर्मणि लिट्, एत्वाभ्यासलोपौ । अत्र सादृश्याद्गूरेणुभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः । रेणुविभ्रमशब्देन रजोविलासस्यापि प्रतीतेस्तस्य विरजीकरणेन विरोधाद्विरोधाभासश्चेति अनयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः ॥ ४९ ॥

उपनीय बिन्दुसरसो मयेन या मणिदारु चारु किल वार्षपर्वणम् ॥ विदधेऽवधूतसुरसद्य-

सम्पदं समुपासदत्सपदि संसदं स ताम् ॥ ५० ॥

उपनीयेति । मयेनासुरशिल्पिना वृषपर्वा नाम कश्चिदसुरेश्वरः वृषपर्वण इदं वार्षपर्वणं । “तस्येदमि”त्यण् । चारु मनोहरं मणिरेव दारु काष्ठं मणिमयं स्तम्भादिकलापमित्यर्थः । तद्विन्दुसरसो हैमनतात्सरोविशेषात् उपनीय समीपमानीय । किलेत्यैतिह्ये । या संसत् विदधे निर्मिता । अवधूता अधरीकृता सुरसद्यसम्पत् इन्द्रभवनलक्ष्मीर्यया सा तां संसदं सभां । ‘सभासमितिसंसदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः’ इत्यमरः । स हरिः सपदि समुपासदत् प्रापत् । सदर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । पुरा किल खाण्डववनाग्निदाहान्मोचितेन मयेन प्रत्युपकारार्थं पूर्वमात्मनैव बिन्दुसरसि गुप्तेन वृषपर्वगृहनिर्माणावशिष्टेन मणिशिलाकलापेन काञ्चनसभा धर्मराजाय निर्मितेति भारते । सभावर्णनांगत्वेनाज्जुनमयचरितवर्णनादुदात्तालंकारः “प्रभूतमहापुरुषचिन्तनं चे”ति सूत्रम् ॥ ५० ॥

अथ दशभिः सभां वर्णयति-

अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोलिहां कलधौतधौ-

तशिलवेश्मनां रुचौ ॥ पुनरप्यवापदिव दुग्ध-

वारिधिक्षणगर्भवासमनिदाघदीधितिः ॥ ५१ ॥

अधीत्यादि । अधिरात्रि रात्रिषु । विमत्तयर्थेऽव्ययीभावः । यत्र सभायां नभोलिहामन्त्रं लिहां । किप् । कलधौतं रौप्यम् । 'कलधौतं रूप्यहेम्नोरित्यमरः । तद्वद्धौताः धवलाः शिला येषां तानि वेश्मानि । स्फटिकभवनानीत्यर्थः । तेषां रुचौ प्रभायां निपतन् प्रविशन् अनिदाघदीधितिरनुष्णरश्मिर्हिमांशुः पुनरपि दुग्धवारिधौ क्षीराब्धौ क्षणं गर्भवासं । न तु मथनात्प्रागिव चिरगर्भवासमिति भावः । अवाप्तं प्रापदिवेत्युत्प्रेक्षा । तथा वेश्मनां चन्द्रमण्डलातिक्रमो व्यज्यते ॥ ५१ ॥

लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः शितिरत्नरश्मि-
हरितीकृतान्तराः ॥ जमदग्निसूनुपितृतर्पणी-
रपो वहति स्म या विरलशैवला इव ॥ ५२ ॥

लयनेष्विति । लीयते एष्विति लयनानि तेषु गृहेषु शितिरत्नानां नीलमणीनां रश्मिभिर्हरितीकृतानि हरितवर्णीकृतानि अन्तराणि मध्यानि यासां ताः लोहितमणयो लोहितकाः पद्मरागाः । “लोहितान्मणावि”ति कन्प्रत्ययः । तैर्निर्मिताः भुवो भूमीर्विरलाः शैवला यासु ताः जमदग्निसूनोः परशुरामस्य पितृणां तर्पणीः तृप्तिकरीरप इवेत्युपमा । या सभा वहति स्म । जामदग्न्यः क्षत्रियास्त्रैः पञ्चशो हृदानुत्पाद्य ताभिरद्भिः पितृनतर्पयत् ताश्च रुधिरप्रकृतिकत्वाद्वक्वर्णा एवेति पुराणम् ॥ ५२ ॥

विशदाश्मकूटघटिताः क्षपाकृतः क्षणदासु य-
त्र च रुचैकताङ्गताः ॥ गृहपंक्तयश्चिरमतीथिरे
जनैस्तमसीव हस्तपरिमर्शसूचिताः ॥ ५३ ॥

विशदेति । किञ्चेति चार्थः । यत्र सभायां विशदाश्मकूटघटिताः स्फटिकशिलासंघातनिर्मिताः अत एव क्षणदासु क्षपाकृतो निशाकरस्य रुचा चन्द्रिकयैकतां सावर्ण्यादभेदं गताः अत एव तमसीव हस्तपरिमर्शसूचिताः पाणिरुपर्शैकगम्या इत्यर्थः । गृहपंक्तयः जनैश्चिरमतीथिरे अतिक्रान्ताः पुरोगतान्यपि स्फटिकभवनानि चन्द्रिकाभ्रमादतीत्य गत्वा पश्चात्करपरामर्शैः कथञ्चित्प्राप्यन्त इत्यर्थः ।

उरगेन्द्रेति । उरगेन्द्राणां मूर्द्धसु रुहाणि रूढानि । इगुपधलक्षणः कः । तेषां रत्नानां सन्निधेः सन्निधानात् मुहुरुन्नतस्य यदा यदा तत्सन्निधिस्तदा तदोदितस्येत्यर्थः । पयोमुचो मेघस्य रसितैः स्तनितैर्यदङ्गणभुवो यस्याः प्राङ्गणप्रदेशाः समुच्छ्वसन्तः प्रादुर्भवन्तो नवाः प्रत्यग्राः वालवायजमणिस्थलाङ्कुराः वैदूर्यभूपरोहा यासु तास्तथोक्ता अभवन् । 'वैदूर्यं वालवायजमि' त्यमरः । वालवायोनाम वैदूर्यप्रभवो देशविशेषः । उरगेन्द्रमूर्द्धन्यरत्नाङ्कुरैः सहोदितमेघध्वनिर्विदूरभूमिरुद्विन्नाङ्कुरा भवतीति प्रसिद्धिः । तदुक्तं उरगमूर्द्धन्यरत्नसन्निधानादकालेऽपि मेघा गर्जन्तीति वार्त्ता । कोचित्तु यत्रैवोरगरत्नं मेघरसितं च तत्रैव वैदूर्यभूमिः । अत्र समृद्धिमद्रस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारभेदः । "तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते" इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

नलिनीनिगूढसलिला च यत्र सा स्थलमित्य-
धः पतति या सुयोधने ॥ अनिलात्मजप्रहस-
नाकुलाखिलक्षितिपक्षयागमानिमित्तां ययौ ॥ ५९

नलिनीति । यत्र सभायां निगूढसलिला दलच्छन्नत्वाददृश्यसलिला नलिनी वर्तत इति शेषः । या नलिनी सुष्ठु युध्यत इति सुयोधने दुर्योधने । "भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युच् वक्तव्यः" । स्थलमिति भ्रान्त्या अधः पतति सति अनिलात्मजस्य भीमसेनस्य प्रहसनेनादृहासेनाकुलानां क्षुभितानामखिलक्षितिपानां क्षयागमे नाशप्राप्तौ निमित्तां ययौ । नलिनीदलच्छन्नत्वात्सुयोधनस्य जले स्थलभ्रान्तिः तथा तस्य पातस्तेन भीमसेनप्रहासस्तेन राज्ञां क्षोभस्ततस्तेषां मारणो रणः प्रवृत्त इति परम्परया तत्क्षयकारणत्वं गतेत्यर्थः । अत्र सभावर्णनांगतया भीमसेनादिचरितवर्णनादुदात्तालङ्कारभेदः । लक्षणं चोक्तम् ॥ ५९ ॥

हसितुं परेण परितः परिस्फुरत्करवालकोमल-
रुचावुपेक्षितैः ॥ उदकर्षिं यत्र जलशङ्कया ज-
नैर्मुहुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥

हसितुमिति । यत्र सभायां परितः परिस्फुरन्ती करवालकोम-
ला असिश्चामा रुचिर्यस्यास्तस्यां इन्द्रनीलभुवि हसितुं परेण जा-
नतान्येन जनेनोपेक्षितैः स्थलमेतत् न जलमिति उपदिष्टैर्जनैरङ्गै-
रागन्तुकजनैर्जलशङ्कया जलभ्रान्त्या मुहुर्दूरमम्बरं वस्त्रं उदकार्षि-
नितम्बादुद्धृतम् । अत्रेन्द्रनीलस्थलसादृश्यात्सलिलभ्रान्तेर्भ्रान्तिम-
दलङ्कारः ॥ ६० ॥

अभितः पदोऽथ हरिषाण्डवौ रथादमलांशुम-
ण्डलसमुल्लसत्तनू॥ अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः
शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥

अभित इति । अथामलांशुमण्डलेन तेजःपुञ्जेन समुल्लसन्त्यौ
भासमाने तनू मूर्ती ययोस्तौ नयननन्दनौ नेत्रानन्दकरौ हरिषाण्ड-
वौ सदोऽभितः सभाभिमुखं । ‘अभितः परितः’ इति द्वितीया । र-
थात् शशिभार्गवौ अमलेत्यादिविशेषणविशिष्टौ चन्द्रशुक्रौ नभोऽभि-
तो नभोभिमुखं उदयारूपात्पर्वतादुदयाचलादिवावतेरतुः अवतीर्ण-
वन्तौ । तरतेर्लिट् “तृफलभजत्रपश्चे”ति एत्वाभ्यासलोपौ ।
उपमा ॥ ६१ ॥

तदलक्ष्यरत्नमयकुड्यमादरादभिधातरीति इत
इत्यथो नृपे ॥ धवलाश्मरश्मिपटलाविभावि-
तप्रतिहारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥

तदिति । अथो रथावतरणानन्तरं असौ हरिर्नृपे युधिष्ठिरे आ-
दरादित इत इत्यभिधातरी सति इत इत आगम्यतामित्यभिधाने
सतीत्यर्थः । तत्पूर्वोक्तमलक्ष्यरत्नमयकुड्यं अदृश्यरत्नभित्तिकं । बहु-
लेन सान्द्रेण रश्मिपटलेन मणिप्रभापुञ्जेनाविभावितप्रतिहारमल-
क्ष्यद्वारं । ‘स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहार’ इत्यमरः । सदः सभां शनैरा-
विशत् प्रविष्टवान् । अत्र कुड्यप्रतीहारयोरलक्ष्यत्वासम्बन्धेऽपि त-
त्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

नवहाटकेष्टकचितं ददर्श स क्षितिपस्य वस्त्य-

मथ तत्र संसदि ॥ गगनस्पृशां मणिरुचां च-

येन यत्सदनान्युदस्मयत नाकिनामपि ॥ ६३ ॥

नवेति । अथ प्रवेशनानन्तरं स हरिस्तत्र संसदि सभायां नवा-
भिर्हीटकेष्टकाभिः हिरण्येष्टकाभिश्चितम् । ‘हिरण्यं हेम हाटकमि’
त्यमरः । “इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभारिष्विति ऋस्वः ।
पक्रमृत्तिकाविशेषवाचकस्येष्टकाशब्दस्य तादृशि सुवर्णविकारे सुव-
र्णघटवदुपचारात्प्रयोगः । क्षितिपस्य युधिष्ठिरस्य वस्त्यं सदनं ।
‘निशान्तवस्त्यसदनमि’ त्यमरः । ददर्श । यत् सदनं गगनस्पृशां
उच्चैस्तराणां मणिरुचां चयेन समूहेन नाकिनां देवानामपि सदना-
नि उदस्मयत अहसत् । स्मयतेरुत्पूर्वात्कर्तरि लङ् । अत्रापि नृप-
सदनस्य सुरसदनादाधिक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयो-
क्तिः ॥ ६३ ॥

उदयाद्रेमूर्ध्नि युगपच्चकासतोर्दिननाथपूणेश-

शिनोरसम्भवाम् ॥ रुचिमासने रुचिरधाम्नि

बिभ्रतावलघुन्यथ न्यपदतां नृपाच्युतौ ॥ ६४ ॥

उदयाद्रीति । अथ नृपसदनदर्शनानन्तरं उदयाद्रेर्मूर्ध्नि शिखरे यु-
गपच्चकासतोः प्रकाशमानयोः । ‘चकास दीप्तावि’ति धातोर्लटः
सत्रादेशः । दिननाथपूर्णशशिनोः सूर्यपूर्णचन्द्रमसोरसम्भवां स-
म्भवरहितां तयोस्तथाभूतयोर्यौगपद्यायोगादभूतपूर्वमित्यर्थः । रुचिं
शोभां बिभ्रतौ नृपाच्युतौ रुचिरधाम्नि उज्ज्वलतेजसि अलघुनि
विपुले आसने सिंहासने न्यपदतामुपविष्टौ । सदर्लुङि पुषादित्वात्
च्लेरङादेशः, “सदिरप्रतेरि”ति षत्वम् । अत्र सम्भावनया अर्क-
पूर्णेन्दुशोभासम्बन्धोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

सुतरां सुखेन सकलक्लमच्छिदा सनिदाधमङ्ग-

मिव मातरिष्वना ॥ यदुनन्दनेन तदुदन्वतः

पयः शशिनेव राजकुलमाप नन्दथुम् ॥ ६५ ॥

सुतराभिनि । तद्राजकुलं कुरुकुलं । सकलक्लमच्छिदा सकल-

दुःस्वहारिणा यदुनन्दनेन कृष्णेन सनिदाघं ससन्तापमङ्गं मातारि-
श्वा वायुस्तेन उदकान्यस्य सन्तीति उदन्वान् उदधिः । “ उ-
दन्वानुदधौ चे”ति निपातः । तस्य पयो जलं शशिनेव सुतराम-
त्यन्तं । ‘ अव्ययादाम्बद्रव्य’ इति आमुप्रत्ययः । सुखेनाक्लेशेन न-
न्दथुं आनन्दमाप । ‘ स्यादानन्दथुरानन्द’ इत्यमरः । “ द्वितोथु-
जि” त्यथुच्प्रत्ययः । मालोपमा ॥ ६९ ॥

अनवद्यवाद्यलयगामि कोमलं नवगीतमप्य-

नवगीततां दधत् ॥ स्फुटसात्विकाङ्गिकमनृ-

त्यदुज्ज्वलं सविलासलासिकविलासिनीजनः ६६

अनवद्येति । सविलासो विलासयुक्तो लासिकविलासिनीजनः
नर्तकस्त्रीजनः सविलासलासिकविलासिनीजनः । ‘नर्तकीलासिके
समे’ इत्यमरः । अनवद्यमगर्ह्यं वाद्यं वंशादि तस्य लयः साम्यं गी-
तस्य समकालत्वं तद्गामि द्रुतविलम्बादिमानानुवर्त्तित्यर्थः । ‘तालः
कालक्रियामानं लयः साम्यमि’त्यमरः । नवं गीतं यस्य तत् नवगीतं
तथाप्यनवगीततां दधदिति विरोधेऽपिशब्दः अगर्हितत्वं दधदि-
त्यविरोधाद्विरोधाभासः । ‘अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्गीते च ग-
र्हिते’ इति विश्वः । सत्वमन्तःकरणं तेन निर्वृत्तं नृत्यं सात्विकं
अङ्गं हस्तादि तेन निर्वृत्तमांगिकम् । ‘निर्वृत्ते त्वंगसत्वाभ्यां द्वे त्रि-
ष्वांगिकसात्विके’ इत्यमरः । ते स्फुटे यस्मिस्तत्तथोक्तं । वाचिक-
स्याप्युपलक्षणमेतत् । यथाह भगवान् भरतः । “पदार्थाभिनयो नाम
ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः”इति । अत एव कालिदासोऽपि । “अंससत्त्व-
वचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन्नि”ति । कोमलं मधुर-
नृत्यमुज्ज्वलमुद्भूतं चानृत्यत् । तथोक्तं दशरूपके । “भावाश्रयं तु
नृत्यं स्यान्नृत्यं ताललयाश्रयम् । आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गादेशी
तथापरः । मधुरोद्धतभेदेन तद्वयं द्विविधं पुनः । लास्यदण्डकरूपेण
नाटकाद्युपचारकामि”ति ॥ ६६ ॥

सकले च तत्र गृहमागते हरौ नगरेऽप्यकालम-

हमादिदेश सः ॥ सततोत्सवं तदिति नूनमु-

न्मुदो रभसेन विस्मृतमभून्महीभृतः ॥ ६७ ॥

सकल इति । किं चेति चार्थः । स राजा हरौ कृष्णे गृहमागते सकले तत्र नगरे इन्द्रप्रस्थे अकाले प्रसिद्धवसन्ताद्यतिरिक्ते काले । महमुत्सवं । 'मह उद्धव उत्सव' इत्यमरः । आदिदेश आज्ञापयामास । नूनमत्रोत्प्रेक्ष्यते । उन्मुदः कृष्णागमनादुत्कटानन्दस्य महीभृतो धर्मनन्दनस्य तन्नगरं सततं उत्सवा यस्मिन् तत् सततोत्सवमिति इत्येतद्रभसेन त्वरया विस्मृतमभूत् । अन्यथा कथं कृतकरणोपदेश इति भावः ॥ ६७ ॥

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क्त च ॥ महतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः सुजनो न विस्मरति जातु किञ्चन ॥ ६८ ॥

हरिरिति । किञ्चोति चार्थः । अखिलान्यभिधानानि नामानि वेत्तीति अखिलाभिधानवित् सकलनामप्रपञ्चाभिज्ञः । "नामरूपे व्याकरवाणी"ति श्रुतेरिति भावः । 'आख्याह्वे चाभिधानं च नामधेयं च नाम चे'त्यमरः । अयं हरिः कृष्णः कुमारमारभ्येत्याकुमारं । "आङ्गार्यादाभिविध्योरि"त्यभिधानादव्ययीभावः । स्वजनस्य बन्धुजनस्य । 'बन्धुस्वस्वजनाः समा' इत्यमरः । वार्त्तमनामयं आरोग्यमित्यर्थः । 'वार्त्तं फल्गुन्यरोगे चे'त्यमरः । "ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयमि"ति मनुस्मरणात् । अन्वयुक्तं अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चे'त्यमरः । युजेः कर्त्तरि लङ् । तथा हि महतीं श्रियं सम्पदमवाप्यापि विस्मयः निरहङ्कारः सुजनः अत एव जातु कदाचिदपि किञ्चन किमपि न विस्मरति । सुजनः सम्पन्नोऽप्यहङ्कारं न करोतीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६८ ॥

मर्त्यलोकदुरवापमवाप्तरसोदयं नूतनत्वमतिरिक्ततयानुपदं दधत् ॥ श्रीपतिः पतिरसाववनेश्व परस्परं सङ्कथामृतमनेकमसिस्वदतामुभौ ६९ इति श्रीमाधकविकृतौ शिशुपालवधे महाका

व्ये श्रीशब्दालंकृतसर्गान्ते श्रीकृष्णसमागमो
नाम त्रयोदशःसर्गः ॥१३॥

मर्त्योति । उभौ श्रीपतिः कृष्णः असाववनेः पतिः धर्ममुतश्च
परस्परं मर्त्यलोकेर्मनुष्यलोकैर्दुरवापं दुर्लभं अवाप्तरसोदयं प्राप्तर-
सोत्कर्षं स्वादूभवदित्यर्थः । अतिरिक्ततया अतिस्निग्धतया अनुपद-
मनुक्षणं प्रतिवाक्यं च नूतनत्वमपूर्वतां दधत् अनेकं बहुलं सङ्ख्या
संभाषणं चेदिराजजरासन्धादिकार्य्यचिन्तारूपं तदेवामृतं तदासि-
स्वदतां स्वादितवन्तौ । ‘आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सु-
हृदोः सहवास’इति भावः । स्वदतेर्णौ चङ्छुपधायाः ह्रस्वः । सं-
कथामृतमिति रूपकालंकारः स्वादनलिंगात् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघका-
व्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

तं जगाद गिरमुद्गिरन्निव स्नेहमाहितविकाश-
या दृशा ॥ यज्ञकर्मणि मनः समादधद्वाग्वि-
दां वरमकद्वदो नृपः ॥ १ ॥

तमिति । वदतीति वदः । पचाद्यच् । कुत्सितस्य वदः कद्वदः
गर्ह्यवाक् । ‘गर्ह्यवादी तु कद्वदः’इत्यमरः । “रथवदयोश्चे”ति कोः
कदादेशः । स न भवतीत्यकद्वदः साधुवादी नृपो युधिष्ठिरः यज्ञ-
कर्मणि यज्ञानुष्ठाने मनः समादधत् सम्यगादधत् तदेव हृदि निधा-
येत्यर्थः । आहितविकाशया कृतप्रसादया दृशा दृष्ट्या स्नेहमुद्गिर-
नुद्गमन्निवेत्युत्प्रेक्षा । दृष्टिविकाशात् प्रकटितस्नेहः सन्नित्यर्थः । वाचो
विन्दन्ति वक्तुं विवेकं च जानन्तीति वाग्विदः वाक्यकोविदाः ।
‘सत्सूद्रिषादि’त्यादिना क्तिप् । तेषां वरं श्रेष्ठं तं हरिं गिरं जगाद ।
ब्रूतेरर्थग्रहणात् ‘दुह्यादी’त्यादिना गदेर्द्विकर्मकत्वम् । अत्रोत्प्रेक्षावृ-
त्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । अस्मिन्सर्गे रथोद्धता वृत्तं “रात्रराविह र-
थोद्धता लगौ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

गिरं जगादेत्युक्तं तामेव गिरं दशभिः प्रपञ्चयाति—
 लज्जते न गदितः प्रियं परो वक्तुरेव भवति
 त्रपाधिका ॥ ब्रीडमेति न तव प्रियं वदन् ह्रीम-
 तात्रभवतैव भूयते ॥ २ ॥

लज्जत इत्यादि । परः अन्यः कश्चित्पुमान् प्रियं गदितः
 प्रियवाक्यमुक्तः सन्नित्यर्थः । गदेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ।
 ‘अप्रधाने दुहादीनामिति वचनात् । न लज्जते । तस्योत्सुकत्वादिति
 भावः । किन्तु वक्तुः स्तोतुरेवाधिका त्रपा भवति । भयादिना मि-
 थ्यावाचकत्वादिति भावः । प्रकृते तु नैवमित्याह । तव प्रियं वदन्
 त्वां स्तुवन्नित्यर्थः । ब्रीडां न एति अनन्तगुणाधारे त्वयि बहोरपि
 प्रियस्य अमिथ्यात्वादिति भावः । किन्तु स्तवनेन अत्रभवता पूज्ये-
 नैव ह्रीमता भूयते प्रत्युत त्वमेवात्र जिहेषीत्यर्थः । महतामनुत्सु-
 कत्वादिति भावः । ‘पूज्यस्तत्रभवानि’ति सज्जनः । ‘इतराभ्योऽपी’ति
 सार्वविभक्तिकस्तसिल्लप्रत्ययः, “सुप्सुपे”ति समासः ॥ २ ॥

तोषमेति वितथैः स्तवैः परस्ते च तस्य सुल-
 भाः शरीरिभिः ॥ अस्ति न स्तुतिवचोऽनृतं
 तव स्तोत्रयोग्यं न च तेन तुष्यसि ॥ ३ ॥

तोषभिति । परस्त्वदन्यः वितथैरसत्यभूतैः स्तवैः स्तोत्रैः । ‘स्त-
 वः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिरिति’त्यमरः । तोषमुत्सुकतामेति ते च तस्य
 परस्य ते मिथ्यास्तवाः शरीरिभिः प्राणिभिः सुलभाः असम्बद्ध-
 प्रलापानामनिरर्गलत्वादिति भावः । त्वयि तु नैवमित्याह । अस्ती-
 ति । हे स्तोत्रयोग्य गुणाकरादिति भावः । अतएव तव सम्बन्धि
 स्तुतिवचोऽनृतं नास्ति न भवति तेन स्तुतिवचसा न तुष्यसि न
 प्रसीदसि । गम्भीरत्वादिति भावः । अत्र श्लोकद्वये पुरुषान्तरादुपमा-
 नभूतादाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३ ॥

बह्वपि प्रियमयं तव ब्रुवन्न ब्रजत्यनृतवादितां
 जनः ॥ सम्भवन्ति यददोषदूषिते सार्वसर्वगुण-
 सम्पदस्त्वयि ॥ ४ ॥

बह्वपीति । अयं जनः स्वयमित्यर्थः परामृश्यते । बह्वापि तव प्रियं ब्रुवन् सन् अनृतवादितां मिथ्यावादित्वं न ब्रजाति न गच्छति यद्यस्मात् हे सार्व सर्वहितत्वात्सार्वः तत्सम्बोधने । यदोषदूषितो न भवतीत्यदोषदूषिते सर्वागुणवर्जिते त्वयि सर्वगुणसम्पदः सम्भवन्ति । अनारोपितगुणवादो भूयानपि न विपर्येतीति भावः । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥४॥

सा विभूतिरनुभावसम्पदां भूयसी तव यदाय-
तायति ॥ एतदूढगुरुभार भारतं वर्षमद्य मम
वर्त्तते वशे ॥ ५ ॥

सेति । हे ऊढगुरुभार । विश्वम्भरत्वादिति भावः । एतत् भरतस्य राज्ञ इदं भारतं भारतनामाख्यं वर्ष । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ चे'ति हेमः । 'लोकोऽयं भारतं वर्षमित्यमरः । अद्येदानीमायतायति बहुतरकालस्थिरं यथा तथेत्यर्थः । 'उत्तरः काल आयतिरित्यमरः । मम वशे आयत्ततायां वर्त्तत इति यावत् । 'वश अयत्ततायाञ्चे'ति विश्वः । सा मद्रशवर्त्तनं विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । तवानुभावः सम्पदां सामर्थ्यातिशयानां भूयसी महती विभूतिर्महिमा कार्यमिति यावत् । त्वत्प्रसादलब्धमिदमैश्वर्यमित्यर्थः । अत्र निजैश्वर्यस्य भगवदनुभावसम्पदं विना सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥

तदेवं स्तुत्या हरिमभिमुखीकृत्य कृत्यांशमावेदयति-

सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः कुर्वनुग्रहमनुज्ञया
मम ॥ मूलतामुपगते खलु त्वयि प्रापि धर्म-
मयवृक्षता मया ॥ ६ ॥

सप्तेति । सप्त तन्तवः संस्था यस्य तं सप्ततन्तुं क्रतुं । 'सप्ततन्तु-र्मसः क्रतुरि'त्यमरः । अधिगन्तुं प्राप्तुमिच्छतो ममानुज्ञयानुज्ञादानेनानुग्रहं प्रसादं कुरु साहाय्यं कुर्वित्यर्थः । स्वतः समर्थस्य किं मदनुग्रहेणेत्याह । हे प्रभो त्वयि मूलतां मुख्यकारणतामंग्रित्वं चोपगते सति । मया धर्ममयवृक्षता धर्मार्त्मकवृक्षता प्रापि प्राप्ता ।

प्राप्नोतेः कर्मणि लुङ् । प्रागपि त्वदनुग्रहादेव धर्ममर्जयन् धर्मरा-
जोऽहमस्मीति भावः । अत्र नृपस्य धर्मवृक्षत्वेन हरेस्तन्मूल-
त्वेन रूपणात्सावयवरूपकं । तेन त्वदनुग्रहः सर्वथा प्रार्थनीयो
मया धर्मार्थिनेति तात्पर्यं व्यज्यते ॥ ६ ॥

सम्भृतोपकरणेन निर्मलां कर्तुमिष्टिमभिवा-
ञ्छता मया॥ त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः क-
र्षकेण वलजान्पुपूषता ॥ ७ ॥

सम्भृतेति । निर्मलां निर्दोषां इष्टिं यागं । यजेः स्त्रियां क्तिन्,
'वचिस्वपी'त्यादिना सम्प्रसारणम् । कर्तुमभिवाञ्छता अत एव
सम्भृतोपकरणेन सम्पादितसाधनेन मया वलजान् धान्यराशीन् ।
'वलजो धान्यराशिः स्यादिति' वैजयन्ती । पुपूषता पवितुं साधयि-
तुं निर्वुषीकर्तुं इच्छता । पुनातेः सन्नन्तालुटः शत्रादेशः, "सनि ग्र-
हगुहोश्चे"ति चकारादितः प्रतिषेधः । कर्षकेण कृषीवलेन समीरणो
वायुरिव प्रतीक्षितः । प्रवाते शूर्पादिना धान्यस्योत्क्षेपः पवनं तद्वा-
तं विनेव त्वां विना समाहृतसम्भारेणापि मया यागो दुष्कर इति
भावः ॥ ७ ॥

वीतविघ्नमनघेन भाविता सन्निधेस्तव मखेन
मेऽधुना ॥ को विहन्तुमलमास्थितोदये वास-
रश्रियमशीतदीधितौ ॥ ८ ॥

वीतविघ्नमिति । अधुना तव सन्निधेर्हेतार्मे मखेन क्रतुना । क-
र्त्ता । वीतविघ्नमविघ्नं अनघेन निर्दोषेण भाविता भविष्यत इत्यर्थः ।
भावे लुट्, 'स्यसिञ्सीयुडि' त्यादिना लुटि चिण्वद्भावात् वृद्धिः ।
तथा हि । अशीतदीधितावुष्णांशावास्थितोदये प्राप्नोदये सति को
वासरश्रियं दिनशोभां विहन्तुमलं शक्तः । न कोऽपीत्यर्थः । अत्र
हरिमरीचिमालिनोर्वाक्यभेदात् बिम्बप्रतिबिम्बतया सन्निहितद्योति-
तया समानधर्मतया निर्दोषो दृष्टान्तालङ्कारः । "यत्र वाक्यद्वये
बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मवाक्योक्तेः स दृष्टान्तो निग-
द्यत" इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः पर्यपालयमवीवृधं
च यत् ॥ तीर्थगामि करवै विधानतस्तज्जुष-
स्व जुहवानि चानले ॥ ९ ॥

स्वापतयेमिति । यत् स्वपतौ स्वामिनि साधु स्वापतेयं वित्तं ।
“पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दृज्” इति दृज्प्रत्ययः । ‘द्रव्यं वित्तं स्वापते-
यमि’त्यमरः । धर्मतः क्षत्रियस्य विजितमिति शास्त्रोक्तप्रकारादि-
त्यर्थः । अधिगम्य लब्ध्वा । यत्नेन पर्यपालयं पालितवान् अवी-
वृधं वृद्धिं च प्रापितवान् । तत्तीर्थगामि विप्राधीनं करवै करिष्यामि
विधानतः । “पालितं वर्द्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निर्वपोद्” इति स्मर-
णात् । तच्च पात्रं त्वमेवेत्याह । तत्सर्वं जुषस्व सेवस्व सदैव भुंक्षे-
त्यर्थः । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोरिति धातोर्लोड् । अनले जुहवानि च
जुहुयां । तन्मुखेनापि तवैव भोक्तृत्वादिति भावः । जुहोतेः संप्रश्नलोटि
भेर्निरादेशः ॥ ९ ॥

पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा स्नातवत्यवभृथे त-
तस्त्वयि ॥ सोमपायिनि भविष्यते मया वा-
ञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥ १० ॥

पूर्वमिति । वेति पक्षान्तरे अथवेत्यर्थः । अङ्ग हे कृष्ण । ‘अथ
सम्बोधनार्थकाः । स्युः प्याट्पाड् अङ्ग हे है भो’ इत्यमरः । पूर्व त्वमे-
व जुहुधि यजस्वेत्यर्थः । “हुञ्जलभ्यो हेङ्गिरि” इति हेङ्गिरादेशः । सो-
मपायिनि त्वयि अवभृथे यज्ञे । ‘दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे’ इत्यमरः ।
स्नातवति सति ततोऽनन्तरं मया वाञ्छितः उत्तमो वितानः राजसू-
याख्यः । ‘क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके’ इत्यमरः ।
तेन तथा याजिना भविष्यते । भावे लट् । त्वयि इष्टवति पश्चादहं
यक्ष्ये इत्यर्थः । अत्र श्लोकद्वयेन हरेर्यागासम्बन्धे तत्सम्बन्धोक्तेर-
तिशयोक्तिः ॥ १० ॥

किं विधेयमनया विधीयतां त्वत्प्रसादजितया-
र्थसम्पदा ॥ शाधि शासक जगत्रयस्य मामा-
श्रवोऽस्मि भवतः सहानुजः ॥ ११ ॥

किमिति । अथवा त्वत्प्रसादेन त्वदनुग्रहेण जितया जयलब्धया अनयार्थसम्पदा धनसम्पदा किं विधेयं किमनुष्ठेयं विधीयतां त्वयैव क्रियतां । अहं तु अस्वतन्त्र इत्याह । हे जगन्नयस्य शासक । ननु ममैवेति भावः । मां शाधि शिक्षयेत्यर्थः । शासेल्लोति “हुझल्भ्यो हेर्द्धिरि”ति धिरादेशः, “ झलो झली”ति सकारलोपः । सहानुजः । सानुजः सन् “वोपसर्जनस्ये”ति सहशब्दस्य सभावविकल्पः । भवतः तवाश्रवो विधेयोऽस्मि । ‘विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः’इत्यमरः । अत्रानाश्रवस्याश्रवत्वसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति दशश्लोकयामाचार्यमतेऽतिप्रियतराख्यानात्प्रेयोऽलङ्कारः । “प्रेयः प्रियतराख्यानामि”ति लक्षणात् । आधुनिकास्तु भावनिबन्धने प्रेयोऽलङ्कार इति लक्षयन्ति । स चोन्नीतस्तत्र तत्रोन्नेष्यते च ॥ ११ ॥

तं वदन्तमिति विष्टरश्रवाः श्रावयन्नथ समस्त-
भूभृतः ॥ व्याजहार दशनांशुमण्डलव्याजहा-
रशबलं दधद्वपुः ॥ १२ ॥

तमिति । अथानन्तरं विष्टराविव श्रवसी यस्य स विष्टरश्रवाः । ‘विष्णुनरारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवा’इत्यमरः । इति एतादृशं तं वदन्तं वृषं समस्तभूभृतः सर्वान् वृषान् श्रावयन् दशनांशुमण्डलमिति व्याजोऽपदेशो यस्य तेन हारेण मुक्ताहारेण शबलं श्यामं वपुर्दधत् व्याजहार व्याहृतवान् । अत्र दशनांशुमण्डलस्य व्याजशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनात् अपह्नवभेदः ॥ १२ ॥

यदुक्तं सा ‘विभूतिरि’त्यादि तत्रोत्तरमाह—

सादिताखिलनृपं महन्महः सम्प्रति स्वनय-
सम्पदैव ते ॥ किं परस्य स गुणः समश्नुते प-
थ्यवृत्तिरपि यद्यरोगिताम् ॥ १३ ॥

सादितेति । सम्प्रति ते तव महन्महस्तेजः स्वनयसम्पदैव निजनीतिमहिम्नैव सादिताखिलनृपं विजितसमस्तराजकं । न तु मदनुभावादेति भावः । तथा हि पथ्या हिता वृत्तिरन्नपानादिक्रिया यस्य

सोऽपि अरोगितामारोग्यं समश्नुते यदि प्राप्नोतीति चेत् सोऽपि तदा-
रोग्यमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गता । परस्य भिषजः स गुणः किं
नेत्यर्थः । पथ्यवृत्तेरारोग्यमौषधसाध्यत्वाद्विषजो गुणोऽस्तु हितमे-
ध्याशिनो न तथेत्यर्थः । स्वयमसमर्थः पराधीनसिद्धिरित्युपचार इति
भावः । दृष्टान्तालङ्कारः सुगमः ॥ १३ ॥

यदुक्तं 'पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेवे'ति तत्राप्याह—

तत्सुराज्ञि भवति स्थिते पुरः कः क्रतुं यजतु
राजलक्षणम् ॥ उद्धृतौ भवति कस्य वा भुवः
श्रीविराहमपहाय योग्यता ॥ १४ ॥

तदिति । तत्तस्मादुक्तरीत्या तवैवाधिकारित्वादित्यर्थः । सुरा-
ज्ञि विजयप्रजारक्षणादिगुणयोगात् शुद्धक्षत्रिये । “न पूजनादि”ति
समासान्तप्रतिषेधः । भवति त्वयि पुरःस्थिते सति कस्वदन्यः क
इत्यर्थः । राज्ञः क्षत्रियस्य लक्षणं चिह्नमसाधारणं यस्य तं क्रतुं रा-
जसूयमित्यर्थः । यजतु न कोऽपीत्यर्थः । ‘राजा राजसूयेन यजेते’
ति राजाधिकारताश्रवणाद्राजा त्वमेवेति भावः । संभावनायां लोट् ।
अत्र दृष्टान्तमाह । भुव उद्धृतौ भुव उद्धरणे श्रीविराहं आदिविराहं
अपहाय कस्य पुनर्योग्यता सामर्थ्यं भवति न कस्यापीत्यर्थः । योगाय
प्रभवतीति योग्यः । “योगाद्यच्चे”ति यत्प्रत्ययः । अत्र राजविराहयोः
वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणादृष्टान्तालङ्कारः ॥ १४ ॥

यच्चोक्तं ‘सम्भृतोपकरणेने’त्यादिना तत्राह—

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं कृत्यवस्तुषु नि-
युङ्क्ष्व कामतः ॥ त्वत्प्रयोजनधनं धनञ्जया-
दन्य एष इति मां च मावगाः ॥ १५ ॥

शासनइति । गुरुण्यतिदुष्करेऽपि शासने नियोगे व्यवस्थितं
तदाज्ञाकरमित्यर्थः । मां कृत्यवस्तुषु कर्तव्यार्थेषु कामतो यथेच्छं
नियुङ्क्ष्व प्रेषय । अनुचितमेतन्नियन्तरीति सङ्कोचं वारयन्नाह । त्वदि-
ति । त्वत्प्रयोजनमेव धनं यस्य तं त्वदर्थैकनिष्ठमित्यर्थः । मां धनानि

जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः । “संज्ञायां भृष्टवृजिधारिसहितपिदम्” इति
 खशप्रत्यये मुमागमः । तस्मादेषोऽन्यः कृष्ण इति मां मावगाः मावेहि
 च । नियोगसमुच्चयार्थश्चकारः । अवपूर्वादिणो माङ्गि लुङ् “इणो
 गा लुङीति” गादेशः, “न माङ्गयोगे” इत्यदप्रतिषेधः । उभयोस्तत्कार्य-
 निबन्धनान्नरनारायणात्मत्वाच्च नावयोर्भेदप्रतिपत्तिः कार्येत्यर्थः ।
 तथा च तद्वदेव नियोगेऽप्यसंकोच उचित इति भावः । अत एवा-
 नयोर्वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
 स च कृष्णयोर्भेदाभेदरूपातिशयोक्तिमूल इति अनयोरंगांगिभावेन
 सङ्करः ॥ १५ ॥

यच्चाक्तं ‘वीतविघ्नमि’त्यादि तत्राभयदानं प्रतिजानीते-
 यस्तवेह सवने न भूपतिः कर्म कर्मकरवत्करि-
 ष्यति ॥ तस्य नेष्यति वपुः कबन्धतां बन्धुरे-
 ष जगतां सुदर्शनः ॥ १६ ॥

य इति । यो भूपतिः तवेहास्मिन् सवने यज्ञे । ‘सवनं यजने
 स्नाने सोमे निर्दलनेऽपि चे’ति विश्वः । कर्मकरवद्वृत्यवत् कर्म न
 करिष्यति तस्य भूपतेर्वपुः जगतां बन्धुः । क्षेमङ्करत्वादिति भावः ।
 एष सुदर्शनो मच्चक्रं । ‘शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्श-
 नम्’ इत्यमरः । कबन्धतां शिरःशून्यतां नेष्यति प्रापयिष्यति छे-
 त्स्यामि चक्रेणास्य शिर इत्यर्थः । ‘कबन्धं सलिले प्रोक्तमपमूर्द्धक-
 लेवरे’ इति विश्वः । अतो विघ्नशंका न कार्य्येति भावः । अत्र सु-
 दर्शने बन्धुत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

इत्युदीरितगिरं नृपस्त्वयि श्रेयसि स्थितवति
 स्थिरा मम ॥ सर्वसम्पदिति शौरिमुक्तवानुद्व-
 हन्मुदमुदस्थित क्रतौ ॥ १७ ॥

इतीति । इतीत्थं उदीरितगिरमुपन्यस्तवाचं शौरिं नृपो युधिष्ठिरः
 त्वयि श्रेयस्यभ्युदये विषये स्थितवति त्वयि क्षेमङ्करे सतीत्यर्थः ।
 मम सर्वसम्पत् स्थिरेत्युक्तवान् । मुदं उद्वहन् सहायसम्पत्त्या सन्तु-
 ष्यन् सन् क्रतावुदस्थित क्रतुं कर्तुं उद्युक्तवानित्यर्थः । तिष्ठतेर्लुङि

“उदोऽनुर्ध्वकर्मणि” इत्यादिनात्मनेपदं, “स्थाध्वोरिच्चे”ति सिचः
किञ्चादिकारः “ह्रस्वादंगादि”ति सकारलोपः ॥ १७ ॥

अथ पञ्चत्रिंशता श्लोकैरनेकधा क्रतुं वर्णयति—

आननेन शशिनः कलां दधद्दर्शनक्षयितकाम-
विग्रहः ॥ आप्लुतः स विमलैर्जलैरभूदष्टमूर्ति-
धरमूर्तिरष्टमी ॥ १८ ॥

आननेत्यादि । आननेन शशिनः कलामिव कलां कान्तिं दधत्
निदर्शनालङ्कारः । शशिमुख इत्यर्थः । अन्यत्र शशिखण्डधरेत्यर्थः ।
दर्शनेन क्षयितौ नाशितौ कामविग्रहौ कामक्रोधौ येन सः । अन्य-
त्र दृष्टिदग्धस्मरशरीरा विमलैर्जलैराप्लुतः स्नातः । “नद्यां स्नाती”
ति दीक्षायां स्नानविधानादिति भावः । अन्यत्र गङ्गोदकसिक्ता ग-
ङ्गाधरीत्यर्थः । स नृपः । अष्टानां पूरणी अष्टमी । “तस्य पूरणे
डडि”ति डट् प्रत्ययः “नान्तादसंख्यादेर्भडि”ति मडागमः, ‘टि-
ट्ठाणजि’त्यादिना ङीप् । अष्टानां मूर्तीनां समाहारोऽष्टमूर्तिः ।
‘तद्धितार्थ’इत्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचनं नपुंसकं च । तस्य ध-
रो धारयिताऽष्टमूर्तिधरः शिवः तस्य अष्टमी मूर्तिरभूत् सोमदीक्षि-
तोभूदित्यर्थः । तस्याप्यागमे शिवमूर्तित्वमसिद्धेः । अत्र प्रकृताप्र-
कृतयोर्नृपशिवयोः शिवशब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषालङ्कारः ॥ १८ ॥

तस्य सांख्यपुरुषेण तुल्यतां बिभ्रतः स्वयम-
कुर्वतः क्रियाः ॥ कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवद्दृ-
त्तिभाजि करणे यथार्त्विजि ॥ १९ ॥

तस्येति । क्रियाः कर्माणि होमादीनि । अन्यत्र पुण्यपापकर्मा-
णि । स्वयमकुर्वतोऽननुतिष्ठतः । अन्यत्र उदासीनस्य । अत एव
सांख्यपुरुषेण सांख्यशास्त्रोक्तेनात्मना तुल्यतां बिभ्रतस्तस्य राज्ञः
करणे अन्तःकरणे यथा बुद्धाविवेत्यर्थः । ऋतौ यजतीति ऋत्विक्
याजकः । ‘ऋत्विजो याजकाश्च ते’इत्यमरः । ‘ऋत्विग्दधृगिति
निपातः । तस्मिन् दृत्तिभाजि होमादिव्यापारं कुर्वतीत्यर्थः । अ-
न्यत्र पुण्यपापकारिणि सति तदुपलम्भतः तस्य ऋत्विग्वृत्तेरुपल-

म्भान्ममेदमित्यनुसन्धानादेव कर्तृता क्रियानुष्ठातृत्वमभवत् । तथैव विधिसामर्थ्यादिति भावः । अत एवाह भगवान् जैमिनिः । “अन्या वा स्यात्परिक्रिया स्नानात्सत्यप्यात्मनेपदं” इति । अन्यत्र तदुपलम्भतस्तस्या बुद्धिवृत्तेरुपलम्भात्साक्षित्वेनानुसन्धानादेव कर्तृत्वमभवत्, स्वयं क्रियाभोगरहितोऽपि आत्मा बुद्धेः सन्निधानाद्रक्तस्फटिकवत्तथा भवतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

शब्दितामनपशब्दमुच्चकैर्वाक्यलक्षणविदोऽनु-
वाक्यया ॥ याज्यया यजनकर्मिणोऽत्यजन्द्र-
व्यजातमपदिश्य देवताम् ॥ २० ॥

शब्दितामिति । वाक्यलक्षणविदो मीमांसाशास्त्रज्ञाः यजनक-
र्मिणो यजनव्यापारवन्तः ऋत्विजः । ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।
अनूच्यत इति अनुवाक्या तथा अनुवाक्यया । “अनूचया याज्य-
या जुहोती”ति श्रुतेः । सा च प्रशास्तृपात्र्या तदभावे होतृपात्र्या
देवताद्वानी ऋक् । वचेः “ऋहलोर्ण्यत्” “चजोः कु घिण्यतोरि”
ति कुत्वं, शब्दसंज्ञत्वा “द्रवोपशब्दसंज्ञायामि”ति न प्रतिषेधः ।
उच्चकैः अनपशब्दं यथा तथा शब्दितां मन्त्रवर्णेनोच्चैः प्रकाशिता-
मित्यर्थः । “उच्चैः ऋचा क्रियते” इति विधानात् । ‘शब्द संश-
ब्दने’ इति धातोश्चौरादिकात्कर्मणि क्तः । देवतामिन्द्रादिकामप-
दिश्य द्रव्यजातं पशुपुरोडाशादि हविःसमूहं इज्यतेऽनयेति याज्या
सा च होतृपात्र्या यागाङ्गसाधनमृक् “याज्यया जुहोती”ति श्रुतेः ।
पूर्ववत् “ऋहलोर्ण्यदि”ति करणे ण्यत्, “यजयाचरुचप्रवचर्चश्चे”
ति कुत्वप्रतिषेधः । तथा अत्यजन् अयजन्नित्यर्थः । देवतोद्देशेन द्र-
व्यत्यागो याग इति लक्षणात् । स च त्यागः सामान्यतः “आहवनी-
ये जुहोती”ति तदाहवनीयइति सामान्यन्यायात् विधानादन्यत्रेति
ध्येयम् । द्रव्यत्यागस्याध्वर्युमात्रकर्तृत्वेऽपि याज्यापुरोनुवाक्यद्वारा
होतृप्रशास्त्रोरपि साहित्यादत्यजन्निति बहुत्वव्यपदेशः । तथाच मै-
त्रावरुणेन परोऽनुवाक्यायामनुक्तायां तत्प्रकाशितदेवतोद्देशेनाध्व-
र्युर्होतृपठितयाज्यान्ते वषट्कारेण सोमादिकं हविरभावत्याक्षीदित्य-
र्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २० ॥

सप्तभेदकरकल्पितस्वरं साम सामविदसङ्गमु-
ज्जगौ ॥ तत्र सूनृतगिरश्च सूरयः पुण्यमृग्य-
जुषमध्यगीषत ॥ २१ ॥

सप्तेति । तत्र क्रतौ सामानि वेत्तीति सामविदुद्गाता सप्तभेदं
सप्तप्रकारं यथा तथा करेण हस्तेन कल्पिताः सम्पादिताः स्वराः
निषादादयः यस्य तत् करविन्यासभेदादिभिर्व्यञ्जितसप्तस्वरमित्य-
र्थः । 'निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्ते'त्य-
मरः । यद्वा स्वराः कष्टादयः 'कष्टः प्रथमो द्वितीयो मन्दो नीच'
इत्यादयः । साम बृहद्रथन्तरादिकमसङ्गमस्खलितमुज्जगौ उदगायत् ।
किञ्च सूनृतगिरः प्रियसत्यवाचः । 'प्रियं सत्यञ्च सूनृतं' इत्यमरः ।
सूरयो विद्वांसो होत्राध्वर्यादयः पुण्यं श्रेयस्करं । ऋचश्च यजुंषि
च तत् ऋग्यजुषम् 'अग्निमीळे' इत्यादिकम् । द्वन्द्वैकवद्भावः 'अचतु-
रे' त्यादिना द्वन्द्वे समासान्तनिपातः । अध्यगीषत । इङो लुङि
“विभाषा लुङ्लङ्गोरि”ति गाढादेशः, पक्षे कुटादित्वात् सिचः
कित्त्वे 'घुमे' त्यादिना ईत्वम् । अत्र साम सामेत्यादौ वृत्त्यनुप्रा-
सभेदो द्रष्टव्यः ॥ २१ ॥

बद्धदर्भमयकाञ्चिदामया वीक्षितानि यजमान-
जायया ॥ शुष्मणि प्रणयनादिसंस्कृते तैर्ह-
वींषि जुहवाम्बभूविरे ॥ २२ ॥

बद्धेति । बद्धं दर्भमयं दर्भविकारं काञ्चिदाम रशनागुणो यया त-
या । दामेति “ढाबुभाभ्यामन्यतरस्यामि”ति ङाप्प्रत्ययः । यज-
मानो यष्टा । “पूज्यजोः शानजि”ति यजेः शानच्प्रत्ययः । तस्य
जायया पत्न्या वीक्षितानि दृष्टानि हवींषि आज्यानि “पत्न्यवेक्षेत”
इत्याज्यस्य पत्न्यवेक्षणसंस्कारविधानात् अर्थप्रधानत्वात् सर्वेषा-
माज्यादीनां प्राणभृन्न्यायेन वीक्षितत्वव्यपदेशः । प्रणयनं नाम गा-
र्हपत्यादुद्धृत्य मन्त्रेणापतने सादनं । आदिशब्दात्परिस्तरणपरिधान-
संमार्गादिसंस्कारसंग्रहः । तैः प्रणयनादिभिः संस्कृते आहितातिशये
शुष्मणि अग्नौ । 'वीर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मे' त्यमरः । अत्रा“प्याहव-

नीये जुहोती”ति हूयमाने अध्वर्युः कर्त्ता । जुहूपात्रव्यापृतया सु-
वाहवनीयं प्रधानमिति न्यायवचनात् । तैः ऋत्विग्भिः जुहवांबभू-
विरे । जुहोतेः कर्मणि लिट्, “भीहीभृहुवामि”ति विकल्पादा-
म्प्रत्ययः । अत्र विषयस्य योक्तस्यानुपादानेन विषयिणः काञ्ची-
गुणस्यैव तदभेदेन निर्देशाद्भेदे अभेदरूपातिशयोक्तेरनुप्रासेन स-
ङ्करः ॥ २२ ॥

नाञ्जसा निगदितुं विभक्तिभिर्व्यक्तिभिश्च नि-
खिलाभिरागमे ॥ तत्र कर्मणि विपर्ययणानि-
मन्मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

नेति । तत्र तस्मिन् कर्मणि यज्ञकर्मणि । अन्यथाश्रुतस्य शब्द-
स्यान्यथालिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणमनमूहः तत्र कुशलाः प्र-
योग एषामस्तीति प्रयोगिणः प्रयोक्तार ऋत्विजः आगमे आम्ना-
ये निखिलाभिर्विभक्तिभिः प्रथमादिभिः मुब्विभक्तिभिस्तिब्विभक्ति-
भिश्च । विभक्तिग्रहणं वचनोपलक्षणम् । व्यक्तिलिङ्गैश्चाञ्जसा सुखेन
निगदितुं पठितुं न भवत्यशक्यत्वादिति नाञ्जसा निगदितुम् ।
“अञ्जस उपसंख्यानमि”ति अलुक्, नञर्थस्य नशब्दस्य “सुप्सु-
पे”ति समासः । अथवा अञ्जसेति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययं त-
त्त्वार्थे ‘अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोरिति विश्वः । अञ्जसा तत्त्वत इत्यर्थः ।
अस्मिन् पक्षे नैकपद्यनियमः । तं मन्त्रं कर्म्मार्द्धदेवतारूपवाक्यं
विपर्ययणानमन् विपरिणमन्ति स्म विपरिणमितवन्त इत्यर्थः ।
विपरिपूर्वकात् ण्यन्तात् णम्धातोः लुङ्, सन्वद्भावे “सन्त्यत” इत्य-
सभ्यासस्येत्वं “दीर्घो लघोरिति दीर्घः “उपसर्गादसमासेऽपि
णोपदेशस्ये”ति णत्वम् । अत्र नाञ्जसेति पाठविशेषणगत्वा मन्त्रवि-
परिणमनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

संशयाय दधतोः सरूपतां दूरभिन्नफलयोः
क्रियां प्राति ॥ शब्दशासनविदः समासयोर्वि-
ग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

संशयायेति । संशयाय सन्देहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं द-

धतोरुभयत्र रूपसाम्यादयं समासोऽयं वेति संशयं कुर्वतोरित्यर्थः । यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रेन्द्रस्य शत्रुः शातयिता हन्तेति षष्ठीतत्पुरुषः । उ-
तेन्द्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिरिति सारूप्यसंशयः तत्रानियमे दोष-
माह । क्रिया प्रकृतं कर्म तां प्रति तामुद्दिश्येत्यर्थः । दूरभिन्नमत्य-
न्तविलक्षणं फलं ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोरर्थभेदात्कर्मणः फलभेदं
प्रतिपादयतोरित्यर्थः । यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव षष्ठीसमासस्येष्टत्वे वृत्र-
स्येन्द्रहन्तृत्वं, बहुव्रीहौ तु तस्येन्द्रेण वध्यत्वमिति फलभेद इति
भावः । समासयोरेवंविधयोः प्रसक्तयोः सतोरित्यर्थः । भावलक्षणे
सप्तमी । शब्दशासनविदः शब्दशास्त्रज्ञाः । अन्येषामनधिकारा-
दिति भावः । ते प्रकृता ऋत्विजः स्वरेण तत्तत्समासविहितस्वर-
वशेन विग्रहं वाक्येन समर्थाभिधानं व्यवससुः निश्चिक्वुः । अस्मि-
न् स्वरेऽयं समासः तत्रायं विग्रह इति अन्यतरपक्षावधारणं चक्रुः ।
यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव पूर्वपदे उदात्तत्वेन बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिस-
मासनिश्चयः, इन्द्रः शत्रुर्यस्येति विग्रहावधारणमित्यर्थः । व्यवपूर्व-
स्य स्यतेर्लिटि 'आदेच' इत्यात्वे द्विवचनादिकार्ये झेर्जुसादेशः ।
अत्र संशयजनकत्वफलभेदप्रतिपादकपदार्थयोर्विशेषणगत्या 'सन्दि-
ग्धे न्यायः प्रवर्तते' इति न्यायेन विग्रहस्य व्यवसायहेतुत्वात्पदा-
र्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २४ ॥

लोलहेतिरसनाशतप्रभामण्डलेन लसता ह-

सन्निव ॥ प्राज्यमाज्यमसकृद्वषट्कृतं निर्मली-

मसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

लोलेति । लसता प्रकाशमानेन लोलाश्चला हेतयो ज्वाला एव
रसना रसज्ञाः । 'वह्नेर्द्वयोज्ज्वलीकीलावर्चिर्हेति' शिखा स्त्रियामि'
ति 'रसज्ञा रसना जिह्वे'ति चामरः । तासां शतानि तेषां प्रभा-
मण्डलेन हसन्निवेति रूपकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षा । पावको बन्धिः वषट्-
कृतं वषट्कारेण त्यक्तं हुतमित्यर्थः । 'हुतं त्रिषु वषट्कृतमि' त्यमरः ।
निर्मलोमसममलिनं शुद्धमित्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनमि' त्यम-
रः । 'ज्योत्स्ना तमिस्रे' त्यादिना मलिनशब्दान्मत्वर्थे इमनिच्प्र-
त्ययान्तो निपातः । प्राज्यं प्रभूतमाज्यमसकृदलीढ आस्वादय-

त । लिहेः स्वरितेत्त्वाल्लङि “ हो ढः” इति ढत्वं, “ झषस्तथोर्धो-
ऽध” इति धत्वष्टुत्वे ढलोपदोर्धौ ॥ २५ ॥

तत्र मन्त्रपवितं हविः क्रतावश्रतो न वपुरेव
केवलम् ॥ वर्णसम्पदमतिस्फुटां दधन्नाम चो-
ज्ज्वलमभूद्विर्भुजः ॥ २६ ॥

तत्रेति । तत्र क्रतौ । मन्त्रैरुत्पवनादिमन्त्रैः पवितं पवित्रितं
शोधितमित्यर्थः । “पूङ्गश्चे”ति विकल्पादिडागमः । हविराज्यादि-
कमश्रतो भुञ्जानस्य । अशेर्भोजनार्थाल्लिटः शत्रादेशः । हवींषि भुंक्त
इति हविर्भुजोऽग्नेः सन्बन्धि अतिस्फुटां अतिविकसितां वर्णसम्पदं
रूपसमृद्धिं दधत् केवलमेकं । ‘ केवलं त्वेककृत्स्नयोरि ’ ति शा-
श्वतः । वपुरेवोज्ज्वलमोजिष्ठं नाभूत् । किन्तु अतिस्फुटामतिव्यक्तां
वर्णसम्पदमक्षरसमुदायं दधत् । ‘ वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु
वाक्षरे ’ इत्यमरः । नाम हविर्भुगिति नामधेयं चोज्ज्वलं रूढं अ-
भूत् निरन्तरं हविर्भोजनाद्वपुः पुष्टिमाप नाम चार्थवदासीदित्यर्थः ।
अत्र भोजनस्याश्रत इति विशेषणगत्या हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गम् ॥ २६ ॥

स्पर्शमुष्णमुचितं दधच्छिखी यददाह हविर-
द्भुतं न तत् ॥ गन्धतोऽपि हुतहव्यसंभवाद्देहि-
नामदहदोघमंहसाम् ॥ २७ ॥

स्पर्शमिति । उचितं स्वाभाविकं उष्णं उष्णाख्यं स्पर्शं स्पर्शने-
न्द्रियमात्रग्राह्यं गुणविशेषं दधत्, दधानः शिखी शिखावानग्निः ।
ब्रीह्यादित्वादिनिः । हविराज्यादिकं ददाह भस्मीचकारेति यत् त-
दद्भुतं न उष्णस्पर्शसहकृतस्याग्नेः पार्थिवद्रव्यदहनशक्तेः स्वाभा-
विकत्वादिति भावः । कुतः । हुतहव्यसम्भवात् हुतहवनीयहविर्ज-
न्यात् गन्धतो गन्धात् अपि संक्रामिकगुणादपीत्यर्थः । देहिनां ग-
न्धं जिघ्रतां प्राणिनामित्यर्थः । अंहसां पापानामोघमपीति भावः ।
अदहत् भस्मीकृतवान् नाशितवानित्यर्थः । अदाहदहनं त्वाश्चर्यमि-
ति भावः । अत्रोष्णस्पर्शधारणस्य शिखिविशेषणभावेनास्य हविर्दा-

हहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं तावदेकं काव्यलिङ्गम् । उत्तरार्द्धे त्वंहसां भस्मीकरणाभावलक्षणदाहविरोधस्य नाशलक्षणया समाधानाद्वि-
रोधाभासे लक्ष्यस्य वाच्याभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिप्रतिभो-
त्थापितः सः एवादाह्यदाहकत्वरूपो वाक्यार्थभूतपूर्वोक्तपदार्थहेतु-
ककाव्यलिङ्गसद्वृत्तो हविर्दहनाद्भुतत्वहेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं का-
व्यलिङ्गमन्यैः प्राधान्येन सङ्गीर्यते ॥ २७ ॥

उन्नमन्सपदि धूम्रयन्दिशः सान्द्रतां दधदधःकृ-
ताम्बुदः ॥ द्यामियाय दहनस्य केतनः कीर्त्त-
यन्निव दिवौकसां प्रियम् ॥ २८ ॥

उन्नमन्निति । सपदि होमक्षणमेवोन्नमन्नद्वच्छन् दिशो धूम्रय-
न् धूम्रवर्णाः कुर्वन् सान्द्रतां नीरन्ध्रतां दधत् अत एवाधःकृता-
म्बुदः शोभयावधीरितमेघो मेघोपरिगतश्च दहनस्याग्नेः केतनः के-
तुर्धूम इत्यर्थः । द्यौरोको येषां तेषां दिवौकसां देवानाम् । पृषोद-
रादित्वात्साधुः । अथवा दिवमोको येषामिति विग्रहः । ‘दिवं स्व-
र्गान्तरिक्षयोरिति विश्वः । तेषां प्रियमिष्टं कीर्तयन् कथयन्निव
कीर्त्तनहेतोरिव कीर्त्तनार्थमिवेत्यर्थः । अत एव फलोत्प्रेक्षा । कीर्त्त-
यन्निति ‘लक्षणहेत्वोः क्रियाया’ इति हेत्वर्थे लटः शत्रादेशः । द्या-
मन्तरिक्षमियाय प्राप । इणो लिट् ॥ २८ ॥

निर्जिताखिलमहार्णवौषधिस्यन्दसारममृतं व-
वलिगरे ॥ नाकिनः कथमपि प्रतीक्षितुं हूयमा-
नमनले विषेहिरे ॥ २९ ॥

निर्जितेति । नाकः स्वर्ग एषामस्तीति नाकिनो देवाः अखिला-
नां महार्णवौषधीनां महार्णवमन्थनसमये उत्थितानां दिव्यौषधि-
लतानां स्यन्दो मन्थनान्निःसृतो रसस्तस्य सारो मृष्टांशोऽमृतमिति
यावत् । स निर्जितो येन तत् अमृतादपि स्वाद्वित्यर्थः । अमृतं हवि-
राख्यामृतम् । ‘अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते’ इति मेदिनी ।
ववलिगरे अभ्यवजःह्रुः । ‘वल्ग भोजने’ कर्त्तरि लिट् । ‘वल्गं चाभ्य-
वहारं प्रखवसानं च जेमनं जग्धरिति इलायुधः । तस्यामृताधिक्यं

व्यनक्ति । अनले हूयमानं दीयमानममृतमिति भावः । प्रतीक्षितुं कथमपि विषेहिरे सोढवन्तः होमविलम्बं कथञ्चिदसहन्तेत्यर्थः । तृ-
ष्णा तु प्रागेव जिघ्रतीति रसातिशयोक्तिः । अत्र हविषोऽमृतमित्य-
भेदोक्त्याभेदरूपातिशयोक्तिस्तद्विशेषणपदार्थस्य बलमनहेतुत्वात्का-
व्यलिङ्गभेदः तथा सङ्कीर्त्यते । 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबु-
सहे'त्यादिना सहेः षत्वम् ॥ २९

तत्र नित्याविहितोपहूतिषु प्रोषितेषु पतिषु द्यु-
योषिताम् ॥ गुम्फिताः शिरसि वेणयोभवन्न प्र-
फुल्लसुरपादपस्त्रजः ॥ ३० ॥

तत्रेति । तत्र क्रतौ नित्यं विहितोपहूतिषु कृताह्वानेषु पतिषु भर्तृ-
षु इन्द्रादिषु प्रोषितेषु प्रवासं गतेषु । वसेः कर्तरि क्तः 'वसतिक्षुधो-
रि'तीडागमः । द्युयोषितां स्वर्गस्त्रीणां इन्द्राण्यादीनां शिरसि
वेणयो जटा एव गुम्फिता ग्रथिताः अभवन् प्रफुल्लाः विकसिताः
सुरपादपस्त्रजो मन्दारमालाः न गुम्फिता अभवन् । अत्र सुरयो-
षितां वेण्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः स्रक्सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेश्च
सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपा असम्बन्धे सम्बन्धरूपा चातिशयोक्तिः ।
ताभ्यां च क्रतोरजस्रत्वं व्यज्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३० ॥

प्राशुराशु हवनीयमत्र यत्तेन दीर्घममरत्वम-
ध्यगुः ॥ उद्धतानधिकमेधितौजसो दानवांश्च
विबुधा विजिग्यिरे ॥ ३१ ॥

प्राशुरिति । विबुधाः सुराः अत्र क्रतौ आशु क्षिप्रं हूयते इति
हवनोयं हविः यत् प्राशुः प्राशितवन्तः । 'अश भोजने' लिट्,
द्विर्वचनादकार्ये "अत आदेरि"त्यभ्यासदीर्घः । तेन हविःप्राशनेन
दीर्घं चिरभोग्यममरत्वं देवत्वमध्यगुः प्रापुः । "इणो गा लुङी"
ति गादेशः । किञ्च अधिकमत्यन्तमेधितौजसो वर्द्धितबलाः सन्तः
उद्धतानुद्धतान् दानवान् असुरांश्च विजिग्यिरे जितवन्तः । विपु-
र्वाज्यतेः कर्तारि लिट् "विपराभ्यां जेरि"त्यात्मनेपदम् । अत्र
विबुधानां दीर्घामरत्वासुरविजयित्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयो-

क्तिः, एधितौजस्त्वस्य विशेषणगत्या विजयहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं, तदु-
त्थापितश्चामरत्वासुरविजयक्रियासमुच्चय इति सङ्करः। “गुणक्रिया-
यौगपद्यं समुच्चयः” इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः सर्वमत्र सम-
पादि साधनम् ॥ अत्यशेरत परस्परं धियः स-
त्रिणां नरपतेश्च सम्पदः ॥ ३२ ॥

नापचारमिति । अत्र क्रतौ क्वचित् कुत्रापि क्रियाः कर्माणि
अपचारं लोपविषयविपर्ययासादिदोषं नागमन् । गमेर्लुङि ‘पुषा-
दी’त्यादिना च्लेरङादेशः । अनपचारे हेतुमाह । अत्र सर्वं साधनं
समपादि सम्पन्नम् । पद्यतेः कर्त्तरि लुङ्, “चिण् ते पद” इति चि-
ण् प्रत्ययः कर्मणि वा । सम्पादितमित्यर्थः । “चिण्भावकर्मणो-
रि”ति चिण्प्रत्ययः । साधनसम्पत्तिमेव व्यनक्ति । अतीति । सत्रं
यज्ञतन्त्रं येषामस्तीति सत्रिणां ऋत्विजाम् । ‘सत्रमाच्छादनं यज्ञ-
मि’त्यमरः । धिय उत्तरोत्तरप्रयोगविज्ञानानि । तदुक्तं ‘आचतुर्था-
त्कर्मणोऽन्ते समीक्षेतेदं करिष्यामी’ति । तथा नरपते राज्ञः सम्प-
दः पदार्थसमृद्धयश्च परस्परं अत्यशेरत अतिशयितवत्यः उभयेऽ-
प्यतिसमग्रा इत्यर्थः । ज्ञानद्रव्ये हि क्रियासाधने तत्सम्पन्नस्य कुं-
तः क्रियापचार इति भावः । अत्रानपचारवाक्यार्थस्य साधनस-
म्पत्तिवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, तस्य परस्परा-
तिशयक्रियारूपधर्मसाम्यगम्यौपम्यकेवलप्रकृतधीसम्पद्गोचरया तु-
ल्ययोगितयोज्जीविततेखनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥

दक्षिणीयमवगम्य पंक्तिशः पंक्तिपावनमथ द्वि-
जव्रतम्॥दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यंशि श्रणदक्षिणाः
सदसि राजसूयकीः ॥ ३३ ॥

दक्षिणीयमिति । अथानन्तरं दक्षिण औदार्यवान् । ‘दक्षिणः
सरलोदारावि’त्यमरः । क्षितिपतिः राजा । दक्षिणामर्हतीति दक्ष-
णीयः । ‘दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दाक्षिण्य इत्यपी’त्यमरः ।
“कडङ्गरदक्षिणाच्छ चे”ति छप्रत्ययः । तं पंक्ते स्वाभिष्टितायाः

पावनं पावायितारं पंक्तिपावनम् । पावयतेः कर्तरि ल्युट् । द्विज-
व्रजं ऋत्विग्वर्गमित्यर्थः । पंक्तिशः पंत्यनुसारेण अधिगम्य प्राप्य
सदसि राजसूयकीः राजसूयकाण्डोक्ता इत्यर्थः । दक्षिणाशब्दः
स्फुटार्थः । राजसूयेत्यत्र दक्षिणार्थ एव ढको विधानात् । व्यशिश्र-
णत् विश्राणयति स्म वितोर्णवानित्यर्थः । 'विश्राणनं वितरणमि-
त्यमरः । 'श्रण दाने' इति धातोर्लुङ् "गौ चङ्चुपधाया ऋस्वः"
इति ऋस्वः । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

वारिपूर्वमखिलासु सत्क्रियालब्धशुद्धिषु धना-
नि बीजवत् ॥ भावे विभ्रति फलं महाद्विजक्षे-
त्रभूमिषु नराधिपोऽवपत् ॥ ३४ ॥

वारीति । नराधिपो राजा सत्क्रियाभिरभिषेकसंस्कारैर्लब्धा
शुद्धिर्निर्दोषता याभिस्तासु अखिलासु । द्विजा एव क्षेत्रभूमयः के-
दारभूमयः तासु । 'क्षेत्रं गेहे पुरे देहे केदारे योनिभार्ययोरिति
वैजयन्ती । भावि भविष्यत् महत्फलं स्वर्गादिकं धान्यादिकं च
विभ्रति विभ्राणानीत्यर्थः । "वा न पुंसकस्ये"ति विकल्पानुमाग-
मप्रतिषेधः । धनानि बीजवत् बीजैस्तुल्यं वारिपूर्वमुदकदानपूर्वक-
मवपत् उप्तवान् दत्तवानित्यर्थः । अत्र बीजवत् इत्युपमानम् । 'तेन
तुल्यमिति तुल्यार्थे वतेर्विधानात् । तथापि वापक्रियायोगात् द्वि-
जक्षेत्रेति रूपकसमासो नोपमितसमासः । किन्तु रूपकस्याङ्गमुपमा
तदुत्थापितत्वादेति सङ्करः ॥ ३४ ॥

किंनु चित्रमधिवेदि भूपतिर्दक्षयन्द्विजगणान-
पूयत ॥ राजतः पुपुविरे निरेनसः प्राप्य तेऽपि
विमलं प्रतिग्रहम् ॥ ३५ ॥

किमिति । भूपतिरधिवेदि वेद्यां मखवेद्यामित्यर्थः । अत्र विभ-
क्त्यर्थेऽव्ययीभावः । द्विजगणानृत्विग्गणान् दक्षयन् हर्षयन् दक्षि-
णाप्रतिग्रहेण सदक्षिणान् कुर्वन् प्रतिग्राहयन्नित्यर्थः । 'तत्क्षणे द-
क्षिणां प्रतिगृह्ये'ति श्रुतिदर्शनात् । 'दक्ष नैपुण्य' इति धातोर्ण्य-
न्तालुटः शत्रादेशः । अतएव 'निष्णाते दक्षिणे वापि नैपुण्ये नि-

पुणेऽपि चेति भट्टः । अपूयत पूतोऽभवदिति । कर्मकर्त्तरि लङ् । किं चित्रं दाता पूत इति न चित्रमित्यर्थः । किन्तु प्रतिग्रहीतापि पूत इति चित्रमाह । ते द्विजगणा अपि निरेनसो निष्पापात् राजतो राज्ञः । पञ्चम्यास्तसिल् । विमलं शुद्धं प्रतिग्रहं प्राप्य पुपुविरे पूता बभूवुः । ‘विशुद्धाच्च प्रतिग्रह’इत्यभिज्ञानादिति भावः । अत्रापि पूजः कर्मकर्त्तरि लिट् । प्रतिग्रहीतापि शुद्ध इति विरोधः । स एव वाक्यार्थभूतश्चित्रत्वनिरोधहेतुरिति विरोधवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३५ ॥

स स्वहस्तकृतचिह्नशासनः पाकशासनसमान-
शासनः ॥ आशशाङ्कतपनार्णवस्थितेर्विप्रसाद-
कृत भूयसीर्भुवः ॥ ३६ ॥

सइति । पाको नाम कोऽपि राक्षसस्तस्य शासनः शासको हन्ता पाकशासनः इन्द्रस्तेन समानं शासनं तुल्याज्ञा यस्य स इत्यर्थः । स राजा स्वहस्तेन कृतं लिखितं चिह्नं स्वनामलेखनादित्याञ्छनं येषु तानि शासनाः नियमपत्राणि यस्य सः दत्तस्वहस्तलेखाङ्कितशासनः सन्नित्यर्थः । आशशाङ्कतपनार्णवस्थितेः शशाङ्कतपनार्णवानभिव्याप्य आकल्पमित्यर्थः । अभिविधावाङ् । “आङ्मर्यादाभिविध्योरिति विकल्पादसमासः । भूयसीर्भुवो देयभूमीः विप्रसात् विप्राधोनाः । “देये त्रा चेति चकारात्सातिप्रत्ययः । अकृत कृतवान् । दत्तवानित्यर्थः । कृत्रो लुङि तङ्, “उश्चेति सिचः कित्वात् “ह्रस्वादङ्गादि”ति सकारलोपो गुणाभावश्च पाकशासनसमानशासन इत्युपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ ३६ ॥

शुद्धमश्रुतिविरोधिविभ्रतं शास्त्रमुज्ज्वलमवर्ण-
सङ्करैः ॥ पुस्तकैः सममसौ गणम्मुहुर्वाच्य-
मानमश्रुणोद्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

शुद्धमिति । असौ नृपः शुद्धमाचारपूतम् अन्यत्र विभक्तिविपरणामेन शुद्धैरकलङ्कैः । श्रुतिविरोधि वेदविरुद्धं न भवतीत्यश्रुतिविरोधि शास्त्रं विभ्रतं आत्मनि धारयन्तं सकलवैदिकशास्त्राभि-

इमित्यर्थः । “नाभ्यस्ताच्छतुरि”ति नुम्प्रतिषेधः । अन्यत्र श्रुत्य-
विरोधिभिः पुराणादिभिः । वाच्यमानं अन्वयगुणादिक्रमेण प्रस्तू-
यमानमन्यत्र वाच्यमानैर्द्विजगणेन व्याख्यायमानैरित्यर्थः । वचश्चौ-
रादिकात्कर्मणि लटः शानजादेशः । द्विजन्मनां ब्राह्मणानां गणं
अवर्णसङ्करैरसङ्कीर्णाक्षरैः अन्यत्र जातिसङ्कररहितमिति विपरिणा-
मः । पुस्तकैः समं पुस्तकाक्षरैर्वाक्यैः सह अशृणोत् । दानकाले
प्रत्येकं ब्राह्मणानां गुणान् गोष्ठीश्च श्रुतवानित्यर्थः । मुखस्थविद्या-
नामपि पुस्तकधारणविलक्षणत्वेनोक्तमित्यदोषः । अन्यत्र पुस्तकैः
समं द्विजगुणं अशृणोदिति । सम्बन्धिभेदे भिन्नयोः श्रवणयोरभे-
दाध्यवसायभेदे अभेदरूपातिशयोक्तिचमत्कारिणो द्विजानां प्रकृत-
त्वात् पुस्तकानीव द्विजानिति वैवक्षिकोपमानोपमेयभावपर्यवसायि-
नी श्लेषसङ्कीर्णसहोक्तिरलङ्कारः । ‘सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिश-
योक्तितः । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यते’ इति लक्षणात् ।
क्वचित् पुस्तकैः समं वाच्यमानमिति योजयित्वा पुस्तकेषु
द्विजगणान् । लेखेष्वायतमनानिति व्याचक्षते । तैः पुस्तकेषु शास्त्र-
भरणासम्भावादवर्णसङ्करेति श्लिष्टविशेषणावगतप्रकृतश्लेषभङ्गः पु-
स्तकानां वाचनकरणत्वात्सनादिशब्दैर्वैयर्थ्यमुक्तसहोक्तालङ्कारभ्रंश-
श्चेति एवमादयो दोषा दुस्तरा इत्यलं विस्तरेण ॥ ३७ ॥

तत्प्रणीतमनसामुपेयुषां द्रष्टुमाहवनमग्रज-
न्मनाम् ॥ आतिथेयमनिवारितातिथिः कर्तु-
माश्रमगुरुः स नाश्रमत् ॥ ३८ ॥

तदिति । अनिवारिताः अप्रत्याख्याता अतिथयो येन सः
आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां गुरुर्नियन्ता स राजा । आ समान्ता-
ज्जुहोत्यस्मिन्नित्याहवनं यागं । जुहोतेत्युद् । द्रष्टुमुपेयुषामागतानां ।
अत एव प्रणीतमनसां सत्कर्मदर्शनात् दृष्टचित्तानां अग्रजन्मनां ।
अतिथिषु साध्वातिथेयमतिथिसत्कारं । ‘पथ्यतिथीत्यादिना ङञ्प्र-
त्ययः । कर्तुं नाश्रमत् न श्रान्तः । श्रम्यतेः पुषादित्वाङ्गुलि च्ले-
रङादेशः । अत्रानिवारितातिथित्वस्य विशेषणगत्या श्रमविषेधहेतु-
त्वात्काव्यलिङ्गं तदनुप्रासेन संसृज्यते ॥ ३८ ॥

मृग्यमाणमपि यदुरासदं भूरिसारमुपनीय त-
त्स्वयम् ॥ आसतावसरकाक्षिणो बहिस्तस्य र-
त्नमुपदीकृतं नृपाः ॥ ३९ ॥

मृग्यमाणमिति । यत् रत्नं मृग्यमाणं अन्विष्यमाणमपि दुरासदं दु-
र्लभं भूरिसारं महासारं उपदीकृतमुपायनीकृतं मनसा यथासङ्कल्पि-
तमित्यर्थः । ‘उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदे’त्यमरः । तद्रत्नं श्रेष्ठ-
वस्तु । ‘रत्नं श्रेष्ठे मणावपी’ति विश्वः । नृपाः स्वयमुपनीय तस्य
राज्ञोऽवसरकाक्षिणः सेवावसरं प्रतीक्षमाणाः बहिरासत स्थिता
इत्यैश्वर्यातिशयोक्तिः । अत्र रत्ने उपशत्वस्यारोप्यमाणस्य प्रकृ-
तोपयोगात्परिणामालङ्कारः ॥ ३९ ॥

एक एव वसु यददौ नृपस्तत्समापकमतर्क्यत
ऋतोः ॥ त्यागशालिनि तपःसु ते ययुः सर्वपा-
र्थिवधनान्यपि क्षयम् ॥ ४० ॥

एक इति । एक एव नृपो यद्वसु धनं ददौ उपायनमिति भावः ।
तद्धनमेव ऋतोः समापकं सम्पूरकं अतर्क्यत दक्षिणादानादिसर्व-
ऋतुव्ययपर्य्याप्तया तर्कितमित्यर्थः । तपःसुते धर्मपुत्रे त्यागशालि-
नि सति सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयं व्ययं ययुः । अत्रैकपार्थिवधन-
स्य ऋतुसमापकत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । त-
योश्च सापेक्षत्वात्सजातीयसङ्करः ॥ ४० ॥

प्रीतिरस्य ददतोऽभवत्तथा येन तत्प्रियचिकी-
र्षवो नृपाः ॥ स्पर्शितैरधिकमागमन्मुदं नाधि-
वेश्म निहितैरुपायनैः ॥ ४१ ॥

प्रीतिरिति । ददतो दानं कुर्वतोऽस्य राज्ञस्तथा तेनैव प्रकारेण
राजोपायनानां अर्थिसात्करणेनैव प्रीतिरभवदासीत् नतु कोशष्ट-
हार्पणेनेत्यर्थः । कुतः । येन प्रकारेण तस्य राज्ञः प्रियं चिकीर्षवः
प्रियं कर्तुमिच्छवः । मधुपिपासुप्रभृतित्वात् द्वितीयासमासः । नृपाः
स्पर्शितैः प्रतिपादितैः । ‘स्पर्शनं प्रतिपादनमि’त्यमरः । उपाय

नैरुपहारैरधिकं यथा तथा मुदमागमन्प्राप्ताः । तथैव प्रभुप्रीतिसिद्धेः
 सोपायनानां सिद्धिनियोगलाभाच्चेति भावः । अधिवेश्म वेश्मनि
 निहितैरुपायनैर्मुदं नागमन् । तथोक्तप्रयोजनासिद्धेरिति भावः । येनैव
 राज्ञां मोदः स्वस्य च महान् धर्मलाभः तेनोपायनानामर्थिसात्क-
 रणादेव राज्ञः प्रीतिरासीत् न कोऽगृहाप्यणादित्यर्थः । अत एव
 दानसङ्ग्रहयोः प्रकृतयोः प्रीतेः सङ्ग्रहपरिहारेण दान एव नियमना-
 त्परिसंख्यालङ्कारः । ‘एकस्यानेकत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्ये’-
 ति लक्षणात् । एतेन सर्वस्वदानं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तु-
 ध्वनिः ॥ ४१ ॥

यं लघुन्यपि लघूकृताहितः शिष्यभूतमशिष-
 त्सकर्मणि ॥ सस्पृहं नृपतिभिर्नृपोऽपरैर्गौर-
 वेण ददृशेतरामसौ ॥ ४२ ॥

यमिति । लघूकृता अल्पीकृता अहिताः शत्रवो येन सः । स रा-
 जा शिष्येण तुल्यं शिष्यभूतं । ‘भूतं क्षमादौ पिशाचादौ व्याजस-
 त्योपमानयोरिति विश्वः । “सुप्सुपे”ति नित्यसमासः । यन्नृपं
 लघुन्यप्यल्पेऽपि यज्ञीयपशुरक्षणादिकर्मणि अशिषत् आज्ञापित-
 वान् । “सर्तिशास्त्यर्तिम्यश्चे”ति लुङि च्लेरङादेश “शास इद-
 ङ्ङ्लोरिति” तीकारः । असौ कर्मकरो नृपः अपरैस्ततोऽन्यैर्नृप-
 तिभिः सस्पृहं अहो सम्मान इति साभिलाषं गौरवेण ददृशेतरां
 अतिशयेन दृष्टः । दृशेः कर्मणि लिट् “तिङश्चे”ति तरप्प्रत्यये
 “किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे” इत्यामुप्रत्ययः “तद्धितश्चा-
 सर्वविभक्तिरिति”त्यव्ययसंज्ञा । अत्र कर्मकरनृपस्येतरनृपकर्तृक-
 विशिष्टदर्शनकर्मत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा
 राज्ञो निरंकुशाज्ञत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥

आद्यकोलतुलितां प्रकम्पनैः कम्पितां मुहु-
 रनीदृगात्मनि ॥ वाचिरोपितवतामुना महीं
 राजकाय विषया विभेजिरे ॥ ४३ ॥

आद्येति । आद्यकोलः आदिवराहः । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिरि' त्यमरः । तेन तुलितां कल्पादौ उद्धृताम् । तथापि प्रकम्पनैः प्रक्षोभकैर्हिरण्याक्षप्रमुखैः कम्पितां क्षोभितां महीं । अनीदृगात्मनि अनेवंरूपायां केनाप्यकम्पितायामस्खलितायां वाचि रोपितवता स्थापितवता स्थिरेण रोपणेन स्थिरीकुर्वतेत्यर्थः । अमुना राज्ञा राजकाय राज्ञां समूहाय । 'गोत्रोक्षे' त्यादिना वृज्प्रत्ययः । विषया देशाः । 'नीवृज्जनपदे' देशविषयौ तूपवर्त्तनमित्यमरः । विभेजिरे अस्यायमिति विभक्ताः । प्राक् विजयोद्धृतान् राज्ञः पुनः पदेषु स्थापयामासेत्यर्थः । अत्रादिवराहो महीमुद्धृतवानेव वाचैवासौ तु निरातङ्गं स्थापितवांश्चेति उपमानादुपमेयस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

आगताह्यवसितेन चेतसा सत्त्वसम्पदविकारि-
मानसः ॥ तत्र नाभवदसौ महाहवे शात्रवा-
दिव पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥

आगतादिति । सत्त्वसम्पदा गुणाधिक्येन अविकारिमानसो लोभाभिभवाम्भ्यां अनुपप्लुतचित्त इत्यर्थः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोरिति विश्वः । असौ राजा तत्र तस्मिन् आ समन्तात् जुह्वति अस्मिन्नित्याहवो यागः । 'ऋदोरवि'ति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणावादेशौ । आहूयन्ते शत्रवो यस्मिन्नित्याहवो युद्धं 'आङि युद्धे'इति हूयतेराङ्पूर्वादप्प्रत्ययः सम्प्रसारणम् । 'आहवो यागयुद्धयो'रिति विश्वः । महांश्चासौ स च महाहवस्तस्मिन्महाहवे व्यवसितेन निश्चितेन धनलाभं निश्चितवता । अन्यत्र शत्रोर्मृत्युरेवेति निश्चितवतेत्यर्थः । व्यवपूर्वात् स्यतेः सकर्मकत्वादप्यविवक्षिते कर्मकर्त्तरि क्तः । 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणो कर्मिका क्रिये'ति वचनात् । चेतसा आगतात् चेतसा स्वयं निश्चित्यागतादित्यर्थः । अर्थिनो याचकात् । शत्रुरेव शात्रवः । स्वार्थेऽण् प्रत्ययो राक्षसवत् । तस्मादिव पराङ्मुखो नाभवत् । 'आहवेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां

चैव पालनम् । शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परमिति
मनुस्मरणात् इति भावः । श्लेषसङ्कीर्णैयमुपमा ॥४४॥

नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुद्गर्याचितस्तु न च काल-
माक्षिपत् ॥ नादितालपमथ न व्यक्तथयदत्त-
मिष्टमपि नान्वशेत सः ॥ ४५ ॥

नैक्षतेति । स राजा अर्थिनं याचकं मुद्गरवज्ञया अनादरेण
नैक्षत । तर्हि विलम्बितं किं नेत्याह । याचितस्तु प्रार्थितएव कालं
नाक्षिपत् न यापयामास । याचकबहुत्वात्तर्ह्यल्पदाता नेत्याह । अल्प-
मपि नादित न ददौ किं तु यथार्थिकाममिति भावः । ददातेर्लुङि
तङि “स्थाध्वोरिच्चे”तीकारः, “ह्रस्वादङ्गादि”ति सलोपः । तर्हि
विकत्थनः किं नेत्याह । न व्यक्तथयत् आत्मश्लाघां न चकार । क-
थ श्लाघायां । किंच इष्टं प्रियमपि दत्तं वस्तु नान्वशेत नानुत्तप्तवा-
न् । दत्तानुतापस्यापि प्रत्यवायहेतुत्वादिति भावः । अत्रार्थिसन्दोह-
याच्चादिबाहुल्यरूपकारणसामग्र्येऽपि विलम्बादिकार्य्यानुत्पत्तेर्वि-
शेषोक्तिरलङ्कारः । ‘तत्सामग्र्यादनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते’ इति
लक्षणात् । तथा दातुः सात्त्विकं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ४५

निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः
पुरोऽभवत् ॥ वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नतेरम्बु-
दस्य परिहार्यमूषरम् ॥ ४६ ॥

निर्गुणइति । दानशौण्डमनसो दानशूरचित्तस्य । बहुप्रदस्येत्य-
र्थः । ‘स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे । मत्ते शौण्डो-
त्कटक्षीबा’ इत्यमरः । भूपतेः पुरोऽग्रे निर्गुणस्तपोविद्यादिगुणही-
नोपि विमुखो निष्फलो नाभवत् किन्तु पूर्णकाम एवाभवत् । भूरिदा-
ने सर्वस्यापि पात्रत्वादिति भावः । अत एव तेनापात्रवर्षदोषोऽपि
न करुणवृत्तेरित्याशयेन दृष्टान्तमाह । वर्षुकस्येति । अपो जलानि ।
‘न लोके’त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । वर्षुकस्य वर्षणशीलस्य । ‘लष-
पते’ त्यादिना उक्त्प्रत्यये लघूपधगुणः । कृतोन्नतेः कृतोदयस्या-
म्बुदस्य अम्बुदेनेत्यर्थः । “कृत्यानां कर्तारि वे”ति षष्ठी । ‘स्या-

दूषः क्षारसृक्तिकेत्यमरः । तद्वत्क्षेत्रमूपरम् । ‘ऊषवानूपरोद्वावप्य-
न्यलिङ्गे स्थलं स्थली’त्यमरः । “ऊषशुषिमुष्कमधो र”इति रप्र-
त्ययः । परिहार्यं त्याज्यं किं नेत्यर्थः । अत्र पर्जन्यभूपालयोर्वाक्य-
भेदेन बिम्बप्रतिबिम्बतया समानधर्माभिधानात् दृष्टान्तालङ्कारः॥४६

प्रेम तस्य न गुणेषु नाधिकं न स्म वेद न गुणा-
न्तरञ्च सः ॥ दित्सया तदपि पार्थिवोऽर्थिनं
गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत् ॥ ४७ ॥

प्रेमेति । तस्य राज्ञो गुणेषु अधिकं प्रेम नेति न । किन्तु अस्त्ये-
वेत्यर्थः । राजा गुणान्तरं गुणविशेषं न वेद न वेत्ति स्मेति न च
किन्तु वेदैवेत्यर्थः । “लट् स्मे” इति भूतार्थं लट्, “विदोलटो
वे”तिणलादेशः । “संभाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ”इति वामनः ।
संभावितयोरविमर्शादेवागुणप्रीतिज्ञानयोर्निषेध इति भावः । तदपि
तथापि । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । “सर्वभूमिपृथिवीभ्यामण-
ञ्जावि” त्यञ् प्रत्ययः । दित्सया दातुमिच्छया सर्वपात्रदानकौतु-
केनेत्यर्थः । ‘सनि मीमे’त्यादिना इसादेशः, “अत्र लोपोऽभ्या-
सस्ये” त्यभ्यासलोपः । अर्थिनं याचकं गुणी गुणवान् अगुण्यो
नायं गुणवानिति न व्यजीगणत् न गणयति स्म । गुणप्रियोऽपि
गुणज्ञोऽपि दानशौण्डोऽर्थितया गुणो न गणयामासेत्यर्थः । गणे-
णौ चङि “ई च गण” इत्यभ्यासस्य विकल्पादीकारः । अत्र गु-
णप्रियत्वगुणज्ञत्वरूपकारणसामग्र्येऽपि गुणागुणविमर्शरूपकार्यानुत्प-
त्तेः दित्सयेत्युक्तनिमित्ता विशेषोक्तिरुक्तलक्षणात् ॥ ४७ ॥

दर्शनानुपदमेव कामतः स्वं वनीयकजनेऽधि-
गच्छति ॥ प्रार्थनार्थरहितं तदाभवद्दीयतामि-
ति वचोऽतिसर्जने ॥ ४८ ॥

दर्शनेति । वनीयकजने अर्थिजने । दर्शनानुपदं राजाविलोकना-
नन्तरमेव प्रार्थनामरुत्वेत्यर्थः । ‘वनीयको याचनको मार्गणोयाच-
कार्थिनौ’ इत्यमरः । कामतो यथेच्छं स्वं धनमधिगच्छति लभमा-

ने सति । तदा दीयतामिति वचो दीयतामित्येतत्पदं प्रार्थना या-
च्ञा मह्यं दीयतामिति वाञ्छा सैवार्थस्तेन रहितं शून्यं सत् तदा
अतिसर्जने त्यागेऽभवत् अवर्त्तत । मह्यं दीयतामिति अर्थिवाक्या-
भावादस्मै दीयतामिति दातृवाक्यमेवान्वर्थमभूदित्यर्थः । अर्थिना-
मागमनमेव याचनमिति विवेकिनां किं याच्ञादैन्यदर्शनचापलेनोति
भावः । अत्र दीयतामिति वचः संप्रार्थनार्थवर्जनेन तेनातिसर्जना-
र्थताकथनादेकस्यानेकत्वप्रसक्तावेकत्र नियमनाख्या परिसंख्या॥४८

नानवाप्तवसुनार्थकाम्यता नाचिकित्सितगदे-
न रोगिणा ॥ इच्छताशितुमनाशुषा न च प्र-
त्यगामि तदुपेयुषा सदः ॥ ४९ ॥

नानेति । अर्थकाम्यता अर्थमात्मन इच्छता धनार्थिना । “काम्य-
च्चे”ति काम्यचूप्रत्यये सनादिधातुत्वाल्लटि शत्रादेशः । तत्सदः
उपेयुषा प्राप्तवता पुरुषेण अनवाप्तवसुना अलब्धधनेन न प्रत्यगामि
न प्रत्यावर्त्ति । रोगिणा उपेयुषा अचिकित्सितगदेन अशमितरोगेण ।
‘रोगव्याधिगदामया’इत्यमरः । न प्रत्यगामि । अशितुं भोक्तुं
इच्छता उपेयुषा अनाशुषा च अनशितेनाभुक्तवतेत्यर्थः । “उपेयि-
वाननाश्वाननूचानश्चे”ति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । न प्रत्यगामि ।
किन्तु सर्वेणापि पूर्णकामेनैव प्रत्यगामीत्यर्थः । गमेर्भावे लुङ् ।
अत्रार्थिरोगिक्षुधितानां प्रकृतानामेव पूर्णकामत्वसाम्याद्गम्यौपम्यत्वा-
त्केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता । तथा च यो यत्काम आगतः स
तत्सर्वमेवास्मादलभतेति व्यज्यते ॥ ४९ ॥

स्वादयन्नसमनेकसंस्कृतप्राकृतैरकृतपात्रसङ्क-
रः ॥ भावशुद्धिसहितैर्मुदं जनो नाटकैरिव व-
भार भोजनैः ॥ ५० ॥

स्वादयन्निति । अनेकानि बहूनि संस्कृतानि हिंगुमरीचादिना
कृतसंस्काराणि प्राकृतानि प्रकृतिसिद्धानि संस्कारं विना स्वादूनि
कृतानि फलादीनि च येषु तैः । अन्यत्रानेकविचित्रसंस्कृतप्राकृतौ
भाषाविशेषौ येषु तैः अकृतः पात्राणां भाजनानां अन्यत्र भूमिका-

नां च सङ्करो व्यतिकरो येषु तैः । भावशुद्धिः पदार्थानां मृष्टता
अथ वा भावशुद्धिः गर्हाविरहः तत्सहितैः । अन्यत्र भावाः स्था-
यिनो रत्यादयः तेषां शुद्धिः “सजातीयविजातीयातिरस्कृतरूपकम् ।
सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान्” । यावद्रसं वर्त्तमानः अनु-
भवन् जनो भोक्तृजनः समाजिकजनश्च मुदमानन्दं बभार । श्लेष-
सङ्कीर्णयमुपमा ॥ ५० ॥

रक्षितारमिति तत्र कर्मणि न्यस्य दुष्टदमनक्ष-
मं हरिम् ॥ अक्षतानि निरवर्त्तयत्तदा दानहो-
मयजनानि भूपातिः ॥ ५१ ॥

रक्षितारमिति । इतीत्थं भूपतिर्युधिष्ठिरः । तत्र कर्मणि राजसू-
याध्वरे दुष्टानां दमने मर्द्दने क्षमं समर्थं हरिं रक्षितारं विघ्नेभ्यस्त्रा-
तारं न्यस्य निधाय अक्षतानि अविहतानि दानहोमयजनानि निर-
वर्त्तयदन्वतिष्ठत स्वकीयस्य द्रव्यस्य स्वस्वनिवृत्तिपरस्वत्वोत्पादनं
दानं देवतोद्देशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपो होमः हुतस्य देवतोद्देशेन वाङ्मन-
साभ्यां न ममेति त्यागो यागः । अत्र दुष्टदमनक्षमत्वस्य विशेष-
णगत्या हरेरक्षाधिकारहेतुन्यासहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ५१

एक एव सुसखैष सुन्वतां शौरिरित्यभिनया-
दिबोच्चकैः ॥ यूपरूपकमनीनमद्भुजं भूश्चपाल-
तुलिताङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥

एक इति । सुन्वतां सोमाभिषवं कुर्वतां । सोमयाजिनामित्यर्थः ।
मुनोतेर्लटः शत्रादेशः । सुसखा सत्सहायः । “न पूजनादि”ति स-
मासान्तप्रतिषेधः । एष शौरिरिक एवेत्यभिनयादिव तद्व्यञ्जकचेष्टां
कृत्वेवेत्युत्प्रेक्षा । ‘व्यञ्जकाभिनयौ समावि’त्यमरः । भूर्देवयजनभूमिः ।
चषालेन । यूपकटकेन । ‘चषालो यूपकटक’इत्यमरः । तेन तुलितं
समीकृतमित्यर्थः । तुलयतेस्तत्करोतेर्ण्यन्तात्कर्माणि क्तः । तदङ्गु-
लीयकमूर्मिका यस्य तं अङ्गुलीयकोपमानचषालमित्यर्थः । ‘अङ्गु-
लीयकमूर्मिके’त्यमरः । “जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ”इति भावे छप्रत्ययः ।

उच्चकैरुन्नतं यूपं पशुबन्धनदारुविशेषो रूपकं स्वरूपं यस्य तं भुजं
अनीनमत् उन्नमितवती । नमेर्णौ चङ्गि सन्वत्कार्यम् । अत्र सापे-
क्षत्वादुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ५२ ॥

इत्थमत्र विततक्रमे क्रतौ वीक्ष्य धर्ममथ धर्म-
जन्मना ॥ अर्घदानमनु चोदितो वचः सभ्यम-
भ्यधित शन्तनोः सुतः ॥ ५३ ॥

इत्थमिति । इत्थमत्र क्रतौ विततक्रमे विस्तृतानुष्ठाने सति अथा-
नन्तरं धर्माज्जन्म यस्य तेन धर्मजन्मना धर्मात्मजेन । ‘जन्माद्युत्तर-
पदो बहुव्रीहिव्यधिकरण’इति वामनः । धर्मं वीक्ष्य । धर्मशास्त्रम-
नुस्मृत्येत्यर्थः । अर्घ्यदानं पूजादानमनु सदस्यपूजामुद्दिश्येत्यर्थः
‘मूल्ये पूजाविधावर्घ’इत्यमरः चोदितः कस्मै देयमिदमिति पृष्ठ
शन्तनोः सुतो भीष्मः । सभ्यं सभायां साधु “सभाया य”इति यः
प्रत्ययः । वचो वाक्यमभ्यधित अभिहितवान् । दधातेर्लुङि तङि
“स्थाध्वोरिञ्चे”ति कित्त्वे, “ह्रस्वादंगादि”ति सकारलोपः । वृत्त्य-
नुप्रासः ॥ ५३ ॥

अथासर्गसमाप्तेः भीष्मवचःप्रपञ्चमेव सफलं दर्शयति—
आत्मनैव गुणदोषकोविदः किं न वेत्ति कर-
णीयवस्तुषु ॥ यत्तथापि न गुरुन्न पृच्छसि त्वं
क्रमोयमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥

आत्मनेति । तत्रात्मनो बहुमानकरणात् प्रीतस्तत्र भवान् भीष्मो-
राजानं तावत् उत्साहार्थमेकेनोपश्लोकयति । वेत्तीति विदो ज्ञाता ।
इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । कसो विद्यास्थानस्य विदः कोविदः । गुण-
दोषयोः कोविदो विवेक्ता । करणीयवस्तुषु कर्तव्यार्थेषु आत्मनैव स्व-
यमेव परोपदेशानपेक्षयैवेत्यर्थः । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । किं न
वेत्ति सर्वं जानासीत्यर्थः । तथापि त्वं ज्ञातापि गुरुन्न पृच्छसीति
न किन्तु पृच्छस्येवेति यत् । ज्ञानप्रसक्तं न पृच्छसीति वारणाय
नञ्द्रव्यं । तत्र गुर्वनुयोगे अयं क्रम इति न्यायः सदाचारपरिपाटीत्ये-
तदेव कारणं न त्वज्ञानमित्यर्थः । अत्र कर्तव्यार्थप्रश्रस्याज्ञानहेतुकत्वं

वारणेनापरहेतुकत्वे नियमनात्पूर्वोक्तलक्षणपरिसंख्यानम् ॥ ५४ ॥

एवं राजानं उपश्लोक्य प्रश्रस्योत्तरमाह—

स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजं संयुजा च सह मे-
दिनीपतिम् ॥ अर्घभाज इति कीर्त्तयन्ति षट्
ते च ते युगपदागताः सदः ॥ ५५ ॥

स्नातकमिति । स्नातको गृहस्थविशेषस्तं गुरुं पित्रादिकं अभीष्ट-
मिष्टबन्धुमृत्विजं याजकं संयुज्यत इति संयुक् सम्बन्धी जामाता
तेन सह मेदिनीपतिं राजानं च तं च मेदिनीपतिं चेत्यर्थः । षट्
षडेतान् अर्घभाजः पूजार्हा इति । इतिशब्देनाभिहितत्वान्न कर्मणि
द्वितीया । यथाह वामनः “निपातेनानभिहिते कर्मणि न कर्मविभ-
क्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वादि”ति । कीर्त्तयन्ति कथयन्ति । वृद्धा
इति शेषः । न च ते दूरा इत्याह । ते च षडपि ते तव सदः सभां
युगपदागताः प्राप्ताः । अत्र स्नातकादीनां प्रकृतानामेवार्घभावत्व-
साधर्म्यादौपम्यावगमात् तुल्ययोगिताभेदः ॥ ५५ ॥

शोभयन्ति परितः प्रतापिनो मन्त्रशक्तिविनि-
वारितापदः ॥ त्वन्मुखं मुखभुवः स्वयंभुवो भू-
भुजश्च परलोकजिष्णवः ॥ ५६ ॥

शोभयन्तीति । किञ्च प्रतापयितुं शीलं येषां ते प्रतापिनः शत्रु-
तापकाः । ताच्छील्ये णिनिः । अन्यत्र तेजस्विनः । ‘स प्रतापः
प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजमित्यमरः । ‘अत इनिठनावि’ति इन्
प्रत्ययः । मन्त्रशक्त्या वेदमाहिम्ना अन्यत्र विचारसामर्थ्येन विनिवा-
रिताः आपदो दैवमानुषविपत्तयो यैस्ते । ‘वेदवादे गुप्तमन्त्रे मन्त्रः’
इत्यमरः । परलोकस्य लोकान्तरस्य शत्रुजनस्य च जिष्णवो ज-
यशीलाः । स्वयंभुवो ब्रह्मणो मुखभुवो मुखजाता ब्राह्मणाः । ‘ब्रा-
ह्मणोऽस्य मुखमासीद’ति श्रुतेः । भूभुजो राजानश्च । त्वन्मुखं तव
क्रतुं परितः शोभयन्ति परिष्कुर्वन्ति सर्वेऽप्यागत्य वसन्तीत्यर्थः ।
अत्र राज्ञां ब्राह्मणानां च प्रकृतानामेव प्रतापादिसाधर्म्येणोपमाना-
तुल्ययोगिताभेदः साधर्म्यं च श्लेषनिबन्धनमिति सङ्करः ॥ ५६ ॥

आभजन्ति गुणिनः पृथक्पृथक्पार्थ सत्कृतांतम-
कृत्रिमाममी ॥ एक एव गुणवत्तमोऽथ वा पू-
ज्य इत्ययमपीष्यते विधिः ॥ ५७ ॥

आभजन्तीति । हे पार्थ पृथापुत्र । “तस्येदमि”त्यण् । सामान्य-
स्य विशेषपर्यवसाननियमादपत्यार्थलाभः । अन्यथा “स्त्रीभ्यो ढ-
गि”ति ढक् स्यात् । गुणिनो गुणादद्या अमी पूर्वश्लोकद्रयोक्ताः
स्नातकादयः पृथक् पृथक् प्रत्येकमकृत्रिमामकपटां सत्कृतिं स-
त्कारं आभजन्ति अर्हन्ति । समेषां प्रत्येकं पूजा कार्येत्यर्थः ।
अथ स्वाभिमतं पक्षान्तरमाह । अथेवेति । अथ वा गुणवत्तमोऽति-
गुणवानेक एव पूज्य इत्ययमपि विधिः शास्त्रमनुष्ठानं वेप्यते ।
वृद्धैरिति शेषः । अत्र स्नातकादीनां पूज्यत्वे गुणो विशेषणगत्या
हेतुरिति काव्यलिङ्गभेदः । तदपेक्षया गुणवत्तमत्वमेकस्यैव पूज्यत्वे
तथैव हेतुरिति काव्यलिङ्गान्तरमिति सजातीयसङ्करः ॥ ५७ ॥

अत्र कस्तथा सर्वोत्तरः पुमानस्तीत्याकांक्षायां कोऽन्यो हरिं
विनेत्याह—

अत्र चैष सकलेऽपि भाति मां प्रत्यशेषगुणव-
न्धुरर्हति॥ भूमिदेवनरदेवसङ्गमे पूर्वदेवरिपुरहं-
णां हरिः ॥ ५८ ॥

अत्रेति । अत्रास्मिन् कालेऽपि भूमिदेवा ब्राह्मणाः नरदेवा राजा-
नस्तेषां सङ्गमे ब्राह्मणक्षत्रियसमवाये इत्यर्थः । अशेषगुणानां बन्धुः
सुहृत्सर्वगुणाढ्यइत्यर्थः । असाधारणगुणानाह । पूर्वोति । पूर्वदेवाः
सुरद्विषस्तेषां रिपुर्हन्ता एषः हरिः कृष्णः अर्हणां पूजां अर्हति प्रा-
प्नोतीति मामधिकृत्य भाति मम प्रतिभातीत्यर्थः । अन्ये तु नार्हन्ती-
त्यपि सिद्धमिति भावः । अत्र तत्रान्येषु च प्रसक्तायां पूजायां ह-
रावेव नियमात्परिसंख्यालङ्कारः । “एकस्य वस्तुनः प्राप्तावनेकत्रै-
कधा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसंख्या निगद्यते” इति ल-
क्षणात् ॥ ५८ ॥

ननु तस्मिन्ब्राह्मणक्षत्रियसमूहे कथमस्यैव पूज्यत्वमित्याशङ्क्य सर्वोत्तमत्वादित्याशयेनासर्गसमाप्तेरेनं स्तौति—

मर्त्यमात्रमवदीधरद्भवान्मैनमानमितदैत्यदान-
वम् ॥ अंश एष जनतातिवर्त्तिनो वेधसः प्रति-
जनं कृतस्थितेः ॥ ५९ ॥

मर्त्येत्यादि । आनमिताः प्रह्वीकृताः दैत्याः दितिमुताः दानवाः दनुमुताश्च येन तमेनं हरिं भवान् मर्त्यमात्रं मनुष्यमात्रं माऽवदीधरत् न जानीयात् । “शेषेप्रथम” इति प्रथमपुरुषः । कुतः एषः कृष्णो जनतातिवर्त्तिनः सर्वलोकातीतस्य प्रतिजनं कृतस्थितेश्च सर्वभूतान्तर्ध्यामिण इत्यर्थः । वेधसः परमात्मनोऽंशः कला । अतो न मर्त्यमात्रमित्यर्थः । अत एव वाक्यहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५९ ॥

पुनरप्यमानुषत्वमेव व्यनक्ति —

ध्येयमेकमपथे स्थितं धियः स्तुत्यमुत्तममती-
तवाक्पथम् ॥ आमनन्ति यमुपास्यमादरादू-
रवर्त्तिनमतीव योगिनः ॥ ६० ॥

ध्येयमिति । योगिनो नारदादयः एकमद्वितीयं उत्तमं सर्वोत्तमं यमेनं ध्येयं ध्यातव्यं । एकार्थगोचरात्मधारणं ध्यानन्तर्दहमित्यर्थः । तथापि धियो ज्ञानस्यापथेऽमार्गे स्थितं तदगोचरमित्यर्थः । “पथो विभाषे”ति समासान्तः “अपथं नपुंसकमि”ति नपुंसकम् । आमनन्ति कथयन्ति । ‘पात्रे’त्यादिना प्राधातोर्मनादेशः । स्तुत्यं स्तोतुमर्हं तथापि अतीतो वाक्पथो येन तं अवाङ्मनसगोचरमित्यर्थः । “यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह”ति श्रुतेः । आमनन्ति । आदरादास्थया उपास्यं सेव्यं । तथापि अतीवात्यन्तं । अतीवेति निपातसमुदायोऽत्यन्तार्थेऽव्ययम् । दूरवर्त्तिनं आमनन्ति । यमेनमचिन्त्यरूपमायनन्ति तमेनं मर्त्यमात्रं मावदीधरदिति पूर्वैणान्वयः । अवाङ्मनसगोचरत्वदूरवर्त्तित्वानां ध्येयत्वस्तुत्यत्वोपास्यत्वैः सह विरोधस्य हरेरचिन्त्यमहिमत्वेन समाधानादिरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६० ॥

ननु हरिहरहिरण्यगर्भादयस्त्रयो देवाः सर्वोत्तरमहिमानः सन्त्येनं
न जानीमः इत्यत आह—

पद्मभूरिति सृजञ्जगद्रजः सत्त्वमच्युत इति
स्थितिं नयन् ॥ संहरन्हर इति श्रितस्तमस्त्रैध-
मेष भजति त्रिभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥

पद्मभूरिति । एष हरिः रजः रजोगुणं श्रितः जगत् सृजन् पद्म-
भूर्ब्रह्मेति । सत्त्वं सत्त्वगुणं श्रितः जगत् स्थितिं नयन् स्थापयन्
अच्युतो विष्णुरिति । तमस्तमोगुणं श्रितः जगत् संहरन् हर इति
त्रिभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रैधं त्रैविध्यं भजति । “द्वित्र्योश्च घ-
मुञ्जि”ति विधार्थे घमुञ्जप्रत्ययः । अस्यैव गुणभिन्नास्तास्तिस्रोऽपि
मूर्तयः इत्ययमेव सर्वोपास्य इति भावः । अत्र सत्त्वादिगुणयोगस्य
सृष्ट्यादिगुणयोगस्य च विशेषणगत्या त्रैविध्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ॥ ६१ ॥

तर्हि कीदृशमस्य स्वरूपं कुतो वा मानुषविग्रह इत्यपेक्षायामुभयं
निरूपयन्नाह—

सर्ववेदिनमनादिमास्थितं देहिनामनुजिघृक्ष-
या वपुः॥ क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं पुंविशेषम-
मुमीश्वरं विदुः ॥ ६२ ॥

सर्व्वेति । अमुं कृष्णं सर्व्ववेदिनं सर्व्वज्ञमित्यर्थः । अत एवा-
नादिमादिरहितं अनादिनिधनामित्यर्थः । तथापि देहिनां प्राणिनां
अनुजिघृक्षया अनुग्रहीतुमिच्छया । भूभारावतरणार्थमित्यर्थः ।
ग्रहेः सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्ययादप्रत्यये टाप् । वपुरास्थितं मानु-
षविग्रहमास्थितं न कर्म्मरब्धशरीरभाजमित्यर्थः । अत एव क्लेश-
कर्मफलभोगवर्जितम् । क्लेशाः पञ्च क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषा-
भिनिवेशाख्याः । कर्म्माणि पुण्यपापानि तेषां फले सुखदुःखे तयो-
र्भोगोऽनुभवस्तेन क्लेशैश्च वर्जितं तैरसंस्पृष्टमित्यर्थः । ईश्वरं ई-
श्वरशब्दितं पुंविशेषं क्षेत्रज्ञविलक्षणं पुरुषविशेषं परमपुरुषं वा विदु-
र्वदन्ति सन्त इति शेषः । “विदो लटो वे”ति श्लेर्जसादेशः । अ-

त्राकर्मरिब्धत्वान्नित्यज्ञानत्वादिविरोधसमर्थनाद्विरोधाभासोऽल-
ङ्कारः । तेषामेव गुणानां विशेषणगत्या पुंविशेषहेतुत्वात्काव्यलिङ्ग-
मिति सङ्करः ॥ ६२ ॥

एवं हरेः स्वरूपं निरूप्य तदुपासनात्फलं युग्मेनाह-

भक्तिमन्त इह भक्तवत्सले सन्ततस्मरणरीण-
कल्मषाः ॥ यान्ति निर्वहणमस्य संसृतिक्लेश-
नाटकविडम्बनाविधेः ॥ ६३ ॥

भक्तिमन्त इति । भक्तवत्सले भक्ताप्रिये इहास्मिन् हरौ भक्ति-
मन्तोऽनुरागवन्तो जनाः । पूज्येषु अनुरागो भक्तिः । सन्ततं सत-
तं तत्स्मरणेन निरन्तरध्यानेन रीणकल्मषाः क्षीणपापाः सन्तः ।
'री क्षये' 'ल्वादिभ्य' इति निष्ठानत्वम् । अस्य अनुभूयमानस्य
रुष्णस्य संसृतिः संसारस्तस्य क्लेशः दुःखं तदेव नाटकमिति रूप-
कम् । तस्य विडम्बनाभिनयस्तस्य निर्वहणं समाप्तिं यान्ति मुच्यन्ते
इत्यर्थः । " तमेव विद्वानमृत इह भवती"ति श्रुतेरिति भावः ॥ ६३

ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो योगमार्गपतितेन
चेतसा ॥ दुर्गमेकमपुनर्निवृत्तये यं विशन्ति व-
शिनं मुमुक्षवः ॥ ६४ ॥

ग्राम्येति । ग्रामे भवाः ग्राम्याः प्राकृता मूढा इति यावत् ।
'ग्रामाद्यञ्खञ्जावि'ति यञ्प्रत्ययः । तेषां भावस्तं अपहातुं मोक्तु-
मिच्छवः मुमुक्षवो मोक्षार्थिनः अपुनर्निवृत्तयेऽपुनरावृत्तये पुनरावृत्त्य-
भावाय मोक्षाय इत्यर्थः । दुःखेन गम्यते इति दुर्गं दुष्प्रापं एक-
मेवाद्वितीयं वशिनं स्वतन्त्रं यं हरिं योगमार्गपतितेन ध्यानमार्ग-
निविष्टेन । 'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतिर्युक्तिष्वित्यमरः ।
चेतसा विशन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः । यं विशन्ति इह भक्तिमन्तः
इति पूर्वेणान्वयः ॥ ६४ ॥

अथ भक्त्युद्रेकान्नमस्करोति-

आदितामजननाय देहिनामन्ततां च दधते-

ऽनपायिने ॥ विभ्रते भुवमधः सदाथ च ब्रह्म-
णोऽप्युपरि तिष्ठते नमः ॥ ६५ ॥

आदितामिति । देहिनां प्राणिनां आदितां कारणतां अन्तोऽन्त-
करो नाशहेतुः । ‘तत्करोती’ ति ण्यन्तादन्तयतेः पचाद्यच् । तस्य
भावस्तत्तामन्ततां च दधते । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”
इत्यादि श्रुतेः । स्वयमजननाय जन्मरहिताय अपायोऽस्यास्ती-
त्यपायी स न भवतीत्यनपायी तस्मै अनपायिने नाशरहिताय च
कालतोऽपरिच्छिन्नायेत्यर्थः । देशतोपि तथेत्याह । सदाऽधः पाता-
ले भुवं विभ्रते कूर्मरूपेण दधते अथ च तथैव ब्रह्मणो लोकस्या-
प्युपरि तिष्ठते सर्वव्यापिने इत्यर्थः । तस्मै हरये इति शेषः । न-
मः नमस्कारः । ‘नमः स्वस्ती’त्यादिना चतुर्थी । अत्र हरेरनादिनि-
धनत्वेन तद्रता पुरुषान्तरादाधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ६५ ॥

केवलं दधति कर्तृवाचिनः प्रत्ययानिह न जा-
तु कर्मणि ॥ धातवः सृजतिसंहशास्तयः स्तौ-
तिरत्र विपरीतकारकः ॥ ६६ ॥

केवलमिति । सृजतिश्च संह च शास्तिश्च सृजतिसंहशास्तयः ।
‘सृज विसर्गे’ ‘हृञ् हरणे’ सम्पूर्वोयं ‘शासु अनुशिष्टौ’ इत्येते
त्रय इत्यर्थः । ‘इक्षतिषौ धातुनिर्देशे’ इति वचनादेवं निर्देशः ।
धातवो “भूवादयो धातवः” इत्युक्तलक्षणाः शब्दविशेषाः । इ-
हास्मिन् भगवति विषये केवलमनन्ययोगव्यवच्छिन्नं यथा तथा क-
र्तृवाचिनः कर्तृकारकवाचकान् दधति । तदन्ता एव भवन्तीत्यर्थः ।
जातु कदाचित्कर्मणि प्रत्ययान् कर्मार्थविहितान् यगादीन् न दध-
ति न तदन्ता भवन्तीत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वान्नियन्तृत्वाच्च सृजति स्र-
ष्टा संहरति संहर्ता शास्तीति शासितेत्यादिभिः कर्तृत्वेन निर्दिश्यते ।
न कदाचित्सृज्यते संहियते शिष्यते इत्यादिभिः कर्मत्वेन । अना-
दिनिधनत्वादनियम्यत्वाच्चेति भावः । किञ्च अत्र भगवति स्तौतिः
‘ष्टुञ् स्तुतावि’ति धातुः विपरीतं कारकं यस्य सः विपरीतकार-
कः स्तूयते स्तुत्य इत्यादिकर्मप्रत्ययान्त एव नतु कदाचित् स्तौति
स्तौता इत्यादिकर्तृप्रत्ययान्तः । सकललोकस्तुत्यस्य तस्य

स्तुत्यान्तराभावादित्यर्थः । अत्र शब्दानां कर्मकर्तृप्रत्ययविधि-
निषेधद्वारा विभक्त्यन्तरेण सर्वकर्तृत्वसर्वोपास्यत्वादिसूक्ष्मार्थबोध-
परत्वात्सौक्ष्म्याख्यो गुणः । “ अन्तः संकल्परूपत्वं शब्दानां सौ-
क्ष्म्यमुच्यते ” इति लक्षणात् । अत्र भगवतः सृष्ट्यादिकर्तृकर्मत्वोभ-
यप्राप्तावेकत्रैकनियमात्परिसंख्या । तत्र जातु कर्मणीति शब्दादेव कर्म-
त्वनिषेधादितरनिवृत्तिः, स्तौति शब्दात् स्तुतौ कर्तृत्वनिवृत्तिरार्थीति
भेदद्वयसंसर्गः । अनया च भगवतः पुरुषान्तराधिक्यप्रतीतेर्व्यति-
रेकश्च प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ६६ ॥

पूर्वमेव किल सृष्टवानपस्तासु वीर्यमनिवार्य-
मादधौ ॥ तच्च कारणमभूद्विरण्मयं ब्रह्मणोऽसृ-
जदसाविदं जगत् ॥ ६७ ॥

पूर्वमिति । एष हरिः पूर्व प्रथममपः सृष्टवान् । किलेत्यैतिह्ये ।
तास्वप्सु अनिवार्यं वीर्यं रेतः । ‘शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्य्ये-
न्द्रियाणि चे’त्यमरः । आदधावाहितवान् तद्वीर्य्यं तु द्विरण्यस्य
स्वर्णस्य विकारः हिरण्मयम् । ‘दाण्डिनायने’त्यादिना निपातः ।
ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य कारणमभूत् । ब्रह्माण्डं जातमित्यर्थः । असौ तदु-
त्पन्नो ब्रह्मा ब्रह्माण्डमिदं जगदमृजत् सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यायमेव
मूलकारणमिति भावः । अत्र मनुः । “अप एव ससर्ज्जिदौ तासु बी-
जमवासृजत् । तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन्नज्ञे
स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः” इति । अत्र वीर्य्यमनिवार्य्यमिति वृत्त्य-
नुप्रासः ॥ ६७ ॥

अथैनं त्रिभिर्विशिनष्टि-

मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ सिन्धुनाथ शयने
निषेदुषः ॥ गच्छतःस्म मधुकैटभौ विभोर्यस्य
नैद्रसुखविघ्नतां क्षणम् ॥ ६८ ॥

मत्कुणाविवेत्यादिना । पुरा पूर्वं परिप्लवौ चञ्चलौ । मुहुरित-
स्ततश्चलन्तावित्यर्थः । ‘चञ्चलं चपलं तूर्णं पारिप्लवपरिप्लवे’ इत्य-
मरः । मधुकैटभावसुरविशेषौ मत्कुणौ सुप्तासृक्पायिनौ मलोद्भवौ

कोटविशेषौ ताविवेत्युपमा । सिंधुनाथः सरित्पतिः स एव शयनं
तत्र निषेदुषो निषण्णस्य समुद्रशायिन इत्यर्थः । “भाषायां सदवस-
श्रुव” इति लिटः कसुरादेशः । विभोः प्रभोः यस्य हरेः क्षणं निद्राया-
स्सम्बन्धिनः आगतं वा नैद्रं तस्य विघ्नतां विधातुं कर्तुं गच्छतः
स्म गतौ । तादृशावापि महामुरौ मत्कुणाविव क्षणमात्रेण प्रनष्टाविति
भगवतः प्रभावातिशयोक्तिः । एषां त्रयाणां पूर्वणान्वयः ॥ ६८ ॥

श्रौतमार्गसुखगानकोविदब्रह्मषट्चरणगर्भमु-
ज्ज्वलम् ॥ श्रीमुखेन्दुसविधेऽपि शोभते यस्य
नाभिसरसीसरोरुहम् ॥ ६९ ॥

श्रौतेति । श्रौतमार्गस्य सुखं सुखकरं यद्गानं तस्य कोविदोऽ-
भिज्ञः । कोविदो व्याख्यातः । स चासौ ब्रह्मा च स एव षट्चरणः
स गर्भे यस्य तत् उज्ज्वलं निर्मलं यस्य हरेर्नाभिरेव सरसी सरः ।
‘कासारः सरसी सर’ इत्यमरः । तस्यां सरोरुहं पद्मं श्रियो मुखमि-
वेन्दुस्तस्य सन्निधौ समीपेऽपि शोभत इति विरोधः । स च मुख-
स्येन्दुत्वरूपणायत इत्यनयोरंगांगिभावेन सङ्करः ॥ ६९ ॥

सत्यवृत्तमपि मायिनं जगद्ब्रह्ममप्युचितनिद्र-
मर्भकम् ॥ जन्म बिभ्रतमजं नवं बुधा यं पुरा-
णपुरुषं प्रचक्षते ॥ ७० ॥

सत्येति । यं हरिं सत्यवृत्तं अकपटचरितं अपि मायिनं मायाविनं
कपटवन्तमिति विरोधः । माया नाम शक्तिः तद्वन्तमित्यविरोधः । ब्री-
ह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । जगद्ब्रह्मं सर्वलोकप्रपितामहत्वात् स्थविरमपि ।
‘प्रवयाः स्थविरो बृद्ध’ इत्यमरः । उचितनिद्रं परिचितयोगनिद्रं अ-
र्भकं ङिम्भं । “वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामी”
त्यागमवचनादिति भावः । ‘पोतः पाकोऽर्भको ङिम्भ’ इत्यमरः । न
जायत इत्यजो जन्मरहितः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति जने-
र्हप्रत्ययः । तमपि जन्म बिभ्रतं । कामवशात् कृष्णादिजन्मभाजमि-
त्यर्थः । नवं रमणीयत्वादभिनवं तथापि पुराणं प्राचीनमनार्दि च
पुरुषं प्रचक्षते बुधाः । इति वाक्यं सर्वत्र सम्बध्यते । सर्वेऽपि वि-

रोधा हरेरचिन्त्यमहिमत्वेनाभास्या इति विरोधाभासचतुष्टयसंस्तु-
ष्टिः ॥ ७० ॥

अथ षोडशभिरवतारान् वर्णयिष्यन् वराहावतारं तावदेकेनाह-
स्कन्धधूननविसारिकेशरक्षितसागरमहाप्लवाम-
यम् ॥ उद्धृतामिव मुहूर्त्तमैक्षत स्थूलनासिकव-
पुर्वसुन्धराम् ॥ ७१ ॥

स्कन्धेति । स्थूलनासिकवपुर्वराहमूर्तिरयं हरिः स्कन्धस्य कन्धरायाः
धूननेन कम्पनेन विसारिभिरुत्सर्पिभिः केशरैः सटाभिः क्षिप्तोऽवकी-
र्णः सागरस्य महाप्लवो महापूरः यस्यास्तां जलापसारेण प्रकाशि-
तामित्यर्थः । वसुन्धरां भुवं मुहूर्त्तं क्षणमात्रं । ‘मुहूर्त्तमल्पकालेऽपी’
ति शब्दार्णवे । उद्धृतां अनावृतत्वात्सागरादुत्क्षिप्तामिव ऐक्षत प्रेक्षि-
तवान् इत्युत्प्रेक्षा । ईक्षतेर्लङि “आडजादीनामि”त्याद् “आटश्चे”ति
वृद्धिः ॥ ७१ ॥

द्वाभ्यां नृसिंहावतारमाह-

दिव्यकेशरिवपुः सुरद्विषो नैव लब्धशममायु-
धैरपि ॥ दुर्निवाररणकण्डुकोमलैर्वक्ष एष नि-
रदारयन्नखैः ॥ ७२ ॥

दिव्येति । दिव्यकेशरिवपुर्दिव्यसिंहमूर्तिः । हरेरायुधैर्वज्रादि-
भिरपि नैव लब्धशममप्राप्तशान्तिं दुर्निवारा दुर्जया रणकण्डूर्यस्य
तत् रणव्यसनीत्यर्थः । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये”ति ह्रस्वः । सुरद्वि-
षो हिरण्यकशिपोर्वक्षः कोमलैर्नखैः निरदारयत् अभिनत् । वज्रा-
द्यभेद्यस्य कोमलनखविदार्यत्वं भगवत्प्रभावादिति विरोधाभासोऽ-
लङ्कारः ॥ ७२ ॥

वारिधेरिव कराग्रवीचिभिर्दिग्भ्रतङ्गजमुखान्य-
भिघ्नतः ॥ यस्य चारुनखशुक्तयः स्फुरन्मौक्तिक-
प्रकरगर्भतां दधुः ॥ ७३ ॥

युग्मम् ।

वारिधेरिति । कराग्राणि वीचय इवेत्युपमितसमासः । वारिधे-

रिवेति लिङ्गात् । ताभिः कराग्रवीचिभिर्दिगन्तवितताभिरिति भावः ।
 अत एव दिङ्मतङ्गजानां मुखान्यभिघ्नतो रोषातिरेकात्प्रहरतो यस्य
 सिंहमूर्तेर्हरेर्वारिधेरिव चारुनखाः शुक्तय इव । पूर्ववदुपमितसमासः ।
 स्फुरन्मौक्तिकप्रकरो दिग्गजकुम्भसम्भूतमुक्तावातो गर्भेऽन्तरगतो
 यासां तासां भावस्तत्ता तां दधुः । एष निरदारयदिति पूर्वणान्वयः ।
 एतेन नरहरिक्रोधस्य महासुरेऽपि न पर्याप्तमिति व्यज्यतइति वस्तु-
 ना वस्तुध्वनिः । उपमालङ्कारः ॥ ७३ ॥

अथ चतुर्भिर्वाग्मनावतारमाह—

दीप्तिनिर्जितविरोचनादयं गां विरोचनसुताद-
 भीप्सतः॥ आत्मभूरवरजाखिलप्रजः स्वर्पते-
 रवरजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥

दीप्तीत्यादि । आत्मना भवतीति आत्मभूः स्वयम्भूरपि । अवरजा-
 श्वरमजा अखिलाः प्रजा जना यस्य सोऽपि सर्वज्येष्ठोऽपीत्यर्थः । अयं
 हरिः दीप्तिनिर्जितविरोचनात् ज्योतिर्विजितमार्त्तण्डात् । विरोचनः
 प्रह्लादपुत्रः । ‘विरोचनोऽर्के दहने चन्द्रे प्रह्लादनन्दने’ इत्युभयत्रापि
 विश्वः । तस्य सुताद्वलेर्गाम्भुवं अभीप्सतः प्राप्नुमिच्छतोऽभ्याहर्तु-
 मिच्छतः । सन्नतादाप्रोतेर्लटः शत्रादेशः । स्वर्पतेरवरजत्वमिन्द्रानु-
 जत्वं ययौ । बलिध्वंसनार्थमिति शेषः । लोकानुग्रहार्थिनः किन्न कुर्व-
 न्तीति भावः । अत्राजत्वावरजत्वसामानाधिकरण्यविरोधो भगवत्प्र-
 भावादाभासीकृत इति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ७४ ॥

किं क्रमिष्यति किलैष वामनो यावदित्थमह-
 सन्न दानवाः ॥ तावदस्य न ममौ न भस्तले
 लङ्घितार्कशशिमण्डलक्रमः ॥ ७५ ॥

किमिति । एष वामनः सर्वः । ‘खर्वो नृस्वश्च वामन’ इत्यमरः ।
 किं क्रमिष्यति इत्थं अनेन प्रकारेण दानवा यावन्नाहसन् ता-
 वत् ततः प्रागेव लङ्घिते अतिक्रान्ते अर्कशशिमण्डले येन सोऽस्य
 हरेः क्रमः पादविक्षेपो न भस्तले न ममौ न परिमाणं गतवान् ।
 यथा नतिस्तथा ववृधे इत्यर्थः । अत्राधारान्नभस्तलादाधेयस्य क्र-

मस्याधिवयकथनादधिकालङ्कारभेदः । “आश्रयाश्रयिणोराधिवयमधिकमिति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

गच्छतापि गगनाग्रमुच्चैर्यस्य भूधरगरीयसां-
घ्रिणा ॥ क्रान्तकन्धर इवाबलो बलिः स्वर्गभ-
र्तुरगमत्सुबन्धताम् ॥ ७६ ॥

गच्छतेति । गगनाग्रं गगनोपरिभागं गच्छतापीति विरोधः । भूधरवद्वरीयसेत्युपमा । यस्य वामनस्योच्चैरुन्नतेनांघ्रिणा क्रान्तकन्धरोऽवष्टब्धकण्ठ इवाबलो दुर्बलो बलिवैरोचनिः स्वर्गभर्तुरिन्द्रस्य सुखेन बध्यते इति सुबन्धः । ‘ईषहुँःसुरि’त्यादिना खलुप्रत्ययः । तत्तामगमत । गुरुद्रव्यावष्टब्धकण्ठो हि सुखेन बध्यते इति भावः । ‘न लोके’त्यादिना कृद्योगलक्षणाया एव षष्ठ्या निषेधात्स्वर्गभर्तुरिति शेषे षष्ठी । अत्र क्रान्तकन्धर इवेत्युत्प्रेक्षाया भूधरगरीयसेत्युपमासापेक्षत्वात्सङ्करः । विरोधेन त्वनपेक्षिता संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

क्रामतोऽस्य ददृशुर्दिवौकसो दूरमूरुमलिनी-
लमायतम् ॥ व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपद्धति-
स्पर्द्धयेव यमुनौघमुत्थितम् ॥ ७७ ॥

क्रामतइति । क्रामतः पादं विक्षिपतोऽस्य सम्बन्धिनं दूरमायतं अलिनीलं भृङ्गश्यामं ऊरुं सक्थि दिवौकसो देवा व्योम्नि दिव्यसरितो मन्दाकिन्या अम्बुपद्धत्या जलप्रवाहेण स्पर्द्धया उत्थितमूर्ध्वतः प्रवृत्तं यमुनौघं यमुनाप्रवाहमिव ददृशुरित्युत्प्रेक्षेयमुपमासङ्कीर्णा ॥ ७७ ॥

अवतारान्तरमाह—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायानिग्रहगृहीत-
विग्रहः ॥ कान्तवक्रसदृशाकृतिं कृती राहुरि-
न्दुमधुनापि बाधते ॥ ७८ ॥

यस्येति । कायानिग्रहेणामृतविभागकाले देहच्छेदेन गृहीतविग्रहो बद्धवैरः कृती कुशलो राहुर्यस्य हरेः किञ्चिदपकर्तुमक्षमः सन् का-

न्तं रम्यं यद्वक्त्रं हरिमुखं तेन सदृशी आकृतिर्यस्य तं तत्सुहृदमित्यर्थः । इन्दुं अधुनापि बाधते पीडयति उपरागमिषेणेति भावः । अत्र साक्षात् प्रतिपक्षहरिनिग्रहाशक्त्या राहोस्तदीयेन्दुनिग्रहोक्त्या प्रत्यनीकालंकारः । तथा च सूत्रं । “प्रतिपक्षप्रतीकाराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकमि”ति ॥ ७८ ॥

दत्तत्रियावतारमाह—

सम्प्रदायविगमादुपेयुपरिष नाशमविनाशि-
विग्रहः ॥ स्मर्तुमप्रतिहतस्मृतिः श्रुतीर्दत्त इ-
त्यभवदत्रिगोत्रजः ॥ ७९ ॥

सम्प्रदायेति । अविनाशिविग्रहोऽनपायस्वरूपः अत एव अप्रतिहता स्मृतिः स्मरणशक्तिर्यस्य स एष हरिः सम्प्रदायः उपदेशपरम्परा तस्य विगमादपायान्नाशं कालदोषादध्ययनविच्छेदमुपेयुषीः प्राप्ताः । “उगितश्चे”ति ङीप् । ‘श्रुतोर्वेदान् । “श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय’इत्यमरः । स्मर्तुं श्रुतिसम्प्रदायं प्रवर्त्तयितुमित्यर्थः । दत्त इति विख्यातइति शेषः । अत्रिगोत्रे जातोऽत्रिगोत्रजो ऽभवत् । दत्तात्रेयोऽभूदित्यर्थः । अत्रानपायित्वस्मृत्यप्रतिघातयोर्विशेषणगत्या श्रुतिस्मृतिहेतुत्वेक्त्या काव्यलिङ्गम् ॥ ७९ ॥

परशुरामावतारमाह—

रेणुकातनयतामुपागतः शातितप्रचुरपत्रसं-
हतिः ॥ लूनभूरिभुजशाखमुज्झितच्छायमज्जु-
नवनं व्यधादयम् ॥ ८० ॥

रेणुकेति । अयं हरिः रेणुकातनयतां परशुरामत्वमुपागतः सन् । अज्जुनः कार्त्तवीर्य्याज्जुनः । ‘अज्जुनः ककुभे पार्थे कार्त्तवीर्य्यमयूरयोरित्यनेकार्थेऽपि रेणुकेयविरोधित्वान्निश्चयः । तदुक्तं हरिणा । “संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥” इति । स एव वनं तत् शातिता च्छिन्ना प्रचुरा प्रभूता पत्रसंहति-

र्वाहनसमूहः पर्णसंघातश्च यस्य तत् । 'पत्रं स्याद्वाहने पर्णे' इति विश्वः । लूनाश्छिन्ना भूरयः प्रचुरा भुजा एव शास्त्रा यस्य तत् । उज्झिता छाया कान्तिरनातपश्च यस्य तत्तथा व्यधात् विहितवान् । दधातेर्लुङि 'गातिस्थे'त्यादिना सिचो लुक् । 'छाया सूर्य-प्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातप' इत्यमरः । अत्र समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकं व्यक्तं तच्च छायेति पत्रेति च श्लेषप्रतिभोत्थापिता-भेदातिशयोक्त्यानुप्राणितमिति सङ्करः ॥ ८० ॥

रामावतारमाह-

एष दाशरथिभूयमेत्य च ध्वंसितोद्धतदशान-
नामपि॥ राक्षसीमकृत रक्षितप्रजस्तेजसाधि-
कविभीषणां पुरीम् ॥ ८१ ॥

एष इति । किञ्चेति चार्थः । रक्षितप्रजः एष हरिर्दशरथस्याप-
त्यं पुमान् दाशरथी रामः । अत इञ् । तस्य भावः दाशरथिभूयं
रामत्वं । "भुवो भवे" इति क्यप् । एत्य प्राप्य । ध्वंसितो इत
उद्धतो हतो दशाननो रावणो यस्यां तामपि राक्षसीं रक्षःसम्ब-
न्धिनीं पुरीं लङ्कां तेजसा स्ववीर्येण अधिकविभीषणां अत्यन्तभी-
षणां अकृतेति विरोधः । भयहेतोरुद्धतस्य रावणस्य ध्वंसनात् अ-
धिको महान् विभीषणो रावणानुजो यस्यां तामित्यविरोधः । अत
एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ८१ ॥

अथ पञ्चभिः प्रस्तुतं कृष्णावतारमाह-

निष्प्रहन्तुममरेशविद्विषामर्थितः स्वयमथ स्व-
यम्भुवा ॥ सम्प्रति श्रयति सूनुतामयं कश्य-
पस्य वसुदेवरूपिणः ॥ ८२ ॥

निष्प्रहन्तुमिति । अथ रामावतारानन्तरं अयं हरिः अमरेश-
विद्विषां निष्प्रहन्तुं । चैद्यादीन् इन्द्रशत्रून् हन्तुमित्यर्थः । 'जासि-
निप्रहणे'त्यादिना कर्मणि षष्ठी । स्वयम्भुवा ब्रह्मणा स्वयमात्मनै-
वार्थितः प्रार्थितः सन् सम्प्रतीदानीं वसुदेवरूपिणो वसुदेवमूर्तिधरस्य
कश्यपस्य पुत्रतां श्रयति व्रजति कृष्णरूपेणेति भावः । अत्र स्वयम्भू-

प्रार्थनाया विशेषणगत्या वसुदेवपुत्रताप्राप्तिहेतुत्वात्पदार्थहेतुकङ्का-
व्यलिङ्गम् ॥ ८२ ॥

तात नोदधिविलोडनं प्रति त्वद्विनाथ वयमु-
त्सहामहे ॥ यः सुरैरिति सुरौघवल्लभो बल्लवैश्च
जगदे जगत्पतिः ॥ ८३ ॥

तातेति । सुरौघवल्लभः सुरगणप्रियः जगत्पतिर्यो हरिः सुद्वैर्देवै-
र्बल्लवैर्गोपैश्च हे तात जनक नेति छेदे उदधिविलोडनं समुद्रमथनं
प्रति नो इति छेदे दधिविलोडनं दधिमन्थनं च प्रति त्वद्विना त्वां
विहायेत्यर्थः । ‘पृथग्विने’त्यादिना विकल्पात्पञ्चमी । अथ वयं न
नो वोत्सहामहे न क्षमामहे इति जगदे गदितं । अत्र हरिवर्णना-
ङ्गत्वेन सुराणां बल्लवानां च प्रकृतानामेव नोदधिशब्दमूलाभेदा-
ध्यवसायलब्धदद्द्युदधिविलोडनक्षमत्वकर्मसाम्याद्गम्यौपम्यत्वात्तु -
ल्ययोगिताभेदः, तेन च हरेर्दधिमन्थनकलावदुदाधिमन्थनमपीति वस्तु
व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८३ ॥

नात्तगन्धमवधूय शत्रुभिश्छायया च शमिता-
मरश्चमम् ॥ योऽभिमानमिव वृत्रविद्विषः पा-
रिजातमुदमूलयदिवः ॥ ८४ ॥

नात्तगन्धमिति । किञ्चेति चार्थः । यो हरिः शत्रुभिरवधूयाभि-
भूय नात्तगन्धमनाघ्रातसौरभमनभिभूतं च । ‘आन्तगन्धोऽभिभूतः
स्यादि’त्यमरः । नञर्थस्य नशब्दस्य “सुप्सुपे”ति समासः । छायाया
अनातपेन पालनेन च । ‘छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयो-
षितोः । पालनोत्कर्षयोः कान्तिसच्छोभापंक्तिषु स्त्रियामिति वि-
श्वः । शमितामरश्चमं निवारितसुरखेदं पारिजातं वृत्रद्विषः शक्र-
स्याभिमानमहङ्कारमिव दिवः स्वर्गादुदमूलयत् उन्मूलितवानिति
पारिजातहरणोक्तिः । श्लेषसविशेषणेषमुपमेति केचित् । श्लेषव-
च्चान्ये ॥ ८४ ॥

यं समेत्य च ललाटलेखया बिभ्रतः सपदि

शम्भुविभ्रमम् ॥ चण्डमारुतमिव प्रदीपवच्चेदि-
पस्य निरवादिलोचनम् ॥ ८५ ॥

यमिति । किञ्चेति चार्थः । ललाटमेव लेखा तथा ललाटलेख-
या ललाटदेशेन शम्भोर्विभ्रमं सौन्दर्यं विभ्रतः ललाटलोचनमित्य-
र्थः । चेदिपस्य शिशुपालस्य लोचनं तृतीयनेत्रं । कर्तृ । यं हरिमेव
चण्डमारुतं चण्डमारुतमिव समेत्य प्रदीपवत् प्रदीपेन तुल्यं । 'तेन
तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । निरवात् निर्वातिस्म । नष्टमित्यर्थः । नि-
रपूर्वाद्वाधातोर्लङ् । निरवापेति काचित्कः पाठः स न सम्यक्, वातेः
प्रक्रियाविरोधादाप्नोतेरसङ्गतार्थत्वादिति । अनेकार्थेयमुपमा ॥ ८५ ॥

यः कोलतां बल्लवतां च विभ्रदंष्ट्रामुदस्यागु
भुजां च गुर्वीम् ॥ मग्नस्य तोयापदि दुस्तरा-
यां गोमण्डलस्योद्धरणं चकार ॥ ८६ ॥

य इति । यो हरिः कोलतां वराहत्वं । 'वराहः शूकरो घृष्टिः
कोलः पोत्रिः किरिः किटिरित्यमरः । बल्लवतां गोपालत्वं च विभ्र-
त् । आशु गुर्वी दंष्ट्रां भुजां च यथासंख्यमिति भावः । उदस्योद्यम्य
दुस्तरायां तोयापदि जलसङ्कटे एकत्र समुद्रकृतायां अन्यत्र वर्ष-
कृतायां च मग्नस्य गोमण्डलस्य भूगोलस्य धेनुवृन्दस्य चोद्धरणं
चकार । अत्र कोलत्वबल्लवत्वयोः प्रकृतयोरेव श्लेषमूलाभेदाध्यवसा-
येन गोमण्डलोद्धरणस्य दंष्ट्राभुजोद्यमनस्य च साम्यादौपम्यगम्य-
तायां तुल्ययोगिता सती यथासंख्येन सङ्कीर्यते । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।
“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” इति लक्षणात् । ८६ ॥

एवं देवं स्तुत्वानन्तरं कर्तव्यमुपदिशति-

धन्योऽसि यस्य हरिरेव समक्ष एव दूरादपि
क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः ॥ दत्तार्चमत्रभवते
भुवनेषु यावत्संसारमण्डलमवाप्नुहि साधुवादम् ॥

धन्योऽसीति । धनं लब्धो धन्यः पुण्यवानसि । 'सुकृती पुण्य-
वान् धन्य' इत्यमरः । “धनगणाल्लब्धे” इति यत्प्रत्ययः । यस्य ते एषः

हरिः समक्ष एव अक्ष्णोः समीपे एव पुरत एवेत्यर्थः । स्थित इति शेषः । सामीप्येऽव्ययीभावः, “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तः। अत एव “तृतीयासप्तम्योर्बहुलमि”ति सप्तम्या अमभावः । अन्यत्र को विशेषः तत्राह । यो हरिर्दूरादपि परोक्षेऽपि क्रतुषु यागेषु यज्वभिर्विधिवदिष्टवद्भिः । ‘यज्वा तु विधिनेष्टवानि’ त्यमरः । “सुयजोर्ङ्निवि” ति ङ्निप्प्रत्ययः । इज्यते पूज्यते स ते प्रत्यक्ष इति धन्यस्त्वमित्यर्थः । फलितमाह । अत्रभवते पूज्यायेत्यर्थः । ‘पूज्यस्तत्रभवानि’ति सज्जनः । “इतरेभ्योऽपि दृश्यते” इति सार्वविभक्तिके ब्रह्मप्रत्यये “सुप्सुपे”ति समासः । अर्धं पूजां दत्त्वा यावत्संसारमण्डलं वर्त्तते तावदिति शेषः । भुवनेषु साधुर्वादः शब्दस्तं साधुवादं साधुसमाख्यां अवाप्नुहि लभस्वेत्यर्थः । अत्र राज्ञो धन्योऽसीति विशेषणगत्या यस्येत्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८७ ॥

भीष्मोक्तं तदिति वचो निशम्य सम्यक्साम्राज्यश्रियमधिगच्छता नृपेण ॥ दत्तेऽर्घं महति महीभृतां पुरोऽपि त्रैलोक्ये मधुभिदभूदनर्घ एव ॥
इति श्रीमाघकविरुतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये कृष्णार्घदानो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

भीष्मेति । ‘येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरः । सम्राजो भावः साम्राज्यं तदेव श्रीस्तां श्रियं अधिगच्छता भजता नृपेण युधिष्ठिरेण इतीत्यर्थं भीष्मोक्तं तद्वचः सम्यङ्निशम्य श्रुत्वा । महीभृतां राज्ञां पुरोऽग्रे महति अर्घं पूजायां दत्तेऽपि मधुभिद्वारिः त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । तत्र त्रैलोक्ये कृष्णोऽनर्घः पूजारहित एव अभूदिति विरोधः । अमूल्य एवाभूदित्यविरोधः । ‘मूल्ये पूजाविधावर्घ’इत्यमरः । अत्रार्घ्योरभेदाध्यवसायाद्विरोधः, तदध्यवसायाद्विरोधः इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविराचते माघका-
व्यव्याख्याने सर्व्वङ्कषाख्ये चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पंचदशः सर्गः ।

अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्वि-
षः ॥ मानमसहत न चेदिपतिः परवृद्धिमत्स-
रि मनो हि मानिनाम् ॥ १ ॥

अथेति । अथ हरिपूजानन्तरं चेदिपतिः शिशुपालः तत्र सदसि
सभायां पाण्डुसुतेन युधिष्ठिरेण विहितं मुराद्विषो हरेर्मानं पूजां
नासहत । ईर्ष्या चकारेत्यर्थः । “परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या स्यादौर्जन्या-
न्मन्युतोऽपि चे”ति लक्षणात् । तथा हि मानिनामहङ्कारिणां मनः
परवृद्धौ मत्सरि हि परशुभद्रेषि खल्वित्यर्थः । सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अस्मिन् सर्गे उद्गता वृत्तम् । “सज-
सादिमे सलघुके च नसजगुरुकेऽप्यथोद्गता । अङ्घ्रिगतभनजलाग-
युताः सजसाजगौ चरणमेकतः पठेदि”ति लक्षणात् ॥ १ ॥

पुर एव शार्ङ्गिणि सवैरमथ पुनरमुं तदर्चया ॥
मन्युरभजदवगाढतरः समदोषकाल इव देहि-
नं ज्वरः ॥ २ ॥

पुरइति । पुरः पूर्वमेव शार्ङ्गिणि सवैरं सक्रोधममुं चैद्यं अथ
पुनः अतः परं तदर्चया हरिपूजया अवगाढतरो निबिडतरो मन्युः
क्रोधो रौद्ररसस्य स्थायी भाव इति भावः । देहिनं शरीरिणं समौ
तुलितौ दोषोऽपथ्यसेवा कालः कर्मविपाकश्च यस्य स ज्वर इवा-
भजत् । उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

अथाष्टभिरस्य गात्रारब्धक्रोधवेष्टां प्रपञ्चयति-

अभितर्जयन्निव समस्तनृपगणमसावकम्पय-

त् ॥ लालमुकुटमाणरास्म शनरशनः प्रकाम्प-

तजगत्रयं शिरः ॥ ३ ॥

अभीत्यादि । असौ चैद्यः समस्तनृपगणमभितर्जयन्निवेत्युत्प्रे-
क्षा । ‘तर्ज भर्त्सने’ । चौरादिकस्यानुदात्तत्वेन प्राप्तस्य आत्मनेपद-
स्य चक्षिणादेशस्य खयाजः स्थानिवद्भावादादरेण पुनर्जित्करणसा-
मर्थ्यादनित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदम्, अत एव ‘तर्जयतीत्यपि दृश्यते
कविष्व’ति भट्टमल्लः । अशनैरतिमात्रं प्रकम्पितं जगत्रयं येन तत्
त्रैलोक्यभीषणं शिरः शनैर्लोलाश्वपला मुकुटमणिरश्मयो यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा अकम्पयत् क्रोधातिरेकादिति भावः ॥ ३ ॥

स वमनरुषाश्रु घनघर्मविगलदुरुगण्डमण्डलः॥

स्वेदजलकणकरालकरो व्यरुचत्प्रभिन्न इव कु-

अरस्त्रिधा ॥ ४ ॥

स इति । रुषा रोपेणाश्रु वमन् मुञ्चन् घनेन सान्द्रेण घर्मेण
क्रोधोष्मणा विगलत् स्रवदुरु महत् गण्डमण्डलं यस्य सः स्विद्य-
त्कपोल इत्यर्थः । स्वेदजलकणैः स्वेदविन्दुभिः करालकरो दन्तुर-
हस्तः स चैद्यः त्रिधा नेत्रकपोलहस्तदेशैः प्रभिन्नो मदस्त्रावी मत्तः ।
‘प्रभिन्नो मत्तः स्यादिति’ वैजयन्ती । कुञ्जर इव व्यरुचत् । रु-
चे “वृद्धयो लुङी”ति विकल्पात् परस्मैपदम् । एतेन स्वेदाख्यः सा-
त्त्विकभाव उक्तः । उपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

सनिकामघर्मितमभीक्षणमधुवदवधूतराजकः॥

क्षिप्तबहुलजलविन्दुवपुः प्रलयार्णवोत्थित इ-

वादिशूकरः ॥ ५ ॥

स इति । राज्ञां समूहो राजकं । ‘गोत्रोक्षे’ स्यादिना वृञ् प्र-
त्ययः । तदवधूतमभिभूतं येन स तथोक्तः स चैद्यो निकामं घर्मितं
सजातघर्ममुद्भवत्स्वेदमित्यर्थः । ‘घर्मः स्यादातपे ग्रीष्म उष्ण-
स्वेदाम्भसोरपी’ति विश्वः । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । वपुः
प्रलये अर्णवस्तस्मादुत्थितः आदिशूकर इव क्षिप्ताः प्रेरिताः बहुलाः

सान्द्रा जलविन्दवो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अभीक्ष्णमधुवत्
क्रोधाद्बुवति स्म । 'धून् विधूनन'इति धातोस्तौदादिकाल्लङ् ।
अत्रापि स्वेदः सात्विक एवोक्तः । उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

क्षणमाश्लिषद्वटितशैलशिखरकठिनांसमण्ड-
लः ॥ स्तम्भमुपहितविधूतिमसावधिकावधू-
नितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥

क्षणमिति । घटितं सुसंहितं यच्छैलशिखरं तद्रत्नकठिनमंसमण्डलं
यस्य सोऽसौ चैद्यः उपहितावगाहिता आरोपितेत्यर्थः । विधू-
तिः कम्पो यस्मिंस्तं अधिकमत्यन्तमवधूनिता कम्पिता समस्ता
सकला संसत् सभा येन तं स्तम्भं क्षणं आश्लिषत् श्लिष्टवान् तेनांस-
मण्डलेनाहतवानित्यर्थः । अत एव कठिनांसमण्डल इति विशेषणं
च । पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । आलिङ्गनार्थत्वे तु “श्लिष आ-
लिङ्गने”इति क्सादेशः स्यात् । क्रोधान्धाः किमु न कुर्वन्तीति
भावः । अत्रांसकाठिन्यस्य विशेषणगत्या स्तम्भाश्लेषहेतुत्वात् का-
व्यालिंगं शैलशिखरोपमया संकीर्यते ॥ ६ ॥

कनकाङ्गदद्युतिभिरस्य गमितमरुचत्पिशङ्ग-
ताम् ॥ क्रोधमयशिखिशिखापटलैः परितः प-
रीतमिव बाहुमण्डलम् ॥ ७ ॥

कनकेति । कनकस्यांगदयोः केयूरयोः द्युतिभिः पिशंगतां पिमल-
वर्णतां गमितं प्रापितमिति तद्गुणालङ्कारः । अस्य चैद्यस्य बाहुमण्ड-
लं क्रोधमयशिखिशिखापटलैः क्रोधाग्निज्वालाजालैः परितः परीतं
परिवृतमिवारुचत् इत्युत्प्रेक्षा । “द्यद्ग्यो लुङी”ति परस्मैपदम् ॥ ७ ॥

कृतसन्निधानमिव तस्य पुनरपि तृतीयचक्षुषा ॥
क्रूरमजनि कुटिलभ्रुगुरुभ्रुकुटाकठोरितलला-
टमाननम् ॥ ८ ॥

कृतेति । कुटिले भ्रुवौ यस्य तत्कुटिलभ्रु । उपसर्जनस्य ह्रस्वः ।
गुर्व्या भ्रुकुट्या भ्रुभंगेन कठोरितं भीषणीकृतं ललाटं यस्य तत् त-

स्य चैद्यस्याननं पुनरपि तृतीयचक्षुषा कृतसन्निधानं कृतसंसर्गमि-
वेत्युत्प्रेक्षा । क्रूरमजनि भयङ्करमभूत् । जनेः कर्त्तारि लुब्ध, 'दीपज-
ने'त्यादिना विकल्पाच्चिण्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

अतिरक्तभावमुपगम्य कृतमतिरमुष्य साहसे॥

दृष्टिरगणितभयासिलतामवलम्बते स्म सम-

या सखीमिव ॥ ९ ॥

अतिरक्तेति । अमुष्य चैद्यस्य दृष्टिः अतिरक्तस्य भावस्तमति-
रक्तभावं रोषातिरेकादत्यरुणतामन्यत्र कर्मातिरेकादत्यनुरागितामु-
पगम्य प्राप्य साहसे कृष्णादिधूननरूपे अन्यत्र युद्धे कृतमतिः
सर्वथा गमिष्यामि हनिष्यामि इति कृतनिश्चया अर्थनिर्द्धारणं म-
तिरिति । अगणितमविचारितं भयं शत्रोर्गुरुजनाच्च यया सा सती
समया समीपे असिलतां सखीमिवावलम्बते स्म साधनत्वेन स्वी-
चकार । क्रोधाज्जिघांसया खड्गमद्राक्षोदित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतदृष्टि-
विशेषणसाम्यादप्रस्तुतनायिकाप्रतीतिः समासोक्तिरूपमासङ्कीर्णा ॥९॥

करकुञ्जलेन निजमूरुमुरुतरनगाश्मकर्कशम्॥

त्रस्तचपलचलमानजनश्रुतभीमनादमयमाह-

तोच्चकैः ॥ १० ॥

करेति । अयं चैद्यः उरुतरो महत्तरो नगाश्मवत् शैलशिलेव क-
र्कश इत्युपमा । तं निजमात्मीयमूरुं सक्थि । 'सक्थि क्लीबे पुमानू-
रुरित्यमरः । करः कुङ्कुमल इवेत्युपमितसमासः । तेन संहतप्रसा-
रितांगुलिना पाणितलेनेत्यर्थः । त्रस्तो भीतः अत एव चपलं च-
ञ्चलं चलमानेन जनेन श्रुतो भीमनादो भयंकरध्वनिर्यस्मिन् कर्म-
णि तद्यथा तथा उच्चकैराहत आहतवान् । अलब्धलक्ष्याः क्रोधा-
न्धाः स्वात्मानमेव घ्नन्तीति भावः । आङ्पूर्वाद्धन्तेर्लङ्, “ आहो
यमहनः” इति अकर्मकाधिकारेऽपि “स्वाङ्गात् सकर्मकाच्चेति वक्त-
व्यम्”स्मादात्मनेपदे ‘अनुदात्तोपदेशे’ त्यादिनाऽनुनासिकलोपः १०

इति चुक्रधे भृशमनेन ननु महदवाप्य विप्रि-

यम् ॥ याति विकृतिमपि संवृतिमत्किमु य-
न्निसर्गनिरवग्रहं मनः ॥ ११ ॥

इतीति । इतीत्थमनेन प्रकारेण अनेन चैद्येन भृशं चुक्रुधे क्रुद्ध-
म् । भावे लिट् । संवृतिर्विकारगुप्तिः संवृतिमदपि तद्वदपि धीरम-
पोत्यर्थः । मनो महद्विप्रियं अप्रियमवाप्य विकृतिं विकारं याति न
नु प्राप्नोति खलु । यन्मनो निसर्गात्स्वभावान्निरवग्रहं चपल-
मित्यर्थः । ग्रहेः खलूपत्ययः । तदिति शेषः । किमु विकृतिं याती
ति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । चपलचित्तश्चायं चैद्यइति भावः । अत्र
चैद्यक्रोधस्य नन्वित्यादिवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलि-
ङ्गम् ॥ ११ ॥

एवं गात्रारब्धाविकारानुक्त्वा वागारब्धान् वक्तुमुपोद्धातयाति-
प्रथमं शरीरजविकारकृतमुकुलबन्धमव्यथी ॥
भाविकलहफलयोगमसौ वचनेन कोपकुसुमं
व्यचीकसत् ॥ १२ ॥

प्रथममिति । न व्यथते विभेतीति अव्यथी निर्भयः । ‘दिदृ-
क्षी’ त्यादिना नञ्पूर्वाद्व्यथतेरिति । असौ चैद्यः प्रथमं शरीरजैर्वि-
कारैः पूर्वोक्तैः शिरःकम्पनादिभिः कृतो मुकुलबन्धो मुकुलप्रादु-
र्भावो यस्य तत् भाविकलहस्य रणस्यैव फलस्य योगो यस्य तत् ।
‘अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहावि’ त्यमरः । कोप एव कु-
सुमं तत् वचनेन ‘यदपूपुज’ इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्येन व्यचीकसत्
विकासयतिस्म । कसेणौ चङ्युपधाया ऋस्वः, “दीर्घो लघोरि”
त्यभ्यासदीर्घः । अत्र विकारकलहवचनकोपेषु मुकुलफलविकासकु-
सुमत्वरूपणात्समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥ १२ ॥

ध्वनयन्सभामथ सनीरघनरवगभीरवागभीः ॥
वाचमवददिति रोषवशादतिनिष्ठुरस्फुटतराक्ष-
रामसौ ॥ १३ ॥

ध्वनयन्निति । अथ सनीरघनरवगभीरवाक् सजलमेघगर्जित-

गभीरस्वर इत्यर्थः । अभीः निर्भीकः असौ चैद्यः सभामास्थानं ध्वनयन् अतिरोषवशात् अतिनिष्ठुराणि अतिपरुषाणि स्फुटतराणि चाक्षराणि यस्यास्तां वाचमवदत् । घनरवगभीरेत्युपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

वाचमवददित्युक्तं अथ तामेव प्रपञ्चयन् पञ्चाभिः पाण्डवोपालम्भमाह—

यदपूपुजस्त्वमिह पार्थ मुरजितमपूजितं सता-
म् ॥ प्रेम विलसति महत्तदहो दयितं जनः खलु
गुणीति मन्यते ॥ १४ ॥

यदित्यादि । हे पार्थ पृथापुत्रेति मातृप्राधान्येनामन्त्रणं मर्मोद्घाटनार्थं । सतामपूजितं सद्भिरपूज्यमानमित्यर्थः । “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे”ति वर्तमाने कः, “क्तस्य च वर्तमान” इति षष्ठी । मुरजितं कृष्णं इह सदसि यद्यस्मादपूपुजः पूजयसि स्म । “गौ चङ्चुपधाया ह्रस्वः” । तत्तस्मात् महत्प्रेम विलसति स्फुरति । अन्यथा कथमपूज्ये पूजत्वाभिमान इत्यभिप्रेत्याह । जनो लोकः दयितं प्रियं जनं गुणीति मन्यते खलु अगुणिनमपीत्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । कृष्णः प्रेम्णा पूजितो न गुणादिति भावः । अत्र प्रेमविलसितस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १४ ॥

यदराज्ञि राजवदिहाध्यमुपहितमिदं मुरद्विषि॥
ग्राम्यमृग इव हविस्तदयं भजते ज्वलत्सु न
महीशवह्निषु ॥ १५ ॥

यदिति । अराज्ञि अभिषेकादिराजगुणविरहिणीत्यर्थः । “नञस्तपुरुषादि”ति समासान्तप्रतिषेधः । इहास्मिन् मुरद्विषि कृष्णे । अपात्रद्योतनार्थमसम्प्रदानविभक्तिनिर्देशः । राजानमर्हतीति राजवत् राजार्ह । “तदर्हमि”ति वतिप्रत्ययः । “तद्वितश्चासर्वविभक्तिरि”त्यव्ययत्वम् । यदिदमर्घ्यमर्घ्यार्थं द्रव्यं अर्हणमित्यर्थः । उपहितमर्पितं तदर्घ्यमयं कृष्णः महीशा अवनीपा वह्नय इव इत्युपमितसमासः । तेषु महीशवह्निषु ज्वलत्सु सत्सु

अन्यत्र महीशा इव बह्वयः तेषु ज्वलत्सु सस्त्वित्यर्थः । ग्राम्य-
मृगः शुनको हविरिव न भजते न प्राप्नोति । उपमालङ्कारः ॥ १५ ॥

अनृतां गिरं न गदसीति जगति पटहैर्विघुष्य-
से ॥ निन्द्यमथ च हरिमर्चयतस्तव कर्मणैव
विकसत्यसत्यता ॥ १६ ॥

अनृतामेति । हे पार्थ अनृतामसत्यां गिरं न गदासि न वद-
सीति जगति लोके पटहैर्वाद्यविशेषैः । कर्तृभिः । घुष्यसे उ-
द्घोष्यसे अथ च तथापि निन्द्यं हरिमर्चयतस्तव कर्मणा अपू-
ज्यपूजाकरणेनैवासत्यता सत्यहीनता विकसति प्रकाशते । अत्रा-
सत्यप्रसिद्धसत्याचरणयोर्विरूपयोर्घटनाद्विरूपघटनारूपो विषमा-
लङ्कारः ॥ १६ ॥

तव धर्मराजइति नाम कथमिदमपष्टुपद्यते ॥
भौमदिनमभिदधत्यथवा भृशमप्रशस्तमपि
मङ्गलं जनाः ॥ १७ ॥

तवेति । हे पार्थ ! तवेदं धर्मराज इति नाम कथमपष्टु अस-
त्यमेव पठ्यते । “अपदुःसुभ्यः स्थ” इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । ‘अ-
म्बाम्बगोभूमी’त्यादिना षत्वम् । यद्वा युक्तमेव तदित्याह । अथवा
जनाः भृशमप्रशस्तमपि भौमदिनमङ्गारकवारं मङ्गलं अभिदधति
व्यपदिशन्ति तद्वदिदमपीत्यर्थः । लोकैरप्रशस्तं प्रशस्तशब्देन विरू-
द्धार्थेनापि व्यपदिश्यते तदुच्चारणदोषात् । तद्वदधर्मराजस्यापि
ते धर्मराजव्यपदेश इति भावः । अत्र धर्मराजभौमदिनयोर्निरपे-
क्षवाक्यद्वये प्रतिबिम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १७ ॥

यादि वार्च्चनीयतम एष किमपि भवतां पृथासु-
ताः ॥ शौरिस्वनिपतिभिर्निखिलैरवमाननार्थ-
मिह किं निमन्त्रितैः ॥ १८ ॥

यदि वेति । हे पृथासुताः कौन्तेयाः ! एष शौरिर्वा शौरिरेवे-
त्यर्थः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये’ इति विश्वः ।

किमपि कथमपि भवतामर्चनीयतमो यदि पूज्यश्चेत् । तर्हीति शेषः । अवमानस्तिरस्कारः तस्मै तदर्थमेव । “अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या” । क्रियाविशेषणम् । निमन्त्रितैराहूतैर्निखिलैरवनिपतिभिरिह किं कोऽर्थः साध्य इत्यर्थः । अत एव साधनक्रियापेक्षया करणत्वे तृतीया । अत्र गम्यमानक्रियापेक्षयापि कारकवृत्तिरिति न्यासद्योते । अत्र सकलराजनिषेधस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ १८ ॥

अथ त्रिभिर्भीष्मोपालम्भमाह—

अथ वा न धर्ममसुबोधसमयमवयात बालि-
शाः ॥ काममयमिह वृथापलितो हतबुद्धिरप्र-
णिहितः सरित्सुतः ॥ १९ ॥

अथेत्यादि । अथवा बालिशः मूर्खाः । यूयमिति शेषः । सुबो-
धो न भवतीत्यसुबोधो दुर्बोधः समय आचारो यस्य तं धर्मं नाव-
यात न जानीत । अवपूर्वाद्याधातोर्लोट् लोट्‘स्तस्थसि’त्यादिना
यस्य तादेशः । किन्तु वृथा निष्फलं पलितं यस्य स वृथापलितः
वृथापरिणत इत्यर्थः । ‘पलितं जरसा शौकल्यामि’त्यमरः । वृथा-
त्वे हेतुः हतबुद्धिर्नष्टमतिरयं सरित्सुतो भीष्मोऽपि काममप्रणिहि-
तोऽनवहितः प्रमत्तः बालाः पार्था न जानन्तु इन्त वृद्धोऽपि न
जानातीति चित्रमित्यर्थः । अत एव सत्यपि कारणे कार्य्यानुदया-
द्विशेषोक्तिरलङ्कारः, तथा बालिशत्वधर्मदुर्बोधित्वयोर्विशेषणगत्या
धर्मज्ञानाहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं चेत्यनयोः सापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ १९ ॥

स्वयमेव शन्तनुतनूज यमपि गणमर्घ्यमभ्यधाः॥
तत्र मुररिपुरयंकतमो यमनिन्द्यवन्दिद्वदभिष्टु-
षे वृथा ॥ २० ॥

स्वयमेवेति । हे शन्तनुतनूज भीष्म ! स्वयमेव त्वमेवेत्यर्थः ।
यमपि गणं वर्गमर्घ्यमर्घाहं पूज्यं । “दण्डादिभ्यो यदि”ति यत्प्र-
यत्यः । अभ्यधाः अवोचः ‘स्नातकं गुरुमि’त्यादिश्लोक इति भावः ।

धाधातोर्लङि 'गातिस्थे' त्यादिना सिचो लुक् । तत्र स्नातकादि-
गणे अयं मुररिपुः कतमः न कोऽपीत्यर्थः । मास्तु अस्तु वा अस्म-
दुपालंभे को हेतुरत आह । यमिति । यं मुररिपुमनिन्द्यबन्दिवत्प्र-
गल्भवैतालिकवदित्युपमा । अभिप्लुपे मिथ्या स्तौषि । अतस्त्वमेवोप-
लभ्यस इति भावः । 'उपसर्गात्सुनोती' त्यादिना षत्वम् ॥ २० ॥

अवनीभृतां त्वमपहाय गणमतिजडः समुन्नत-
म् ॥ नीचि नियतमिह यच्चपलो निरतः स्फुटं
भवसि निम्नगासुतः ॥ २१ ॥

अवनीति । अतिजडोऽतिमूढोऽतिशीतश्च चपलोऽस्थिरः सत्व-
रश्च त्वं समुन्नतं उन्नतमवनीभृतां राज्ञां भूधराणां च गणमपहाय
न्यञ्चतीति न्यङ् तस्मिन् नीचि नीचवृत्ते निम्ने च । "अन " इत्य-
कारलोपे "चावि"ति दीर्घः । इहास्मिन् कृष्णे यद्यस्मान्नियतं नित्यं
निरतोऽनुरक्तः प्रवणश्च स इति शेषः । निम्नं नीचं गच्छतीति नि-
म्नगा नदी । "ढोऽन्यत्रापि दृश्यते" इति उपत्ययः । तस्याः सुतो
भवसि स्फुटं व्यक्तं । नीचनिरतत्वादिधर्मसङ्क्रमादिति भावः । उक्तं
च । 'न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा' इति । अत्र चतुर्थपादा-
र्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ २१ ॥

अथ सप्तदशभिः कृष्णोपालम्भं करोति-

प्रतिपत्तुमङ्गु घटते च न तव नृपयोग्यमहर्हणम् ॥
कृष्ण कलय ननु कोऽहमिति स्फुटमापदां प-
दमनात्मवेदिता ॥ २२ ॥

प्रतिपत्तुमिति । हे अङ्ग । तव नृपयोग्यं राजार्हमहर्हणं पूजनं प्र-
तिपत्तुं स्वीकर्तुं न च घटते न युज्यते । नन्वहमपि राजैव कथमहर्हणं
मे न युक्तं तत्राह । कृष्णेति । हे कृष्ण । अहं कइति कलय अहं
राजा न वेति निजस्वरूपमालोचयेत्यर्थः । अनालोचनेऽनर्थमाह
अनात्मवेदिता अनात्मज्ञत्वं आपदां पदं स्थानं स्फुटं खलु सत्य-
मित्यर्थः । आत्मा च कंसकिङ्करस्तस्य पशुपालकत्वादिति भावः ।
अतो निजस्वरूपं चिन्त्यमिति हेतुमद्भावात्काव्यलिङ्गमिति ॥ २२ ॥

असुरस्त्वयान्यवधि कोऽपि मधुरिति कथं प्र-
तीयते ॥ दण्डदलितसरघः प्रथसे मधुसूदनस्त्व-
मिति सूदयन्मधु ॥ २३ ॥

असुर इति । मधुरिति कोऽप्यसुरस्त्वयान्यवधि हतः । “आ-
त्मनेपदेष्वन्यतरस्यामि”ति हन्तेर्लुङि विकल्पाद्वादेशः । इति कथं
प्रतीयते विश्वस्यते न कथञ्चिदित्यर्थः । ‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञान-
विश्वासहेतुष्वित्यमरः । किन्तु दण्डेन दलिता ध्वस्ता सरघा मधु-
मक्षिका येनेदृशस्त्वम् । ‘सरघा मधुमक्षिके’त्यमरः । अत एव मधु
क्षौद्रं सूदयन् पीडयन् मधुसूदन इति प्रथसे प्रथितोऽसि । मक्षिका-
सूदनमेव मधुसूदनसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं न तु मधुनाम्नो दैत्यस्य सूद-
नमित्यर्थः । अत्र मधुसूदनसंज्ञायां प्रसिद्धार्थनिषेधस्योत्तरवाक्य-
स्यान्यथा व्युत्पादनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

मुचुकुन्दतल्पशरणस्य मगधपतिशातितौज-
सः ॥ सिद्धमवल बलत्वमहो तव रोहिणीत-
नयसाहचर्यतः ॥ २४ ॥

मुचुकुन्देति । हे अवल बलहीन कुतः मुचुकुन्दोनाम कश्चि-
द्राजा । यस्यासुरविजयश्रान्त्या निद्रायमाणस्य देवतावरप्रसादा-
त् निद्राविघातकारी दृष्टिपाताद्ब्रह्मीभवति । तस्य तल्पं शय्या
तदेव शरणं रक्षकं यस्य तस्य । कालयवनविद्रावितस्येति भावः ।
तथा मगधपतिना जरासन्धेन शातितौजसः अष्टादशरुत्वो नष्ट-
वीर्यस्य तव रोहिणीतनयस्य बलापरनाम्नो बलभद्रस्य साहचर्यतः
साहचर्यात् बलत्वं सिद्धं । न तु स्वबलसम्पत्त्येत्यर्थः । अहो
कारणं विना कार्योदयादाश्चर्यम् । अतएव विभावनालङ्कारः । पुण्यै-
र्यशो लभ्यते इति भावः ॥ २४ ॥

छलयन्प्रजास्त्वमनृतेन कपटपटुरैन्द्रजालिकः ॥
प्रीतिमनुभवसि नग्नजितः सुतयेष्टसत्य इति
सम्प्रतीयसे ॥ २५ ॥

छलयन्निति । इन्द्रजालं वेत्तीति ऐन्द्रजालिकः । अत एव क-
पटपदुर्वञ्चनाकुशलस्त्वं अनृतेनासत्येन प्रजाश्छलयन् वञ्चयन्
इष्टं सत्यं यस्य स इष्टसत्यः प्रियसत्य इति सम्प्रतीयसे सम्यक्
ख्यायसे । ‘प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः’ इत्यमरः । न-
ग्रजितो नग्रजिन्नाम्नो राज्ञः सुतया सत्यभामया सत्यापराख्यया
प्रीतिमानन्दं अनुभवसि । सत्यायोगादिष्टसत्यो न तु सत्ययोगादिति
भावः । अत्र हरेः सत्यसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तेः सम्बन्धे अस-
म्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

धृतवान्न चक्रमरिचक्रभयचकितमाहवे निज-
म् ॥ चक्रधर इति रथाङ्गमदः सततं विभर्षि
भुवनेषु रूढये ॥ २६ ॥

धृतवानिति । आहवे युद्धे अरिचक्रादरिसैन्याद्वयेन चकितं स-
म्भ्रान्तं । ‘चकितं भयसंभ्रम’ इति सज्जनः । निजमात्मीयं चक्रं
सैन्यं न धृतवान् नावलम्बितवान् न रक्षितवान् इत्यर्थः । किं तु
चक्रधर इति भुवनेषु रूढये प्रसिद्धये अदः इदं रथाङ्गं चक्रापरा-
ख्यं सततं विभर्षि दधासि वृथाभारमिति भावः । ‘चक्रं सैन्यरथा-
ङ्गयोरिति हेमसज्जनौ । अयोविकारधरः चक्रधरो भवानरिभीत-
चक्राधरत्वादित्यर्थः । अत्र हरौ भगवति चक्रधारणसम्बन्धोक्तेर-
तिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

जगति श्रिया विरहितोऽपि यदुदधिसुतामुपा-
यथाः ॥ ज्ञातिजनजनितनामपदां वमतः श्रि-
यः पतिरिति प्रथामगाः ॥ २७ ॥

जगतीति । श्रिया राजलक्ष्म्या विरहितोऽपि । यदूनां यया-
तिशापाद्राज्यानधिकारित्वादिति भावः । ज्ञातिजनेन बन्धु-
जनेन जनितं प्रवर्तितं नामपदं श्रीपतिरिति पारिभाषिकसंज्ञा-
शब्दो यस्यास्तां उदधिसुतां अब्धिकन्यां यद्यस्मादुपायथाः
उदूढवानित्यर्थः । ‘विवाहोपयमौ समावि’त्यमरः । “उपाद्यमः
स्वीकरणे” इत्यात्मनेपदम् । “तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचो

लुक्, 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । अतो जगति श्रियः पतिरिति प्रथां ख्यातिमगाः प्राप्तवानसि । “इणो गा लुङी”ति गादेशः । न राजान्तरवद्राजलक्ष्मीयोगात्तव श्रीपतित्वं । किं तु श्रीसंज्ञिकायाः कस्याश्चिद्राक्याः परिग्रहादिति भावः । अत्रोग्रसेनस्याभिषेकसंस्कारेऽपि त्रैलोक्यप्रतिष्ठापकस्य हरेरेव सकलराज्यश्रीधुरन्धरत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २७ ॥

अभिशात्रु संयति कदाचिद्विहितपराक्रमोऽपि
यत् ॥ व्योम्नि कथमपि चकर्थं पदं व्यपदिश्यसे
जगति विक्रमीत्यतः ॥ २८ ॥

अभीति । संयति युद्धे कदाचित् कदापि अभिशात्रु शत्रुमभिव्याप्य । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । अविहितपराक्रमोऽकृतपौरुषोऽपि यद्यस्मात्कथमपि महता प्रयत्नेन व्योम्नि पदं पादक्षेपं चकर्थं कृतवानसि । “ऋतो भारद्वाजस्ये”ति इदमप्रतिषेधः, पित्वाहुणः । अतो जगति विक्रमो विक्रमवानिति व्यपदिश्यसे व्यवहियसे न तु पराक्रमयोगादित्यर्थः । अत्रापि पराक्रमसम्बन्धेऽपि असम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २८ ॥

पृथिवीं विभर्त्य यदि पूर्वमिदमपि गुणाय वर्तते ॥
भूमिभृदिति परहारितभूस्त्वमुदाह्रियस्व क-
थमन्यथा जनैः ॥ २९ ॥

पृथिवीमिति । पूर्वं प्रागपि सम्पत्संभवेऽपीति भावः । पृथिवीं विभर्त्य यदि भूतवांश्चेत् । भृजो लिटि भारद्वाजोयेदमप्रतिषेधः, पित्वाहुणः । इदं भूधारणमपि गुणायोत्कर्षाय वर्तते । भूतपूर्वगस्यापि व्यपदेशत्वात्तदपि नास्तीति भावः । प्रत्युत परैः शत्रुभिः हारितभूः परहारितभूमिकः । जरासन्धेन मथुरानगरान्निष्काशितत्वादिति भावः । अत्र हर्तुरिव हरणक्षमत्वमेव हारयितृत्वमिति णिजर्थोपपत्तिः । जनैः कथमन्यथा अर्थवैपरीत्येन भूमिभृदिति उदाहि-

यस्व उदाह्रियेथाः । संभावनायां लोट् । असंभावितमेवेत्यर्थः । अत्रापि भूधरणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

तव धन्यतेयमपि सर्वनृपतितुलितोऽपि यत्क्ष-
णम् ॥ क्लान्तकरतलधृताचलकः पृथिवीतले तु-
लितभूभृदुच्यसे ॥ ३० ॥

तवेति । तवेयं धन्यता पुण्यवत्ता कथं सर्वैर्नृपतिभिस्तुलितोऽ-
वधूतोऽपि तिरस्कृतोऽपीत्यर्थः । क्षणं क्लान्ते भारवत्तयैव श्रान्ते
करतले धृतः अचलकोऽल्पाचलो येन सः सन् पृथिवीतले तुलित-
भूभृदुद्धतराजकश्च उच्यसे इति यत् इयमप्यपरा ते धन्यतेत्यर्थः ।
गोवर्द्धनाख्यभुद्रभूधरतोलनातुलितभूभृत्वं भवति न मादृशमिव
महावीरातितुलनादिति भावः । अत्र सर्वनृपतितुलितोऽपि तत्तोल-
क इति विरोधो भूभृदिति श्लेषमूलाभेदाध्यवसायोत्थापित इति
विरोधातिशयोक्तयोः सङ्करः । तेन गोवर्द्धनोद्धरणमपि नातीवाद्भुतं
बाहुबलशालिनामिति वस्तु व्यज्यते ॥ ३० ॥

त्वमशत्रुवन्न शुभकर्म निहतपरिपाकदारुणम् ॥
जेतुमकुशलमतिर्नरकं यशसेऽधिलोकमजयः
सुतं भुवः ॥ ३१ ॥

त्वमिति । हे अशुभकर्मनिरत पापाचारपर । अत एवाकुशल-
मतिर्दुर्बुद्धिस्त्वं परिपाके फलकाले दारुणं विचित्रपापयातनामय-
त्वाद्भयङ्करमित्यर्थः । नरकं निरयं । 'स्यान्नारकस्तु नरको निर-
यो दुर्गतिः स्त्रियामि' त्यमरः । जेतुमशत्रुवन्न पापिष्ठैर्दुर्जयत्वा-
दिति भावः । अधिलोकं लोके । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यशसे स
नरकविजयीति प्रसिद्धये भुवः सुतं नरकाख्यं अजयः जितवानसि
परलोकप्रतारणमात्रपरो न परलोकबाध्योऽसीति भावः । अत्र
निरयापराख्यनरकविजयाशक्तेर्विशेषणगत्या तज्जयस्यार्थिनो हरेर्न-
रकामुरविजयप्रकृतिहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकङ्गाव्यलिङ्गम् । तच्च नरक-
योः श्लेषमूलाभेदात्तदुत्थापितमिति सङ्करः ॥ ३१ ॥

सकलैर्वपुः सकलदोषसमुदितमिदं गुणैस्तव॥
 त्यक्तमपगुण गुणत्रितयत्यजनप्रयासमुपयासि
 किं मुधा ॥ ३२ ॥

सकलैरिति । हे अपगुण निर्गुण । सकलैः सर्वैर्दोषैः समुदितं युक्तं तवेदं वपुः सकलैर्गुणैः शौर्यादिभिस्त्यक्तं सर्व्वगुणान्निवर्तितमेवेत्यर्थः । एवं च सति गुणत्रयस्य त्यजने त्यागे यः प्रयासः तं मुधा वृथा किं किमर्थमुपयासि । मुमुक्षयेति भावः । यत्र सकलगुणस्य त्यागस्तत्र गुणत्रयस्य त्यागोऽन्तर्गत्या सिद्ध एव अन्यथा साकल्यव्याघातादित्यर्थः । स्वभावतो निर्गुणस्य परवस्तुनः कुतो गुणत्रयचिन्तेति ध्वनिः । गुणत्रयत्यागनिषेधस्य सकलैरित्यादिवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ३२ ॥

त्वयि पूजनं जगति जाल्म कृतमिदमपाकृते
 गुणैः ॥ हासकरमघटते नितरां शिरसीव कङ्क-
 तमपेतमूर्द्धजे ॥ ३३ ॥

त्वयीति । हे जाल्म असमीक्ष्यकारिन् । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः । गुणैरपाकृते निरस्ते गुणैर्हीने त्वयि पूजनं कृतं जगति हासकरं परिहासजनकं इदं पूजनं । अपेतमूर्द्धजे अपगत-केशे शिरसि कङ्कतं दारुदन्तादिमयः केशप्रसाधनविशेषः । 'प्रसाधनं कङ्कतिकामि'ति विश्वामरौ । कङ्कतमेव कङ्कतिका । कङ्कणमिति पाठे शेखरमित्यर्थः । 'कङ्कणं शेखरे हस्तसूत्रमण्डनयोरपीति विश्वः । तदिव नितरामघटते न सङ्गच्छते इत्यर्थः । "नञ्चो नलोपस्तिङि क्षेपे इत्युपसंख्यानमि"ति निन्दायां तिङ्योगेऽपि नलोपः । उपमालङ्कारः ॥ ३३ ॥

सम्प्रति राज्ञां रोषमुत्पादयन्नाह—

मृगविद्विषामिव यदित्थमजनि मिषतां पृथा-
 सुतैः ॥ अस्य वनशुन इवापचितिः परिभाव
 एष भवतां भुवोऽधिपाः ॥ ३४ ॥

मृगेति । हे भुवोऽधिपाः राजानः । मृगविद्विषां सिंहानामिव भवतां मिषतां पश्यतां भवत्सु मिषत्सु मिषतो युष्मान् अनादृत्येस्वर्थः । “पृष्ठी चानादरे” इति विकल्पाद्भावलक्षणे षष्ठी । इत्थं पृथासुतैः कौन्तेयैः । पितरमेतेषां न वेद्रीति भावः । अस्य कृष्णस्य वनशुनो वनशुनकस्येव । जम्बुकस्येवेति यावत् । अपचितिः पूजा अजाने जनिता कृतेति यत् । जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लङ् । एष भवतां परिभावः परिभवः । “परौ भुवोऽवज्ञाने” इति विभाषया घञ्प्रत्ययः ॥ ३४ ॥

अवधीजनङ्गम इवैष यदि हतवृषो वृषं ननु ॥
स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न प्रतिमाननां तु नितरां
नृपोचिताम् ॥ ३५ ॥

अवधीदिति । हतवृषो हतसुकृतः । ‘सुकृतं वृषभे वृषे’ इति विश्वः । एष कृष्णो जनङ्गमश्चाण्डाल इव । ‘चाण्डालप्लवमातङ्ग-दिवाकीर्त्तिजनङ्गमा’ इत्यमरः । ‘गमेश्वे’ति संज्ञायां जनपूर्वाद्गमधातोः खच्प्रत्ययः, ‘अरुद्विषदित्यादिना मुमागमः । वृषं वृषभरूपिणं अरिष्टाख्यमसुरमवधीद्यदि हतवांश्चेत् । “लुङि चे”ति हनो वधादेशः । अत एव अशुचिवपुरशुद्धात्मा स्पर्शन्नार्हति । नृपोचितानां राजार्हा प्रतिमाननां पूजां तु नितरां नार्हति । स्पर्शयोग्यो गोघ्नः कथं पूज्य इत्यर्थः । उपमा ॥ ३५ ॥

यदि नाङ्गनेति मतिरस्य मृदुरजनि पूतनां प्र-
ति ॥ स्तन्यमघृणमनसः पिबतः किल धर्मतो
भवति सा जनन्यपि ॥ ३६ ॥

यदीति ॥ अस्य कृष्णस्य मतिः पूतनानाम् बालग्रहविशेषः तां प्राति अङ्गना इति हेतोर्मृदुः कृपा दया नाजनि यदि न जाता चेत् मास्त्विति शेषः । जनेः कर्त्तरि लुङ्, ‘दीपजने’त्यादिना चिण्प्रत्ययः । अघृणमनसो निर्घृणचित्तस्य स्तने भवं स्तन्यं पयः । “शरीरावयवाच्चे”ति यत्प्रत्ययः । पिबतोऽस्य सा पूतना धर्मतः शास्त्रतो जनन्यापि माता च भवति किल खलु । स्त्रीति कृपाऽभावेऽपि

मातेति जुगुप्साप्यस्य नास्तीत्यहो न केवलं स्त्रीहन्ता किं तु मातृह-
न्ताचार्यं स्तनप्रदायाः उपमातृत्वादिति भावः । अत्र स्तनपानस्य
विशेषणगत्या जननोत्वहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

शकटव्युदासतरुभङ्गधरणिधरधारणादिकम् ॥

कर्म यदयमकरोत्तरलः स्थिरचेतसाङ्क इव तेन

विस्मयः ॥ ३७ ॥

शकटेति । तरलश्चपलोऽयं कृष्णः शकटव्युदासः शकटामुर-
मर्दनं तरुभङ्गो यमलार्जुनभञ्जनं धरणिधरधारणं गोवर्द्धनोद्धरणं
तान्यादिर्यस्य तत्तथोक्तं यत्कर्म अकरोत् तेन कर्मणा स्थिरचे-
तसां धीरचित्तानां क इव विस्मयो न कोऽपीत्यर्थः । अत्र स्थिर-
चेतस्कताया विशेषणगत्या विस्मयानिषेधहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं वृत्त्य-
नुप्राप्तेन संसृज्यते ॥ ३७ ॥

अयमुग्रसेनतनयस्य नृपशुरपरः पशूनवन् ॥

स्वामिवधमसुकरं पुरुषैः कुरुते स्म यत्परममे-

तदद्भुतम् ॥ ३८ ॥

अयमिति । अपरोऽन्यः नापशुरिवेति नृपशुरित्युपमितसमासः ।
कार्यकार्यविवेकशून्यत्वादेवेत्यर्थः । अयं कृष्णः उग्रसेनतन-
यस्य कंसस्य पशून् अवन् गाः पालयन् पुरुषैरसुकरं लोकेवेदवि-
गीतत्वात् दुष्करं स्वामिवधं यत् कुरुते स्म चकारेति यावत् । ए-
तत्परममद्भुतं । अभूतपूर्वादिति भावः । अत्र पश्ववनस्य विशेषणग-
त्या कंसकृष्णयोः स्वामिभृत्यभावहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ३८ ॥

अष्टात्रिंशश्चोकादूर्ध्वमेतेचतुस्त्रिंशच्छ्लोकाः प्रक्षिप्ताः सन्ति ते चाटी-
काविषया अपि मूलभूता एवेह प्रदर्शयन्ते-

ननु सर्वे एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।

सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरेन्द्र को गुणः ॥ १ ॥

न महानयन्न च विभर्ति गुणसमतया प्रधानताम् ।

स्वस्य कथयति चिराय पृथग्जनता अगत्य नभिमानतान्दधत् ॥ २ ॥

रहितं कलाभिरखिलाभिरकृततरसभावसंविदम् ।

क्षेत्रविदमुपदिशन्ति जनाः पुरवाह्यमेनमगतं विदग्धताम् ॥३॥
 अतिभूयसापि सुकृतेन दुराप एष शक्यते ।
 भक्तिशुचिभिरुपचारपरैरपि न ग्रहीतुमभियोगिभिर्नृभिः ॥ ४ ॥
 व्रजति स्वतामनुचितोऽपि सविनयमुपासितो जनैः ।
 नित्यमपरिचितचित्ततया पर एव सर्वजगतस्तथाप्ययम् ॥५॥
 उपकारिणन्निरूपकारमनरिमरिमप्रियं प्रियम् ।
 साधुमितरमबुधम्बुधमित्यविशेषतः सततमेष पश्यति ॥ ६ ॥
 उपकारकस्य दधतोऽपि बहुगुणतया प्रधानताम् ।
 दुःखमनिशमयमाप्तवतो न परस्य किञ्चिदुपकर्तुमिच्छति ॥ ७ ॥
 स्वयमक्रियः कुटिलमेष तृणमपि विधातुमक्षमः ।
 भोक्तुमविरतमलज्जतया फलमीहते परकृतस्य कर्मणः ॥ ८ ॥
 य इमं समाश्रयति कश्चिदुदयविपदोर्निराकुलम् ।
 तस्य भवति जगतीह कुतः पुनरुद्भवो विकरणत्वमीयुषः ॥८॥
 गुणवन्तमप्ययमपास्य जनमखिलमव्यवस्थितैः ।
 याति मुचिरमतिवालतया धृतिमेक एव परिवारितो जनैः ॥१०॥
 सुकृतोऽपि सेवकजनस्य बहुदिवसखिन्नचेतसः ।
 सर्वजनविहितनिर्विदयं सकृदेव दर्शनमुपैति कस्यचित् ॥ ११ ॥
 स्वजने सखिष्वनुगतेषु नियतमनुरागवत्स्वापि ।
 स्नेहममृदुहृदयः क्षप्यन्निरपेक्ष एष समुपैति निर्द्विषिम् ॥ १२ ॥
 क्षणमेष राजसतयैव जगदुदयदर्शितात्मकः ।
 सत्त्वहितकृतमतिः सहसा तमसा विनाशयति सर्वमावृतः ॥१३॥
 अभिहन्यते यदभिहन्ति परितपति यच्च तप्यते ।
 नास्य भवति वचनीयमिदं चपलात्मिका प्रकृतिरेव हीदृशी ॥१४॥
 अतिसत्वयुक्त इति पुम्भिरयमतिशयेन वर्ण्यते ।
 सूक्ष्ममतिभिरथ चापगते समुपैति नाल्पमपि सत्त्वसङ्करम् ॥१५॥
 प्रलयं परस्य महतोऽपि नियतमिह निःसुखे गुणाः ।
 यान्ति जगदपि सदोषमदः स्वरूचैव पश्याति गुणा द्विषन्नयम् १६
 क्षितिपीठमंभसि निमग्नमुदहरत यः परः पुमान् ।
 एष किल स इति कैरबुधैरभिधीयमानमपि तत्प्रतीयते ॥ १७ ॥
 नरसिंहमूर्तिरयमेव दितिसुतमदारयन्नखैः ।

आप्तजनवचनमेतदपि प्रतिपत्तुमोमिति जनोऽयमर्हति ॥ १८ ॥
 अपहाय तुङ्गमपि मानमुचितमवलम्ब्य नीचताम् ।
 स्वार्थकरणपटुरेष पुरा बालिना परेण सह संप्रयुज्यते ॥ १९ ॥
 क्रमते नभोरभसयैव विरचयाति विश्वरूपताम् ।
 सर्वमतिशयगतं कुरुते स्फुटमिन्द्रजालमिदमेष मायया ॥ २० ॥
 किल रावणारिरयमेव किमिदमियदेवमिष्यते ।
 सत्त्वमधिबलमधिद्युति यत्तदशेषमेष इति धृष्टमुच्यताम् ॥ २१ ॥
 चलतैष पादयुगलेन गुरुशकटमीषदस्पृशत् ।
 दैवकलितमथचोदलसदलितोरुभाण्डचयमात्मनैव तत् ॥ २२ ॥
 क्षणुवतामुना स्तनयुगेन जनितजननीजनादरा ।
 स्त्रीति सदयमविधाय मनस्तदकारि साधु यदघाति पूतना ॥ २३ ॥
 अभिनत्तच्छ कथमिवैष कृतधरणिरिङ्गणः क्षणात् ।
 बाढमिदमपि न बालकन्ननु देवताविधिरयं विजृम्भते ॥ २४ ॥
 विहरन्वने विजन एव महति दधदेष गोपताम् ।
 नाम जगति मधुसूदन इत्यगमद्धतेन मधुना महीयसा ॥ २५ ॥
 अवमृष्य गोवधसमुत्थमघमयममीमरद्रुषा ।
 रिष्टमुपगु समुपोढमदं यदसौ किलासुर इति प्रमार्ष्टि तत् ॥ २६ ॥
 मुखकन्दरान्तरगतोऽपि विकटदशनेन केशिना ।
 नास्य सपदि यदखादि भुजस्तदहो तिराश्चि सहजैव मूढता ॥ २७ ॥
 किमिवात्र चित्रमयमन्नमचलमहकल्पितं यदि ।
 प्राश निखिलमखिलेऽपि जगत्युदरंगते बहुभुजोऽस्य न व्यथार ॥ २८ ॥
 यदुदस्य बाहुमयमेकमधृत गिरिमधुतन्न तत् ।
 भूरिसलिलमविषह्यमियं जलदे विमुञ्चति गवां सभाग्यता ॥ २९ ॥
 अमुना करेण पृथुदन्तमुसलमुदखानि दन्तिनः ।
 तेन यदवाधि स एव पुनर्वलशालिनां क इव तत्र विस्मयः ॥ ३० ॥
 शिशुरेव शिक्षितनियुद्धकरणमकृतक्रियः स्वयम् ।
 मल्लमलघुकठिनांसतटं न्यवधीद्यदेष तददृष्टकारितम् ॥ ३१ ॥
 यदयुध्यमानमपि सन्तमुपहितसुरौघसाध्वसम् ।
 कंसमभयमयमभ्यभवत्समुदा जनेन तदपि प्रशस्यते ॥ ३२ ॥
 इत्थं शिशुपालकृत भर्त्सनापि श्रीकृष्णस्य स्तुतिरूपैवाभूदित्यहा-

इति निन्दितुं कृतधियापि वचनममुना यददादे ।
 स्तोतुमनिशमुचितस्य परैः स्तुतिरेव सा मधुनिघातिनोऽभवत् ३३
 यदुवाच दुष्टमतिरेष परिविवदिषुर्मुद्विपम् ।
 द्वयर्थमपि सदसि चेदिपतेस्तदतोऽपराधगणनामगाद्वचः ॥ ३४ ॥

इति क्षिप्तश्लोकाः ।

इति वाचमुद्धतमुदीर्य सपदि सह वेणुदारि-
 णा ॥ सोढरिपुबलभरोऽसहनः स जहास दत्त-
 करतालमुच्चकैः ॥ ३९ ॥

इतीति । सोढः क्षान्तो रिपूणां बलभरो वीर्यातिशयो येन
 सः न सहत इति असहनः असहिष्णुः स चैद्यः इतीत्थं उद्धतं नि-
 स्तुरं यथा तथा वाचं उदीर्य सपदि वेणुदारिणा नरकात्मजेन सह
 दत्तः करतालः परस्परपाणिताडनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उ-
 च्चकैस्तारं जहास । कृष्णदोषोद्घाटनहर्षाददृष्टासं चकारेत्यर्थः । स्व-
 भावोक्तिः ॥ ३९ ॥

कटुनापि चैद्यवचनेन विकृतिमगमन्न माधवः ॥
 सत्यनियतवचसं वचसा सुजनं जनाश्चलयि-
 तुं क ईशते ॥ ४० ॥

कटुनेति । माधवः कटुनापि चैद्यवचनेन विकृतिं नागमत् । ग-
 मेर्लुङि पुषादिना च्लेरङादेशः । तथाहि सत्ये नियतवचसं अस्व-
 लितवचसं सत्यसन्धं सुजनं के जनाः वचसा । तीव्रेणापीति भावः ।
 चलयितुमोशते शक्नुवन्ति न केऽपीत्यर्थः । 'सहिष्ये शतमागांसीति
 प्रतिज्ञाभंगभयादसहतेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽ-
 र्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

न च तं तदेति शपमानमपि यदुनृपाः प्रचुक्रु-
 धुः ॥ शौरिसमयनिगृहीतधियः प्रभुचित्तमेव
 हि जनोऽनुवर्त्तते ॥ ४१ ॥

न चेति । किञ्चेति चार्थः । तदा तत्काले इतीत्थं शपमानमाक्रो-

शान्तमपि । ‘शपतेराक्रोशे’इति भट्टमल्लः । तं चैद्यम् । यदुच्छृपाः
यादवाः शौरेः कृष्णस्य समयेन सङ्केतेन निगृहीतधियो निरुद्धबु-
द्धयः सन्तो न प्रचुक्रुधुः । “क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म”ति कर्मत्वम् ।
तथाहि जनो लोकः प्रभुचित्तमेव अनुवर्तते । शौरिसंकेतनिरुद्धबुद्धे-
र्यदुविशेषणगत्या क्रोधाभावहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमर्थान्तरन्यासे-
न संकीर्यते ॥ ४१ ॥

विहितागसो मुद्गरलङ्घ्यानेजवचनदामसंयतः॥
तस्य कतिथ इति तत्प्रथमं मनसा समाख्यद-
पराधमच्युतः ॥ ४२ ॥

विहितेति । अलङ्घ्येन निजवचनदाम्ना स्वप्रतिज्ञापाशेन
संयतो बद्धोऽच्युतः मुहुर्विहितागसः पूर्वं सहस्रशः कृतापराध-
स्यापि तस्य चैद्यस्यापराधं स एव प्रथमो यस्मिन् कर्मणि तत्प्र-
थमं यथा तथा कतिथः कतीनां पूरण इति “तस्य पूरणे ङङि”ति
ङट् प्रत्ययः, “षट्कतिकतिपयचतुरां थुगि”ति थुगागमः । मनसा
समाख्यत् गणनां चकार । “अस्यतिवाक्तिख्यातिभ्योऽङि”ति च्लेर-
ङादेशः । अत्र प्रतिज्ञापाशबन्धनस्य विशेषणगत्या प्राचीनापरा-
धानन्त्येपि तात्कालिकापराधगणनाहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४२ ॥

स्मृतिवर्त्म तस्य न समस्तमपकृतमियाय वि-
द्विषः ॥ स्मर्तुमधिगतगुणस्मरणाः पटवो न
दोषमखिलं खलूत्तमाः ॥ ४३ ॥

स्मृतीति । विद्विषश्चैद्यस्य सम्बन्धि समस्तमपकृतमपकारजातं ।
नपुंसके भावे क्तः । तस्य हरेः कृष्णस्य स्मृतिपथं नेयाय न प्राप ।
न तमपकारं सस्मारेत्यर्थः । अर्थान्तरं नस्यति । अधिगतगुणस्म-
रणाः परिचितोपकारस्मृतयः उत्तमाः सज्जनाः अखिलं दोषमपकारं
स्मर्तुन्न पटवः खलु नालम्भवन्तीत्यर्थः । “पठ्याप्तिवचनेष्वल-
मर्थेष्विव”ति तुमन्प्रत्ययः । उपकारमेव स्मरन्ति साधवो नापकार-
मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नृपतावधिक्षिपति शौरिमथ सुरसरित्सुतो व-
चः ॥ स्माह चलयति भुवं मरुति क्षुभितस्य
नादमनुकुर्वदम्बुधेः ॥ ४४ ॥

नृपताविति । अथ नृपतौ चेदिपे शौरिं हरिं अधिक्षिपति सति
सुरसरित्सुतो भीष्मः मरुति प्रलयमारुते भुवं चलयति कम्पयति
सति क्षुभितस्योद्वेलस्याम्बुधेर्नादमनुकुर्वत्तद्गद्गद्भीरं वचः आह स्म
उवाच । “लट् स्मे” इति भूतार्थे लट् “ब्रुवः पञ्चानामादित आहो
ब्रुव” इति णल्याहादेशः । यद्यपि ‘न पादादौ खल्वादय’ इत्याह
वामनः, तथापि कविप्रौढ्या स्मशब्दस्य पादादौ प्रयोगः । उप-
मालङ्कारः ॥ ४४ ॥

उक्तमेवार्थं वक्तुराशयाविष्कारार्थमाह—

अथ गौरवेण परिवादमपरिगणयंस्तमात्मनः ॥
प्राह मुररिपुतिरस्करणक्षुभितः स्म वाचमिति
जाह्नवीसुतः ॥ ४५ ॥

अथेति । अथ शिशुपालप्रलापानन्तरं मुररिपुतिरस्करणेन ह-
रिनिन्दया क्षुभितः कलुषमनाः जान्हवीसुतो गाङ्गेयः गौरवेण धै-
र्येण तमात्मनः परिवादं ‘काममयं’ ‘वृथापलित’ इत्यादि स्वनि-
न्दामपरिगणयन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण वाचं प्राह स्म प्रोक्तवान् ।
गतमेतत् । धीराः स्वनिन्दामेव सहन्ते न गुरुदेवादिनिन्दामिति
भावः । अत्र क्षोभस्य विशेषणगत्या वचनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ४५

विहितं मयाद्यसदसीदमपमृषितमच्युतार्चन-
म् ॥ यस्य नमयतु स चापमयं चरणः कृतः शि-
रासि सर्वभूभृताम् ॥ ४६ ॥

विहितमिति । मया अद्य सदसि सभायां विहितं कृतं इदं अ-
च्युतार्चनं यस्यापमृषितमतितिक्षितमसोढमित्यर्थः । ‘मृष तिति-
क्षायामिति’ धातोः कर्मणि क्तः, उपसर्गवशाद्विपरीतार्थता । अत
एव मृष तितिक्षायामेव कित्त्वनिषेधादातितिक्षार्थत्वान्न गुणः “म-

तिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति चकाराद्वर्त्तमानार्थता, “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति षष्ठी । सोऽपम्रष्टा पुरुषश्चापं नमयतु आरोपयतु सर्वभूभृतां भिषतामिति भावः । शिरस्ययं चरणः कृतः न्यस्तः । अयमिति भूमौ पात्यमानस्य चरणस्य हस्तेन निर्देशः । अयं कोपासर्प इत्यनुसन्धेयम् ॥ ४६ ॥

इति भीष्मभाषितवचोर्थमधिगतवतामिव क्षणात् ॥ क्षोभमगमदतिमात्रमथो शिशुपालपक्षपृथिवीभृतां गणः ॥ ४७ ॥

इतीति । इतीत्थं भीष्मेण भाषितस्योक्तस्य वचसोऽर्थमभिधेयं शिरसि पादन्यासरूपं क्षणात् अधिगतवतां प्राप्तवतामिव सतामित्यर्थः । शिशुपालस्य पक्षा ये पृथिवीभृतो राजानः तेषामसौ गणोऽतिमात्रं क्षोभं क्रोधं विकारमगमत् । एतेनैषां आत्मविनाशावसायी रौद्रस्थायी क्रोधः प्रादुरभूदित्युक्तम् । उत्प्रेक्षा ॥ ४७ ॥

अथैषां दशभिर्गात्रारम्भान् क्रोधानुभवानाह—

शितितारकानुमितताम्रनयनमरुणीकृतं क्रुधा ॥ बाणवदनमुददीपि भिये जगतः सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥ ४८ ॥

शितीत्यादि । क्रुधा क्रोधेन अरुणीकृतमत एव शिती श्यामे ये तारके कनीनिके ताभ्यां अनुमिते अनुभाषिते ताम्रे नयने यस्य तत् । ‘तारकाक्षः कनीनिके’ त्यमरः । सर्व्वमुखस्य रक्तत्वादिति भावः । बाणो नृपस्तस्य वदनं सकीलं कोलाकारच्छायासहितं परिधियुक्तमिति यावत् । सूर्यमण्डलमिव जगतो भिये भयाय उददीपि प्रजज्वाल । दीप्यतेः कर्त्तरि लाङ् । ‘दीपजने’ त्यादिना चिणप्रत्यये तलुक् । अत्र नयनयोः स्वधावल्यत्यागेनारुण्यस्वीकारात्तद्गुणः तत्सापेक्षत्वादौत्पातिकसूर्यमण्डलोपमासङ्करः ॥ ४८ ॥

प्रविदारितारुणतरोग्रनयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ॥ प्रातरहिमकरताम्रतनुर्विषजद्रुमोऽपर इवाभवद्गुमः ॥ ४९ ॥

प्रवीति । प्रविदारिते अभिविकासिते अरुणतरे क्रोधादातिरक्त-
तरे अत एवोग्रे भयङ्करे ये नयने ते एव कुमुमे ताभ्यामुज्ज्वलो
दीप्तः स्फुरन् स्वतेजसा दीप्यमानः प्रातरहिमकरताम्रतनुः प्र-
भातार्कारुणविग्रहः प्रसिद्धो द्रुमो द्रुमाख्यो नृपः अपरो विषज-
द्रुम इवाभवत् इत्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा ॥ ४९ ॥

अनिशान्तवैरदहनेन विरहितवतान्तरार्द्रताम् ॥
कोपमरुदभिहतेन भृशं नरकात्मजेन तरुणेव
ज्ज्वले ॥ ५० ॥

अनिशान्तेति । अनिशान्तोऽनिर्वाणो वैरदहनो विरोधाग्निर्यस्य
तेन अत एवान्तरभ्यन्तरे आर्द्रतां सारस्यं विरहितवता त्यक्तवता ।
रह्यतेः क्वतुप्रत्ययः । कोपो मरुदिव तेनाभिहतः प्रज्वलितः ते-
न नरकात्मजेन वेणुदारिणा तरुणा वृक्षेणेव भृशं ज्ज्वले ज्वलित-
म् । भावे लिट् । उपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

अभिधित्सतः किमपि राहुवदनविकृतं व्यभा-
व्यत ॥ ग्रस्तशशधरमिवोपलसत्सितदन्तपं-
क्ति मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥

अभीति । किमप्यभिधित्सतोऽभिधातुमिच्छतः । दधातेः स-
न्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । उत्तमौजसो नाम राज्ञः संवन्धि राहुवदन-
विकृतं व्याचत्वाद्राहुवक्रवत् करालं उपलसन्ती लक्ष्यमाणा सिता
दन्तपंक्तिर्यस्य तन्मुखं ग्रस्तशशधरमिव व्यभाव्यतातव्यत । इ-
त्युत्प्रेक्षा ॥ ५१ ॥

कुपिताकृतिं प्रथममेव हसितमशनैरसूचयत् ॥
क्रुद्धमशनिदलिताद्रितटध्वनि दन्तवक्रमरिच-
क्रभीषणम् ॥ ५२ ॥

कुपितेति । प्रथमं प्रागेवाकुपितावस्थायामपीत्यर्थः । कुपितस्ये-
वाकृतिर्मुखरागो यस्येत्युपमा । अरिचक्रभीषणं परबलभयङ्करं दन्त-
वक्रं दन्तवक्रनामानं राजानं अशनिदलितस्य वज्राहतस्याद्रित-

टस्य ध्वनिरिव ध्वनिर्यस्य तदित्युपमा । न शनैरशनैः उच्चैर्ह-
सितमदृहासः सकुद्धमसूचयत् । सर्वदा मुखरागस्य विशेषणादनु-
भावान्तरवेद्यः क्रुद्ध इत्यर्थः । अत्र कोपव्यञ्जकसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धो-
क्तेरतिशयोक्तिरुपमासङ्कीर्णा ॥ ५२ ॥

प्रतिघः कुतोऽपि समुपेत्य नरपतिगणं समा-
श्रयत् ॥ यामिहरणजनिताऽनुशयः समुदाच-
चार निज एव रुक्मिणः ॥ ५३ ॥

प्रतिघ इति । प्रतिघः कोपः । 'कोपक्रोधाकर्षरोषप्रतिघा' इत्य-
मरः । कुतोऽपि समुपेत्यागत्य नरपतिगणं राजमण्डलं समाश्रयत्
समाविशत् । रुक्मिणस्तु यामिः स्वसा । 'यामिः स्वमृकुलस्त्रियोरि-
त्यमरः । तस्या रुक्मिण्या हरणेन जनितोऽनुशयो हा कष्टमापन्नं
कदा निर्यातयामीति अनुतापो यस्मिन्सः । 'अथानुशयो दीर्घद्वे-
षानुतापयोरि'त्यमरः । निजो नित्य एव प्रतिघः । 'निजमात्मीयनि-
त्ययोरिति विश्वः । समुदाचचार समुद्दिदीपे । भीष्मवाक्यमन्वेषां
कोपोत्पादकमासीत् । रुक्मिणस्तु प्रागेवावरूढकोपस्योद्दीपकमासी-
दित्यर्थः । अत्रानुशयस्य विशेषणगत्या कोपोद्दीपनहेतुत्वात्काव्य-
लिङ्गभेदः ॥ ५३ ॥

चरणेन हन्ति सुबलः स्म शिथिलितमहीध्रव-
न्धनाम् ॥ तीरतरलजलराशिजलामवभुग्नभो-
गिफणमण्डलां भुवम् ॥ ५४ ॥

चरणेनेति । सुबलो नाम राजा महीं धारयन्तीति महीध्राः प-
र्वताः । "कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानमि"ति कप्रत्ययः ।
शिथिलितानि विश्लेषितानि महीध्राणां बन्धनानि सन्धयो यस्या-
स्तां तीरेण तरलानि भूकम्पाच्चलितानि जलराशेरम्बुधेर्जलानि
यस्यास्तां । अवभुग्नं कुटिलं अतिभारादित्यर्थः । भोगिनां फणि-
नां फणमण्डलं फणसमूहो यस्यास्तां भुवं चरणेन हन्ति स्म जघा-
न । "लट् स्मे" इति भूतार्थे लट् । अत्र पादाघाताद्भुवः कम्पास-
म्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५४ ॥

कुपितेषु राजसु तथापि रथचरणपाणिपूजया॥
चित्तकलितकलहागमनो मुदमाहुकिः सुहृ-
दिवाधिकां दधौ ॥ ५५ ॥

कुपितेष्विति । रथचरणपाणेश्चक्रपाणेः पूजया राजसु तथा कु-
पितेष्वपि चित्ते कलितं निश्चितं कलहागमनं युद्धलाभो येन सः आ-
हुकिः आहुकिर्नाम राजा शोभनं हृदयं यस्य स मुहूर्त् मित्रमिव
कृष्णपक्षपातीवेत्यर्थः । “मुहृदुर्हदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः ।
अधिकां मुदं दधौ सन्तोषं धत्तवान् । मुदुःसहोऽपि कृष्णोत्कर्षः क-
लहकण्डूलबाहोराहुकेर्मोदहेतुरासीदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ५५ ॥

गरुकोपरुद्धपदमापदसितयवनस्य रौद्रताम्॥
व्यात्तमशितुमिव सर्वजगद्विकरालमास्यकु-
हरं विवक्षतः ॥ ५६ ॥

गुर्विति । विवक्षतः किमपि वक्तुमिच्छतः । वचेः सन्नन्ताल्लटः
शत्रादेशः । असितयवनस्य कालयवनस्य राज्ञः सम्बन्धि सर्व-
जगदशितुमनुमिव व्यात्तं विवृत्तं अत एव विकरालं अतिविकृतं ।
‘करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि चे’ति वैजयन्ती । गु-
रुणा कोपेन रुद्धपदं प्रतिबद्धवचनं आस्यकुहरं वक्रविवरं रौद्रतां
भयङ्करतामापत् । अत्राशितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा व्यादानक्रियानि-
मित्ता ॥ ५६ ॥

विवृतोरुवाहुपरिधेण सरभसपदं निधित्सता॥
हन्तुमखिलनृपतीन्वसुना वसने विलम्बिनि
निजे विचस्वले ॥ ५७ ॥

विवृतेति । अखिलनृपतीन् हन्तुं विवृतः प्रसारितः उरुबाहुरेव
परिघ आयुधविशेषो येन तेन । ‘परिघः प्रतिघातेऽस्त्री’ति हेमः ।
सरभसं ससत्वरं यत्पदं तन्निधित्सता निधातुमिच्छता । दधातेः
सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । वसुना तन्नाम्ना राज्ञा विलम्बिनि उत्पात-
वेगात् विस्त्रंसिनि निजे वसने स्वाम्बरे विचस्वले स्खलितं । तद्धय-

स्य दुर्निमित्तमिति भावः । भावे लिट् । अत्र वस्त्रसंसनस्य विशेष-
पणगत्या स्खलनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं तद्वाहुपरिघाति रूपकेण सं-
सृज्यते ॥ ५७ ॥

इति तत्तदा विकृतरूपमभजत्तदभिन्नचेतसम् ॥

मारवलमिव भयङ्करतां हरिबोधिसत्वमभि

राजमण्डलम् ॥ ५८ ॥

इतीति । इतीत्थं तदा तस्मिन् काले विकृतरूपं रोषभीषणा-
कारं तद्राजमण्डलं मारवलमिव मदनसैन्यमिव । ‘मदनो मन्मथो
मार’ इत्यमरः । अभिन्नचेतसमविकृतचित्तं बोधिसत्त्वो बुद्धः ।
‘बुद्धस्तु श्रीघनः शास्ता बोधिसत्त्वो विनायकः’ इति वैजयन्ती ।
स हरिरिवेत्युपमितसमासः । तं हरिबोधिसत्वमभि तत्समक्षमित्य-
र्थः । “अभिरभागे” इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया ।
भयं करोतीति भयङ्करः । “मेघर्तिभयेषु कृञ्” इति स्वच्प्रत्यये
मुमागमः । तस्य भावस्तत्तामभजत् । उपमालङ्कारः । तेन भगवतो
बुद्धस्य समाधिभङ्गाय प्रवृत्तं मारवलं यथा तेन भग्नं तथा राजम-
ण्डलमपि हरिणा भज्यत इति वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

रभसादुदस्थुरथ युद्धमनुचितभियोऽभिलाषु-

काः ॥ सान्द्रमुकुटकिरणोच्छलितस्फटिकांश-

वः सदसि मेदिनीभृतः ॥ ५९ ॥

रभसादिति । अथानन्तरं अनुचितभियोऽनभ्यस्तसाध्वसाः ।
‘अभ्यस्तेऽप्युचितमि’ति यादवः । अत एव युद्धमभिलाषुकाः यु-
द्धार्थिनः । ‘लषपते’त्यादिना उक्ञ् प्रत्यये ‘न लोके’त्यादिना
पष्ठीप्रतिषेधः । सदसि मेदिनीभृतः सदसि स्थिताः चैद्यपक्षीया
राजानः सान्द्रैर्मुकुटकिरणैरुच्छलिताः स्फटिकांशवः सभाभित्ति-
स्फटिकमणिमयूखाः यैस्ते तथोक्ताः सन्तो रभसाद्वेगात् उदस्थुरु-
त्थिताः । “उदोऽनूर्ध्वकर्मणी” त्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अत्र यु-
द्धाभिलाषुकस्य विशेषणगत्योत्थानहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५९ ॥

स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठदलमभृत भूभृदंग्रिपैः ॥

धूतपृथुभुजलतं चलितैर्द्रुतवातपातवनविभ्रमं
सदः ॥ ६० ॥

स्फुरमाणेति । स्फुरमाणानि नेत्राण्येव कुसुमान्योष्ठा एव द-
लानि च यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा धूताः कम्पिताः पृथवो भु-
जा एव लताः शाखा यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा चलितैः भृ-
तो राजानस्त एव अंग्रिपाः पादपास्तैः सदः सभामण्डपं द्रुतः शी-
घ्रो वातपातो वायुप्रचारो यस्य तस्य वनस्य विभ्रमं शोभाम् । 'वि-
भ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायां चे'ति वैजयन्ती । अभृत बभार । भृ-
त्रो लुङि तङ्, "उतश्चे"ति सिचः कित्वाद्गुणाभावः, "ह्रस्वाद-
ङ्गादि"ति सलोपः । अत्र वनविभ्रममिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्र-
स्तुसम्बन्धा निदर्शना नेत्रकुसुमेत्यादिरूपकोत्थापितेति सङ्करः ॥ ६० ॥

हरिमप्यमंसत तृणाय कुरुपतिमजीगणन्न वा ॥
मानतुलितभुवनत्रितयाः सरितःसुतादविभयु-
र्न भूभृतः ॥ ६१ ॥

हरिमिति । मानतुलितभुवनत्रितया अहङ्कारात् धारितजगत्रयाः
भूभृतश्चैद्यपक्षा राजानः हरिमपि तृणायामंसत तृणसममन्यन्त ।
तथा लघुं मेनिरे इति अनादरोक्तिः । मन्यतेः कर्त्तरि लुङि च्लेः
सिच् अनुदात्तत्वादिद्रष्टृतिषेधः 'मन्यकर्मणि' इति चतुर्थी । कुरुप-
तिं च नाजीगणन्न धर्मराजं गणयन्ति स्मेत्यर्थः । गणेणौ चङि
"ई च गण" इत्यभ्यासस्येकारः । सरितः सुताद्रीष्मादपि ना-
विभयुर्न भीताः । विभीतेर्लुङि "श्लावि"ति द्विर्भावे "सिजभ्य-
स्तविदिभ्यश्चे"ति झेर्जुसादेशः, "जुसि चे"ति गुणः । अत्र राज-
सु हर्यवमानाद्यनेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयः इति सर्वस्वकारः ॥ ६१ ॥

गुरु निःश्वसन्नथ विलोलसदवधुवपुर्वचोविष-
म् ॥ कीर्णदशनकिरणाग्निकणः फणवानिवैष
विससर्ज चेदिपः ॥ ६२ ॥

गुर्विति । अथैष चेदिपः फणवान् फणीव गुर्वधिकं निःश्वस-

न फूत्कुर्वन् विलोलं सदवथु ससन्तापं । ‘सन्तापो दवथुरित्यनेकार्थादि’ति सज्जनः । तद्वपुर्धस्य स विलोलसदवथुवपुः । “द्वितोऽथुच” । कीर्णा विक्षिप्ता दशनकिरणा अभिकणा इव यस्य सः तथा सन् वचो विषमिव तद्वचोविषं विससर्ज विषप्रायं वच उज्जगारेत्यर्थः । अतः फणवानिवेति व्यस्तोपमालिङ्गात्सर्वत्रोपमितसमासाश्रयणम् ॥ ६२ ॥

अथैतद्वचोविषमेव चतुर्भिराह—

किमहो नृपाः समममीभिरुपपतिसुतैर्न प-
ञ्चभिः ॥ वध्यमभिहत भुजिष्यममुं सह चा-
नया स्थविरराजकन्यया ॥ ६३ ॥

किमित्यादि । हे नृपाः । अमीभिः पञ्चभिरुपपतिसुतैः समं जारजैः सह । पाण्डवानां क्षेत्रजत्वादित्थं प्रलापः । अनया स्थविरराजकन्यया क्षत्रियाङ्गनया च सह । ‘कन्या कुमारिकानार्य्योरिति विश्वः । भीष्मस्योर्ध्वरेतस्कत्वेन निन्दा । वध्यं वधार्हं अराज्ञो राजार्हणग्रहणापराधादिति भावः । अराजत्वं व्यनक्ति । अमुं भुजिष्यङ्किङ्करं कंसपशुपालनादिति भावः । ‘भुजिष्यः किंकरो मत’ इति हलायुधः । किं नाभिहत किमिति न मारयत । किन्तु अभिहतेत्यर्थः । हन्तेर्वधार्थं लोट्, “लोटो लङ्ङदि”ति थस्य तादेशः । ‘अनुदात्तोपदेशे’ त्यादिनानुनासिकलोपः । अहो अतिवध्योऽपि न हन्यत इत्याश्चर्ये । अत्रामर्षानुभावो वागारम्भः । “क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्ष इतीर्यते”इति क्रोधलक्षणात् ॥ ६३ ॥

अथवाऽऽध्वमेव खलु यूयमगणितमरुद्गणौज-
सः ॥ वस्तु कियदिदमयं न मृधे मम केवलस्य
मुखमीक्षितुं क्षमः ॥ ६४ ॥

अथवेति । अथवा अगणितमरुद्गणौजसः अवधीरितमुरसंघसत्त्वाः यूयमाध्वमेव तूष्णीं तिष्ठतैव खलु । आस्तेर्लीटि “धि चे”ति सकारलोपः । इदं कृष्णहननं कियद्वस्तु कियत्कार्य्यं अल्पमित्यर्थः । कुतः । अयं कृष्णो मृधे युद्धे । ‘मृधमास्कन्दनं संख्यमि-

ति युद्धपर्यायेष्वमरः । केवलस्यैकाकिनो ममैव मुखमीक्षितुं न क्ष-
मः युष्माकं का वार्त्तेति भावः । एतेनास्य बलगव्वो व्यज्यते ।
“आत्मनउत्कर्षोऽन्यन्यकारो लावण्याविभूतिभिरि”ति लक्षणात्॥६४

विदतुर्यमुत्तममशेषपरिषदि नदीजधर्मजौ ॥

यातु निकषमधियुद्धमसौ वचनेन किं भवतु

साध्वसाधु वा ॥ ६५ ॥

विदतुरिति । किञ्च नदीजधर्मजौ भीष्मयुधिष्ठिरौ अशेषपरि-
षदि समग्रसंसदि । ‘परिषत् संसदि’ति विश्वः । यं कृष्णमुत्तमं
विदतुर्विदितवन्तावित्यर्थः । “विदो लटो वे”ति तसोऽतुसादेशः ।
असौ कृष्णः अधियुद्धं युद्धे । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । निकषं नि-
कषणं परीक्ष्यतामित्यर्थः । यातु । ततः साधूत्कर्षोऽसाध्वनुत्कर्षो वा
भवतु व्यक्तमस्त्वित्यर्थः । वचनेन किं वृथा वाग्वीर्यैरलमित्यर्थः ।
अत्रापि गर्वामर्षौ व्यज्येते ॥ ६५ ॥

अचिरान्मया सह गतस्य समरमुरगारिलक्ष्म-

णः ॥ तांक्ष्णविशिखमुखपातमसृक्पततां ग-

णैः पिबतु सार्द्धमुर्वरा ॥ ६६ ॥

अचिरादिति । किञ्च मया सह समरं गतस्योरगारिलक्ष्मणः ग-
रुडध्वजस्य सम्बन्धि तीक्ष्णैर्विशिखमुखैः पीतं मद्भाणोच्छिष्ट-
मित्यर्थः । असृक् रक्तमुर्वरा भूमिः । ‘उर्वरा सर्वशस्याद्व्यभूमौ
स्याद्भूमिमात्रके’इति विश्वः । पततां गणैः पक्षिसमूहैः । ‘पतत्पत्रर-
थाण्डजाः’ इत्यमरः । सार्द्धमचिरात् पिबतु । अद्यैवाहमेनं हनिष्या-
मीत्यर्थः । अत्रापि अमर्षण एवेति भावः ॥ ६६ ॥

अभिधाय रूक्षमिति मा स्म गम इति पृथासु-

तेरिताम् ॥ वाचमनुनयपरां स ततः सहसाव-

कर्ण्य निरियाय संसदः ॥ ६७ ॥

अभिधायेति । स चैद्य इतीत्थं रूक्षं परुषमभिधाय ततः पृथा-
सुतैः पार्थैरीरितामुक्तामनुनयपरां मास्म गमो न गच्छेति वाचं ।

“स्मोत्तरे लङ् चे”ति चकाराद्गमेराशिषि लुङि पुषादित्वात् च्लेर-
ङादेशः, “न माङ्योगे” इत्यङभावः । अवकर्ण्य अनादरेण श्रुत्वा
सहसा संसदः सदसो निरियाय निर्ययौ अमर्षादेवेति भावः ॥ ६७ ॥

गृहमागताय कृपया च कथमपि निसर्गदक्षि-
णाः ॥ क्षान्तिमहितमनसो जननीस्वसुरात्म-
जाय चुकुपुर्न पाण्डवाः ॥ ६८ ॥

गृहमिति । निसर्गदक्षिणाः स्वभावतो दाक्षिण्यसम्पन्नाः पर-
च्छन्दानुवर्तिन इत्यर्थः । ‘त्रिषु वाकुशलावामपरच्छन्दानुवर्तिषु ।
दक्षिणा’इति वैजयन्ती । किञ्च क्षान्त्या क्षमया महितमनसः पूजि-
तचित्ताः क्षमावन्तः पाण्डवाः । किञ्च गृहमागतायाभ्यागतायेत्यर्थः ।
किञ्च जननीस्वसुर्मातृष्वसुरात्मजाय शिशुपालाय कृपया च कथ-
मपि असह्यपराधेऽपीत्यर्थः । न चुक्रुपुः न चुक्रुधुः । सद्यो वध्यस्यापि
तस्याभ्यागतत्वात् मातृबन्धुत्वात् स्वयंक्षान्तत्वात् दाक्षिण्यात् कृपया
च कथमपि जिघांसां न चक्रुरित्यर्थः । ‘कुधद्गुहे’त्यादिना सम्प्रदान-
त्वाच्चतुर्थी । अत्राभ्यागतत्वादिविशेषणानां साभिप्रायत्वादकोपहे-
तुत्वाच्च परिकरः । काव्यलिङ्गे सति सापेक्षत्वात्संकीर्यते ॥ ६८ ॥

चलितं सतोऽनभिहतेच्छमवनिपतियज्ञभूमि-
तः ॥ तूर्णमथ ययुमिवानुययुर्दमघोषसूनुमव-
नीशसूनवः ॥ ६९ ॥

चलितमिति । अथ चैद्यनिर्याणानन्तरं अवनीशसूनवः तद्वृण-
राजपुत्रास्ततस्तस्याः अवनिपतेर्युधिष्ठिरस्य यज्ञभूमितो यज्ञभूमेर्दे-
वयजनात् । पञ्चम्यास्तसिल् । अनभिहतेच्छमप्रतिहतमनोरथं यथा
तथा चलितं प्रस्थितं दमघोषसूनुं शिशुपालं । याति परलोकमिति
ययुः परलोकप्रापकोऽश्वमेधीयोऽश्वः । ‘ययुरश्वोऽश्वमेधीय’इत्यमरः ।
“यो द्वे चे”ति यातेरौणादिक उक्, द्वित्वं च । तं ययुमिव तूर्णमनुय-
युः ययुरपि राजकै राजपुत्रैरन्वीयते । “चतुःशता रक्षन्ती”ति श्रुतेः ।
अश्वमेध्याश्वोपमया चैद्यस्य वध्यत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्व-
निः ॥ ६९ ॥

विशिखान्तराण्यतिपपात सपदि जवनैः स
वाजिभिः ॥ द्रष्टुमलघुरभसापतिता वनिताश्च-
कार न सकामचेतसः ॥ ७० ॥

विशिखान्तराणीति । स चैद्यः सपदि जवनैर्वेगशालिभिर्वाजि-
भिरश्वैर्विशिखान्तराणि रथ्यान्तराणि । 'रथ्या प्रतोली विशिखे'-
त्यमरः । अतिपपात अतिचक्राम । अत एव द्रष्टुमलघुरभसेनातिवे-
गेनापतिता आधावन्तीर्वनिताः सकामानि साभिलाषाणि चेतांसि
चित्तवृत्तयो यासां ताः सकामचेतसः सफलमनोरथा इत्यर्थः । न
चकार अतिशीघ्रलङ्घनान्न दर्शनावकाशस्तासामासीदित्यर्थः ।
अत एव वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ७० ॥

क्षणमीक्षितः पथि जनेन किमिदमिति जल्प-
ता मिथः ॥ प्राप्य शिविरमाविशङ्कमनाः सम-
नीनहृदुतमनीकिनीमसौ ॥ ७१ ॥

क्षणमिति । असौ चैद्यः पथि किमिदमिति मिथः जल्पता कोऽ-
यमनर्थः संवृत्त इति परस्परमालपता जनेन क्षणमीक्षितः सन्
शिविरं स्वकटकं प्राप्याविशङ्कितमना निःशङ्कचित्तः द्रुतं शीघ्रं
अनीकिनीं सेनां समनीनहत् सन्नाहयाति स्म । नहत्वेः सम्पूर्व-
कात् णौ लुङि चङ्युपधाया ह्रस्वः अभ्यासदीर्घश्च । शिविरं शकट-
मिति केचित् । एतेनास्य रौद्रस्थायिनः कोपस्य प्ररूढत्वं वे-
दितव्यम् ॥ ७१ ॥

त्वरमाणशांखिकसवेगवदनपवनाभिपूरितः ॥
शैलकटकतटभिन्नरवः प्रणनाद सान्नहनि कोऽ-
स्य वारिजः ॥ ७२ ॥

त्वरमाणेति । शंखः शिल्पमस्येति शांखिकः । "तदस्य शिल्प-
मि"ति ठक् । त्वरमाणस्य ज्वमानस्य शांखिकस्य यः सवेगो व-
दनपवनो मुखमारुतः तेनाभिपूरितः प्रध्मातः शैलानां कटकतटेषु
नितम्बप्रदेशेषु भिन्नरवो मूर्च्छितप्रतिध्वनिरस्य चैद्यस्य सम्बन्धि

सन्नहनं प्रयोजनमस्येति सान्नहनिको योधानां रणसन्नाहप्रवर्त्तक इ-
त्यर्थः । “तदस्य प्रयोजनमिति” ठक् वारिजः शंखः । ‘वारिजः
शंखपद्मयोरिति विश्वः । प्रणनाद दध्वान । सन्नहनशंखं दध्मावि-
त्यर्थः । “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्ये”ति णत्वम् । एतेनास्य
महानुत्साहो वीररसस्थायी व्यज्यते ॥ ७२ ॥

जगदन्तकालसमवेतविषदविषमेरितारवम् ॥

धीरनिजरवविलीनगुरुप्रतिशब्दमस्य रणतूर्य-
मावधि ॥ ७३ ॥

जगदिति । जगदन्तकाले कल्पान्ते समवेता मिलिता ये विषदा-
स्तोयदाः पुष्करावर्त्तकादयो मेघाः । ‘विषं तु गरले तोये ’ इति
विश्वः । तैर्विषमं दारुणं यथा तथेरित उत्पादितो य आरवः स
इवारवो यस्य तत् धीरे गम्भीरे निजरवे विलीना अन्तर्गता
गुरवः प्रतिशब्दाः शब्दान्तराणि यस्य तत् अस्य चैद्यस्य रणतूर्यं
रणदुन्दुभिरावधि आहतम् । आहन्तेः कर्मणि लुङ् “आत्मनेप-
देष्वन्यतरस्यामि”ति हनो वधादेशः । अत्राप्युत्साहो व्यज्यते ।
उपमालङ्कारः ॥ ७३ ॥

सहसा ससम्भ्रमविलोलसकलजनतासमाकु-
लम् । स्थानमगमदथ तत्परितश्चलितोऽडुमण्ड-
लनभःस्थलोपमाम् ॥ ७४ ॥

सहसेति । अथ रणदुन्दुभिर्ताडनानन्तरं सहसा झटिति ससम्भ्र-
मं सव्यग्रं यथा तथा विलोलया चलन्त्या सकलया समग्रया जन-
तया जनसमूहेन समाकुलं सङ्कीर्णं तत् स्थानं परितश्चलितं प्रस्थितं
उडुमण्डलं ज्योतिश्चक्रं यस्मिन् तस्य नभःस्थलस्योपमां सादृश्यमगम-
त् । अत्रोडुमण्डलस्य चलनासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धो-
क्तेरतिशयोक्तिः । उपमा तु तदुज्जीविता प्रतीतिमात्रसारा, तदङ्गं त-
त्रैव चमत्कारस्फुरणात् । ‘पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यादित्यादिवत् ७४

दधतो भयानकतरस्वमुपगतवतः समानताम् ॥

धूमपटलपिहितस्य गिरेः समवर्मयन् सपदि मे-
दिनीभृतः ॥ ७५ ॥

दधत इति । मेदिनीभृतो राजानः धूमपटलेन पिहितस्य छा-
दितस्य अत एव भयानकतरत्वं अतिभयङ्करत्वं उपगतवतो गिरेः
समानतां सादृश्यं दधतो दधानाः सपदि समवर्मयन् संवर्म-
यन्ति स्म । सम्यग्वर्मणाऽनह्यन्नित्यर्थः । 'सत्यापपाशे'त्यादिना
णिच् । उपमालङ्कारः ॥ ७५ ॥

परिमोहिणा परिजनेन कथमपि चिरादुपाहृत-
म् ॥ वर्म करतलयुगेन महत्तनुचूर्णपेषमपिष-
द्रुषापरः ॥ ७६ ॥

परिमोहिणोति । परोऽन्यो नृपः परिमुह्यतीति परिमोही ।
'सम्पूर्वाच्चे'त्यादिना इन्प्रत्ययः । तेन खेदयुक्तेनेत्यर्थः । परिजने-
न सेवकजनेन कथमपि विलम्बेन कष्टसृष्ट्या चिरादुपाहृतं आनी-
तं महद्गर्भं सन्नाहं करतलयुगेन पाणितलद्वयेन तनुचूर्णपेषं तनुचूर्ण-
पिष्टम् । "शुष्कचूर्णरूपेषु पिष"इति णमुलप्रत्ययः । अपिषत् चूर्णि-
तवान् । तच्च जिगीषोर्दुर्निमित्तमिति भावः । कषादिषु यथाविध्यनु-
प्रयोगइत्यनुप्रयोगः । पिषेलुङि पुषादिना च्लेरङादेशः । अत्र वर्म-
णः पेषणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च अमा-
नुषं वीर्यमस्य व्यज्यते ॥ ७६ ॥

रणसम्मदोदयविकाशि बलकलकलाकुलीक-
ते ॥ शारिमशकदधिरोपयितुं द्विरदे मदच्युति
जनः कथञ्चन ॥ ७७ ॥

रणेति । रणारम्भेण यः सम्मदो हर्षः । "प्रमदसम्मदौ हर्षे"इति
निपातः । तस्योदयेन जन्मना विकाशिभिर्विस्तारिभिर्बलकलक-
लैः सैन्यकोलाहलैराकुलीकृते संक्षोभिते अतएव मदं च्योततीति
मदच्युति मदस्त्राविणि । किप् । द्विरदे गजे । जनः परिजनः शा-
रिं पर्याणं । 'ना पर्याणे विहङ्गे स्त्री शारि धूतगुडे नपुमि'ति वैज-

यन्ती । 'शारिर्नाऽक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थे ग-
जपर्याणे व्यवहारान्तरे कचिदिदंति विश्वप्रकाशश्च । अधिरोपयितुं
आरोपयितुं कथञ्चन कृच्छ्रादशकत् शशाक । शक्रेर्लुङि पुषादिना
च्लेरङादेशः । अत्र विशेषणगत्या सेनाकलकलस्य मदहेतुत्वान्मद-
स्य शारिदुरारोपत्वहेतुत्वाच्च काव्यलिङ्गाद्रयं तत्सापेक्षत्वात्सङ्की-
र्यते ॥ ७७ ॥

परितश्च धौतमुखरुक्मविलसदहिमांशुमण्ड-
लाः ॥ तेनुरतनुवपुषः पृथिवीं स्फुटलक्ष्यतेज-
स इवात्मजाः श्रियः ॥ ७८ ॥

परित इति । किं चेति चार्थः । धौतेषु शोधितेषु मुखरुक्मेषु
मुखस्य रुक्माभरणेषु विलसत्प्रत्येकं प्रतिफलदाहिमांशुमण्डलमर्क-
विम्बं येषां ते तथोक्ताः । अत एव स्फुटलक्ष्यमन्तर्गत्वा बहिः-
स्फुरितं तेजोऽन्तःसारो येषां ते इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । तेजोव्या-
ख्यातं पञ्चमे 'तेजो निरोधे'त्यत्र । अतनुवपुषो महाकायाः श्रियः
आत्मजाः अश्वाः । 'लक्ष्मीपुत्रोऽश्व आढ्ये चे'ति वैजयन्ती । परि-
तः पृथिवीं तेनुः व्याप्तवन्तः ॥ ७८ ॥

प्रधिमण्डलोद्धतपरागघनवलयमध्यवर्त्तिनः ॥

पेतुरशनयइवाशनकैर्गुरुनिःस्वनव्यथितजन्त-
वो रथाः ॥ ७९ ॥

प्रधीति । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिरि'ति हलायुधः । प्रधिमण्डलै-
र्नेमिवलयैरुद्धता उत्थापिताः परागाः पांसव एव घना मेघास्तेषां
वलयानि मण्डलानि तेषां मध्यवर्त्तिनः गुरुभिर्निःस्वनैः स्वघोषैः
व्यथिता भीषिता जन्तवः प्राणिनो यैस्ते रथा अशनयः वज्रा इवा-
शनकैः पेतुस्तीव्रमघावन् । अत्र रथानामशनित्वेनोत्प्रेक्षा परागाणां
घनत्वरूपणसापेक्षेति सङ्करः ॥ ७९ ॥

दधतःशशाङ्कितशशाङ्कुरुचिलसदुरश्छदं वपुः॥

चक्रुरथ सह पुरन्ध्रजनैरयथार्थासिद्धिं सरकं
महभृत्तः ॥ ८० ॥

दधत इति । लसत्पुत्रश्छदः कवचो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा त-
था । 'उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियामित्यमरः । अत
एव शशाङ्कितो मृगलाञ्छितो यः शशाङ्कः इन्दुस्तस्य रुचिरिव रु-
चिर्यस्येत्युपमा । तद्वपुर्दधतो दधानाः महीभृतो राजानः पुरन्धि-
जनैरङ्गनाजनैः सह अयथार्था असत्या सिद्धिर्मदकाय्योत्पत्तिर्य-
स्मिन् तद्यथार्थसिद्धिरहितं अनिर्वृताचित्तत्वादुन्मादकमित्यर्थः ।
सरकं मधुपानं चक्रुः । उत्साहवर्द्धनार्थमिति भावः । 'मणौ शी-
धौ शीधुपाने सरकं मधुभाजनमिति वैजयन्ती ॥ ८० ॥

अथासर्गसमाप्तेः प्रायाणिकामन्त्रणाय प्रियासङ्गतानां भटा-
नामागामिशुचः सूचिकास्तात्कालिकचेष्टाः वर्णयति—

दयिताय सासवमुदस्तमपतदवसादिनः करा-
त् ॥ कांस्यमुपहितसरोजपतद्भ्रमरौघभारगुरु-
राजयोषितः ॥ ८१ ॥

दयितायेत्यादि । दयिताय प्रेयसे उदस्तं पानार्थमुत्क्षिप्तं सासवं
समद्यं अत एवोपहिते वासनार्थं निहिते सरोजे पतन् भ्रमरौघ एव
भारस्तेन गुरु दुर्भरं । 'गुरुस्तु वाक्पतौ श्रेष्ठे तुङ्गे पितरि दुर्भरे'
इति शब्दार्णवे । कांस्यं पानभाजनं । 'कांस्योऽस्त्री पानभाजनमि-
त्यमरः । "वृत्तवदिहानिकमिकापिभ्यः स"इति कमेद्धातोरोणा-
दिकः सप्रत्ययः । तस्मै हितं कंसीयं लोहविशेषः । "प्राक्क्रीता-
च्छ"इति छप्रत्ययः । तस्य विकारः कांस्यं पानपात्रं । "कंसीयप-
रशव्ययोर्यञञौ लुक्चे"ति यञ्प्रत्यये छस्य लुक् । राजयोषितः
कस्याश्चिद्राजवध्वाः सम्बन्धिनः अवसादिनः शैथिल्यभाजः करा-
दपतत् । तच्च दुर्निमित्तमिति भावः । एतेनास्या भाविविरहशोकादे-
वाप्रसन्नदृष्टेः काचिच्चिन्ता व्यजते । अत्रावसादभारगौरवयोर्विशेषण-
गत्या पात्रपातहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ८१ ॥

भृशमङ्गसादमरुणत्वमविशददृशः कपोलयोः॥
वाक्यमसकलमपास्य मदं विदधुस्तदीयगु-
णमात्मना शुचः ॥ ८२ ॥

भृशमिति । शूचो भाविविरहभावनाप्रसूताः शोकाः आविशददृशः शोकादेवाप्रसन्नदृष्टेः । कस्याश्चिदिति शेषः । मदमपास्य तदुत्पत्तिं प्रतिरुध्य तदीयं गुणं तद्धर्मं मदकार्यभूतमित्यर्थः । अङ्गसादमङ्ग-
शैथिल्यं कपोलयोररुणत्वं असकलमसमाप्तं वाक्यं चात्मना स्वयं प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात् तृतीया । भृशं विदधुः करुणेन शृङ्गार-
रस्तिरस्कृत इत्यर्थः । अत्र मदाभावेऽपि तत्कार्योदयात्तस्याव-
लोकननिमित्तकत्वोक्त्या उक्तनिमित्ताख्यो विभावनाभेदः ॥ ८२ ॥

सुदृशः समीकगमनाय युवांभरथ सम्बभाषिरे॥
शोकपिहितगलरुद्धगिरस्तरसागताश्रुजलकेव-
लोत्तराः ॥ ८३ ॥

सुदृश इति । अथास्मिन्नवसरे युवभिः समीकगमनाय युद्धग-
मनाय । ‘समीकं साम्परायिकमि’त्यमरः । सुदृशः शोकपिहिते शो-
कावृते गले कण्ठे रुद्धगिरः प्रतिबद्धोत्तरवाचस्तथापि तरसा वेगे-
नागतमश्रुजलमेव केवलं निर्णीतिमुत्तरं यासां ताः । ‘निर्णीतं केवलं
चोक्तमिति विश्वः । सम्बभाषिरे संभाषिताः । योद्धुं गच्छाम इ-
त्यामन्त्रिता हा कष्टमिदमेवान्तिमदर्शनमिति वाक्यभेदेऽप्यश्रुपा-
तेनैवानक्षरं दत्तोत्तराश्वासन्नित्यर्थः । अत्राप्यश्रुपातो दुर्निमित्तमि-
ति भावः । एतेन गन्तव्यं चेत् गम्यतां वयं च युष्मत्सालोक्य-
कामा इत्यनिष्टविध्याभासरूपाक्षेपालङ्कारो व्यज्यते । “अनिष्टवि-
ध्याभासश्चे”ति सूत्रेणैष्टनिषेधाभासवदस्यापि लक्षणात् ॥ ८३ ॥

विपुलाचलस्थलघनेन जिगमिषुभिरङ्गनाः प्रि-
यैः ॥ पीनकुचतटनिपीडदलद्वारवारबाणमुरसा
लिलिङ्गिरे ॥ ८४ ॥

विपुलेति । जिगमिषुभिर्युद्धाय गन्तुमिच्छाभिः प्रियैः । क-
र्तृभिः । अङ्गनाः विपुलं यदचलस्य स्थलं तद्दघनेन दृढेन उर-
सा निजवक्षसा । करणेन । पीने कुचतटे निपीडो मितरां पीडनं
तेन दलन्तो विदीर्यमाणा वराः श्रेष्ठा वारबाणाः कञ्चुका यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा । ‘कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री’त्यमरः । आलि-

रि आलिङ्गिताः । अत्र वारवाणानां दलनासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ८४ ॥

न मुमोच लोचनजलानि दयितजयमङ्गलैषि-
णी ॥ यातमवनिमवसन्नभुजान्न गलाद्विवेद व-
लयं विलासिनी ॥ ८५ ॥

नेति । दयितस्य जयमंगलं तदर्थमंगलमित्यर्थः । अश्वघासादे-
वत्तदर्थं षष्ठीसमासः । तदिच्छतीति तदेषिणी विलासिनी काचि-
दङ्गना लोचनजलान्यश्रूणि न मुमोच अश्रुपातस्यामंगलत्वादाते
भावः । अमंगलं तदन्यतः प्रवृत्तमेवेत्याह । यातमिति । अवसन्नभुजा-
च्छोकशिथिलात्करात् गलदभ्रश्यदेवावनिं भुवं यातं प्राप्तं वलयं क-
ङ्कणं न विवेद । अवश्यभाविनां को निवारक इति भावः । एषा
च दैवचिन्तिकेति । अत्रावसादस्य विशेषणगत्या वलयपातहेतुत्वा-
त्काव्यलिङ्गम् ॥ ८५ ॥

प्रविवत्सतः प्रियतमस्य निगडमिव चक्षुरक्षि-
पत् ॥ नीलनलिनदलदामरुचि प्रतिपादयुग्म-
मचिरोढसुन्दरी ॥ ८६ ॥

प्रेति । अचिरोढसुन्दरी काचिन्नवोढा स्त्री प्रविवत्सतः प्रवासं
कर्तुमिच्छतः । वसेः सन्नन्तालुटः शत्रादेशः । प्रियतमस्य प्रतिपा-
दयुग्मं पादयुग्मे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नीलनलिनदलदामरु-
चि नीलोत्पलमालासच्छायामित्युपमा । निगडमिव शृङ्खलमिव चक्षु-
र्नेत्रमक्षिपत् प्रेरयदित्यर्थः । चक्षुषो दूरे पदमपि गन्तुन्न शशाकेत्य-
र्थः । तच्च दुर्निमित्तमिति भावः । प्रयाणे रुयवलोकनिषेधात् । उ-
क्तोपमासापेक्षा चक्षुषो निगडत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८६ ॥

व्रजतः कृतात वजसीति परिचयगतार्थमस्फु-
टम् ॥ धैर्यमभिनदुदितं शिशुना जननीनि-
भर्त्सनविवृद्धमन्युना ॥ ८७ ॥

व्रजत इति । जनन्याः अपशकुनभीतायाः मातुर्निभर्त्सनाद्विद्व-

द्धमन्युना प्रवृद्धकोपेन शिशुना बालकेन हे तात जनक । ‘तातस्तु जनकः पिते’त्यमरः । क वजसि कुत्र व्रजसि इत्यस्फुटं उदितमुक्तं । वदेः कर्मणि क्तः, ‘वचिस्वपी’ त्यादिना सम्प्रसारणम् । व्रजसी-
ति सरेफपदमपाटवादरेफमुच्चारितमित्यर्थः । तथापि परिचयाद-
भ्यासपाटवाद्गतार्थः । पितृभ्यां केवलावगताभिधेयं । वचनमिति
शेषः । व्रजतः प्रस्थातुः धैर्यं प्रयाणोत्साहमभिनतं गमनकारिणो
दुर्निमित्तत्वादिति भावः । उक्तं च योगयात्रायाम् । “यानात्पुरा
निपतनं बृहतीव काचित् गर्भेण भारवृहती स्वपुरः स्थिता स्त्री ।
आगच्छ तिष्ठ कुत इत्यलमर्थवाचिशब्दाश्च राजगमने प्रतिषेधकाः
स्युरि”ति । अत्र दम्पत्योर्दैन्यविषादचिन्ताशङ्कादयः सञ्चारिणोऽ-
नुसन्धेयाः ॥ ८७ ॥

शठ नाकलोकललनाभिरविरतरतं रिरंससे ॥
तेन वहसि मुदमित्यवद्रणरागिणं रमणमी-
र्ष्याऽपरा ॥ ८८ ॥

शठेति । अपरा स्त्री रणरागिणं युद्धोत्साहिनं रमणं हे शठ व-
ञ्चक । नाकलोकललनाभिरप्सरोभिःसहेत्यर्थः । “सहयुक्तेऽप्रधा-
ने” इति सहार्थं तृतीया ‘वृद्धो यूने’ति वत् । अविरतरतमावे-
च्छिन्नसुरतं यथा भवति तथा रिरंससे रन्तुमिच्छसि । रमेः सन्न-
न्ताल्लट् “पूर्ववत्सन” इत्यात्मनेपदं । तेनाप्सरोरिरंसाकरणेन मु-
दं वहसीति ईर्ष्या सापत्न्याक्षमया अवदत् । अर्थाद्विरहासहनया
प्रस्थानप्रतिषेधपरया व्याकृतमिदमेवास्य मरणमिति भावः । ई-
र्ष्यात्र कण्ठोक्त एव संचारी ॥ ८८ ॥

ध्रियमाणमप्यगलदश्रु चलति दयिते नतश्रुवः
॥ स्नेहमकृतकरसन्दधतामिदमेव युक्तमतिमु-
ग्धचेतसाम् ॥ ८९ ॥

ध्रियमाणमिति । दयिते चलति प्रतिष्ठमाने सति नतश्रुवः व-
ध्वाः अश्रु ध्रियमाणममङ्गलभिया धार्यमाणमपि । धरतेः कर्म-
णि लटः शानजादेशः । अगलदस्रवत् शोकातिरेकाद्धारयितुमश-

क्यमासीदित्यर्थः । तथाहि अकृतकरसमकृत्रिमरागं स्नेहं प्रेम दध-
तां अत एव अतिमुग्धचेतसां अत्यन्ताकपटबुद्धीनां इदमेवासंवरणं
युक्तम् । अन्यथा स्नेहव्याघातेन तत्कालविरुद्धमश्रुमोचनं नानुचि-
तमिति भावः । रसस्नेहयो रागप्रेमापरनामोर्वस्थाभेदात् भेदः । 'रा-
गस्तत्सम्बन्धी प्रेम तद्वियोगासहिष्णुते'ति रससागरे । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८९ ॥

सह कज्जलेन विरराज नयनकमलाम्बुसन्ततिः॥

गण्डफलकमभितः सुतनोः पदवीव शोकम-
यकृष्णवर्त्मनः ॥ ९० ॥

सहेति । सुतनोः शुभाङ्ग्याः गण्डफलकमभितोगण्डस्थलयोरि-
त्यर्थः । अभितः परित इत्यादिना द्वितीया । नयनकमलाम्बुसन्त-
तिरश्रुधारा कज्जलेनाञ्जेन सह शोकएव शोकमयस्तस्य कृष्णव-
र्त्मनः शोकाग्नेः पदवी निःसरणमार्ग इव विरराज शुशुभे । येन व-
र्त्मना अग्निर्गच्छति तत् कृष्णं भवतीति कृष्णवर्त्मा । अत्राप्यश्रु-
पात एव दुर्निमित्तमिति भावः ॥ ९० ॥

क्षणमात्ररोधि चलितेन कतिपयपदन्नतभ्रुवः ॥

स्रस्तभुजयुगगलद्वलयस्वनितम्प्रति क्षुतमि-
वोपशुश्रुवे ॥ ९१ ॥

क्षणोति । कतिपयं च तत्पदं च तत् । जातावेकवचनम् । कति-
चित्पदानीत्यर्थः । पदशब्दस्य तदवच्छिन्नदेशवाचित्वादत्यन्तसं-
योगे द्वितीया । चलितेन प्रस्थितेन केनचिदिति शेषः । क्षणमात्र-
रोधि क्षणमात्रप्रतिबन्धकम् । प्राणदानुक्जीविनामवसरे सत्यधिकं
स्थानुमनौचित्यादिति भावः । नतभ्रुवः स्रस्तानामङ्गसादेन झटि-
ति प्रकोष्ठाग्ने पतितानां भुजयुगगलद्वलयानां हस्तद्वयचलत्कङ्कणानां
स्वनितं रणत्कारं प्रति प्रतिमुखं क्षुतमिव उपशुश्रुवे उपश्रुतं । 'स्त्री
क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसीत्यमरः । रणत्कारे क्षुतभ्रान्त्या निवृत्तं क्षणमात्रं
स्थितमित्यर्थः । अक्षुते क्षुतभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः । दैन्यवि-
षादाख्याः सञ्चारिणः ॥ ९१ ॥

अभिवर्त्म वल्लभतमस्य विगलदमलायतांगुका॥
भूमिनभसि रभसेन यती विरराज काचन
समं महोल्कया ॥ ९२ ॥

अभीति । वल्लभतमस्य प्रियतमस्याभिवर्त्माभिमागर्गं विगलदंग-
सादात् स्रंसमानममलमायतं चांगुकं वस्त्रं यस्याः अन्यत्र विगलन्तो
विशीर्य्यमाणा अमला उज्ज्वलाः आयता दीर्घाभूता अंशवो रश्म-
यो यस्याः सा । शैषिकः कप्रत्ययः । भूमिर्नभइव तस्मिन् भूमिनभ-
सि रभसेन वेगेन यती यान्ती । इणः शत“र्युगितश्चे”ति ङीप् ।
काचनांगना महोल्कया समं सदृशं विरराज । अत्र प्रस्थातुरग्रे
स्वकान्ताया महोल्कासादृश्यभवनमेव दुर्निमित्तमिति भावः । उपमा-
लङ्कारः ॥ ९२ ॥

समरोन्मुखे नृपगणेऽपि तदनुमरणोद्यतैकधीः॥
दीनपरिजनहृताश्रुजलो न भटीजनः स्थिरम-
ना विचक्लमे ॥ ९३ ॥

समरेति । नृपगणे समरोन्मुखेऽपि तस्य नृपगणस्यानुमरणे स-
हमरणे उद्यतोद्युक्ता अत एवैका मुख्या धीर्यस्य सः दीनेनाल्प-
शोचेन परिजनेन हृताश्रुजलो मुक्तबाष्पो दासीमुक्ताश्रुबिन्दुरित्य-
र्थः । तथापि स्वयं स्थिरमना अचलितचित्तो भटीजनो भटस्त्रीलोकः ।
जातावेकवचनं “पुंगोगादाख्यायाभि”ति विहितस्य ङीपोऽलुक् । न
विचक्लमे न तत्रास सदृशप्रियाणां कुतः संत्रास इति भावः । अत्र
मरणोद्योगस्य विशेषणगत्या अक्लैव्यहेतुत्वाकाव्यलिङ्गभेदः ॥९३॥

विदुषीव दर्शनममुष्य युवतिरतिदुर्लभं पुनः॥
यान्तमनिमिषमवितृप्तमनाः पतिमीक्षते स्म
भृशमा दृशः पथः ॥ ९४ ॥

विदुषीति । युवतिः काचिदंगना अमुष्य पत्युर्दर्शनं पुनः पश्चा-
दतिदुर्लभम् । तस्यापुनरावृत्तेरिति भावः । विदुषी जानतीवेत्युत्प्रे-
क्षा । “विदेः शतुर्वसुरि”ति वस्वादेशः, “उगितश्चे”ति ङीप् । अ-

वितृप्तमना अवितृप्तचित्ता सती यान्तं योद्धुं गच्छन्तं पतिं भर्तारं
आ दृशःपथः आ दृष्टिपथात् । दृष्टिपथातिक्रमपर्यन्तमित्यर्थः ।
“आङ्गार्यादाभिविध्योरिति विकल्पादाडो न समासः । भृशमनि-
मिषं निमेषरहितं यथा तथा ईक्षते स्म ॥ ९४ ॥

सम्प्रत्युपेयाः कुशली पुनर्युधः सस्नेहमाशीरि-
ति भर्तुरीरिता॥ सद्यः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः
प्रत्याचक्षे गलता भटस्त्रियाः ॥ ९५ ॥

सम्प्रतीति । सम्प्रतीदानीमेव कुशली अक्षतः सन् युधो युद्धा-
त्पुनः उपेयाः प्रत्यावर्त्तस्वेति सस्नेहं भर्तुरीरिता भर्त्रे प्रयुक्ता आशी-
राशीर्वादः सद्यः प्रसह्य बलात् गलदम्भसा स्रवदश्रुणा तस्या भट-
स्त्रियास्तस्य वध्वा एव । अस्त्रीति प्रतिषेधान्नदीत्वादाडागमः । नेत्र-
योर्द्वितयेन प्रत्याचक्षे प्रत्याख्याता निराकृतेत्यर्थः । अमंगलेना-
श्रुपातेन निष्फलीकृतेत्यवश्यं भवितव्यं भवत्येवेति भावः । “वा-
लिटी”ति विकल्पान्न चक्षिडः ख्याजादेशः । अत्राश्रुपातस्य नेत्रवि-
शेषणद्वारा आशीःप्रत्याख्याने हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ९५ ॥

काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधे भिन्नवक्त्रे-
न्दुलक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे
दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः । भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्र-
तिपदमपरा भूमिवत्कम्पमापुः प्रस्थाने पार्थि-
वानामशिवमिति पुरोभावि न्यार्थ्यः शशंसुः॥९६
इति श्रीमाधकविक्रुते शिशुपालवधे महाका-
व्ये पञ्चदशः सर्गः ॥ ९५ ॥

काचिदिति । काचित् स्त्री रजोभिरार्त्तवैरङ्गसंस्कारत्यागात्पांशु-
भिर्वा कीर्णा । ‘स्याद्रजः पुष्पमार्त्तवमिति । ‘पांशुर्ना न द्वयो रज’इति
चामरः । दिवस्त्वौत्पातिकपांशुवर्षणाद्रजःकीर्णता । वक्त्रमिन्दुरिव अ-
न्यत्रवक्त्रमिवेन्दुभिन्नास्तस्य लक्ष्म्यो यस्याः सा भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मीः ।
बहुवचनान्तो बहुव्रीहिः । एवमपि एकवचनान्तस्यैव लक्ष्मीशब्दस्योरः-

प्रभृतिषु पाठान्न तन्निमित्तः कप्रत्ययः, शैषिकस्तु वैभाषिकः इत्य-
 विरोधः । काचिन्नारी दिवमनुविदधे अनुचकार । काश्चिन्नार्यः दिश
 इवाश्रीका वीतशोभाः उद्भ्रान्तसत्त्वा उद्भ्रान्तचित्ता उद्भ्रान्तज-
 न्तुकाश्च सत्यः । अन्तरात्मनि मध्ये च दाहं सन्तापम् । अन्यत्रौ-
 त्पातिकं प्रज्वलनं दधिरे दधुः । अन्या नाय्यो वात्या इव वात-
 समूहा इव । “शाखादिभ्यो यदि”ति यत्प्रत्ययः । प्रतिदिशं दिशि-
 दिशि । “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तः टच् प्रत्य-
 यः । भ्रेमुर्वभ्रमुः । “वा जृभ्रमुत्रसामि”ति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ ।
 अपरा नाय्यो भूम्या तुल्यं भूमिवत् कम्पमापुः इतीत्थं पार्थिवानां
 प्रस्थाने प्रयाणे नाय्यो भाव्यशुभं पुरः पूर्वं शशंसुः सूच्यामासु-
 रित्यर्थः । अत्र नारीणां भाव्यशुभसूचनस्य रजोदाहादिवाक्यार्थहे-
 तुकं काव्यलिङ्गं । तत्र नारीणां द्युदिगाद्युपमाभिस्तद्रजोदाहादिवन्नारी-
 रजोदाहादीनां अशुभसूचकत्वमित्युपमाकाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्करः । सञ्चारिणश्च पूर्ववद्विषादादयः सुगमाः । अत्र ‘काश्चित्कीर्णा
 रजोभिर्दिवमनु विदधुर्भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्म्यो निश्रीकाः काश्चिदि’ति पाठे
 काचित्कीर्णेत्येकवचनप्रक्रमभङ्गे दोषो नास्ति । न चैवमुपमानोप-
 मेययोर्भिन्नवचनत्वदोषः लोकेषु चन्द्रादिष्वेकत्र नियतेषु दोषबुद्धय-
 नुदयात् । यथाह दण्डी । “न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि
 वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमतामि”ति । स्रग्धरावृत्त-
 म् । ‘अभ्रैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयमि’ति
 लक्षणात् ॥ ९६ ॥

इति श्रीमद्दोषाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघका-
 व्यव्याख्याने सर्व्वङ्कषाख्ये पञ्चदशःसर्गः ॥ ९६ ॥

षोडशः सर्गः ।

अथानन्तरसर्गे हरेश्चैवदृतसंवादं वर्णयति—

दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवान-
थ ॥ उपगम्य हरिं सदस्यदः स्फुटभिन्नार्थमु-
दाहरद्वचः ॥ १ ॥

दमघोषेत्यादि । अथ सन्नाहानन्तरं दमघोषसुतेन शिशुपालेन प्रतिशिष्टः प्रहितः प्रतिभानमस्यास्तीति प्रतिभानवान् अवसरो-चितोत्तरस्फुरणशक्तिमानित्यर्थः । कश्चन कश्चिद्भूतः हरिं कृष्णमुप-गम्य प्राप्य सदसि सभायां स्फुटौ भिन्नाऽर्थौ पृथगर्थौ प्रियाप्रिय-रूपौ यस्मिंस्तत् स्फुटभिन्नार्थं युगपदुभयार्थाभिधायकमित्यर्थः । त-थैव वक्ष्यति 'उभयं युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमथेतरञ्च ते 'इति । अदः इदं वक्ष्यमाणं वचः उदाहरत् व्याहरत् । अस्मिन्सर्गे वैता-लीयाख्यं मात्रावृत्तम् । "षड्विषमेऽष्टौ समे कला लाश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्रपराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुरि"-ति लक्षणात् ॥ १ ॥

स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वच इत्युक्तं तदेव चतुर्दशभिः श्लोकैर-भिधत्ते—

अभिधाय तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयम्प-
रङ्गतः ॥ भवतोऽभिमनाः समीहते सरुषः क-
र्तुमुपेत्य माननाम् ॥ २ ॥

अभिधायेत्यादि । शिशुपालस्तदा अर्धस्वीकारकाले तत्तादृशम-प्रियमभिधाय परमनुशयं अनुतापं गतः अभिमनाः उत्कण्ठितचित्तः सन् उपेत्यागत्य सरुषः समन्योर्भवतस्तव माननां पूजां कर्तुं स-मीहते अनुनेतुमिच्छतीत्यर्थः । अयं मधुरोऽर्थः । परुषस्तु तदा तद-प्रियमभिधाय परं अनुशयं केवलं न शप्तव्यः किन्तु हन्तव्यश्चेति दीर्घद्वेषं गतः प्राप्तः । 'रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोरि'त्युभयत्राप्यमरः । अत एव नास्ति भीर्यस्येत्यभि निर्भीकं मनो

यस्य सोऽभिमनाः निःशङ्कचित्तः सन् उपेत्य स्वयमागत्य सरुषः
 सक्रोपस्य भवतो माननां हननं कर्तुं समीहते । 'मानना हनने माने'
 इत्युभयत्रापि केशवः । भवन्तं हन्तुमिच्छतीत्यर्थः 'मन स्तम्भे' इति
 धातोश्चौरादिकात् ल्युट् णिचो लुक् । अत्र चतुर्दशश्लोक्यां परहृद-
 यपरीक्षापराणां दूतानां प्रियाप्रिये द्वे अपि वक्तव्ये चमत्काराय
 तु श्लेषभङ्ग्याभिधीयेते इति प्रियाप्रिययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वादभिधे-
 यत्वाच्छब्दमात्रसाधर्म्याच्च केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः । "प्रकृताप्रकृ-
 तोभयमुक्तं चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यं श्लेषोऽयमि"ति लक्षणात् । न चो-
 भयगतः निन्दास्तुखोरन्यतरगम्यतया तदुत्थापनात् इह 'उभयं
 युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमथेतरञ्च ते' इति वक्ष्यमाणलिङ्गादु-
 भयोर्वाच्यत्वावगमादित्यलं प्रपञ्चेन ॥ २ ॥

विपुलेन निपीड्य निर्दयं मुदमायातु नितान्त-
 मुन्मनाः ॥ प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृतिम्परितस्त्वां
 खलु विग्रहेण सः ॥ ३ ॥

विपुलेनेति । उन्मनाः उत्सुकचेताः स चैद्यः परितः प्रचुरं प्र-
 भूतं यथा तथा अधिगता प्राप्ता अङ्गनिर्वृतिः सुहृत्स्पर्शकृतमङ्गमुखं
 येन तं त्वां विपुलेन विशिष्टपुलकेन । 'पुलः स्यात्पुलके नापि
 पुलं तु विपुलेऽन्यवदिति विश्वः । विग्रहेण वपुषा निर्दयं गाढं
 निपीड्यालिङ्ग्य नितान्तं मुदमायातु खलु । परुषस्तु । उन्मना
 मनस्वी स चैद्यः प्रचुरेणाधिना मनोव्यथया गताङ्गनिर्वृतिं विगत-
 शरीरसौख्यं त्वां विपुलेन महता विग्रहेण समरेण । 'विग्रहः समरे
 काये' इति विश्वः । निर्दयं निष्कृपं निपीड्य हत्वा मुदमायातु ॥ ३ ॥

प्रणतः शिरसा करिष्यते सकलैरेत्य समं ध-
 राधिपैः ॥ तव शासनमाशु भूपतिः परवानद्य
 यतस्त्वयैव सः ॥ ४ ॥

प्रणतइति । भूपतिः चैद्यः सकलैर्धराधिपैः समं सह एत्यागत्य
 शिरसा प्रणतः प्रणामं कृतवान् । कर्तरि क्तः । आशु तव शासन-
 माज्ञां करिष्यते त्वदाज्ञाकरो भविष्याति । कुतः । यतः स चैद्योऽ-

स्मिन् अवसरे त्वयैव परवान् त्वदेकपरतन्त्रः । परुषस्तु । शिरसा प्रणतो नमस्कृतो नराधिपैरिति भावः । कर्मणि क्तः भूपतिस्तव शासनं शास्ति शिक्षां करिष्यते यतस्त्वयैव परवान् शत्रुवान् त्वमेक एवास्य शत्रुरवारिष्ठ इति भावः । अन्यत्समम् । 'शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रशास्तिष्विति विश्वः ॥ ४ ॥

प्रणामे हेतुमाह—

अधिवाह्निपतङ्गतेजसो नियतस्वान्तसमर्थक-
र्मणः ॥ तव सर्वाविधेयवर्तिनः प्रणतिम्बिभ्राति
केन भूभृतः ॥ ५ ॥

अधीति । अधिगतं वह्निपतङ्गयोरग्निभान्वोरिव तेजो येन तस्य तत्तुल्यतेजस इत्यर्थः । नियतस्वान्तो नियतचित्तः स चासौ समर्थकर्मा च । खञ्जकुब्जवद्विशेषणसमासः । तस्य यथोक्तस्य सर्व्वे विधेयवर्तिनो वशवर्तिनः कर्मकरा यस्य तस्य तव के भूभृतः प्रणतिं नतिं न बिभ्राति । सर्व्वेऽपि बिभ्रतीत्यर्थः । परुषस्तु । प्रणामे हेतुमाह । अधिवाह्नि अग्नौ पतङ्गस्य शलभस्येव तेजः पौरुषं यस्य तस्य । 'पतङ्गः शलभे भानावि'ति विश्वः । नियते अव्यभिचारे स्वान्ते स्वविनाशे समर्थ हेतुभूतं कर्म यस्य तस्य सर्व्वेषां विधेये वर्त्तते विधेयं वर्त्तयति वा सर्व्वविधेयवर्तिनः सर्व्वकिङ्करस्य निष्पौरुषस्य तव केन गुणेन भूभृतः प्रणतिं बिभ्रति न केनापीत्यर्थः ॥ ५ ॥

जनताम्भयशून्यधीः परैरभिभूतामवलम्बसे
यतः ॥ तव कृष्ण गुणास्ततो नरैरसमानस्य दध-
त्यगण्यताम् ॥ ६ ॥

जनतामिति । हे कृष्ण हे हरे भयशून्यधीर्निर्भीकचित्तः सन् परैः शत्रुभिरभिभूतां जनतां जनसमूहं । 'ग्रामजने' त्यादिना समूहे तल् प्रत्ययः । यतोऽवलम्बसे परिगृह्णासि रक्षसीत्यर्थः । ततो हेतोर्नरैरसमानस्य सर्व्वोत्कृष्टस्य तव गुणाः आर्त्तभूभरणादयः अगण्यतामसंख्येयतां दधति । परुषस्तु । हे कृष्णमलिनात्मक भयशून्यधीर्मृद-

बुद्धिः परस्त्वदन्यैः । ‘ परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोरि’
त्युभत्रापि वैजयन्ती । अभिभूतां अवधीरितां जनतां पशुपालन-
पारतन्त्र्यादिना पृथग्जनत्वम् । भावेऽर्थे तल्लप्रत्ययः । यतोऽवलम्बसे
आश्रयसि । ततो नरैरसमानस्य ततोऽपि हीनस्येत्यर्थः । तव
गुणाः लेशतः स्वभावतोऽपीति भावः । अगण्यतामनादरणीयतां
दधति । ६ ॥

अहितादनपत्रपस्त्रसन्नतिमात्रोज्झितभीरना-
स्तिकः ॥ विनयोपहितस्त्वया कुतः सदृशोऽ-
न्यो गुणवानविस्मयः ॥ ७ ॥

अहितादिति । त्वया सदृशोऽन्यो गुणवान् गुणाढ्यः कुतः ।
न कुत्रापीत्यर्थः । कुतस्त्वं अहितादनर्थात्रसन् अधर्मभीरुरित्यर्थः ।
अपत्रपो निस्त्रपो न भवतीति अनपत्रपस्त्रपावान् । अकार्य्यजुगुप्सु-
रित्यर्थः । अतिमात्रमत्यन्तमुज्झितभोस्त्यक्तारिभय इत्यर्थः । न
अस्ति मतिरस्येति नास्तिकः नास्तिपरलोकः । “अस्तिनास्तिदि-
ष्टमतिरि”ति ठक् । स न भवतीत्यनास्तिकः आस्तिक इत्यर्थः । वि-
नयेनानौद्धत्येनोपहितो विशिष्टः विनयवानित्यर्थः । विस्मयो विशि-
ष्टगर्वो न भवतीति अविस्मयोऽगर्वः । परुषस्तु । त्वया सदृशोऽ-
न्यो गुणवान्न भवतीत्यगुणवान् निर्गुणः कुतः कुत्र न कुत्रा-
पीत्यर्थः । कुतः । त्वमहिताच्छत्रोस्त्रसन् भीरुः । नास्ति अपत्रपा
लज्जाविशेषो यस्येत्थनपत्रपः निर्लज्जः । ‘लज्जा सापत्रपान्यत’
इत्यमरः । नतिमात्रेण प्रणामेनैवोज्झितभीरपाकृतारिभयः । न
तु पराक्रमेणेति भावः । अस्ति मतिरस्येत्यास्तिकोऽस्तिपरलोकः ।
पूर्ववत् ठक् । स न भवतीत्यनास्तिकः नास्तिक इत्यर्थः । विन-
यो न यातीति अपहितो हितादपेतः विस्मयो विगर्वो न भव-
तीति अविस्मयो गर्वी गर्वयुक्त इत्यर्थः । अत्राहितादित्यर्थश्लेषः ।
अन्यत्र शब्दश्लेष इत्यनयोः सङ्करः ॥ ७ ॥

कृतगोपवधूरतेघ्नतो वृषमुग्रे नरकेऽपि सम्प्रति॥

प्रतिपत्तिरधःकृतैनसो जनताभिस्तव साधु
वर्ण्यते ॥ ८ ॥

कृतेति । गोप्य एव वध्वो गोपवध्वः । 'स्त्रियाः पुंवदि'त्यादि-
ना पुंवद्भावः । तासु रातिः कृता येन तस्य गोपीजनवल्लभस्येत्यर्थः ।
वृषं वृषभरूपिणं अरिष्ठाख्यं असुरं घ्नतो मारयतः । हन्तेर्लटः
शत्रोदेशः । अधःकृतैनसो निरस्तकल्मषस्य तवोग्रे भयङ्करे न-
रके नरकासुरे प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः पुरुषकार इति यावत् । सम्प्र-
ति जनताभिर्जनसमूहैः साधु वर्ण्यते । अहो महदुष्करं कृतमित्यु-
पश्लोक्त्यते । परुषस्तु । गोपानां वधूपु रतिः कृता येन तस्य पार-
दारिकस्य वृषं धर्मं वृषभं वा घ्नतः । 'सुकृते वृषभे वृष'इति
विश्वः । अत एव कृतैनसः पापकृतः तेन उग्रे दारुणे नरके नि-
रये अधःप्रतिपत्तिरधःप्राप्तिः । 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ पौरुषे गौ-
रवेऽपि चे'ति विश्वः । जनताभिः साधु वर्ण्यते दुस्तरोऽस्य पा-
पिष्ठस्य नरकपात इत्युद्बोध्यते इत्यर्थः । अत्र गोपपरदारिकोऽ-
प्यधःकृतैना इति विरोधाभासः श्लेषेण सङ्कीर्यते ॥ ८ ॥

विहितापचितिर्महीभृता द्विषतामाहितसाध्व-
सो बलैः ॥ भव सानुचरस्त्वमुच्चकैर्महतामप्यु-
परि क्षमाभृताम् ॥ ९ ॥

विहितेति । सानुचरैः सानुचरः सभृत्यो महीभृता चैद्येन वि-
हितापचितिः कृतपूजः । लोकवेदयोः सानुचरस्यैव राज्ञः पूज्य-
त्वप्रसिद्धेरिति भावः । अत एव बलैः सैन्यैर्द्विषतां शत्रूणामाहि-
तसाध्वसो जनितभयः सन् महतामपि क्षमाभृतां राज्ञामुपरि उच्च-
कैरुन्नतस्त्वं भव सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व । परुषस्तु । महीभृता चैद्येन
विहितापचितिः कृतहानिः । 'भवेदपचितिः पूजाव्ययहानिषु नि-
ष्कृतावि'ति विश्वः । अत एव द्विषतां बलैराहितसाध्वसो भीषितः
सन्महतां क्षमाभृतां भूधराणामुपरि सानुषु चरतीति सानुचरः स
भव । चरेष्टः । अत्रापि शब्दार्थश्लेषसंकरः ॥ ९ ॥

घनजालनिर्भैर्दुरासदाः परितो नागकदम्बकैः

स्तव ॥ नगरेषु भवन्तु वीथयः परिकीर्णा वन-
जैर्मृगादिभिः ॥ १० ॥

घनेति । तव नगरेषु वीथयो रथ्याः घनजालनिभैर्मेषसमूहकल्पैः
वनजैर्वनभवैर्मृगादिभिः मृगप्रभृतिभिर्भद्रो मन्द्रो मृगश्चेत्येवं त्रिवि-
धैरपीत्यर्थः । नागकदम्बकैर्गजवृन्दैः परितः परिकीर्णाः व्याप्ताः
अत एव दुरासदाः दुष्प्रवेशा भवन्तु । राज्ञा सन्धाने महैश्वर्यं च
ते भविष्यतीत्यर्थः । परुषस्तु । घनजालनिभैः सान्द्रानायतुल्यैः ।
'आनायः पुंसि जालं स्यादित्यमरः । नागकदम्बकैः सर्पसंघैर्व-
नजैर्मृगादिभिर्मृगव्यालपुलिन्दप्रभृतिभिः । अथवा मृगादिभिः मृगभ-
क्षकैः शार्दूलादिभिः दुरासदा भवन्तु राजविग्रहादरण्यप्रायंगता
भवन्तिवत्यर्थः ॥ १० ॥

सकलापिहितस्वपौरुषो नियतव्यापदवर्द्धितो-
दयः ॥ रिपुरुन्नतधीरचेतसः सततव्याधिरनी-
तिरस्तु ते ॥ ११ ॥

सकलोति । उन्नतदारं धीरमविकारं चेतो यस्य तस्य ते तव
रिपुः सकलैरपिहितं तिरस्कृतं स्वपौरुषं यस्य सः नियता नित्या
व्यापदो विशिष्टापदो यस्य सः अवर्द्धितोदयः असम्पूरिताभ्युद-
यः सततव्याधिः सततरोगः अनीतिर्नीतिरहितः एवंविधोऽस्तु ।
परुषस्तु । अचेतसः अमनस्विनः ते रिपुश्चैवः सकलैरपिहितस्वपौ-
रुषः अतिरस्कृतात्मविक्रमः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्ग-
योरित्यलोपे नञ्समासः । नियतं नित्यं व्यापत् विगतापत् अव-
र्द्धितोदयः अच्छिन्नोदयः । 'बृधु च्छेदने वृद्धाविगति धातोः कर्म-
णि क्तः । उन्नतधीरुदारबुद्धिः सततव्याधिर्विगताधिर्मनोव्यथारहि-
तः अनीतिरीतिवाधरहितोऽस्तु । "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मू-
षिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मताः" ।
अत्र सर्वत्र पदभंगेनार्थद्वयप्रतिपादनाज्जतुकाष्टवदेकशब्दप्रतीतिः श-
ब्दश्लेषः ॥ ११ ॥

विकचोत्पलचारुलोचनस्तव चैद्येन घटामुपेयु-

पः ॥ यदुपुङ्गव बन्धुसौहृदात्त्वयि पाता ससुरो
न वासवः ॥ १२ ॥

विकचेति । पुमान् गौरिव पुंगवः पुरुषर्षभः । उपमितसमासः ।
“गोरतद्धितलुकी”ति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । यदुपु पुंगव यदुश्रेष्ठा
‘श्रेष्ठोक्षाणौ तु पुंगवावि’ति वैजयन्ती । चैद्येन । कर्त्रा । घटां घ-
नसन्धिं उपेयुपस्तव सम्बन्धीनि विकचोत्पलानि वासनार्थाविहि-
तानि तान्येव चारुलोचनानि यस्य सः । सह सुरया माधव्या गौड्या
वा ससुरः । ‘गौडी पैष्टी च माधवी च विज्ञेया सा सुरा त्रिधे’ति
वचनात् । अत्र राजन्यवैश्ययोः पैष्ट्यामेव निषेधः । नवासवो नव-
मद्यं नालिकेरादिकमिति सुरासवयोर्न पौनरुक्त्यम् । बन्धुसौहृदात्
बन्धौ त्वयि स्नेहात् पाता पास्यते । त्वद्गृहे सह पानं करिष्यते सम्प्र-
तिते सत्प्रातिपक्षत्वादिति भावः । पिबतेः कर्मणि लुट् । परुषस्तु । हे
यदुपुंगव यादवबलीवर्द्ध चैद्येन सह घटां उपेयुषः समराभियोगं गतस्य
तव विकचोत्पलचारुलोचनः ससुरः सदेवो वासवोऽपि बन्धुसौ-
हृदात् उपेन्द्रे त्वयि सौभ्रात्रादित्यर्थः । पाता त्राता न । किं पुनर्म-
शका भीष्मादय इति भावः । पातेस्तृच् । सुहृदयस्य भावः सौहृद-
दमिति विग्रहः यवादित्वादण्प्रत्ययः । ‘हृदयस्य हृल्लेखे’ति हृद्रा-
वविधानसामर्थ्यान्न ‘हृद्रगे’त्युभयपदवाङ्मिः । अत एव ‘सौहृददौर्हृदश-
ब्दाभ्यामपि हृद्रावावि’ति वामनः । सुहृदस्तु सौहार्दमेव । शब्दा-
र्थश्लेषसंकरः ॥ १२ ॥

चलितानकदुन्दुभिः पुरः सबलस्त्वं सह सार-
णेन तम् ॥ समितौ रभसादुपागतस्सगदस्स-
म्प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

चलितेति । रभसाद्धर्षादुपागतः प्राप्तस्तं चैद्यं त्वं पुरश्चलितानक-
दुन्दुभिः पुरोगतवसुदेवः । ‘वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दु-
भिरित्यमरः । सबलो बलभद्रसहितः सारणेन सारणाख्येन पुत्रे-
ण सह सगदः गदाख्येन अनुजेन सहितः समितौ सभायां सम्प्रति-
पत्तुं सम्भावयितुं अर्हसि सर्व्वबन्धुसमेतः प्रत्येतुमर्हसीत्यर्थः । परु-

षस्तु । समितौ समरे रभसाद्वेगादुपागतः । रभसो वेगहर्षयोः । 'सामि-
तिः समरे साम्ये सभायामपि संगते'त्युभयत्रापि विश्वः । तं चैवं
पुरतः चलिता आनकाः पटहाः दुन्दुभयो भेर्यश्च यस्य सः । 'आ-
नकः पटहोऽस्त्री स्याद्वेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमानि'त्यमरः । सबलः स-
सैन्यः सगदः गदया कौमोदक्या सहितः सन्सहसा झटिति रणेन यु-
द्धेन सम्प्रतिपत्तुमभियोक्तुमर्हसि । अत्रापि शब्दार्थश्लेषसङ्करः ॥ २३ ॥

समरेषु रिपून्विनिघ्नता शिशुपालेन समेत्य
सम्प्रति ॥ सुचिरं सह सर्वसात्वतैर्भव विश्वस्त-
विलासिनीजनः ॥ १४ ॥

समरोष्विति । किञ्च समरेषु रिपून् विनिघ्नता अतिशूरेणेत्यर्थः ।
शिशुपालेन समेत्यैक्यं प्राप्य सम्प्रति सुचिरं बहुकालं सत्वतः अ-
पत्यानि पुमांसः सात्वता यादवाः । "उत्सादिभ्योऽञ्" इत्यञ् ।
तैः सर्वैः सर्वसात्वतैः सह विश्वस्तविलासिनीजनः शिशुपालभयनि-
वृत्तिविश्रब्धविलासिनीजनो भव । 'समौ विश्रम्भविश्वासावि'त्यम-
रः । परुषस्तु । रिपुघातिना शिशुपालेन सह समरेषु समेत्य संग-
त्य सम्प्रत्येव सर्वसात्वतैः सह विश्वस्तविलासिनीजनो भव । 'वि-
श्वस्ता विधवा समे' इत्यमरः । "आदितश्चे"ति चकारादनुक्तसमुच्च-
यार्थाच्छ्रुतेर्निष्ठायामिदं प्रतिषेधः । शिशूनामनुद्धतानामेवायं पालयि-
ता नोद्धतानामिति सर्व्वथा यादवानद्यैव हनिष्यतीति भावः ॥ १४ ॥

विजितक्रुधमीक्षतामसौ महतां त्वा महितं
महीभृताम् ॥ असकृजितसंयतं पुरो मुदितः
सप्रमदं महीपतिः ॥ १५ ॥

विजितेति । असौ महीपतिश्चैद्यः मुदितः सन् विजितक्रुधं मैत्री-
बन्धान्निरस्तक्रोधं महतां महीभृतां राज्ञां महितं पूजितं । 'गतिबु-
द्धी'त्यादिना वर्तमाने क्तः, तद्योगे षष्ठी । असकृद्बहुशो जिताः सं-
यतः आजयो येन स तम् 'समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याजिसमि-
द्युधः' इत्यमरः । सप्रमदं सहर्षं त्वा त्वां । "त्वामौ द्वितीयाया"
इति त्वादेशः । पुरोऽग्रे ईक्षतां पश्यतु । परुषस्तु । विजितक्रुधं

संत्यक्तक्रोधं महतां महीभृतां चैद्यादीनामहितमरिमसकृजितश्चासौ संयतश्च । स्नातानुलिप्तव 'त्पूर्वकाले'ति समासः । 'बद्धो नद्धश्च संयत'इति वैजयन्ती । सप्रमदं सस्त्रीकं त्वामिति पदच्छेदः असकृदीक्षताम् ॥ १५ ॥

इति जोषमवस्थितं द्विषः प्रणिधिं गामभिधा-

य सात्यकिः ॥ वदति स्म वचोऽथ चोदितश्च-

लितैकभ्रु रथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥

इतीति । इतीत्यम्भूतां गां वाचं 'अर्जुनीनेत्रदिग्वाणभूवाग्वारि-
पु गौर्मते'ति विश्वः । अभिधाय जोषमवस्थितं । 'तूष्णीं जोषं भवेन्मौन' इति वैजयन्ती । द्विषः प्रणिधिं दूतं सात्यकिः शैनेयः अ-
थ दूतवाक्यानन्तरं रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तेन रथाङ्गपाणिना हरिणा । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" इति पाणेः परनिपातः । चलिता प्रेरिता एका भूर्यस्मिन् कर्मणि तत् । "गो-
स्त्रियोरुपसर्जनस्ये"ति ऋस्वः । चोदितः अस्योत्तरं देहीति भ्रूसं-
ज्ञया प्रेरितः सन्नित्यर्थः । वचो वदति स्मावादीत् ॥ १६ ॥

किं तद्वचस्तदेकविंशतिश्लोकैराह-

मधुरं बहिरन्तरप्रियं कृतिनाऽवाचि वचस्तथा

त्वया ॥ सकलार्थतया विभाव्यते प्रियमन्त-

र्बहिरप्रियं यथा ॥ १७ ॥

मधुरमित्यादि । कृतिना कुशलेन त्वया बहिः प्रकाशे मधुरं प्रि-
यं अन्तर्गर्भे अप्रियं वचस्तथा तेन प्रकारेणावाचि उक्तम् । वचेः
कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः । यथा येन प्रकारेण सकलार्थतया स-
म्पूर्णोभयार्थतया हेतुना अन्तःप्रियं बहिरप्रियं विभाव्यते अवधा-
र्यतेऽप्रियगर्भप्रियं यदुक्तं तदस्माकं तु प्रियगर्भमप्रियमेव प्रतीय-
ते । इदमुक्तचातुर्यं तवैवेत्यभिप्रेत्योक्तं कृतिनेति । अतो न श्रद्धेय-
मिदं वच इति भावः ॥ १७ ॥

अथ वा बहिरेव प्रियं अन्तरेवाप्रियं तथापि न ग्राह्यमित्युप-
मया व्यनक्ति-

अतिकोमलमेकतोऽन्यतः सरसाम्भोरुहवृन्त-
कर्कशम् ॥ वहति स्फुटमेकमेव ते वचनं शाक-
पलाशदेश्यताम् ॥ १८ ॥

अतीति । एकतो बहिरतिकोमलं अन्यतः अन्तः सरसमार्द्रं यद-
म्भोरुहस्य वृन्तं प्रसववन्धनं तदिव कर्कशं परुषं एकमेव ते तव
वचनं ईषदसमाप्तं शाकपलाशं महापत्राख्यतरुपत्रं तत्तुल्यम् । ‘शा-
कः पलाशसारः स्याद्वरदारुः करच्छदः । महापत्रो महाशाकः स्थि-
रदारुर्हनीटकः’ इत्यभिधानरत्नमालायाम् । “ ईषदसमाप्तौ क-
ल्पदेश्यदेशीयरः ” इति देश्यप्रत्ययः । कल्पदेश्यदेशीयानि सादृश्य-
वाचकानीति दण्डी । तस्य भावस्तत्ता तां स्फुटं वहति । अन्तःप-
रुषस्य बहिर्माधुर्यं शाकपलाशवदिति भावः । अत्र शाकपलाशोप-
मायाः पद्मवृन्तोपमासापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ १८ ॥

नन्वप्रियगर्भेऽपि वाक्ये गुणग्राहिभिः प्रियमेव गृह्यतां हंसैः
क्षीरमिवाम्भसीत्याशंक्याह—

प्रकटं मृदु नाम जल्पतः परुषं सूचयतोऽर्थम-
न्तरा ॥ शकुनादिव मार्गवर्त्तिभिः पुरुषादुद्वि-
जितव्यमीदृशात् ॥ १९ ॥

प्रकटमिति । प्रकटं प्रकाशं मृदु नाम मृदुकल्पं जल्पतः कथय-
तः । अन्तरान्तः परुषमनिष्टमर्थं सूचयतः ईदृशादन्तःशुद्धिशून्या-
त्पुरुषादीदृशः शकुनादिव बहिः शुभङ्करं कुर्वतोऽन्तरा परुषं सू-
चयतः पिङ्गलादिपक्षिण इव मार्गवर्त्तिभिरध्वगैश्च उद्विजितव्यं न-
वांऽशतोऽपि ग्राह्यम् विपसंपृक्तान्नवदखिलस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः ।
“ विज इडि ” तीट्, कित्त्वान्न गुणः ॥ १९ ॥

एवं दूतं निर्भर्त्स्य अथ चैद्यं तद्दोषोद्घाटनपूर्वकं भर्त्सयते—
हरिमर्च्चितवान्स भूपतिर्यादि राज्ञस्तव कोऽत्र
मत्सरः ॥ न्यसनाय ससौरभस्य कस्तरुसूनस्य
शिरस्यसूयति ॥ २० ॥

हरिमित्यादि । स भूपतिर्युधिष्ठिरो हरिर्मञ्चितवान् यदि पूजित-
वांश्चेत् । अत्र ह्यर्घ्यञ्चनेन तव राज्ञश्चैद्यस्य मत्सरः कः । निरर्थक इ-
त्यर्थः । ससौरभस्य परिमलयुक्तस्य तरुसूनस्य । तरुग्रहणं सून-
स्य साधारणताद्योतनार्थः । शिरसि न्यसनायाप्यर्पणाय कोऽसूयति न
कोऽपीत्यर्थः । 'कुधद्वेहे'त्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । सर्वत्र गुणतरुस्तु
गुणज्ञैर्बहु मन्यन्ते तटस्थानां किमत्र वृथा सन्तोषेनेति भावः । अत्र
हरितरुसूनयोर्वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बभावेनार्च्चाशिरोधारणरूपस-
मानधर्मनिर्देशात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २० ॥

अथ कथं महान् महतः पूजां सहत इत्याशङ्क्य हरिचैद्ययोर्म-
हदन्तरं मनसि निधाय सामान्यतः सुजनदुर्जनयोरन्तरं चतु-
र्भिराह-

सुकुमारमहो लघीयसां हृदयं तद्वतमप्रियं य-
तः ॥ सहसैव समुद्गिरन्त्यमी क्षपयन्त्येव हि
तन्मनीषिणः ॥ २१ ॥

सुकुमारमित्यादि । लघीयसामल्पीयसां हृदयं सुकुमारं तनु ।
कुतः । यतोऽमी लघीयांसस्तद्वतं हृदयगतं अप्रियं सहसैव झटित्येव
समुद्गिरन्ति समुच्चारयन्ति । मनीषिणस्तु तदप्रियं कथञ्चित् स-
म्भाव्यमानमपीति शेषः । अन्तरेव क्षपयन्ति जरयन्ति न तूद्गिर-
न्तीत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्य्ये । चैद्यश्चोद्गिरति नैवं हरिरिति अहो
महदन्तरमनयोरिति भावः । अत एवाप्रस्तुतात् सामान्यात् प्रस्तु-
तविशेषप्रतिपत्तिरूपोऽयमप्रस्तुतप्रशंसाभेदः । "अप्रस्तुतस्य कथ-
नात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्यादिनियन्त्रिते"ति
लक्षणात् । आदिशब्दात्सामान्यविशेषसंग्रहः एवमुत्तरश्लोकत्रयेऽपि
द्रष्टव्यं, विशेषं तु वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

उपकारपरः स्वभावतः सततं सर्वजनस्य स-
ज्जनः ॥ असतामनिशान्तथाप्यहो गुरुहृद्रोग-
करी तदुन्नतिः ॥ २२ ॥

उपकारेति । किञ्च सज्जनः स्वभावतः सततं सर्वजनम्योप-

कारपरो भवति न तूपाधिवशात् कदाचित्कस्यचिदेवेति भावः ।
तथापि सर्वोपकारित्वेऽपि तदुन्नतिस्तस्य सज्जनस्योत्कर्षः अस-
तामसाधूनामनिशं गुरुहृद्रोगकरी अत्यन्तहृदयसन्तापकारिणी अहो
आश्चर्य्य । 'कृजो हेत्व'त्यादिना ताच्छील्ये टप्रत्यये 'टिट्ठाणञि'-
त्यादिना ङीप् । हरिचैद्यावेवम्भूताविति सैवाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २२ ॥

परितप्यतएव नोत्तमः परितप्तोऽप्यपरः सुसं-
वृत्तिः ॥ परवृद्धिभिराहितव्यथः स्फुटनिर्भिन्नदु-
राशयोऽधमः ॥ २३ ॥

परितप्यत इति । किञ्च उत्तमः परवृद्धिभिर्न परितप्यते न व्य-
थते एव उत्तमस्यापरशुभद्वेष एव नास्तीत्यर्थः । अपरो मध्यम
एवेत्यर्थः । परितप्तोऽपि शोभना संवृत्तिः परितापगोपनं यस्य सः
सुसंवृत्तिः सन्तमपि परशुभद्वेषं न प्रकाशयतीत्यर्थः । अधमस्तु पर-
वृद्धिभिराहितव्यथः उत्पादितसन्तापः तथा स्फुटं निर्भिन्नः प्रका-
शितो दुराशयः परशुभद्वेषलक्षणो दुरभिप्रायो यस्य सः परशुभ-
द्वेषं प्रकाशयत्येवेत्यर्थः । चैद्यश्चाधमो हरिस्तूत्तम इति प्रतीतिः पू-
र्वोक्त एवालङ्कारः ॥ २३ ॥

ननु मानिनां परोत्कर्षे परद्वेषो भूषणमेवेत्याशङ्क्य नेत्याह-

अनिराकृततापसम्पदं फलहीनां सुमनोभिरु-
ज्झिताम् ॥ खलतां खलतामिवासतीं प्रतिप-
द्येत कथं बुधो जनः ॥ २४ ॥

अनिराकृतेति । अनिराकृता अनिवारिता तापसम्पत्तापातिश-
यो यया तां एकत्र सन्तापजननैकस्वभावादपरत्रासतश्छायाविरहा-
च्चेति भावः । तथा फलहीनां एकत्र इहामुत्र चोपकारशून्यां प्रत्युतो-
भयत्राप्यनर्थकरीं चेति भावः । अन्यत्र सर्वार्थरहितां सुमनोभि-
र्बुधैरुज्झितां अन्यत्र पुष्पैर्वर्जिताम् 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्री देव-
बुधयोः पुमानिति वैजयन्ती । असतीं दुष्टां अन्यत्र निरुपाख्यां
खलस्य भावः खलता तां खलतां दुर्जनत्वं । खस्य लता तां ख-
लतां गगनलतिकामिव बुधो जनः सदसद्विवेककुशलो जनः कथं

प्रतिपद्येतावलम्बेत । न कथमपीत्यर्थः । वृथा मत्सरो न कस्यापि गुण इति भावः । तथापि स खलतां प्रतिपद्यते न चैवं हरिरिति प्रतीतेः सैवाप्रस्तुतप्रशंसा खलतामिवेत्युपमया सङ्कीर्ष्यते । 'सत्यं न सत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति ह्री'ति न्यायादसत्या अपि खल-
तिकायाः प्रतीतिसत्यतया खलतोपमत्वप्रसिद्धिः ॥ २४ ॥

नन्वेवं महानुभावो हरिः किमर्थं तथा सदासि राज्ञा निर्भर्त्स्य-
मानो मौनमास्थित इत्याशङ्क्य सत्यमनादरात्तु कातव्यादित्याह—

प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभू-
भुजे ॥ अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं नहि गोमायुरु-

तानि केशरी ॥ २५ ॥

प्रतीति । केशवः शपमानाय क्रोशते । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ।
चेदिभूभुजे । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं
नादत्त । केशरी सिंहो घनध्वनिमनुहुङ्कुरुते प्रतिगर्जति गोमायुरु-
तानि शिवारूतानि नानुहुङ्कुरुते । 'स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमा-
युमृगधूर्त्तकाः'इत्यमरः । महतामधमेष्ववज्ञैव नीतिरिति भावः ।
दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २५ ॥

किञ्च राज्ञो हरिणा विरोधोऽपि न योग्य इत्याह—

जितरोपरया महाधियः सपदि क्रोधजितो ल-
घुर्जनः ॥ विजितेन जितस्य दुर्मतेर्मतिमाद्भिः
सह का विरोधिता ॥ २६ ॥

जितेति । महाधियः सुधियो जितो रोपरयो यैस्ते तथोक्ताः ।
लघुरल्पो जनस्तु सपदि क्रोधजितः एवं विजितेन जितक्रोधेन
जितस्येत्यर्थः । दुर्मतेर्मूर्खस्य मतिमाद्भिः पण्डितैः सह विरोधित
स्पर्धा का मूर्खपण्डितयोर्मैत्रीव स्पर्धापि न सङ्गतेत्यर्थः । मूर्खश्चायं
चैद्य इति अप्रस्तुतात् सामान्यात् विशेषप्रतीक्षेप्रस्तुतप्रशंसा-
भेदः ॥ २६ ॥

नापि चैद्यप्रलापैः कृष्णस्य किञ्चिल्लाघवमित्याशयेनाह—

वचनैरसतां महीयसो न खलु व्येति गुरुत्वमु-
द्धतैः ॥ किमपैति रजोभिरौर्वरैरवकीर्णस्य म-
णेर्महार्घता ॥ २७ ॥

वचनैरिति । उद्धतैर्निष्ठुरैरसतां दुर्जनानां वचनैर्महीयसो महत्त-
मस्य गुरुत्वं गौरवं न व्येति नापैति खलु । और्वरैर्भौमैः । 'उर्वरा
सर्वशस्याढ्यभूमौ स्याद्भूमिमात्रके' इति विश्वः । रजोभिरवकीर्णस्य
च्छन्नस्य मणेर्महार्घता महामूल्यत्वं । 'मूल्ये पूजाविधावर्घ' इत्यमरः ।
अपौति किं नापैत्येवेत्यर्थः । अत्र मणिमहीयसोर्वाक्यभेदेन प्रति-
विम्बकरणादृष्टान्तालङ्कारः । महीयस इति सामान्याद्धरेरिति विशे-
षप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः, हरिमण्योरुपमाध्वनिश्च ॥ २७ ॥

युक्तं चैतत्पारुष्यं दुरात्मनामित्याह—

परितोषयिता न कश्चन स्वगतो यस्य गुणोऽस्ति
देहिनः ॥ परदोषकथाभिरल्पकः स्वजनन्तोष-
यितुङ्किलेच्छति ॥ २८ ॥

परीति । यस्य देहिनो जन्तोः परितोषयिता परेषामानन्दयिता
स्वगतो गुणः कश्चन कश्चिदपि नास्ति अल्पकः तुच्छस् इति शे-
षः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । परदोषकथाभिरन्यजनदोषोक्तिभिः
स्वजनं । न तु मध्यस्थमिति भावः । तोषयितुमिच्छति किल ई-
हते खलु । चैद्यस्यापि निर्गुणत्वात्परदूषणं युक्तमिति अत एवा-
प्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ २८ ॥

नन्वात्मनो निर्दोषत्वाभिमानादित्थं विजृम्भणमित्याशङ्क्याह—

सहजान्धदृशः स्वदुर्नये परदोषेक्षणदिव्यचक्षु-
षः ॥ स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः परवर्णग्रहणे-
ष्वसाधवः ॥ २९ ॥

सहजेति । असाधवः खलाः स्वदुर्नये स्वदोषे । महत्यपीति
भावः । सहजा स्वाभाविकी अन्धा अपश्यन्ती दृग्येषां ते जात्य-
न्धा इत्यर्थः । परदोषाणां सूक्ष्माणामपीति भावः । ईक्षणे दर्शने

दिव्यचक्षुषोऽप्रतिहतदृष्टयः । किञ्च स्वगुणेषूच्चगिरः आत्मप्रशंसाया-
मतिप्रगल्भवाचइत्यर्थः । परवर्णग्रहणेषु परस्तुतिवचनेषु । ‘स्तुतौ
वर्णं तु वाक्षरे’ इत्यमरः । मुनिव्रता मौनव्रतिनः । “अर्शआदिभ्यो-
ञ्च्” । चैद्यश्चैवंविध इति प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २९ ॥

साधवस्तु नैवमित्याह—

प्रकटान्यपि नैपुणं महत्परवाच्यानि चिराय
गोपितुम् ॥ विवरीतुमथात्मनो गुणान्भृशमा-
कौशलमार्य्यचेतसाम् ॥ ३० ॥

प्रकटानीति । आर्य्यचेतसां सुमनसां प्रकटान्यपि परवाच्यानि
परदूषणानि चिराय गोपितुं गोपायितुं संवरितुमित्यर्थः । “आया-
दय आर्द्धधातुके वे”ति विकल्पादायप्रत्ययाभावः । महन्नैपुणं कौश-
लम् । अथेति वाक्यारम्भे । अथात्मनो गुणान् विवरीतुं प्रकटयितुं
आत्मप्रशंसां कर्तुमित्यर्थः । भृशमाकौशलमत्यन्तमकौशलं साधवो
न परान्निन्दन्ति नवात्मानं प्रशंसन्ति । “आत्मप्रशंसां परगर्हा-
मिव वर्जयेदि”त्यापस्तम्बीये निषेधस्मरणादिता भावः । “नञः
शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानामि”ति विकल्पान्नञ्पूर्वपदस्यापि
वृद्धिः । लृष्णश्चैवम्भूत इति विशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसैव ॥ ३० ॥

किमिवाखिललोककीर्तितं कथयत्यात्मगुणं
महामनाः ॥ वदिता न लघीयसोऽपरः स्व-
गुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ ३१ ॥

किमिति । किञ्च महामना महात्मा अखिललोककीर्तितं स्वत
एव सर्वलोकप्रख्यातमात्मगुणं किमिव किमर्थं कथयत्येव स्वत एव
सर्वैः लोकैः कीर्त्यमानत्वादित्यर्थः । लघीयसस्तुच्छस्य तु स्वगुणं
वदिता वक्ता । वदेस्तुच्प्रत्ययः । अत एव ‘नलोके’त्यादिना षष्ठी-
प्रतिषेधः । अपरोऽन्यो नास्ति तेन कारणेनासौ लघीयान् स्वगुणं
स्वयमेव वदति न केवलं निषेधात् । किञ्च प्रयोजनाभावादापि म-
हान् आत्मप्रशंसां न करोति तुच्छस्तु वक्रन्तरासम्भवात् स्वयमेव
तां प्रलपतीत्यर्थः । पूर्वार्द्धे पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, उत्तरार्द्धे वा-

कथार्थहेतुकं चोन्नेयम् । कृष्णचैद्यौ चैवंविधाविति विशेषप्रतीतिरप्र-
स्तुतप्रशंसा चेति संकरः ॥ ३१ ॥

किञ्च महात्मानः क्रुद्धाः काले पराक्रमन्ति दुरात्मानस्तु केवलं
प्रलपन्तीत्याह—

विसृजन्त्यविकल्थिनः परे विषमाशीविषवन्न-
राः क्रुधम् ॥ दधतोऽन्तरसाररूपतां ध्वनिसाराः
पटहा इवेतरे ॥ ३२ ॥

विसृजन्तीति । परे नराः सत्पुरुषाः विषमाशीविषवत् क्रूरसर्प-
वदित्युपमा । अविकल्थिनोनात्मश्लाघिन एव क्रुधं क्रोधं विसृजन्ति
वमन्ति पराक्रमन्तीत्यर्थः । अन्तरभ्यन्तरे असाररूपतां निःसा-
ररूपतां दधतो दधानाः । “नाभ्यस्ताच्छतुरिति”नुमभावः
इतरे जना दुर्जनाः पटहा इव ध्वनिरेव सारो बलं येषां ते ध्वनि-
सारा वाक्शूरा एव न तु बाहुबलशालिन इति भावः । अत्रापीदृशौ
कृष्णचैद्यावित्यप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा-
भेदः ॥ ३२ ॥

‘अभिधाय तदा तदप्रियमि’त्यादिना यदूतेन युपगत्प्रियाप्रियेअ-
भिहिते तत्रोत्तरमाह—

नरकच्छिदमिच्छतीक्षितुं विधिना येन स चे-
दिभूपतिः ॥ द्रुतमेतु न हापयिष्यते सदृशं त-
स्य विधातुमुत्तरम् ॥ ३३ ॥

नरकेति । स महीपतिश्चेदिभूपतिर्येन विधिना येन प्रकारेण स-
न्धिना विग्रहेण वा नरकच्छिदं नरकस्याप्यन्तकं किमन्येषामशक्ता-
नामिति भावः । ईक्षितुं इच्छति तस्य विधेः सदृशमुत्तरं प्रतिक्रिया
स्नेहो विरोधो वा विधातुं न हापयिष्यते । अविलम्बेन विधास्यत
इत्यर्थः । जहातेर्ण्यन्तात्कर्षणि लृट् विधानक्रियया अनभिधाने-
ऽपि प्रधानभूतक्रियया अभिहितत्वादुत्तरमिति न कर्मणि द्वितीया ।
द्रुतं शीघ्रमेतु आगच्छतु । आगमने स्वयमेव हीयतइति भावः ॥ ३३ ॥

नन्वभिधायेत्यादौ मया सान्त्वमेव विवक्षितं न विग्रहस्तत् किमु
भयाभ्यनुज्ञयेत्याशङ्क्याह—

समनद्ध किमङ्ग भूपतिर्यदि सन्धित्सुरसौ स-
हामुना ॥ हरिराक्रमणेन सन्नतिं किल विभ्रीत
भियेत्यसम्भवः ॥ ३४ ॥

समनद्धेति । अङ्गेत्यामन्त्रणे । असौ भूपतिश्चैवोऽमुना हरिणा
सह सन्धित्सुर्यदि सन्धातुमिच्छुश्चेत् । दधातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ।
किं समनद्ध किमर्थं सन्नद्धवान् ततो नायं सन्धित्सुरिति भावः ।
नह्यतेः स्वरितेच्चात्कर्तरि लुङि तद्, “झलो झली”ति सकारलो-
पः । कृष्णभीषणार्थं सन्नाह इत्यत आह । हरिः सिंहः कृष्णश्च कि-
लाक्रमणेनाभिभवेन या भीस्तया सन्नतिं नम्रतां विभ्रीत विभ्रया-
दित्यसम्भवः सम्भवो नास्ति खलु इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथाक्रमणेऽनिष्टमाचष्टे—

महतस्तरसा विलंघयन्निजदोषेण कुधीर्विनश्य-
ति ॥ कुरुते न खलु स्वयेच्छया शलभानिन्ध-
नमिद्धदीधितिः ॥ ३५ ॥

महत इति । कुधीरासन्नविनाशत्वादिपरीतबुद्धिमान् महतो
महानुभावान् तरसा बलेन । ‘तरसा बलरंहसी’ इति विश्वः । वि-
लंघयन्नाक्रामन् निजदोषेण स्वापराधेनैवोल्लंघनरूपेण विनश्यति ।
तथाहि इद्धदीधितिर्दीप्ताचिरग्निः स्वया निजयेच्छया शलभान्
पतङ्गान् । ‘समौ पतङ्गशलभावि’त्यमरः । इन्धनं दाह्यन्न कुरुते स्र-
लु । किन्तु ते एव निजौद्धत्यान्निपत्य दह्यन्त इत्यर्थः । इतः परं
न क्षम्यत इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३५ ॥

नन्वसहने शार्ङ्गिणः शतापराधसहनप्रतिज्ञाभङ्गः स्यादित्यत्राह—

यदपूरि पुरा महीपतिर्न मुखेन स्वयमागसां
शतम् ॥ अथ सम्प्रति पथ्यपूपुरत्तदसौ दूतमु-
खेन शार्ङ्गिणः ॥ ३६ ॥

यदिति । पुरा पूर्व महीपतिश्चैद्यो मुखेन स्ववाचा यत् आग-
सां अपराधानां शतं । 'आगोऽपराधो मन्तुश्चेत्यमरः । शार्ङ्गिणः
कृष्णस्य स्वयं नापूरि नापूरयदित्यर्थः । पूरयतेः कर्तरि लुङ्, 'दी-
पजनेत्यादिना विकल्पाच्चिण्प्रत्यये ततो लुक् । अथ स्वप्रलापान-
न्तरं सम्प्रतीदानीमसौ चैद्यः दूतमुखेन दूतवाचा तत् आगसां शतं
पर्य्यपूपुरत् परिपूरयामास । दूतमुखत्वात् राज्ञां तेन कृष्णक्रोधा-
वसरदानेन महदुपकृतमायुष्प्रतेति भावः । पूरयतेर्लुङि "गौ चङ्चु-
पधाया ऋस्वः" इति ऋस्वः । अभ्यासदीर्घः ॥ ३६ ॥

निगमयन् फलितमाह—

यदनर्गलगोपुराननस्त्वमितो वक्ष्यसि किञ्चि-
दप्रियम् ॥ विवारिष्यति तच्चिरस्य नः समयो-
द्दीक्ष्णरक्षितां क्रुधम् ॥ ३७ ॥

यदिति । अनर्गलमविष्कम्भं विकृतमिति यावत् । 'तद्वि-
ष्कम्भेऽर्गलं न नेत्यमरः । यद्गोपुरं पुरद्वारं तदिवाननं य-
स्य सः वाच्यावाच्यविवेकशून्य इत्यर्थः । त्वमितः इतः परं यद-
प्रियं वक्ष्यसि तदप्रियं चिरस्य चिरात्प्रभृति । 'चिरायचिररात्रा-
यचिरस्याद्याश्चिरार्थका' इत्यव्ययेष्वमरः । समयोद्दीक्षणेन संवि-
त्प्रतीक्षणेन रक्षितां रुद्धामित्यर्थः । 'समयाः शपथाचारकालसि-
द्धान्तसांविद' इत्यमरः, । क्रुधं क्रोधं विवारिष्यति । "वृतो वे"ति दी-
र्घविकल्पः । इतः परं त्वमपि दण्ड्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥

निशमय्य तदूर्जितं शिनेर्वचनं नमुरनामुरेन-
साम् ॥ पुनरुज्झितसाध्वसो द्विषामभिधत्ते स्म
वचो वचोहरः ॥ ३८ ॥

निशमय्येति । एनसामनामुः असंस्पृष्टः । सत्यवादिन इति भा-
वः । आप्नोतेस्तृच् । शिनेर्नाम्रः कस्यचिद्यादवस्य नमुः पौत्रस्य
सात्यकोरिति भावः । तदूर्जितं अर्थयुक्तं वचनं निशमय्य श्रुत्वा ।
"त्यपि लघुपूर्वादि"ति णेरयादेशः । पुनर्भूयोऽप्युज्झितसाध्वसं त्य-

क्तमयं यथा तथा द्विषाम् । वचो हरतीति वचोहरो दूतः । “हरते-
रनुद्यमनेऽब्” । वचोऽभिधत्ते स्म अभिहितवान् ॥ ३८ ॥

विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः स्वयमेव स्वहितं पृथ-
ग्जनः ॥ यदुदीरितमप्यदः परैर्न विजानाति
तदद्भुतं महत् ॥ ३९ ॥

विविनक्तीति । बुद्ध्या दुर्विधो दरिद्रः बुद्धिशून्य इत्यर्थः । ‘नि-
स्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतश्च स’ इत्यमरः । पृथग्जनः
पामरजनः स्वयमेव परोपदेशं विनैवात्महितं न विविनक्ति तद्युक्त-
मेवेति भावः । किन्तु परैरुदीरितं उपदिष्टमप्यदो हितं न विजाना-
तीति यत् तन्महदद्भुतम् । यतः सूक्तं न गृह्णातीति भावः ॥ ३९ ॥

अथ किमद्भुतं मूर्खेष्वित्याशयेनाह—

विदुरेष्यदपायमात्मना परतः श्रद्दधतेऽथ वा
बुधाः॥न परोपहितं न च स्वतः प्रमिमीतेऽनुभ-
वाद्दतेऽल्पधीः ॥ ४० ॥

विदुरिति । बुधाः बुद्धिमन्तः एष्यन्तमागामिनं अपायमनर्थमा-
त्मना स्वयमेव । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानानृतीया । विदुर्विद-
न्ति । “विदो लटो वे”ति विकल्पाज्ज्ञेरुसादेशः । अथ वा परतो-
ऽन्यस्मादाप्तात् श्रद्दधते विश्वसन्ति । आप्तोक्तं गृह्णन्तीत्यर्थः । “श्र-
दन्तरोरुपसंख्यानमि”ति उपसर्गसंज्ञोपसंख्यानाद्धातोः प्राक् प्रयो-
गः । अल्पधीर्मूढस्तु अनुभवाद्दते स्वानुभवं विना । ‘अन्यारादित-
रर्त्ते’इति पञ्चमी । न प्रमिमीते न जानाति अधमस्तु स्वानुभवैक-
प्रमाण इत्यर्थः । अधमस्त्वामिति भावः । अत एवाप्रस्तुतसामान्या-
त्यस्तुतविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ ४० ॥

अतः प्रस्तुते किमायातं तत्राह—

कुशलं खलु तुभ्यमेव तद्वचनं कृष्ण यदभ्यधा-
महम् ॥ उपदेशपराः परेष्वपि स्वविनाशाभि-
मुखेषु साधवः ॥ ४१ ॥

कुशलमिति । हे कृष्ण । अहं यद्वचनमभ्यधां अभिधायेत्यादि-
ना राज्ञां सन्धिगुणाय विग्रहस्त्वनर्थायेत्येवमवोचमित्यर्थः । तद्व-
चनं तुभ्यमेव कुशलं हितम् । “ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुश-
लसुखार्थहितैरिति चतुर्थी । नन्वहितेषु हितोपदेशात्प्रत्ययः कथ-
मित्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेन परिहरति । साधवः मुजनाः स्ववि-
नाशाभिमुखेषु प्रबलविरोधादात्मविनाशहेतुभूतकर्माप्रवृत्तेष्वित्यर्थः ।
परेषु शत्रुष्वपि उपदेशपराः उपदिशन्त्येव कृपालुतयेति भावः ४१॥
तथापि अर्थद्वये त्वद्राक्ये किं गाढं तत्राह—

उभयं युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमयेतरच्च
ते ॥ प्राविभज्य पृथञ्मनीषया स्वगुणं यत्किल
तत्करिष्यसि ॥ ४२॥

उभयमिति । मया सान्त्वं सामादि अथेति पक्षान्तरे इतरद-
सान्त्वं विग्रहश्चेत्यर्थः । युगपदुदितं त्वं तु मनीषया बुद्ध्या पृथग्भे-
देन प्राविभज्य विविच्य यत्स्वगुणं तत्र द्वयेऽपि त्वरया यच्छब्दोद-
र्कं तत्करिष्यसि किल खलु ‘हंसः क्षीरमिवाम्भसी’ति भावः ॥ ४२॥

अथ वा मुजनस्वभावात् कृतोऽपि हितोपदेशो मूर्खेषु नि-
ष्फल इत्याह—

अथ वाभिनिविष्टबुद्धिषु व्रजति व्यर्थकतां सु-
भाषतम् ॥ रावरांगेषु शीतरोचिषः करजाल
कमलाकरोऽपि ॥ ४३ ॥

अथ वेति । अथ वा अभिनिविष्टबुद्धिषु दुराग्रहग्रस्तचित्तेषु वि-
षये सुभाषितं हितोपदेशवचनं रविरागिषु कमलाकरेषु शीतरोचि-
षः शीतभानोः करजालमिव व्यर्थकतां निरर्थकतां व्रजति । तस्मा-
दलमेव त्वायि हितोपदेशचिन्तयेति भावः ॥ ४३ ॥

नन्वाभिनिविष्टोऽपि मुजनैर्बलादापि हिते प्रवर्तयितव्य इत्या-
शङ्क्य न शक्यत इत्याह—

अनपेक्ष्य गुणागुणौ जनः स्वरुचिं निश्चयतोऽ-

नुधावति ॥ अपहाय महीशमार्च्चित्सदसि
त्वां ननु भीमपूर्वजः ॥ ४४ ॥

अनपेक्ष्येति । जनस्त्वादृशः पृथग्जनः । गुणागुणौ गुणदोषौ ।
“विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाची”ति विभाषया न द्वन्द्वैकवद्भावः ।
अपनेक्ष्याविमृश्य निश्चयतः स्वनिश्चयादेव स्वरुचिं स्वेच्छामनुधाव-
ति न तु स्वहितमनुसरतीत्यर्थः । तत्र पार्थ एव प्रमाणमित्याह ।
भीमपूर्वजः भीमाग्रजो युधिष्ठिरः । मूर्खाग्रणीरिति भावः । महीशं
चेदिपं अपहाय सदसि त्वामार्च्चित् अर्चितवान् सख्यु । अर्चयतेर्णौ
चाङि “अजादेर्द्वितीयस्य” “न न्द्राः संयोगादय”इति रेफवार्जि-
तस्यैकाचो द्विर्भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्या-
सः ॥ ४४ ॥

पार्थानादरादेव राज्ञो लाघवं ज्ञेयमित्याशंक्य परिहरति-

त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः कुरुराजा गुरुरेव
चेदिपः ॥ प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः किमवद्यः
करिकुम्भजो मणिः ॥ ४५ ॥

त्वयीति । हे कृष्ण ! त्वयि भक्तिमता प्रेमवता कुरूणां राट्
‘सत्सूद्विषे’त्यादिना किप् । तेन कुरुराजा कुरुराजेन पार्थेन न
सत्कृतो नाञ्चितश्चेदिपो गुरुरेव पूज्य एव । तथा हि प्रियं मांसं यस्य
तेन मांसगृध्रना मृगाधिपेन सिंहेनोज्झितस्त्यक्तः । करिकुम्भजो म-
णिर्मुक्तामणिखद्यो गर्ह्यः किं अनवद्य एवेत्यर्थः । मूर्खानादरान्न म-
हतां किञ्चिलाघवमित्यर्थः । ‘कुपूयकुत्सिताऽवद्यखेटगर्ह्याणकाः स-
मा’इत्यमरः । ‘अवद्यपण्ये’त्यादिना निपातः । दृष्टान्तालङ्कारः ४५ ॥

विदुषां तु पूज्य एव चैव इत्याशयेनाह-

क्रियते धवलः खलूच्चकैर्धवलैरेवसितेतैरैरधः ॥
शिरसौधमधत्त शङ्करः सुरसिन्धोर्मधुजित्तमं-
घ्रिणा ॥ ४६ ॥

क्रियत इति । धवलो निर्मलो धवलैर्निर्मलैरेव उच्चकैरुन्नतः

क्रियते खलु । सितेतरैर्मलिनैरघः क्रियते । तथा हि शङ्करः शिवः सुरसिन्धोरोघं मन्दाकिनीपूरं शिरसा अधत्त उभयोर्नैर्ममल्यादिति भावः । मधुजित् मधुशत्रुर्विष्णुस्तु तमोघं अंग्रिणा अधत्त स्वयं मलिनत्वादिति भावः । अतो विशेषविदुषां राजा पूज्य एवेति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४६ ॥

किञ्च यथा पार्थानादराद्राज्ञो न किञ्चिल्लाघवं तथा तदादराच्च न किञ्चिद्गौरवमित्याह—

अबुधैः कृतमानसंविदस्तव पार्थैः कुत एव योग्यता ॥ सहसि ह्रवगैरुपासितं न हि गुञ्जाफलमेति सोष्मताम् ॥ ४७ ॥

अबुधैरिति । अबुधैरज्ञैः पार्थैः कृते मानसंविदौ पूजातोषणे यस्य तस्य । ‘संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु । सम्भाषणे तोषणे चे’ति विश्वः । तव योग्यता कुत एव । न कुतोऽपीत्यर्थः । तथा हि सहसि मार्गशीर्षे । ‘मार्गशीर्षे सहा मार्ग’इत्यमरः । ह्रवगैरुपासितं सेवितं गुञ्जाफलं काकफलानि । जातावेकवचनम् । ‘काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णले’त्यमरः । सोष्मतामुष्मतां नैति । न हि पुंसां मूढपरिग्रहापरिग्रहौ गौरवागौरवयोः प्रयोजकावित्यर्थः । अत्र कृष्णगुञ्जाफलयोर्विशेषयोरेव वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४७ ॥

‘यदपूरी’त्यादिना यत्सात्यकिना शतापराधक्षमत्वमुक्तं तत्रोत्तरमाह—

अपराधशतक्षमं नृपः क्षमयात्येति भवन्तमेकया ॥ हृतवत्यपि भीष्मकात्मजां त्वयि चक्षाम समर्थ एव यत् ॥ ४८ ॥

अपराधेति । नृपश्चैवः अपराधस्य शतक्षमं राज्ञः शतापराधसहिष्णुं भवन्तं एकया क्षमया एकापराधसहनेनेत्यर्थः । अत्येति अतिक्रामति । अपराधकोटीनामपि तदंशेनापि साम्यासम्भवादिति भावः । तामेव क्षमां दर्शयति । त्वयि भीष्मकात्मजां रु-

किमणीं हृतवत्यपि समर्थः प्रतीकारक्षम एव सन्नपि चक्षाम क्षाम्य-
ति स्मेति यत् तथा क्षमयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

‘राक्षसः क्षत्रियस्यैवमिति स्मरणात् राक्षसोद्वाहस्य क्षात्रधर्म्म-
त्वाद्भुक्तिमणीहरणे कोऽस्माकमपराधः राज्ञो वा कात्र क्षमेत्याकां-
क्षायामाह—

गुरुभिः प्रतिपादितां वधूमपहृत्य स्वजनस्य
भूपतेः ॥ जनकोऽसि जनार्दन स्फुटं हत ध-
म्मार्थतया मनोभुवः ॥ ४९ ॥

गुरुभिरिति । हे जनार्दन ! गुरुभिः पित्रादिभिः प्रतिपादितां रा-
ज्ञे दत्तां अत एव स्वजनस्य बन्धोर्भूपतेर्महाराजस्य वधूं जायामप-
हृत्य हतौ धर्म्मार्थौ येन तत्तया हेतुना हतधर्म्मार्थतया स्फुटं
मनोभुवः कामस्य जनकोऽसि हतधर्म्मार्थतया काममात्रनिष्ठोऽसी-
त्यर्थः । नायं राक्षसो विवाहः । ‘ हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रो-
शन्तीं रुदतीं तथा । प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विभिरुच्यते’ इति
कन्याहरणस्य राक्षसत्वलक्षणात् । अयं तु परदारापहरणे बन्धु-
द्रोहो राजद्रोहश्चेत्यहो पापिष्ठस्य कामान्धस्य ते परमसाहसिकत्व
मिति भावः ॥ ४९ ॥

सत्यमीदृगेवाहं ततः किमित्याशंक्य किमन्यद्ब्रधादित्याह—

अनिरूपितरूपसम्पदस्तमसोवान्यभृतच्छद -
च्छवेः॥ तव सत्त्वगतस्य सम्प्रति क्षितिपः क्षि-
प्रुरभीशुमानिव ॥ ५० ॥

अनिरूपितेति । अनिरूपितरूपसम्पदः शैलूपवद्ब्रह्मरूपधारित्वा-
दज्ञातरूपविशेषस्यावाङ्मनसगोचररूपवैभवस्येति च गम्यते । अन्यत्र
आरोपितकृष्णरूपं तमः तेजोविशेषाभावस्तम इति च मतद्वयेऽपि
प्रमाणानवघटतरूपसम्पद इत्यर्थः । अन्यभृतच्छदच्छवेः कोकिलप-
क्षकान्तेस्तव तमसो वा तिमिरस्येव । ‘ वा स्यात् विकल्पोप-
मयोरिति विश्वः । सत्त्वगतस्य क्षितिपश्चेदिषोऽभीशुमानंशुमानिव
सम्प्रतीदानीमेव क्षिप्रुः क्षेप्ता आहन्तेत्यर्थः । शास्तासौ दुरात्मना-

मिति भावः “त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः कुरि”ति कृप्रत्ययः । ‘न लोके’
त्यादिना कृद्योगे षष्ठ्या निषेधे वेति शेषे षष्ठीपर्यवसानात् क-
र्मत्वलाभः । ‘अभीषुः प्रग्रहे रश्मावि’त्यमरविश्वप्रकाशादयः
सर्वेऽप्याभिधानिका मूर्द्धन्यान्तेषु पेटुः लोकवेदयोस्तालव्यान्तो दृ-
श्यते । अभीशूनां महिमानामित्यादि ॥ ५० ॥

तर्हस्मदर्थं त्वया राजा सान्त्वयितव्य इत्याशङ्क्य नेत्याह—
क्षुभितस्य महीभृतस्त्वयि प्रशमोपन्यसनं वृ-
था मम ॥ प्रलयोल्लसितस्य वारिधेःपरिवाहो
जगतः करोति किम् ॥ ५१ ॥

क्षुभितस्येति । त्वयि विषये क्षुभितस्यातिक्रुद्धस्य महीभृतो राज्ञो
मम प्रशमोपन्यसनं शान्तोपदेशो वृथा निष्फलः । तथा हि प्रलयो-
ल्लसितस्य कल्पान्तक्षुभितस्य वारिधेः जगतः परिवाहो जगत्कृतो ज-
लनिर्गममार्गः किङ्करोति न किञ्चिदित्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ५१ ॥

तर्हसन्धित्सुना राज्ञा किमर्थं भवानिह प्रहितस्तत्राह—

प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं मही-
भृता ॥ न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति म-
लिम्लुचा इव ॥ ५२ ॥

प्रहितइति । प्रधनाय युद्धाय माधवान् सादवानाकारयितुमा-
व्हातुं । ‘युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् । हूतिराकारणाव्हा-
नमि’ति चामरः । महीभृता राज्ञाहं प्रहितः प्रेरितः । ननु रन्ध्रे हन्त-
व्याः शत्रवो नाव्हातव्या इत्यत्राह । नेति । महौजसो महावीराः प-
रेष्वरिषु मलिम्लुचाः पाटञ्चरा इव । ‘पाटञ्चरमलिम्लुचा’इत्यमरः ।
छलात् कपटात् नापकुर्वन्ति । तस्मादाव्धानं कर्तव्यमिति वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमुपमालङ्कारसङ्कीर्णम् ॥ ५२ ॥

तदेवागमप्रयोजनमुक्त्वा हितमुपदिशति—

तदयं समुपैति भूपतिः पयसां पूर इवानिवारि-
तः ॥ अविलम्बितमेधि वेतसस्तरुवन्माधव
मा स्म भज्यथाः ॥ ५३ ॥

तदयमिति । तत्तस्माद्युद्धार्थत्वादयं भूपतिश्चैद्यः पयसां पूरः प्र-
वाह इवानिवारितः समुपैति हे माधव अविलम्बितं शीघ्रं वेतसः
एधि भव तद्वत्तस्मादात्मानं रक्षेत्यर्थः । अस्तेर्लोद् सिचि हेर्द्धिः,
“ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च”ति एत्वं, “धि चे”ति सकारलोपः । मा-
धव त्वं तरुवत् महावृक्षवत् मा स्म भज्यथा माभज्यस्व अतः आ-
त्मानं न विनाशयेत्यर्थः । भजेः कर्मण्याशिषि लिङ्गः “स्मोत्तरे
लङ् चे”ति लङ् “न माङ्चोगे” इत्यङ्भावः । उपमालङ्कारः ५३

ननु राज्ञि शिशुपाले यूनामफलमित्याशंक्याह—

परिपाति स केवलं शिशूनि निति तन्नामनि मा
स्म विश्वसीः ॥ तरुणानपि रक्षति क्षमी स
शरण्यः शरणागतान्द्विषः ॥ ५४ ॥

परिपातीति । स शिशुपालः केवलमित्यवधारणे क्रिया-
विशेषणम् । शिशून् परिपातीति शिशूनेव पालयतीति तन्नामनि
तस्य शिशुपालसंज्ञायां मा स्म विश्वसीः मा विश्वासं कुर्वित्यर्थः ।
श्वसेः “स्मोत्तरे लङ् चे”ति लङ् “रुदश्च पञ्चम्य”इति ईडागमः,
चकारालुङि वा तत्र “अस्ति सिचोऽपृक्ते” इति ईडागमः, “ह्य-
न्तक्षणश्वसजागृणिश्वेदितामि”ति वृद्धिप्रतिषेधः “न माङ्चोगे”
इत्यङ्भावस्तूभयत्र । किन्तु क्षमी क्षमावान् । व्रीह्यादित्वदिनिः ।
शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः रक्षणक्षमः । “तत्र साधुरि”ति यत्प्रत्य-
यः । स शिशुपालः शरणं रक्षितारमागतान् प्राप्नोति । ‘शरणं ग्रहर-
क्षित्रोः शरणं रक्षणे गृहे’ इत्युभयत्रापि विश्वः । द्विषः शत्रून् तरु-
णान् यूनोऽपि रक्षति अतो निःशंकं शरणमागच्छेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु वयं द्रोघधारः सोऽप्यतिक्षुभितः किल कथं नः पालयेदि-
त्याशंक्याह—

न विदध्युरशङ्कमप्रियं महतः स्वार्थपराः परे क-
थम् ॥ भजते कुपितोऽप्युदारधीरनुनीतिं नति-
मात्रकेण सः ॥ ५५ ॥

नेति । स्वार्थपराः स्वार्थनिष्ठाः परे शत्रवो महतोऽधिकस्य कथं

अप्रियं अपकारं अशङ्कं यथा तथा न विदध्युः कुर्युरेव कार्यवशादित्यर्थः । किन्तु उदारधीर्महामतिः । ‘उदारो दातुमहत्तोरित्यमरः । स राजा कुपितोऽपि नतिमात्रकेण प्रणतिमात्रकेण अनुनीतिं अनुनयं भजते अनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । ‘प्रणिपातः प्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनामिति भावः ॥ ५५ ॥

किं बहुना तवायं हितोपदेशसंग्रह इत्याशंक्याह—

हितमप्रियमिच्छसि श्रुतं यदि सन्धत्स्व पुरा
न नश्यसि ॥ अनृतैरथ तुष्यसि प्रियैर्जयता-
जीव भवावनीश्वरः ॥ ५६ ॥

हितमिति । श्रुतं अप्रियं हितमिच्छसि यदि अप्रियं हितं श्रुतमाप्ता-
दाकर्णितं ग्रहीतुमिच्छसि चेदित्यर्थः । सन्धत्स्व राज्ञा सन्धेहि पुरा
न नश्यसि अन्यथा विनश्यसीत्यर्थः । “यावत्पुरानिपातयोर्लङि”ति
भविष्यदर्थे लट् । अथेति पक्षान्तरे । अनृतैरसत्यैः प्रियैस्तुष्यसि
यादि जयतात् जयतु । “तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यामि”ति तो-
स्तातङादेशः । जीव अवनीश्वरः सार्वभौमो भव । ततः किमेभिः
प्रियालापैः अप्रियमपि प्रियमेव गृहाणेति भावः ॥ ५६ ॥

ननु कंसाद्यनेकविजयी कृष्णः कथं विजेष्यते राज्ञेत्याशंक्याह—

प्रतिपक्षजिदप्यसंशयं युधि चैद्येन विजेष्यते
भवान् ॥ असते हि तमोपहं मुहुर्ननु राह्वाहम-
हर्षति तमः ॥ ५७ ॥

प्रतिपक्षेति । प्रतिपक्षजिदनेकारिहन्तापि भवान् असंशयं संशयो
नास्ति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । युधि संग्रामे चैद्येन शिशुपालेन
विजेष्यते । जयतेः कर्मणि लट् शेषे प्रथमः । तमांस्यपहन्तीति
तमोऽपहं सर्वतमोपहारिणम् । “अपे क्लेशतमसोरिति हन्तेर्ङप्रत्ययः ।
अह्नां पतिं अहर्षति सूर्य्य । “अहरादीनां पत्यादिपूपसंख्यानमि”ति
वैकल्पिको रेफादेशः । राह्वाहं राह्वाख्यं तमः । ‘आख्याह्ने अभिधा-
नं चेत्यमरः । मुहुर्गसते ननु गिलति हि । अत्र हरिसूर्य्ययो रा-
नुचैद्ययोश्च वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणादृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५७ ॥

किं च न भवानेक एव विजेष्यते किन्तु सर्वैर्यादवैः सहेत्याह-
अचिराजितमीनकेतनो विलसन्वृष्णिगणैर्नम-
स्कृतः ॥ क्षितिपः क्षयितोद्धृतान्धको हरली-
लां स विडम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥

अचिरादिति । स क्षितिपः राजा । अचिरादविलम्बितमेव
जितो मीनकेतनः कार्ष्णिः प्रद्युम्नः स्मरश्च येन सः । वृष्णयो या-
दवभेदास्तेषां गणैरोघैर्नमस्कृतो भीत्या प्रणतः सन् । अत एव
विलसन् दीप्यमानः । अन्यत्र वृष्णीति पदच्छेदः वृष्णि उक्षणि
विलसन् वृषाद्ध इत्यर्थः । गणैः प्रमथैर्नमस्कृतः । ‘गणाः प्रम-
थसंख्यौघा’ इति वैजयन्ती । क्षयिता नाशिता उद्धृता दीप्ता अ-
न्धका यादवभेदाः । अन्यत्रान्धकासुरो येन सः । हरलीलां शम्भु-
विभ्रमं विडम्बयिष्यत्यनुकरिष्यति । अत्र हरलीलामिति सादृश्या-
क्षेपान्निदर्शना श्लेषसङ्कीर्णा ॥ ५८ ॥

ननु देवासुरैरप्यजय्या यादवाः कथं राजा जेष्यन्ते तत्राह-
निहतोन्मददुष्टकुञ्जराद्धृतो भूरियशः क्रमार्जि-
तम् ॥ न बिभेति रणे हरेरपि क्षितिपः का गण-
नास्य वृष्णिषु ॥ ५९ ॥

निहतेति । क्षितिपश्चेदिषो निहत उन्मदो दुष्टः कुञ्जरः कुवल-
यापीडाख्यो येन तस्मात् । अन्यत्र हतानेकमत्तमातङ्गात् । अत एव
क्रमार्जितं भूरि यशः दधतः हरेः कृष्णात् सिंहात् चेति ध्वनिः ।
रणे न बिभेति । अस्यैतादृशश्चैद्यस्य वृष्णिषु यादवेषु मेषेषु च ।
‘वृष्णिस्तु यादवे मेषे’ इति विश्वः । का गणना । कृष्णमगणयतो
यादवाः के इत्यर्थः । अत्र कुञ्जरघातिनः सिंहस्य का कथा मेषेष्वि-
त्यर्थान्तरप्रतीतिध्वनिरेव, न श्लेषः, हरेर्वृष्णिविशेषस्यापि श्लिष्टत्वा-
त्प्रकृताप्रकृतश्लेषे तदनङ्गीकारादित्युक्तं प्राक् ॥ ५९ ॥

हरेरपि न बिभेति इत्युक्तं तदेव संभावयितुं तस्य पराक्रमाना-
सर्गसमाप्तेर्वर्णयति-

न तदद्भुतमस्य यन्मुखं युधि पश्यन्ति भियात्र

शत्रवः ॥ द्रवतां ननु पृष्ठमीक्षते वदनं सांसां न
जातु विद्विषाम् ॥ ६० ॥

नेति । युधि शत्रवो भियाऽस्य मुखं न पश्यन्तीति यत्तन्नाद्रुतं
अत्र । कुतः । सोऽपि द्रवतां भयात्पलायमानानां विद्विषां पृष्ठं का-
यपार्श्वार्द्धं ईक्षते । जातु कदाचित् वदनं न ईक्षते ननु खलु । द्व-
योरन्यतरमुखेष्वन्योन्यस्य मुखविलोकनासम्भवात्स्वयं विद्विषां अ-
भिमुखस्याप्यस्य मुखादर्शनादद्रुतमित्यर्थः । अत एव वाक्यार्थहे-
तुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६० ॥

प्रतनूल्लसिताचिरद्युतः शरदं प्राप्य विखण्डि-
तायुधाः ॥ दधतेऽरिभिरस्य तुल्यतां यदि ना-
सारभृतः पयोभृतः ॥ ६१ ॥

प्रतन्वाति । शरदं ऋतुं प्राप्य विखण्डितायुधाः खण्डितेन्द्रचा-
पाः अन्यत्र शरान् ददातीति शरदस्तं शरदं शरवर्षिणं प्राप्य ख-
ण्डितशस्त्राः प्रतनूल्लसिताचिरद्युतोऽल्पस्फुरितविद्युतः अन्यत्र प्रत-
नूल्लसिताः स्वल्पोल्लसितास्ता एवाचिरद्युतोऽस्थिरद्युतः । पयोभृतो
मेघा आसारभृतः वृष्टिमन्तः न यदि । शरदि वृष्टिशून्यत्वादिति
भावः । सुहृद्भलशून्या इत्यर्थः । 'आसारः । प्रसरे वेगवृष्टौ सुहृ-
द्भल' इति वैजयन्ती । अस्थारिभिस्तुल्यतां दधते । अत्र पयोभृता-
मुपमानानामुपमेयभावोक्तेः प्रतीपालङ्कारः, तेषामासारसम्बन्धेऽपि
संभावनया तदसबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदश्चेति सङ्करः ॥ ६१ ॥

विशेषकमाह-

मलिनं रणरेणुभिर्मुहुर्द्विषतां क्षालितमङ्गना-
श्रुभिः ॥ नृपमौलिमरीचिवर्णकः खलु यस्याङ्-
घ्रियुगं विलिप्यते ॥ ६२ ॥

मलिनमित्यादि । मुहुरसकृत् । रणरेणुभिर्मलिनं अत एव द्विष-
तामङ्गनाश्रुभिः क्षालितं । नाहत्वारीन् रणान्निवर्त्तिन इति भावः ।
यस्याङ्घ्रियुगं चरणयुगलं । अथ रेणुक्षालितानां नृपाणां प्रणतानां

राज्ञां मौलिमरीचयो मकुटमणिरश्मयस्तैरेव वर्णकैर्विलेपनैश्चन्दनैः
 'चन्दने चापि वर्णकमिति विश्वः । विलिप्यते विशेष्यते । अत्रा-
 द्वियुगस्य विशेषणमहिम्ना स्नातानुलिप्तपुरुषसाम्यप्रतीतेः समा-
 सोक्तिः ॥ ६२ ॥

समराय निकामकर्कशं क्षणमाकृष्टमुपैति य-
 स्य च॥ धनुषा समयाशु विद्विषां कुलमाशङ्कि-
 तभङ्गमानातिम् ॥ ६३॥

समरायेति । किञ्चेति चार्थः । निकामकर्कशमतिकठिनं दुर्द्धर्ष-
 मित्यर्थः । समराय सम्प्रहारायाकृष्टमाहूतमावर्जितं च क्षणं आश-
 ङ्कितभङ्गं मनसोत्प्रेक्षितस्वपराजयं अन्यत्रातिकर्षात्सम्भावितदलनं
 यस्य विद्विषां कुलं आशु धनुषा सममानति नम्रतामुपैति । अत्र
 धनुर्नमनकार्यस्य द्विपन्नयनस्य तत्सहभावोक्तेः कार्यकारणयोः
 पौर्वापर्यविपर्ययनिमित्तरूपातिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलंकारः ॥ ६३

तुहिनांशममुं सुहृज्जनाः कलयन्त्युष्णकरं वि-
 रोधिनः ॥ कृतिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः स्रजमेके
 भुजगं यथापरे ॥ ६४ ॥

तुहिनेति । अमुमेवंविधं चैद्यं सुहृज्जनाः तुहिनांशुं कलयन्ति आ-
 ह्लादकत्वाच्चन्द्रं मन्यन्ते । विरोधिनः उष्णकरं तपनं कलयन्ति । ए-
 कस्यानेकप्रतीतिमुपमिमोते । कृतिभिरिति । कृतिभिः कुशलैरैन्द्रजा-
 लिकादिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः जनितदृष्टिविवर्त्यया एके नरा यथा
 स्रजं मालां कलयन्ति अपरे तु भुजगं कलयन्ति एकमेव रज्ज्वादि-
 किमिति शेषः । उपमालंकारः । स चैकस्य निमित्तवशाद्ब्रूहीतेनेद-
 न्तादस्तानेकधोल्लिखनात्मकेनोल्लेखेन संकीर्यते ॥ ६४ ॥

दधतोऽसुलभक्षयागमास्तनुमेकान्तरताममा-
 नुषीम् ॥ भुवि सम्प्रति न प्रतिष्ठिताः सदृशा
 यस्य सुरैररातयः ॥ ६५ ॥

दधत इति । असुलभक्षयागमाः दुर्लभशृङ्गप्राप्तयः । अन्यत्राम-

रत्वात् दुर्लभनाशयोगाः । 'निलयापचयौ क्षयावित्यमरः । एकान्तरतां भयाद्विजनस्थाने निरतां अमानुषीं कार्श्यमालिन्यादिनपिशाचादिवत्प्रतीयमानासु । अन्यत्रैकान्तरतां नियतसुरतां नित्यभोगाममानुषीं दिव्यां तनुं दधतो दधानाः भुवि सम्प्रति कचन न प्रतिष्ठिताः राज्यभ्रंशात् कापि स्थितिमप्राप्ताः । अन्यत्र च भुवं न स्पृशन्तीत्यर्थः । देवत्वात् । यस्यारातयः सुरैः सदृशाः । अत्राप्यमुमिति पूर्व्वेण संबन्धः । श्लिष्टविशेषणमुपमा । श्लेषवेत्यन्ये ॥ ६५ ॥

अतिविस्मयनीयकर्मणो नृपतेर्यस्य विरोधिकिञ्चन ॥ यदमुक्तनयो नयत्यसावहितानां कुलमक्षयं क्षयम् ॥ ६६ ॥

अतीति । अतिविस्मयनीयकर्मणः अत्यन्तविस्मितपौरुषस्य । स्मयतेरनीयरप्रत्ययः । यस्य नृपतेश्चैद्यस्य विरोधि चेष्टितं द्वेषिरूपं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । यस्मादमुक्तनयोऽत्यक्तनीतिमागर्गोऽसौ अक्षयमविनाशि पूर्वं केनापि क्षयं न नीतमित्यर्थः । अहितानां कुलं शत्रुजातं क्षयं नाशं नयति । नीतिपौरुषाभ्यां द्विषं निर्मूलयितुरस्य का विरोधिवात्तेति भावः । अक्षयमपि क्षयं नयतीति विरोधस्य नेतृभेदेन परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६६ ॥

चालितोर्ध्वकबन्धसम्पदो मकरव्यूहनिरुद्धवर्त्मनः ॥ अतरत्स्वभुजौजसा मुहुर्महतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥

चालितेति । असौ चैद्यश्चालिताः प्रवृत्ता ऊर्ध्वा उत्थिता कबन्धसंपदः शिरोहीनकलेवरसम्पद एव कबन्धसम्पदः उदकसमृद्धयो येषु तान् । श्लिष्टरूपकम् । 'कबन्धं सलिले प्रोक्तमपमूर्डकलेवरे' इति वैजयन्ती । मकरव्यूहाः मकराकारसैन्यविन्यासाः त एव मकरव्यूहा इति श्लिष्टरूपकम् । 'व्यूहौ समूहविन्यासावि'ति वैजयन्ती । निरुद्धवर्त्मनो निरुद्धप्रवेशमागर्गान् । अत एव महतो दुस्तरान् सङ्गरसागरान् समरसमुद्रान् स्वभुजौजसा निजभुजबलेनैव मुहुर-

सकृत् अतरत् । भुजेनाव्धितरणमदृष्टचरमत्यद्भुतमिति भावः ।
अत्र कबन्धा एव कबन्धाः मकरव्यूहा एव कच्छपादिव्यूहा इति
श्लिष्टरूपकस्य सङ्गरेषु सागररूपणहेतुत्वात्केवलं श्लिष्टपरम्परितरू-
पकम् ॥ ६७ ॥

न चिकीर्षति यः स्मयोद्धतो नृपतिस्तच्चरणो-
पगं शिरः ॥ चरणं कुरुते गतस्मयः स्वमसावेव
तदीयमूर्धनि ॥ ६८ ॥

नेति । स्मयोद्धतो गर्वेण दुर्विनीतो नृपतिः शिरो निजोत्तमाङ्गं
तस्य शिशुपालस्य चरणमुपगच्छतीति तच्चरणोपगं तत्पादगतं यो न
चिकीर्षति कर्तुं नेच्छति । तदीये तस्य नृपतेः सम्बन्धिनि मूर्धनि
गतस्मयो विगर्वोऽसौ शिशुपाल एव स्वं चरणं कुरुते निधत्त इत्य-
र्थः । अनम्रान् सद्यो नमयति नम्रानवतीति तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥

स्वभुजद्वयकेवलायुधश्चतुरङ्गामपहाय वाहिनीम् ।
बहुशः सह शक्रदन्तिना स चतुर्दन्तमगच्छदा-
हवम् ॥ ६९ ॥

स्वेति । स चैद्यश्चत्वार्यङ्गानि हस्त्यादीनि यस्यास्तां चतुरङ्गा
वाहिनीं सेनामपहाय स्वभुजद्वयं केवलमेकमायुधं यस्य सः सन् श-
क्रदन्तिना ऐरावतेन सह । चत्वारो दन्ता यस्मिन् तं चतुर्दन्तं
आह्वं रणं बहुशोऽगच्छत् । चतुर्दन्तेन शक्रदन्तिना दोर्द्वयेन
योद्धुं चैद्यं विना कोऽन्यः शक्त इति भावः । दन्तिनोराहवश्चतुर्दन्त
इत्युक्तं न तु मनुष्यदन्तिनोरिति विरोधः । स च शक्रदन्तिनोति
परिहतः तस्य चतुर्दन्तत्वादिति विरोधाभासः ॥ ६९ ॥

अविचालितचारुचक्रयोरनुरागादुपगूढयोः श्रि-
या । युवयोरिदमेव भिद्यते यदुपेन्द्रस्त्वमती-
न्द्र एव सः ॥ ७० ॥

अविचालितेति । अविचालितं परैरपर्यासितं अत एव चारु
शोभनं चक्रं सुदर्शनं राष्ट्रं च ययोस्तयोः । 'चक्रं राष्ट्रथाङ्गयोरि-

ति विश्वः । श्रिया कमलया सम्पदा चानुरागादुपगूढयोराक्षिष्ट-
 योर्युवयोस्तव तस्य च । 'त्यदादीनि सर्व्वैर्निस्सामित्येकशेषः । इद-
 मेव भिद्यते विशेष्यते । कर्मकर्त्तरि लट् । किं तदित्यत्राह । त्व-
 मिन्द्रमुपगतः उपेन्द्र इन्द्रानुजः । तदनुचरइति यावत् । स तु इन्द्र-
 मतिकान्तः अतीन्द्रः इन्द्रविजयीति इदमेव यावत्भिद्यते इति सम्ब-
 न्ध इन्द्रकिङ्करेन्द्रजयिनोः का साम्यकथेति भावः । अत्रोपमानात्
 कृष्णादुपमेयस्य चैद्यस्याधिक्याद्भेदप्राधान्यसाधर्म्योक्तेर्व्यतिरेकाल-
 ङ्कारः ॥ ७० ॥

किञ्च त्वत्तोऽप्यधिको राजेत्यवाच्योऽयमर्थः यदीश्वरादप्यधि-
 क इत्याह—

भृतभूतिरहीनभागभोग्विजितानेकपुरोऽपि वि-
 द्विषाम् ॥ रुचिमिन्दुदले करोत्यजः परिपूर्णेन्दु-
 रुचिर्महीपतिः ॥ ७१ ॥

भृतेति । भृता भूतिर्भस्म सम्पच्च येन स भृतभूतिः । 'भूतिर्भ-
 स्मनि सम्पदीत्यमरः । अहीनां भोगिनामिनोऽहीनः शेषः तस्य
 भोगं कार्यं भजतीत्यहीनभोगभाक् शेषभूषण इत्यर्थः । अन्यत्र अ-
 हीनमन्यूनं भोगं सुखानुभवं भजतीति अहीनभोगभाक् । 'भोगः
 सुखे रुयादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः । विद्विषां विनिताने-
 कपुरः विजितानेकविद्विदूपुर इत्यर्थः । एकत्र त्रिपुरविजयादन्यत्र
 शत्रुनगरविजयाच्चेति भावाः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । एवम्भूऽ
 तोप्यजो हरः । 'प्रजा विष्णुहरच्छागा' इत्यमरः । इन्दुदले च-
 न्द्रखण्डे विषये रुचिमभिलाषं करोति । इन्दुदले या रुचिः शोभा
 तां करोति दधातीति चार्थः । सामान्यशब्दे विशेषलक्षणा । म-
 हीपतिस्तु परिपूर्णेन्दो रुचिरिव रुचिः शोभा यस्य सः तस्मिन्
 रुचिरभिलाषो यस्येति च परिपूर्णेन्दुरुचिः । 'रुचिर्मयूखे शोभायाम-
 भिषङ्गाभिलाषयोरिति विश्वः । अत्र हरः खण्डेन्दुरुचिः राजा पूर्णे
 न्दुरुचिरिति व्यतिरेकः । स च रुच्योरभेदाश्रयादिति श्लेषमूला-
 भेदातिशयोक्त्या सङ्कीर्णः ॥ ७१ ॥

अथ कलापकमाह—

नयति द्रुतमुद्धतिश्चितः प्रसभं भङ्गमभंगुरोदयः
॥ गमयत्यवनीतलस्फुरद्भुजशाखं भृशमन्यमु-
न्नतिम् ॥ ७२ ॥

नयतीत्यादि । यः तटद्रुमैः सरितामुदकस्य पूर इव भूभृतां गणैः
क्रीडतीति चतुर्थे वक्ष्यति । तत् क्रीडाप्रकारं त्रिभिर्वर्णयति । अभङ्गु-
रोदयः स्थिरवृद्धिः य उद्धतिश्चित औद्धत्यभाजः । अनम्रानिति या-
वत् । श्रयतेः क्तिप् । नृपान् दुमांश्चेत्यर्थः । द्रुतं शीघ्रं प्रसभप्रसङ्ग-
भङ्गं नयति । अवनीतले स्फुरन्त्यौ भुजौ शाखे इव भुजशाखे यस्य
तं भुजौ प्रसार्य्य प्रणिपतितमित्यर्थः । अन्यं नृपं दुमं च वेतसादिकं
भृशमुन्नतिं गमयति ॥ ७२ ॥

अधिगम्य च रन्ध्रमन्तरा जनयन्मण्डलभेद-
मन्यतः ॥ खनति क्षतसंहति क्षणादपि मूला-
नि महान्ति कस्यचित् ॥ ७३ ॥

अधिगम्येति । किञ्चेति चार्थः । अन्तरा मण्डलमध्ये आलवाल-
मध्ये च रन्ध्रमवकाशं सुषिरं चाधिगम्य । अन्यतः मण्डलस्यामा-
त्यादिचक्रस्य भेदमुपजापं जनयन् । अन्यत्र मण्डलस्याधारदेशस्य
भेदं विदारणं कुर्वन्नित्यर्थः । क्षता संहतिरैकमत्यं मूलानामाश्लेषश्च
यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा क्षणात्कस्यचिद्राज्ञः द्रुमस्य च महा-
न्ति मूलानि मुख्यान् जनानपि खनति तापयति अन्यत्राद्रीनपि
खनत्यवदारयति ॥ ७३ ॥

घनपत्रभृतोऽनुगामिनस्तरसाकृष्य करोति कां-
श्चन ॥ दृढमप्यपरं प्रतिष्ठितं प्रतिकूलं नितरां
निरस्यति ॥ ७४ ॥

घनेति । घनानि सान्द्राणि पत्राणि वाहनानि पर्णानि च बिभ्र-
तीति घनपत्रभृतः कांश्चन नृपान् दुमांश्च । तरसा बलेन वेगेन च ।
'तरसी बलरंहसी' इति विश्वः । आकृष्यानुगामिनोऽनुचरान् क-
रोति । दृढं यथा तथा प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां गतमापि । प्रतिकूलं प्रा-

तिकूल्यभाजं । अपरं नृपं द्रुमं च नितरां निरस्याति उत्पाद्यान्यतः
क्षिपति द्रुमपक्षे प्रतिकूलकूले क्षिपतीति चार्थः ॥ ७४ ॥

इति पूर इवोदकस्य यः सरितां प्रावृषिजस्त-
टद्रुमैः ॥ कचनापि महानखण्डितप्रसरः क्रीड-
ति भूभृतां गणैः ॥ ७५ ॥

॥ कलापकम् ॥

इतीति । इतीत्थं कचनाप्यखण्डितप्रसरः सर्वत्राखण्डितप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । महान् यः शिशुपालः प्रावृषि जातः प्रावृषिजः । ‘सप्त-
म्यां जनेर्डे’ इति डप्रत्ययः । ‘प्रावृद्दशरत्कालदिवां जे’ इत्यलुक् ।
प्रावृषिक इति पाठे “तत्र जात” इत्यर्थे “प्रावृषष्ठगि”ति ठक
प्रत्ययः, “ठस्येकः” इतीकादेशः । सरितामुदकानां पूरस्तटद्रुमै-
रिव भूभृतां राज्ञां गणैः साधनैः क्रीडति । ‘महतः कुकुरे’त्यागा-
मिश्लोके स महीपतिरिखनेनास्य सम्बन्धः ॥ ७५ ॥

अथ विशेषकमाह—

अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः परितोरुद्धनिरन्तरा-
म्बराः ॥ अधिरूढनितम्बभूमयो न विमुञ्चन्ति
चिराय मेखलाः ॥ ७६ ॥

अलघ्वित्यादि । यस्यारिस्त्रियः सम्पद्यनुभूतमापद्यप्यनुभवन्तीति
वक्ष्यति तत्प्रकारमेवाह । अधिरूढनितम्बभूमयः उन्नतश्रोणिभागा
अलघुभिः उपलानां मणीनां पाषाणानां च पङ्क्तिभिः शालन्त इ-
ति तच्छालिनीः । ‘उपलौमणिपाषाणावि’ति विश्वः । परितो रु-
द्धमावृतं निरन्तरं सान्द्रं सन्निहितं च अम्बरं वस्त्रमाकाशं च या-
भिस्ताः अधिरूढनितम्बभूमोराक्रान्तश्रोणिभागाः प्राप्तकटकाश्चेति ।
विभक्तिविपरिणामः । मेखला रशनाः पर्वतमध्यभूमिश्च चिराय न
विमुञ्चन्ति । अत्र सम्पदादिविषयत्वेनोभयेषामपि मेखलादीनां व-
र्ण्यत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७६ ॥

कटकानि भजन्ति चारुभिर्नवमुक्ताफलभूषणै-

भुजैः॥ नियतं दधते च चित्रकैरवियोगं पृथुग-
ण्डशैलतः ॥ ७७ ॥

कटकानीति । किञ्च नवमुक्ताफलानि नूतनमौक्तिकानि भूषणा-
नि येषां तैश्चारुभिः भुजैः कटकानि वलयानि भजन्ति । अन्यत्र न-
वमुक्तान्यचिरत्यक्तानि अतः अफलानि वैधव्यान्निष्फलानि आभ-
रणानि यैस्तैर्भुजैरुपलक्षिताः कटकानि तटानि भजन्ति । किञ्चेति
चार्थः । पृथुगण्डशैलतः पृथुगण्डस्थलेषु चित्रकैः पत्ररचनाभिर्निय-
तमवियोगं सम्पर्कं दधते । अन्यत्र च्युतस्थूलोपलेषु चित्रकैर्मृगवि-
शेषैः सहवासं दधते । अत्रापि प्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७७ ॥

इति यस्य ससम्पदः पुरा यदवापुर्भवनेष्वरि-
स्त्रियः ॥ स्फुटमेव समस्तमापदा तदिदानी-
मवनीध्रमूर्द्धसु ॥ ७८ ॥

॥ विशेषकम् ॥

इतीति । यस्यारिस्त्रियः पुरा पूर्वं ससम्पदः सश्रीका भवनेषु
सदनेषु यदवापुर्मेखलादिकमनुबभूवुः । समस्तमशेषं तदिदानीमा-
पदा अवनीध्रमूर्द्धसु शैलशृङ्गेषु इतीत्यं स्फुटमेवावापुः । नह्यस्य वै-
रिणां जीविताशेति भावः । अत्रापि यदर्थस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ७८ ॥

महतःकुकुरान्धकद्रुमानतिमात्रं दववद्दहन्नपि॥
अतिचित्रमिदं महीपतिर्यदकृष्णां पृथिवीं क-
रिष्यति ॥ ७९ ॥

महत इति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । स महीपतिर्महतोऽधिका-
न्तं कुकुरान्धकाश्च यादवभेदास्तानेव द्रुमानतिमात्रं दववत् दवा-
मिवत् । ‘ दवदावौ वनारण्यवह्नी ’ इत्यमरः । दहन्नपि अवनीध्र-
कृष्णामश्यामां करिष्यति इति यत् इदमतिचित्रं विरुद्धमित्यर्थः कृ-
ष्णरहितामित्यविरोधः । अत एव विरोधाभासोऽलङ्कारः कुकुरा-
न्धकैः सह कृष्णं हनिष्यतीति श्लेषार्थः ॥ ७९ ॥

अथ युग्मेनाह-

परितः प्रमिताक्षरापि सर्वं विषयं प्राप्तवती
गता प्रतिष्ठाम् ॥ न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चि-
त्परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥ ८० ॥

परित इति । प्रकर्षेण मिताक्षरापि एकत्र मितभाषितत्वादन्यत्र
तु सूत्रत्वाच्चात्पाक्षरापि सर्व्वं विषयं राष्ट्रकार्य्यं देशं च परितो
व्याप्तवती सर्व्वत्र प्रवृत्तेत्यर्थः । प्रतिष्ठां प्रामाण्यं स्थितिं गता ग-
रीयसी भूयिष्ठार्था यदाज्ञा यस्य राज्ञः शासनं परिभाषा अनिय-
मनिवारको न्यायविशेषः सेव कुतश्चित् कुत्रापि न प्रतिहन्यते खलु
न बाध्यते हि । 'परिभाषा च तर्ह्येकदेशे स्थिता सर्व्वशास्त्रमभिज्व-
लयतीति भाष्यकारः । 'इकोगुणवृद्धी' इत्यादिका परिभाषा इको
वृद्धिरित्यादिविषयः । उपमालङ्कारः । औपच्छन्दासिकं वृत्तम् ॥ ८० ॥

यामूढवानूढवराहमूर्तिर्मुहूर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः।
तेनोह्यते साम्प्रतमक्षतैव क्षतारिणा सम्यगसौ
पुनर्भूः ॥ ८१ ॥

यामिति । यां भुवमादौ पूर्वं पुराणपुरुषो विष्णुः ऊढवराह-
मूर्तिः धृतवराहशरीरः स च ननु स्वरूपेणेति भावः । मुहूर्त्तं क्षण-
मात्रं ऊढवान् धृतवान् । क्षतारिणा संहृतसकलविक्षेपेण अत
एवैनां पुनस्तेन राज्ञा अविकृतेनेति भावः । अक्षतैव विपक्षैरनुपद्रु-
तैव असौ भूः साम्प्रतमद्यापि न तु मुहूर्त्तमिति भावः । सम्यक् य-
थाशास्त्रमुह्यते धार्द्यते । वहेः कर्मणि लट् ' 'वचिस्वपी' त्यादिना
सम्प्रसारणम् । अत्र राज्ञो विष्णोराधिक्यकथनाद्व्यतिरेकः । अत्र
ध्वनिः कश्चिद्बृद्धः स चोढवराहमूर्तिर्यामविकृतामादौ प्रथमं मुहूर्त्त-
मूढवान् परिणीतवानिति अत एव अक्षता पूर्वेण अक्षतयोनिका ।
अत एवासौ भूर्वोढुः क्षतारिणा । शौर्य्यादिगुणाद्व्येनेत्यर्थः ।
तेन केनचिद्यूना साम्प्रतं पुनरुह्यते पुनः पुनः परिणीयते । 'सा-
चेदक्षतयोनिः स्यात्पुनः संस्कारमर्हतीति स्मरणादिति भावः । सा
पुनर्भूच्यते इति योज्यम् । 'पुनर्भूदिधिषूळढा द्विस्तस्या दिधि-

पुः पतिरित्यमरः । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थ एव नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतेर्ध्वानरेव ॥ ८१ ॥

भूयांसः कचिदपि काममस्खलन्तस्तुङ्गत्वं दधति च यद्यपि द्वयेऽपि॥ कल्लोलः सलिलनिधेरवाप्य पारं शीर्यन्ते न गुणमहोर्म्यस्तदीयाः ॥ ८२ ॥

भूयांस इति । द्वयेऽपि समुद्रोर्म्यो गुणोर्म्यश्चेति द्वितया अप्यूर्म्य इति । द्वेस्तद्वत् तस्य 'द्वित्रिभ्यामि'त्यनेन अयजादेशः 'प्रथमचरमे'त्यादिना जासि विभापया सर्व्वनामसंज्ञा । भूयांसो बहुतराः कचिदप्यस्खलन्तोऽप्रतिहतप्रसरा इत्यर्थः । कामं तुङ्गत्वं दधति यद्यपि दधत्येव । 'यद्यपीत्यवधारणे' इति केशवः । तथापीति शेषः । सलिलनिधेः समुद्रस्य कल्लोला महोर्म्यः । 'अथोर्मिषु । महत्सल्लोलकल्लोलावित्यमरः । पारं तीरमवाप्य शीर्यन्ते विलीयन्ते । शीर्यतेदेवादिक्तात्कर्त्तरि लट् । तदीया गुणमहोर्म्यस्तु पारमवाप्य न शीर्यन्ते । अत्र गुणमहोर्म्याणां भूयस्त्वादिति साधर्म्येण गुरुत्वेन समुद्रस्याधिक्याद्व्यतिरेकः । अनेन राज्ञोऽपि समुद्राधिक्यं व्यज्यते । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

अथ युग्मेनाह-

लोकालोकव्याहतं धर्मरश्मेः शालीनं वा धाम नालं प्रमर्त्तुम्॥लोकस्याग्रे पश्यतो धृष्टमाशु क्रामत्युच्चैर्भूभृतो यस्य तेजः ॥ ८३ ॥

लोकालोकेत्यादि । लोक्वते आलोक्वते च पार्श्वान्तरेणेति लोकालोकः 'लोकालोकश्चक्रवाल'इत्यमरः । विशेषणसमासः । तेन व्याहतं निरुद्धप्रसारं लोकस्यालोकेन चक्षुः प्रकाशेन व्याहतमित्यपि स्फुरति । अत एव शालीनमधृष्टतया लज्जया मग्नं धाष्ट्यमित्यर्थः । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य्ययोरिति निपातः । इवार्थे वाशब्दः तद्गदुत्प्रेक्षा । धर्मरश्मेर्धाम तेजः पश्यतो लोकस्याग्रे उच्चैर्भूभृतः पर्व्वतान् राज्ञश्च प्रमर्त्तुं व्याप्तुं नालं न समर्थः । लोकालो-

कन्याप्तस्य लोकाग्रे सञ्चरत्वादित्यर्थः । यस्य राज्ञस्तु तेजः पश्य-
तो लोकस्याग्रत एव धृष्टं केनाप्यव्याहृतत्वात्प्रगल्भं सत् उच्चैर्भूतो
राज्ञः पर्वतांश्च क्रामति व्याप्नोति । अत्राप्रतिहतप्रतापत्वेन राज्ञः
सूर्यादाधिक्याद्व्यतिरेकः स च द्वयोर्लोकालोकयोर्द्वयानां भूभृतां
अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितया शालीनत्वोत्प्रे-
क्षया सङ्कीर्ष्यते । शालिनीवृत्तमेतत् ॥ ८३ ॥

विच्छित्तिर्नवचन्दनेन वपुषो भिन्नोऽधरोऽलक्त-
कं रच्छाच्छे पतिताञ्जने च नयने श्रोण्यो लस-
न्मेखलाः ॥ प्राप्तो मौक्तिकहारमुन्नतकुचाभो-
गस्तदीयद्विषामित्थं नित्यविभूषणा युवतयः
सम्पत्सु चापत्स्वपि ॥ ८४ ॥

विच्छित्तिरिति । वपुषो नवचन्दनेन विच्छित्तिर्वियोग आपदि
अन्यत्र चन्दनालेपनमिति यावत् । अधरोष्ठः अलक्तकैः लाक्षारगै-
र्भिन्नो वियुक्तः अन्यत्र युक्तः । नयने च पतिताञ्जने गलितकज्जले
अत एवाच्छाच्छे अच्छप्रकारे । “प्रकारे गुणवचनस्ये”ति द्विर्भावः ।
‘कर्मधारयवदि’ति सुपो लुक् । अन्यत्र अच्छाच्छे नयने पतिता-
ञ्जने प्राप्ताञ्जने । श्रोण्यो नितम्बाः लसन्मेखला न भवन्तीत्यलस-
न्मेखला इत्यर्थः । अन्यत्र लसन्मेखला इति पदच्छेदः । उन्नत-
कुचाभोगः कुचविस्तारो मौक्तिकानां हारं हरणं प्राप्तः । अन्यत्र
मुक्तादाम प्राप्तः । इत्थमुक्तरीत्या तदीयद्विषां युवतयः सम्पत्सु
चापत्स्वपि नित्यविभूषणाः । अत्रापत्सम्पदोः प्रकृताप्रकृतयोः युव-
तिविशेषणद्वारावर्णनात् श्लेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं । लक्षण-
मुक्तम् ॥ ८४ ॥

सत्यमीदृशस्ते राजा, ततः किमित्याशङ्क्य तर्हि तत्त्वमाकर्ण-
येत्याह—

विनिहत्य भवन्तमूर्जितश्रीर्युधि सद्यः शिशु-
पालतां यथार्थाम् ॥ रुदतां भवदङ्गनागणानां
करुणान्तःकरणः करिष्यतेऽसौ ॥ ८५ ॥

इति श्रीमाघकृते शिशुपालवधे महाकाव्ये
षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

विनिहत्येति । ऊर्जितश्रीरधिकैश्वर्योऽसौ राजा युधि भवन्तं
सद्योविनिहत्य हत्वा रुदतां क्रन्दतां भवदङ्गनागणानां करुणान्तः
करणः रुपाविष्टचित्तः सन् शिशुपालतां यथार्था करिष्यते अङ्ग-
नागणान् इति तच्छिशुपालनेन निजां शिशुपाल संज्ञामन्वर्था करि-
ष्यतीत्यर्थः । अत्र रोदनकरुणापदार्थयोर्विशेषणगत्याक्रमात् क-
रुणा शिशुपालनहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गयोः सङ्करः । औपच्छन्द-
सिकं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघका-
व्यव्याख्याने सर्व्वरङ्गपाख्ये षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

इतीरिते वचांसं वचांस्वनाऽमुना युगक्षयक्षु-
भितमरुद्ररीयसि ॥ प्रचुक्षुभे सपदि तदम्बुरा-
शिना समं महाप्रलयसमुद्यतं सदः ॥ १ ॥

इतीति । इतीत्यं अमुना वचस्विना वाग्मिना । मनस्विनेति
पाठे मनस्विना धीरेण दूतेन युगक्षये कल्पान्ते क्षुभित उद्धतो
मरुतद्रुद्ररीयसि वचसि ईरिते सति । तदम्बुराशिना युगक्षयवर्द्धि-
ना समं तुल्यं यथा तथा सदो हरेरास्थानं महाप्रलये सर्व्वसंहारे
समुद्यतमुद्युक्तं सत् सपदि प्रचुक्षुभे प्रचुकोप । कल्पोद्धतमहामारुते-
न महार्णव इव तद्रचनेन तत्सदः क्षुभितमासीदित्यर्थः । उपमा ।
रुचिरा वृत्तम् । 'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्रजगा' इति लक्षणात् ॥१॥

अथाष्टादशभिः सभाक्षोभं वर्णयति-

सरागया स्तुतघनघर्मतोयया कराहतिध्वनि-
पृथूरुपीठया ॥ मुहुर्मुहुर्दशनविखाण्डितोष्ठया
रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥ २ ॥

सरागयेत्यादि । नृपाः राजानः सह रागेण पाटलिम्ना अनुरा-
गेण च सरागया । “तेन सहेति तुल्ययोगे ” इति बहुव्रीहिः ।
स्रुतं घनं सान्द्रं घर्मतोयं स्वेदोदकं यस्यां सा तथा कराहत्या पा-
णितलास्फालनेन ध्वनितं पृथु महदूरुः पीठमिव ऊरुपीठं यस्यां त-
या मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्ठया दन्तदष्टाधरया । रुषा प्रियतमयेव
भेजिरे । आविष्टोऽनाविष्टश्च रौद्रस्थायी क्रोधः प्रादुर्भूत इत्यर्थः
उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

अथ सप्तदशमी राज्ञां क्रोधानुभावानाह—

अलक्षत क्षणदलितांगदे गदे करोदरप्रहितनि-
जांसधामनि ॥ समुल्लसच्छकलितपाटलोपल-
स्फुलिंगवान् स्फुटमिव कोपपावकः ॥ ३ ॥

अलक्ष्यतेत्यादि । करोदरप्रहितं पाणितलास्फालितं निजमंसधा-
म स्वांगप्रदेशो येन तस्मिन् । अत एव क्षणात् दलिताङ्गदे भग्नके-
यूरे । गदे गदाख्ये कृष्णनुजे समुल्लसद्भिः उत्पतद्भिः शकलितैः शक-
लीकृतैर्दलदङ्गलितैः पाटलोपलैः पद्मरागैः कोपपावकः स्फुलिङ्गवा-
निव स्फुटं व्यक्तमलक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा ॥ ‘त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकण’ इत्यमरः ३

अवज्ञया यदहसदुच्चकैर्बलः समुल्लसदशनमयू-
खमण्डलः ॥ रुपारुणीकृतमपि तेन तत्क्षणं
निजं वपुः पुनरनयन्निजां रुचिम् ॥ ४ ॥

अवज्ञयेति । बलो बलभद्रः समुल्लसत् समन्ततः प्रसरदशनम-
यूखमण्डलं दन्तरश्मिपटलं यस्य स सन् अवज्ञया अनादरेण उच्चैः
अहसदिति यत् तेन हासेन रुपारुणीकृतमपि निजं वपुः तत्क्षणं त-
स्मिन् क्षणे । ‘अत्यन्तसंयोगे द्वितीया’ पुनर्निजां रुचिं धावत्यमे-
वानयत् । अत्र वपुषः स्वधावल्यत्यागेन दन्तधावल्यस्वीकारात्
तद्गुणालङ्काराः । ‘तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयादि’ति
लक्षणात् ॥ ४ ॥

यदुत्पतत्पृथुतरहारमण्डलं व्यवर्त्तत द्रुतमभिदू-

तमुल्मुकः बृहच्छिलातलकाठिनांसघटितं ततो-
ऽभवद्भ्रमितमिवाखिलं सदः ॥ ५ ॥

यदिति । उल्मुको नाम राजा उत्पतदुल्लठत् पृथुतरं हारमण्डलं मुक्ताकलापो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अभिदूतं दूताभिमुखं व्यवर्त्तत विवृत इति द्रुतं यत् ततो विवर्त्तनादखिलं सदः बृहता शिलातलकाठिनेनांसेन स्कन्धेन घटितं भ्रमितमिवाभवत् । विवर्त्तवेगवेशोत्थादंसघट्टनाद्भ्रमितमिवाभूदित्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

प्रकुप्यतः श्वसनसमीरणाहति स्फुटोष्मभिस्त-
नुवसनान्तमारुतैः ॥ युधाजितः कृतपरितूर्ण-
वीजनं पुनस्तरां वदनसरोजमस्विदत् ॥ ६ ॥

प्रकुप्यत इति । प्रकुप्यतोऽतिकुप्यतो युधाजितो नाम राज्ञो वदनसरोजं श्वसनसमीरणस्य निश्वासमारुतस्याहतिभिः स्फुटः प्रकटः ऊष्मा उष्णत्वं येषां तैः तनुवसनान्तमारुतैः सूक्ष्मवस्त्राञ्जलवातैः कृतं परितूर्णवीजनं शीघ्रविधूननं यस्य तत् । अतिशीघ्रं । वीज्यमानमपीत्यर्थः । पुनस्तरां पुनरत्यन्तं । अव्ययादामुप्रत्ययः । अस्विदत् स्विद्यतिस्म । स्विदेर्लुङि पुषादित्वादङ्प्रत्ययः । अत्रोष्माविशेषणगत्या स्वेदहेतुत्वात्काव्यालिङ्गं वीजनेऽपि स्वेद इति विरोधः । वीजिरयं चुरादिदिषु अन्वेषणीयः ॥ ६ ॥

प्रजापतिक्रतुनिधनार्थमुत्थितं व्यतर्कयज्ज्वर-
मिव रौद्रमुद्धतम् ॥ समुद्यतं सपदि नधाय वि-
द्विषामतिक्रुधं निषधमनौषधं जनः ॥ ७ ॥

प्रजेति । जनः सपदि विद्विषां वधाय समुद्यतमुद्युक्तं उद्धतं तीव्रं अत एवातिकुद्धमधिकक्रोधमनौषधमप्रतीकारमित्यर्थः । निषधं निषधाख्यं नृपं प्रजापतिक्रतुनिधनार्थं दक्षाध्वरध्वंसनार्थमुत्थितं रुद्रस्यैवं रौद्रं रुद्रसम्बन्धिनं ज्वरमिव वीरभद्ररूपिणमित्यर्थः । व्यतर्कयत् । अत्र राज्ञोऽपि प्रजापतित्वात् पुनः प्रजापतिक्रतुनिधनार्थ-

मुत्थितः साक्षादक्षाध्वरविध्वंसी वीरभद्र इवायमिति उत्प्रेक्षितवा-
नित्यर्थः । उपमा ॥ ७ ॥

परस्परं परिकुपितस्य पिंपतः क्षतोर्मिकाकन-
कपरागपङ्क्तिः ॥ करद्वयं सपदि सुधन्वनो नि-
जैरनारतस्मृतिभिरधाव्यताम्बुभिः ॥ ८ ॥

परस्परमिति । परिकुपितस्यातिक्रुद्धस्य अत एव परस्परं पिंप-
तः पीडयतः करद्वयमित्यर्थः सपदि सुधन्वनो राज्ञः क्षतानां पि-
ष्टानामूर्मिकाणामङ्गुलीयकानां कनकपरागेण सुवर्णचूर्णेन पङ्क्तिं
पङ्कवत् । पिच्छादित्वान्मत्वर्थीय इलच्प्रत्ययः । अङ्गुलीयकमूर्मिके-
त्यमरः । करद्वयं पाणियुग्मं निजैः करद्वयजन्यैरेवानारतस्मृतिभि-
रविरतस्त्रवैरम्बुभिः स्वेदोदकैरधाव्यताक्षाल्यत । ‘धावु गतिशु-
द्धयोरिति धातोः कर्मणि लङ् । अत्रोर्मिकाणां करद्वयस्य च प-
रागत्वपङ्क्तित्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ती । तयोः सङ्करः ८

निरायतामनलशिखोज्ज्वलां ज्वलन्नखप्रभा-
कृतपरिवेषसम्पदम् ॥ अविभ्रमद्भ्रमदनलोल्मु-
काकृतिं प्रदेशिनीं जगदिव दग्धमाहुकिः ॥ ९ ॥

निरिति । आहुकिर्नाम राजा निरायतां प्रसारितां अनलशिखा-
ग्निज्वाला तद्वत् उज्ज्वलां ज्वलन्तोभिर्नखप्रभाभिः कृता परिवेषस-
म्पत् परिधिशोभा यस्यास्तां अत एव भ्रमतोऽनलोल्मुकस्यालात-
स्येवाकृतिः संस्थानं यस्यास्तां । ‘अंगारोऽलातमुल्मुकमिति’त्यमरः ।
प्रदेशिनीं जगदम्बुमिवेत्युत्प्रेक्षा । अविभ्रमत् भ्रमयति स्म । भ्रमेणौ
चङ् । दूतसन्तर्जनाय भ्राम्यमाणनखप्रभापटला तर्जनी जगदाहाय
भ्राम्यमाणालातचक्रवदलक्ष्यतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

दुरीक्षतामभजत मन्मथस्तथा यथा पुरा प-
रिचितदाहधाष्टर्यया ॥ ध्रुवं पुनः सशरममुं तृ-
तीयया हरोऽपि न व्यसहत वीक्षितुं दृशा ॥ १० ॥
दुरीक्षतामिति । मन्मथः प्रद्युम्नावतारः कामस्तथा दुरीक्षतां दु-

दर्शनत्वं । ईक्षतेः खलन्तात्तल्प्रत्ययः । अभजत यथा हरोऽपि पुरा
पूर्वजन्मनि परिचितमभ्यस्तं दाहधाष्ट्यं दहनसाहसं यस्यास्तया
तृतीयया दृशा । सशरममुं मन्मथं ध्रुवं पुनर्वीक्षितुं न व्यसहत न
शक्तः । “परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुद्रस्तुस्वञ्जां ‘सि-
वादीनां वाह् व्यवायेपि’ इति विकल्पात्र षत्वम् । अजय्योत्प्रे-
क्षायां रुद्रस्यापि भीषणः किमुतान्येषामिति वस्तु व्यज्यते ॥ १० ॥

विचिन्तयन्नुपनतमाहवं रसादुरःस्फुरत्तनुरुह-
मग्रपाणिना ॥ परामृषत्कठिनकठोरकामिनी-
कुचस्थलप्रमुषितचन्दनं पृथुः ॥ ११ ॥

विचिन्तयन्निति । पृथुर्नाम राजा उपनतं प्राप्तं आहवं युद्धं र-
साद्रणरागात् विचिन्तयन् कदेति ध्यायन् कठिनेन कर्कशेन कठो-
रेण प्रवृद्धेन कामिन्याः कुचस्थलेन प्रमुषितमपहृतं चन्दनं यस्य
तत् । एतेनास्य सुरतसमरयोः समरसत्वं व्यज्यते । अतएव स्फुर-
त्तनुरुहमुदञ्चत्पुलकमुरः अग्रश्चासौ पाणिश्चेति । समानाधिकरणस-
मासः । अत एव हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदयोरिति
वामनः । तेनाग्रपाणिना पाणितलेन परामृषत् परामृष्टवान् । र-
णकण्डूलपाणित्वादिति भावः । अतएव यदन्येषां रोषजनकं दूत-
वाक्यं तदागाभिरणकारणतयास्य द्वेषं हेतुरिति श्लेषार्थः ॥ ११ ॥

विलंघितस्थितिमभिवीक्ष्य रूक्षया रिपोर्गिरा
गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥ जनैस्तदा युगपरि-
वर्त्तवायुभिर्विवर्त्तिता गिरिपतयः प्रतीयिरे ॥ १२ ॥

विलंघितोति । गुरुं स्वभावतो धीरमपि सन्तं रूक्षया परुषया
रिपोर्गिरा दूतवाचा विलंघितस्थितिमुल्लंघितमर्थ्यादं क्रोधादुन्म-
य्यादं विकुर्वाणमित्यर्थः । गान्दिनीसुतमक्रूरमभिवीक्ष्य जनैस्तदा
अक्रूरविक्रियालोकनसमये युगपरिवर्त्तवायुभिः कल्पान्तवातैर्विव-
र्त्तिताः स्थानादुच्चालिताः गिरिपतयोऽद्रयः प्रतीयिरे विशश्वसिरे ।
अक्रूरविक्रियादर्शनाद्गिरिचलनमपि युगान्ते संभावितमेवेति जनैर्वि-
श्वस्तमित्यर्थः । ‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः ।

प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् । अत्र कल्पान्ते गिरिचलनावक्रियाक-
ल्पेयमक्रूरविक्रियेति वाक्यभेदेन सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ।
तेनाक्रूरस्य लोकोत्तरं धैर्यं नैसर्गिकमिति वस्तु व्यज्यते ॥ १२ ॥

विवर्तयन्मदकलुषीकृते दृशौ कराहतक्षिति-
कृतभैरवारवः ॥ क्रुधा दधत्तनुमतिलोहिनीम-
भूत्प्रसेनाजिह्वज इव गैरिकारुणः ॥ १३ ॥

विवर्तयन्निति । मदो मद्यविकारो दानं च । 'मदो मद्येभदान-
योरिति विश्वः । तेन कलुषीकृते आकुलीकृते दृशौ विवर्तयन्
घूर्णयन् करेण पाणिना शुण्डादण्डेन चाहतायां क्षितौ भूमौ कृतो
भैरवारवो भयङ्करध्वनिर्येन सः । क्रोधात्सध्वानं करेण क्षितिमा-
ग्नन्नित्यर्थः । क्रुधा क्रोधेन अतिलोहिनीमतिलोहितां । “वर्णादिनु-
दात्तात्तोपधात्तो न” इति विकल्पात् ङीष्, तकारस्य च नकारः ।
तनुं वपुर्दधत् प्रसेनाजिह्वाम राजा गैरिकारुणो धातुरक्तो गज इवा-
भूत् । तद्गदलक्ष्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरविरलमम्बुबिन्दुभिर्गवेषणः परिणत-
दाडिमारुणैः ॥ स मत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतै-
र्वभौ चिरं निचितइवासृजां लवैः ॥ १४ ॥

सकुङ्कुमैरिति । स प्रसिद्धो गवेषणो नाम राजा सकुङ्कुमैः । स-
सर्वाङ्गीणकश्मीरजलेपैरित्यर्थः । अत एव परिणतदाडिमारुणैः प-
रिपक्वदाडिमबीजरक्तैरम्बुबिन्दुभिः । क्रोधसात्त्विकैः स्वेदबिन्दु-
भिरित्यर्थः । मत्सरेणान्तःसंवृत्तेनात्युत्कटवैरेण स्फुटितान्निभिन्नात्
वपुषो विनिःसृतैरसृजां लवैरसृग्बिन्दुभिरविरलं निरन्तरं निचि-
तो व्याप्त इव चिरं बभौ । उत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

ससम्भ्रमं चरणतलाभिताडनस्फुटन्महीविवर-
वितीर्णवल्मभिः ॥ रवेः करैरनुचिततापितोरगं
प्रकाशतां शिनिरनयद्रसातलम् ॥ १५ ॥

ससम्भ्रममिति । शिनिः सात्यकेः पितामहः ससम्भ्रमं ससत्वरं

चरणतलाभिधातेन पादतलाभिधातेन स्फुटन्त्या दलन्त्या मङ्गा
विवरैः छिद्रैः वितीर्णवर्त्मभिर्दत्तमागर्गैस्तत्प्रसरणैरित्यर्थः । रवेः क-
रैः अनुचितं पूर्वमपरिचितमिदं यथा तथा तापिताः सन्तापं गमि-
ता उरगा यस्मिन् तत् रसातलं प्रकाशतां प्रकटत्वमनयत् । अत्र
महीरविकरोगरसातलानां क्रमेण स्फुटनान्तःप्रवेशतापप्रकाशनैर-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । पादाहननैरमानुषीं तीव्रतां
ब्रजति स्मेति ध्वनिः ॥ १५ ॥

प्रतिक्षणं विधुवति शारणे शिरः शिखिद्युतः क-
नककिरीटरश्मयः॥ अशङ्कितं युधमधुना विश-
न्त्वमी क्षमापतीनिति निरराजयन्निव ॥ १६ ॥

प्रतीति । शारणे नाम राज्ञि प्रतिक्षणं शिरो विधुवति क्रोधात्क-
म्पयति सति । ध्रुवस्तौदादिकाल्लटः शत्रुदेशः, 'अचि श्रुधात्वि'-
त्यादिना उवङ्गदेशः । शिखिवत् द्योतन्त इति शिखिद्युतोऽग्निप्र-
भाः । किप् । कनककिरीटरश्मयो नीराजनकर्तारः अमी भूपाः
अधुना अशङ्कितं निःशङ्कं युधमाजि । 'समित्याजिसमिद्युध'इत्य-
मरः । विशन्त्विति क्षमापतीन्निरराजयन्निव नीराजन्ति स्मेवेत्युत्प्रे-
क्षा । 'नीराजना स्याद्विजये' इत्यागमः ॥ १६ ॥

दधौ चलत्पृथुरसनं विवक्षया विदारितं वितत-
बृहद्भुजालतः ॥ विदूरथः प्रतिभयमास्यकन्दरं
चलत्फणाधरमिव कोटरं तरुः ॥ १७ ॥

दधाविति । वितते विस्तृते बृहत्यौ भुजे लते इव यस्य स वि-
दूरथो नाम राजा । विवक्षया किमपि वक्तुमिच्छया विदारितं व्या-
त्तं अत एव चलन्ती पृथुर्महती रसना जिह्वा यस्मिन् तं । 'रसज्ञा
रसना जिह्वेत्यमरः । प्रतिभयं भयङ्करमास्यं कन्दरं इवास्यकन्द-
रस्तम् । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री'त्यमरः । चलन् फणाधरः फ-
णी यस्मिन् तत् कोटरमिव । 'निष्कुहः कोटरं वा ने'त्यमरः ।
दधौ । श्रौती पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

समाकुले सदसि तथापि विक्रियां मनोऽगमन्न

मुरभिदः परोदितैः ॥ घनाम्बुभिर्वहुलितनिम्न-
गाजलैर्जलं न हि व्रजति विकारमम्बुधेः ॥ १८ ॥

समाकुल इति । परोदितैः शत्रुवाक्यैः सदासि आस्थाने तथा
समाकुले क्षुभितेऽपि मुरभिदो हरेर्दनो विक्रियां क्षोभं नागमत् । त-
था हि बहुलितानि बहुलीकृतानि क्षोभितानि निम्नगाजलानि यै-
स्तैर्घनाम्बुभिः मेघोदकैरम्बुधेर्जलं विकारं न व्रजति । यथा वर्षोदकै-
र्नद्यः क्षुभ्यन्ति न समुद्रस्तद्वदिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १८ ॥

परानमी यदपवदन्त आत्मनः स्तुवन्ति च
स्थितिरसतामसाविति ॥ निनाय नो विकृति-
मविस्मितः स्मितं मुखं शरच्छशधरमुग्धमु-
द्धवः ॥ १९ ॥

परानिति । अमी खलाः परानन्यानपवदन्ते निन्दन्ति । “अ-
पाद्वद” इत्यात्मनेपदम् । आत्मनः स्वानि स्तुवन्ति चेति यत् अ-
सावसतां खलानां स्थितिः प्रकृतिरिति । इति मत्वेत्यर्थः । गम्य-
मानार्थत्वादप्रयोगः । अन्यथा पौनरुक्त्यमित्यालङ्कारिकाः । वि-
स्मितो न भवतीति अविस्मितो दूतप्रलापैर्विस्मयं न गतः उद्धवः
स्मितं स्मेरम् । उभयत्र कर्त्तरि क्तः । अत एव शरच्छशधरमुग्धं श-
रदिन्दुसुन्दरमित्युपमा । मुखं विकृतिं न निनाय न प्रापयामास ।
न हि महतां निन्दा स्तुतिर्वा विकारणमिति भावः ॥ १९ ॥

निराकृते यदुभिरिति प्रकोपिभिः स्पशे शनै-
र्गतवति तत्र विद्विषाम् ॥ मुरद्विषः स्वनित-
भयानकानकं बलं क्षणादथ समनह्यताजये ॥ २० ॥

निराकृत इति । तत्र सदासि इतीत्यं प्रकोपिभिरतिक्रुद्धैर्यदुभिः
विद्विषां स्पशे चरे । ‘अपसर्पश्चरः स्पश’ इत्यमरः । निराकृते धि-
कृते शनैर्गतवति गच्छति सति । सागसोऽपि दूतस्यावध्यत्वादिति
भावः । अथ दूतगमनानन्तरं स्वनितेन ध्वनिना भयानकाः भय-
ङ्कराः आनकाः पटहा यस्मिंस्तत् मुरद्विषो बलं क्षणादाजये युद्धाय
समनह्यत सन्नद्धम् ॥ २० ॥

मुहुः प्रातस्खालितपरायुधा युधि स्थवायसार-
चलनितम्बनिर्भराः ॥ अदंशयन्नरहितशौर्यदंश-
नास्तनूरयं नय इति वृष्णिभूभृतः ॥ २१ ॥

मुहुरिति । वृष्णिभूभृतो यादवा नरेन्द्राः मुहुरसकृद्युधि प्रतिस्ख-
लितपरायुधाः भग्नप्रतिपक्षायुधाः स्थवीयसीः स्थूलतराः पराः
क्रमानुरूपप्रकर्षवतीरित्यर्थः । 'स्थूलदूरे'त्यादिना पूर्वस्य गुणलो-
पौ । अचलनितम्बनिर्भराः अद्रिकटकनिबिडाः । अन्तः सारव-
तीरित्यर्थः । अरहितमव्यक्तं शौर्यमेव दशनं वर्म्म यासां तास्त-
नूर्देहान् अयं नय इति वर्म्मधारणं नीतिरिति हेतोर्न तु भयादिति
भावः । अदंशयन् अवर्म्मयन् । दंशेरनुदात्तेत्वात्परस्मैपदं चिन्त्य-
मित्याहुः । अत एव भट्टमल्लः "संवर्म्मयति सन्नह्यत्यात्मने सज्जतीत्य-
मी । सन्दंशते दंशयते सन्नाहे पदपञ्चकम् ।' इति । केचित्तु चु-
रादिषूभयपदिषु पठन्ति । अत्र साभिप्रायविशेषणत्वात् परिक-
रालङ्कारः ॥ २१ ॥

दुरुद्धहाः क्षणमपरैस्तदन्तरे रणश्रवादुपचय-
माशु बिभ्रति ॥ महीभुजां महिमभृतां न स-
म्ममुर्मुदोऽन्तरा वपुषि बहिश्च कञ्चुकाः ॥ २२ ॥

दुरुद्धहाइति । महिमभृतामैश्वर्यवतां महीभुजां राज्ञां सम्ब-
न्धिनि रणश्रवात् युद्धश्रवणात् आशु शीघ्रं उपचयं वृद्धिं बिभ्रति
बिभ्राणे वपुषि अपरैरन्यैः क्षणं क्षणमपि दुरुद्धहा दुर्भरा मुदः स-
न्तोषाः अन्तरा न संममुस्तदन्तरे बहिःकञ्चुकाश्च न संममुः न मा-
न्ति स्म । नावर्त्तन्तेत्यर्थः । पूर्वत्र आधेयाधिक्यादुत्तरत्राधारा-
धिक्यादिति विवेकः । अत्र मुदां कञ्चुकानां च प्रकृतानामेव विशे-
षणसाम्यादौपम्यगम्यतायां केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ २२ ॥

सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिनस्तुरंगिणो जयन-
युजश्च वाजिनः ॥ त्वरायुजः स्वयमपि कुठर्व-
तो नृपाः पुनःपुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥ २३ ॥

सकल्पनामिति । द्विरदगणं सह कल्पनया सकल्पनं यथोचित-
सन्नाहसहितम् । ‘कल्पना सज्जना समा’ इत्यमरः । वरूथो रथ-
गुप्तिरेषामस्तीति वरूथिनो रथान् । ‘रथगुप्तिर्वरूथो ने’त्यमरः ।
तुरङ्गिणोऽश्वयुक्तान् वाजिनोऽश्वान् जयनयुजः पल्ययनादिसन्ना-
हसंयुक्तान् । सम्पदादिभ्यः क्तिप् । ‘जयनः स्यात्तुरङ्गादिसन्नाहे
विजयेऽपि चे’ति विश्वः । स्वयं त्वरायुजः त्वरायुक्तान् स्वतः कु-
र्व्वतोऽपि स्वत एव त्वरया कुर्व्वणानपीत्यर्थः । तदधिकृतान् ह-
स्त्यादिषु नियुक्तपुरुषान् नृपाः पुनः पुनरतत्वरन् त्वरयन्ति स्म ।
तेषां तथा रणौत्सुक्यादिति भावः । त्वरेणौ चङि “अत् स्मृदृत्वर-
प्रथम्रदस्तृस्पृशामि”त्यभ्यासस्याकारः ॥ २३ ॥

युधे परैः सह दृढबद्धकक्षया कलक्वणन्मधुपकु-
लोपगीतया ॥ अदीयत द्विघटया सवारिभिः
करोदरैः स्वयमथ दानमक्षयम् ॥ २४ ॥

युध इति । अथ परैः सह युधे युद्धाय दृढबद्धा कक्षा मध्यब-
न्धनं यस्यास्तस्या । ‘कक्षा वृद्धतिकायां स्यात् कांच्यां मध्येभवन्ध-
ने’ इति विश्वः । अन्यत्र दृढोद्योगयेत्यर्थः । कलं क्वणता मधुपकु-
लेनालिगणेनोपगीतया । बन्दिमागधस्तुतया चेति गम्यते । द्विप-
घटया । कर्ज्या । स्वयं सवारिभिः सोदकैः करोदरैः पुष्कराग्रैः
पाणितलाग्रैश्चाक्षयमपरिमितं दानं मदः अदीयत दानं ब्रव्यं चादी-
यत दत्तं । अत्र प्रस्तुतगजघटाविशेषणसाम्येनाप्रस्तुतदानकर्तृप्रतीतेः
समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २४ ॥

सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः समुल्लसत्तनुप-
रिधानसम्पदः ॥ रणैषिणां पुलकमुतोऽधिक-
न्धरं ललम्बिरे सदसिलताः प्रिया इव ॥ २५ ॥

सुमेखलाइति । शोभना मेखला बन्धनमूत्राणि कांच्यश्च यासां
ताः सुमेखलाः । ‘मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयो-
रि’ति विश्वः । सिततरैर्दन्तैर्दन्तमयतनुभिर्दशनैश्च चारवः उल्लस-
न्त्यः तनवः मूक्ष्माः पारिधानसम्पदः । कोशसम्पदो वस्त्रसम्पदश्च

यासां ताः पुलकभृतः छायाभृतः रोमाञ्चधारिण्यश्च सदसिलताः
चारुखड्गवल्लभ्यः प्रिया इव रणैषिणां रणाकाङ्क्षिणां कन्धरास्व-
धिकन्धरं अधिकण्ठं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ललम्बिरे लग्ना
इत्यर्थः । श्लेषः श्लिष्टोपमा वा मतभेदात् ॥ २५ ॥

मनोहरैः प्रकृतिमनोरमाकृतिर्भयप्रदैः सामि-
तिषु भीमदर्शनः ॥ सदैवतैः सततमथानपायि-
भिर्निजांगवन्मुरजिदसेव्यतायुधैः ॥ २६ ॥

मनोहरैरिति । अथ प्रकृतिमनोरमाकृतिः स्वभावसुन्दरमू-
र्तिः समितिषु युद्धेषु भीमं दर्शनं यस्य स भीमदर्शनो मुरजिद्धरि-
र्मनोहरैः प्रकृतिमनोहरैः समितिषु भयप्रदैः सदैवतैः अधिदेवता-
युक्तैः सततं अनपायिभिः आयुधैः शाङ्गादिभिर्निजाङ्गवत् पृथग-
वस्थितैः शरीरैरिवेत्युत्प्रेक्षा । असेव्यत सेवितः ॥ २६ ॥

अवारितं तमुभयेषु भूरिशः क्षमाभृतामथ क-
टकान्तरेष्वपि ॥ मुहुर्युधि क्षतसुरशत्रुशोणि-
तश्रुतप्रधिं रथमधिरोहति स्म सः ॥ २७ ॥

अवारितमिति । अथायुधसन्निधानानन्तरं स हरिरुभयेषु द्वये-
षु द्विविधेष्वित्यर्थः । क्षमाभृतां राज्ञां गिरीणां च कटकान्तरेष्वपि
शिविराभ्यन्तरेषु नितंबावकाशेषु च भूरिशः बहुशः अवारितमप्र-
तिहतं गतं प्रस्थितं मुहुरसकृत् युधि क्षतानां सुरशत्रूणामसुराणां
शोणितैः पुताः सिक्ताः प्रधयो नेमयो यस्य तं । 'चक्रधारा प्रधिर्ने-
मिरिति हलायुधः । रथमधिरोहति स्म आरुरोह ॥ २७ ॥

उपेत्य च स्वनगुरुपक्षमारुतं दिवस्त्रिषा कपि-
शितदूरदिङ्मुखः ॥ प्रकम्पितस्थिरतरयाष्टि त-
त्क्षणम्पतत्पतिः पदमधिकेतनन्दधौ ॥ २८ ॥

उपेत्येति । किञ्चेति चार्थः । पतत्पतिः अण्डजमण्डलेश्वरः ।
गरुडः । 'पतत्पन्नरथाण्डजा' इत्यमरः । त्विषा कान्त्या कपि-
शितानि कपिलीकृतानि दूराणि दिङ्मुखानि येन सः । स्वनेन गु-

रुर्महान् पक्षमारुतो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । दिवः स्वर्गादुपेत्यागत्य तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे प्रकम्पिता स्थिरतरा निश्चला यष्टिरावासस्तम्भो यस्मिंस्तत्तथा अधिकेतनं केतने । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । पदं दधौ निहितवान् ॥ २८ ॥

गभीरताविजितमृदङ्गनादया स्वनश्रिया हतरिपुहंसहर्षया ॥ प्रमोदयन्नथ मुखरान्कलापिनः प्रतिष्ठते नवघनवद्रथः स्म सः ॥ २९ ॥

गभीरतेति । अथ गरुडागमनान्तरं स रथो नवघनवत् नवघनेन नवाम्बुदेन तुल्यं । 'तेन तुल्यमि'ति वतिप्रत्ययः । गभीरतया गाम्भीर्येण विजितो मृदङ्गनादो यया तथा हतो रिपुहंसानां हंसानामिव रिपूणां हर्षो यया तथा स्वनश्रिया ध्वनिसम्पदा मुखरान् कूजतः कलापिनो मयूरान् प्रमोदयन् प्रतिष्ठतेस्म प्रतस्थे । "समवप्रविभ्यः स्थ" इत्यात्मनेपदं । 'लट् स्मे' इति भूते लट् । तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ २९ ॥

निरन्तरस्थगितिदिगन्तर ततः समुच्चलद्वलमवलोकयजनः ॥ विकौतुकः प्रकृतमहाप्लवेऽभवद्विशृङ्खलं प्रचलितसिन्धुवारिणि ॥ ३० ॥

निरन्तरेति । ततो रथप्रस्थानानन्तरं निरन्तरं नीरन्ध्रं स्थगितानि आच्छादितानि दिगन्तराणि येन तत् । समुच्चलत् प्रतिष्ठमानं तद्वलं सैन्यं अवलोकयन् जनो लोकः प्रकृतः प्रक्रान्तो महाप्लवो महापूरो जगत्संप्लवरूपो येन तस्मिन् विशृङ्खलमप्रतिघातं प्रचलितं क्षुभितं यत् सिन्धोरब्धेर्वारि तस्मिन् विकौतुको निवृत्तकौतूहलोऽभवत् । कल्पान्तक्षुभितवारिधेर्वारिवच्च तद्वलं सकलजगत्संहारशंकया अलक्ष्यतेत्यर्थः । अत्रान्यदर्शनादन्यदिदृक्षानिवृत्तेर्बलवारिधिवारिणोरेकत्वाक्षेपे बाधात् सादृश्याक्षेपात् वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणात् निदर्शनालङ्कारः ॥ ३० ॥

बभृहिरे गजपतयो महानकाः प्रदध्वनुर्जयतुर-

गा जिहेषिरे ॥ असम्भवद्विरिवरगह्वरैरभूत्तदा-
रवैर्दलित इव स्व आश्रयः ॥ ३१ ॥

बवृंहिरे इति । गजपतयः बवृंहिरे बवृंहुः । बृहणं चक्रुरित्यर्थः 'बृहिवृद्धौ शब्दे च' आत्मनेपदं चिन्त्यम् । अतएव भट्टमल्लः । द्विशतं हेषतेऽश्वानां हस्तिनां बृंहतीति चे'ति । महानकाः प्रदध्वनुर्जयशीलास्तुरगा जयतुरगा जिहेषिरे हेषां चक्रुरित्यर्थः । 'हेषु हेषु अव्यक्ते शब्दे' । तदा तस्मिन् काले असम्भवन्त्यन्तर्द्धातुमपर्याप्नुवन्ति गिरिवरगह्वराणि येषां तैः गिरिवरगह्वरेषु अमाद्विः अवर्तमानैरित्यर्थः । रवैर्बृहणादिघोषैः स्व आश्रयः स्वसमवाधिकारणमाकाशो दलित इव विदारित इवाभूदित्युत्प्रेक्षा । तथा तेषामतितीव्रत्वं व्यज्यते ॥ ३१ ॥

अनारतं रसति जयाय दुन्दुभौ मधुद्विषः फल-
दलघुप्रतिस्वनैः ॥ विनिष्पतन्मृगपतिभिर्गुहा-
मुखैर्गताः पराम्मुदमहसन्निवाद्रयः ॥ ३२ ॥

अनारतमिति । मधुद्विषो हरेः दुन्दुभौ रणभेय्यां जयायानारतमश्रान्तं रसति ध्वनति सति फलन्तः संक्रमन्तोऽलघवो महान्तः प्रतिस्वनाः प्रतिध्वनयो येषु तैः । विनिष्पतन्तः क्षोभान्निर्गच्छन्तः मृगपतयः सिंहा येभ्यस्तैर्गुहाभिरेव मुखैरद्रयः परां मुदं गताः सन्तः अहसन्निव । सिंहानां धावत्याद्ध्वनिनियोगाच्च हसनोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

जडं कृतश्रवणपथे दिवौकसां चमूरवे विशति
सुराद्रिकन्दराः ॥ अनर्थकैरजनि विदग्धकामि-
नी रतान्तरक्वणितविलासकौशलैः ॥ ३३ ॥

जडं कृत इति । दिवमोको येषां तेषां दिवौकसां देवानां कन्दरान्तर्गतानामित्यर्थः । जडं कृतश्रवणपथे बाधिरीकृतश्रोत्रमार्गं । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । चमूरवे सेनाघोषे सुराद्रिकन्दराः मेरुगह्वराणि विशति सति । विदग्धकामिनीनां प्रौढाङ्गनानां रतान्तरे मुरतमध्ये क्वणितविलासाः कूजितसम्पदस्तासु यानि कौ-

शलानि तैरनर्थकैरजानि जातं । प्रेयसां बाधिर्यादिति भावः । अत्र श्रोत्रजाड्यस्य विशेषणगत्या कणितानर्थक्यहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं । तदुपजीवितेन कणितानामानर्थक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो-
क्तेरतिशयोक्तिरित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥

अरातिभिर्युधि सह युध्वनो हताञ्जिघृक्षवः
श्रुतरणतूर्य्यनिस्वनाः ॥ अकुर्वन्त प्रथमसमा-
गमोचितं चिरोज्झितं सुरगणिकाः प्रसाधनम् ॥ ३४

अरातिभिरिति । सह युध्यन्त इति तान् सहयुध्वनः । “स हे चे”ति कनिष् । अत एव अरातिभिर्युधि हतान् जिघृक्षवो ग्रहीतुमिच्छवः स्वयंवरणकामाः । ग्रहेः सन्नन्तादुपत्ययः । सुरगणिकाः अप्सरसः श्रुतरणतूर्य्यनिस्वनाः सत्यश्चिरोज्झितं प्रायेण । प्रवीर-
संवादाभावादिति भावः । प्रथमसमागमोचितं अतिमोहनमित्यर्थः । प्राथम्यं च पुंसामिदं प्रथमत्वादिति भावः । प्रसाधनं अकुर्वन्त पारिष्कृतवत्य इत्यर्थः । ‘प्रतिकर्म प्रसाधनमित्यमरः । अत्र स्व-
यंवरणतूर्य्यश्रवणयोर्विशेषणगत्या प्रसाधनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ३४

प्रचोदिताः परिचितयन्तृकर्मभिर्निषादिभि-
र्विदितयताङ्कुशक्रियैः ॥ गजाः सकृत्करतललो-

लनालिका हता मुहुः प्रणदितघण्टमाययुः ॥ ३५

प्रचोदिता इति । परिचितं यन्तृकर्म सादिकृत्यं यैस्तैः स्वभ्य-
स्तगजशास्त्रैरित्यर्थः । अत एव विदिते यताङ्कुशक्रिये यतयाताख्ये
पदाङ्कुशकर्मणी यैस्तैः । ‘पादकर्म यतं प्रोक्तं यातमङ्कुशवारणमि-
ति हलायुधः । निषादिभिर्यन्तृभिः प्रचोदिताः प्रेरिताः गजाः स-
कृदेकवारमेव करतललोलाभिः पाणितलचलिताभिर्नालिकाभिरन्त-
र्नाडिकाभिर्हतास्ताडितास्तथापि मुहुः प्रणदिता असकृत् ध्वनन्ती घ-
ण्टा यस्मिन् कर्मणि तत्तथा आययुः प्रस्थातुमागताः । स्वभावो-
क्तिः ॥ ३५ ॥

सविक्रमक्रमणचलैरितस्ततः प्रकीर्णकैः क्षि-

पत इव क्षिते रजः ॥ व्यरंसिषुर्न खलु जनस्य

दृष्टयस्तुरङ्गमादभिनवभाण्डभारिणः ॥ ३६ ॥

सविक्रमेति । सविक्रमेण सांग्रिविन्यासविशेषेण क्रमणेन गमनेन चलैः प्रकीर्णकैश्चामरैः । 'चामरं तु प्रकीर्णकमि'त्यमरः । क्षितेः रजः स्वखुरोद्धतमितस्ततः क्षिपतो निरस्यत इव स्थितादित्युत्प्रेक्षा । अभिनवभाण्डभारिणः प्रत्यग्राभरणधारिणः । 'स्याद्भाण्डमश्वाभरणमि'त्यमरः । तुरंगमात्तुरंगमेभ्यः । जातावेकवचनम् । "जुगुप्सा विरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमि"त्यापादानत्वम् । जनस्य दृष्टयो न व्यरंसिषुर्न विरताः खलु । रमेर्लुङि "व्याङ्परिभ्यो रम"इति परस्मैपदं । "यमरमनमातां सकृचे"ति सांगिडागमौ इति "नेटी"ति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

अथ विशेषकेणाह—

चलाङ्गुलीकिसलयमुद्धतैः करैरनृत्यत स्फुट-
रुतकर्णतालया ॥ मदोदकद्रवकटाभित्तिसङ्गि-
भिः कलस्वरं मधुपगणैरगीयत ॥ ३७ ॥

चलेत्यादि । स्फुटं रुतः कर्णतालः कर्णताडनं यया तया द्विप-
घटया । कङ्ख्या । चलाङ्गुल्य एव किसलया यस्मिन् कर्मणि तत्त-
थोद्धतैः करैर्हस्तैरनृत्यत आनर्त्तिभावे लङ् । तथा मदोदकेन द्रवास्वा-
द्रासु कटाभित्तिषु गण्डस्थलेषु संगिभिरासक्तैः मधुपगणैर्भ्रमरगणैः
कलस्वरं मधुरस्वरमगीयत गीतम् । भावे लङ् ॥ ३७ ॥

असिच्यत प्रशमितपांशुभिर्मही मदाम्बुभि-
र्धृतनवपूर्णकुम्भया ॥ अवाद्यत श्रवणसुखं स-
मुन्नमत्पयोधरध्वनिगुरु तूर्य्यमाननैः ॥ ३८ ॥

असिच्यतेति । धृतौ नवौ पूर्णकुम्भौ शिरःपिण्डकलशौ यया
तया द्विपघटया । कङ्ख्या । 'कुम्भौ घटेभमूर्द्धाशावि'त्यमरः । प्रश-
मितपांशुभिर्मदाम्बुभिर्मही असिच्यत सिक्ता । आननैर्मुखैः करणैः ।
श्रवणयोः सुखयतीति सुखं सुखकरं । 'सुखहेतौ सुखे सुखमि'ति
शब्दार्णवे । समुन्नमत्पयोधरध्वनिगुरु उद्यन्मेघगर्जितगम्भीरं तूर्य्य

अवाद्यत वादितं । स्वमुखवृंहणैरेव तूर्य्य सम्पादितमित्यर्थः ३८
 उदासिरे पवनविधूतवाससस्ततस्ततो गगन-
 लिहश्च केतवः ॥ यतः पुरःप्रतिरिपु शार्ङ्गिणः
 स्वयं व्यधीयत द्विपघटयेति मंगलम् ॥ ३८॥

॥ विशेषकम् ॥

उदासिरेइति । पवनेन विधूतवाससः काम्पितपटाः गगनलिहो-
 ऽभ्रङ्कषाः केतवो ध्वजाश्च ततस्तत उदासिरे उत्क्षिप्ता इतीत्थं द्वि-
 पघटया प्रतिरिपु रिपून् प्राति । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । यतो ग-
 च्छतः । इणो लटः शत्रादेशः । शार्ङ्गिणः पुरोऽग्रे स्वयं मंगलं व्य-
 धीयतविहितम् । अत्र श्लोकत्रये प्रस्तुतद्विपघटाविशेषणसाम्यादप्र-
 स्तुतमङ्गलाचरणपरपुरन्ध्रीप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३९ ॥

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः प्रभूततां दध-
 ति बले चलत्यपि ॥ पयस्यभिद्रवति भुवं यु-
 गावधौ सरित्पतिर्न हि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४१ ॥

नेति । प्रभूततां भूमानं दधति दधाने बले सैन्ये चलति प्राति-
 ष्ठमानेऽपि असौ निवेशभूः सेनानिवेशभूमिः शून्यतां रिक्ततां नाग-
 मत् । तथा हि । युगावधौ युगान्ते पयसि भुवमभिद्रवत्यभिप्लवमाने
 सति सरित्पतिः समुद्रो रिक्ततां न समुपैति हि । दृष्टान्तालङ्कारः ४०

यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता जनोजरन्म-
 हिषाविषाणधूसराम् ॥ पुरः पतत्परबलरेणुमा-
 लिनी मलक्षयद्दिशमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥

यियासितामिति । अत्र मधुभिद्धरिरेव विवस्वान् तेन यिया-
 सितां यातुमिष्टां जिगमिषितां । यातेः सन्नन्तात्कर्मणि क्तः । पत-
 तोऽभिधावतः परबलस्य शत्रुसैन्यस्य रेणूमलते धारयतीति त-
 न्मालिनी । मलतेर्णिनिप्रत्ययः । अतएव जरतो वृद्धस्य महिषस्य
 विषाणवद्भूसरां धूम्रां पुरोऽग्रे दिशमभितो धूमोऽस्याः सजातस्ता-
 मभिधूमितामिव जनो लोकोऽलक्षयत् । मधुभिद्विवस्वतेति रूपको-

स्थापिताग्रदिशि धूमितत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः । अत्राहुः । 'अंगारिणी
दिग्रविविप्रयुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता । प्रधूमिता यास्य-
ति यां दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाश्च ताः स्युः ॥ इति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः श्रुतस्तथा न
निजमृदङ्गनिस्वनः ॥ यथा पुरः समरसमुद्यत-
द्विषद्वलानकध्वनिरुदकर्षयन्मनः ॥ ४२ ॥

मनस्विनामिति । उदिता उत्पन्ना गुरुर्गभीरा प्रतिश्रुतिः प्र-
तिध्वनिर्यस्य सः निजमृदङ्गनिस्वनः स्वसेनातूर्यघोषः श्रुतः सन्
तथा मनस्विनां मनो नोदकर्षयत् नाचकर्ष । कृपिरयं स्वार्थण्यन्तः ।
यथा पुरोऽग्रे समरसमुद्युते समरोद्युक्ते द्विषद्वले शत्रुसैन्ये ये आन-
काः तेषां ध्वनिरुदकर्षयत् । एतेनैषां वीरस्थायी महोत्साह उक्तः ।
अत्र भयंकरस्यापि परसैन्यघोषोत्साहजनकत्वं महावीरेषु न विरुध्य-
त इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । भीहेतौ सत्यपि भयानुत्पत्तेर्विशेषो-
क्तिर्विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विषमभेदश्चेति संकरः ॥ ४२ ॥

यथा यथा पटहरवः समीपतामुपागमत्स
हरिवराग्रतः सरः ॥ तथा तथा हृषितवपुर्मुदा-
कुला द्विषाश्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥

यथायथेति । हरिर्वरो जामातेव हरिवरः । 'वरो जामातृवर्य-
योरिति विश्वः । तस्याग्रतः । सरतीत्यग्रतः सरोऽग्रेसरः 'पुरो-
ऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैरिति टच् प्रत्ययः । स पूर्वोक्तः पटहरवो यथा
यथा यावद्यावत्समीपतामासन्नतामुपागमत् । तथा तथा तावत्ताव-
द्विषतां चमूर्जनोव वधूरिव । 'जनी सीमन्तिनी वधूरिति विश्वः
चेतसा मुदाकुला आनन्दाविला हृषितवपू रोमाञ्चितांगी । 'हृषे-
ल्लोमस्वि'तीडागमः । अजनि जाता । जनेः कर्तेरि लुङ्, 'दीपजने'-
त्यादिना चिण्प्रत्ययः । वधूवरसमागमवत्प्रतिद्वन्द्विसमागमो महो-
त्साहवर्द्धनो वीरसेनाया इत्युपमार्थः । तेन सैन्ययोरन्योऽन्यशब्द-
श्रवणकारिणी प्रत्यासत्तिरासीदिति व्यज्यते ॥ ४३ ॥

प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः समीरणभ्रमि-
तपरागरूपिता ॥ व्यभाव्यत प्रलयजकालि-
काकृतिर्विदूरतः प्रतिबलकेतनावलिः ॥४४॥

प्रसारिणीति । ततः श्रवणानन्तरं सपद्यविलम्बेन नभस्तले प्र-
सारिणी व्याप्ता समीरणेन वायुना भ्रमितेन परागेण रूपिता रू-
क्षीकृता अतएव प्रलयजायाः कल्पान्तप्रादुर्भूतायाः कालिकाया
महाकाल्या आकृतिरिवाकृतिर्यस्याः सा । प्रतिबले प्रतिपक्षसैन्ये
केतनावलिर्ध्वजपङ्क्तिर्विदूरतो दूरादलक्ष्यत । एतावता प्रत्यास-
त्तिरासीदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ४४ ॥

क्षणेन च प्रतिमुखतिग्मदीधितिप्रतिप्रभास्फु-
रदसिदुःखदर्शना ॥ भयङ्करा भृशमपि दर्शनी-
यतां ययावसावसुरचमूश्च भृश्रुताम् ॥ ४५ ॥

क्षणेनेति । प्रतिमुखस्याभिमुखस्य तिग्मरश्मेः उष्णांशोः प्रति-
प्रभाभिः प्रतिफलितदीप्तिभिः स्फुरद्भिर्देदीप्यमानैरसिभिः खड्गैर्दुःखं
दुष्करं दर्शनं यस्याः सा दुर्दर्शेत्यर्थः । असावसुरचमूश्चैद्यसेना क्ष-
णेन च भृशतां हरिसैनिकानां भृशं भयं करोतीति भयङ्करापि ।
“मेघर्तिभयेषु कञ्” इति खच्प्रत्ययः । दर्शनीयतां मनोहरतामिति
विरोधः । दृष्टिविषयतां ययावित्यविरोधः । अतएव विरोधाभा-
सोऽलङ्कारः ॥ ४५ ॥

पयोमुचामभिपततान्दिवि द्रुतं विपर्ययः प-
तित इवातपस्य सः॥ समक्रमः समविषमेष्वथ
क्षणात् क्षमातलम्बलजलराशिरानशे ॥ ४६॥

पयोमुचामिति । अथासुरसेनादर्शनानन्तरं समविषमेषु निम्नो-
न्नतेषु समक्रमस्तुल्यसञ्चारः बलजलराशिः सैन्यसागरः दिवि
व्योम्नि द्रुतमभिपततामभिधावतां पयोमुचां सम्बन्धी आतपस्य वि-
पर्ययः छायेव परितः क्षणात् क्षमातलं भूतलं आनशे । ‘अशू
व्याप्तौ’ “अतआदोरि”त्यभ्यासदीर्घः, “अश्रोतेश्चे”ति नुमागमः ।
उपमालङ्कारः ॥ ४६ ॥

ममौ पुरः क्षणमिव पश्यतो महत्तनूदरस्थित-
भुवनत्रयस्य तत् ॥ विशालतान्दधति निता-
न्तमायते बलं द्विषाम्मधुमथनस्य चक्षुषि ॥४७॥

ममाविति । पुरोऽग्रे क्षणमिव पश्यतः क्षणमात्रं विलोकयतः ।
इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । तनौ क्षोदीयस्युदरे कुक्षौ स्थितं भुवन-
त्रयं यस्य तस्य मधुमथनस्य हरेः सम्बन्धिनि विशालतां वैपुल्यं
दधति दधाने नितान्तमायते दीर्घे द्राघीयसि चक्षुषि महत् द्विषां
बलं ममौ बवृते । क्षणमीक्षणादेव परबले इयत्तां परिचिच्छेदे-
त्यर्थः । क्षोदीयस्यपि कुक्षौ भुवनत्रयं परिच्छिन्दतः हरेरतिमहति
चक्षुषि अल्पबलपरिच्छेदः कियानिति भावः । अत्र भुवनत्रयापेक्ष-
याधारस्य कुक्षेरल्पत्वाच्चक्षुरपेक्षयाधेयस्य बलस्याल्पत्वाच्चाधिका-
लङ्कारौ सङ्कीर्येते ॥ ४७ ॥

भृशस्विदः पुलकविकाशिमूर्तयो रसाधिके म-
नसि निविष्टसाहसाः ॥ मुखे युधः सपदि रते-
रिवाभवन् ससम्भ्रमाः क्षितिपचमूवधूगणाः ॥४८॥

भृशेति । क्षितिपचम्बो बध्व इवेत्युपमितसमासः । रतेरिवेति
लिङ्गात् । तासां गणाः युधो मुखे युद्धारम्भे रतेर्मुखे रत्यारम्भ इव
सपदि भृशं स्विद्यन्तीति भृशस्विदः । क्शिप् । पुलकविकाशिमूर्तयो
रोमाञ्चोदञ्चितगात्राः रसः वीरः शृङ्गारश्च तेनाधिके निर्भरे मन-
सि निविष्टसाहसाः प्रविष्टधाष्ट्याः ससम्भ्रमाः ससत्त्वरश्चाभवन् ।
यादृशी बधूनां सुरतरसकर्मण्युत्कण्ठा तादृशी चमूनां समरकर्मणी-
त्युपमार्थः । तेनैतासां समरसुरतयोः समरसत्त्वं व्यज्यते ॥ ४८ ॥

ध्वजांशुकैर्ध्रुवमनुकूलमारुतप्रसारितैः प्रसभ-
कृतोपहृतयः ॥ यदूनभिद्रुततरमुद्यतायुधाः
क्रुधा परं रयमरयः प्रपेदिरे ॥४९॥

ध्वजांशुकैरिति । अरयः चैद्यपक्षाः अनुकूलमारुतेन प्रसारितैः
ध्वजांशुकैर्ध्रुवं प्रसभेन बलात्कारेण कृतोपहृतयः कृताह्वाना इवे-

त्यर्थः । यदूनं अभि यादवान् प्रति द्रुततरमुद्यतायुधाः उत्क्षिप्ता-
युधाः सन्तः क्रुधा क्रोधेन परं अधिकं रयं त्वरां प्रपेदिरे । ध्व-
जांशुकदर्शनोत्थक्रोधहेतुकस्य शीघ्राभिपातस्य ध्वजाह्वानहेतुकत्वमु-
त्प्रेक्ष्यते ध्रुवमिति ॥ ४९ ॥

हरेरपि प्रति परकीयवाहिनीरधिस्यदम्प्रववृत्ति-
रे चमूचराः॥विलम्बितुं न खलु सहा मनस्वि-
नो विधित्सतः कलहमवेक्ष्य विद्विषः ॥ ५० ॥

हरेरिति । हरेरपि चमूषु चरन्तीति चमूचराः सैनिकाः ।
चरेष्टः । परेषामिमाः परकीयाः वाहिनीः सेनाः प्रति अधिस्यदं
अधिकरयं यथा तथा । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यद' इत्यमरः । प्रव-
वृत्तिरे प्रवृत्ताः । तथा हि मनस्विनो धीराः कलहं युद्धं विधित्सतः
विधातुमिच्छतः दधातेः सन्नन्ताल्लटः शतरि रूपम् । तान् विद्विषः
शत्रून् अवेक्ष्य विलम्बितुं । 'शकधृषे'त्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । सहन्ते
इति सहाः क्षमाः । पचाद्यच् । न खलु सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

उपाहितैर्वपुषि निवातवर्मभिः स्फुरन्मणि-
प्रसृतमरीचिसूचिभिः ॥ निरन्तरं नरपतयो र-
णाजिरे रराजिरे शरनिकराचिता इव ॥ ५१ ॥

उपाहितैरिति । रणाजिरे रणाङ्गणे नरपतयो राजानो वपुषि
उपाहितैरामुकैः स्फुरन्तो मणिप्रसृता रत्ननिर्गता मरीचय एव
मूचयो येषां तैः निवातवर्मभिः अच्छिद्रकञ्चुकैः । 'निवातो दृढस-
न्नाहे निर्व्वाते वाश्रयेऽपि चे'ति विश्वः । 'तनुत्रं वर्म्म कञ्चुकमि'-
त्यमरः । निरन्तरं नीरन्ध्रं शरनिकरैराचिताः प्रोता इव रराजिरे ।
'फणां च सप्तानामि'ति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपाभावः । मणिरो-
चिषः सादृश्याच्छरनिकरत्वोत्प्रेक्षा ॥ ५१ ॥

अथोच्चकैर्जरठकपोतकन्धरा तनूरुहप्रकरविपा-
ण्डुरद्युति ॥ बलैश्चलच्चरणविधूतमुच्चरद् घना-
वलीरुदचरत क्षमारजः ॥ ५२ ॥

अथेति । अथानन्तरं उच्चकैरुन्नतं जरठकपोतकन्धरातनूरुहप्र-
करविपाण्डुरद्युति जीर्णपारावतकन्धरारोमनिकरधूसरच्छायमित्युप-
मा । 'पारावतः कलरवः कपोत' इत्यमरः । बलैः सैन्यैश्चलद्विश्व-
रणैर्विधूतमुद्धूतं प्रेरितं सदुच्चरदुत्पतत् क्षमारजो भूरेणुर्वनावली-
र्घनपंक्तीरुदचरत् प्रचक्रामेत्यर्थः । 'उदश्चरः सकर्मकादि' त्यात्म-
नेपदम् । अस्य प्रत्युदाहरणमुच्चरदिति । अत्र भूरेणोर्भेधमण्डला-
क्रमणासंबन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरूपमासङ्कीर्णा ॥ ५२ ॥

विषङ्गिभिर्भृशमितरेतरं क्वचित्तरङ्गमैरुपरि नि-
रुद्धनिर्गमाः ॥ चलाचलैरनुपदमाहताः खुरै-
र्विवभ्रमुश्विरमथ एव धूलयः ॥ ५३ ॥

विषङ्गिभिरिति । चलाचलैश्चटुलैः खुरैरनुपदं प्रतिपदं आहताः
उद्धताः भृशमितरेतरं परस्परं । निरन्तरमिति पाठे अभितो निर-
न्तरं नीरन्ध्रं विषङ्गिभिर्मिथः श्लिष्टैस्तुरङ्गमैरुपरि निरुद्धो निर्गमो
यासां ताः धूलयः क्वचित् चिरमथ एव विवभ्रमुर्नोत्पेतुरिति भावः ।
अत्रोद्धतानां अधोभ्रमणविरोधस्योपरि निर्गमरोधेन विशेषणगत्या
परिहारात्काव्यलिङ्गसङ्कीर्णो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ५३ ॥

गरीयसः प्रचुरमुखस्य रागिणो रजोऽभवद्वचव-
हितसत्वमुत्कटम् ॥ सिसृक्षतः सरसिजजन्म-
नो जगद् बलस्य तु क्षयमपनेतुमिच्छतः ॥ ५४ ॥

गरीयस इति । गरीयसः सर्वलोकपितामहत्वात्पूज्यतरस्य अ-
न्यत्र महत्तरस्य । प्रचुरमुखस्य चतुर्मुखस्येत्यर्थः । अन्यत्र बहुप्रवा-
हस्य रागिणो रक्तवर्णस्य अन्यत्र रणे रागिणोऽनुरागवतः एव-
म्भूतस्य सरसिजजन्मनो ब्रह्मणोजगत्सिसृक्षतः जगत् स्मृमिच्छतः
सतः । सृजेः सन्नन्तालटः शत्रादेशः । व्यवहितसत्त्वं तिरस्कृत-
सत्वगुणकं अन्यत्र तिरोहितजन्तुकं रजो रजोगुणो रेणुश्चोत्कट-
मुद्रिक्तमभवत् । बलस्य सैन्यस्य तु जगत् क्षयमपनेतुमिच्छतः
सतोऽभवत् । अत्र ब्रह्मबलयोगरीयस्त्वादिसाधर्म्येऽपि रजःशब्दे-

न एकस्य सिसृक्षोरन्यस्य संजिहीर्षोरिति व्यतिरेकः श्लेषोत्थापित इति सङ्करः ॥ ५४ ॥

पुरा शरक्षतिजनितानि संयुगे नयन्ति नः प्रस-
भमसृञ्जि पङ्कताम् ॥ इति ध्रुवं व्यलाधिपुरा-
त्तर्भातयः समुच्चकैरनलसखस्य केतवः ॥ ५५ ॥

पुरेति । संयुगे युद्धे सति शरक्षतिजनितानि क्षतजानि असृञ्जि रुधिराणि नोऽस्मान् प्रसभं प्रसह्य पङ्कतां पुरा नयन्ति नेष्यन्ति । “यावत्पुरानिपातयोर्लडि”ति भविष्यदर्थे लट् । इतीत्थमालोक्य ध्रुवमात्तर्भातयः प्राप्तभयाः सन्तोऽनलसखस्याग्निमित्रस्य वायोः केतवो रेणवः तल्लिङ्गत्वात्तस्येति भावः । उच्चकैरुन्नतं स्वमाकाशं व्यलंघिषुः वियदारूढादित्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ५५ ॥

क्वचिल्लसद्घननिकुरम्बकर्बुरः क्वचिद्विरण्मयक-
णपुञ्जपिञ्जरः ॥ क्वचिच्छरच्छशधरखण्डपाण्डुरः
खुरक्षतक्षितितलरेणुरुद्ययौ ॥ ५६ ॥

क्वचिदिति । क्वचिल्लसन् घननिकुरम्बवन्नवाभ्रपटलवत्कर्बुराः श-
बलः क्वचिद्विरण्मयकणपुञ्जपिञ्जरः कनकचूर्णराशिकपिशः । क्वचिच्छ-
रच्छशधरखण्डपाण्डुरः खुरैः क्षतस्य क्षितितलस्य रेणुरुद्ययौ उ-
ज्जगाम । अत्रोपमात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ५६ ॥

महीयसां महति दिगन्तदन्तिनामनीकजे रज-
सि मुखानुषङ्गिणि ॥ विसारितामजिहत को-
किलावली मलीमसा जलदमदाम्बुराजयः ॥ ५७ ॥

महीयसामिति । महति अनीकजे सेनासमुत्थे रजसि महीयसां
दिगन्ता एव दन्तिनः तेषां मुखानि पुरोभागा एव मुखान्याननानि
इति श्लिष्टरूपकम् । तेष्वनुषङ्गिणि लभे सति । कोकिलावलीवन्म-
लीमसा मलिना जलदा दिङ्मुखसङ्गिण एव ये मेघास्त एव मदाम्बु-
राजयो मदरेखाः विसारितां सृमरत्वमजिहत अगच्छन्त । प्राप्ता
इत्यर्थः । पांशुपातस्य दन्तिनां मदहेतुत्वादिति भावः । तदुक्तं महा-

भारते । “स्त्रियो जारेण तुष्यन्ति गावः स्वच्छन्दचारतः । कु-
जराः पांशुवर्षेण ब्राह्मणाः परनिन्दया” इति दिगन्तलम्बिनो मेघाः
सेनारजोमेलनाद्बहुलीबभूवुरित्यर्थः । अत्र दिगन्तेषु च तन्मेघेषु द-
न्तित्वतमन्दत्वरूपणात् समस्तवस्तुवर्त्ति सावयवरूपकं मुखमेव मुख
मिति श्लिष्ट परपरितमिति सङ्करः । अजिहतेति ओहाडो लुङि
“श्राभ्यस्तयोरात्” इत्याकारलोपः “अदभ्यस्तादि” त्यदादेशः ॥ ५७

शिरोरुहैरलिकुलकोमलैरमी मृधा मृधे मृषत
युवान एव मा ॥ बलोद्धतं धवलितमूर्द्धजानिति
ध्रुवजनां जरत इवाकरोद्रजः ॥ ५८ ॥

शिरोरुहैरिति । अमी युवानः अलिकुलकोमलैः शिरोरुहैः मृधा
मृधे । ‘मृधइति युद्धपर्यायेषु’ इत्यमरः । मा मृषत न म्रियन्ताम्
म्रियतेर्माङि लुङि “न माङ्योगे” इत्यङ्भावः, “उश्चे” ति सिचः कि-
त्त्वान्न गुणः । इतीत्यमालोच्येत्यर्थः । बलोद्धतं रजः । कर्तृ । धव-
लितमूर्द्धजान् धवलीकृतकेशान् जनान् जरत इवाकरोत् । वृद्धा-
निवाकरोदित्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायां । अत्रेवशब्दस्यावधारणार्थ-
त्वान्न तेन पौनरुक्त्यम् । ‘इवोपम्येऽवधारणे’ इति विश्वः । ‘प्रवयाः
स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपी’त्यमरः । “जीर्यतेतरतृन्नि”ति
अतृन् प्रत्ययः ॥ ५८ ॥

सुसंहतैर्दधदपि धाम नीयते तिरस्कृतिं बहुभि-
रसंशयम्परैः ॥ यतः क्षितेरवयवसम्पदोऽणव-
स्त्विषान्निधेरपि वपुरावरीषत ॥ ५९ ॥

सुसंहतैरिति । धाम तेजो दधदपि दधानोऽपि तेजस्वी अपीत्य-
र्थः । परैरन्यैः सुसंहतैः सुसङ्गतैः परैरैक्यङ्गतैश्च बहुभिः तिरस्कृतिः
नीयते । असंशयं निश्चितं । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । कुतः यतः
अणवः सूक्ष्माः क्षितेरवयवसम्पदो रेणुसमृद्धयः त्विषां निधेः सू-
र्यस्यापि वपुरावरीषत आच्छादितवत्यः । वृद्धो लुङि ‘वृतोवे’ति इ-
टोदीर्घः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमातलोहसद्बहुलरजो-
ऽवगुण्ठितम् ॥ युगक्षयक्षणनिरवग्रहेजगत्पयो-
निधेर्जलइव मग्नमावभौ ॥ ६० ॥

द्रुतेति । द्रुतं शीघ्रं द्रवतां धावतां रथानां चरणैश्चक्रैः क्षतात् क्षु-
ण्णात् क्षमातलादुहसता पतता बहुलेन सान्द्रेण रजसावगुण्ठितमा-
च्छादितं जगद्युगक्षयक्षणे कल्पांतकाले निरवग्रहे निष्प्रतिबन्धे प-
योनिधेर्जले मग्नमिवावभावित्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो रजस्वलाः परि-
मलिताम्बरश्रियः ॥ दिग्ङ्गनाः क्षणमविलोक-
नक्षमाः शरीरिणां परिहरणीयतां ययुः ॥ ६१ ॥

समुल्लसदिति । समुल्लसन्ती दिनकरस्येव वक्त्रस्य कान्तिर्यासां
ताः रजो रेणुरेव रज आर्तवमासामस्तीति रजस्वलाः । 'रजःकृ-
ष्यामुतिपरिषदो वलजित्यादिना मत्वर्थीयो वलचप्रत्ययः । धूलि-
धूसराः उदक्याश्च परिमलिताः परितः संजातमला अम्बरस्याका-
शस्यैवाम्बरस्य वस्त्रस्य च श्रिय्यासां ताः । अत एवाविलोकनक्षमा
विलोकनानर्हाः दिश एवाङ्गना दिग्ङ्गनाः शरीरिणां प्राणिनां क्ष-
णमीपत्कालं परिहरणीयतामगम्यतां ययुः । 'तस्मान्मलवद्वाससा
न संवेदेते'त्यादिनिषेधादिति भावः । श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ ६१ ॥

निरीक्षितुं वियति समेत्य कौतुकात्पराक्रमं
समरमुखे महीभृताम् ॥ रजस्ततावनिमिषलो-
चनोत्पलव्यथाकृति त्रिदशगणैः पलाय्यत ६२

निरीक्षितुमिति । त्रिदशगणैर्देवगणैः समरमुखे रणारम्भे मही-
भृतां राज्ञां पराक्रमं निरीक्षितुं वियति कौतुकात्समेत्य रजस्ततौ
रजस्तोमे न निमिषन्त्यनिमिषाणि पक्ष्मपातरहितानि । मिषेः प-
चाद्यच्च कुटादित्वान्न गुणः । तेषां लोचनोत्पलानां व्यथाकृति
दुःखकारिण्यां सत्यां । कृत्रः किप् । पलाय्यत अधाव्यत । भावे
परापूर्वादयतेर्लङि तङ्, "उपसर्गस्यायतावि"ति रेफस्य लत्व

न । अत्र लोचनोत्पलानां व्यथाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६२ ॥

विषंगिणि प्रतिपदमापिवत्यपो हताचिरद्यु-
तिनि समीरलक्ष्मणि ॥ शनैःशनैरुपचितपङ्क-
भारिकाः पयोमुचः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ ६३ ॥

विषंगिणीति । विषंगिणि विपक्वे अतएव हताचिरद्युतिनि विर-
मिताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि वातकेतौ रजसि प्रतिपदं प्रतिक्षणं
अपोऽम्भांसि आपिबत्याकर्षति सति अतएव अपेतवृष्टयो निवृत्तव-
र्षाः पयोमुचः । उपचिताः प्रवर्द्धिताः पङ्कभारिकाः पङ्कभरणानि येषां
ते उपचितपङ्कभारिकाः सन्तः । “पठ्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुलि”त्य-
र्हणार्थं ण्वुल्प्रत्ययः । अर्हणं च कारणसामर्थ्यं । अतएव भाराच्छनैः
प्रययुः प्राप्ताः । अत्र पयोमुचां पङ्कभरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्त्तिभिर्वियद्वतैरनाधि-
गतानि लेभिरे ॥ चलच्चमूतुरगखुराहतोत्प-
तन्महीरजः स्नपनसुखानि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

नभोनदीति । नभोनदीव्यतिकरेणाकाशगङ्गाया अवगाहेन धौ-
तमूर्त्तिभिः क्षालितांगैः वियद्वतैः खेचरैः अतएव दिग्गजैरनाधिगता-
नि अननुभूतचराणि चलद्विश्रमूतुरगखुरैराहतं अतएवोत्पतदुद्वच्छत्
महीरजस्तेन स्नपनमभिषेचनं तेन यानि सुखानि तानि लेभिरे ।
कुञ्जराः पांशुवर्षेणेत्युदाहृतम् । अत्रापि दिग्गजानां रजः
स्नपनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

गजव्रजाक्रमणभरावनम्रया रसातलं यदखि-
लमानशो भुवा ॥ नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना
ततोऽगमत्रिजगदिवैकतां स्फुटम् ॥ ६५ ॥

गजेति । यद्यस्माद्गजव्रजानां आक्रमणभरेण पादक्षेपगौरवेणा-
वनम्रया भुवाखिलं रसातलं पातालमानशे व्याप्तम् । यद्यस्माच्च

नभस्तलं बहुतरेण रेणुनानशे ततः कारणात् त्रिजगत् जगन्नयम् ।
‘तद्धितार्थे’त्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचनम् । एकतां भूलोकता-
मिवागतम् । स्फुटमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ६५ ॥

समस्थलीकृतविवरेण पूरिता महीभृताम्बलर-
जसा महागुहाः ॥ रहस्त्रपाविधुरवधूरतार्थिनां
नभःसदाभुपकरणीयतां ययुः ॥ ६६ ॥

समेति । समस्थलीकृतानि विवराणि निम्नस्थानानि येन तेन
बलरजसा पूरिताः महीभृतां भूधराणां महागुहाः । रहो रहसि ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्रपया विधुराणां विलक्षाणां वधूनां रतं
सुरतमर्थयन्त इति तदर्थिनां नभःसदां सुराणां उपकरणीयतामु-
पकारकत्वं ययुः । तासां रजःपूरणात्पुंसामन्धकरणत्वादिति भा-
वः । “कृत्यल्युटो बहुलामि”त्यनीयरः कर्त्रर्थता । अत्र रजःपूर-
णस्य विशेषणगत्योपकारकहेतुत्वात् काव्यालिङ्गभेदस्तथोपकारकत्वा-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति सङ्करः ॥ ६६ ॥

गते मुखच्छदपटसादृशीन्दृशः पथस्तिरोदध-
ति घने रजस्यपि ॥ मदानिलैरधिमधुचूतग-
न्धिभिर्द्विपाद्विपानभिययुरेव रंहसा ॥ ६७ ॥

गतइति । छाद्यतेऽनेनेति छदः मुखस्य छदो मुखच्छदः ।
“पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे”ति घप्रत्ययः, “छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्ये”ति
ह्रस्वः । स चासौ पटश्च तत्सादृशीं तत्सादृश्यं । ब्राह्मणादित्वात्
प्यञ्प्रत्यये, “पिद्वौरादिभ्यश्चे”ति ङीष् स च प्यञ्जः पित्करणा-
दीकारो बहुलमिति वामनवचनाद्वैकलिपिकः । गते प्राप्ते । गजानां
युद्धपूर्वकाले मुखावरणकारणात् तत्सदृशे घने सान्द्रे रजसि दृशो
दृष्टेः पथो मार्गान् तिरोदधति छादयति सत्यपि अधिमधोः अ-
धिकमकरन्दस्य चूतस्येव गन्धो येषां तैः । “उपमानाच्चे”ति गन्ध-
स्येत्वे तदेकान्तग्रहणं तु व्यभिचारि । मदानिलैरभिज्ञानैर्द्विपा गजा
द्विपान् गजान् प्रति रंहसा वेगेनाभिययुरेव । अत्र तिरोहितदृष्टेर-
भियानविरोधस्य मदानिलैः परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६७ ॥

मदाम्भसा परिगलितेन सप्तधा गजाञ्जनः श-
मितरजश्चयानधः ॥ उपर्य्यवस्थितघनपांशुम-
ण्डलानलोकयत्तपटमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

मदाम्भसेति । सप्तधा । “करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च
मदस्रुतिरिति पालकाव्ये । सप्तभिः स्रोतोभिः परिगलितेन स्रुतेन
मदाम्भसा अधः शमितोरजश्च यो यस्तान् उपर्य्यवस्थितानि तथैव
स्थितानि घनानि सान्द्राणि पांशुमण्डलानि पूर्वोत्थरजःपुञ्जा ये-
षां तान् गजान् जनो लोकस्तत उपरि वितताः पटमण्डपाः येषां
तानिवेत्युत्प्रेक्षा । अलोकयत् ॥ ६८ ॥

अन्यूनोन्नतयोऽतिमात्रपृथ्वः पृथ्वीधरश्रीभृत-
स्तन्वन्तः कनकावलीभिरूपमां सौदामिनीदाम-
भिः ॥ वर्षन्तः शममानयन्नुपलसत् शृंगारले-
खायुधाः काले कालियकायकालवपुषः पांशू-
न्गजाम्भोमुचः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाघकविरुते शिशुपालवधे महाकाव्ये
यदुवंशक्षोभणो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अन्यूनेति । अन्यूनोन्नतयो महोच्छायाः अतिमात्रपृथ्वोऽत्यन्त-
विपुलाः अत एव पृथ्वीधरश्रीभृतः शैलशोभाधारिण इति निदर्श-
नालङ्कारः । कनकावलीभिरावरणहेतुहेमराजिभिः । करणैः । सुदा-
म्ना पर्वतेनैकदिशः सौदामिन्यो विद्युतः । “तेनैकदिगि”खण्प्रत्यये
ङीप् । ताभिर्दामभिरिव सौदामिनीदामभिर्विद्युल्लताभिः उपमां सा-
दृश्यं तन्वन्तः । ‘तडित्सौदामिनी विद्युदि’त्यमरः । ‘अतुलोपमा-
भ्यामि’ति सदृशवचनस्यैव निषेधादिह सादृश्यवाचित्वात्तृतीया ।
उपलसन्तः शृङ्गाराः सिन्दूरादिमण्डलान्येव लेखायुधानि सुरध-
नूषि येषां ते तथोक्ताः । ‘शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्ड-
ने । ‘लेखो लेख्ये सुर’इति च विश्वः । कालियस्य कालियनागस्य
कायवत्कालवपुषः रुष्णदेहाः । गजा एव अम्भोमुचो मेघाः काले

योग्यकाले वर्षन्तो मदाम्बु मुञ्चन्तः पांशून् शमं शान्तिं आनयन्
प्रापयन् । रूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमुक्तम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघका-
व्यव्याख्याने सर्व्वद्वपाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

अथाग्रिमसर्गे तुमुलयुद्धवर्णनाय सेनयोर्मेलनं तावदाह-
संजग्माते तावपायानपेक्षौ सेनाम्भोधी घोर-
नादौ रयेण॥ पक्षच्छेदात्पूर्वमेकत्र देशे वाञ्छ-
न्तौ वा विन्धसह्यौ निलेतुम् ॥१॥

संजग्माते इति । अपायोऽपगमो युद्धादपसरणं तस्यानपेक्षौ त-
मनिच्छन्तौ युद्धानिर्वृत्तिनावित्यर्थः । ईक्षतेः पचाद्यचि नञ्समा-
सः । धीरनादौ गम्भीरघोषौ तौ सेनाम्भोधी सेनासागरौ । पक्ष-
च्छेदात्पूर्वं पश्चादसंभवादिति भावः । एकत्र देशे एकस्थाने नि-
लेतुं वस्तुं । लिङ् गताविति धातोस्तुमुन्प्रत्यये गुणः । वाञ्छ-
न्ताविच्छन्तौ सह्यविन्ध्यौ वा सह्यविन्ध्याख्यौ पर्वताविव । ‘वा
स्याद्विकल्पोपमयोरिति विश्वः । संजग्माते मिलितवन्तौ । संपू-
र्वाद्वाञ्छतेरकर्मकाल्लिटि ‘समो गमृच्छि’इत्यादिना आत्मनेपदम् ।
अत्र सह्यविन्ध्ययोरप्येकत्र मिलनस्याप्रसिद्धस्य संभावनामात्रेणो-
क्तत्वादुपमानाप्रसिद्धेर्नोपमा किं तूत्प्रेक्षेति संक्षेपः । अस्मिन्सर्गे
शालिनी वृत्तं । “शालिन्यक्ता मृतौ तगौ गोऽब्धिलोकैरिति लक्ष-
णात् ॥ १ ॥

सेनाम्भोधी संजग्माते इत्युक्तं तत्सङ्गतिप्रकारं तावद्वर्णयति-
पत्तिः पत्तिं वाहमेयाय वाजी नागन्नागः स्य-
न्दनस्थो रथस्थम् ॥ इत्थं सेना बल्लभस्येव रा-
गादङ्गेनाङ्गप्रत्यनीकस्य भेजे ॥ २ ॥

पत्तिरिति । पत्तिः पदातिः पत्तिं पदातिं । ‘पदातिपत्तिपदग-
पादातिकपदातय’इत्यमरः । एयाय प्राप । आङ्पूर्वादिणो लिट् ।

वाज्यश्वो वाहमश्वमेयाय । ‘वाजिवाहार्चवगन्धर्वा’ इत्यमरः ।
 नागो गजो नागं एयाय । स्यन्दनस्थो रथस्थमेयाय । न तु व्यु-
 त्क्रमेण । धर्मयुद्धत्वादिति भावः । इतीत्युक्तरीत्या सेना रागा-
 द्रणरागात् रतिरागाच्च अङ्गेन स्वाङ्गेन पत्यादिना करचरणा-
 दिना च वल्लभस्य प्रियतमस्येव प्रत्यनीकस्य प्रतिबलस्य । ‘वल्-
 धिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियामि’ इत्यमरः । अङ्गं पत्यादिकं
 करचरणादिकं च भेजे । यथा कान्ता कान्तस्योरुमुरुणा करं करेण
 मुखं मुखेन भजति तथा सेना प्रतिसैन्यस्य पत्तिं पत्तिना अश्वमश्वे-
 नेत्यादिक्रमेण भेजे न तु व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । वल्लभस्येवेत्युपमया
 समरसुरतयोः समरसत्वं व्यज्यते ॥ २ ॥

रथ्याघोषैर्बृंहणैर्वारणानामैक्यङ्गच्छन्वाजिनां
 हेषया च ॥ व्योमव्यापी सन्ततन्दुन्दुभीना-
 मव्यक्तोभूदीशितेव प्रणादः ॥ ३ ॥

रथ्येति । सततं व्योमव्यापी गगनस्पृक् । अन्यत्र सर्व्वगत इ-
 त्यर्थः । दुन्दुभीनां रणभेरीणां प्रणादो महाघोषः । “उपसर्गादस-
 मासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् । रथानां समूहो रथ्या । ‘त्रि-
 षु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रज’ इत्यमरः । खलगोरथादिति
 यत्प्रत्ययः समूहार्थे । तासां घोषैः वारणानां बृंहणैः कण्ठघोषैः ।
 ‘बृंहणं गजगर्ज्जितमिति वैजयन्ती । वाजिनामश्वानां हेषया हेष-
 णेन च । ‘हेषा हेषा च निस्वन’ इत्यमरः । “गुरोश्च हल’ इ-
 त्यप्रत्यये टाप् । ऐक्यं मेलनं गच्छन् । अन्यत्र तत्त्वं पदार्थशोध-
 नाद्वितीयतां गच्छन् । ईशिता ईशयिता ईश्वरत्वोपाधिमान् प-
 रमात्मेव । ईशेस्तृच् । अव्यक्तोऽभूत् अयं दुन्दुभिघोष इति दुर्भेदो
 बभूव । अन्यत्र जीवेश्वरोपाधिविलयादयमीश्वरोऽयं जीवइति भे-
 दरहितोऽभूदित्यर्थः । अत्रैक्यगमनस्य विशेषणगत्या अव्यक्तहेतु-
 त्वात्काव्यलिङ्गमुपमाङ्गमिति सङ्करः ॥ ३ ॥

रोषावेशाद्गच्छतां प्रत्यमित्रन्दूरोत्क्षिप्तस्थूल-
 बाहुध्वजानां ॥ दीर्घास्तिर्य्यग्वैजयन्तीसदृश्यः
 पादातानां भ्रेजिरे खड्गलेखाः ॥ ४ ॥

रोषावेशादिति । रोषावेशात् प्रत्यमित्रमभिज्ञुं । आभिमुख्येऽ-
व्ययीभावः । गच्छतां धावतां द्रवतां दूरादुत्क्षिप्ताः उद्यताः स्थूलाः
पीवराः बाहुध्वजाः ध्वजस्तम्भा इव बाहवो येषां तेषां पादातानां
पदातिसमूहानाम् । ‘पादातं पतिसंहतिरित्यमरः । ‘षिद्धिदा-
दिभ्योऽङ्’ । तिर्य्यग्दीर्घास्तिर्य्यगायता इत्यर्थः । लेखा इव खड्गाः
खड्गलेखाः वैजयन्तीसदृश्यः पताकासदृश्यः सत्य इत्यर्थः । ‘वैजय-
न्ती पताका स्यादित्यमरः । ‘दृशेः समानान्ययोश्चेति कञ् च व-
क्तव्य’ इति समानशब्दोपपदात् दृशेः कञ् प्रत्ययः । ‘दृक्षे चोति
वक्तव्य’ इति समानस्य सभावः । भ्रेजिरे रेजिरे । ‘भ्राजृ दीप्ता-
वि’ति धातोः कर्त्तरि लिट् “फणां च सप्तानामि”ति विकल्पादे-
त्वाभ्यासलोपौ । आर्थीयमुपमा ॥ ४ ॥

वर्द्धावद्धा धौरितेन प्रयातामश्वीयानामुच्चकै-
रुच्चलन्तः ॥ रौक्मा रेजुः स्थासका मूर्त्तिभाजो
दर्पस्येव व्याप्तदेहस्य शेषाः ॥ ५ ॥

वर्द्धेति । धौरितेन धौरिताख्येन गतिविशेषेण प्रयातां धावतां ।
यातेर्लटः शत्रुदेशः । अश्वीयानामश्वसमूहानां । “केशाश्वा-
भ्यां यञ्छावन्यतरस्यामि”ति छप्रत्ययः । उच्चकैरुच्चलन्तो गतिव-
शादूर्द्धमुत्पतन्तः । वर्द्धते इति वर्द्धाणि प्रयाणवञ्चनवरत्राः । ‘व-
र्द्धं त्रपुवरत्रयोरिति विश्वः । “वृधुवधिवपिभ्यो रन्नि”ति रन्प्र-
त्ययः, लघूपधगुणो रपरः । तेष्ववद्धाः स्थापिता रौक्माः सौव-
र्णाः स्थासकाः बहुदाकारमण्डलानि व्याप्तदेहस्य सर्वाङ्गीणस्य मू-
र्त्तिभाजो मूर्त्तिभृतः दर्पस्यान्तरस्य तेजसः शेषाः अन्तरमानाद्वा-
हिर्निर्गता अतिरेका इव रेजुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

सान्द्रत्वक्कास्तल्पलाश्लिष्टकक्षा आङ्गीं शोभामा-
मुवन्तश्चतुर्थीम् ॥ कल्पस्यान्ते मारुतेनोपनु-
न्नाश्चेलुश्चण्डं गण्डशैला इवेभाः ॥ ६ ॥

सान्द्रेति । सान्द्रत्वक्काः सान्द्रवर्माणः । शैषिकः कम्प्रत्ययः ।
तल्पलाः पृष्ठवंशाः तेषु श्लिष्टाः कक्षाः मध्यबद्धवरत्रा येषां ते । ‘वृ-

प्या कक्षा वरत्रा स्यादित्यमरः । गजानां विंशत्युत्तरशतायुषां
द्वादश दशा भवन्ति तत्र चतुर्दशाच्छ्रुता प्रौढशोभा । तदेवाह । अथ
चतुर्थीमार्द्धी शारीरीं शोभामाप्नुवन्तः चत्वारिंशद्वर्षदेश्या इत्यर्थः ।
इभाः गजाः कल्पस्यान्ते मारुतेनोपनुन्नाः प्रलयमारुतप्रेरिता ग-
ण्डशैलाः स्थूलोपला इव चण्डं तीव्रं चेलुः प्रतस्थिरे इत्युपमा ॥ ६ ॥

संक्रीडन्ती तेजिताश्वस्य रागादुद्यम्यारामग्र-
कायोत्थितस्य ॥ रंहोभाजामक्षधूः स्यन्दनानां
हाहाकारं प्राजितुः प्रत्यनन्दत् ॥ ७ ॥

संक्रीडन्तीति । संक्रीडन्ती संघर्षात् कूजन्ती । “समोऽकूजने
च वक्तव्यमि”ति वचनात् कूजने “क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्चे”ति नात्म-
नेपदम् । रंहोभाजां वेगभाजां स्यन्दनानां रथानामक्षस्य चक्रा-
धारकाष्ठस्य धूरग्रमक्षधूः । ‘अक्षं रथाङ्ग आधार’इति वैजयन्ती ।
अनक्षे इति निषेधात् ‘ऋक्पूरि’त्यादिना न समासान्तः । रागात्
आरां प्रतोदमुद्यम्य तेजिता उत्साहिता अश्वा येन तस्य अग्रं चा-
सौ कायश्च स उत्थितो यस्य तस्योत्थितपूर्वकायस्येत्यर्थः ।
आहिताग्न्यादित्वात्साधुः । प्राजितुः सारथेः । ‘नियन्ता प्राजिता
यन्ता मूतः क्षत्ता च सारथिरित्यमरः । हाहाकारमुत्साहवर्द्धनार्थं
हाहाशब्दं । एवकार इत्यत्रैवग्रहणस्योपलक्षणत्वात् अन्यत्रापि यथा-
दर्शनं शब्दनिर्देशात्कारप्रत्ययः । अथवा हाहाकारं हाहाकरणं ।
भावे घञ्प्रत्ययः । प्रत्यनन्दत् साधुसाध्वित्यन्वमोदत किमि-
त्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥

कुर्वाणानां सम्परायान्तरायम्भूरेणूनामृत्यु-
नामाजनाय ॥ सम्मार्जन्योन्यूनमुद्ब्रूयमाना
भान्ति स्मोच्चैः केतनानाम्पताकाः ॥ ८ ॥

कुर्वाणानामिति । उच्चैरुन्नताः केतनानां ध्वजस्तम्भानां पता-
का वैजयन्त्यः साम्परायान्तरायं युद्धविघ्नं कुर्वाणानां । ‘अनीकं
साम्परायिकमित्यमरः । भूरेणूनां मार्जनाय प्रमार्जनार्थं मृत्युना
अन्तकेनोद्भूयमानाः प्रकम्प्यमानाः सम्मार्जन्यः शोधिन्य इव भान्ति

स्म । 'सम्मार्जनी शोधिनी स्यादि'त्यमरः । नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥८॥

उद्यन्नादं धन्विभिर्निष्ठुराणि स्थूलान्युच्चैर्मण्ड-
लत्वं दधन्ति॥आस्फाल्यन्ते कार्मुकाणि स्म-
कामं हस्त्यारोहैः कुञ्जराणां शिरांसि ॥९॥

उद्यन्नादमिति । धन्विभिर्धनुष्मद्भिः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।
निष्ठुराणि कर्कशानि स्थूलानि पीवराणि उच्चैरुन्नतानि मण्डलत्वं
दधन्ति वर्तुलत्वं दधानानि । एकत्राकर्षणादन्यत्र स्वभावाच्चेति
भावः । कर्मणे प्रभवन्तीति कार्मुकाणि धनूषि । उक्ञ् । उद्य-
न्नादमुज्जृम्भमाणघोषं यथा तथा काममास्फाल्यन्ते स्म पाटवपरी-
क्षार्थं पाणिभिरास्फालितानि । हस्तिनं रोहन्ति इति हस्त्यारोहै-
र्निपादिभिः कर्मण्यण् । कुञ्जराणां शिरांसि आस्फाल्यन्ते स्म ।
उत्साहार्थमिति भावः । अत्र कार्मुकाणां कुञ्जरशिरसाश्च प्रकृ-
तानामेव निष्ठुरत्वादिविशेषणसाम्येनौपम्यावगमात् केवलप्रकृता-
स्पदा तुल्ययोगिता ॥ ९ ॥

घण्टानादोनिस्वनो डिण्डिमानां ग्रैवेयाणामार-
वोवृंहितानि ॥ आमेत्येवम्प्रत्यवोचन् गजाना-
मुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥ १० ॥

घण्टानादइति । घण्टानादः किङ्किण्यादिघोषः डिण्डिमानां
वाद्यविशेषाणां निःस्वनः । ग्रीवासु भवानां ग्रैवेयाणां कण्ठशृङ्खलानां
“ग्रीवाभ्य एवे”ति ढक् प्रत्ययः । आरवः । वृंहितानि वृंहणानि
गजानां उत्साहार्थमाधोरणस्य हस्तिपकस्य । ‘आधोरणा हस्तिप-
का’इत्यमरः । वाचं वृंहणादिशब्दं ओमेति प्रत्यवोचन्निवैवमेवेत्य-
नुकूलमूचिर इवेत्युत्प्रेक्षा । ‘आमानुगुण्ये स्मरणे’ इत्यमरः ॥ १० ॥

यातैश्चातुर्विध्यमस्त्रादिभेदादव्यासङ्गैस्साष्ट-
वाह्यायवाच्च॥ शिक्षाशक्तिं प्राहरन्दर्शयन्तो मु-
क्तामुक्तैरायुधैरायुधीयाः ॥ ११ ॥

यातैरिति । आयुधेन जीवन्तीत्यायुधीयाः आयुधजीविनः ‘श-

स्त्राजीवे काण्डपृष्ठा युधीया युधिकाः समा'इत्यमरः । “आयुधाच्छ-
 श्रे”ति छप्रत्ययः । शिक्षाशक्तिमभ्यासपाटवं दर्शयन्तः अस्त्रादिभेदा-
 दस्त्रमहास्त्रादिकभेदाच्चातुर्विध्यं यातैः प्रातैः । सुष्ठुभावः सौष्ठवं
 नैशित्यादिगुणवत्त्वं तस्मात् । उद्गात्रादित्वादञ् प्रत्ययः । लाघवाद्दे
 गवत्त्वाच्च । “यगन्ताच्च लघुपर्वादि”त्यण् प्रत्ययः । अव्यासङ्गैरप्रति
 षिद्धैः मुच्यन्त इति मुक्तानि शरादीनि न मुच्यन्त इत्यामुक्तानि
 खड्गादीनि च तैस्तैर्मुक्तामुक्तैरिति द्वन्द्वः । आयुधैः प्राहरन् ।
 स्वभावानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ ११ ॥

राषावशादाभिमुख्येन कांचत्पाणग्राहं रंह-
 सैवापयातौ ॥ हित्वा हेतीर्मल्लवन्मुष्टिघातं-
 घ्नन्तौ बाहूबाहवि व्यासृजेताम् ॥ १२ ॥

रोषावेशादिति । कौचिद्योधौ रोषावेशाद्रोषपारवश्याभिमुख्येन
 रंहसा वेगेनैवोपयातौ मिथःप्रत्यासन्नौ अत एव पाणिग्राहमन्यांय
 पाणिं गृहीत्वा । “द्वितीयायां चे”ति णमुल्प्रत्ययः । हेतीः शस्त्रा-
 णि हित्वा त्यक्त्वा वैकल्यादिति भावः । ‘हेतिस्तु शस्त्रे द्वयोरि’
 ति केशवः । मल्लवन्मल्लाभ्यां तुल्यं । ‘तेन तुल्यमि’ति वतिप्रत्ययः ।
 मुष्टिघातं मुष्टिभिर्हत्वा । “करणे हनः” इति णमुल्प्रत्ययः । घ्नन्तौ
 प्रहरन्तौ । हन्तेर्लटः शत्रादेशः कषादित्वादनुप्रयोगः । मुष्टिभिर्घ्न-
 न्तावित्यर्थः । बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्तमिदं गुह्यं बाहूबा-
 हवि बाहुयुद्धम् । “तत्र तेनेदमिति सख्ये” इति बहुषीहा “विञ् क-
 र्मव्यतीहार”इतीच्प्रत्ययः समासान्तः, “अन्येषामपि दृश्यते”
 इति दीर्घः, तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वादव्ययत्वम् । तत्र
 व्यासृजेतां व्यासक्तवन्तौ । “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे”इत्यात्मनेपदम्
 मल्लवदिति तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ १२ ॥

शुद्धाः संगं न क्वचित्प्राप्तवन्तो दूरान्मुक्ताः शी-
 घ्रतां दर्शयन्तः ॥ अन्तःसेनं विद्विशामाविश-
 न्तो युक्तश्चक्रुः सायका वाजितायाः ॥ १३ ॥

शुद्धादिति । शुद्धा निर्विषाः । ‘न फणिभिर्नापि दग्धैर्नाग्निज्वलि-

ततेजनैरिति निषेधादिति भावः । अन्यत्र जात्येत्यर्थः । कचित्कुत्रापि सङ्गं प्रतिबन्धं न प्राप्तवन्तः न प्राप्ताः दुर्व्वारा इत्यर्थः । दूरान्मुक्ता दूरत एव विसृष्टाः । “स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन” इति समासः, “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य” इत्यलुक् । शीघ्रतां जवनत्वं दर्शयन्तः । विद्विषां सेनास्वन्तः अन्तःसेनम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । आविशन्तः सेनामध्यं प्रविशन्त इत्यर्थः । सायकाः बाणा वाजितायाः पक्षवत्तायाः अश्वत्वस्य च । ‘वाजिता स्वनपक्षयोरिति विश्वः । युक्तमनुरूपं कर्म चक्रुः । एवंविधसेनाप्रवेशस्य वाजिनामेव संभवादिति भावः । अत्राभिधायाः प्रकृतपक्षतामात्रोपक्षीणत्वाद्वाजिताशब्देन प्रकृतस्यैव प्रतीतेः ध्वनिरेवेति न श्लेषावकाशः । किन्तु शुद्धादिपदार्थपुञ्जविशेषणगत्या सायकानां युक्तकारिताहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १३ ॥

आक्रम्याजेरग्रिमस्कन्धमुच्चैरास्थायाथो वीत-
शङ्कं शिरश्च ॥ हेलालोलावर्त्म गत्वातिमर्त्यं
यामारोहन्मानभाजः सुखेन ॥ १४ ॥

आक्रम्येति । मानभाजोऽभिमानवन्तः उच्चैरुन्नतं आजेर्युद्धस्याग्रिमस्कन्धमग्रभागमसंप्रदेशं चाक्रम्यारुह्य वीतशङ्कं शिरःसम्मुखं उत्तमकायं चास्थायारुह्य हेलालु युद्धक्रीडासु लीलासु च लोला उत्सुकाः सन्तः अतिमर्त्यं गत्वा अमानुष्यं युद्धं कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्रामानुषगम्यमारोहणमार्गं गत्वा सुखेनानायासेन द्यां स्वर्गमभ्रङ्कषं गिरिशिखरादि क्रीडास्थानं । ‘द्यौः स्वर्गसुखवर्त्मनोरिति विश्वः । आरोहन्नारूढाः । “युद्धच्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः” इति मनुस्मरणादिति भावः । यथा कथञ्चित्कश्चित् स्कन्धमूर्द्धारोहणक्रमेण किञ्चिदुरारोहमद्रितटादिकमारोहति तद्वदिति प्रकृतविशेषणमहिम्नागता समासोक्तिः ॥ १४ ॥

रोदौरन्ध्रं व्यश्नुवानानि लोलैरङ्गस्यान्तर्मापि-
तैः स्थावराणि ॥ केचिदुर्व्वीमेत्य संयन्निषद्यां
क्रीणन्ति स्म प्राणमूल्यैर्यशांसि ॥ १५ ॥

रोदोरन्ध्रमिति । कोचिद्वीराः गुर्वीं महतीं संयतो युध एव
 र्निषीदन्त्यस्यामिति निषद्यां आपणकम् । 'आपणस्तु निषद्यायामि-
 त्यमरः । 'संज्ञायां समजनिषदीत्यादिना क्यप् । एत्य प्राप्य ।
 आङ्पूर्वादिणः क्त्वो ल्यप् । देहस्यान्तरभ्यन्तरे मापितैः परि-
 च्छिन्नैः । मातेर्माङो वा ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'अर्तिह्रीत्यादिना
 पुगागमः । लोलैरस्थिरैः प्राणैरेव मूल्यैः प्राणमूल्यै रोदसोर्द्यावा-
 पृथिव्यो रन्ध्रमन्तरालं व्यश्रुवानानि व्याप्नुवन्ति । अश्रोतेर्लटः शा-
 नजादेशः । स्थावराणि यशांसि क्रीणन्ति स्म स्वीचक्रुरित्यर्थः । अत्र
 न्यूनैः प्राणैः ततोऽधिकयशः परिवर्तनात् न्यूनपरिवृत्तिरलङ्कारः ।
 "समन्यूनाधिकानां च यदा विनिमयो भवेत् । साकं समाधिकन्यूनैः
 परिवृत्तिरसौ मते"ति लक्षणात् ॥ १५ ॥

वीर्योत्साहश्लाघि कृत्वावदानं संग्रामाग्रे मा-
 निनां लज्जितानाम् ॥ अज्ञातानां शत्रुभिर्युक्त-
 मुच्चैः श्रीमन्नाम श्रावयन्ति स्म नम्राः ॥ १६ ॥

वीर्योत्साहेति । संग्रामाग्रे रणाग्रे वीर्योत्साहाभ्यां श्लाघ्यते
 इति श्लाघि विक्रमाहङ्कारशोभि । अवदानं महत्कर्म कृत्वा । 'अ-
 वदानं कर्मवृत्तमित्यमरः । लज्जितानां मानित्वात् स्वनामाख्याने
 संकोचवतामित्यर्थः । शत्रुभिरज्ञातानां अज्ञातनामकानां मानिनां
 मानशालिनां शूराणां सम्बन्धि श्रीमत शौर्य्यश्रीयुक्तं नाम नम्राः
 बन्दिनः । 'बन्दिनि क्षपणे नम्र'इति विश्वः । उच्चैः श्रावयन्ति
 स्म अयमसाविति कथयामासुरित्यर्थः । युक्तं सत्त्वमेतदुचितमित्य-
 र्थः । अत्र लज्जमानाज्ञातयोर्विशेषणगत्या बन्दिश्रावणेहेतुत्वात्का-
 व्यलिङ्गभेदः ॥ १६ ॥

आधावन्तः सन्मुखं धारितानामन्यैरन्ये तीक्ष्ण
 कौक्षेयकाणाम् ॥ वक्षःपीठैरात्सरोरात्मनैव
 क्रोधेनान्धाः प्राविशन्पुष्कराणि ॥ १७ ॥

आधावन्तइति । क्रोधेनान्धाः अपश्यन्तोऽन्ये भटाः आधावन्तो-
 ऽभिमुखमापतन्तः सन्तः अन्यैः सैन्यैः प्रातिद्वन्द्वाभिसन्मुखं धारिता-

नां धृतानां तीक्ष्णकौक्षेयकाणां निशितासीनां । “कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः
 श्वास्यलङ्कारेष्विति ढक्ञ्प्रत्ययः । पुष्कराणि फलानि खड्गमुखा-
 नीत्यर्थः । ‘पुष्करं तूर्य्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि चे’ति विश्वः ।
 वक्षांसि पीठानीव वक्षःपीठैः वक्षःस्थलैः आत्सरोरामुष्टेः । ‘त्सरुः
 खड्गादि मुष्टौ स्यादित्यमरः । “आङ् मर्यादाभिधिव्योरे”ति वि-
 कल्पादसमासः । आत्मना स्वयमेव परप्रयत्नं विनेत्यर्थः । प्रावि-
 शन् प्रविष्टाः । अत्र क्रोधान्धविशेषणगत्या पुष्करप्रवेशहेतुत्वात्
 काव्यलिङ्गभेदः ॥ १७ ॥

मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि प्रायेणायं व्यक्त-
 मासीद्विशेषः ॥ आत्मीयास्ते ये पराञ्चः पुर-
 स्तादभ्यावर्ती सम्मुखोयः परोऽसौ ॥ १८ ॥

मिश्रीभूत इति । तत्र युद्धे सैन्यद्वयेऽपि मिश्रीभूते मिलिते स-
 ति प्रायेणायं विशेषोऽसाधारणधर्मेो व्यक्तमासीत् । क इत्याह ।
 पुरस्तादग्रे ये पराञ्चः पराङ्मुखाः परेपीति भावः । ते आत्मीया
 अवध्या इत्यर्थः । न भीतं न परावृत्तमिति वधनिषेधश्रवणात् ।
 यः पुरस्तादभ्यावर्ती परावर्ती सम्मुखोऽभिमुखः स्वकीयोऽपीति
 भावः । असौ परः शत्रुर्वध्य इत्यर्थः । प्राणलुब्धस्य स्वाभिद्रोहित्वा-
 दित्यर्थः ॥ १८ ॥

सद्वंशत्वादंगसंसाङ्गिनीत्वं नीत्वा कामङ्गौरवे-
 णावबद्धा ॥ नीता हस्तं वञ्चयित्वा परेण द्रोह-
 ञ्चक्रे कस्यचित्स्वा कृपाणी ॥ १९ ॥

सादिति । सद्वंशत्वाच्छुद्धाकरत्वात्कुलीनत्वाच्चांगसंसंगिनीत्वमं-
 गसम्बन्धित्वं नीत्वा । अगुणत्वविवक्षायां “त्वतलोर्गुणवचनस्ये”-
 ति न पुंवद्भावः । कामं गौरवेणादरेणावबद्धा संयता च कस्यचि-
 त्स्वा स्वकीया कृपाणी असिलता परेणान्येन वञ्चयित्वा प्रतार्य
 हस्तं नीता स्वायत्तीकृता सती द्रोहं हिंसां व्यभिचारं च चक्रे कृत-
 वती । अत्र प्रकृतकृपाणीविशेषणसाम्यादप्रकृतस्वैरिणीप्रतीतिः स-
 मासोक्तिः ॥ १९ ॥

नीते भेदन्धौतधाराभिघातादम्भोदाभे शात्र-
वेणापरस्य ॥ सासृग्राजिस्तीक्ष्णमार्गस्य मा-
र्गो विद्युद्दीप्तः कंकटे लक्ष्यते स्म ॥ २० ॥

नीत इति । शात्रवेण शत्रुणा । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः ।
धौताया उत्तेजितायाः धारायाः खड्गधारायाः अभिघातात् भेदं
नीते विदारिते अम्भोदाभे मेघश्यामे अपरस्य भटस्य कङ्कटे कव-
चे । 'उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियामि'त्यमरः । स-
हासृग्राज्या सासृग्राजिः सरक्तरेशः तीक्ष्णमार्गस्य खड्गस्य मार्गः
प्रहारो विद्युद्दीप्तस्तडिदुज्ज्वलो लक्ष्यते स्म । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥

आमूलान्तात्सायकेनायतेन स्यूते बाहौ मण्डु-
कश्लिष्टमुष्टेः ॥ प्राप्यासह्यां वेदनामस्तधैर्याद-
प्यभ्रश्यच्चर्म नान्यस्य पाणेः ॥ २१ ॥

आमूलान्तादिति । अन्यस्य भटस्य बाहौ आयतेन दीर्घेण साय-
केन आमूलान्तात् मूलप्रदेशपर्यन्तं आकक्षमित्यर्थः । विकल्पा-
दसमासः । स्यूते प्रोते सति असह्यां वेदनां व्यथां प्राप्य अतए-
वास्तधैर्यात्त्यक्तधैर्यादपि धारयितुमक्षमादपि मण्डुके सङ्ग्रहे श्लि-
ष्टा संदष्टा मुष्टिर्यस्य तस्मात्पाणेश्चर्म फलकं । 'फलकोऽस्त्री फलं
चर्म सङ्ग्रहो मुष्टिरस्य य'इत्यमरः । नाभ्रश्यन्नापतत् । अत्र सायक-
प्रोतमुष्टिश्लेषयोर्विशेषणगत्या धैर्यत्यागचर्मभ्रंशौ प्रतिहेतुत्वात्का-
व्यलिङ्गभेदः ॥ २१ ॥

भित्त्वा घोणामायसेनाधिवक्षः स्थूरीपृष्ठो गार्द्ध-
पक्षेण विद्धः ॥ शिक्षाहेतोर्गाढरज्ज्वेव बद्धो हर्तुं
वक्त्रं नाशकदुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥

भित्त्वेति । आयसेनायोमयेन गार्ध्रौ गृध्रसम्बन्धी पक्षः पत्रं
यस्य तेन गार्द्धपक्षेण बाणविशेषेण घोणां नासां भित्त्वा । 'घोणा
नासा च नासिके'त्यमरः । अधिवक्षो वक्षसि । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । विद्धः प्रहतः । व्यधेः कर्मणि क्तः 'ग्रहिज्ये'त्यादिना

संप्रसारणम् । स्थूरीपृष्ठो नवारूढोऽश्वः शिसैव हेतुः तस्य शिक्षाहेतोः शिक्षया निमित्तेन शिक्षार्थमिति यावत् । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । गाढरज्ज्वा गाढपाशेन बद्ध इवेत्युत्प्रेक्षा । दुर्मुखोऽप्यशिक्षितमुखोऽपि वत्क्रं हर्तुमपाक्रष्टुं नाशकत्वं न शक्तः । शकेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । शिक्षितो हि शिक्षावशादबद्धोऽपि बद्धवदास्ते अशिक्षितस्तु निबद्धोऽपि झटिति सुखमपहरतीति भावः । अपिर्विरोधे । अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २२ ॥

कुन्तेनोच्चैः सादिना हन्तुमिष्टान्नाजानेयो द-
न्तिनस्त्रस्यति स्म ॥ कर्मोदारं कीर्तये कर्तुंका-
मान्किं वा जात्याः स्वामिनो ह्येपयन्ति ॥ २३ ॥

कुन्तेनेति । आजानेयः कुलीनाश्वः । 'आजानेयाः कुलीनाः स्युरित्यमरः । "शुभ्रादिभ्यश्चे"ति ढक्प्रत्ययः । सादिना अश्वारोहेण । कर्त्रा । उच्चैरुन्नतेन कुन्तेन प्राप्तेन । करणेन । हन्तुं प्रहर्तुमिष्टादभिमतत्वात् दन्तिनो न त्रस्यति स्म न त्रस्तः । 'वा भ्राशेत्यादिना इयन्प्रत्ययः । तथा हि जात्याः कुलीनाः भवार्थं यत्प्रत्ययः । कीर्तये उदारं कर्म महापौरुषं कर्तुं कामो येषां तान् कर्तुकामान् । 'तुं काममनसोरपी'ति मकारलोपः । स्वमेषामस्तीति स्वामिनो भर्तृन् । "स्वामिन्नैश्वर्ये"इति निपातः । ह्येपयन्ति लज्जयन्ति किं न ह्येपयन्तीत्यर्थः । 'अर्त्तिहे'त्यादिना पुगागमः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

जेतुजैत्राः शोकिरे नारिसैन्यैः पश्यन्तोऽधोलो-
कमस्तेषुजालाः ॥ नागारूढाः पार्व्वतानि श्रय-
न्तो दुर्गर्गाणीव त्रासहीनास्त्रसानि ॥ २४ ॥

जेतुमिति । जेतार एव जैत्राः जयशीलाः । जेतृप्रकृतेः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणप्रत्ययः । लोकं जनमधः पश्यन्तः स्वयमुपत्यर्व्वस्थानात् लोकमधोदेशे पश्यन्तः अधः कृतं मन्यमानाश्च । अस्तेषुजालाः क्षिप्तशरनिकराः त्रासहीना दुर्गस्थत्वाच्चिर्भाकाः । नागारूढाः गजारोहाः त्रस्यन्ति गच्छन्तीति त्रसानि जङ्गमानि । 'व-

रिष्णुजङ्गमचरत्रसमिङ्गं चराचरमित्यमरः । पर्वतानि पर्वतस-
म्बन्धीनि दुर्गाणि । गिरिदुर्गाणीत्यर्थः । श्रयन्तोऽधितिष्ठन्त इव
इति उत्प्रेक्षा । तेऽप्येवंभूता एवेति भावः । अरिसैन्यैः । कर्तृभिः ।
जेतुं न शोकिरे अशक्ता बभूवुरित्यर्थः । शकेः कर्मणि लिट् । अत्र
मनुः । 'धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वनमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च स-
माश्रित्य वसेन्नृपः । सर्वेणैव प्रकारेण गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
तेषां हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते' इति ॥ २४ ॥

विष्वद्रीचीर्विक्षिपन् सैन्यवीचि राजावन्तः का-
पि दूरं प्रयातम् ॥ बभ्रामैको बन्धुमिष्टन्दिदृक्षुः
सिन्धौ वाद्यो मण्डलङ्गोर्वराहः ॥ २५ ॥

विष्वगिति । एकः कोपि वीरः । विष्वगश्चतीति विष्वद्रीचीः
सर्वव्यापिनीः । "विष्वग्देवयोश्च देवद्व्यश्चतावप्रत्यये" इति दे-
वद्व्यदेशः धातोरप्यश्चतेरुपसंख्यानानां "दुगितश्चे"ति ङीष् "अचः"
इत्यकारलोपे "चावि"ति दीर्घः । सैन्यानि वीचिरिव सैन्यवी-
चीरित्युपमितसमासः । सिन्धौ वेति लिङ्गात् विक्षिपन्नपाकुर्वन् ।
अन्तः आजिमध्ये कापि दूरं प्रयातं इष्टं बन्धुं दिदृक्षुर्दृष्टुमिच्छुः
सन् । दृशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । कापि प्रयातं मग्नं भीमं गोर्मण्डलं
भूगोलं दिदृक्षुराद्यो वराहः सिन्धौ वा समुद्रे इव । 'उपमायां वि-
कल्पे वे'त्यमरः । आजौ बभ्राम एकवीरस्य कुतो भयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

यावच्चक्रे नांजनाम्बोधनाय व्युत्थानज्ञो हस्ति-
चारी मदस्य ॥ सेनास्वानादन्तिनामात्मनैव
स्थूलास्तावत्प्रावहन्दानकुल्याः ॥ २६ ॥

यावदिति । व्युत्थानं गजोत्थापनं जानातीति व्युत्थानज्ञः ह-
स्तिनि चरतीति हस्तिचारी यन्ता । मदस्य बोधनायोत्थापनाया-
अनमुद्दीपनं । कर्म । यावन्न चक्रे तावत् प्रागेव । असमाप्ते विधा-
वित्यर्थः । सेनास्वानात्सेनाकलकलश्रवणादित्यर्थः । दन्तिनामा-
त्मना स्वयमेव स्थूला महत्यो दानकुल्या मदसरितः प्रावहन्

इति दन्तिनामुत्साहातिरेकोक्तिः अजनात् प्राग्दानसम्बन्धोक्तेर-
तिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरादारोढारन्धूतमू-
र्द्धावमत्य ॥ घोरारावध्वानिताशेषदिके विष्के
नागः पर्यणंसीत् स्वएव ॥ २७ ॥

क्रुध्यन्निति । दूरात् दूरत एव गन्धात् मदगन्धाघ्राणात् अन्य-
नागाय प्रतिगजाय क्रुध्यन् तं जिघांसुरित्यर्थः । ‘क्रुघद्रुहे’त्यादिना
सम्प्रदानत्वम् । नागो धूतमूर्द्धा विधूतमस्तकः सन् । आरोढारं
यन्तारं अवमत्य अवधूय । घोरारावैर्दारुणक्रन्दनैः ध्वानिता अ-
शेषदिशो येन तस्मिन् तथा उच्चैराक्रोशतीत्यर्थः । शैषिकः कप्प्र-
त्ययः । स्वे स्वकीय एव स्वपुत्र एवेत्यर्थः । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो
वे”ति विकल्पान्न स्मिन्नादेशः । अत एव स्वे स्वपुत्रे विष्क इति
श्चिष्टगत्या व्याख्याय पुत्रस्यापि ज्ञातित्वान्न सर्वनामसंज्ञेति वल्ल-
भोक्तिः प्रामादिकी । विष्के विंशतिवर्षके डिम्भे । ‘विष्को विंशति-
वर्षकः’ इति वैजयन्ती । पर्यणंसीत् तिर्यक् प्रजहारेत्यर्थः ।
‘तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः’ इति हलायुधः । “य-
मरमनमातां सकृचे”ति नमेलुङि सगिडागमौ नेदीति वृद्धिप्र-
तिषेधः ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपक्षे यन्त्रा नागः प्रा-
स्तवक्रच्छदोऽपि ॥ क्रोधाक्रान्तः क्रूरनिर्दारिता-
क्षः प्रेक्षाश्चक्रे नैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥

प्रत्यासन्ने इति । प्रातिपक्षे प्रतिपक्षसम्बन्धिनि । “तस्येदमि”-
त्यण् । दन्तिनि गजे प्रत्यासन्ने सति यन्त्रा सादिना प्रास्तवक्रच्छ-
दोऽपि निरस्तमुखपटोऽपि क्रोधाक्रान्तः अत एव क्रूरं घोरं निर्दा-
रिताक्षः तथापि मदान्धो नागो गजो न किञ्चिदेव प्रेक्षां चक्रे ।
किमपि पुरोगतं प्रातिपक्षमन्यदा न ददर्शेत्यर्थः । आवरणान्तरा-
भावेऽपि मदावरणस्यानपायादिति भावः । “इजादेश्च गुरुमतोऽ-

वृच्छ' इत्याम्प्रत्ययः । अत्रानावृतोन्मीलिताक्षस्याप्यदर्शनविरोध-
स्य मदन्धेनाविरोधाद्विरोधाभासोऽलंकारः ॥ २८ ॥

तूर्णं यावन्नापनिन्ये निषादी वासश्चक्षुर्वारणं
वारणस्य ॥ तावत्पूगैरन्यनागाधिरूढः कादम्बा-
नामेकपातैरसीव्यत् ॥ २९ ॥

तूर्णमिति । निषादी यन्ता वारणस्य गजस्य चक्षुर्वारणं नेत्रा-
वरणं वासो मुखपटं यावत्तूर्णं नापनिन्ये नापचकार तावदन्यना-
गाधिरूढः प्रतिगजाधिरोहः एकः एककालीनः पातो येषां तैरेक-
पातैर्युगपत्पातिभिरिति शीघ्रतोक्तिः । कादम्बानां शराणां । 'का-
दम्बमार्गणशरा' इत्यमरः । पूगैर्व्रातैरसीव्यत् । चक्षुषा सह तद्वा-
सः स्यूतवानित्यर्थः । सीव्यतेल्लङ् । अत्र चक्षुषः सीवनासम्बन्धे-
पि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

आस्थदृष्टेराच्छदश्च प्रमत्तो यन्ता यातुः प्रत्य-
रीभं द्विपस्य ॥ मग्नस्योच्चैर्बर्हभारेण शङ्को रा-
वव्राते वीक्षणे च क्षणेन ॥ ३० ॥

आस्थदिति । यन्ता प्रमत्तः सन् प्रत्यरीभमरिगजं प्रति । आ-
भिमुख्येऽव्ययीभावः । यातुर्गन्तुः । यातेस्तृच् । द्विपस्य दृष्टेरा-
च्छदमावरणं । पुंसि संज्ञायां घः । आस्थत् निरस्तवान् । "अ-
स्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङि"ति च्लेरङादेशः, "अस्यतेस्थुगि"ति
धुगागमः । मग्नस्य मुखनिमग्नस्य शङ्कोः शल्यायुधस्य । 'वा पुंसि
शल्यं शङ्कुर्ने'त्यमरः । उच्चैर्बर्हभारेण पिच्छपटलेन वीक्षणे चक्षुषी
क्षणेनावव्राते आवृते । वृणोतेः कर्मणि लिट् । अन्योन्यसमुच्चयच-
काराभ्यां आवरणनिरासे पुनरावणयोरेककाले सम्बन्धोक्तेरतिश-
योक्तिः ॥ ३० ॥

यत्नाद्रक्षन्सुस्थितत्वादनाशं निश्चित्यान्यश्चे-
तसा भावितेन ॥ अन्त्यावस्थाकालयोग्योप-
योगन्दध्रेऽभीष्टन्नागमापद्धनं वा ॥ ३१ ॥

यत्नादिति । अन्यः गजारोहः भावितेनालोचितेन चेतसा सु-
स्थितत्वादनपायिदेशत्वादानाशमनपायं निश्चित्य यत्नाद्रक्षन् वञ्चके-
भ्यस्त्रायन् सन् । अन्त्यावस्थाकाले साधनान्तरकाले नाशकाले
योग्योपयोगं अत एवाभीष्टं नागं गजमापद्धनं वापद्धनमिव दध्ने अ-
न्यतोपसार्य धारयामास । धरतेः स्वरितेत्त्वात्कर्त्तरि लिट् तद्ध ३॥

अन्योन्येषाम्पुष्करैरामृशन्तो दानोज्जेदानुच्चकै-
र्भुग्नवालाः ॥ उन्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैः
प्रायुध्यन्त स्पष्टदन्तध्वनीभाः ॥ ३२ ॥

अन्योन्येषामिति । इमा गजाः अन्योन्येषां परस्परेषां । “क-
र्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत” इति वक्तव्यात् द्वित्वं । “समास-
वच्च बहुलामि”ति विकल्पादसमासवत्त्वपक्षे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनं
वक्तव्यम् । उद्भिद्यन्ते एष्विति उद्भेदाः । “अकर्त्तारि च कारके सं-
ज्ञायामि”त्यकरणार्थं घञ्प्रत्ययः । दानोज्जेदानुच्चकै-
रामृशन्तो जि-
घ्रन्त उच्चकैरुन्नता भुग्नवालाः प्रह्वीकृतपुच्छाः । ‘बालः केशे शि-
शौ मूर्खे बालो वाजीभिपुच्छयोः’ । उन्मूर्द्धानः उन्नतमस्तकाः सन्तः
स्पष्टदन्तध्वनि यथा तथा सन्निपत्यापरान्तैः सह प्रायुध्यन्त । दि-
वादिपुध्यन्तेः कर्त्तरि लङ् । स्वभावोक्तिः ॥ ३२ ॥

द्राघीयांसः संहताः स्थेमभाजश्चारूदग्रास्ती-
क्ष्णतामत्यजन्तः ॥ दन्तादन्तैराहताः सामजाना
म्भङ्गं जग्मुर्न स्वयं सामजाताः ॥ ३३ ॥

द्राघीयांस इति । द्राघीयांसो दीर्घतराः । ‘प्रियस्थिरे’त्यादिना दी-
र्घस्य इयसुनि द्राघादेशः । संहताः सुघटिता अत एव स्थेमभाजः
स्थैर्यभाजः । ‘प्रियस्थिरे’त्यादिना स्थिरशब्दस्येमानिचि स्थादेशः ।
चारवो रम्या उदग्रा उन्नताः ते चारूदग्राः । विशेषणसमासः ।
तीक्ष्णतां नैशित्यं अत्यजन्तः सामजानां गजानां दन्तादन्तैः प्र-
तिगजविषाणैराहताः सन्तो भङ्गं भेदं जग्मुः बभञ्जुः । सामजाताः
दान्तिनस्तु स्वयं भङ्गं पराजयं न जग्मुः दन्तभङ्गेऽपि स्वयं न प-

रावर्तन्त इत्यर्थः । अत्रापरावर्तित्वेन वर्ण्यतया प्रकृतत्वादुपमेयानां दन्तिनामुपमानदन्तापेक्षया अभग्नत्वेनाधिक्योक्तेर्व्यतिरेकस्तुल्ययोगिताया बाधक इति गमयितव्यम् ॥ ३३ ॥

मातंगानां दन्तसंघट्टजन्मा हेमच्छेदच्छायच-
ञ्चिच्छिखाग्रः ॥ लग्नोऽप्यग्निश्चामरेषु प्रकामं
माञ्जिष्ठेषु व्यज्यते न स्म सैन्यैः ॥ ३४ ॥

मातङ्गानामिति । मातंगानां दन्तिनां दन्तसंघट्टजन्मा दन्तसंघ-
र्षोत्थः हेमच्छेदच्छायानि कनकपरागवर्णानि चञ्चन्ति चलन्ति च
शिखाग्राणि ज्वालाग्राणि यस्य सोऽग्निः मञ्जिष्ठया ओषधिविशेषे-
ण रक्तेषु माञ्जिष्ठेषु । “तेन रक्तं रागादि”त्यण्प्रत्ययः । ‘मञ्जि-
ष्ठा विकसा जिगी’त्यमरः । चामरेषु लग्नोऽपि सैन्यैः प्रकामं न व्य-
ज्यते न विविच्यते स्म । सावर्ण्यादिति भावः । अतः सामान्या-
लङ्कारः । ‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता’इति लक्ष-
णात् । स च विशेषणोत्थकाव्यालिङ्गसङ्कीर्णः ॥ ३४ ॥

ओषामासे मत्सरोत्पातवाताश्लिष्यदन्तक्षमा-
रुहां घर्षणोत्थैः ॥ यौगान्तैर्वा वह्निभिर्वारणा-
नामुच्चैर्मूर्द्धव्योम्नि नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥

ओषामासे इति । मत्सरो वैरभेवोत्पातवातः आकस्मिकवायुस्ते-
नाश्लिषतां संयुज्यमानानां दन्तानामेव क्षमारुहां वृक्षाणां घर्षणे-
नोत्था जन्म येषां तैर्वह्निभिर्यौगान्तैर्वा युगान्तभवैर्वह्निभिरिव वा-
रणानामुच्चैरुन्नतैः मूर्द्धा व्योमेव तस्मिन्मूर्द्धव्योम्नि नक्षत्रमाला
हारविशेषः । ‘सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैरित्यमरः ।
ज्योतिर्मर्मण्डलं च ओषामासे उवोष दग्धेत्यर्थः । ‘उष् दाहे’ इति
घातोः कर्मणि लिट् । “उषविदजाष्टभ्योऽन्यतरस्यामि”त्याम्प्र-
त्ययः लघूपधगुणः “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी”त्यस्तेश्चानुप्रयोगः ।
अत्र नक्षत्रमालयोरभेदाध्यवसायेन निर्देशात् रूपकशेषसङ्कीर्णयमु-
पमा ॥ ३५ ॥

सान्द्राम्भोददयामले सामजानां वृन्दे नीताः

शोणितैः शोणिमानम् ॥ दन्ताः शोभामापुर-
म्भोनिधीनां कन्दोद्भेदा वैद्रुमा वारिणीव ॥ ३६ ॥

सान्द्राम्भोदेति । सान्द्रं च तदम्भोदश्यामलं च तस्मिन् साम-
जानां गजानां वृन्दे शोणितैः शोणिमानमारुण्यं नीताः दन्ताः अ-
म्भोनिधीनां वारिणीव विद्रुमाणां प्रवालानां इमे वैद्रुमाः 'विद्रुमाः
पुंसि प्रवालं पुनपुंसकमित्यमरः । कन्दो मूलपिण्डः तस्योद्भेदाः
प्ररोहा इव शोभामापुरित्पुष्पमा ॥ ३६ ॥

आकम्प्राग्रैः केतुभिः सन्निपातं तारोदीर्णग्रैव-
नादं व्रजन्तः ॥ मग्नानङ्गे गाढमन्यद्विपानां द-
न्तान्दुःखादुत्खनन्ति स्म नागाः ॥ ३७ ॥

आकम्प्राग्रैरिति । आकम्प्राणि दन्तोत्खननसंक्षोभाद्भृशं कम्प्रा-
ण्यग्राणि येषां तैः केतुभिर्ध्वजैः सन्निपातं संघर्षं व्रजन्त इति दुः-
खहेतूक्तिः । नागाः गजास्तारमुच्चैरुदीर्णः उत्पन्नः ग्रैवाणां ग्रीवा-
सूतपन्नानां शृङ्खलभूषणादीनां नादो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा अ-
न्यद्विपानां प्रतिगजानां अङ्गे गाढं मग्नान् अन्तःप्रविष्टान् दन्तान्
दुःखादुत्खनन्ति स्म । तेषां गाढमग्रत्वात्स्वयं केतुभाराक्रान्तत्वाच्च
कृच्छ्रादुज्जन्धुरित्यर्थः । अत्रोक्तभारमज्जनयोर्विशेषणगत्या दुःखो-
त्खननहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ३७ ॥

उत्क्षिप्योच्चैः प्रस्फुरन्तं रदाभ्यामीषादन्तः
कुंजरं शात्रवीयम् ॥ शृङ्गप्रोतप्रावृषेण्याम्बुद-
स्य स्पष्टम्प्रापत्साम्यमुर्वीधरस्य ॥ ३८ ॥

उत्क्षिप्येति । ईषे लाङ्गलदण्डाविव दन्तौ यस्य स ईषादन्तो
महादन्तो दन्ती । 'ईषा लाङ्गलदण्डः स्यादि'त्यमरः । प्रस्फुरन्तं
प्राणोत्क्रमणदुःखादुल्लसन्तं शात्रवस्येदं शात्रवीयं कुंजरं रदाभ्यां द-
न्ताभ्यां उच्चैरुत्क्षिप्योर्ध्वमुद्यम्य शृङ्गे क्षिखरे प्रोतः स्यूतः प्रावृषेण्यः
प्रावृषि भवोम्बुदो यस्य तस्य । 'प्रावृष एण्य' इत्येण्यप्रत्ययः । उ-
र्वीधरस्य गिरेः साम्यं सादृश्यं स्पष्टं प्रापत् । आप्रोतेर्लुङि पुषा-
दित्वात् च्लेरङादेशः । उपमा ॥ ३८ ॥

भग्नेऽपीमे स्वे परावर्त्य देहं योद्धा सार्द्धं व्री-
डया मुञ्चतेषून् ॥ साकं यन्तुः सम्मदेनानुब-
न्धी दूनोऽभीक्ष्णं वारणः प्रत्यरोधि ॥ ३९ ॥

भग्नेपीति । स्वे स्वकीये इमे गजे भग्नेऽपि देहं स्वाङ्गं परावर्त्य
प्रतिपक्षाभिमुखमावर्त्य । वृतेर्ण्यन्ताल्लघुः । अप्यन्तस्त्वपपाठः अक-
र्मकस्य कर्मनान्वयात् । व्रीडया सार्द्धमिषून् मुञ्चता इषुमोक्षणे-
न स्वगजभंगव्रीडां निरस्यतेत्यर्थः । योद्धा भग्नेभस्थेन भटेन । क-
र्त्रा । अभीक्ष्णं दूनः इषुभिस्तप्तः । “ल्वादिभ्य” इति निष्ठानत्वम् ।
अनुबध्नातीत्यनुबन्धी वारणो यन्तुः प्रतिगजारोहस्य सम्मदेन सा-
कं स्वेभजयजन्येन हर्षेण सह । “प्रमदसम्मदौ हर्ष” इति निपातः ।
प्रत्यरोधि प्रतिरुद्धः तत्प्रतिरोधेन तत्सम्मदस्यापि प्रतिरोधव्याप्तेरि-
ति भावः । ‘साकं सार्द्धं समं सेह’त्यमरः । अत्र व्रीडितेषुमोक्षयोः
सम्मदयन्तृप्रतिरोधयोश्च कार्यकारणयोस्तत्तत्पौर्वापर्यविपर्ययरूपा-
तिशयोक्त्या सहभावोक्तेः सहोक्तिः सङ्कीर्यते ॥ ३९ ॥

व्याप्तं लोकैर्दुःखलभ्यापसारं संरम्भित्वादेत्य
धीरो महीयः॥ सेनामध्यङ्गाहते वारणः स्म ब्र-
ह्मेव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥ ४० ॥

व्याप्तमिति । वारणः कश्चिदन्ती संरम्भित्वात् क्रोधित्वात् ।
‘संरम्भः संभ्रमे कोपे’ इति विश्वः । धीरो निर्भीकः सन् एत्यागत्य
महीयो विपुलं लोकैः जनैः अन्यत्र भुवनैश्च व्याप्तम् । ‘लोकस्तु भुव-
ने जने’ इत्यमरः । अतो दुःखलभ्योऽपसारोऽपसरणं यत्र तत्सेनाम-
ध्यं प्राक् पुरा आदिदेवस्य उदरान्तरुदराभ्यन्तरं ब्रह्मा स्रष्टेव गा-
हते स्म प्रविवेश । पुरा किल यथाबाह्यं सिसृक्षुः ब्रह्मा पूर्वसृष्टिदि-
दक्षया विष्णोः कुक्षिं प्राविशदिति पौराणिकी कथा । केचित् ब्रह्मा
ब्राह्मणो मार्कण्डेय इति व्याचक्षते सोऽपि भगवन्महिमावलोकनकौ-
तुकात्तदनुज्ञया महाप्रलये तदुदरं प्रविश्य बभ्रामेत्यागमः । ‘ब्रह्मा
विमः प्रजापतिरि’त्यमरः । उपमालङ्कारः ॥ ४० ॥

भृङ्गश्रेणीश्यामभासां समूहैर्नाराचानां विद्ध-
नीरन्ध्रदेहः ॥ निर्भीकत्वादाहवेनाहतेच्छो हृ-
ष्यन्हस्ती हृष्टरोमेव रेजे ॥ ४१ ॥

भृङ्गेति । भृङ्गश्रेणीव श्यामभासां कृष्णवर्णानां नाराचानामयो-
मयेषु विशेषाणां समूहैः विद्धो नीरन्ध्रो निर्विवरो देहो यस्य सः तथा-
पि निर्भीकत्वादाहवेनाहतेच्छः अव्याहतोत्साहः अत एव हृष्यन्
मोदमानो हस्ती हृष्टरोमेव हर्षात्पुलकित इवेत्युत्प्रेक्षा । “हृषेल्लोम-
सु” इति विकल्पादिदृढभावः । रेजे शुशुभे । “फणां च सप्तानां”
इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ ॥ ४१ ॥

आताम्राभा रोषभाजः कटान्तादाशूत्स्वाते मा-
र्गणे धूर्गतेन ॥ निश्च्योतन्ती नागराजस्य ज-
ज्ञे दानस्याहो लोहितस्येव धारा ॥ ४२ ॥

आतामेति । रोषभाजः क्रुद्धस्य नागराजस्य महिमस्य कटा-
न्तात् गण्डस्थलान्निश्च्योतन्ती प्रागेव खवन्ती दानस्य मदस्य धारा
आताम्राभा क्रोधादरुणवर्णा जज्ञे जाता आहो धूर्गतेन पुरोगतेन य-
न्त्रा मार्गणे शरे आशूत्स्वाते लोहितस्य क्षतजस्येव धारा जज्ञे ।
जनेः कर्त्तरि लिट् । किमियं क्रोधारुणा मदधारा शरोद्धरणजन्मा
रक्तधारा वेत्युभयकारणसम्भवात् सादृश्याच्च संशयः स च विक-
ल्पितसादृश्यमूल इत्यलंकारः ॥ ४२ ॥

क्रामन्दन्तौ दन्तिनः साहसिक्यादीषादण्डौ मृ-
त्युशय्यातलस्य ॥ सैन्यैरन्यस्तत्क्षणादाशशङ्के
स्वर्गस्योच्चैरर्द्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥

क्रामन्निति । मृत्युशय्यातलस्यान्तकपथ्यंकरूपस्य । ‘अघः स्व-
रूपयोरस्त्री तलमि’त्यमरः । ईषादण्डौ दारुविशेषौ तत्सदृशावाय-
तावित्यर्थः । दन्तिनो दन्तौ सहसा वर्त्तत इति साहसिकः ‘ओजः
सहोम्भसा वर्त्तते’ इति ठक्प्रत्ययः । तस्य भावात्साहसिक्यात् क्राम-
मन् साहसवानित्यर्थः । अन्यस्तत्क्षणादुच्चैर्द्ध्वस्य स्वर्गस्य अर्ध-

आसौ मार्गश्चेति तदर्द्धमार्गं तदधिद्धठ इति सैन्यैराशशंके
उत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा ॥४३॥

कुर्वन् ज्योत्स्नाविपुषां तुल्यरूपस्तारस्ताराजा-
लसारामिव द्याम् ॥ खड्गाघातैर्दारितादन्तिकु-
म्भादाभाति स्म प्रोच्छलन्मौक्तिकौघः ॥४४॥

कुर्वन्निति । ज्योत्स्नाविपुषां तुल्यरूपः चन्द्रिकाबिन्दुस्वरूपः
तारः शुद्धः । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धाविति विश्वः । खड्गाघातैर्दा-
रितादन्तिकुम्भात् प्रोच्छलन्नुत्पतन् मौक्तिकौघो मुक्तापुञ्जो द्यामा-
काशं ताराजालसारां नक्षत्रशबलितां तारकितां कुर्वन्नित्युत्प्रेक्षा
'सारः शबलपतितयोरिति विश्वः । आभाति स्म बभौ ॥ ४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तक्षिप्रचक्रेण कृत्तम्मत्तो हस्तं हस्तिरा-
जः स्वमेव ॥ भीमम्भूमौ लोलमानं सरोषः
पादेनासृक्पङ्कपेषम्पियेष ॥ ४५ ॥

दूरोत्क्षिप्तेति । मत्तो हस्तिराजः करीन्द्रः दूरादुत्क्षिप्तेन प्रास्तेन
अत एव क्षिप्रेण सत्त्वरेण चक्रेण कृत्तं अत एव भूमौ लोलमानं लुण्ठ-
मानं । लोलतेर'नात्मनेपदित्वा' 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चान-
शि'ति ताच्छील्ये चानश्रुत्ययः । अतएव 'लोलमानादयश्चानशी'-
ति वामनः । भीमं भयङ्करं स्वं स्वकीयमेव हस्तं सरोषः सन् पा-
देनाग्निणा असृक्पङ्केन पङ्कीभूतेनासृजा पिनष्टीति असृक्पङ्कपेषं ।
'स्नेहने पिषः' इति णमुल् । पिपेष । कषादित्वादनुप्रयोगः । रक्त-
पङ्केन स्नेहद्रव्येण ममर्देत्यर्थः । क्रुद्धमत्तयोः कुतो विवेक इति भावः ।
अत्र पेषणा सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

अपस्कारालूनगात्रस्य भूमिन्निःसाधारं गच्छ-
तोऽवाङ्मुखस्य ॥ लब्धायामन्दन्तयोर्युग्ममेव
स्वन्नागस्य प्रापदुत्तम्भनत्वम् ॥ ४६ ॥

आपस्कारादिति । गात्रमूलमापस्कारं आपस्कारादामूलात् ।
आङ्गेविकल्पादसमासः । लूनगात्रस्य छिन्नजंघस्य । 'द्वौ पूर्वप-

श्वाज्जंघादिदेशौ गात्राऽवरे क्रमादित्यमरः । अतएवावाङ्मुखस्य सतः
साधारं सावलम्बनं न भवतीति निःसाधारं यथातथा भूमिं गच्छतः
पततइत्यर्थः । नागस्य लब्धायामं प्राप्तदैर्घ्यं आयतमित्यर्थः । स्वं
स्वकीयं दन्तयोर्युग्ममेवोत्तम्भनत्वमवलम्बनत्वं प्रापत् । जंघाच्छे-
देऽपि दन्तावष्टम्भादायततेत्यर्थः । अत्र स्वभावातिशयोक्तयोः
संश्लष्टिः ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शम्भूव्यधादव्यधेन स्थित्वा किञ्चिद्व-
न्तयोरन्तराले ॥ ऊर्ध्वार्द्धासिच्छिन्नदन्तप्रवेष्टं
जित्वोत्तस्थे नागमन्येन सद्यः ॥ ४७ ॥

लब्धस्पर्शमिति । भूव्यधादन्ताभ्यां भुवो विद्धत्वादित्यर्थः ।
“व्यधजपोरनुपपत्तेर्”इत्यप्रत्ययः । अव्यधेन स्वयमविद्धत्वादव्य-
थेन सताऽन्येन केनचिद्धटेन दन्तयोरन्तराले किञ्चित् लब्धः स्पर्-
शो यस्मिन् कर्मणि तदन्ताभ्यां भटस्पर्शं यथा तथा स्थित्वा ऊर्ध्वं
प्रसाप्सारितेनार्द्धासिना खड्गैकदेशेन च्छिन्नः चूर्णितो दन्तप्रवेष्टो दन्त-
वेष्टनं यस्य तं नागं जित्वा सद्य एव उत्तस्थे उत्थितम् । भावे लि-
ट् । अत्रापि तथोत्थेनाद्यसम्बन्धेऽपि सवन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४७ ॥

हस्तेनाग्रे वीतभीतिं गृहीत्वा किञ्चिद्वद्यालः क्षिप्त-
वानूर्ध्वमुच्चैः ॥ आसीनानां व्योम्नि तस्यैव हेतो-
र्दिव्यस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥

हस्तेनेति । व्यालो दुष्टदन्ती । ‘व्यालोदुष्टगजे सर्पे’इति वि-
श्वः । अग्रे वीतभीतिं निर्भीकं भीरोः स्वर्गाभावादिति भावः ।
कञ्चिद्वीरं हस्तेन गृहीत्वा ऊर्ध्वमुपर्युच्चैः क्षिप्तवान् । उत्प्रेक्ष्यते तस्यै-
व हेतोस्तेनैव हेतुना । तद्धरणार्थमेवेत्यर्थः । ‘सर्व्वनाम्नस्तृतीया
चे’ति चकारात् षष्ठी । व्योम्नि आसीनानामवस्थितानां । “ईदास”
इति शानच ईकारः । स्वर्गस्त्रीणाममरनारीणामर्पयामास नूनम् ४८

कञ्चिदूरादायतेन द्रढीयः प्राप्तप्रोतस्त्रोतसा-
न्तः क्षतेन ॥ हस्ताग्रेण प्राप्तमेवाग्रतोऽभूदानै-
श्वर्य्यं वारणस्य ग्रहीतुम् ॥ ४९ ॥

कञ्चिदिति । दूरादायतेनान्तःक्षतेन विक्षतेन अतएव द्रढीय-
सा प्राप्तेन प्रोतं स्रोतो यत्र तेन हस्ताग्रेण । करणेन । अग्रतः प्रा-
प्तमपि कञ्चिद्भटं ग्रहीतुं आदातुं वारणस्य अनीश्वरस्य भावः अ-
नैश्वर्य्य असामर्थ्यमभूत् । 'नञः शुचीश्वरे'त्यादिना नञपूर्वपदो-
भयपदवृद्धिः । अत्रापि आनैश्वर्य्यसबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४९ ॥

तन्वाः पुंसो नन्दगोपात्मजायाः कंसेनेव स्फो-
टिताया गजेन॥ दिव्या मूर्तिर्व्योमगैरुत्पतन्ती
वीक्षामासे विस्मितैश्चण्डिकेव ॥ ५० ॥

तन्वाइति । गजेन स्फोटितायाः विदारितायाः पुंसः कस्यचि-
द्वीरस्य तन्वाः शरीरात् कंसेन स्फोटितायाः नन्दगोपात्मजाया
नन्दकन्याया इवोत्पतन्ती दिव्या मूर्तिः चण्डिकेव नन्दकन्याशरीरा-
दाविर्भवन्ती कालिकेव विस्मितैर्व्योमगैः खेचरैः वीक्षामासे वीक्षि-
ता । ईक्षतेः कर्मणि लिट्, “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ” इत्याम्प्र-
त्ययः । मनुष्यभावमुत्सृज्य देवभावं गतेत्यर्थः । उपमा व्यक्ता । पुरा
किल दुरात्मनः कंसस्य प्रतारणाय भगवदाज्ञया तन्माया शक्तिर्न-
न्दगोपाज्जाता कंसेन हिंसितेति पौराणिकाः ॥ ५० ॥

आक्रम्यैकामग्रपादेन जंघामन्यामुच्चैराददानः
करेण॥ सास्थिस्वानं दारुवदारुणात्मा कञ्चि-
न्मध्यात्पाटयामास दन्ती ॥ ५१ ॥

आक्रम्येति । दारुणात्मा क्रुद्धचित्तो दन्ती एकां जंघामग्रपा-
देनाक्रम्यान्यां जंघामुच्चैरुन्नतेन करेणाददानः आकर्षयन् । सास्थि-
स्वानं भज्यमानास्थिपदकारशब्दयुक्तं यथा तथा कञ्चिद्वीरं दारुवत्का-
ष्ठवत् मध्यात्पाटयामास मध्यं विभज्य पाटयामासेत्यर्थः । ख्यब्-
लोपे पञ्चमी । उपमा ॥ ५१ ॥

शोचित्वाग्रेभृत्ययोर्मृत्युभाजोरर्थः प्रेम्णानो
तथा वल्लभस्य ॥ पूर्वं कृत्वा नेतरस्य प्रसादं
पश्चात्तापादाप दाहं यथान्तः ॥ ५२ ॥

शोचित्वेति । ऋच्छतीत्यर्थः । “अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति
यत्प्रत्ययान्तो निपातः । अग्रे समक्षमेव मृत्युभाजोर्मरणं गतयोर्भृ-
त्ययोः शोचित्वा वल्लभस्यैतयोर्मध्ये प्रियभृत्यस्य सम्बन्धिना प्रे-
म्णा । तद्गतप्रेम्णेत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेणान्तर्दाहं सन्तापं नो
आप । यथा येन प्रकारेण इतरस्यावल्लभस्य पूर्वं जीवनकाले प्रसा-
दं प्रीतिदानाद्यनुग्रहं न कृत्वा पश्चात्तापाद्धतोऽयमस्माभिरप्री-
णित एव प्राणान् प्रादादित्यनुशयात् दाहमाप । प्रियभृत्यमरणा-
दप्यसम्भावितमरणमेव स्वामिनो दुःसहदुःखहेतुरासीदित्यर्थः ।
स्वभावोक्तिः ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्यारादर्द्धचन्द्रेण लूने वक्त्रेऽन्यस्य क्रोधद-
ष्टोष्ठदन्ते ॥ सैन्यैः कण्ठच्छेदलीनैः कबन्धाद्भूयो
बिभ्ये वलगतः सासिपाणेः ॥ ५३ ॥

उत्प्लुत्येति । अर्द्धचन्द्रेण बाणेन लूने छिन्ने तथापि क्रोधेन दष्टौ
ओष्ठौ यैस्ते दन्ता यस्य तस्मिन् अन्यस्य योधस्य वक्त्रे आरादन-
तिदूरमुत्प्लुत्य । ‘आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः । भूयः पुनरपि क-
ण्ठस्य छेदः छिन्नदेशः तत्र लीने स्थिते साति वलगतो नृत्यतः सा-
सिः पाणिर्वस्य तस्मात्कबन्धादपमूर्द्धकलेवरात् । “भीत्रार्थानां भ-
यहेतुरिति पञ्चमी । सैन्यैर्बिभ्ये भीतं । भावे लिट् । लूनस्यापि
वक्त्रस्य पुनः स्वस्वानपातित्वाद्वलग्नासिधारणाभ्यां कबन्धादप्य-
कबन्धभ्रान्त्या सर्वे बिभ्युरित्यर्थः । अत एव भ्रान्तिमदलंकारः ५३

तूर्य्यारवैराहितोत्तालतालैर्गायन्तीभिः काहलं
काहलाभिः ॥ नृत्ते चक्षुःशून्यहस्तप्रयोगं काये
कूजन्कम्बुरुच्चैर्जहास ॥ ५४ ॥

तूर्य्यारवैरिति । आहिताः सम्पादिताः उत्तालाः प्रस्फुटाः ता-
लाः करपुटादिक्रियामानानि येषु तैः । ‘तालः कालक्रियामान-
मित्यमरः । तूर्य्यारवैर्मृदङ्गादिवाद्यघोषैस्तथा काहलं भृशं गाय-
न्तीभिः ध्वनन्तीभिः काहलाभिः शुष्कैर्वाद्यविशेषैश्च । करणैः ।
काहलं भृशशुष्कयोः । वाद्यभाण्डविशेषे तु काहलाः काहलः स्व-

ल'इति विश्वः । काये अपमूर्ध्नि कलेवरे । अतएव चक्षुःशून्यो दृष्टिरहितः हस्तप्रयोगो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा नृत्ते नृत्यति सति । कर्तरि क्तः । कूजन् ध्वनन् कम्बुः शंसस्तटस्थ इवेत्यर्थः । उच्चैस्तरां जहास । दृष्टिशून्याभिनयस्य नाट्यशास्त्रावरोधात् अट्टहासमकरोदित्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा । 'अङ्गैरालापयेद्गीतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत् । दृष्टिभ्यां भावयेद्भावं पादाभ्यां तालनिर्णय' इति नाट्यविदः ॥ ५४ ॥

प्रत्यावृत्तं भङ्गभाजि स्वसैन्ये तुल्यं मुक्तैराकिर-
न्ति स्म कञ्चित् ॥ एकौघेन स्वर्णपुंखैर्द्विषन्तः
सिद्धा माल्यैः साधुवादैर्द्वयेऽपि ॥ ५५ ॥

प्रत्यावृत्तमिति । स्वसैन्ये भङ्गभाजि सति प्रत्यावृत्तमभ्यमित्रं कञ्चिद्द्वारं तुल्यमेककालं मुक्तैः स्वर्णपुंखैः शरविशेषैः एकौघेन एक प्रकारेण द्विषन्त आकिरन्ति स्म । सिद्धाः खेचराः माल्यैर्दिव्यमालाभिः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः । आकिरन्ति स्म । द्वयेऽपि द्विषन्तः सिद्धाश्च साधुवादैः साधु साध्विति वाक्यैराकिरन्ति स्म । एतन्नितयमपि युगपत् प्रवृत्तमित्यर्थः । अत्र स्वर्णपुंखसुरमाल्यसाधुवादानां प्रकृतानामेव तुल्यकालैकौघप्रवृत्तिसाम्यादौपम्यावगमात्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ५५ ॥

बाणाक्षिसारोहशून्यासनानां प्रक्रान्तानामन्य-
सैन्यैर्ग्रहीतुम् ॥ संरब्धानां साम्यतामाजिभूमौ
वारी वारैः सस्मरे वारणानाम् ॥ ५६ ॥

बाणेति । बाणैराक्षिप्ताः पातिताश्च रोहाः सादिनो येभ्यस्ता-
नि अत एव शून्यानि रिक्तान्यासनानि आस्तरणानि येषां । अत एवान्यैः सैन्यैः परसैनिकैर्ग्रहीतुं प्रक्रान्तानामारब्धानां समस्तादव-
रुध्यमानानामित्यर्थः । अत एव संरब्धानां क्षुभितानां अत एव आजिभूमौ भ्राम्यतां अनवतिष्ठमानानां वारणानां वारैर्वृन्दैः वारी बन्धनस्थानं । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारो वरणवृन्दयोः । वारी कटीभबन्धन्योरिति विश्वः । सस्मरे स्मृता । तद्धर्मयोगादिति

भावः । कर्मणि लिट् । अत्र शून्यासनत्वादीनां विशेषणगत्या वारी-
स्मरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ५६ ॥

पौनःपुन्यादस्त्रगन्धेन मत्तो मृद्वन्कोपाल्लोक-
मायोधनोर्व्याम् ॥ पादे लग्नमत्र मालामिभेन्द्रः
पाशीकल्पामायतामाचकर्ष ॥ ५७ ॥

पौनःपुन्यादिति । आयोधनोर्व्या युद्धभूमौ पौनःपुन्यात्पुनः
पुनरावृत्तेरित्यर्थः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । ‘अव्ययानां भ-
मात्रे टिलोपस्य प्रातिपदिकाद्यर्थउपसंख्यानमिति टिलोपः । अ-
स्त्रगन्धेन । रक्तगन्धाघ्राणादित्यर्थः । मत्त इभेन्द्रो महागजः को-
पाल्लोकं जनं मृद्वन् क्षुभ्णन् पादे लग्नं ईषदसमाप्तां पाशीकल्पां
पाशबन्धनसदृशीं । ‘पाशस्त्वश्वादिबन्धनमिति विश्वः । “बद्धा-
दिभ्यश्चेति विकल्पादीकारः, अभाषितपुंस्कत्वात् ‘घरूपे’त्यादि-
ना ङस्वो न भवति । आयतां दीर्घां मालामाचकर्ष । पाशीकल्पे-
त्यत्र तद्धितगता पूर्णोपमा ॥ ५७ ॥

कश्चिन्मूच्छामित्य गाढप्रहारः सिक्तः शीतैः शी-
करैर्वारणस्य ॥ उच्छश्वास प्रस्थिता तजिघृक्षु-
र्व्यर्थाकृता नाकनारी मुमूर्च्छ ॥ ५८ ॥

कश्चिदिति । गाढः प्रहारो यस्य सः कश्चिद्दीरो मूर्च्छामित्य वा-
रणस्य शीतैः शीकरैः पुष्करतुषारैः सिक्तः सन् उच्छश्वास उज्जी-
वति स्म किन्तु तं मूर्च्छामागतं जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छुः । ग्रहेः सन्न-
न्तादुप्रत्ययः । प्रस्थिता तं वरीतुमागतेत्यर्थः । नाकनारी व्यर्था-
कृता तदुज्जीवनाद्विकलमनोरथा सती मुमूर्च्छ । अत्राकृतवैयर्थ्यस्य
विशेषणगत्या नाकनारीमूर्च्छाहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं मूर्च्छासम्बन्धा-
तिशयोक्त्या संकीर्यते ॥ ५८ ॥

लूनग्रीवात्सायकेनापरस्य द्यामत्युच्चैराननादु-
त्पतिष्णोः ॥ त्रेसे मुग्धैः सैहिकेयानुकाराद्रौद्रा-
कारादप्सरोवक्रचन्द्रैः ॥ ५९ ॥

लूनग्रीवादिति । अपरस्य सायकेन लूनग्रीवाच्छिन्नकण्ठात्
अत एव द्यामाकाशं प्रति आशु उच्चैरुत्पतिष्णोरुत्पतनशीलात् ।
'अलङ्कृजि'त्यादिनो इष्णुच् प्रत्ययः । अत एव सिंहिकाया अ-
पत्यं पुमान् सैहिकेयो राहुः । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो
विधुन्तुद'इत्यमरः । स्त्रीभ्यो ढक् । तमनुकरोतीति तदनुकारात्-
त्सदृशादित्यर्थः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । रौद्राकारात् भीषणाकृतेरस्य
वीरस्य आननात् मुग्धैः सुन्दरैः अप्सरसां वज्रैरेव चन्द्रैस्त्रेसे
त्रस्तं । भावे लिट् । अत्र राहुहेतुकत्रासस्य चन्द्र एव सम्भवाद-
क्त्रचन्द्रैरिति रूपकं सिद्धं तस्य सैहिकेयानुकारादिति स्पष्टोपमापे-
क्षत्वात् सङ्करः ॥ ५९ ॥

वृत्तं युद्धे शूरमाश्लिष्य काचिद्रन्तुन्तूर्णं मेरुकुं-
जं जगाम ॥ त्यक्त्वा नाग्नौ देहमेति स्म याव-
त्पत्नी सद्यस्तद्वियोगासमर्था ॥ ६० ॥

वृत्तमिति । काचिदमरनारी युद्धे वृत्तं सृत्तं । 'सृतेऽतीते दृष्टे
ख्याते वर्तुलेऽपि वृत्तं सृगे'इति विश्वः । शूरमाश्लिष्य रन्तुं तूर्णं
मेरोः कुञ्जं गह्वरं जगाम । यावत्तद्वियोगासमर्था तद्विरहासहा पत्नी
सद्योऽग्नौ देहं त्यक्त्वा नैति स्म नाजगाम । अत्र मेरुकुञ्जासम्ब-
न्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६० ॥

त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्था वीक्ष्य प्रेम्णा त-
त्क्षणादुद्वतासुः ॥ प्राप्यास्वण्डं देवभूयं सती-
त्वादाशिःश्लेष स्वैव कञ्चित्पुरन्ध्री ॥ ६१ ॥

त्यक्तेति । संयुगे युद्धे त्यक्तप्राणं कञ्चिद्वीरं हस्तिन्यां तिष्ठती-
ति हस्तिनीस्था करिणीमाकृत्वा सती वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणादुद्व-
तासुर्गतप्राणा । स्वैव पुरन्ध्री स्वभाय्यैव सतीत्वात्पतिव्रतात्वाद-
स्वण्डमक्षयं देवभूयं देवत्वम् । "भुवो भावे" इति क्यप् । प्राप्या-
शिःश्लेष । स्त्रीणां पातिव्रत्यमेव पतिसालोक्यनिदानं नाग्निप्रवेशा-
दिकमिति भावः । अत्र सतीत्वस्य विशेषणगत्या देवभूयहेतुत्वानु-
क्तेर्न काव्यलिङ्गमतिशयोक्त्यादिकं तु यथासम्भवमूहम् ॥ ६१ ॥

स्वर्गवासं कारयन्त्या । चिराय प्रत्यग्रत्वं प्रत्यहं
धारयन्त्या ॥ कश्चिद्भेजे दिव्यनाट्या परस्मिन्
लोके लोकं प्रीणयन्त्येह कीर्त्या ॥ ६२ ॥

स्वर्गे इति । कश्चिद्दीरश्चिराय चिरकालं स्वर्गवासं । “शय-
वासवासिष्वकालादि”ति विकल्पादलुक् । कारयन्त्या अनुभावय-
न्त्या अहन्यहनि प्रत्यहं । “नपुंसकादन्यतरस्यामि”त्यव्ययीभावे
समासान्तष्टच्प्रत्ययः, ‘अव्ययानां भमात्रे टिलोप’इत्युक्तम् । प्रत्य-
ग्रत्वं नूतनत्वं धारयन्त्या परमेमास्पदत्वादिति भावः । लोकं प्री-
णयन्त्या अद्भुतत्वं प्रापयन्त्या । प्रीञो ण्यन्तालुटः शतरि ङीष्,
“धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः”इति नुगागमः । दिव्यनाट्या परस्मिँल्लोके
इह लोके कीर्त्या च भेजे प्राप्तः । भजेः कर्मणि लिट् । रणमरणा-
ल्लोकद्वयमपि जिगायेत्यर्थः । अत्र दिव्याङ्गनाकीर्त्योः प्रकृतयोरेव
तुल्यधर्मसम्बन्धात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ६२ ॥

गत्वा नूनं वैबुधं सन्न रम्यं मूर्च्छाभाजामाज-
गामान्तरात्मा ॥ भूयोदृष्टप्रत्ययाः प्राप्तसंज्ञाः
साधीयस्ते यद्रणायाद्रियन्ते ॥ ६३ ॥

गत्वेति । मूर्च्छाभाजामन्तरात्मा जीवः रम्यं वैबुधं सन्न दिव्य-
भवनं गत्वा आजगाम । मूर्च्छासमये सुरलोकामणीयकं दृष्ट्वा आ-
जगाम । नूनमुत्प्रेक्षायां । कुतः यद्यस्मात्प्राप्तसंज्ञाः लब्धबोधाः
सन्तः दृष्टप्रत्ययाः दृढविश्वासाः भूयः पुनरपि साधीयो गाढतरं ।
गाढादीयसुनि “अन्तिकवाढयोर्नैदसाधावि”ति साधादेशः । रणाय
रणं कर्तुमाद्रियन्ते उत्सेहिरे इत्यर्थः । कर्तरि लट् श्यन् प्रत्ययः ।
कथञ्चिदुज्जीवितानां पुनर्मृत्युप्राप्तिः श्रेयोदर्शनहेतुकेति भावः ॥ ६३ ॥

कश्चिच्छस्त्रापातमूढोऽपवोदुर्लब्ध्वा भूयश्चेत-
नामाहवाय ॥ व्यावर्त्तिष्ट क्रोशतः सख्युरुच्चै
स्त्यक्तश्चात्मा का च लोकानुवृत्तिः ॥ ६४ ॥

कश्चिदिति । शस्त्रापातमूढः प्रहारमूर्च्छितः कश्चिद्दीरश्चेतनां

संज्ञां लब्ध्वा अपवोदुर्मूर्च्छासमये युद्धभूमेरपनेतुः सख्युर्मित्रस्योच्चैः
क्रोशतः आगच्छागच्छेत्याक्रोशति । “षष्ठी चानादरे” इति षष्ठी।
क्रोशन्तमनादृत्येत्यर्थः । भूयः पुनरपि आहवाय रणाय व्याव-
र्त्तिष्ठ । आत्मा देहस्त्यक्तश्च । तथाहि लोकानुवृत्तिश्च का नैवेत्यर्थः ।
सुहृज्जनानुरोधस्तु हितानर्थिनः परिच्छेतुं वृथेत्यर्थः । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥

भिन्नोरस्कौ शत्रुणाकृष्य दूरादासन्नत्वात्कौ-
चिदेकेषुणैव ॥ अन्योऽन्यावष्टम्भसामर्थ्य-
योगादूर्ध्वावेव स्वर्गतावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥

भिन्नोरस्काविति । शत्रुणा दूरादाकृष्यासन्नत्वात्तयोरित्यर्थः ।
सन्निकृष्टत्वादेकेषुणैव भिन्नोरस्कौ विदारितवक्षसौ कौचिद्वीराव-
न्योऽन्यावष्टम्भ एव सामर्थ्यं तस्य योगात्स्वभावादूर्ध्वावेव ऊर्ध्वं
तिष्ठन्तावेव स्वर्गतावपि मृतावभूतां । अपिश्वार्थं । तत्र मृतयोर्द्व-
र्ध्वावस्थानासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

भिन्नानस्त्रैर्मोहभाजोऽभिजातान्हन्तुं लोलं
वारयन्तः स्ववर्गम् ॥ जीवग्राहं ग्राहयामासुरन्ये
योग्येनार्थः कस्य न स्याज्जनेन ॥ ६६ ॥

भिन्नानिति । अन्ये वीरा अस्त्रैर्भिन्नान् विदारितान् अत एव
मोहभाजो मूर्च्छाभाजो मूर्च्छागतानभिजातान्कुलीनान् । ‘अभि-
जातः स्थितौ न्याये कुलीनप्राप्तयोरपीति विश्वः । हन्तुं लोलं उ-
त्सुकं स्ववर्गं वारयन्तः जीवं गृहीत्वा जीवग्राहं ग्राहयामासुः जी-
वमेव ग्राहयामासुरित्यर्थः । “समूलाकृतजीवेषु हनकृञ्ग्रह” इति
णमुल्प्रत्ययः कषादित्वादनुप्रयोगः । जीवग्रहणप्रयोजनमर्थान्तर-
न्यासेनाह । तथा हि योग्येन जनेन हेतुना कस्य पुंसोऽर्थः कीर्त्या-
दिप्रयोजनं न स्यात् । स्यादेव सर्वस्यापीत्यर्थः । अतो वीराणां
रणेष्वपि अतिपरिस्तरक्षणमेव श्रेयः । ‘नार्त्तं नातिपरिस्तरमिति
हनननिषेधादिति भावः ॥ ६६ ॥

भग्नैर्दण्डैरातपत्राणि भूमौ पर्यस्तानि प्रौढव-

न्द्रद्युतीनि ॥ आहाराय प्रेतराजस्य रौप्यस्था-
लीनीव स्थापितानि स्म भान्ति ॥ ६७ ॥

भग्नैरिति । भग्नैर्दण्डैः हतुना । भग्नदण्डत्वादिति भावः । भूमौ प-
र्यस्तानि उत्तानपतितानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि पूर्णेन्दुप्रभाणि आतप-
त्राणि । श्वेतच्छत्राणीत्यर्थः । प्रेतराजस्यान्तकस्य आहाराय भो-
जनाय स्थापितानि विहितानि रौप्यस्थालीनि राजतभाजनानीव
भान्ति स्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

रेजुर्भ्रष्टा वक्षसः कुंकुमांका मुक्ताहाराः प्रार्थि-
तानां व्यसूनाम् ॥ हासालक्ष्याः पूर्णकामस्य
मन्ये मृत्योर्दन्ता पीतरक्तासवस्य ॥ ६८ ॥

रेजुरिति । व्यसूनां मृतानां पार्थिवानां वक्षसो भ्रष्टाः पतिताः
कुंकुमाङ्काः कुंकुमारुणिता इत्यर्थः । मुक्ताहाराः पूर्णकायस्य सकल-
राजकसंहारात्सफलमनोरथस्य अत एव पीतं रक्तमेवासर्वयेन तस्य
मृत्योः हासाददृहासालक्ष्यादस्यादन्ता रेजुरिति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा ६८

निम्नेष्वोषीभूतमस्त्रक्षतानामस्त्रं भूमौ यच्च का-
सांचकार ॥ रागार्थं तत्किं नु कौसुम्भमम्भः सं-
व्यानानामन्तकान्तःपुरस्य ॥ ६९ ॥

निम्नेष्विति । भूमौ निम्नेषु निम्नस्थलेषु ओषीभूतं राशीभूतं अस्त्र-
क्षतानां सम्बन्धि यदस्त्रं रक्तं चकासाञ्चकार दिदीपे । ‘चकासृ
दीप्तावि’ति घातोर्लिङ् ‘कास्यनेकाच आम् वक्तव्य’ इत्याम्प्रत्यये
कृजोऽनुप्रयोगः । तदस्त्रमन्तकान्तःपुरस्य कृतान्तावरोधस्य सं-
व्यानानामुत्तरीयाणां रागार्थं रञ्जनार्थं कुसुम्भस्येदं कौसुम्भं अ-
म्भः किं नु कुसुम्भद्रवो नु वेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६९ ॥

रामेण त्रिःसप्तकृत्वो हृदानां चित्रं चक्रे पञ्चकं
क्षत्रियास्त्रैः ॥ रक्ताम्भोभिस्तत्क्षणादेव तस्मि-
न्संख्ये संख्याः प्रावहन्द्वापिवत्यः ॥ ७० ॥

रामेणेति । रामेण भार्गवेण सामर्थ्यात् त्रीन् वारान् त्रिः । “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजि”ति सुच्प्रत्ययः । त्रिरावृत्ताः सप्त त्रिःसप्तरुत्वः एकविंशतिवारानित्यर्थः । “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्व-सुजि”ति कृत्वसुच्प्रत्ययः । क्षत्रियास्तै राजन्यरक्तैः चित्रमद्भुतं हृदानां पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चकम् । “संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययने-ष्वि”ति संघार्थे कन् प्रत्ययः । चक्रे कृतं तस्मिन् संख्ये युद्धे । ‘मृधमास्कन्दनं संख्यमि’त्यमरः । क्षणादेव रक्तैरेवाम्भोभिः असंख्या द्वीपवत्यो नद्यः प्रावहन् प्रासरन् रामेण बहुकालेन च स्यमन्तपञ्चकार्ख्यं च्छदपञ्चकमेव कथञ्चित् कृतं । अत्र तु क्षणमात्रेणासंख्या नद्यः प्रावृत्ता इत्युपमानादुपमेयस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ७० ॥

सन्दानान्तादस्त्रिभिः शिक्षितास्त्रैराविश्याधः-

शातशस्त्रावलूनाः ॥ कूर्मोपम्यं व्यक्तमन्तर्नदी-

नामैभाः प्रापन्नङ्घ्रयोऽमृद्मयीणाम् ॥ ७१ ॥

सन्दानान्तादिति । शिक्षितास्त्रैरभ्यस्तास्त्रविद्यैरस्त्रिभिरायुधीयैः अधः रथानामधस्तादाविश्य प्रविश्य सन्दानान्तात् बन्धनप्रदेशात् गुल्मदेशमधिकृत्येत्यर्थः । शातं शितं । “शाच्छोरन्यतरस्यामि”ति विकल्पादीत्वाभावः । तेन शस्त्रेणावलूनाः छिन्नाः । इभानामिमे ऐमाः अङ्घ्रयश्चरणाः अमृद्मयीणां नदीनामन्तरभ्यन्तरे व्यक्तं कूर्मोपम्यं कमठोपमं । स्वार्थे ण्यञ्प्रत्ययः । अत एवोपम्यादयः चातुर्वर्ण्यवदिति वामनः । प्रापन् प्राप्ताः । आपो लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । उपमा ॥ ७१ ॥

पद्माकारैर्योधवक्त्रैरिभानां कर्णभ्रष्टैश्चामरैरेव हं-

सैः ॥ सोपस्काराः प्रावहन्नस्त्रतोयाः स्त्रोतस्वि-

न्योवीचिषूच्चैस्तरद्भिः ॥ ७२ ॥

पद्माकारैरिति । उच्चैर्वीचिषु तरद्भिः प्लवमानैः पद्माकारैः कमलकल्पैर्योधवक्त्रैर्मृदुसैरिभानां कर्णेभ्यो भ्रष्टैश्चामरैर्हंसैः सोपस्काराः सपरिकराः । “सम्पर्क्युपेभ्यः करोतौ भूषणे” इति सुडागमः । अ-

स्रतोयाः रक्तजलाः स्रोतस्विन्यो नद्यः प्रावहन् । अत्ररूपकोपमयोः
सङ्करः सुगमः ॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामामिषायोपरिष्ठादध्याकाशम्बभ्र-
मुः पत्रवाहाः ॥ मूर्त्ताः प्राणा नूनमद्याप्यवे-
क्षामासुः कायन्त्याजिता दारुणास्त्रैः ॥ ७३ ॥

उत्क्रान्तानामिति । पत्राणि वहन्तीति पत्रवाहाः पत्रिणः आमि-
षाय आमिषनिमित्तं । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन” इति
चतुर्थी । उत्क्रान्तानां मृतानां उपरिष्ठादध्याकाशमाकाशे । विभ-
क्त्यर्थेऽन्ययीभावः । बभ्रमुः भ्रेमुः । “वातजृभ्रमुत्रसामि”ति विकल्पा-
देत्वाभ्यासलोपाभावः । अत्रोत्प्रेक्ष्यते । दारुणास्त्रैः घोरास्त्रैः का-
यन्त्याजिता विर्वर्जिताः । त्यजेर्ण्यन्तात् द्विकर्मकात्कर्मणि क्तः ।
ण्यन्ते कर्तृषु कर्मणामिति वचनात् । मूर्त्ताः मूर्तिमन्तः । प्राणा
अद्येदानीमपि कायमवेक्षामासुः पूर्वाभिमानात् पुनः कायप्रवेशोपे-
क्षिणो मूर्त्ताः प्राणा एव नूनमाराद्भ्रमन्तीत्युत्प्रेक्षार्थः । “इजादे-
श्च गुरुमतोऽनृच्छ”इत्याम्प्रत्ययः, “कञ्चानुप्रयुज्यते लिटी” त्यस्ते-
रनुप्रयोगः, ‘आम्प्रत्ययवदि’त्यत्र कञ् एवेति नियमादस्तेर्नात्म-
नेपदम् ॥ ७३ ॥

आतन्वद्भिर्दिक्षु पत्राग्रनादम्प्राप्तैर्दूरादाशु ती-
क्ष्णैर्मुखाग्रैः ॥ आदौ रक्तं सैनिकानामजीवै-
र्जीवैः पश्चात्पत्रिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥

आतन्वद्भिरिति । दिक्षु पत्राग्रनादं पक्षान्तघोषं आतन्वद्भिर्विस्तृ-
णाद्भिर्दूरादाशु प्राप्तेरागतैरजीवन्त्यजीवैरचेतनैः । पचाद्यजन्तेन नञ्-
समासः । पत्रिपूगैर्बाणव्रातैरित्यर्थः । तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः करणैः । सैनिका-
नां रक्तः मपायि पीतम् । पिबतेः कर्मणिलुङ् “आतोयुक्चिणकृतो-
रि”तियुगागमः । पश्चाज्जीवैश्चेतनैः पत्रिगैः पक्षिसंघैः कर्तृभिः । ती-
क्ष्णैर्मुखाग्रैश्चञ्चुपटैः । करणैः । अपायि । अत्रोभयेषां पत्रिणां प्रकृत-
त्वात्केवलप्रकृतविषयः श्लेषः ॥ ७४ ॥

ओजोभाजां यद्रणे संस्थितानामादत्तीव्रं सा-
र्द्धमङ्गेन नूनम् ॥ ज्वालाव्याजादुद्धमन्ती तद-
न्तस्तेजस्तारन्दीप्तजिह्वा ववाशे ॥ ७५ ॥

ओजोभाजामिति । दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः सा दीप्तजि-
ह्वा शिवा रणे संस्थितानां मृतानामोजोभाजामोजस्विनां अङ्गेन
गात्रेण सार्द्धं यत्तीव्रं तिग्मं तेज आददभक्षयत् । अदेर्लङ् “अदः
सर्व्वेषामि”त्याडागमेऽपृक्तस्य “आढजादोनामि”त्याडागमोऽङ्क-
स्य “आटश्चे”ति वृद्धिः । तदन्तरन्तरेऽन्तरितं तेजो ज्वालाव्या-
जान्मुखोल्काच्छलादुद्धमन्ती तारमुच्चैर्ववाशे रौति स्म । ‘तिरश्चां
वाशितं रुतमि’त्यमरः । नूनमित्युत्प्रेक्षायां । अत्र व्याजशब्देन ज्वा-
लात्पापह्वेन तेजस्त्वोत्प्रेक्षणे सापह्वोत्प्रेक्षेति सर्व्वस्वकारः ॥ ७५ ॥

नैरन्तर्याच्छिन्नदेहान्तरालं दुर्भक्षस्य ज्वालिना
वाशितेन ॥ योद्धुर्वाणप्रोतमादीप्य मांसम्पा-
कापूठर्वस्वादमादे शिवाभिः ॥ ७६ ॥

नैरन्तर्य्येति । नैरन्तर्य्येणाविच्छेदेन छिन्नं देहस्यान्तरालं य-
स्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा बाणैः प्रोतं स्यूतं अत एव दुर्भक्षस्य-
भक्षितुमशक्यस्य । कृच्छ्रार्थे खलुप्रत्ययः । योद्धुर्योधस्य सम्बन्धि-
मांसं ज्वालिना ज्वालावता वाशितेन रुतेन । शिवानां वाशेन जि-
ह्वा ज्वलतीति प्रसिद्धिः । आदीप्य प्रज्वालय । बाणदाहाय मांस-
पाकाय चेति भावः । अतएव पाकेनापूर्व्वोऽभिनवः स्वादो रुचि-
र्यस्य तत्तथा शिवाभिर्गोमायुभिः । ‘स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमा-
युमृगधूर्त्तकाः’ इत्यमरः । आदे जघसे भक्षितमित्यर्थः । “लित्थ-
न्यतरस्यामि”ति विकल्पाददेर्न घस्लादेशः । वाशितेच्छया जिह्वा-
ज्वालादग्धेषु अप्रतिबन्धेन पाकरुचिरं जघसे इत्यर्थः । अत्र पाका-
पूर्वास्वादाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ७६ ॥

ग्लानिच्छेदी क्षुत्प्रबोधाय पीत्वा रक्तारिष्टं शो-
षिताजीर्णशेषम् ॥ स्वादुङ्कालखण्डोपदंशं क्रो-
ष्टा डिम्बं व्यष्वणद्वयस्वनच्च ॥ ७७ ॥

ग्लानीति । क्रोष्टा जम्बुकः क्षुत्प्रबोधाय ग्लानिच्छेदी खेदहारी शोभितो जारितः अजीर्णशेषो येन तद्रक्तमेवारिष्टं पानविशेष इति रूपकं । तत्पित्वा स्वादुङ्कारं स्वादूकृत्य । ‘स्वादुमी’ति ण-मुल् । कालखण्डेन यकृता उपदंशं कालखण्डमुपदंशं कृत्वेत्यर्थः । ‘कालखण्डयकृती तु समे’इत्यमरः । “उपदंशस्तृतीयायामि”ति णमुल् । कालखण्डस्य दंशनक्रियाकर्मत्वेऽपि भुजिक्रियाकरणत्वात् तृतीयोपपदया “तृतीयाप्रभृदीन्यन्यतरस्यामि”ति विकल्पेनोपपद-समासः । डिम्बं कलेवरं व्यष्वणत् भुक्त्वानित्यर्थः । “वेः स्वनो भोजने”इति षत्वम् । व्यस्वनदवादयच्चेति समुच्चयः । अभोजनार्थ-त्वात् षत्वं न ॥ ७७ ॥

क्रव्यात्पू गैः पुष्कराण्यनकानाम्प्रत्याशाभि-
मेदसोदारितानि ॥ आभीलानि प्राणिनः प्रत्य-
वश्यन् कालोनूनं व्याददावाननानि ॥ ७८ ॥

क्रव्यादिति । क्रव्यमदन्तीति क्रव्यादो मांसभक्षकाः कंकगृध्राद-
यः । ‘क्रव्ये वे’ति विद्प्रत्ययः । तेषां पूगैः । कर्तृभिः । मेदसो व-
पायाः । ‘मेदस्तु वपा वशे’त्यमरः । प्रत्याशाभिस्तृष्णाभिर्दारि-
तानि मेदस्वित्वभ्रान्त्या पाटितान्यानकानां तूर्याणां पुष्कराणि मु-
स्त्रानि । ‘पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले’ इत्यमरः । प्रा-
णिनः करितुरगादीन् प्रत्यवश्यन् अभ्यवहरन् । ‘अभ्यवहारः ‘प्र-
त्यवश्यनं भोजनं जघिघरि’ति हलायुधः । कालोऽन्तकः आभीला-
नि भयङ्कराणि । ‘आभीलं भीमकृच्छयोरिति विश्वः । आनना-
नि व्याददौ विजहार । “आहो दोनास्याविहरणे” इत्यस्य प्रत्यु-
दाहरणमेतत् । यानि विदारितानि पुष्कराणि तान्येवाननानि । नू-
नमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ७८ ॥

कीर्णा रेजे साजिभूमिः समन्तादप्राणाङ्गिः प्रा-
णभाजां प्रतीकैः ॥ बह्वारम्भै रर्द्धसंयोजितैर्वा
रूपैः स्वष्टुः सृष्टिकम्मन्तिशाला ॥ ७९ ॥

कीर्णेति । अप्राणद्विरजीवद्भिः छिन्नत्वान्निष्प्राणैरित्यर्थः । ‘अ-
नु प्राणने’ इति धातोर्लटः शत्रादेशः । प्राणभाजां प्राणिनां प्रतीकै-
रवयवैः । ‘अङ्गं प्रतीकोऽवयव’ इत्यमरः । समन्तात्कीर्णा सा आ-
जिभूमिः ईषदसमाप्तारभैरिति बह्वारम्भैः किं च दुर्दृष्टैरित्यर्थः ।
“विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्” इति बहुच् प्रत्ययः । तथार्द्धसं-
योजितैरर्द्धसृष्टैश्च रूपैः आकारैः । ‘रूपं स्वरूपे सौन्दर्ये आ-
कारश्लेषयोरपी’ति विश्वः । कीर्णां स्रष्टुः धातुः सृष्टिकर्मन्तशाला
वा सृष्टिकर्मणो नियतागारमिव रेजे इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

आयन्तीनामविरतरयं राजकानीकिनीना-
मित्थं सैन्यैः सममलघुभिः श्रीपतेरूर्म्मिमद्भिः ॥
आसीदोघैर्मुहुुरिव महद्वारिधेरापगानां
दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम् ॥८०॥
इति श्रीमाधकविकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
संकुलयुद्धवर्णनोनामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

आयन्तीनामिति । इत्थमुक्तरात्या अविरतरयमविच्छिन्नवेगं
यथा तथा आयन्तीनामभिधावन्तीनामौद्धत्यभाजां प्रागल्भ्यभाजां
राज्ञां समूहा राजकानि । ‘गोत्रोक्षे’ त्यादिना वुञ् प्रत्ययः । ते-
षामनीकिन्यः सेनास्तासां राजकानीकिनीनां अलघुभिर्महद्विह-
र्मिमद्भिस्तरङ्गवाद्भिः श्रीपतेः कृष्णस्य सैन्यैः समं सेनाभिः सह
अपां समूह आपं । “भिक्षादिभ्योऽण्” । आपेन गच्छन्तीति आपगा-
नामुक्तविशेषणविशिष्टानां वारिधेरोघैः प्रवाहैरिव कृतो गुरुतरध्वा-
नोमहाध्वनिर्यास्मिन् तन्महदोलायुद्धं अनियतजयपराजययुद्धं मुहु-
रासीत् । उपमा । मन्दाक्रान्तावृत्तमेतत् ॥ ९० ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माधका-
व्यव्याख्याने सर्व्वङ्गुषाख्येऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥

तदेवमष्टादशसर्गे तुमुलं युद्धमभिधायेदानीमेकोनविंशतिसर्गे
द्रुद्धयुद्धमनुष्ठुभेन छन्दसा चित्रबन्धेन वर्णयितुमारभते—

अथोत्तस्थे रणाटव्यामसुहृद्वेणुदारिणा॥ नृपा-
ङ्घ्रिपौघसङ्घर्षादग्निवद्वेणुदारिणा ॥ १ ॥

अथेत्यादि । अथैवं तुमुलयुद्धानन्तरं रणोऽटवीवेत्युपमितसमा-
सः । अग्निवदिति तद्वितौपम्यलिङ्गात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ।
तस्यां रणाटव्यां असुहृदः शत्रवो वेणवो वंशा इव । ‘वेणुमस्करते-
जना’इति वंशपर्यायेष्वमरः । तान्दारयति यस्तेनासुहृद्वेणुदारिणा
वेणुदारिणा बाणात्मजेन नृपा अङ्घ्रिपाः पादपा इव तेषामोघाः
संघास्तेषां संघर्षात् मत्सरात् श्लेषाच्च अग्निवदग्नितुल्यं । ‘तेन तु-
ल्यमिति तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । उत्तस्थे उत्थितम् । भावे लिट् ।
अत्राग्निवदिति तुल्यार्थेन वतिना धर्मव्यवधाने सादृश्यप्रतिपादि-
ना उपमानोपमेयसमानधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां चोपादा-
नाच्चेयमार्थं तद्वितगता पूर्णोपमा । सा च रणाटव्यादिसमासगतोप-
मासापेक्षेति सङ्करः । सर्गेऽस्मिन् अनुष्ठुभं वृत्तम् । “पञ्चमं लघु
सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्ष-
णमिति लक्षणात् । अत्रैकान्तरक्रमेण यमकाद्यन्यतमशब्दालङ्कार-
नियमः, सर्वत्र यथासम्भवमर्थालङ्कारश्च तत्र यमकलक्षणमुक्तं
दण्डिना । “अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः । यमकं तच्च पा-
दानामादिमध्यान्तगोचरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादैर्यमकानां विकल्पना ।
आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यान्तसर्वतः॥’इति । अत्रेदं समपा-
दान्तं यमकं द्विपादयमकभेदः ॥ १ ॥

आपतन्तममुन्दूरादूरीकृतपराक्रमः॥ बलोऽव-
लोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥ २ ॥

आपतन्तमिति । आपतन्तमाधावन्तं अमुं वेणुदारिणं दूरात्
ऊरीकृतपराक्रमोऽङ्गीकृतपौरुषस्तेन सहानुगतसंप्रहार इत्यर्थः । ब-
लो बलभद्रः केसरी सिंहो मातङ्गं गजमिवावलोकयामास । अनयो-

रिव तदन्तरमिति भावः । अतोऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २ ॥

जजौजोजाजिजिज्जाजी तन्ततोऽतिततातितु-
त् ॥ भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥ ३ ॥

एकाक्षरपादः ।

जजाविति । ततोऽवलोकनानन्तरं जजन्तीति जजाः योधाः ।
'जज युद्धे' पचाद्यच् । जजानामोजसा जाता जजौजोजा तामार्जि
जयतीति जजौजोजाजिजित् । जयतेः क्तिप् । जजतीति जाजी यो-
धी । ताच्छील्ये णिनिः । अतिततानत्युद्धतान् अतितुदति अति-
व्यथयतीति अतितुत् । तुदतेः क्तिप् । भस्याभेवाभा यस्य स भाभो
नक्षत्रकान्तिः । 'नक्षत्रमृक्षं भं तारे'त्यमरः । नास्ति भीर्येषां तेऽ-
भियो निर्भीकाः तानिभान् गजान् अभिभवतीति अभीभाभिभूः ।
क्तिप् । तस्याः भासस्तेजसो भूः स्थानं अभीभाभिभूभाभूः । अराः
सन्त्येषामित्यरीणि चक्राणि तैः रीणन्ति गच्छन्तीति अरिर्य्यो
रथाः । 'री गतिश्लेषयोरि'ति घातोः क्तिप् । तेषां ईरं प्रेरणं राति
अरिरीररो रथिकः । आतोऽनुपसर्गे कः । अरिः शत्रुर्वलभद्रः तं
वेणुदारिणं आर योद्धुमाससारेत्यर्थः । 'ऋ गतावि'ति घातोर्लि-
ट्, द्विर्भावतो णलिट् द्विः, अभ्यास "स्योरदि"त्यत्वे "अत आदेरि"
ति दीर्घे पुनः सवर्णदीर्घः । भिन्नैकाक्षरपादाख्योऽनुप्रासभेदः । भा-
भ इत्युपमानप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणसङ्करः ॥ ३ ॥

भवन्भयाय लोकानामाकम्पितमहीतलः ॥

निर्घातइव निर्घोषभीमस्तस्यापतद्रथः ॥ ४ ॥

भवन्निति । लोकानां जनानां जगतां च । 'लोकस्तु भुवने ज-
ने' इत्यमरः । भयाय भवन् सम्पद्यमानः भयं जनयन्नित्यर्थः । 'ऋ-
पेः सम्पद्यमाने चतुर्थी च वक्तव्ये'ति कृपेरर्थनिर्देशाच्चतुर्थी । आ-
कम्पितमहीतलो भूकम्पं कुर्वन्नित्यर्थः । निर्घोषेण भीमो भयङ्करः
तस्य बलभद्रस्य रथो निर्घात इवापतत् आधावत् । श्रौती पूर्णो-
पमा ॥ ४ ॥

रामे रिपुः शरानाजिमहेष्वास विचक्षणे ॥

कोपादथैनं शितया महेष्वा स विचक्षणे ॥ ५ ॥

रामइति । रिपुर्वेणुदारी आजिमहेषु रणोत्सवेष्विति रूपकं ।
‘मह उद्धव उत्सव’इत्यमरः । विचक्षणे प्रगल्भे । विचष्ट इति कर्त्त-
रि ल्युडिति न्यासकारः । “असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्य”इति च-
क्षिडः ख्याजदेशाभावः । रामे बलभद्रे शरान् आस चिक्षेप ।
अस्यतेर्लिट् “अत आदेरि”त्यभ्यासदीर्घे सवर्णदीर्घः । कोपा-
त्स राम एनं वेणुदारिणं शितया शातया । “शाच्छोरन्यतरस्या-
मि”तीत्वम् । महेष्वा महेषुणा । ‘पत्री रोप इषुर्द्रयोरि’त्यमरः ।
विचक्षणे जघान । ‘क्षणु हिंसायामि’ति धातोः कर्त्तरि लिट् । अभि-
त्रसमपादोनाम पादाभ्यासयमकभेदः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दिशमर्कमिवावाचीं मूच्छागतमपाहरत् ॥ म-
न्दप्रतापन्तं सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥ ६ ॥

दिशमिति । मूच्छागतं रामेषुपातान्मोहमुपगतं । अत एव मन्दप्र-
तापमल्पप्रकाशं तं वेणुदारिणं अवाचीं दक्षिणां दिशं प्राप्तं । अत एव
मन्दप्रतापमर्कमिव सूतः सारथिरनूरुश्च आजैर्विहायसः आकाशा-
दिवाजिविहायसः । इत्युपमितसमासः । शीघ्रमपाहरत् अपसारित-
वान् । उपमा ॥ ६ ॥

कृत्वा शिनेः शाल्वचमूं सप्रभावा चमूर्जिताम् ॥

ससर्ज वक्रैः फुल्लाब्जसप्रभा वाचमूर्जिताम् ॥ ७ ॥

कृत्वेति । प्रभावेन सह वर्तते इति सप्रभावा महानुभावा शिनेः
सात्यकिपितामहस्य चमूः सेना शाल्वो नाम चैद्यपक्षो राजा तस्य
चमूं सेनां जितां कृत्वा जित्वेत्यर्थः । अत एव वक्रैर्मुखैः । “येना-
ब्जविकार”इति तृतीया । विकासस्यापि विकारत्वात् । फुल्लाब्जस्य
प्रफुल्लारविन्दस्य सप्रभा समानप्रभा । हर्षेण विकाशितवतीत्यर्थः ।
ऊर्जितामुदारां वाचं ससर्ज । के यूयमस्मदय इत्याद्युच्चैर्जगर्ज ज-
गादेत्यर्थः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७ ॥

उल्मुकेन द्रुमम्प्राप्य सङ्कुचत्पत्रसञ्चयम् ॥

तेजः प्रकिरता दिक्षु सप्रतापमदीप्यत ॥ ८ ॥

उल्मुकेनेति । दिक्षु तेजः प्रभावं प्रकाशं च प्रकिरता विक्षिपता उल्मुकेन भागवतेन राज्ञा अलातेन च । सङ्कुचन्ती पत्रसम्पद्वाहनसम्पत्पर्णसमृद्धिश्च यस्य तम् । सप्रतापं सपराक्रमं प्रकटतापसहितं च । द्रुमं द्रुमाख्यं राजानं वृक्षं च प्राप्यादीप्यत प्रजज्वले । भावे लङ् । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिध्वनिरेव न श्लेषः ॥ ८ ॥

पृथोरध्यक्षिपद्रुक्मी यया चापमुदायुधः ॥

तथैव वाचाऽपगमं ययाचापमुदा युधः ॥ ९ ॥

पृथोरिति । रुक्मी भीष्मकात्मजो रुक्मिणीभ्राता । उदायुधः उद्यतायुधः सन् यया वाचा पृथो राज्ञश्चापमध्यक्षिपत् धिगिदं वृथा कष्टमिति निनिन्द अपगता मुद्यस्यास्तया अपमुदा निरुत्साहया तथैव वाचा युधो युद्धादपगममपसरणं ययाच । मांत्रादि पलायमानं शरणागतोऽस्मीति प्रार्थयामासेत्यर्थः । याचिः उभयपदी ॥ ९ ॥

समं समन्ततो राज्ञामापतन्तिरनीकिनीः॥का-

र्षिणः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्नगाः ॥ १० ॥

सममिति । समं युगपत्समन्तत आपतन्तीरागच्छन्ती राज्ञां चैव्यपक्षाणामनीकिनीः सेनाः । कृष्णस्यापत्यं पुमान् कार्ष्णिः प्रद्युम्नः । अत इञ् । निम्नगाः नदीः सरस्वान् समुद्र इवैकोऽसहायः प्रत्यग्रहीत् प्रत्यवरूरोध ॥ १० ॥

दधानैर्घनसादृश्यं लसदायसदंशनैः ॥ तत्र

काञ्चनसच्छाया ससृजे तैः शराशनिः ॥ ११ ॥

॥ निरोष्ठचः ॥

दधानैरिति । लसन्ति आयसानि अयोमयानि दंशनानि वर्मणि येषां तैः । 'तनुत्रं वर्म दंशनमि'त्यमरः । अत एव घनसादृश्यं काण्ण्यान्मेघसाम्यं दधानैस्तैः सैनिकैः तत्र काण्णौ काञ्चनस-

च्छाया सुवर्णवर्णा शर एवाग्निः विद्युत्ससृजे उत्सृष्टा । उपमा-
रूपकयोः संसृष्टिः । ओष्ठ्यवर्णविरहान्निरौष्ठ्यं चित्रभेदः । शब्दा-
लङ्कारः ॥ ११ ॥

नखांशुमञ्जरीकीर्णामसौ तरुरिवोच्चकैः ॥ ब-

भौ बिभ्रद्वनुःशाखामधिरूढशिलीमुखाम् ॥ १२ ॥

नखेति । नखांशवो मञ्जर्य इव ताभिः कीर्णा व्याप्ता अधिरू-
ढाः शिलीमुखा बाणा अलयश्च यस्यां तां । 'अलिबाणौ शिली-
मुखावित्यमरः । धनुः शाखेव तां बिभ्रदसौ कार्णिणरूढकैरुन्नतस्त-
रुरिव बभौ । तरुरवेति लिङ्गात्सर्वत्रोपमितसमासः । शिलीमु-
खेति श्लिष्टविशेषण्यमुपमा ॥ १२ ॥

प्राप्य भीममसौ जन्यं सौजन्यन्दधदानते ॥

विध्यन्मुमोच न रिपूनरिपूगान्तकः शरैः ॥ १३ ॥

प्राप्येति । अरिपूगानां शत्रुसङ्घानामन्तकः अरिपूगान्तकोऽसौ
कार्णिः भीमं भयङ्करं जन्यं युद्धं प्राप्य । 'युद्धमायोधनं जन्य-
मित्यमरः । आनते नम्रे सौजन्यं सौहार्दं दधत् न तु विध्यन् । 'न
क्लीबं न कृताञ्जलिमिति निषेधादिति भावः । रिपून् प्रतिपक्षान् शरै-
र्विध्यन् प्रहरन् न मुमोच न ररक्षेत्यर्थः । संदंशयमकभेदः ॥ १३ ॥

कृतस्य पूर्वक्षितिपैर्विजयाशंसया पुरः ॥ अने-

कस्य चकारासौ बाणैर्बाणस्य खण्डनम् ॥ १४ ॥

कृतस्येति । असौ कार्णिः पूर्वक्षितिपैर्विजयाशंसया विजया-
शङ्कया पुरोऽग्रे कृतस्य नियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा अनेकस्यानेका-
किनः ससहायस्येत्यर्थः । अन्यत्रानेकस्य बहुसंख्यस्य बाणस्य
बाणासुरस्य शरजातस्य च बाणैः खण्डनं छेदं चकार । अत्र बा-
णयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतयोः श्लेषः ॥ १४ ॥

या बभार कृतानेकमाया सेना ससारताम् ॥

धनुः स कर्षन्नहितमायासेनाससारताम् ॥ १५ ॥

येति । या सेना कृतानेकमाया कृतबहुकपटा सती ससारतां

सारवतां बभार तां सेनां स कार्ष्णिः घनुः कर्षन् घनुषा विध्य-
न्नित्यर्थः । आयासेन रहितमनायासं यथा तथा आससार अभि-
युक्तवानित्यर्थः । बाणं भङ्क्त्वा तत्सेनां बभञ्जेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ओजोमहौजाः कृत्वाधस्तत्क्षणादुत्तमौजसः ॥

कुर्वन्नाजावमुख्यत्वमनयन्नाम मुख्यताम् ॥ १६ ॥

ओजइति । महौजा महाबलः प्रद्युम्नः उत्तमौजसो नाम राज्ञः
ओजस्तत्क्षणादेवाधः कृत्वाभिभूय आजौ युद्धे अमुख्यत्वमप्रधानत्वं
कुर्वन् अथ वा अमुख्यत्वं अमुख्यार्थत्वं तन्नाम्नः कुर्वन् नाम निजं
प्रद्युम्ननामधेयं मुख्यतां प्रधानतां प्रसिद्धार्थतां चानयत् । प्रकृष्टं
द्युम्नं बलं यस्येति प्रद्युम्नइति स्वामी ॥ १६ ॥

दूरादेव चमूर्भलैः कुमारो हन्ति स स्म याः ॥ न

पुनः सांयुगीन्ताः स्म कुमारोहन्ति सस्मयाः ॥ १७ ॥

दूरादिति । स कुमारः प्रद्युम्नः सस्मयाः सगर्वाः याश्चमूर्दूरा-
देव भलैर्बाणविशेषैर्हन्ति स्म जघान ताश्चम्वः पुनर्भूयः संयुगस्येमां
सांयुगीं कुं पृथ्वीं रणभुवमित्यर्थः । 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी'त्य-
मरः । न आरोहन्ति स्म नाच्छदाः ॥ १७ ॥

निपीड्य तरसा तेन मुक्ताः काममनास्थया ॥

उपाययुर्विलक्षत्वं विद्विषो न शिलीमुखाः ॥ १८ ॥

निपीडयेति । तेन प्रद्युम्नेन तरसा बलेन कामं निपीड्य अना-
स्थया अनादरेण मुक्ताः आर्त्ता न परिहन्तव्याइति निषेधेनाव-
ध्या इति जीवन्तो मुक्ता इत्यर्थः । अन्यत्र क्षिप्ताः विद्विषो विल-
क्षत्वं सत्रपत्वमाययुः । 'विलक्षस्तु त्रपान्वित'इत्यमरः । शिलीमुखा
बाणास्तु विलक्षत्वं लक्षभ्रष्टत्वं नाययुः । अत्र द्वयोरपि विलक्षत्वयो-
रभेदाध्यवसायादयं व्यतिरेको विद्विषां शिलीमुखानां च प्रकृतत्वा-
त्तुल्ययोगितौपम्याश्रित इति सङ्करः ॥ १८ ॥

तस्यावदानैः समरे सहसा रोमहर्षिभिः ॥ सुरै-

रशंसि व्योमस्थः सह सारो महर्षिभिः ॥ १९ ॥

तस्येति । समरे तस्य प्रद्युम्नस्यावदानैरत्युग्रकर्मभिः । करणैः । सहसा सद्यः रोमहर्षिभिः रोमाञ्चवाद्भिः व्योमस्थैः सुरैः महर्षिभिः सह सार्द्धं सारो बलमशंसि शंसितः ॥ १९ ॥

सुगन्धयद्दिशः शुभ्रमम्लानि कुसुमन्दिवः ॥

भूरि तत्रापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥

सुगन्धयदिति । दिशः सुगन्धयत् सुगन्धाः कुर्वन् । सुगन्धा-
‘त्तकरोती’ति प्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । शुभ्रं धवलं अम्लानि म्लानि-
रहितं भूरि प्रभूतं कुसुमं दिवोऽन्तरीक्षात्तत्र प्रद्युम्ने अपतत् तस्मात्प्र-
द्युम्नाद्यशः पूर्वोक्तगुणयुक्तं दिवमन्तरीक्षं प्रति उत्पपात । अत्र द्यु-
प्रद्युम्नयोः कुसुमयशोभ्यामन्योऽन्योपस्कारजननादन्योऽन्यालङ्कारः ।
“परस्परं क्रियाजननेऽन्योऽन्यमि”ति लक्षणात् ॥ २० ॥

सोढुन्तस्य द्विषोनालमपयोधरवारणम् ॥ ऊर्णु-

नाव यशश्च द्यामपयोधरवारणम् ॥ २१ ॥

सोढुमिति । अपगता भयान्निवृत्ता योधानां रवाः सिंहनादा
येषां ते अपयोधरवाः द्विषः शत्रवः तस्य कार्ण्यैः रणं सोढुं नाल-
मशक्ताः । अत एव यशश्च अविद्यमानं पयोधराणां वारणं मेघप्रति-
घातो यस्य तत् अपयोधरवारणं सत् द्यामूर्णुनाव मेघमण्डलं वि-
लङ्घ्य स्वर्गमाच्छादयामासेत्यर्थः । ऊर्णोतेर्लिट् । “अजादेर्द्विती-
यस्ये”ति द्वितीयस्याचो द्विर्भावः । नुवद्वावादाम्प्रतिषेधः । यमकवा-
क्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः ॥ २१ ॥

केशप्रचुरलोकस्य पर्यस्कारि विकासिना ॥

शेखरेणेव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्ष्मणा ॥ २२ ॥

केशेति । विकासिना विविधमार्गचारिणा विकस्वरेण च कुसु-
मलक्ष्मणा पुष्पकेतुना प्रद्युम्नेन अन्यत्र कुसुमचिह्नेन तन्मयेनेत्यर्थः ।
केशवत्प्रचुराः प्रभूताः लोकाः जना यस्मिन् तस्य युद्धस्य शिरोऽ-
ग्रभूमिः अन्यत्र केशैः प्रचुरस्य केशाढ्यस्य लोकस्य जनस्य शिरः
मूर्द्धा शेखरेणापीडेनेव शिखामाल्येनेवेत्यर्थः । ‘शिखास्वापीडशे-

खरावे'त्यमरः । पर्यस्कारि परिष्कृतं भूषितमित्यर्थः । परिपूर्वा-
त्करोतेः कर्मणि लिट् “सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे” इति सुडा-
गमः, “अडभ्यासव्यवायेऽपी”ति नियमात्परिनिविभ्य'इत्यादिना
पत्वे “सिचादीनां वाङ्म्यवायेऽपी”ति विकल्पः । उपमा ॥ २२ ॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम् ॥ सा-
दरम्पृतनानिन्ये हीयमाना रसादरम् ॥ २३ ॥

सादरमिति । सादरं साभिनिवेशं युध्यमानापि सम्प्रहरन्त्यपि
अरं द्रुतं । हठादिति यावत् । रसात् रणे रागात् हीयमाना अपक-
प्यमाणा । प्रद्युम्नमहिम्नेति भावः । अत एवात्र विरोधाभासोऽल-
ङ्कारः । जहातेः कर्मणि लटः शानजादेशः । सा पृतना चैद्यसेना
तेन प्रद्युम्नेन अन्येषां तटस्थानामपि नराणां सादं निश्चेष्टतां
राति ददातीति अन्यनरसादरं । “आतोऽनुपसर्गे कः” इति क-
प्रत्ययः । दरं भयं । ‘दरोऽस्त्रियां भये श्वन्त्रे’ इत्यमरः । निन्ये
नीता । नयतेः प्रधाने कर्मणि लिट् । “प्रधानकर्मण्याख्येये लादी-
नाहुर्द्विकर्मणामि”ति वचनात् । विरोधाभासयमकयोःसंसृष्टिः॥२३॥

इत्यालिङ्गितमालोक्य जयलक्ष्म्या झषध्वज-
म् ॥ क्रुद्धयेव क्रुधा सद्यः प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥

इतीति । इतीत्थं जयलक्ष्म्या आलिङ्गितं झषध्वजं मत्स्यकेतुम्प्र-
द्युम्नम् । ‘पृथुरोमा झषो मत्स्य’ इत्यमरः । आलोक्य सद्यः क्रुद्ध-
या सपत्न्यागमात्कोपितयेवेत्युत्प्रेक्षा । क्रुधा प्रद्युम्नाश्रितया रुषा ।
कर्त्र्या । चेदिभूपतिः प्रपेदे । प्राप्तः तं विहायेति शेषः । कामिन्यः
प्रायेण साहसिक्यः सपत्नीगन्धमसहमानाः सद्यः पुरुषान्तरमाश्र-
यन्ते इति भावः । विजयिनं प्रद्युम्नं दृष्ट्वा सद्यश्चैद्यश्रुकोपेत्यर्थः॥२४॥

अहितानभि बाहिन्या स मानी चतुरङ्गया ॥

चचाल वल्गत्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

अहितानिति । मानी अभिमानवान् स क्रुद्धश्चैद्यः वल्गन्तः प्लव-
मानाः कलभसमाः कलभप्रमाणाः अत एवानीचा उच्चास्तुरङ्गा य-

स्यां तथा वल्गत्कलभसमानीचतुरङ्गाया । चत्वार्यङ्गानि हस्त्यादी-
नि यस्यास्तया चतुरङ्गाया वाहिन्या । करणेन । अहितानामि शत्रून्
प्रति चचाल । कलभसमेत्युपमा यमकेन संमृज्यते ॥ २५ ॥

अथ कलापकेन सेनां वर्णयति-

ततस्ततधनुर्मौर्वीविस्फारस्फारनिस्वनैः ॥

तूर्यैर्युगक्षये क्षुभ्यदकूपारानुकारिणी ॥ २६ ॥

ततस्ततेत्यादि । ततश्चैद्यचलनानन्तरं ततानामाकृष्टानां धनुर्मौ-
र्वीणां विस्फारैः स्फाराः प्रभूताः निस्वनाः येषां तैस्तूर्यैः युगक्ष-
ये कल्पान्ते क्षुभ्यन्तमुद्वेलन्तमकूपारं समुद्रमनुकरोतीति तदनुका-
रिणी सा सेनेत्युत्तरेणान्वयः । उपमा ॥ २६ ॥

स का र ना ना र का स

का य सा द द सा य का

र सा ह वा वा ह सा र

ना द वा द द वा द ना ॥ २७ ॥

सर्वतोभद्रः ।

सकारेति । पुनः कीदृशी । 'कारो वधे निश्चये च बले यत्ने
रत्तावपीति विश्वः । सकाराः सयत्नाः सोत्साहाः नाना नानावि-
धाश्च ये आरा अरीणां समूहाः । ' भिक्षादिभ्योऽण्' । तेषां कासा
गतिभेदाः काया विग्रहाश्च तेषां सादं ददतीति साददाः नाशका-
रकाः सायका यस्यां सा तथोक्ता रसेन रागेणाहवो यस्याः सा र-
साहवा रणरागिणीत्यर्थः । वाहसाराणां वाहश्रेष्ठानां ये नादा हे-
षादिघोषास्तेषां वादं कलहं ददतीति वा दानि तैः सह कलहा य-
मानानि वादनानि वाद्यानि यस्यां सा वाहसारनादवाददवादना ।
अत एव तेषां तुल्यतोक्तेरतिशयोक्तिः । सर्वतोभ्रमणात्सर्वतोभद्रा-
ख्यश्चित्रबन्धः । अत एव दण्डी । ' तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि
सर्वत' इति । उद्धारस्तु । चतुःषष्टिकोष्ठे चतुरङ्गबन्धे क्रमेणाद्यपं-
क्तिचतुष्टये पादचतुष्कं विलिख्यानन्तरं पंक्तिचतुष्टयेऽप्यघःक्रमेण

पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु प्रथमपादः सर्व्वतो वाच्यते ।
एवं द्वितीयादिषु द्वितीयइत्यादि ॥ २७ ॥

लोलासिकालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम् ॥

चिकीर्षुरुल्लसल्लोहवर्मश्यामा सहायताम् ॥ २८ ॥

लोलेति । लोलान्यसीनामेव कालियानां कृष्णसर्पविशेषाणां
कुलानि यस्यां सा उल्लसद्विलोहवर्मभिरयःकञ्चुकैः श्यामां अतएव
यमस्यान्तकस्य सहायतां भ्रातृस्नेहादस्मिन् सेनासंहारे साहाय्यं
चिकीर्षुः स्वयं साक्षात्स्वसा तस्यैव भगिनी यमुनेव स्थितेत्यु-
त्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

सा से ना ग म ना र म्भे

र से ना सी द ना र ता ॥

ता र ना द ज ना म त्त

धी र ना ग म ना म या ॥ २९ ॥

मुरजबन्धः ।

कलापकम् ।

सा सेनेति । तारोऽत्युच्चैर्नादः सिंहनादो येषां ते जना यस्यां
सा तारनादजना अनामया अव्यथा सा पूर्व्वोक्ता सेना मत्ता धीरा
अदुष्टाश्च नागा गजा यस्मिन् कर्मणि तत्तथा गमनारम्भे रसेन रा-
गेण अनारता अविरता आसीत् अविच्छिन्नरणरागाभूदित्यर्थः ।
मुरजबन्धः । तस्योद्धारस्तु । 'तिर्य्यग्रेखा लिखेत्पञ्च नवोद्धास्तत्र
पञ्क्तयः । अष्टकोष्ठाश्चतस्रः स्युस्तासु श्लोकं लिखेत् क्रमात् । तत्राद्य-
द्वित्रितुर्यासु तुर्यत्रिद्व्याद्यपञ्क्तिषु । आद्यद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टम
कोष्ठगः । दृश्यते प्रथमः पादश्चतुर्थश्चैवमेव हि । चतुर्थपञ्क्तिप्राथ-
म्यात्प्रथमावधिर्विषणात् । द्वितीयादावाद्यद्वित्रयोर्द्वितुर्ये त्रितुरीयके ।
तुर्यत्रिद्व्योस्तृतीयाद्ये द्रष्टव्योर्घ्रिर्द्वितीयकः । तृतीयोर्घ्रिर्द्वितीयान्त्ये
आद्यसप्तमषष्ठयोः । द्वित्रिपञ्चमयोस्तुर्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात् । तृती-
यान्त्ये च लक्ष्योयमथान्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यन्त्ययुग्मयोः पञ्क्त्या

श्विन्यो गोमूत्रिकाक्रमः । कृत्वैकं द्वितयं द्वे च द्वयमेकमिति क्रमात् ।
यद्वा द्वितयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः । स्वपंक्तिप्रक्रमादेव विन्यास-
द्वितयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथमतुर्य्यग्री स्वपङ्क्तयोस्तदनुक्रमात् ।
द्वितीयोऽग्निरद्वितीयस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्या-
माद्यमेव चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च ।
द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽग्निरन्त्यकोष्ठचतुष्टये ॥ विन्यासभेदास्त्वन्येऽ-
पि सन्त्येव बहवोऽत्र द्वि । विस्तरात् न लिख्यन्ते स्वयमूह्या वि-
चक्षणैः'इति ॥ २९ ॥

धूतधौतासयः प्रष्टाः प्रातिष्ठन्त क्षमाभृताम् ॥

शौर्यानुरागनिकषः सा हि वेलानुजीविनाम् ॥ ३० ॥

धूतेति । क्षमाभृतां राज्ञां प्रतिष्ठन्त इति प्रष्टाः अग्रेसराः । 'मुपि
स्थ'इति कप्रत्ययः । "प्रष्टोऽग्रगामिनी"ति षत्वे घुत्वम् । धूताः
कम्पिताः धौता उत्तेजिताः असयो यैस्ते धूतधौतासयः सन्तः प्राति-
ष्ठन्त प्रस्थिताः । "समवप्रविभ्यः स्थ"इति तङ् । सा वेला अनु-
जीविनां शस्त्रजीविनां शौर्यानुरागयोः पुरुषकारस्वामिभक्तयोर्नि-
कषः परीक्षास्थानं हि । अतोऽग्रे स्थातव्यं अन्यथा भीरुत्वं स्वामि-
द्रोहश्च स्यातामिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥

दिवमिच्छन्युधा गन्तुं कोमलामलसम्पदम् ॥

दधौ दधानोऽसिलतां कोऽमलामलसं पदम् ॥ ३१ ॥

दिवमिति । युधा युद्धेन कोमलाश्चारवः अमलाः शीतोष्णादि-
दोषरहिताः सम्पदो यस्यान्तां कोमलामलसम्पदम् दिवं स्वर्गं
गन्तुमिच्छन् कः पुमान् अमलां धौतां असिलतां दधानः अलसं पदं
दधौ सर्वोऽपि निःशङ्कमाक्रमत इत्यर्थः । अत्र स्वर्गच्छाया वि-
शेषणगत्या निःशङ्कप्रस्थानहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं तद्यमकेन संसृज्यते ३१

रुतोरुवेगं युगपद्व्यजिगीषन्त सैनिकाः ॥

विपक्षं बाहुपरिघैर्जघाभिरितरेतरम् ॥ ३२ ॥

रुतेति । सेनायां समवेताः सैनिकाः सैन्याः । सेनायाः पाक्षि-
कंष्टक । बाहुभिः परिघैरिव बाहुपरिघैः बाहुदण्डैः विपक्षं शत्रुजं-

घाभिः प्रसृताभिः । 'जंघा तु प्रमृते'त्यमरः । इतरेतरमन्योऽन्यं
सयूथीयमेव कृत उरुर्महान् ऊर्ध्वोश्च वेगो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
तथा युगपद्वज्रिगीषन्त विजेतुमैच्छन् । अहमहमिकया योद्धुमधाव
न्नित्यर्थः । विपूर्वाज्जयतेः सन्नन्तात् लङि "पूर्ववत्सन" इत्या-
त्मनेपदम् । अत्र विपक्षसयूथयोर्बाहुजंघयोश्च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृ-
तास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ३२ ॥

वाहनाजनि मानासे साराजावनमा ततः ।

मत्तसारगराजेभे भारीहावज्जनध्वनि ॥ ३३ ॥

वाहनेति । ततोऽनन्तरं मानप्रभिमनं अस्यति क्षिपतीति त-
स्मिन् मानासे पराहङ्कारहारिणि । कर्मण्यण् । मत्ताः सारगाः व-
लभाजश्च राजेभा नृपगजा यस्मिन् मत्तसारगराजेभे साराजौ
श्रेष्ठयुद्धे । आजेः पुंलिङ्गता ज्ञेया । भारी भारवान् पूर्ण ईहावतामु-
त्साहवतां जनानां ध्वनिर्यस्मिन् तत् भारीहावज्जनध्वनि यथा तथा
न नमतीत्यनमा अभङ्गुरा । पचाद्यजन्तेन नञ्समासः । वाहना
निर्वाहयितृत्वं । 'प्यासश्रन्थो युच्' । अजनि जाता । सैनिकानाभि-
त्यर्थात् सिद्धं । जनेः कर्त्तारि लुङि 'दीपजने'त्यादिना चिण् ॥ ३३

एतत्प्रातिलोम्येन श्लोकान्तरमाह—

निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः ॥

ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥ ३४ ॥

लोमप्रतिलोमयमकम् ।

निध्वनदिति । निध्वनन्तो बृंहन्तो जवा जवनाः हारिणो म-
नोहराश्चेभा यस्यां सा निध्वनज्जवहारीभा ततो विस्तृतो मानवजो
मनुष्यजातः आरासः कलकलो यस्यां सा ततमानवजारासा
मानिनां मानवतां जनानामाहवो यस्यां सा मानिजनाहवा सेना
रज्यतेऽनेनेति रागः क्रोधः स एव रसस्तस्मात् रागरसात् तमो
मोहं भेजे । क्रोधान्धाजनीत्यर्थः । अत्र प्रातिलोम्येन पूर्वश्लोकावृत्तेः
श्लोकप्रतिलोमयमकम् । तदुक्तं दण्डिना । "आवृत्तिः प्रातिलोम्येन

पादार्द्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रतिलोमत्वात्प्रतिलोममिति स्मृत-
मि”ति ॥ ३४ ॥

अभग्नवृत्ताः प्रसभादारुष्टा यौवनोद्धतेः ॥

चक्रन्दुरुच्चकैर्मुष्टिग्राह्यमध्या धनुर्लताः ॥ ३५ ॥

अभग्नैति । अभग्रा अभङ्गुरा वृत्ता वर्तुलाग्राश्च यास्ता अभग्नवृ-
त्ताः । विशेषणसमासः । अन्यत्राचलितचरित्राः । बहुव्रीहिः । मुष्टिग्रा-
ह्यं मुष्टिधार्यं मध्यं यासां ताः धनुर्लताः अन्यत्र मुष्टिमेयमध्याः
यौवनेनोद्धतैर्धृष्टैश्च प्रसभाद्वलादारुष्टाः सत्यः एकत्र गुणे-
ष्वन्यत्र कचेषु चेति भावः । उच्चैस्तरां चक्रन्दुष्टङ्कारध्वनिं
चक्रुर्धनुर्लता अन्यत्र चुक्रुशुश्च । अत्र प्रस्तुतधनुर्लताविशेषणादप्र-
स्तुतधूर्त्तास्कन्दितपतिव्रताप्रतातेः समासोक्तिः । तथा च आकर्षण-
स्य विशेषणगत्या क्रन्दनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमङ्गाङ्गिभावेन सङ्की-
र्यते ॥ ३५ ॥

करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः ॥

करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुस्तेन शमं ययौ ॥ ३६ ॥

करेणुरिति । अनेको बहुः करेणुः करेणवः प्रस्थितः । जातावे-
कवचनम् । असंख्याताः करिणो योद्धुं ययुरित्यर्थः । ‘करेणुरिभ्यां
स्त्री नेमे’ इत्यमरः । सहस्रशो घण्टाः करिकण्ठस्था रेणुर्दध्वनुः । ‘अत
एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटी’त्येत्वाभ्यासलोपौ । करे पुष्करे अणु-
रल्पः शीकरोऽम्बुकणो जज्ञे । जातावेकवचनम् । करेष्वणवः शी-
करा जाता इत्यर्थः । कर्त्तरि लिट् । तेनाणुना शीकरेण रेणुः रजः
शमं ययौ । एतेन करिणां बाहुल्यं व्यज्यते ॥ ३६ ॥

धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरगैरपि द्विपैः ॥

सरोषसम्भ्रमैर्वभ्रे रौद्र एव रणे रसः ॥ ३७ ॥

धृतेति । धृतः प्रत्यग्रः शृङ्गाररस एव रागो यैस्तैरपीति वि-
रोधः । रौद्रशृङ्गारयोर्विरोधित्वात् । धृतसिन्दूररजनैरित्यविरोधः ।
अतएव विरोधाभामोऽलङ्कारः । ‘शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च ग-
जमण्डने । शृङ्गारं चूर्णसिन्दूरे लवङ्गकुसुमेऽपि चे’ति विश्वः । स-

रोषसम्भ्रमैः द्विपैः रणे रौद्ररस एव क्रोधरस एव बध्ने भृतः ।
कर्मणि लिट् ॥ ३७ ॥

न तस्थौ भर्तृतः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु ॥

रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥ ३८ ॥

नेति । भर्तृतः स्वामिभ्यः प्राप्ते मानसम्प्रतिपत्ती पूजासौमनस्ये
यैस्तेषु प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु रणे एकसर्गेषु नियतोत्साहेषु निय-
तनिश्चयेषु वा । ‘सर्गास्तु सज्जनाध्यायस्वभावोत्साहनिश्चया’ इति
वैजयन्ती । पत्तिषु पदातिषु मानसम्प्रति पत्तीनां मानसेष्वित्यर्थः ।
“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” । भयं न तस्थौ पूर्वोपकारस्मारिणो
रणाय निर्भीकाः प्रातिष्ठन्तेत्यर्थः । अन्यथा “यस्तु भोतिपरावृत्तः
सद्भामे हन्यते परैः । भर्तुर्यदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्व्वं प्रतिपद्यते ।
यदस्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्ज्जितम् । भर्ता तत्सर्व्वमादत्ते प-
रावृत्तहतस्य तु” इति निषेधस्मरणादिति भावः । अत्र मानसम्प्रति-
पत्त्योर्विशेषणगत्या भयानवस्थानहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं
यमकेन संसृज्यते ॥ ३८ ॥

बाणाहिपूर्णतूणीरकोटरैर्धन्वशास्त्रिभिः ॥

गोधाश्लिष्टभुजाशास्त्रैरभूद्भीमा रणाटवी ॥ ३९ ॥

बाणेति । रणमेवाटवी रणाटवी बाणैरिवाहिभिः पूर्णा तूणीरा
निषङ्गा एव कोटराः कुहरा येषां तैः गोधास्तलानि निहाकाश्च ।
‘गोधा तले निहाकायामि’ति विश्वः । तलं ज्याघातवारणम् । ततो
गोधा एव गोधा इति श्लिष्टरूपकम् । ताभिराश्लिष्टाः भुजा एव
शास्त्रा येषां तैर्धन्विभिर्धानुष्कैरेव शास्त्रिभिर्वृक्षैर्भीमा भयङ्करा अभूत् ।
समस्तवस्तुवर्णनात्सावयवरूपकम् ॥ ३९ ॥

नानाजाववजानाना सा जनौघघनौजसा ॥

परानिहाऽहानिराप तान्वियाततयाऽन्विता ॥ ४० ॥

प्रतिलोमानुलोमपादः ।

नानेति । इहास्यां नानाविधायां आजौ चित्रयुद्धे ओजसा तेज-
सा अवजानाना अवज्ञां कुर्व्वती । “अकर्मकाच्चे”त्यात्मनेपदम् ।

जनौघैर्घना सान्द्रा जनौघघना बहुजनेत्यर्थः । अहानिरुभया वि-
याततया वैयात्येन धाष्ट्येनान्विता धृष्टेत्यर्थः । 'धृष्टो धृष्णुर्विया-
तश्चेत्यमरः । सा चैद्यसेना तान्परान् अरीन् आप प्राप । अत्र
प्रतिपादं पादार्द्धस्यैवावृत्तेरर्द्धपादप्रतिलोमयमकम् ॥ ४० ॥

विषमं सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः ॥

श्लोकैरिव महाकाव्यं व्यूहैस्तदभवद्बलम् ॥ ४१ ॥

विषममिति । तद्वलं चैद्यसेना सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः
आदिग्रहणान्मुरजबन्धादिसंद्भूहः । श्लोकैर्महाकाव्यं शिशुपालवधा-
दिकमिव व्यूहैः सर्वतोभद्रादिभिरेव बलविन्यासैः । 'व्यूहस्तु ब-
लविन्यास' इत्यमरः । विषमं दुरवग्रहमभवत् । नगनगरादिवर्णन-
युक्तलक्षणं महाकाव्यम् ॥ ४१ ॥

संहत्या सात्वताच्चैद्यम्प्रति भास्वरसेनया ॥

ववले योद्धुमुत्पन्नप्रतिभा स्वरसेनया ॥ ४२ ॥

संहत्येति । भास्वरा तेजिष्ठा सेना यस्यास्तया भास्वरसेनया
सात्वतां यदूनां संहत्या संधेन चैद्यं प्रति ववले प्रचेले । 'वल चल-
ने' इति धातोर्भावे लिट्, 'न शसददवादी'ति वकारादित्वादेत्वा-
भ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । या यदूनां संहतिः स्वरसेन स्वभावेन
योद्धुमुत्पन्नप्रतिभा सजातप्रतिभा या स्वयं रणकण्डूला सा पराहू-
ता कथं निवर्तत इति भावः ॥ ४२ ॥

अर्थ यदुसेनायाः प्रतिबलाभियोगं युग्मेनाह-

विस्तीर्णमायामवती लोललोकनिरन्तरा ॥

नरेन्द्रमार्गरथ्येव पपात द्विषताम्बलम् ॥ ४३ ॥

विस्तीर्णमिहादि । आयामवती द्राघीयसी लोललोकनिरन्तरा
चलज्जनसङ्कुला सा सेनेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः । सा यदुसेना वि-
स्तीर्णं द्विषतां बलं नरेन्द्रमार्गं राजपथं रथ्या विशिखेव पपात
सञ्जगाम । उपमानेऽपि विशेषणं योज्यम् ॥ ४३ ॥

वारणागगभीरा सा साराऽभीगगणारवा ॥

कारितारिवधी सेना नासेधा वरितारिका ॥ ४४॥

युग्मम् ॥

वारणेति । कोटशी सेना वारणैरेवागैरचलैर्गभीरा दुरवगाह्या वारणागगभीरा सा साराणां श्रेष्ठानां न भियं गच्छन्तीत्यभिगीनां निर्भोकाणां गणानां जन्तुसङ्घानामारवो यस्यां सा साराभीगगणारवा कारितारिवधा कृतशत्रुवधा । 'रामो राज्यमकारयदि'तिवदत्र स्वार्थे णिच् । नास्त्यासेधः प्रतिषेधो यस्यां सा नासेधा नञर्थेन नशब्देन बहुव्रीहिः । अनासेधा वा वरितारिका ईप्सितशत्रुका अनेनाहं योत्स्ये इति स्वयं वृत्तप्रतिभेदेत्यर्थः । शैषिकः कप्प्रत्ययः । सा सेना पपातेति पूर्वेणान्वयः । अत्र प्रातिलोम्येन अर्द्धावृत्तेः अर्द्धप्रतिलोमयमकमेतत् । लक्षणं तूक्तं निध्वनदित्यादिश्लोकप्रतिलोमयमके ॥ ४४ ॥

अधिनागम्प्रजविनो विकशात्पिच्छचारवः ॥

पेतुर्वर्हिणदेशीयाः शङ्खवः प्राणहारिणः ॥ ४५ ॥

अधीति । प्रजवन्तीति प्रजविनोऽतिजवनाः । 'प्रजोरिनिरि'ति इनिप्रत्ययः । विकशद्भिः पिच्छैः कलापैश्चारवः अतएव ईषदसमाप्तवर्हिणा बर्हिणदेशीया मयूरकल्पाः । 'ईषदसमाप्तावि'त्यादिना देशीयरप्रत्ययः । प्राणहारिणः शङ्खवः शल्यायुधानि । 'वा णुंसि शल्यं शङ्कुवर्त्रा'इत्यमरः । नागेष्वधिनागम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । गजेषु सर्पेषु च निपेतुः सर्पेषु बर्हिणा इवेत्यर्थः । अत एवोपमालङ्कारः । 'ग्रहो ग्राहिगजा नागा'इति वैजयन्ती ॥ ४५ ॥

प्र वृत्ते विकसद्धानं साधनेष्वविषादिभिः

व वृषे विकसद्धानं युधमाप्यविषाणिभिः

गोमूत्रिकाबन्धः ॥

प्रवृत्तेइति । विकसन्नृजृम्भमाणो ध्वानो ध्वनिर्यस्मिन् तद्यथा तथा साधने सम्प्रहारे प्रवृत्तेऽप्यविषादिभिर्विषादरहितैर्विषाणिभिर्हन्तिभिर्युधं आप्य प्राप्य विकसत्प्रभूतं दानं मदो ववृषे युद्धारम्भे धनदानं च ध्वन्यते । सत्त्वसम्पन्नत्वात् । साधनेऽपि अविषादस्या-

विरोधाद्विरोधाभासः । गोमूत्रिकाचित्रबन्धोऽयम् । “वर्णानामेक-
रूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करं तद्विदो वि-
दुरि”ति लक्षणात् । षोडशकोष्ठद्वये पङ्क्तिद्वयेऽर्द्धद्वयं क्रमेण विलि-
ख्यैकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥ ४६ ॥

पुरः प्रयुक्तैर्युद्धं तच्चलितैर्लब्धशुद्धिभिः ॥

आलापैरिव गान्धर्वमदीप्यत पदातिभिः ॥ ४७ ॥

पुर इति । तद्युद्धं पुरः प्रयुक्तैः गजादिभ्यः प्राक् प्रवर्तितैः ।
अन्यत्र गानात्पूर्वमुच्चारितैः चलितैः मण्डलचारिभिः अन्यत्र मुहु-
रावर्तितैरित्यर्थः । लब्धशुद्धिभिः । कातय्येकपटादिदोषरहितैरि-
त्यर्थः । अन्यत्रावृत्तै रागानुगुणैरित्यर्थः । पदातिभिः पत्तिभि-
करणैः । गान्धर्वं गानमालापैरालापिभिरिवाक्षरविशेषैरिवादी-
प्यताशोभत ॥ ४७ ॥

केनचित्स्वासिनान्येषां मण्डलाग्रानवद्यता ॥

प्रापे कीर्त्तिपुतमहीमण्डलाग्राऽनवद्यता ॥ ४८ ॥

केनचिदिति । स्वासिना स्वखड्गेन अन्येषां मण्डलाग्रान् अव-
द्यता खण्डयता । द्यतेर्लुटः शत्रादेशः । केनचिद्वीरेण कीर्त्तिपुतं
यशोव्याप्तं महीमण्डलाग्रं भूपृष्ठं यस्याः सा कीर्त्तिपुतमहीमण्डलाग्रा
अनवद्यता अनिन्द्यता प्रापे प्राप्ता ॥ ४८ ॥

विहन्तुं विद्विषस्तीक्ष्णः सममेव सुसंहतेः ॥

परिवारात्पृथक्चक्रे खड्गश्चात्मा च केनचित् ४९

विहन्तुमिति । केनचिद्वीरेण विद्विषो विहन्तुं तीक्ष्णो निशितः
परिच्छेत्ता च खड्गः सुसंहतेः सुघटितात् सुष्ठु संघीभूताच्च परिवार-
ात्कोशात् परिजनाच्च । ‘परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छदे’
इति विश्वः । सममेव पृथक् चक्रे उद्धृतः । आत्मा च पृथक् चक्रे
विभक्तः । खड्गमुत्कृष्य स्वसैन्यान्निर्गत्यारिमध्ये पपातेत्यर्थः । अत्र
खड्गात्मनोः प्रकृतयोः समानक्रियायोगात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्य-
योगिता ॥ ४९ ॥

अन्येन विदधेऽरीणामतिमात्रा विलासिना ॥

उद्गूर्णेन चमूस्तूर्णमतिमात्राविलासिना ॥ ५० ॥

अन्येनेति । अन्येन वीरेण विलासिना विलसनशीलेन उद्गूर्णेन उद्यतेन असिना खड्गेन मात्रं मानमतिक्रान्तातिमात्रा अपरिमिता अरीणां चमूः सेना तूर्णं शीघ्रं अतिमात्रमत्यन्तमाविला कलुषा अतिमात्राविला अत्याविला विदधे कृता ॥ ५० ॥

सहस्रपूरणः कश्चिद्धूनमूर्द्धाऽसिना द्विषः ॥

तयोर्द्ध्व एव काबन्धीमभजन्नर्तनक्रियाम् ॥ ५१ ॥

सहस्रेति । पूणातीति पूरणः । 'पृ पालनपूरणयोः' कर्त्तरि ल्युट् । सहस्राणां पूरणः पालयिता पूरयिता वा सहस्रपूरणः सहस्ररक्षी सहस्रहन्ता वा कश्चिद्भटः । कबन्धस्तु सहस्रपूरणः सहस्रसंख्यापूरकः सहस्रादेकः कबन्धो नृत्यतीति प्रसिद्धिः । असिना स्वासिना द्विषो लूनमूर्द्धा लूनशत्रुमूर्द्धा । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । कबन्धस्तु द्विषोऽसिना लूनमूर्द्धा तथा कबन्धादेवोर्द्ध्व एव तिष्ठते । कबन्धस्येमां काबन्धीं नर्तनक्रियामभजत् । विजयदर्पात्स्वयमपि कबन्धवन्ननर्तत्यर्थः । अतएव सादृश्याक्षेपादसम्भवद्रस्तुसम्बन्धाख्यो निदर्शनाभेदः । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः ॥ ५१ ॥

शस्त्रव्रणमयश्रीमदलङ्कुरणभूषितः ॥

ददृशेऽन्यो रावणवदलङ्कुरणभूषितः ॥ ५२ ॥

शस्त्रेति । शस्त्रव्रणमयानि तद्रूपाणि । स्वार्थे मयद् । तैरेव श्रीमद्भिः शोभावद्भिरलङ्कुरणैरलङ्कारैर्भूषितोऽलङ्कृतः । शस्त्रव्रणालङ्कृतइत्यर्थः । अन्यः कश्चित् अविद्यमाना लङ्का यस्याः सा अलङ्कृति बहुव्रीहिः अतएव 'स्त्रियाः पुंवदि'त्यादिना पुंवद्भावः । सारणभूश्च तस्यामुषितः स्थितोऽलङ्कुरणभूषितः । वसेर्निवासार्थात्कर्त्तरि कः, 'वचिस्वपी'त्यादिना सम्प्रसारणम् । रावणवत् ददृशे दृष्टः । सर्वाङ्गीणव्रणभूषणत्वेन रावण एवायं लङ्कासम्बन्धविरहात्तु व्यतिरेक इत्यर्थः । उपमाव्यतिरेकयमकानां सङ्करः ॥ ५२ ॥

द्विशद्विशसनच्छेदनिरस्तोरुयुगोऽपरः ॥

सिक्तश्चास्त्रैरुभयथा बभूवाऽरुणविग्रहः ॥ ५३ ॥

द्विषदिति । द्विषद्विशसनं । 'निर्व्वर्पाणं विशसनं मारणं प्रतिघा-
तनमित्यमरः । तस्मिंश्छेदेनारिशस्त्रप्रहारेण निरस्तमूरुयुगं यस्य
सः अत एवास्त्रैरसृग्भिश्च सिक्तोऽपरो वीरः उभयथा उभाभ्यां प्रका-
राभ्यां । “प्रकारे गुणवचनस्ये”ति थाल् । अरुणस्यानूरोरिव अरु-
णोऽरुणवर्णश्च विग्रहो यस्य सोऽरुणविग्रहो बभूव । ‘अरुणोऽर्का-
सारथ्योररुणो लोहितेऽन्यवदि’ति विश्वः । अत्रोरुच्छेदास्त्रसिक्त-
योर्विशेषणगत्योभयथारुणविग्रहभावेदुत्वात् काव्यलिङ्गमुपमाश्ले-
षाभ्यां सङ्कीर्त्यते ॥ ५३ ॥

भीमतामपरोऽम्भोधिसमेऽधित महाहवे ॥

दाक्षे कोपः शिवस्येव समेधितमहा हवे ॥ ५४ ॥

भीमेति । अम्भोधिसमे सागरसदृशे महान् आहवस्तस्मिन् म-
हाहवे सम्यगेधितमहाः संवर्द्धिततेजाः अपरो वीरः दक्षप्रजा-
पतेरयं दाक्षस्तस्मिन्दाक्षे हवे यज्ञे । ‘हवो यज्ञे तथाह्वाने’ इति वि-
श्वः । समेधितमहाः सन्दीपिततेजाः शिवस्य कोप इव वीरभद्र
इवेत्यर्थः । भीमतां भयङ्करतां अधित धृतवान् । बिभ्यत्यस्मादिति
भीमः । ‘भियः पुग्वे’त्यौणादिके मप्रत्यये भीमो भीष्मश्च । “भी-
मादयोऽपादाने”इति निपातनादपादानार्थता । उपमायमकयोः
संसृष्टिः ॥ ५४ ॥

दन्तैश्चिच्छिदिरे कोपात्प्रतिपक्षङ्गजा इव ॥

परनिस्त्रिंशानिल्नकरवालाः पदातयः ॥ ५५ ॥

दन्तैरिति । परेषां निस्त्रिंशैः खड्गैर्निर्लूनकरवालाः छिन्नखड्गाः
पादाभ्यामतन्तीति पदातयः पत्तयः । “अज्यतिभ्यां पादे चे”त्यौ-
णादिक इण्, “पादस्य पदोऽज्यतिगोपहतेष्वि”ति पदादेशः ।
कोपात् गजा इव प्रतिपक्षं शत्रुं दन्तैर्दशनैर्विषाणैश्च चिच्छिदिरे
चिच्छिदुः ॥ ५५ ॥

रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि ॥

न तत्र गतभीः कश्चिद्विपपाट विकासिनि ॥ ५६ ॥

रणइति । 'रभसो वेगहर्षयोरिति विश्वः । रभसेन वेगेन निर्भिन्नद्विपाः पाटितगजाः पाटविकानां पाटववतां असयो यस्मिन् । पाटवशब्दान्मत्वर्थीयष्टृप्रत्ययः । विकासिनि प्रवृद्धे तत्र तस्मिन् रणे गतभीर्निर्भीकः अतएव कश्चित्कोऽपि न विपपाट न पाटयामास न पलायत । अत्र गतभीकत्वस्य विशेषणगत्या अपलायनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् । द्विपदलनेऽपि रणे निर्भीक इति विरोधश्च यमकेन संसृज्यते ॥ ५६ ॥

यावन्न सत्कृतैर्भर्तुः स्नेहस्यानृण्यमिच्छुभिः ॥

अमर्षादितरैस्तावत्तत्यजे युधि जीवितम् ॥ ५७ ॥

यावदिति । सत्कृतैः स्वस्वामिना पूर्वसंमानितैः अत एव भर्तुः स्नेहस्य स्वामिप्रेम्णः आनृण्यमनृणत्वमिच्छुभिर्योधैरिति शेषः । युधि जीवितं यावन्न तत्यजे त्यक्तं तार्वादितरैरसत्कृतैरमर्षादसत्कारक्रोधाज्जीवितं तत्यजे । अथ वास्मान्पश्येति स्वामिनमुपालभ्य स्वयमेव प्राक् प्राणान् प्रजहुरित्यर्थः । सत्कारादिविशेषणोत्थकाव्यलिङ्गं सुगमम् ॥ ५७ ॥

अथैवंविधानां मरणस्यैव कर्तव्यतामुपपादयति—

अयशोभिदुरा लोके कोपधामरणादृते ॥

अयशोभिदुरालोके कोपधा मरणादृते ॥ ५८ ॥

समुद्गमकम् ।

अयश इति । अयः शुभावहो विधिरिति अयशोभी भाग्यवान् स चासौ दुरालोकस्तेजस्वित्वादुर्दर्शश्चेति विशेषणसमासः । तस्मिन् अयशोभिदुरालोके कोपधाम कोपाश्रयः कुपितइत्यर्थः । अथाप्यकोपे भीरुत्वापातात् । अतएव रणमादृतः रणादृतः रणार्थीत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । कोपधाम चासौ रणादृतश्च तस्मिन् कोपधामरणादृते लोके एवंविधे वीरलोके अयशोभिदुरा स्वाम्यनादरनिमित्तापकीर्तिनिवार्तिका । 'विदिभिदिच्छिदेः करच्' । उपधा उपायो मरणादृते प्राणत्यागं विनेत्यर्थः । का न कापीत्यर्थः । 'अन्यारादितरर्त्ते' इति पञ्चमी । अत्रायशोभित्वादीनां लोकविशेषणद्वारा तद्वर्त्तिनामुपजीविनामवसरे जो व

त्यागेहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं यमकेन सङ्कीर्त्यते । समुद्रयमकभेदोऽय-
म् । “अर्द्धाभ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः” इति लक्ष-
णात् ॥ ५८ ॥

स्खलन्ती न क्वचित्तैक्षण्यादभ्यग्रफलशालिनी ॥

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा ॥५९

स्खलन्तीति । शक्तिः प्रहरणं येषां तैः शाक्तीकैः । ‘शाक्तीकःश-
क्तिहेतिक’इत्यमरः । “शक्तियष्टचोरीकणि”ति प्रहरणार्थं ईकक् प्र-
त्ययः । तैक्षण्यात् नैशित्यात् क्वचिदपि न स्खलन्ती प्रतिहतिं न
प्राप्नुवन्ती । अभ्यग्रं समग्रं यत् फलं शल्यं तेन शालते । अन्यत्र अ-
भ्यग्रेणासन्नेन फलेन श्रेयसा शालत इति अभ्यग्रफलशालिनी ।
लोहजा अयोमयी शक्तिरायुधविशेषः अमोचि शत्रुषु मुक्ता । शरी-
रजा शक्तिः सामर्थ्याख्या तु नामोचि । अतिव्यायामेऽप्यक्षीणशक्ति-
का एवायुध्यन्तेत्यर्थः । अत्र द्वयोरपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः ॥५९

आपदि व्यापृतनयास्तथा युयुधिरे नृपाः॥

आप दिव्या पृतनया विस्मयजनता यथा ॥६०॥

आपदीति । नृपाः राजानः आपदि व्यसमेऽपि व्यापृतनयाः
प्रवृत्तनीतिका एव सन्तः न तु श्वापदवृत्त्येति भावः । पृतनया सेन-
या साधनेन । वाक्यान्तरस्थस्यापि पृतनाशब्दस्यात्रान्वयः चित्रे
सोढव्यः । तथा तेन प्रकारेण युयुधिरे सम्प्रजन्हुः । यथा दिव्या ज-
नता अन्तरिक्षवर्तिसिद्धविद्याधरसंघो विस्मयमाप । अमानुषं युद्धं
चकुरित्यर्थः । अयं च पादाभ्यासयमकभेदः ॥ ६० ॥

स्वगुणैराफलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव ॥

कामुकानिव नालीकांस्त्रिणताः सहसामुचन् ॥६१

स्वगुणैरिति । त्रिषु स्थानेषु मध्येषु नताः त्रिणताः शाङ्ग्रीणि ।
‘पूर्वपदात्संज्ञायामि’ति णत्वम् । गणिका वेश्या इव ता अपि
त्रिणता मध्ये भ्रुवोश्च नतत्वात् । नालीकान् इषुविशेषान् । ‘ना-
लीकः शरशल्ययोरिति विश्वः । कामुकानिव स्वगुणैर्ज्याभिः रूप-
लावण्यादिभिश्च । ‘गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति

वैजयन्ती । आफलप्राप्तेराशल्यस्पर्शादाधनलाभाच्च आकृष्य कर्णा-
न्तिकं नीत्वा वशीकृत्य च सहसा अमुचन अत्याधुः । मुचेर्लुङि
पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । अनेकैवोपमा ॥ ६१ ॥

वाजिनःशत्रुसैन्यस्य समारब्धनवाजिनः ॥

वाजिनश्च शरा मध्यमविशन्दुतवाजिनः ॥ ३२ ॥

वाजिनइति । द्रुतं वजःतीति द्रुतवाजिनः शीघ्रगामिनः । 'वज
गतावि'ति धातोर्णिनिः । वाजिनोऽश्वाः । वाजिनः पक्षवन्तः शरा-
श्च । 'पक्षो वाजस्त्रिपूत्तर'इत्यमरः । समारब्धा नवा अपूर्वा आजिर्युद्धं
येन तस्य समारब्धनवाजिनः शत्रुसैन्यस्य मध्यमविशन् । अत्र वाजि-
नां शराणां च प्रवेशाख्यतुल्ययोगिताभेदो यमकेन संसृज्यते ॥ ६२ ॥

पुरस्कृत्य फलप्राप्तैः सत्पक्षाश्रयशालिभिः ॥

कृतपुंस्वतया लेभे लक्षमप्याशु मार्गणैः ॥ ६३ ॥

पुरस्कृत्येति । फलं शल्यं पुरस्कृत्य पुरोधाय । अन्यत्र फलं लाभं
पुरस्कृत्य सम्भाव्येत्यर्थः । प्राप्तैरागतैः सत्पक्षाश्रयेण साधुकङ्कादि-
पत्रग्रन्थनेन । अन्यत्र साधुसहायावलम्बनेन शालन्ते इति तथोक्तैः
मार्गणैः सायकैरर्थिभिश्च । 'मार्गणौ सायकार्थिनावि'त्यमरः ।
कृतपुंस्वतया सुबद्धकर्तरीकतया । 'मुखस्य कर्तरी पुंस्वः' इति को-
षः । लक्षं शरव्यं अन्यत्र लक्षसंख्यामपि धनं लेभे शतादिकं कि-
मु वक्तव्यमिति भावः । 'लक्षं शरव्ये संख्यायामि'ति विश्वः । अत्रा-
भिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादर्थान्तरप्रतीतेर्ध्वनिरेव ॥ ६३ ॥

रक्तस्त्रुतिं जपासूनसमरागामिषुव्यधात् ॥

कश्चित्पुरः सपत्नेषु समरागामिषु व्यधात् ॥ ६४ ॥

रक्तेति । कश्चिद्दीरः पुरोऽग्रे समरागामिषु समरमागतेषु सप-
त्नेषु इषुव्यधात् बाणप्रहारात् । "व्यधजपोरनुपसर्गं"इत्यप्रत्ययः ।
जपासूनसमरागां रक्तस्त्रुतिं रक्तस्त्रावं व्यधात् विहितवान् । दधा-
तेर्लुङि 'गातिस्थे'त्यादिना सिचो लुक् । उपमायमकयोः संमृष्टिः ६४

रयेण रणकाम्यन्तौ दूरादुपगताविभौ ॥

गतासुरन्तरा दन्ती वरण्डक इवाभवत् ॥ ६५ ॥

रयेणेति । रणमात्मनश्छन्तौ रणकाम्यन्तौ । “काम्यच्चे”ति रणशब्दात्काम्यच्प्रत्यये सनाद्यन्तधातुत्वाल्लटि शत्रादेशः । रयेण दूरादुपगतौ । इभावनन्तरा इभयोर्मध्ये । “अन्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वितीया । गतासुर्मृतो दन्ती दैवान्मध्यवर्ती हस्तिकुणप इत्यर्थः । वरण्डकोऽन्तरावेदिरिषाभवत् । ‘वरण्डकोऽन्तरावेदौ सन्दो-हमुखरागयोरिति विश्वः । अभ्यासकाले काञ्चन वेदिमन्तर्द्धाय दन्तिनौ योध्येते इति प्रसिद्धम् । उपमा ॥ ६५ ॥

भूरिभिर्भारिभिर्भूरिभूभारैरभिरोभिरे ॥

भेरीरेभिभिरभ्राभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥ ६६ ॥

द्व्यक्षरः ।

भूरिभिरिति । भूरिभिः भूयोभिः भारिभिः पताकाभिस्तरणादि-भारवद्भिः । मत्वर्थीय इतिप्रत्ययः । भियं रांतीति भीरैः भयदैः ‘रा दाने’ “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कः । भूभारैः महाकायत्वाद्भुवो भारायमाणैः । भेर्य इव रेभन्ते ध्वनन्तीति भेरीरेभिभिः । ‘रेभृ शब्दे’ ताच्छील्ये णिनिः । अभ्राभैर्मेषमेचकैरिति चोपमाद्वयम् । अभीरुभिर्भिर्भीकैः इभैर्गजैः । इभाः प्रतिगजाः तादृशा इव अभि-रेभिरे अभियुक्ताः । उपमानुप्रासयोः सङ्करः । द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ ६६ ॥

निशितासिलतालूनैस्तथा हस्तैर्न हस्तिनः ॥

युध्यमाना यथा दन्तैर्भग्नैरापुर्विहस्तताम् ॥ ६७ ॥

निशितेति । युध्यमानाः सम्प्रहरन्तः हस्ता येषां सन्तीति ह-स्तिनः । “हस्ताज्जातावि”तीतिप्रत्ययः । यथा भग्नैर्दन्तैः विषाणैः विहस्ततां हस्तहीनत्वमिति कर्तव्यतामूढत्वं चापुः । ‘विहस्तव्या-कुलौ समावि’त्यमरः । तथा निशिताभिरसिलताभिलूनैश्छिन्नैर्हस्तैः शुण्डादण्डैर्विहस्ततां नापुः । हस्तेभ्योऽपि दन्तानां प्रहारसाधन-त्वादिति भावः । अत्र हस्तस्याच्छेदे वैहस्त्यं, न हस्तच्छेदे इति विरोधः प्रतिपत्तिमूढतया समाहित इति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६७ ॥

निपीडनादिव मिथो दानतोयमनारतम् ॥

वपुषामदयापातादिभानामभितोऽगलत् ॥ ६८ ॥

असंयोगः ॥

निपीडनादिति । इभानां वपुषां अदयापातान्निर्दयाभियोगाद्धेतोः मिथो निपीडनादिव वस्त्रादिनिपीडनादिवेत्युत्प्रेक्षा । अनारतम-
श्रान्तं दानतोयमभितोऽगलत् वस्त्रवत् निर्दयापातेऽपि मदातिरेक-
इति गजानामुत्साहातिशयोक्तिः । अत्र संयोगाभावादसंयोगश्चित्र-
भेदः । “हलोऽनन्तराः संयोगः” ॥ ६८ ॥

रणाङ्गुणं सर इव प्लावितं मदवारिभिः ॥

गजः पृथुकराकृष्टशतपत्रमलोडयत् ॥ ६९ ॥

रणेति । गजो मदवारिणा प्लावितमुक्षितं रणाङ्गुणं सर इव
पृथुना करेणाकृष्टानि शतपत्राणि असितवाहनानि अन्यत्र कुशे-
शयानि च यस्मिन् कर्मणि तत्तथा रणाङ्गुणमलोडयत् उपाक्षो-
भयत् । श्लेषविशेषणेयमुपमा ॥ ६९ ॥

शरक्षते गजे भृङ्गैः सविषादिविषादिनि ॥

रुतव्याजेन रुदितं तत्रासीदतिसीदति ॥ ७० ॥

शरक्षते इति । गजे शरेण क्षते प्रहते अत एव विषादिना वि-
षादवता विषादिना यन्त्रा सह वर्तते इति तस्मिन् सविषादिविषा-
दिनि तत्र रणे अतिसीदति अतिसन्ने सति मृते सतीत्यर्थः । सदे-
र्लटः शत्रादेशः । भृङ्गैः । कर्तृभिः । ‘न लोके’त्यादिना षष्ठीप्रतिषे-
धः । रुतव्याजेन रुतच्छलेन रुदितं रोदनमासीत् । स्वाश्रयना-
शदुःखाद्रोदनं कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । सा च रुत-
व्याजेनेत्यपह्नवपूर्वकत्वात्सापह्नवेति सर्वस्वकारः ॥ ७० ॥

अन्तकस्य पृथौ तत्र शयनीय इवाहवे ॥

दशनव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वं मतङ्गजाः ॥ ७१ ॥

अन्तकस्येति । अन्तकस्य मृत्योः सम्बन्धिनश्चेति शेषेऽस्मिन्निति
शयनीये तल्प इव स्थित इत्यर्थः । “कृत्यल्युटो बहुलमि”त्याधि-
करणेऽनीयम् । पृथौ विशाले तत्राहवे मतङ्गजाः दन्तव्यसनाद्विषा-

णभङ्गाद्धेतोः मत्कुणत्वमीयुः मत्कुणा इव दृष्टा इत्यर्थः । सुप्तरक्त-
पायिनः खट्वाश्रयाः कीटविशेषा मत्कुणाः । 'कालेऽप्यजातदन्ते
च शय्याजन्तौ च मत्कुणः' । तत्सादृश्यादन्ते तथात्वद्वयार्थं अ-
न्तकस्य शयनीय इवेत्युत्प्रेक्षासापेक्षमिति सङ्करः ॥ ७१ ॥

अथ युग्मेनाह —

अ भी क म ति के ने द्वे

भी ता न न्द स्य ना श ने ॥

क न त्स का म से ना के

म न्द का म क म स्य ति ॥ ७२ ॥

अर्धभ्रमकः

अभीकेत्यादि । अभीका निर्भीका मतिर्यस्य तेनाभीकमतिकेन
निर्भयचित्तेन । शैषिकः कप्प्रत्ययः । इद्धे दीप्ति । भीतानामानन्द-
स्य नाशने । नशेर्ण्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् । कनन्ती दीप्यमाना स-
कामा विजयित्वात्पूर्णकामा सेना यत्र तस्मिन् कनत्सकामसेनाके ।
पूर्ववत्कप् । मन्दकामकं मन्दोत्साहं । पूर्ववदेव कप् । अस्यति निरा-
कुर्वाणे रण इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र सर्वतोभद्रवत्सर्वपादभ्रमणा-
भावात्पादाद्धानामेव भ्रमणादर्द्धभ्रमकम् । उद्धारस्तु सर्वतोभद्रव-
त्स्यादेव ॥ ७२ ॥

दधतोऽपि रणे भीममभीक्ष्णं भावमासुरम् ॥

हताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥ ७३ ॥

युग्मम् ।

दधतइति । रणे पूर्वोक्तप्रकारे अभीक्ष्णमत्यन्तं भीमं भयङ्करं
आसुरमसुरसम्बन्धिनं भावं पुरुषकारलक्षणं । 'भावो लीलाकि-
याचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति वैजयन्ती । असुरत्वं च दधतः द-
धाना अपि परैः शत्रुभिः अभिमुखा एव स्थिताः हताः । वीरा इ-
ति शेषः । अत एव सुराणां भावं सुरभूयं सुरत्वं देवत्वमुपाययुः ।
'स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखा' इति स्मरणादिति भावः । 'भुवो भावे'

इति क्यप् । अत्रासुरभावेऽपि सुरभूयमुपाययुरिति विरोधस्य भा-
वशब्दस्यार्थान्तरत्वेन परिहाराद्विरोधाभासः ॥ ७३ ॥

येनाङ्गमूहे व्रणवत्सरुचा परतोमरैः ॥

समत्वं स ययौ खड्गत्सरुचापरतोऽमरैः ॥ ७४ ॥

येनाङ्गमिति । रुचा सह वर्तते यस्तेन सरुचा तेजस्विना येन
वीरेण परतोमरैः शत्रुशस्त्रैः व्रणवत्सव्रणमङ्गमूहे ऊढं । वहेः कर्म-
णि लिट् सम्प्रसारणम् । खड्गत्सरौ खड्गमुष्टौ चापे च रतः खड्ग-
त्सरुचापरतः खड्गेषुप्रहारेण युद्धं कुर्वन्नित्यर्थः । 'त्सरुः खड्गादि-
मुष्टौ स्यादित्यमरः । स वीरोऽमरैः समत्वं ययौ । पौरुषेणेति भावः ।
उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७४ ॥

निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलम् ॥

पाणिनीयमिवालोकि धीरैस्तत्समराजिरम् ॥ ७५ ॥

निपातितेति । निपातिता वीरशय्यां गमिताः सुहृदादयो यत्र
तत्तथोक्तं । अभिमुखबन्धोरपि रणे वध्यत्वादिति भावः । अन्यत्र
निपातिताः लक्षणाभावे शब्दसाधुत्वाय सूत्रकृता सूत्रस्वरूपेणो-
च्चारिताः सुहृदादिशब्दा यत्र तदित्यर्थः । अत एव तत्समराजिरं
रणाङ्गणं पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं अष्टाध्यायीव्याकरणमिव ।
“तेन प्रोक्तमिति” छप्रत्ययः । धीरैर्धृष्टैरेवालोकि दृष्टं । उभयत्राप्य-
धीरैर्दुरवगाहत्वादिति भावः । शोभनं हृदयं यस्य स सुहृत् ।
“सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति” हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपातितः ।
स्वमस्यास्तीति स्वामी ईश्वरः । “स्वामिन्नैश्वर्ये” इति मत्वर्थीय-
निपातः । ‘पितृभ्राता पितृव्यः स्यान्मातृभ्राता तु मातुल’ इत्यमरः ।
“पितृव्यमातुलमातामहपितामहा” इति व्यङ्गुलाजन्तनिपाताः । विभ-
र्त्तोति भ्राता नष्टनेष्टादिसूत्रादौणादिको निपातः ॥ ७५ ॥

अभावि सिन्ध्वा सन्ध्याभ्रसदृश्रुधिरतोयया ॥

हृते योद्धं जनः पांसौ स दृश्रुधिरतो यया ॥ ७६

अभावीति । सन्ध्याभ्रसदृक् सन्ध्यामेघसदृशं रुधिरमेव तोयं
यस्यास्तया सिन्ध्वा रक्तनद्या अभावि भूतं । भावे लुङि चिष् ।

यया सिन्ध्वा दृशो रुणद्धीति दृग्रधि दृष्टिरोधके । रुधेः क्तिप् ।
पांसौ रजसि हृते सति स जनो वीरलोको योद्धुं रतः उत्सुकः
अभूदिति शेषः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

विदलत्पुष्कराकीर्णाः पतच्छङ्खकुलाकुलाः ॥

तरत्पत्ररथा नद्यः प्रासर्पन्त्रक्तवारिजाः ॥ ७७ ॥

विदलदिति । विदलद्विविदीर्यमाणैः पुष्करैः करिहस्ताग्रैः अ-
न्यत्र विकसद्भिः पत्रैराकीर्णाः व्याप्ताः पतद्भिः शङ्खकुलैः लला-
टास्थिसंघैः कम्बुसंघैश्चाकुलाः तरन्ति प्लवमानानि पत्राणि बाह-
नानि रथाश्च अन्यत्र पत्ररथा अण्डजा यासु ताः रक्तवारिजा रु-
धिरतोयजन्याः अन्यत्र रक्तानि वारिजानि यासु ताः नद्यः प्रास-
र्पन् प्रावहन् । अत्र नदीनां रक्तनदीनां च श्लेषः ॥ ७७ ॥

असृग्जनोऽस्त्रक्षतिमानवमज्जवसादनम् ।

रक्षःपिशाचं मुमुदे नवमज्जवसादनम् ॥ ७८ ॥

असृगिति । अस्त्रक्षतिमान् अस्त्रप्रहारवान् जनो वीरजनोऽसृ-
ग्रक्तं जवसादनं जवस्य चेष्टावेगस्य सादनं सादकं यथा स्यात्तथा
अवमत् नवयोर्मज्जवसयोर्मंदोरसयोरदनं भक्षकं । कर्त्तरि ल्युट् ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च रक्षःपिशाचं । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ।
मुमुदे जहर्ष । अत्र मोदस्य वमनवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं का-
व्यलिङ्गं तच्च यमकेन संसृज्यते ॥ ७८ ॥

चित्रं चापैरपेतज्यैः स्फुरद्रक्तशतहृदम् ।

पयोदजालमिव तद्दीराशंसनमावभौ ॥ ७९ ॥

चित्रमिति । अपेतज्यैरपगतमौर्वीकैः । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी
गुणः' इत्यमरः । चापैश्चित्रं विचित्रं स्फुरन्ति रक्तान्येव शतहृदाः
शम्पा यस्मिन् तत् । 'शम्पा शतहृदा ह्यादिनी' त्यमरः । तत्प्रकृतं
वीरः आशंस्यते अत्रेति वीराशंसनं भयङ्करा युद्धभूमिः । 'सा वीरा-
शंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदे' त्यमरः । पयोदजालमिवावभौ ॥ ७९ ॥

बन्धौ विपन्नेऽनेकेन नरेणेह तदन्तिके ॥

अशोचि सैन्ये घण्टाभिर्न रेणे हतदन्तिके ॥ ८० ॥

बन्धाविति । इह सैन्ये बन्धौ विपन्ने मृते सति अनेकेन नरेण अनेकैर्नरैरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । तदन्तिके तस्य मृतस्य बन्धोरन्तिके अशोचि किञ्च हता दन्तिनो यत्र तस्मिन् हतदन्तिके सैन्ये घण्टाभिर्न रेणे न दध्वने । रणतर्भावे लिट् । अत्र हतदन्तिके इति विशेषणगत्या घण्टानामरणनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते ॥ ८० ॥

कृत्तैः कीर्णा मही रेजे दन्तैर्गात्रैश्च दन्तिनाम् ।

क्षुण्णलोकासुभिर्मृत्योर्मुसलोलूखलैरिव ॥ ८१ ॥

कृत्तरिति । कृत्तैः छिन्नैः दन्तिनां दन्तैर्गात्रैश्च कीर्णा मही रणभूमिः क्षुण्णाः पिष्टाः लोकासवो जनप्राणा यैस्तैः मृत्योर्मुसलोलूखलैः कीर्णैव रेजे । 'अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुलूखलमित्यमरः । अत्र मुसलोलूखलैरिति राजदन्तादिपाठेऽपि 'सर्वकूलाभ्रे'त्यादिसूत्रादेव व्यभिचारज्ञापकात्परानिपातव्यत्ययः ॥ ८१ ॥

युद्धमित्थं विधूतान्यमानवानभियो गतः ।

चैद्यः परान्पराजिग्ये मानवानभियो गतः ॥ ८२ ॥

युद्धमिति । मानवानभिमानवान् चैद्यो युद्धं गतः प्राप्तः सन् इत्थं विधूता अभिभूता अन्ये चैद्यातिरिक्ता मानवा यैस्तान् विधूतान्यमानवान् अभियः निर्भीकान् परानरीन् अभियोमतोऽभियोगादभ्यवरोधात् पराजिग्ये जिगायेत्यर्थः । "विपराभ्यां जेरि" त्यात्मनेपदम् । "सनलितोर्जेरि" ति कुत्वम् ॥ ८२ ॥

अथ भगवदभियोगं पञ्चभिः कुलकेनाह—

अथ वक्षोमणिच्छायाच्छुरितं पीतवाससा ॥

स्फुरदिन्द्रधनुर्भिन्नतडितेव तडिच्चता ॥ ८३ ॥

अथेत्यादि । अथ चैद्यजयानन्तरं षण्णुषा राजन् परः पुमान् अदृश्यतेति पञ्चमेन सम्बन्धः । तद्वपुस्तावत्त्रिभिर्विशिनष्टि । वक्षोमणेः कौस्तुभस्य छायाया छुरितानि व्याप्तानि पीतवासांसि पीता-

म्बराणि यस्य तेन अत एव स्फुरता इन्द्रधनुषा भिन्नाः सङ्ग-
तास्तडितो यस्य तेन तडित्वता मेघेनेव स्थितेनेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नीलेनानालनलिननिलीनोल्ललनालिना ॥

ललनालालननाल लालालोलेन लालिना ॥ ८४

॥ द्व्यक्षरः ॥

नीलेनेति । पुनः कीदृशेन वपुषा नीलेन श्यामलेन तथा ऽनालं
नालरहितं यन्नलिनं तत्र निलीना आसन्नाः उल्ललन्तीत्युल्ललनाश्चला-
श्चालयो यस्य तेन अनालनलिननिलीनोल्ललनालिना मुखसौरभलो-
भपरिभ्रमद्भमरेणेत्यर्थः । ललनानां विलासिनीनां स्त्रीणां लालनेन
उपलालनेन वशीकरणेनेत्यर्थः । अलमत्यन्तं लीलालोलेन क्रीडालो-
लुपेन लीलालनेनेति पाठे लीलानां विलासानामालानेनालयने-
त्यर्थः । लालयति भक्तानिति लालिना । भक्तानुकम्पिनेत्यर्थः ।
द्व्यक्षरानुप्रासोऽलङ्कारः । ८४ ॥

अपूर्वयेव तत्कालसमागमसकामया ॥

दृष्टेन राजन्वपुषा कटाक्षैर्विजयश्रिया ॥ ८५ ॥

अपूर्वयेति । किञ्च अपूर्वयेव अपूर्वसमागमयेव तत्कालसमाग-
मे सकामया साभिलाषया विजयश्रिया चैवविरक्तयेति भावः ।
कटाक्षैरपाङ्गैर्दृष्टेनालोकितेन वपुषा राजन् दीप्यमानः । अत्र प्र-
स्तुतजयश्रीविशेषणसाम्यादप्रस्तुतानुरक्तमानिनीप्रतीतेः समासो-
क्तिः प्रतीयमानाभेदाध्यवसायादपाङ्गदर्शनोत्प्रेक्षा च ॥ ८५ ॥

विभावी विभवी भाभो विभाभावी विवो विभीः ॥

भवाभिभावी भावावो भवाभावो भुवो विभुः ॥ ८६

॥ द्व्यक्षरः ॥

विभावीति । विभावोऽस्यास्तीति विभावी प्रभावसम्पन्नः वि-
भवोऽस्यास्तीति विभवी ऐश्वर्यवान् भस्याभेवाभा यस्य स भाभो
नक्षत्रवदुज्ज्वल इत्यर्थः । विभां विशिष्टाभां भावयति सम्पादयति
विश्वस्येति विभाभावी । “तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाती”ति श्रुतेः ।
भुवो ण्यन्तात् णिनिः । विना पक्षिणा वाति गच्छतीति विवः ।

पक्षिवाहन इत्यर्थः । आतोऽनुपसर्गं कः । विभीर्निर्भीकः । भवं संसारं अभिभवतीति भवाभिभावी । भक्तानां संसारनिवर्त्तक इत्यर्थः । भुवो णिनिः । भावान् जन्तून् अवतीति भावावः विश्वत्राता । 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुष्विति' वैजयन्ती । अवतेः कर्मणि अण् । भवाभावोऽस्यास्तीति संसारदुःखैरस्पृष्टइत्यर्थः । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । भुवो भूमेर्विभुर्भर्ता ॥ ८६ ॥

उपैतुकामैस्तत्पारन्निश्चितैर्योगिभिः परैः ॥

देहत्यागकृतोद्योगैरदृश्यत परः पुमान् ॥ ८७ ॥

उपैत्विति । एवम्भूतः परः पुमान् परमपुरुषो हरिः । तत्पारं तस्य हरेः पारं अन्तमुपैतुकामैस्तं जिगीषुभिः । अन्यत्र दिदृक्षुभिरित्यर्थः । "तुङ्काममनसोरपी"ति मकारलोपः । निश्चितैर्योद्धं कृतनिश्चयैरित्यर्थः । अन्यत्र निश्चिततत्त्वैः । सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि क्तः । यद्वा पीता गावः विभक्ता भ्रातरइत्यादिवदूहयिष्यं स्फुटीकृतं चैतत् घण्टापथे 'स वर्णिलिङ्गी विदित'इत्यत्र । देहत्यागकृतोद्योगैर्मरणोद्यतैः । अन्यत्र मुमुक्षुभिरित्यर्थः । योगिभिः सन्नाहवद्विस्तरपायवद्विर्वा । अन्यत्र ध्यानवद्विः । 'योगः सन्नह्नोपायध्यानसङ्गतिर्युक्तिष्वित्यमरः । परैः शत्रुभिः । अन्यत्र परमयोगिभिः अदृश्यत परेभ्यांऽतिष्ठतेत्यर्थः । अन्यत्र साक्षात्कृतः । "तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेती"ति श्रुतेः । अर्थान्तरप्रतीतिर्ध्वानरेव न श्लेषः अभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणात् ॥ ८७ ॥

युग्मेनाह—

तं श्रिया घनयाऽनस्तरुचा सारतया तथा ॥

यातया तरसा चारुस्तनयाऽनघया श्रितम् ॥ ८८ ॥

॥ गतप्रत्यागतः ॥

तमिति । घनया आनन्दसान्द्रया । अनस्तरुचा अक्षीणकान्त्या सारतया सारत्वेन सर्वोत्कर्षगुणेन यातया व्याप्तया । चारुस्तनया रम्यकुचया । "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादि"ति विकल्पादनीकारः । अनघया निर्दोषया तथा प्रसिद्धया श्रिया रमया

तरसा त्वरया श्रितमालिङ्गितं तं हरिमृद्रीक्ष्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ।
अत्रापि प्रातिलोम्येनार्द्धावृत्तेरर्द्धप्रतिलोमयमकम् । एतल्लक्षणं तु
प्रोगेवोक्तम् ॥ ८८ ॥

विद्विषोऽद्विषुरुद्वीक्ष्य तथाप्यासान्निरेनसः ॥

अरुच्यमपि रोगघ्नं निसर्गादिव भेषजम् ॥ ८९ ॥

॥ युग्मम् ॥

विद्विष इति । तं पूर्वोक्तं हरिं उद्वीक्ष्य विद्विषः शत्रवः अद्वि-
षुः द्विषन्ति स्म । “लङि द्विषश्चे”ति विकल्पेन झेर्जुसादेशः । त-
थापि द्विषन्तोऽपि निरेनसो निष्पापाः आसन् । द्वेषवीक्षणस्या-
प्येनोन्निवर्तकत्वं दृष्टान्तेनाह । अरुच्यमिति । रोचत इति रुच्यं ।
‘राजसूये’त्यादिना क्यवन्तो निपातितः । अरुच्यमरोचमानमपि
भेषजमौषधं । ‘भेषजौषधभैषज्यानी’त्यमरः । निसर्गात् स्वभावश-
क्तेरेव रोगं हन्तीति रोगघ्नं आरोग्यकारि । ‘हरिर्हरति पापानी’ति
वचनादिति भावः । “अमनुष्यकर्तुके चे”ति टप्रत्ययः ॥ ८९ ॥

विदितं दिवि केऽनीके तं यातं निजिताजिनि ॥

विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥ ९० ॥

॥ प्रतिलोमेनायमेवार्थः ॥

विदितमिति । किञ्च योद्धा वीरो यो हरिः नतिं परेषां नम्रतां
नैति नापैति । नितरां जिता आजयो येन तस्मिन् निजिताजिनि
अनेकाजिविजयिन्यपि अनीके सैन्ये । ‘वस्त्रथिनी बलं सैन्यं चक्रं
चानीकमास्त्रियामि’त्यमरः । यातं योद्धुमागतम् । दिवि स्वर्गेऽपि
विदितं प्रख्यातं विगदं निरामयं तं हरिं गवि भुवि रोद्धारो जे-
तारः के । न केऽपीत्यर्थः । प्रातिलोम्येऽप्येत एव पदार्थवाक्यार्थाः ।
एतदपि श्लोकप्रतिलोमयमकमेव पदपदार्थादिसंवादस्तु वैचित्र्य-
विशेषः । लक्षणं तु निध्वनदित्यत्रैवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ९० ॥

नियुज्यमानेन पुरः कर्मण्यतिगरीयसि ॥

आरोप्यमाणोरुगुणं भर्त्रा कार्मुकमानमत् ॥ ९१ ॥

नियुज्यमानेनेति । पुरोऽग्रे अतिगरीयसि कर्मणि रणकर्मणि

अन्यत्र दुष्करे क्वचित्कृत्यवस्तुनि नियुज्यमानेन व्यापारयिष्यता
आज्ञापयिष्यता च भर्त्रा स्वामिना आरोप्यमाणोऽधिक्रियमाणः
उरुर्महान् गुणो ज्या यस्मिन् तत् । अन्यत्र वर्ण्यमानसौन्दर्यादि-
कः । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुः । “कर्मण उक्ञ्”इत्यु-
क्ञ्प्रत्ययः । आनमत गुणाकर्षणादावञ्चितकोटिकमभूत् । अन्यत्र
प्रणत इत्यर्थः । अत्र प्रकृतकार्मुकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतनियोज्य-
पुरुषप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ९१ ॥

तत्र बाणाः सुपुरुषः समधीयन्त चाऽऽरवः ॥

द्विषामभूत्सुपुरुषस्तस्याकृष्टस्य चारवः ॥ ९२ ॥

तत्रेति । तत्र कार्मुके शोभनानि परूषि येषां ते सुपुरुषः सुपर्वा-
णः । अतएव चारवोऽतिरम्या बाणाः समधीयन्त निहिताः आ-
कृष्टस्य तस्य कार्मुकस्यारवश्च द्विषां सुष्ठु परुषः सुपुरुषोऽतिकर्क-
शोऽभूत् । यमकविशेषालङ्कारः ॥ ९२ ॥

पश्चात्कृतानामप्यस्य नराणामिव पत्रिणाम् ॥

यो यो गुणेन संयुक्तः स स कर्णान्तमाययौ ॥ ९३ ॥

पश्चादिति । नराणां पुंसामिव पश्चात्कृतानां निषङ्गसङ्गितया
पृष्ठस्थापितानामपि अन्यत्रावधीरितानामपि । पत्रिणामिषूणां मध्ये
इत्यर्थः । यो यः पत्री नरश्च गुणेन ज्यया दाक्षिण्यादिना च
संयुक्तः संबद्धः स स पत्री नरश्चास्य हरेः कर्णान्तं कर्णसमीप-
माययौ आगतः गुणयोगादाकर्णमाकृष्टः अन्यत्रान्तिकमागत इत्यर्थः ।
श्लेषसङ्कीर्णोपमा ॥ ९३ ॥

प्रापे रूपी पुराऽरेपाः परिपूरी परः परैः ॥

रोपैरपरैरुपरि पुपूरेऽपि पुरोऽपरैः ॥ ९४ ॥

द्यक्षरः ।

प्रापइति । पुरा पूर्वं रूपी मत्स्यकूर्म्याद्यनेकरूपवान् अरेपाः
निष्पापः परिपूरयति कामैर्भक्तानिति परिपूरी भक्तवरदः । पूरयते-
र्णिनिः । परः परमपुरुषो हरिः परैः शत्रुभिः प्रापे प्राप्तः अवरुद्ध
इत्यर्थः । अपरैरन्यैः शत्रुभिः । कर्तृभिः । अपरैरनन्तै रोपैरिषु-

भिः । 'पत्री रोष इषुर्द्वयोरित्यमरः । पुरोऽग्रे उपरि च पुपूरे पूरितः । पृणातेः कर्मणि लिट् । द्यक्षरानुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ९४ ॥

दिङ्मुखव्यापिनस्तीक्ष्णान्हादिनो मर्मभेदिनः ॥

चिक्षेपैकक्षणेनैव सायकानहितांश्च सः ॥ ९५ ॥

दिगिति । स हरिर्दिङ्मुखव्यापिनो दिगन्तव्यापकान् । अति-
तीक्ष्णान् निशितान् क्रूरांश्च । हादन्ते इति हादिनः पक्षमादवतः
सिंहनादवतश्च मर्मभेदिनो मर्मस्थानविदारकान् सायकानिषून्
अहितानरींश्च एकक्षणेनैव चिक्षेप निरास । अत्र सायकानामहिता-
नां च प्रकृतानामेव तुल्यधर्मयोगादौपम्योपगमात्तुल्ययोगिताभेदः

शरवर्षी महानादः स्फुरत्कार्मुककेतनः ॥

नीलच्छविरसौ रेजे केशवच्छलनीरदः ॥ ९६ ॥

॥ गूढचतुर्थः ॥

शरेति । शरवर्षी बाणवर्षी नीरवर्षी च । 'शरं नीरे शरो
बाणे' इति विश्वः । महान् नादः सिंहनादो गर्जितं च यस्य स
महानादः स्फुरन्ती कार्मुककेतने धनुर्ध्वजौ यस्य सः । अन्य-
त्रेन्द्रचापचिह्न इत्यर्थः । नीलच्छविः श्यामकान्तिः । अस्य केशव-
स्य छलं कपटं यस्य सः नीरदः केशवच्छलनीरदो हरिमेघोऽ-
सौ रेजे रणरङ्गात्सर्वोत्कर्षेण दिदीपे इत्यर्थः । अत्र छलशब्देन
हरित्वापह्वेन भेधत्वारोपणाच्छलादिशब्दैरमर्त्यत्वप्रतिपादनरू-
पोऽपह्णवालङ्कारः । त्रिपाद्यन्तर्गतचतुर्थपादाक्षरत्वाद्वृद्धचतुर्थाख्य-
श्चित्राविशेषः । शब्दालङ्कारश्चेति सङ्करः ॥ ९६ ॥

न केवलं जनैस्तस्य लघुसन्धायिनो धनुः ॥

मण्डलीकृतमेकान्ताह्वलमैक्षि द्विषामपि ॥ ९७ ॥

नेति । लघु शीघ्रं सन्धत्ते यस्तस्य लघुसन्धायिनस्तस्य हरेः
धनुरेव केवलं एकान्तात् मण्डलीकृतं शीघ्राकर्षान्नियमेन बली-
कृतं जनैर्नैक्षि । कर्मणि लुङ् । किन्तु द्विषां बलमापि मण्डली-
कृतं त्रासादेकत्र पुञ्जीकृतमैक्षि । अत्र धनुर्वलयोः प्रकृतयोरेव
तुल्यधर्मयोगात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ९७ ॥

युग्मेनाह—

लोकालोकी कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः ॥

कालोऽकलोऽकलिः काले कोलकेलिकिलः किल ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

लोकानालोकते इति लोकालोकी त्रैलोक्यदर्शी कलो मधुर-
भाषी कल्केन पापेन दम्भेन वा कलिलो न भवतीति अकल्कक-
लिलः । 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे' इति विश्वः । अलिकुलालकः
अलिकुलनीलमूर्द्धज इत्यर्थः । कालो नीलो नीलवर्णः कालात्मको
वा नास्ति कला यस्य सोऽकलः । निरंश इत्यर्थः । अकलिरकल-
हः स्वयमकलहलील इत्यर्थः । काले प्रलयकाले कोलकेल्या व-
राहलीलया किलति क्रीडति कोलकेलिकिलः । किलशब्दस्तु
सर्व्वर्थे । विव्याधेत्युत्तरेण सम्बन्धः । द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ ९८ ॥

अक्षितारासु विव्याध द्विषतः स तनुत्रिणः ॥

दानेषु स्थूललक्ष्यत्वं नहि तस्य शरासने ॥ ९९ ॥

॥ युग्मम् ॥

अक्षीति । स पूर्व्वोक्तगुणविशिष्टो हरिः तनुत्राणि एषां स-
न्तोति तनुत्रिणो वर्म्मिणः । 'तनुत्रं वर्म्म दंशनमि' त्यमरः । तान्
द्विषतः शत्रून् अक्षितारासु नेत्रकनीनिकासु विव्याध प्रजहार । त-
था हि तस्य हरेः दानेषु वितरणेषु एव स्थूललक्ष्यत्वं विपुलविषय-
त्वं । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । शरा-
सने शरक्षेपे तु न । किन्तु सूक्ष्मलक्ष्यत्वमेव । अतोऽक्षितारावेधि-
त्वमस्य युक्तमित्यर्थः । अतो वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ९९ ॥

वररोऽविवरोवैरिविवारी वारिरारवः ॥

विववार वरोवैरं वीरो रविरिवौर्वरः ॥ १०० ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

वरर इति । वरान् रातीति वररो वरप्रदः 'रा दाने' "आतो-
ऽपुनसर्गगे कः" इति कः । अविवरो निर्विवरो नीरन्ध्रः वैरिणः श-
त्रून् विवारयति वैरिविवारी । वारीणि रातीति वारिरः । पूर्व्व-

वत्कः । तस्येवारवो यस्य स वारिरारवः वरः श्रेष्ठो वीरः शूरः
स कृष्णः उर्वरा भूमिः 'उर्वरासर्व्वशस्याढ्यभूमौ स्याद्भूमिमात्रके'
इत्यमरः । तस्यां भवः और्वरः पृथ्वीभवः रविरिव वैरं वैरिणां
वृन्दं विववार विवारयामास जघानेत्यर्थः । द्वक्षरानुप्रासः ॥ १०० ॥

मुक्तानेकशरं प्राणानहरद्भूयसां द्विषाम् ॥

तदीयं धनुरन्यस्य न हि सेहे सजीवताम् ॥ १०१ ॥

मुक्तेति । मुक्तानेकशरं क्षिप्तबहुवाणं तस्य हरेरिदं तदीयं ध-
नुः भूयसां द्विषां प्राणानहरत् । तथा हि अन्यस्य परस्य सजीवतां
न सेहे । अथ वा अन्यस्य धनुषः सजीवतां सज्याकत्वं न सेहे ।
'त्रिषु जीवति जीवः स्यान्मौर्व्वी स्त्री'ति वैजयन्ती । वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ॥ १०१ ॥

राजराजी रुरोजाजेरजिरेऽजोऽजरौऽरजाः ॥

रेजारिजूरजोर्जाज्जी रराजर्जुरजर्जरः ॥ १०२ ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

राजेति । न जायते इत्यजोऽनादिः । 'अन्येष्वपि दृश्यते'
इति जनेर्दप्रत्ययः । न जीर्यते इत्यजरः अनन्तः । पचाद्यच् । ना-
स्ति रजो यस्येत्यरजा रजोगुणरहितः । रेजन्तीति रेजाः तेजि-
ष्ठाः । 'रेजृ दीप्तौ' पचाद्यच् । ते च ते अरयश्च तेषां जूरो हिंसनं
तेन जातं रेजारिजूरजं तदूर्जं बलं अर्जयतीति रेजारिजूरजो-
र्जाज्जी । अर्जेणिनिः । ऋजुरार्जववान् । जर्जरो न भवतीति अ-
जर्जरो दृढः स हरिः आजेरजिरे रणाङ्गणे राजराजीः राजश्रेणी
रुरोज बभञ्ज । 'रुज भङ्गे' लिट् । अत एव रराज दिदीपे । द्व्य-
क्षरानुप्रासः ॥ १०२ ॥

उद्धतान्द्विषतस्तस्य निघ्नतो द्वितयं ययुः ॥

पानार्थं रुधिरं धातौ रक्षार्थं भुवनं शराः ॥ १०३ ॥

उद्धतानिति । उद्धतान् दृप्तान् द्विषतः शत्रून् निघ्नतो हिंसितः
'जासिनिप्रहने' ति सूत्रे निघ्रेतिसंघातविपर्य्यस्तव्यस्तग्रहणोपदे-
शान्निहन्तेरशेषकर्मणि द्वितीयैव । तस्य हरेः शराः पानार्थं धा-

तौ 'पा पाने' इति धातौ सति रुधिरं रक्षार्थं धातौ 'पा रक्षणे' इति धातौ सति भुवनं जगच्चेति द्वितयं ययुः । रुधिरमपिबन् भुवनमरक्षंश्चेति श्लेषार्थः । अत्र पानयोरभेदाध्यवसायेन रुधिरभुवनयोस्तुल्ययोगितालङ्कारः । तत्र पानार्थइत्यादिवाक्यस्य शत्रुवधेन भुवनमरक्षन्निति सूक्ष्मार्थगर्भत्वात् सौक्ष्म्यन्नामः गुणः । "अतः स-
अल्परूपत्वं शब्दानां सौक्ष्म्यमुच्यते" इति लक्षणात् ॥ १०३ ॥

अथ युग्मेनाह—

क्रूरारिकारी कोरेककारकः कारिकाकरः ॥

कोरकाकारकरकः करीरः कर्करोऽर्करुक् ॥ १०४ ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

क्रूरेति । क्रूरान् अरीन् किरति विक्षिपति इति क्रूरारिकारी ।
करतेर्णिनिप्रत्ययः । कोभूमेरेककारकः एककर्त्ता । करोतेर्ण्वुल् ।
कारिका यातनाः करोति दुष्टानामिति कारिकाकरः । 'कारिका या-
तनावृत्त्योरित्यमरः । 'कृजो हेत्व'त्यादिना ताच्छील्ये टच्प्रत्ययः ।
कारिका क्रियाः । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । तत्कर इति केचित् ।
कोरकाकारौ करौ यस्य स कोरकाकारकरकः कमलमुकलरमणीय-
पाणिरित्यर्थः । जैषिकः कप्प्रत्ययः । करिणो गजान् ईरयति क्षि-
पतीति करीरः । कर्मण्यण् । कर्करो रणकर्कश इत्यर्थः । अर्क-
स्येव रुक् यस्य सोर्करुगित्युपमा । द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ १०४ ॥

विधातुमवतीर्णोऽपि लघिमानमसौ भुवः ॥

अनेकमरिसंघातमकरोद्भूमिवर्द्धनम् ॥ १०५ ॥

विधातुमिति । भुवो भूमेर्लघिमानं लघुत्वं भारावतरणं विधातु-
मवतीर्णोऽपि भुवि जातोऽप्यसौ पूर्वोक्तगुणो भगवान् हरिः अ-
नेकं बहुमरिसंघातं भूमिवर्द्धनं भूभारमकरोत् इति विरोधः । मृत-
मकरोदित्यविरोधः । अत एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ १०५ ॥

दारी दरदरिद्रोऽरिदारूदारोऽद्रिदूरदः ॥

दूरादरौद्रोऽददरद्रोदोरुदारूरुदारी ॥ १०६ ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

दारीति । दारी बहुदारवान् । भूमार्थे मत्वर्थीयः । दरेण भयेन दरिद्रो निर्भीकः । 'दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे' इत्यमरः । उदारो महान् दाता वा । 'उदारो दातृमहतोरि'त्यमरः । अद्रिवत् दुःखेन रद्यते दूरदो दुर्भेदोऽद्रिदूरवः । 'रद् विलेखने' खल् प्रत्ययः । अरौद्रः साधूनां सौम्यः रोदसी रुणद्धीति रोदोरुत् विश्वव्यापी । रुधेः क्तिप् । ददातीति दारुर्दाता । ददातेरौणादिको रुप्रत्ययः । आदरोऽस्यास्तीति आदरी सन्मागर्गादरवान् स हरिः अरिरेव दारु काष्ठमरिदारु दूरादेव अददरत् दारयति स्म । दारयतेर्णौ चङि "अतस्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशामि"त्यभासस्यात्वम् । अरिदाविंति रूपकमर्थालङ्कारो ह्यक्षरानुप्रासश्च ॥ १०६ ॥

एकेषुणा संघतिथान्द्विषो ऽभिन्दन्द्रुमानिव ॥

सजन्मान्तररामस्य चक्रे सदृशमात्मनः ॥ १०७ ॥

एकेषुणेति । स हरिरेकेषुणा एकैव शरेण संघानां पूरणान् संघतिथान् संघशः स्थितानित्यर्थः । "बहुपूगगणसंघस्य तिथुभिः" ति तिथुगागमादेव ज्ञापकादसंख्यात्वेऽपि संघात् डद् प्रत्ययः । द्विषः शत्रून् द्रुमानिवेत्युपमा । भिन्दन् विदारयन् । जन्मान्तरे रामस्य दाशरथेरात्मनः सदृशं चक्रे । एकशरेणानेकारिद्रुमभेदस्तु जन्मान्तरभावनया यात इति भावः । "बिभेद च पुनस्तालान् स-
सैकेन महेषुणे"ति रामायणे ॥ १०७ ॥

शूरः शौरिरशिशिरैराशाशूराशु राशिशः ॥

शारारुः श्रीशरीरेशः शुशूरेऽरिशिरः शरैः ॥ १०८ ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

शूरइति । शृणातीति शारारुः दुष्टघातुकः । 'शारारुर्घातुको हिं-
स'इत्यमरः । "शृवन्धोरारु"त्यारुप्रत्ययः । श्रीशरीरस्येशः श्री-
शरीरेशः लक्ष्मीप्राणनाथः शूरो वीरः शौरिः कृष्णः अशिशिरै-
स्तीक्ष्णैः आशा दिशोऽश्नुवत् इत्याशाशैर्दिगन्तव्यापकैः । अश्रोतेः कर्मण्यण् । शरैर्बाणैः अरिशिरः शत्रुशिरांसि । जातावेकवचनम् । राशिशः संघशः आशु शीघ्रं शुशूरे जघान । 'शूर हिंसास्तम्भ-
नयोरि'ति घातोर्लिट् । द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ १०८ ॥

व्यक्तासीदरितारीणां यत्तदीयास्तदा मुहुः ॥

मनोहृतोऽपि हृदये लेगुरेषान्न पत्रिणः ॥ १०९ ॥

व्यक्तेति । तदा तस्मिन्समये एषां अरीणामरिता शत्रुता मुहुर्व्यक्ता आसीत् । यद्यस्मात्तस्य हरेरिमे तदीयाः पत्रिणो बाणाः मनो हरन्ति कायादुद्धरन्ति इति मनोहृतो मारका इत्यर्थः । हरतेः क्तिप् । मनोज्ञाः प्रतीयन्ते । अत एव मनोहृतोऽपि हृदये मनसि न लेगुर्न लम्बाः इति विरोधः वक्षो निर्भिद्य निर्जग्मुरित्यर्थः । 'हृदयं वक्षसि स्वान्ते' इति विश्वः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ १०९ ॥

नामाक्षराणाम्मलिता मा भूद्भर्तुरतः स्फुटम् ॥

अगृह्यत पराङ्गानामसूनस्त्रन्न मार्गणाः ॥ ११० ॥

॥ अतालव्यः ॥

नामेति । भर्तुः स्वामिनो नामाक्षराणां फलेषु लिखितानां मलिता मालिन्यं तिरोधानं मा भूदिति बुद्धयेत्यर्थः । अतः मार्गणाः हरिशराः पराङ्गानां अरिशरीराणां असूनू प्राणान् अगृह्यत । ग्रहेर्लङ् । नास्त्रं रक्तं । रक्ताविलेपस्य आशुभावनिमित्तस्य स्वामिनामाक्षरमालिन्यपरिहारार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते । स्फुटमिति । अत्र तालव्यवर्णाभावादतालव्य इति चित्रभेदः । 'इचुयशानां ताल्वि'ति इवर्णस्यापि तालुत्वेऽपि व्यञ्जनोपेक्ष एवायं नियम इति न दोषः ॥ ११० ॥

आच्छिद्य योधसार्थस्य प्राणसर्वस्वमाशुगाः ॥

ऐकागारिकवद्भूमौ दूराज्जग्मुरदर्शनम् ॥ १११ ॥

आच्छिद्येति । आशुगाः बाणाः योधसार्थस्य वीरवर्गस्य प्राणसर्वस्वं आच्छिद्य ऐकागारिकाश्चौराः । 'चौरैकागारिकस्तेने'त्यमरः । 'ऐकागारिकद् चौरे'इत्यर्थे निपात्यते इत्येके । 'इकद्प्रत्यये वृद्धिश्च निपात्यते'इत्यपरे । तैस्तुल्यमैकागारिकवत् । तुल्यार्थे वतिः । दूराद्भूमावदर्शनमदृश्यतां जग्मुः ॥ १११ ॥

भीमास्त्रराजिनस्तस्य बलस्य ध्वजरा जिनः ॥

रुतयोराजिनश्चक्रे भुवः सरुधिरा जिनः ॥ ११२ ॥

भीमेति । जिनो हरिः अवतारान्तरनाम्ना व्यपदेशः । भीमा अ-
स्त्रराजयो यस्य तस्य भीमास्त्रराजिनः । “इकोऽचि विभक्तावि”ति
नुमागमः । ध्वजै राजते यत्तस्य ध्वजराजिनः । ताच्छील्ये णिनिः ।
कृता घोरा आजिर्युद्धं येन तस्य कृतघोराजिनः । पूर्ववन्नुमागमः ।
तस्य बलस्य सैन्यस्य सम्बन्धिनीर्भुवस्तद्रणभूमीः सरूधिराः सास्त्रा-
श्चक्रे । चतुष्पादयमकम् ॥ ११२ ॥

मांसव्यधोचितमुखैः शून्यतां दधदक्रियाम् ॥

शकुन्तिभिः शत्रुबलं व्यापि तस्येपुभिर्नभः ११३

मांसेति । मांसव्यधो मांसखण्डनम् । “व्यधजपोरनुपसर्गो”
इत्यप्प्रत्ययः । तत्रोचितानि परिचितानि मुखानि चञ्चवः शल्या-
नि च येषां तैः शकुन्तिभिः । कर्तृभिः । शून्यतामचेतनत्वं अन्यत्र
तुच्छत्वममूर्तत्वं वा दधत् अत एव अक्रियमस्पन्दं शत्रुबलं व्यापि
व्याप्तम् । आप्रोतेः कर्मणि लुङ् । तस्य हरेरिपुभिः नभो व्या-
पि । अत्रेषुपक्षिणां नभोबलयोर्व्याप्तिरुल्लयधर्मयोगित्वात्तुल्ययो-
गिताभेदः ॥ ११३ ॥

दाददो दुद्ददुद्दादी दादादो दूददीददोः ॥

दुद्दादं दददे दुदे ददाददददोऽददः ॥ ११४ ॥

॥ एकाक्षरः ॥

दादद इति । दद्यते इति दादः दानं । ‘दद दाने’इति धातोः
कर्मणि घञ् । दादं ददातीति दाददो दानप्रदः । आतोऽनुपस-
र्गो कः । दुद्ददुद्दादी दुत् उपतापः । ‘दुदुञ् उपतापे’क्विप् ।
तंदुदं उपतापं ददति साधूनामिति दुद्दाः खलाः । पूर्ववत्कः ।
तेषां दुदं उपतापं ददत इति दुद्ददुद्दादी । ‘दद दाने’इति धातो-
र्णिनिः । दादादः । दाः शुद्धिः । ‘दैप् शोधने’क्विप् । तां ददत
इति दादादः । ‘दद दाने’कर्मण्यण् । दूददीददोः । दूः परिता-
पः । ‘दूञ् परितापे’क्विप् । तां ददातीति दूदाः दुष्टाः दीः
क्षयः । ‘दीङ् क्षये’क्विप् । तां दत्त इति दीदौ नाशदौ । उभय-
“त्रातोऽनुपसर्गो कः” । दूदानां दीदौ दुष्टमर्दकौ दोषौ भुजौ यस्य

सः दूददीददोः दुष्टभञ्जकभुज इत्यर्थः । ददाददददः । ददन्ते इति ददाः दातारः न ददन्ते इति अददा अदातारः तेषां द्वयानामपि ददो दाता ददाददददः । सर्वत्र 'दद दाने' पचाद्यच् । अदन्तीत्यदा बकासुरपूतनाप्रभृतयः । अदः पचाद्यच् । तान् द्यति सण्डयति इति अददः 'दोऽवखण्डने' "आतोऽनुपसर्गे कः" । एवम्भूतो हरिः दुदं ददातीति दुदः दुःखदः तस्मिन् दुदे शत्रौ दुदं ददत इति दुदादं शस्त्रं । 'दद दाने' कर्मण्यण् । दददे ददौ प्रयुक्तवानित्यर्थः । 'दद दाने' कर्तरि लिट् । एकाक्षरानुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ११४ ॥

प्लुतेभकुम्भोरसिजैर्हृदयक्षतिजन्मभिः ॥

प्रावर्तयन्नदीरस्रैर्द्विषां तद्योषितां च सः ॥ ११५ ॥

प्लुतेति । स हरिः प्लुताः उक्षिताः इभकुम्भाः उरसि जाता उरसिजा इव इभकुम्भा इवोरसिजाश्च यैस्तैः । हृदयक्षतिभिर्वक्षःप्रहारैः मनोभङ्गैश्च विषादापादकैः जन्म येषां तैः । 'हृदयं वक्षसि स्वान्ते' इति विश्वः । द्विषां तद्योषितां चास्रैः शोणितैरश्रुभिश्च । 'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । नदीः प्रावर्तयत् प्रावाहयत् । अस्विधेन तन्नारीररोदयदित्यर्थः । अत्र द्वयानामप्यस्त्राणां प्रकृतत्वात्प्रकृतश्लेषः । तैरस्रैर्द्विषां तद्योषितां यथासंख्यसम्बन्धाद्यथासंख्यालङ्कारः । तदुपजीवनेन द्विषां तद्योषितां चास्रैः शोणितैः श्लेषमूलाभेदातिशयोक्तिमहिम्ना अस्ररूपतुल्यधर्मयोगित्वातुल्ययोगिता अङ्गाङ्गिभावेनैषां सङ्करः ॥ ११५ ॥

सदामदबलप्रायः समुद्धृतरसो बभौ ॥

प्रतीतविक्रमः श्रीमान्हरिर्हरिरिवापरः ॥ ११६ ॥

॥ अर्थत्रयवाची ॥

सदेति । सदा मदो यस्य स सदामदः नित्यमत्तस्तं बलं बलभद्रं प्रीणातीति सदामदबलप्रायः । परत्वात्कर्मण्यण्प्रत्ययः । समुद्धृता रसा भूर्येन स समुद्धृतरसः प्रतीताः प्रसिद्धाः विक्रमाः पादन्यासा यस्य सः । त्रिविक्रम इत्यर्थः । श्रीमान् रमापतिः हरिः कृष्णोऽपरोऽन्यो हरिरिन्द्र इव बभौ सोऽपि सतामामदो

दुःखदो यो बलामुरस्तस्य प्रायो नाशस्तं करोतीति सदा-
मदबलप्रायः । 'तत्करोती'ति ण्यन्तात्पचाद्यच् । समुद्धतरसः अमृत-
पानेन सम्यगपहतविषः । 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये द्रवे रागे गुणे
रस'इत्यमरः । प्रतीतविक्रमः प्रसिद्धपराक्रमः श्रीमान् स्वाराज्यल-
क्ष्मीयुक्तः । तथा ऽपरोन्यो हरिः सूर्य इव बभौ । सोऽपि आमं
रोगं द्यति खण्डयतीति आमदः । बलं पूणातीति बलप्रः । मूलवि-
भुजादित्वात्कः । सतां भक्तानामामदो बलप्रश्च अय उदयो यस्य स
सदामदबलप्रायः । स्वोदयेन सतामारोग्यबलकारीत्यर्थः । 'उद्य-
नद्ये'त्यादिश्रुतेरिति भावः । समुद्धतरसः घर्मकालसंशोषितसलिलः ।
प्रतीतविक्रमः प्रसिद्धस्वगतिः । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवा-
जिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्वित्यमरः । तदेवमु-
पमानयोरुपमेये चार्थत्रयवचनार्थत्रयवाच्येष चित्रभेदः । एतावदेव
कवेर्विवक्षितमतोऽन्यत्सुवाच्यञ्चोपेक्ष्यमेव । अत्रापरो हरिरिवेत्यप-
रशब्दप्रयोगादुत्प्रेक्षेयं नोपमा । अपरस्येन्द्रस्यार्कस्य वाऽप्रसिद्धेः ।
"प्रसिद्धसादृश्यवर्णनमुपमा । प्रसिद्धताद्रूप्यारोपे रूपकम् । प्राप्ति-
द्धताद्रूप्यभावनमुत्प्रेक्षा" । अत एव लक्षयन्ति । "अप्रकृतगुणक्रिया-
भिसन्धानादप्रकृतत्वेन प्रकृतसंभावनमुत्प्रेक्षे"ति तस्मादपरशब्देन प्र-
कृतस्याप्रकृतत्वाध्यवसायप्रतीतेरिवशब्देन तस्य साध्यत्वप्रतीतेरु-
त्प्रेक्षैवेति सर्व्वस्वकारः । तस्मादिवशब्दमात्रप्रयोग एवोपमा ।
अपरशब्दमात्रप्रयोगेऽतिशयोक्तिः । उभयोः प्रयोगे तूत्प्रेक्षैवेति वि-
वेकः । अतएवात्रानेकार्थवर्णनव्यवसायिभिरपरशब्दस्यान्यार्थं त
व्यतिरेकेणार्थान्तरकल्पनापि नालङ्कारिकाणां पन्थाः श्लेषश्चात्रो-
त्प्रेक्षाबीजभूतसाधर्म्यनिर्वाहमात्रोपक्षीणतया तदङ्गमिति सङ्कर इ-
त्यलमिति प्रसक्त्या ॥ ११६ ॥

द्विधा त्रिधा चतुर्धा च तमेकमपि शत्रवः ॥

पश्यन्तः स्पर्द्धया सद्यः स्वयं पञ्चत्वमाययुः ११७

द्विधेति । शत्रवः एकमपि तं हरिं द्विधा द्वित्वेन त्रिधा त्रित्वेन
चतुर्धा चतुष्टयेन पश्यन्तः भयात्तथा भ्राम्यन्त इत्यर्थः । स्पर्द्धया
मत्सरेण सद्यः स्वयं पञ्चत्वं पञ्चधाभावं मरणं चाययुः । मत्स-

रिणस्तदधिकमाचरन्तीति भावः । 'स्यात्पञ्चता कालधर्म्मो दि-
ष्टान्नः प्रलयोऽत्ययः । अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रि-
यामित्यमरः । पाञ्चभौतिकस्य शरीरस्य पञ्चधाभावः पञ्चता ।
अत्र स्पष्टेति हेतोरुत्प्रेक्षणाद्धेतूप्रेक्षा सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या
स्पष्टयेवेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

सदैव सम्पन्नवपूरणेषु सदैवसम्पन्नवपूरणेषु ॥
महोदधेस्तारि महानितान्तं महोदधेऽस्तारि-
महा नितान्तम् ॥ ११८ ॥

॥ समुद्रः ॥

सदेति । सदैव सर्वदैव सम्पन्नं सर्वलक्षणसमग्रं वपुर्यस्य स
सम्पन्नवपुर्नित्यपरिपूर्णमूर्तिः । संहितायां 'कूलोपे पूर्वस्य दीर्घो-
ऽणः' । अस्तं निरस्तमरीणां महस्तेजो येनासौ अस्तारिमहाः महा-
नधिकः स हरिः दैवसम्पद् भाग्यसम्पत्तिः सैव नवं पूरणं प्रत्य-
यसाधनं येषां तेषु दैवसम्पन्नवपूरणेषु दैवसहायेषु महोदधेर्म्हा-
र्णवस्य इतान्तं प्राप्तपारं समुद्रपारगामि नितान्तं स्तारि विस्तीर्णं
महस्तेजो दधे धारयामास । अर्द्धाभ्यासलक्षणसमुद्रयमकभेदः । 'अ-
र्द्धाभ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदास्त्रयो मता' इत्युक्तं दण्डिना ।
उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २१८ ॥

इष्टं कृत्वार्थं पत्रिणः शार्ङ्गपाणेरेत्याधोमुख्यं
प्राविशन् भूमिमाशु ॥ शुद्धया युक्तानां वैरिवर्ग-
स्य मध्ये भर्त्रा क्षिप्तानामेतदेवानुरूपम् ॥ ११९ ॥

इष्टमिति । शार्ङ्गं पाणौ यस्य तस्य शार्ङ्गपाणेः कृष्णस्य । 'प्रहर-
णार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति पाणेः परनिपातः । प-
त्रिणो बाणाः इष्टमर्थं शत्रुवधात्मकं कृत्वा आधोमुख्यं अधोमुखत्व-
मेत्य प्राप्य आशु भूमिमाविशन् शुद्धया लोहशुद्धया पवित्रतया च
युक्तानां तथापि भर्त्रा स्वामिना वैरिवर्गस्य मध्ये क्षिप्तानां पा-
तितानां । एतदेव आधोमुख्येन कचिन्निलयनमेवानुरूपमुचितम् ।

सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । जागतं वैश्वदेवीवृत्त-
म् । ‘पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यावि’ति लक्षणात् ॥११९॥

सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धावक्षयशुद्धिरुद्धुरतरश्रीवत्सभूमिमुदा ॥ मु-
क्त्वा काममपास्तभीः परमगव्याधः स नादं हरे-
रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदातस्तरे ॥ १२० ॥

॥ चक्रबन्धः ॥

इति श्रीमाधकविकृतौ शिशुपालवधे महाका-
व्ये एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ ११ ॥

सत्त्वमिति । भव्यः कल्याणमूर्तिः लब्धोऽवक्षयः शुद्धिश्च येन
स लब्धावक्षयशुद्धिः श्रीवत्सस्य लाञ्छनविशेषस्य भूमिर्वक्षःसा
उद्धुरतरा उन्नततरा यस्य स उद्धुरतरश्रीवत्सभूमिः काममपास्त-
भीः निर्भीकः परे शत्रवस्त एव मृगास्तेषां व्याधः मृगयुरित्यश्लि-
ष्टरूपकम् । ‘व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि चे’त्यमरः ।
उदयी नित्याभ्युदयवान् । नित्ययोगे मत्वर्थीयः । स हरिः पुरः
पूर्वं आजिरभसात् रणरागात् मानविशिष्टमहङ्कारोद्धुरं सत्त्वं बलं
आलम्ब्यास्थाय मुदा उत्साहेन हरेः सिंहस्य नादं मुक्त्वासिंहनादं
कृत्वेत्यर्थः । समकालमेककालं । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एक
ओघो येषां तैः एकौघैः एकप्रहारै रोपैरिषुभिरभ्रमाकाशं तदा त-
स्मिन् काले आतस्तरे आच्छादयामास । “ऋच्छत्यूतामि”ति गुणः ।
चक्रबन्धाख्यश्चित्रविशेषोऽलङ्कारः पूर्वोक्तरूपकेण संसृज्यते ।
चक्रबन्धोद्धारस्तु । दशमण्डलरेखात्मके नवमण्डलान्तरालवति चक्रे
नाभिस्थानेन सहैकोनविंशतिकोष्ठं प्रत्येकं द्व्यक्षगतं पंक्तित्रयं समरे-
खया लिखित्वा तत्रैकस्यां पंक्तौ वामपार्श्वप्रक्रमेण आद्यपादमालिख्य
तथा प्रादक्षिण्येन द्वितीयतृतीययोर्द्वितीयवृत्तीयौ लिखित्वा नेमि-
स्थाने बाह्यवलये साक्षरकोष्ठपट्टेन सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयपा-
दान्तकोष्ठवर्चिर्वर्णमारभ्य प्रादक्षिण्येन चतुर्थपादं लिखित्वा तत्रैव
समापयेत् । तत्र तत्राद्यन्तवर्णैः सह चतुर्थपादोद्धारः तत्र ना-

भिस्थाने आद्यपादत्रयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे चतु-
र्थाद्यन्तवर्णयोः संवादः तृतीयवलये माघकाव्यमिदं । षष्ठे शिशु-
पालवध इति कविकाव्यनामोद्धारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२० ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघका-
व्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशःसर्गः ।

अथ हरिशिशुपालयोर्युद्धं वर्णयितुमुपोद्घातं करोति—

मुखमुल्लसितत्रिरेखमुच्चैर्भिदुरभ्रूयुगभीषणं द-
धानः ॥ समिताविति विक्रमानमृष्यंगतभी-
राह्वत चेदिराण्मुरारिम् ॥ १ ॥

मुखमिति । इतीत्थं समितावाजौ । ‘समित्याजिसामिद्युध’इत्य-
मरः । विक्रमान् मुरारेः पराक्रमान् अमृष्यन् असहमानः अत एव
तिस्रो रेखास्त्रिरेखाः । “दिक्संख्ये संज्ञायामि”ति समासः । ता
उल्लसिताः क्रोधादुद्भूता यस्मिन् तदुल्लसितत्रिलेखं । कचित्रिलोक-
मित्यपि पाठः । तथा भिदुरेण ग्रन्थिलेन भ्रूयुगेन भीषणं भयङ्करं
उच्चैरुन्नतं मुखं दधानः चेदिषु राजते चेदिराट् । “सम्पदादिभ्यः
क्विप्” । यद्वा चेदीनां राट् चेदिराट् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति
क्विप् । ‘राजा राट् पार्थिवः क्षमाभृदि’त्यमरः । गतभीः निर्भीकः
सन् मुरारिं हरिं आह्वत । अयमहं कासि मामभ्युपैहि इति स्पृहया
आमर्षादाकारयामासेत्यर्थः । विनाशकाले विपरीतबुद्धेर्दुर्वारत्वा-
दिति भावः । “स्पृहयामाङ्” इति ह्रयतेर्लुङि तद् “आत्मनेपदे-
ष्वन्यतरस्यामि”ति च्लेरङादेशः । अत्रामर्षस्य विशेषणगत्या आ-
ह्वानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । सर्गेऽस्मिन्नौपच्छन्दसिकं वृत्तम् !
वैतालीये गुर्वाधिक्यात् । तदुक्तं “वैतालीये द्विःस्वरा अयुक्त्वादे
युग्वसवोऽन्ते ग औपच्छन्दसिकमि”ति ॥ १ ॥

शितचक्रनिपातसम्प्रतीक्षं बहतः स्कन्धगतं च

तस्य मृत्युम् ॥ अभिशौरि रथोऽथ नोदिताश्वः
प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥ २ ॥

शितेति । अथ आह्वानान्तरं शितचक्रनिपातं शितसुदर्शनप्र-
हारं सम्प्रतीक्षत इति शितचक्रनिपातसम्प्रतीक्षं । ईक्षतेः कर्मण्य-
ण् । स्कन्धगतं मृत्युं वहतः तस्य चैद्यस्य रथः सारथिरूपया नि-
यत्या विधिनेति रूपकं । ‘भाग्यं स्त्री नियतिर्विधारे’त्यमरः । नो-
दिताश्वः प्रेरिताश्वः सन् अभिशौरि शौरिमभि । आभिमुख्येऽव्य-
यीभावः । “अव्ययादाप्सुप”इति सुपो लुक् । प्रययौ प्रतस्थे ॥ २ ॥

अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरेरवानि जागुडकुङ्कु-
माभिताम्रैः ॥ गुरुनेमिनिपीडनावदीर्णव्यसुदे-
हस्तुतशोणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥

अभीति । अथ शौरेः कृष्णस्य रथोऽपि जागुडो देशविशेषः
तत्र यत्कुङ्कुमं तद्गदभिताम्रैररूपैरित्युपमा । यावकेति पाठे यावक-
श्च कुङ्कुमं च ताभ्यामभिताम्रैरित्यर्थः । गुरूणां नेमीनां चक्रधाराणां
निपीडनेन नोदनेनावदीर्णभ्यो व्यसूनां विगतप्राणानां देहेभ्यः स्तुतैः
शौणितैरसृग्भिरवानि विलिम्पन् उपदिहानः सन् । अभिचैद्यं चैद्य-
मभि । समासो व्यासो वा विकल्पात् । अगात् । “इणो गा
लुङी”ति गादेशः ॥ ३ ॥

स निरायतकेतनांशुकान्तः कलनिकाणकरा-
लकिङ्किणीकः ॥ विरराज रिपुक्षयप्रतिज्ञामुख-
रो मुक्तशिखः स्वयं नु मृत्युः ॥ ४ ॥

सइति । निरायतोऽतिदीर्घः केतनांशुकान्तः ध्वजपटाञ्चलो य-
स्य सः कलनिकाणैः मधुरस्वरैः करालाः कुशलाः प्रगल्भाः कि-
ङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिका यस्य सः तथोक्तः । “नघृतश्चे”ति कप् । ‘कि-
ङ्किणी क्षुद्रघण्टिके’त्यमरः । स कृष्णस्य रथः रिपुक्षयस्य शिशुपा-
लवधस्य प्रतिज्ञया मुखरो वाचालः अत एव मुक्तशिखो मुक्तकेशः

विरराज । नाहमेनमहत्वा शिखाबन्धं करिष्यामीत्युद्घोषयन्नित्यर्थः ।
स्वयं साक्षान् मृत्युरन्तकः किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

सजलाम्बुधरारवानुकारी ध्वनिरापूरितदिङ्मुखो-
रथस्य ॥ प्रगुणीकृतकेकमूर्द्धकण्ठैः शिति-
कण्ठैरुपकर्णयाम्बभूवे ॥ ५ ॥

सजलेति । सजलो योऽम्बुधरः तस्यारवं गर्जितमनुकरोतीति
तथोक्तः तद्गद्गद्भीर इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । आपूरितदिङ्मुखो
व्याप्तदिगन्तो रथस्य कृष्णरथस्य ध्वनिः ऊर्द्धाः कण्ठाः येषां तै-
रूर्द्धकण्ठैः । आकस्मिकघनरवलोभाद्विस्मयहर्षोन्नमितकन्धरैरित्यर्थः ।
शितिकण्ठैर्नीलकण्ठैः प्रगुणीकृताः अतितारीकृताः केका यस्मिन् क-
र्मणि तद्यथा तथा । 'केका वाणी मयूरस्ये'त्यमरः । उपकर्णयाम्बभूवे ।
मेघारवभ्रान्त्या दत्तकर्णैरित्यर्थः । एतेन भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत
इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥

अभिवीक्ष्य विदर्भराजपुत्रीकुचकाश्मीरजचि-
ह्नमच्युतोरः ॥ चिरसेवितयापि चेदिराजः स-
हसावाप रुषा तदैव योगम् ॥ ६ ॥

अभीति । चेदिराजः शिशुपालः । "राजाहःसखिम्यष्टच्" इति
टच् । विदर्भराजपुत्र्या रुक्मिण्याः कुचयोर्यत्काश्मीरजं कुकुपं त-
च्चिह्नं यस्य तदच्युतोरः कृष्णवक्षः अभिवीक्ष्य चिरसेवितया चि-
रोपयुजापि रुक्मिणीहरणात्प्रभृति संभृतयापीत्यर्थः । रुषा रोषेण
तदैव तदानीमिवेत्युत्प्रेक्षा । सहसा योगं सम्बन्धमवाप । यथा
कामी काम्यन्तरभोगचिह्नदर्शनोद्दीप्तः कान्तया संयुज्यते तद्वदित्य-
र्थः । परमार्थस्वरूप एव कोपो वैदर्भीकुचकुंकुमदर्शनादुद्दीपित
इत्यर्थः । अत्र प्रकतरुद्धिशेषणसाम्यादप्रकृतकान्ताप्रतीतिः समासो-
क्तिः । उक्तोत्प्रेक्षा त्वङ्गमस्याः ॥ ६ ॥

जनिताशनिशब्दशङ्कुमुच्चैर्धनुरास्फालितमध्व-

ननृपेण ॥ चपलानिलचोद्यमानकल्पक्षयका-
लाग्निशिखानिभस्फुरज्ज्यम् ॥ ७ ॥

जनितेति । नृपेण चेदिपेन आस्फालितं संघटितं अत एव चप-
लानिलेन तीव्रानिलेन चोद्यमानस्य संवद्धर्चमानस्य कल्पक्षयकालाग्ने-
र्या शिखा ज्वाला तथा समाना तन्निभा । इति नित्यसमासः । सा
स्फुरन्ती दोधूयमाना ज्या मौर्वी यस्य तत्तथोक्तं धनुः जनिता
उत्पादिता अशनिशब्दशङ्का यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् । उच्चै-
स्तरामध्वनत् । अत्राग्निशिखानिभेत्युपमाया अशनिशब्दशङ्केति
भ्रान्तिमतः आस्फालितमध्वनदिति पदार्थहेतुककाव्यालिङ्गस्य च
सापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ७ ॥

समकालमिवाभिलक्षणीयग्रहसन्धानविकर्ष-
णापवर्गैः ॥ अथ साभिसरं शरैस्तरस्वी स
तिरस्कर्तुमुपेन्द्रमभ्यवर्षत् ॥ ८ ॥

समेति । अथ धनुरास्फालनानन्तरं तरस्वी बलवान् स चैद्यः
समकालमिवेत्युत्प्रेक्षा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अभिलक्षणीया
दृश्या ग्रहो ग्रहणं सन्धानं मौर्व्या योजनं विकर्षणमाकर्षणमपवर्गो
मोक्षश्च येषां तैः शरैः साभिसरं सानुचरं उपेन्द्रं हरिं तिरस्कर्तुमा-
च्छादयितुमभ्यवर्षत् ॥ ८ ॥

ऋजुताफलशुद्धियोगभाजां गुरुपक्षाश्रयिणां
शिलीमुखानाम् ॥ गुणिना नतिमागतेन स-
न्धिः सह चापेन समअसो बभूव ॥ ९ ॥

ऋजुतेति । ऋजुता अवक्रत्वं अकुटिलबुद्धित्वं च फलं शल्यं श्रे-
यश्च तेन योगः शुद्धिर्लोहशुद्धिर्निर्विषयत्वं च अन्यत्र बाह्याभ्यन्तर-
शुद्धिस्तां भजन्तीति तद्भाजां गुरोर्महतः पक्षस्य कङ्कादिपत्रस्य स-
हायस्य चाश्रयः आश्रयणमेषामस्तीति गुरुपक्षाश्रयिणां शिलीमु-
खानां शराणां गुणिना ज्यावता नतिमागतेन आकर्षणाकुञ्चित-
कोटित्वं विधेयत्वं च प्राप्तेन चापेन सह सन्धिः सम्बन्धः समअसः
साधीयान् बभूव । अवलवतां बलिना नन्नेण सन्धिरेवोचितेति भावः ।

अत्र प्रस्तुतचापशिलीमुखयोर्विशेषणसाम्यादप्रस्तुतारिविजिगीषु-
वस्तुप्रतीतेः समासोक्तिः । तच्च साम्यं वाच्यप्रतीयमानयोरभेदा-
ध्यवसायात्सिद्धम् । न चात्र समानालङ्कारशङ्काकार्या “समाना-
लङ्कतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोरि”त्यनुरूपयोरेव वस्तुनोर्योगेन तस्यो-
पस्थापनादित्यनुसन्धेयं । जिगीषुगुणयोगिनोरिह भेदात् ॥ ९ ॥

अविषह्यतमे कृताधिकारं वशिना कर्मणि चे-
दिपार्थिवेन ॥ असरद्धनुरुच्चकैर्दृढार्त्तिप्रसभा-
कर्षणवेपमानजीवम् ॥ १० ॥

अविषह्येति । वशिना स्वतन्त्रेण चेदिपार्थिवेन अविषह्यतमे दुष्करे
कर्मण्यरिजयव्यापारे कृताधिकारं कृतनियोगं । नियुज्यमानमि-
त्यर्थः । अत एव दृढयोरर्त्त्योः कोव्योः प्रसभाकर्षणेन वेपमाना
दोध्यमाना जीवा ज्या यस्य तत् । अन्यत्र दृढयात्त्या ताडनेन
प्रसभाकर्षणेन च वेपमानः कम्पमानो जीवः प्राणो यस्येत्यर्थः ।
‘अर्त्तिः पीडाधनुष्कोव्योरित्यमरः । ‘जीवः प्राणेऽस्त्रियां ना तु
जन्तावात्मनि गीष्पतौ । त्रिषु जीवति मौर्व्या स्त्री’ति वैजयन्ती ।
धनुरुच्चकैरसरत् अध्वनदाक्रन्दत् । यथा राज्ञा नियुक्तः परार्थीनः
बलादाकृष्यमाणः क्रोशति तद्वदित्यर्थः । अत्रापि प्रकृतविशेषण-
साम्यादप्रकृतापराध्यधिकृतपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ १० ॥

अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वं दधतः शुद्धिभृतो
गृहीतपक्षाः ॥ वदनादिव वादिनोऽथ शब्दाः
क्षितिभर्तुर्धनुषः शराः प्रसस्तुः ॥ ११ ॥

अन्विति । अथाकर्षणानन्तरं क्षितिभर्तुश्चैवस्य धनुषः सकाशात्
अनुसन्तत्या पतन्तीति अनुसन्ततिपातिनोऽविच्छेदवर्त्तिनः पटुत्वं
लक्ष्यभेदपाटवं वाचकत्वशक्तिं च दधतः शुद्धिभृतः लोहशुद्धिभृतः
निर्विषा वा अन्यत्र साधव इत्यर्थः । गृहीतपक्षाः स्वीकृतक्रद्धा-
दिपत्राः । अन्यत्र गृहीतनित्यत्वादिसाध्यार्थाः । ‘पक्षः पार्श्वगरु-
त्साध्यसहायबलभित्तिष्विति वैजयन्ती । शराः वादिनः कथकस्य
वदनाच्छब्दाः प्रतिज्ञाहेत्वादय इव प्रसस्तुर्निर्जग्मुः । श्लिष्टविशेषणे-

यमुपमेति केचित् । श्लेष एव प्रकृताप्रकृतविषय इत्यन्ये ॥ ११ ॥

गवलासितकान्ति तस्य मध्यस्थितघोरायत-
बाहुदण्डनासम् ॥ ददृशे कुपितान्तकोन्नमद्-
भ्रूयुगभीमाकृति कार्मुकं जनेन ॥ १२ ॥

गवलेति । 'गवलं माहिषं शृङ्गमित्यमरः । तद्वदसितकान्ति
कृष्णवर्णं मध्ये स्थिता घोरा भीमा आयता च बाहुदण्डो नासा
नासिकेव यस्मिन् तत्तथोक्तं । कुपितस्यान्तकस्य मृत्योरुन्नतं यद्
भ्रूयुगं तद्वद्रीमा आकृत्यस्य तत्तस्य चैद्यस्य कार्मुकं जनेन ददृशे
दृष्टं सभयविस्मयमिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

तडिदुज्ज्वलजातरूपपुंखैः खमयःश्याममुखै-
रभिध्वनद्भिः ॥ जलदैरिव रंहसा पतद्भिः पि-
दधे संहतिशालिभिः शरौघैः ॥ १३ ॥

तडिदिति । तडिद्वदुज्ज्वला दोषा जातरूपस्य हेमः पुंखाः
कर्त्तव्यो येषां तैः । अयोवत् श्याममुखैः श्यामाग्रैरभिध्वनद्भिर्ध्व-
निभिः स्वनत्पक्षैर्गर्जद्भिश्च रंहसा वेगेन पतद्भिर्धावद्भिः संहतिशा-
लिभिः संघवाहिभिः शरौघैर्जलदैरिव खमाकाशं पिदधे पिहितम् ।
कर्मणि लिट् । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यपेरका-
रलोपः । उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

शितशल्यमुखावदीर्णमेघक्षरदम्भःस्फुटतीव्र-
वेदनानाम् ॥ स्रवदस्रुततीव्र चक्रवालं ककु-
भामौर्णविषुः सुवर्णपुंखाः ॥ १४ ॥

शितेति । सुवर्णपुंखाः सुवर्णकर्त्तरिकाः शराः शितैर्निशितैः
शल्यमुखैः फलाग्रैः अवदीर्णा अवभिन्ना ये मेघास्तेभ्यः क्षरता स्र-
वता अम्भसा स्फुटा व्यक्ता तीव्रा वेदना यासां तासां ककुभां
सम्बन्धि स्रवन्ती अस्त्रुततिरस्त्रुसन्ततिर्यस्य तदिव शरप्रहारवेदनया
रुदादिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । चक्रवालं मण्डलमौर्णविषुः आच्छा-
दयामासुः । ऊर्णोत्तेर्लुङीडागमे तस्य "विभाषोर्णोरिति क्तिन्वा-

भावपक्षे “ऊर्णोतेर्विभाषे”ति वृद्धिविकल्पात्पक्षे गुणः अजादित्वा-
“दाट्थे”ति वृद्धिः ॥ १४ ॥

अमनोरमतां यती जनस्य क्षणमालोकपथा-
न्नभःसदां वा ॥ रुरुधे पिहिताहिमद्युतिर्यौ-
र्विशिखैरन्तरिता च्युता धरित्री ॥ १५ ॥

अमनइति । विशिखैश्चैद्यवाणैः । कर्तृभिः । पिहिताहिमद्युति-
स्तिरोहितार्का अतएवामनोरमतां यती प्राप्नुवती । इणः शतरि
“उगितश्चे”ति ङीप् । द्यौराकाशं जनस्य भौमलोकस्य आलोक-
पथात् दृष्टिमागर्गात् क्षणं रुरुधे रुद्धा । रुधः कर्मणि लिट् । अत्र
पथो रोधापायत्वात् ‘ध्रुवमपाये’इति अपादानत्वेन पञ्चमी । तथा-
न्तरिता च्युता तिरोहिता नष्टा अतएवामनोरमतां यती धरित्री
नभःसदां वा आलोकपथात् रुरुधे वाकारो जनसमुच्चयार्थः । अत्र
द्युधरिऽयोः प्रकृतयोरेव रोधाख्यतुल्यधर्मयोगात्तुल्ययोगिताभेदौ
ताभ्यामेव जनस्य नभःसदां यथासंख्यान्ययाद्यथासंख्यालङ्कारः
सापेक्षतया सङ्कीर्ष्यते ॥ १५ ॥

विनिवारितभानुतापमेकं सकलस्यापि मुरद्वि-
षो बलस्य ॥ शरजालमयं समं समन्तादुरु स-
न्नेव नराधिपेन तेने ॥ १६ ॥

विनिवारितेति । नराधिपेन सकलस्यापि मुरद्विषो हरेर्बलस्य सै-
न्यस्य विनिवारितो भानुतापो येन तदेकमद्वितीयं शरजालमयं बा-
णवृन्दात्मकं उरु महत्सन्नेव सदनमिवेत्युत्प्रेक्षा । समं युगपत्सम-
न्तात्तेने कृतमित्यर्थः । तनोतेः कर्मणि लिट् ॥ १६ ॥

इति चेदिमहीभृता तदानीं तदनीकं दनुसूनु-
सूदनस्य ॥ वयसामिव चक्रमक्रियाकं परितो-
ऽरोधि विपाटपञ्जरेण ॥ १७ ॥

इतीति । इतीत्थं चेदिमहीभृता चैद्येन तदानीं तत्काले दनुसू-
नुसूदनस्य दानवान्तकस्य हरेस्तदनीकं बलं । ‘वद्धथिनी बलं

सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियामि'त्यमरः । वयसां चक्रं पक्षिसंघ इव
अक्रियाकं निश्चेष्टं यथा तथा विपाटयन्तीति विपाटाः शराः । प-
चाद्यच् । तैरेव पञ्जरेण परितः सर्व्वतः अरोधि रुद्धं । रुधेः कर्मणि
लुङ् । उपमा ॥ १७ ॥

इषुवर्षमनेकमेकवीरस्तदरिप्रच्युतमच्युतः पृष-
त्कैः ॥ अथ वादिकृतं प्रमाणमन्यैः प्रतिवा-
दीव निराकरोत्प्रमाणैः ॥ १८ ॥

इष्विति । अथानीकरोधनानन्तरं एकवीरो महाशूरोऽच्युतो हरि-
ररिप्रच्युतं शत्रुगलितं तदनेकपरिमितमिषुवर्षं पृषत्कैर्बाणैः वादिकृतं
वादिना प्रयुक्तं प्रमाणमनुमानं अन्यैः प्रमाणैः प्रत्यनुमानैः प्रतिवा-
दीव निराकरोत् । “ इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्चे”ति
समासात् समासगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ १८ ॥

प्रतिकुञ्चितकूर्परेण तेन श्रवणोपान्तिकनीय-
मानगव्यम् ॥ ध्वनति स्म धनुर्घनान्तमत्तप्र-
चुरक्रौञ्चरवानुकारमुच्चैः ॥ १९ ॥

प्रतीति । प्रतिकुञ्चितकूर्परेण कुञ्चितकफोणिना । ‘स्यात्कफो-
णिस्तु कूर्परः’इत्यमरः । तेन हरिणा श्रवणोपान्तिकं नीयमाना
आकृष्यमाणा गव्या ज्या यस्य तत् । ‘गव्यं गवां हिते गव्या ज्या-
यां क्षीरादिके त्रिष्वि’ति विश्वः । धनुः शार्ङ्गं घनान्ते शरदि ये
मत्ताः प्रचुरा भूरयः क्रौञ्चास्तेषां रवमनुकरोतीति तदनुकारं क्रौ-
ञ्चकूजितसदृशं यथा तथेत्यर्थः । कर्मण्यण् । उच्चैस्तारं ध्वनति स्म
दध्वान । “लट्स्मे”इति भूते लट् । स्वभावोक्त्युपमयोः सङ्करः ॥ १९ ॥

उरसा विततेन पातितांसः स मयूराश्चित्तम-
स्तकस्तदानीम् ॥ क्षणमालिखितो नु सौष्ठवेन
स्थिरपूर्वापरमुष्टिराबभौ वा ॥ २० ॥

उरसेति । तदानीं धनुष्कर्षणसमये विततेन विस्तारितेनोरसा
उपलक्षितः पातितांसो नमितस्कंधः मयूरवदश्चितं मनोहरं मस्तकं

यस्य सः उन्नमितमूर्द्धेत्यर्थः । स्थिरौ द्वौ पूर्वापरौ अग्रिमचरमौ
मुष्टी गृहीतमस्तकमौर्वीकौ पाणी यस्य स हरिः सुष्ठु भावः सौष्ठवं
तेन सौष्ठवेन स्थानकपाटवेन । हेतुना । क्षणमालिखितो नु लिखित
इव आवभावावभासे किं । नुशब्दो वितर्कार्थे । 'नु पृच्छायां कि-
तर्के चे'त्यमरः । वाशब्दोपि तादृश इत्युत्प्रेक्षालङ्कारोऽयम् ॥ २० ॥

ध्वनतो नितरां रयेण गुर्व्यस्तडिदाकारचल-

हुणादसंख्याः ॥ इषवो धनुषः सशब्दमाशु

न्यपतन्नम्बुधरादिवाम्बुधाराः ॥ २१ ॥

ध्वनत इति । ध्वनतो गर्जतः तडित इवाकारो यस्य स तडि-
दाकारः चलनात्तेजोमयत्वाच्चाचिरप्रभाकारश्चलन् गुणो मौर्वी यस्य
तस्मात् । 'मौर्वीज्याशिञ्जिनीगुणा'इत्यमरः । धनुषः शार्ङ्गात् गुर्व्यो
महत्यः असंख्या अपरिमिता इषवोऽम्बुधरान्मेघात् अम्बुधारा
इवाशु सशब्दं न्यपतन् । अत्रोपमानोपमेययोरेकलिङ्गत्वान्वयादि-
पुशब्दो द्विलिङ्गोऽपि स्त्रीलिङ्ग एव प्रयुक्त इति ज्ञापनाय गुर्व्य इति
विशेषणम् ॥ २१ ॥

शिखरोन्नतनिष्ठुरांसपीठः स्थगयन्नैकदिगन्त-

मायतान्तः ॥ निरवर्णिं सकृत्प्रसारितोऽस्य

क्षितिभर्तेव चमूभिरेकबाहुः ॥ २२ ॥

शिखरेति । शिखरं शृङ्गमिवोन्नतं निष्ठुरं चांसपीठं यस्य सः
एकदिगन्तं एकदिग्भागं स्थगयन् आयतान्तो द्राघिष्ठस्वरूपः ।
'अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके'इति वैजयन्ती ।
सकृत्प्रसारितः न तु पुनः पुनरिति स्थैर्योक्तिः । अस्य हरेरेक-
बाहुश्चापरोपितो वामबाहुरित्यर्थः । चमूभिः क्षितिभर्तेव भूधर
इव निरवर्णिं साधु निरीक्षित इत्यर्थः । 'निर्वर्णनन्तु निर्वर्णनं दर्श-
नालोकनेक्षणमित्यमरः ॥ २२ ॥

तमकुण्ठमुखाः सुपर्णकेतोरिषवः क्षिसमिषुव्रजं

परेण ॥ विभिदामनयन्त कृत्यपक्षं नृपतेर्ननु-

रिवायथार्थवर्णाः ॥ २३ ॥

तमिति । अकुण्ठमुखाः निशिताग्राः प्रगल्भगिरश्च सुपर्णकेतो-
 गर्गुडध्वजस्य हरेरिषवः परेणारिणा क्षिप्तं मुक्तं इषुव्रजं अयथार्थे-
 वर्णाः असत्याक्षराः कपटवचनाः उभयवेत्तार इत्यर्थः । 'कृत्यज्ञे-
 यो यथावर्णश्चारः प्रणिधिरेव चे'त्युत्पलमाला । नेतुर्न्यायकस्य जि-
 गीषोः नृपतेः कृत्यपक्षं अमात्यादिभेद्यवर्गमिव । 'कृत्या क्रियादेव-
 तयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिरित्यमरः । विभिदां भेदं । 'षिद्धिदादि-
 भ्योङ्' इत्यङ् । अनयन्त । 'स्वरित' इत्यात्मनेपदम् ॥ २३ ॥

दयितैरिव खण्डिता मुरारेर्विशिखैः सम्मुख-
 मुज्ज्वलाङ्गलेखैः ॥ लघिमानमुपेयुषी पृथि-
 व्यां विफला शत्रुशरावलिः पपात ॥ २४ ॥

दयितैरिति । उज्ज्वलाः स्फुटाः अङ्गेषु लेखाश्चित्रलेखा नख-
 रेखाश्च येषां तैः मुरारेर्विशिखैर्दयितैः प्रियैरिव सम्मुखं समक्षमेव
 खण्डिता मुन्ना अन्यत्रावमानिता अत एव विफला विशल्या अल-
 ब्धकामा च । अत एव लघिमानमगुरुत्वं अल्पतां चोपेयुषी शराव-
 लिः पृथिव्यां पपात । अत्र प्रकृतशरावलिर्विशेषणसाम्यादप्रकृतस्व-
 ण्डितानायािकाप्रतीतिः समासोक्तिः । दयितैरिवेत्युपमा खण्डिता-
 विशेषणान्तःपातित्वादङ्गमेव । अतएव तच्च विशेषणसाम्यं श्लि-
 ष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च भवतीत्युक्तं सर्व्वस्वकारैः ।
 'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता' इति । साप्येवं पृथि-
 व्यां पततीति भावः ॥ २४ ॥

प्रमुखेऽभिहताश्च पत्रवाहाः प्रसभं माधवमु-
 क्तवत्सदन्तैः ॥ परिपूर्णतरं भुवो गतायाः प-
 रितः कातरवत्प्रतीपमीयुः ॥ २५ ॥

प्रमुखइति । पत्राणि वहन्तीति पत्रवाहाः पत्रिणश्चैद्यशराः ।
 कर्मण्यण् । माधवमुक्तवत्सदन्तैः शौरिक्षिप्तशरैः प्रसभं बलात् प्र-
 मुखे शल्याग्रे वदने चाभिहताः खण्डिताः सन्तः अत एव कातरैः
 त्रस्तैस्तुल्यं कातरवत् । तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । परिपूर्णतरं गतायाः
 गन्तव्यं गताया इत्यर्थः । भुवोऽन्तरालभूमेः परितः प्रतीपं प्रतिकू-

लमीयुः प्रापुः प्रत्यागताश्च । माधवान्तिकात्प्रावृत्य जग्मुरित्यर्थः ।
चकारः पूर्वश्लोकोक्तपतनसमुच्चयार्थः । केचित् खण्डितास्तत्रैव पे-
तुः । केचिन्मुखेषु प्रतिहताः प्रतिनिवृत्ता इत्यर्थः । कातरवदिति
तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ २५ ॥

इतरेतरसन्निकर्षजन्मा फलसंघट्टविकीर्णावि-
स्फुलिंगः ॥ पटलानि लिहन्बलाहकानामपरे-
षु क्षणमज्ज्वलत्कशानुः ॥ २६ ॥

इतरेतरेति । इतरेतरसन्निकर्षजन्मा शराणां मिथः संश्लेषोत्थः ।
जन्मोत्तरपदत्वाद्द्वयधिकरणोऽपि बहुव्रीहिरिष्यते । फलसंघट्टेन श-
ल्यसंघट्टेन विकीर्णा विस्फुलिङ्गा यस्य सः कशानुरग्निर्बलाहकानां
वारि वहन्तीति बलाहकाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । पटलानि लि-
हन् आस्वादयन् अपरेषु शत्रुषु । समरेष्विति पाठे समरेषु युद्धेषु
क्षणमज्ज्वलत अदीप्यत । अत्र बलाहकानां अग्निदाहास्वादासम्ब-
न्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

शरदीव शरश्रिया विभिन्ने विभुना शत्रुशिली-
मुखाभ्रजाले ॥ विकसन्मुखवारिजाः प्रकामं
बभुराशा इव यादवध्वजिन्यः ॥ २७ ॥

शरदीवेति । विभुना देवेन । कर्त्रा । शरश्रिया शरसम्पदा ।
करणेन । शरदीव शत्रुशिलीमुखा अभ्राणीव तेषां जाले विभिन्ने सति
विकसन्ति मुखानि वारिजानि इव यासां ताः यादवध्वजिन्यः
यदुसेना आशा दिश इव प्रकामं बभुः । अनेकैवेयं उपमा ॥ २७ ॥

स दिवं समचिच्छदच्छरौघैः कृततिग्मद्युतिम-
ण्डलापलापैः ॥ ददृशेऽथ च तस्य चापयष्ट्या
इषुरेकैव जनैः सकृद्विसृष्टा ॥ २८ ॥

स इति । कृतस्तिग्मद्युतिमण्डलस्यापलापो यैस्तैराच्छादितार्क-
मण्डलैरित्यर्थः । शरौघैर्दिवमाकाशं स हारिः समचिच्छदत् छादयति
स्म । छादेणौ चङ्क्षुपधाया च्छस्वः, “सन्न्यत” इत्यभ्यासस्येत्वम् । युक्तं

चैतत् । लघुहस्तत्वादस्येत्याशयेनोत्प्रेक्ष्यते । अथास्मिन्नवसरे तस्य
हरेश्चापयष्ट्या इषुः सलदेकदा विसृष्टा मुक्ता एकैव जनैर्दृष्टो दृष्टा
च । इषूनां पुंसानुपुंस्वगमनाद्वाधीयानेक एवेषुरेकदैव गच्छतीत्युत्प्रे-
क्षा । ईदृशलघुहस्तस्याकाशसंछादनं युक्तमिति भावः ॥ २८ ॥

भवति स्फुटमागतो विपक्षान्न सपक्षोऽपि हि
निर्वृतेर्विधाता ॥ शिशुपालबलानि कृष्णमुक्तः
सुतरां तेन तताप तोमरौघः ॥ २९ ॥

भवतीति । विपक्षाच्छत्रुकुलादागतः सपक्षः कङ्कादिपत्रवान्
सुहृच्च निर्वृतेर्विधाता सुखकरो न भवति । हि यतः स्फुटम् । तेन
कारणेन कृष्णमुक्तस्तोमरौघः शिशुपालबलानि सुतरां तताप द-
दाह । अतः शत्रुकुलादागतः स्वजनोऽपि न विश्वसनीय इत्य-
र्थः । सपक्षोऽप्यनिर्वर्तक इति विरोधेऽपिशब्दः विपक्षादागत इत्य-
विरोधाद्विरोधाभासः ॥ २९ ॥

गुरुवेगविराविभिः पतत्रैरिषवः काञ्चनपिङ्गला-
ङ्गभासः ॥ विनतासुतवत्तलं भुवः स्म व्यथित-
भ्रान्तभुजङ्गमं विशान्ति ॥ ३० ॥

गुर्विति । गुरुवेगविराविभिः गुरुणा वेगेन विरुवन्ति ध्वन-
न्तीति तथोक्तैः । रौतेर्णिनिः । शीघ्रवेगविराववद्भिः पतत्रैः पक्षैरु-
पलक्षिताः काञ्चनेन पुंखलिप्तेन पिङ्गलाङ्गभासः । अन्यत्र काञ्च-
नवदिति विग्रहः । इषवः शौरिशराः विनतासुतवद्भैरतेयैस्तुल्यं
व्यथिता मीषिताः अतएव भ्रान्ता मूढा भुजङ्गमा यस्मिन् तत्तथा
भुवस्तलं पातालं विशान्ति स्म । तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा पाता-
लप्रवेशासम्बन्धातिशयोक्त्या सङ्कीर्ण्यते ॥ ३० ॥

शतशः परुषाः पुरो विशङ्कं शिशुपालेन शिली-
मुखाः प्रयुक्ताः ॥ परमर्मभिदोऽपि दानवारे-
रपराधा इव न व्यथां वितेनुः ॥ ३१ ॥

शतशइति । शिशुपालेन पुरोऽग्रे विशङ्कं निःशङ्कं शतशः प्रयु-

क्ताः क्षिप्ता उच्चारिताश्च परुषाः निष्ठुराः परमर्मभिदोऽपि शिली-
मुखाः शराः । शतशः अपराधाः पञ्चदशसर्गोक्ताः अभिशपा इव
दानवारेहरेर्व्यथा दुःखं न वितेनुः । खलापकारा महतामकिञ्चि-
त्करा इति भावः । समासगतोपमा ॥ ३१ ॥

विहिताद्भुतलोकसृष्टिमाये जयमिच्छन्किल
मायया मुरारौ ॥ भुवनक्षयकालयोगनिद्रे नृप-
तिः स्वापनमस्त्रमाजहार ॥ ३२ ॥

विहितेति । नृपतिश्चैद्यो विहिता अद्भुता लोकसृष्टिरेव माया य-
स्मिन् तस्मिन् भुवनक्षयकाले प्रलयकाले । न त्विदानीमिति भावः ।
उचिता योगनिद्रा यस्य तस्मिन् मुरारौ मायया जयमिच्छन्
किल । न तु जेष्यतीति भावः । स्वापयतीति स्वापनं अस्त्रं आजहार
प्रयुक्तवानित्यर्थः । अनादिमायाधारे सकलभुवनसृष्टिसंहारमहा-
नाटकमूत्रधारे सर्वाद्भुतनिधाने सकलकलुषकषणपटुतराभिधाने
पुराणैन्द्रजालिके भगवति हरावपि मायया जिगीषेत्यहो महानस्य
व्यामोह इति भावः । अत्र हरिविशेषणैस्तस्य दुर्जयत्वसिद्धेः का-
व्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

सलिलाद्रवराहदेहनीलो विदधद्भास्करमर्थ-
शून्यसंज्ञम् ॥ प्रचलायतलोचनारविन्दं विद-
धे तद्वलमन्धमन्धकारः ॥ ३३ ॥

सलिलेति । सलिलेनाद्रौ यो वराहदेहस्तद्वन्नीलः भासं प्रकाशं
करोतीति भास्करः । 'दिवाविभे'त्यादिना टप्रत्ययः । तमर्थशून्या
भास्करत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तशून्या संज्ञा भास्कराख्या यस्य तं विद-
धत् सौरलोकमभिभवन्नित्यर्थः । अन्धं करोतीति अन्धकारः स्वा-
पनास्त्रप्रभवतमः । कर्मण्यण् । प्रचलानि निद्राघूर्णितानि आयत-
लोचनान्येषारविन्दानि यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । सूर्य्यतिरोधानेऽ-
रविन्दमुकुलीभावस्यावश्यम्भावादिति भावः । तद्वलं हरिसैन्यं
अन्धमपश्यं विदधे निद्रा प्राविशदित्यर्थः । अत्रान्धमन्धेति सकृ-

द्व्यञ्जनयुग्मपौनरुक्त्यात् वृत्त्यनुप्रासभेदः । तस्य वराहदेहनीललो-
चनारविन्देत्युपमारूपकयोः संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

गुरवोऽपि निषद्य यन्निदद्रुर्द्धनुषि क्षमापतयो न
वाच्यमेतत् ॥ क्षयितापदि जाग्रतोऽपि नित्यं
ननु तत्रैव हि तेऽभवन्निषण्णाः ॥ ३४ ॥

गुरवइति । गुरवो धीराः क्षमापतयोऽपि धनुषि निषद्य शयिता
निदद्रुः सुषुप्तिरिति यत् एतत् धनुषि निद्राणं वाच्यं नित्यं न भ-
वति । कुतः । हि यस्मात्ते क्षमापतयो जाग्रतोऽपि प्रबुद्धा अपि ।
जागर्तेः शतरि अस्य “जक्षित्यादयः षडि”त्यभ्यस्तसंज्ञा, “नाभ्य-
स्ताच्छतुरि”ति नुम्प्रतिषेधः । क्षयितापदि सर्व्वापन्निवारक इत्य-
र्थः । तत्रैव धनुषि नित्यं निषण्णाः संश्रिता अभवन् ननु । अत्र
सदाधनुराश्रयवाक्यार्थस्यावाच्यताहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गम् ॥ ३४ ॥

श्लथतां व्रजतस्तथा परेषामगलद्वारणशक्तिमु-
ज्झतः स्वाम् ॥ सुगृहीतमपि प्रमादभाजां म-
नसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणेः ॥ ३५ ॥

श्लथतामिति । तथेति पूर्वोक्तधनुराश्रयणसमुच्चये यथा तेषां
धनुराश्रयणं तथान्येषां धनुर्गलनं चाभूदित्यर्थः । श्लथतां प्रयत्नशै-
थिल्यं व्रजतः भजतः स्वां निजां धारणशक्तिं बाह्यनसामर्थ्यं उ-
ज्झतः त्यजतः परेषां राज्ञां । अग्रं चासौ पाणिश्चेति समा-
नाधिकरणसमासः । ‘हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदा-
दि’ति वामनवचनात् । तस्मादग्रपाणेः सुगृहीतं सुष्ठु धृतमपि अन्यत्र
स्वभ्यस्तमपि प्रमादभाजां गुणनिकाद्यवधानरहितानां मनसश्चित्तात्
शास्त्रं विद्येव अस्त्रमगलदभ्रश्यत् । निद्रापारवश्यादित्यर्थः । इवेन
सह नित्यसमासात्समासगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ ३५ ॥

उचितस्वपनोऽपि नीरराशौ स्वबलाम्भोनि-
धिमध्यगस्तदानीम् ॥ भुवनत्रयकार्यजाग-
रूकः स परं तत्र परः पुमानजागः ॥ ३६ ॥

उचितेति । नीरराशौ समुद्रे उचितस्वपनोऽपि परिचितनिद्रो-
 ऽपि तदानीं सर्वनिद्रावसरे स्वबलाम्भोनिधिमध्यगः स्वसेनासा-
 गरमध्यगतः । बलपाथोनिधीत्यपि पाठः । भुवनत्रयकार्ये त्रैलो-
 क्यरक्षाविधौ जागरूकः प्रबुद्धः । “जागर्तेरूर्काजि”त्यूकञ्प्रत्ययः ।
 परः पुमान् परमपुरुषः परं केवलं हरिरेवेत्यर्थः । ‘परमव्ययमिच्छ-
 न्ति केवले’इति विश्वः । तत्र निद्राणलोके अजागः जागर्त्तं स्म ।
 सर्वान्धकारहारिणो नित्यप्रकाशचिदात्मनः तत्रापि कार्यग्रस्तस्य
 कुतो निद्रेति भावः । जागर्तेर्लङ्घि तिप् अदादित्वाच्छपो लुकि सा-
 र्वधातुकगुणे रपरे ‘हल्ङ्याबि’ति तिलोपे च रेफस्य विसर्जनीयः ।
 अत्र समुद्रनिद्रालोस्तत्रैव जागरे विरोधपरिहारमुखेन कार्यजाग-
 रूकत्वपरमपुरुषत्वयोर्विशेषणगत्या तात्त्विकजागरणहेतुकत्वाद्वि-
 रोधाभाससङ्कीर्णं काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

अथ सूर्यरुचीव तस्य दृष्टावुदभूत्कौस्तुभद-
 र्पणङ्गतायाम् ॥ पटुधाम ततो न चाद्भुतं तद्वि-
 भुरिन्द्रर्कविलोचनः किलासौ ॥ ३७ ॥

अथेति । अथान्धकारव्याप्त्यनन्तरं तस्य हरेर्दृष्टौ चक्षुषि तेज-
 सीत्यर्थः । सूर्यरुचोव सूर्यतेजसीव । कौस्तुभो दर्पण इवेत्युपमि-
 मितसमासः । सूर्यरुचीवेतिलिङ्गात् । तं कौस्तुभदर्पणं गतायां
 प्रविष्टायां सत्यां ततः कौस्तुभात् पटु सर्वान्धकारद्रावणे समर्थ
 धाम तेज उदभूत उदगात् । तद्धामोद्भवनं न चाद्भुतं । कुतः । अ-
 सौ विभुर्भगवान् अर्केन्द्र विलोचने यस्य स किल खलु अब्रह्म-
 क्षुण्डः सूर्यात्मकत्वात्तदभिहतात् कौस्तुभादर्पणादेरिव धामप्रादु-
 र्भावो व्यज्यते इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३७ ॥

महतः प्रणतेष्विव प्रसादः स मणेरंशुचयः क-
 कुम्मुखेषु ॥ व्यकसद्विकसद्विलोचनेभ्यो दद-
 दालोकमनाविलं बलेभ्यः ॥ ३८ ॥

महतइति । स पूर्वोक्तमणेः कौस्तुभस्यांशुचयः विकसन्ति
 उन्मीलन्ति विलोचनानि येषां तेभ्यो बलेभ्योऽनाविलं प्रसन्न-

मालोकं दर्शनं तत्त्वज्ञानं च ददत्प्रतियच्छन् महतो महात्मनः प्रसादोऽनुग्रहः प्रणतेषु भक्तेषु इव ककुम्मुखेषु ककुभामग्रेषु व्यकसदमूर्च्छत् । पूर्णोपमा ॥ ३८ ॥

प्रकृतिं प्रतिपादुकैश्च पादैश्चकृपे भानुमतः पुनः
प्रसर्तुम् ॥ तमसोऽभिभवादपास्य मूर्च्छामुद-
जीवत्सहसैव जीवलोकः ॥ ३९ ॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वभावं प्रतिपादुकैः प्रतिपद्यमानैः । ‘लप-
पतपदे’त्यादिना उक्ञ्प्रत्ययः, ‘न लोके’त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।
भानुमतोऽशुमतः पादै रश्मिभिश्च पुनर्भूयः प्रसर्तुं चकृपे शोके ।
‘कृपू सामर्थ्ये’ भावेलिट्, ‘कृपो रो ल’ इति ऋकारस्थस्यापि रेफस्य
लकारः । जीवलोकः प्राणिवर्गश्च तमसोऽन्धकारस्याभिभवादभि-
भूतत्वादित्यर्थः । ‘कर्तृकर्मणोः कृती’ति कर्मणि षष्ठी । सहसैव
मूर्च्छामपास्य उदजीवत् उदश्वसीत् । अत्रोज्जीवनस्यार्ककरप्रसा-
रहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

घनसन्तमसैर्जवेन भूयो यदुयोधैर्युधि रेधिरे द्वि-
षन्तः ॥ ननु वारिधरोपरोधमुक्तः सुतरामुत्त-
पते पतिः प्रभाणाम् ॥ ४० ॥

घनेति । घनं सान्द्रं सन्तमसमन्धकारो येषु । “अवसमन्धेभ्य-
स्तमस” इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । गतेति पाठे गतं सन्तमसं
येषां तैः यदुयोधैर्यादवभटैर्भूयः पुनरपि जवेन युधि द्विषन्तो रेधि-
रे जिहिंसिरे हता इत्यर्थः । राध्यतेः कर्मणि लिट् । “राधो
हिंसा यामि” त्येत्वाभ्यासलोपौ । तथाहि । वारिधरोपरोधात्
मेघापवरणात् मुक्तः प्रभाणां द्युतीनां पतिरर्कः सुतरामुत्तपत
एव ननु प्रकाशत एव खलु । “उद्विभ्यां तप” इत्यात्मनेपदम् ।
अत्र यदुयोधानां द्युतिपतेश्च वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणादृष्टान्ता-
लङ्कारः । न चोपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वदोषः लोके चन्द्रार्कादी-
नामुपमानानामबहुत्वेऽपि चन्द्राननाइतिवत् प्रत्येकमौपम्यात् ॥ ४० ॥

व्यवहार इवानृताभियोगं तिमिरं निर्जितवस्य-
थ प्रकाशे ॥ रिपुरुल्वणभीमभोगभाजां भुज-
गानां जननीं जजाप विद्याम् ॥ ४१ ॥

व्यवहारइति । व्यवहारे न्यायवादे अनृताभियोगं मिथ्याभिर्शं-
सनमिव प्रकाशे कौस्तुभतजासि तिमिरं प्रस्वापनान्धकारं निर्जित-
वति निरस्तवति सति अथैतन्निरसनानन्तरं रिपुश्चैद्य उल्वणान्
महतो भीमांश्च भोगान् फणान् कायांश्च भजन्तीति तद्भाजः ।
'भोगः सुप्ते रुयादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः । भुजगा-
नां जननीमुत्पादिकां विद्यां मन्त्रं जजाप जपति स्म भुजगास्त्रमा-
जहारेत्यर्थः । उल्वणेत्यत्र क्वचिदुत्फणोते पाठः । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा विषमाशीभिरना-
रतं वमन्तः ॥ अभवन्युगपद्विलोलजिह्वा युग-
लीढोभयसृक्कभागमाविः ॥ ४२ ॥

पृथिवति । ततो भुजगास्त्रप्रयोगानन्तरं पृथुदर्विभृतः महाफणा-
धारिण इत्यर्थः । अत एव 'दर्वीकरो दीर्घपृष्ठ'इत्यत्र दर्वीरूपः फ-
ण एव करो हस्तो यस्येति प्रकाशादौ व्याख्यातम् । आशीभि-
र्दंष्ट्राभिः । 'आशी उरगदंष्ट्रायामि'ति वैजयन्ती । अनारतमश्रान-
न्तं विषं वमन्तः उद्गिरन्तः फणीन्द्राः महासर्पाः विलोलैश्चलै-
र्जिह्वायुगैर्लीढावास्वादितानुभौ सृक्कभागावोष्ठप्रान्तदेशौ यस्मिन्
कर्मणि तत्तथा । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी' इत्यमरः । आविरभवन् ।
अत्र "उभादुदात्तो नित्यमि"ति नित्यग्रहणसामर्थ्यात् वृत्तिविषये उभ-
शब्दस्य स्थानेऽप्युभयशब्दस्यैव प्रयोगः । उभयपुत्र इत्यादिप्रयो-
गसिद्धेरिति कव्युक्तमस्माभिः प्रकटितं बहुधा सञ्जीविन्यां घण्टा-
पथे सर्व्वङ्कषायां च तत्र तत्र । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४२ ॥

कृतकेशविडम्बनैर्विहायो विजयं तत्क्षणमिच्छु-
भिश्छलेन ॥ अमृताग्रभुवः पुरेव पुच्छं वडवाभ-
र्तुरवारि काद्रवेयैः ॥ ४३ ॥

कृतेति । कृतकेशविहम्बनैः काष्ण्याद्विहितकेशानुकारैः छलेन कपटेन विजयमिच्छुभिरभिलाषुकैः । ‘विन्दुरिच्छुरि’ति उपत्ययान्तो निपातितः ‘न लोके’त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । विहाय आकाशं तत्क्षमं काद्रवेयैः कद्रूपुत्रैः फणीन्द्रैः । “स्त्रीभ्यो ढगि”ति ढक् । पुरा पूर्वमिव अमृताग्रभुवोऽमृताग्रजस्य बडवाभर्तुः उच्चैःश्रवसः पुच्छं अवारि आवृतम् । वृतेः कर्मणि लुङ् । पुरा किल कद्रूविनतयोः कश्यपभार्ययोरुच्चैःश्रवसः पुच्छस्य काष्ण्यश्चैत्यविवादे दास्यपणे काद्रवेयैः स्वमातुर्विजयाय गृहीतवालाकारैरुच्चैःश्रवसः पुच्छाच्छादनं चक्रे इति कथा पुराणादनुसन्धेया । उपमा ॥ ४३ ॥

दधतस्तनिमानमानुपूर्व्याविभुराक्षिश्रवसो मुखे
विशालाः ॥ भरतज्ञकविप्रणीतकाव्यग्रथिता-
ङ्का इव नाटकप्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥

दधतइति । मुखे मुखभागे मुखसन्धौ च विशालाः विस्तृता आनुपूर्व्या अनुक्रमेण तनिमानं तनुत्वं मुखादन्यत्र शरीरे उत्तरोत्तरं तनुत्वं दधतः अन्यत्र प्रतिमुखादिसन्धिषु गोपुच्छवत् संक्षिप्तत्वं दधानाः अक्षिश्रवसः सर्पाः भरतज्ञो नाट्यशास्त्रज्ञः । ‘भरतो नाट्यशास्त्रेऽपि’इति विश्वः । तेन कविना प्रणीतं प्रकल्पितं यत्काव्यं कविकर्म लक्षणया काव्यार्थः तथा वास्तु । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् प्रत्ययः । तेन ग्रथिता गुम्फिताः अङ्काः परिच्छेदरूपाः अवान्तरसन्दर्भविशेषा येषु ते तथोक्ता नाटकप्रपञ्चा नाटकविस्तारा इव बभुरित्युपमा । प्रबन्धा इति कचित्पाठः । “प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुबीजपुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थं संविदन्तरमाश्रय”इति अङ्कलक्षणं । “मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शउपसंहतिरि”ति सन्धयः ॥ ४४ ॥

सविषश्वसनोद्धतोरुधूमव्यवधिम्लानमरीचि-
पन्नगानाम् ॥ उपरागवतेव तिग्मभासा वपु-
रौदुम्बरमण्डलाभमूहे ॥ ४५ ॥

सइति । तिग्मभासा सूर्येण उपरागवता राहुग्रासवतेव राहुग्रस्तेनेवेत्यर्थः । ‘उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि चे’त्य-

मरवचनं ग्रासस्याप्युपलक्षणम् । पन्नगानां सविषैः श्वसनैः फूत्कारैः उद्धतेनोरुधूमेन यो व्यवधिस्तिरोधानं तेन म्लानानिष्प्रभा मरीचयो यस्य तत् । अत एवौदुम्बरमण्डलाभं ताम्रपिण्डसच्छायं । अथ ताम्रकं । 'शुल्वं म्लेच्छमुखद्व्यष्टवारिष्टोदुम्बराणि चेत्यमरः । वपुर्द्वेह ऊढम् । वहेः कर्मणि लिट् । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् ४५

शिसिपिच्छकृतध्वजावचूडक्षणसाशङ्काविवर्त-
मानभोगाः ॥ यमपाशवदाशुबन्धनाय न्यपत-
न्वृष्णिगणेषु लेलिहानाः ॥ ४६ ॥

शिसीति । पुनः पुनर्लेहनशीलाः लेलिहानाः सप्पाः । लिहेर्यङ्लुगन्तात्ताच्छील्ये शानच्प्रत्यये 'गुणो यङ्लुकोरि'त्यभ्यासस्य गुणः । लिहेर्लिटः कानजिति वल्लभः । तदानीमभ्यासगुणानुपपत्तिः, भूतार्थासङ्गतिश्च । शिसिपिच्छैर्मयूरबहैः कृतेभ्यो ध्वजानामवचूडेभ्यः प्रकीर्णेभ्यः क्षणं साशङ्काः जीवन्मयूरभ्रान्त्या सभयाः अत एव विवर्तमानकायाः व्यावृत्तदेहाः सन्तः आशु वृष्णिगणेषु यादवसंघेषु बन्धनाय यमपाशैस्तुल्यं यमपाशवत् कालपाशवदित्युपमा । न्यपतन् निपत्य बबन्धुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पृथुवारिधिवीचिमण्डलान्तर्विलसत्फेनविता-
नपाण्डुराणि ॥ दधति स्म भुजङ्गमाङ्गमध्ये
नवनिर्मोकुरुचिं ध्वजांशुकानि ॥ ४७ ॥

पृथिवति । भुजङ्गमाङ्गमध्ये पृथोर्वारिधिवीचिमण्डलस्यान्तर्मध्ये विलसन्तः फेना इव वितानपाण्डुरद्युतीनि शुभ्रवर्णानीत्युपमा । ध्वजांशुकानि नवनिर्मोकुरुचिं नवकञ्चुकशोभां दधति स्म । 'समौ कञ्चुकानिर्मोकावि'त्यमरः । निर्मोकुरुचिमित्यत्रान्यधर्मस्यान्यत्रासम्बन्धेन निर्मोकस्येवेति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्रस्तुसम्बन्धनिदर्शना फेनपाण्डुरोपमयाङ्गेन सङ्कीर्यते ॥ ४७ ॥

कृतमण्डलबन्धमुल्लसद्भिः शिरसि प्रत्युरसं वि-
लम्बमानैः ॥ व्यरुचजनता भुजङ्गभोगैर्दलि-
तेन्दीवरमालधारिणीव ॥ ४८ ॥

कृतेति । जनता जनसमूहः । 'ग्रामजने'त्यादिना सामूहिकस्त-
ल् प्रत्ययः । शिरसि कृतो मण्डलबन्धो बलयीभावो यस्मिन् कर्म-
णि तत्तथा उल्लसद्भिः प्रत्युरसं उरसि उरसि । "प्रतेरुरसः सप्तमी-
स्थादि" ति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । विलम्बमानैर्विशेषेण लम्बमा-
नैः मुजङ्गभौगैरहिकायैःदलितेन्दीवरमालधारिणी विकसितनीलो-
त्पलमालभारिणीवेत्युत्प्रेक्षा । व्यरुचत् व्यरोचिष्ट । "द्युद्रयो लु-
ङी"ति विकल्पात्परस्मैपदम् ॥ ४८ ॥

परिवेष्टितमूर्त्तयश्च मूलादुरगैराशिरसः सरत्न-
पुष्पैः ॥ दधुरायतवल्लिवेष्टितानामुपमानं मनु-
जा महीरुहाणाम् ॥ ४९ ॥

परिवेष्टितेति । किञ्चेति चार्थः मूलात्पादमारभ्येत्यर्थः । ल्यब-
लोपे पञ्चमी । आशिरसः शिरोऽन्तं । 'अभिघिघावाङि'ति विक-
ल्पादसमासः । रत्नैरेव पुष्पैः सह वर्तन्ते इति सरत्नपुष्पैः । "तेन
सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः । उरगैः परिवेष्टितमूर्त्तयो वेष्टि-
ताङ्गाः मनुजा आयताभिर्वल्लीभिर्लताभिर्वेष्टितानां महीरुहाणां उप-
मानं सादृश्यं दधुरित्युपमा ॥ ४९ ॥

बहुलाजनपङ्कपट्टनीलद्युतयो देहमितस्ततः
श्रयन्तः ॥ दधिरे फणिनस्तुरङ्गमेषु स्फुटप-
ल्याणनिबद्धवर्द्धलीलाम् ॥ ५० ॥

बहुलेति । बहुलाजनस्य सान्द्रकज्जलस्य पङ्कपट्टः पङ्कघनस्त-
द्वलीलद्युतयः इयामभासः देहं शरीरमितस्ततः पुच्छपार्श्वादि-
स्थानेषु श्रयन्तो भजन्तः फणिनस्तुरङ्गमेषु स्फुटानि उज्ज्वलानि
यानि पल्याणेषु पल्ययणेषु निबद्धानि वर्ध्वाणि वरन्नाः । 'वर्ध्नं त्र-
पुवरत्रयोरिति विश्वः । तेषां लीलां शोभां दधिरे दधुः । वर्ध्नी-
लामित्यत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धान्निदर्शनोक्तलक्षणा ॥ ५० ॥

प्रसृतं रभसाद्योऽभिनीला प्रतिपादं परितो-
ऽभिवेष्टयन्ती ॥ तनुरायतिशालिनी महाहर्ग-
जमन्दूरिव निश्चलं चकार ॥ ५१ ॥

प्रसूतमिति । अयसा अयोवत् अभिनीला पादेषु प्रतिपादम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अभिवेष्टयन्ती आयतेन आयत्या दीर्घेण शालते या सा आयतिशालिनी महाहेर्महोरगस्य तनुर्वपुरन्दूः शृ-
खलेव । ‘अन्दूस्तु शृंखलायां स्त्री’ति वैजयन्ती । रभसात्प्रसूतं प्रच-
रन्तं गजं निश्चलं चकार । उपमा ॥ ५१ ॥

अथ सस्मितवीक्षितादवज्ञाचलितैकोन्नमि-
तभ्रु माधवेन ॥ निजकेतुशिरःश्रितस्सुपर्णा-
दुदपसन्नयुतानि पक्षिराजाम् ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ नामपाशबन्धनानन्तरं माधवेन कृष्णेन अवज्ञया
अकिञ्चित्करत्वादनादरेण चलिता प्रेरिता एका उन्नमिता उत्क्षिप्ता
च भ्रूर्यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये”ति द्रुस्व-
त्वम् । सस्मितं चैद्यचापल्यदर्शनात्समन्दहासं वीक्षितात् निजके-
तुशिरःश्रितः निजध्वजाग्रस्थितात् । श्रयतेः क्तिप् । सुपर्णात्
पक्षिणां राजः राजानः तेषां पक्षिराजां पक्षिराजानां गरुत्मतां ।
‘राजा राट् पार्थिवः’इत्यमरः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति क्तिप् ।
अयुतानि अयुतसंख्या उदपसन्नयुतेतुः । पुषादिस्वाङ्गुकिं च्लैरङ्गदेशः ।
“पतः पुमि”ति पुमागमः । उदभूवन्निति पाठे ‘भुवो वुगि’ति वुगा-
गमः । माधवस्य सुपर्णवीक्षणावस्थोचितभ्रूविक्षेपादिचेष्टाविवरणात्
स्वभावोक्तिः । तदुक्तं दण्डिना । “नानावस्थं पदार्थानां रूपं सा-
क्षाद्विवृण्वती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्चे”ति । “जातिक्रियागुणद्रव्य-
स्वभावाख्यानमीदृशमि”ति च ॥ ५२ ॥

द्रुतहेमरुचः खगाः खगेन्द्रादलघूदीरितनाद-
मुत्पतन्तः ॥ क्षणमैक्षिषतोच्चकैश्चमूभिर्ज्वल-
तः सप्तरुचेरिव स्फुलिङ्गाः ॥ ५३ ॥

द्रुतेति । द्रुतहेमरुचः प्रतप्तकाञ्चनभास इत्युपमा । अलघूच्चैरु-
दीरितनादं उच्चरितघोषं यथा तथा खगेन्द्रात् गरुत्मतः उत्पतन्तः
उद्भवन्तः खगाः सुपर्णाः ज्वलतः प्रज्वलतः सप्तरुचेः सप्तार्चिषो-
ऽग्रेरुच्चकैरूर्ध्वं प्रसृताः स्फुलिङ्गा इव चमूभिः क्षणमैक्षिषत ईक्षि-
ताः । ईक्षतेः कर्मणि लुङ् । अत्रोपमयोः सङ्करः ॥ ५३ ॥

उपमानमलाभि लोलपक्षक्षणविक्षिप्तमहाम्बु-
वाहमत्स्यैः ॥ गगनार्णवमन्तरा सुमेरोः कुल-
जानां गरुडैरिलाधराणाम् ॥ ५४ ॥

उपमानमिति । गगनमर्णव इव गगनार्णवस्तमन्तरा तस्य म-
ध्ये इत्यर्थः । “ अन्तरान्तरेण युक्ते ” इति द्वितीया । अत्रार्णव-
स्यैकत्वेऽपि तदेकदेशापेक्षया भेदवत्त्वेन मध्यप्रतियोगित्वसंभवान्न
द्वितीयानुपपत्तिः । लोलैः पक्षैः क्षणाद्विक्षिप्ता महाम्बुवाहा मत्स्या
इव यैस्तैर्गरुडैर्गरुत्मद्भिः सुमेरोः कुलजानां हेमाद्रिवंश्यानां अन्ये-
षामहिरण्यतया गरुडसाम्यासंभवादित्यर्थः । इलाधराणां भूधरा-
णां अर्णवान्त्थराणामित्यर्थः । ‘ गौरिला कुंभिनी क्षमे ’ इति कोषः ।
उपमानं सादृश्यमलाभि अलंभि । लभेः कर्मणि लुङि “ विभाषा
चिण्णमुलोरि ” इति विकल्पानुमभावः । अत्रेलाधराणामुपमानमिति व्य-
स्तोपमाया अन्याभ्यां समासगताभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५४ ॥

पततां परितः परिस्फुरद्भिः परिपिङ्गीकृतदि-
ङ्मुखैर्मयूखैः ॥ सुतरामभवदुरीक्ष्यबिम्बस्तप-
नस्तत्किरणैरिवात्मदर्शः ॥ ५५ ॥

पततामिति । परिस्फुरद्भिः स्वविषयसंक्रमात्समन्तादुल्लसद्भिः
अतएव परिपिङ्गीकृतानि सौवर्णत्वात्पिशंगीकृतानि दिङ्मुखानि यै-
स्तैः पततां पक्षिणां मयूखैः तपनः सूर्यस्तत्किरणैस्तपनकिरणैः ।
संक्रान्तैरिति भावः । आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽत्र इत्यात्मदर्शो दर्प-
ण इव सुतरां दुरीक्ष्यबिम्बः अभवत् । स्वत एव दुर्दर्श इदानीमिति-
दुर्दर्शोऽभूदित्यर्थः । अत्र तपनस्य दुरीक्ष्यत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धो-
क्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५५ ॥

दधुरम्बुधिमन्थनाद्रिमन्थभ्रमणायस्तफणी-
न्द्रपित्तजानाम् ॥ रुचमुल्लसमानवैनतेयद्युति-
भिन्नाः फणभारिणो मणीनाम् ॥ ५६ ॥

दधुरिति । उल्लसमानाभिर्दीप्यमानाभिर्वैनतेयानां द्युतिभिर्भिन्नाः

संवलिताः फणभारिणः फणाभृतः अम्बुधिमन्थने समुद्रमन्थने अ-
द्रेर्मन्दराद्रेरेव मन्थस्य मन्थनदण्डस्य भ्रमणेनायस्तस्य निष्पीडि-
तस्य फणीन्द्रस्य वामुकेः पित्तात् पित्तघातोर्जातास्तज्जास्तेषां । 'वै-
शाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः । मथेर्भौवादिकस्ये-
दित्वात्सर्वत्र नुमागमः । तेषां मणीनां मरकतानां रुचं दधुः वैन-
तेयपीतिमसंभेदात् कृष्णोरगा मरकतच्छायामार्च्छन्नित्यर्थः । अ-
त्रान्यस्यान्यधर्मायोगेन रुचमिवेति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसम्ब-
न्धान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ५६ ॥

अभितः क्षुभिताम्बुराशिधीरध्वनिराकृष्टसमू-
लपादपौधः ॥ जनयन्नभवद्युगान्तशङ्कामनि-
लो नागविपक्षपक्षजन्मा ॥ ५७ ॥

अमीति । अभितः उभयतः क्षुभितो योऽम्बुराशिः उद्वेलाम्बु-
राशिस्तद्वद्वीरध्वनिर्गभीरध्वनिरित्युपमा । आकृष्टाः पादिताः स-
मूलाः पादपौधास्तरुसमूहा येन सः । अत्र पादपोन्मूलनासम्बन्धे-
ऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । युगान्तशंकां जनयन् कल्पक्षयोत्प्रे-
क्षां जनयन्नित्यपि सैवातिशयोक्तिः । नागविपक्षपक्षजन्मा गरुडप-
क्षोद्भवोऽनिलोऽभवदुदभवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्रचलत्पतगेन्द्रपत्रवातप्रसभोन्मूलितशैलदत्त-
मार्गैः ॥ भयविह्वलमाशु दन्दशूकैर्विवशैरा-
विविशे स्वमेव धाम ॥ ५८ ॥

प्रचलदिति । प्रचलतां पतगेन्द्राणां ये पत्रवातास्तैः प्रसभं उ-
न्मूलितैराकृष्टैरुत्पाटितैश्शैलैर्दत्तो मार्गो रन्ध्रं येभ्यस्तैः विवशैः पर-
वशैर्निश्चेष्टैरित्यर्थः । गहितं दशान्ति भृशमिति दन्दशूकैः सर्पैः ।
'दन्दशूको बिलेशय' इत्यमरः । 'लुपसदचरे' त्यादिना दंशेर्भावग-
र्हायां यङ् । "जपजभदददशभअपशां चे"ति अभ्यासस्य नुमा-
गमः, "यजजपदंशपद" इति दशेर्यङन्तादूकञ्प्रत्ययः । भयेन
विह्वलं विक्षिप्तं विचित्रं यथा तथा आशु स्वमेव धाम पातालमेव
विविशे । ताक्ष्यपत्रपवनोन्मूलितशैलरन्ध्रवर्त्मनि पातालं प्रविष्टामि-

त्यर्थः । विशेषः कर्मणि लिट् । दन्दशूकानां रन्ध्रप्रवेशासम्बन्धेऽपि
सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

स्वचरैः क्षयमक्षयेऽहिसैन्ये सुकृतैर्दुष्कृतवत्तदो-
पनीते ॥ अयुगार्च्चिरिव ज्वलन्नुपायो रिपुरौद-
र्च्चिषमाजुहाव मन्त्रम् ॥ ५९ ॥

स्वचरैरिति । स्वे चरन्तीति स्वचरैर्वैनतेयैः । “चरेष्टः” “त-
त्पुरुषे कृति बहुलामि”ति लुग्विकल्पः । अक्षये अनन्ते अहिसैन्ये
सर्पसंघे सुकृतैः हरिस्मरणादिपुण्यैर्दुष्कृतवद्ब्रह्महत्याद्येनोक्तम् । “तत्र
तस्येवे”ति तत्रार्थे वतिप्रत्ययः । क्षयमुपनीते नाशं गमिते सति
तदा तत्काले रुषा पौरुषवैफल्यरोषेण अयुगार्च्चिः सप्तार्च्चिरिव
ज्वलन् दीप्यमानः असौ रिपुश्चैद्यः उर्दार्च्चिष इममौर्दार्च्चिषमोग्रं
मन्त्रं आजुहाव आहूतवान् जजापेत्यर्थः । द्वयतेर्लिटि “अभ्यस्तस्य
चे”ति द्विर्वचनात्प्रागेव सम्प्रसारणम् । दुष्कृतवदिति तद्वित्तग-
ता श्रौती पूर्णोपमा ॥ ५९ ॥

सहसा दधदुद्धतादृहासश्रियमुत्रासितजन्तुना
स्वनेन ॥ विततायतहेतिबाहुरुच्चैरथ वेताल
इवोत्पपात बह्निः ॥ ६० ॥

सहसेति । अथाग्रेयास्त्राह्वानानन्तरं उत्रासितजन्तुना भीषितप्रा-
णिकेन स्वनेन ध्वनिना उद्धतादृहासश्रियं महादृहाससम्पदं दधत्
तेनैवादृहासवान् तत्पुल्यनादवानित्यर्थः । विवृताः प्रसारिताः आयता
दीर्घाः हेतयो ज्वाला बाहव इव हेतिबाहवो यस्य स बह्निर्वेतालो
भूतविशेषः स इव सहसा झटिति उच्चैर्दुर्ध्वमुत्पपात उत्तस्थौ । उ-
पमा ॥ ६० ॥

चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौ रभसादम्बररोहिरो-
हिताश्वः ॥ द्रुतमारुतसारथिः शिखावान्कन-
कस्यन्दनसुन्दरश्चाल ॥ ६१ ॥

चलितेति । चलितश्चलश्च उद्धत उन्नतश्च धूम एव केतनं केतु-

र्यस्य सः रभसाद्रेगादम्बररोहिणो रोहिता वाहनमृगा अश्वा इव
यस्य सः द्रुतमारुताः शीघ्रवाता एव सारथिर्यस्य सः कनकस्यन्द-
नसुन्दरः कनकद्रववद्रम्य इत्युपमा । असौ शिखा ज्वाला अस्य
सन्तीति शिखावान् आशुशुक्ष्णश्चाल ॥ ६१ ॥

ज्वलदम्बरकोटरान्तरालं बहुलाद्राम्बुदपत्र-
बद्धधूमम् ॥ परिदीपितदीर्घकाष्ठमुच्चैस्तरुव-
द्विश्वमुवोष जातवेदाः ॥ ६२ ॥

ज्वलदिति । जातं वेदो घनं यस्माज्जातवेदास्तनूनपात् । अम्बरं
कोटरमिव तस्यान्तरालमभ्यन्तरं ज्वलद्यस्य तत् । बहुलाः सान्द्राः
आद्राम्बुदाः पत्राणीव तेषु बद्धधूमम् परिदीपिताः प्रज्वलिताः
काष्ठा दिशः काष्ठानीव यस्य तदुच्चैरुन्नतं विश्वं जगत् तरुणा
तुल्यं तरुवत् तरुमिवेत्यर्थः । तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । उवोष ददा-
ह । ‘उष दाहे’ लिट् लघूपधगुणे पश्चात् द्विर्भावः “अभ्यासस्यास-
वर्णे” इत्युवङादेशः ‘अनादिष्टादच’ इति गुणस्य स्थानिवच्चाभा-
वात् । स्पष्टोपमालिङ्गात् सर्वत्रोपमितसमासः ॥ ६२ ॥

गुरुतापविशुष्यदम्बुशुभ्राः क्षणमालग्रकृशानु-
ताम्रभासः ॥ स्वमसारतया मसीभवन्तः पुन-
राकारमवापुरम्बुवाहाः ॥ ६३ ॥

गुर्विति । गुरुतापेनातिदाहेन विशुष्यदम्बवः क्षीयमाणोदकाः
अत एव शुभ्राश्चेति विशेषणसमासः । ततः क्षणमालग्रेन कृशानुना
ताम्रभासो रोहितवर्णाः अथासारतया जलशोषान्निःसारतया म-
सीभवन्तः अम्बुवाहाः पुनः स्वमाकारं नीलरूपमवापुः । अत्र मेघा-
नां मसीभावाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

ज्वलितानललोलपल्लवान्ताः स्फुरदष्टापदपत्र-
पीतभासः ॥ क्षणमात्रभवामभावकाले सुत-
रामापुरिवायति पताकाः ॥ ६४ ॥

ज्वलितेति । ज्वलितेन प्रज्वलता अनलेन अनलपातेन लोलाः

पल्लवान्ताः अचलाग्राणि यासां ताः स्फुरद्विदीप्यमानैरष्टापदपत्रैः
 कनकरचनाभिः पीतभासः पिङ्गलवर्णाः पताका वैजयन्त्यः अभाव-
 काले विनाशकाले क्षणमात्रभवां क्षणमात्रभाविनीं । क्षणमात्रस्था-
 यिनीमित्यर्थः । आयतिं दैर्घ्यं सुतरामापुरित्यर्थः । प्रदीपवदिति
 भावः । अष्टसु लोहेषु पदं अस्वेत्यष्टापदम् । “अष्टनः संज्ञायामि”ति
 दीर्घः । ‘रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियामि’त्यमरः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति कुर्व्वतश्चिराय द्रुतचामीकरचा-
 रुतामिव द्याम् ॥ प्रतिघातसमर्थमस्त्रमग्रेरथ
 मेघङ्कुरमस्मरन्मुरारिः ॥ ६५ ॥

निखिलामिति । अथानन्तरं मुरारिः इतीत्थं निखिलां द्यामा-
 काशं द्रुतचामीकरचारुतां प्रतप्तहेमकर्बुरामिवेत्युत्प्रेक्षा चारुतामि-
 त्यत्र । चिराय कुर्व्वतोऽग्रेः प्रतिघातसमर्थं प्रशमनक्षमं मेघान् क-
 रोतीति मेघङ्कुरं मेघजननम् । “मेघर्त्तिभयेषु कृजः” खलूप्रत्ययः
 “अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि”ति मुमागमः । अस्त्रं वारुणास्त्रं अस्मरत्
 अध्याहरत् ॥ ६५ ॥

चतुरम्बुधिगर्भधीरकुक्षेर्वपुषः सन्धिषु लीनस-
 र्व्वसिन्धोः ॥ उदगुः सलिलात्मनस्त्रिधाम्नो
 जलवाहाबलयः शिरोरुहेभ्यः ॥ ६६ ॥

चतुरिति । चत्वारोऽम्बुधय एव गर्भस्तेन धीरो गम्भीरः कु-
 क्षिर्यस्य तस्य वपुषः सन्धिषु लीनाः सर्वाः सिन्धवो नद्यो यस्य
 तस्य सलिलात्मनस्तोयात्मकस्य । त्रीणि धामानि स्थानानि भूरादीनि
 सत्त्वादीनि वा यस्य तस्य त्रिधाम्नो हरेः शिरोरुहेभ्यो जलवाहाबल-
 यः मेघपरम्परा उदगुः उद्गभूवुः । “इणो गा लुङी”ति गादेशे ‘गा-
 तिस्थे’त्यादिना सिचो लुक् । “यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्ग-
 सन्धिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः”इत्यागमोक्तं
 प्रमाणमिति भावः ॥ ६६ ॥

ककुभः कृतनादमास्तृणन्तस्तिरयन्तः पटला-

नि भानुभासाम् ॥ उदनंसिषुरभ्रमभ्रसंधाः

सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥ ६७ ॥

ककुभइति । कृतनादं कृतगज्जिरावं यथा तथा ककुभः आस्तृ-
णन्तः आच्छादयन्तः । स्तृणातेर्लटः शत्रादेशः 'श्राभ्यस्तयोरि'
त्याकारलोपः । भानुभासामर्काशूनां पटलानि तिरयन्तरितरस्कु-
र्वन्तः । तिरःशब्दा 'तत्करोतीति' ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः णावि-
ष्टवद्वावाटिलोपः । अभ्रमाकाशं श्यामलिमानमानयन्तः श्यामलत्वं
प्रापयन्तः । अभ्रसंधाः मेघौघाः सपदि सद्य उदनंसिषुरुत्पेतुः ।
उत्पूर्वाभ्रमेतेर्लुङि "यमरमनमातां सक्चे"ति सगिडागमौ, 'नेटी'-
ति वृद्धिप्रतिषेधः । स्वभावोक्तिः ॥ ६७ ॥

तपनीयनिकर्षराजिगौरस्फुरदुत्तालतडिच्छटा-

दृहासम् ॥ अनुबद्धसमुद्धताम्बुवाहध्वनिताड-

म्बरमम्बरं बभूव ॥ ६८ ॥

तपनीयेति । तपनीयस्य हेम्नो निकर्षराजयः कषणलेखा इव
गौर्यः पीताः । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इत्यमरः । स्फुरन्त्य उत्ताला
उद्धतास्तडिच्छटा विद्युल्लता एवादृहासा यस्य तत्तथोक्तं अ ब-
द्धोऽनुस्यूतः समुद्धतस्तारोऽम्बुवाहानां ध्वनिताडम्बरो गर्जिता-
डम्बरो यस्य तदम्बरं बभूव तदाम्बुवाहैर्विद्युत्प्रभाभिर्गर्जिताडम्ब-
रैश्चादृहासं कुर्वद्भिरिवाम्बरं बभावित्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्यो-
त्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

सवितुः परिभावुकैर्मरीचीनचिराभ्यक्तमतङ्ग-

जाङ्गभाभिः ॥ जलदैरभितः स्फुरद्भिरुच्चैर्विदधे

केतनतेव धूमकेतोः ॥ ६९ ॥

सवितुरिति । सवितुर्मरीचीन् मयूखान् परिभावुकैस्तिरस्कुर्वद्भिः ।
'लषपते'त्यादिना उक्ञ्प्रत्यये 'न लोके'त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।
अचिराभ्यक्तस्य सद्यःकृताभ्यङ्गस्य नागदेहस्येव भासो येषां तै-
स्तथोक्तैः । 'भोभगो'इत्यादिना 'रोर्यकारस्य "हलि सर्व्वेषामि"'ति
लोपः । अभितः स्फुरद्भिर्जृम्भमाणैरुच्चैरुन्नतैर्जलदैर्धूमकेतोरग्रेः के-

तनता केतुत्वं विदध इव विहितेव । धूमकेतोः केतुत्वं प्राप्तमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६९ ॥

ज्वलतः शमनाय चित्रभानोः प्रलयाप्लावमि-
बाभिदर्शयन्तः ॥ वटृषुर्वृषनादिनो नदीनां प्रत-
टारोपितवारि वारिवाहाः ॥ ७० ॥

ज्वलतइति । ज्वलतश्चित्रभानोरग्रेः प्रशमनाय प्रलये कल्पान्ते य-
आप्लावो महापूरः तमभिदर्शयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । वृषवटृषमवत् नद-
न्ति गर्जन्तीति वृषनादिनः । “कर्त्तव्य्युपमाने”इति णिनिः । अत
एवोपमा । वारि वहन्तीति वारिवाहा मेघाः । कर्मण्यण् । नदीनां
प्रतटेषु प्रतीरेषु आरोपितानि भावितानि वारीणि यस्मिन् कर्म-
णि तद्यथा तथा वटृषुः । प्रलयकालमेघवदवर्षन्नित्यर्थः ॥ ७० ॥

मधुरैरपि भूयसा स मेघ्यैः प्रथमं प्रत्युत वा-
रिभिर्दिदीपे ॥ पवमानसखस्ततः क्रमेण प्रण-
यक्रोध इवाशमद्विवादैः ॥ ७१ ॥

मधुरैरिति । इतीत्थं पवत इति पवमानो वायुः । ‘पूत्र्यजोः शा-
नच्’ । तस्य सखा पवमानसखः आग्निः । ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’
मैत्रीमात्रविवक्षायामयन्निर्देशः स्वसहकारिणी मैत्रीति नियमात्
सहकारित्वाविवक्षायां वैपरीत्यात् बहुव्रीहौ तु न समासान्तः
स्वामी तु रोहिताश्वो वायुसखेति असमासान्तपाठेन बहुव्रीहिमाह ।
अत्रापि तथा पाठे न कश्चिदुपद्रवः । सोऽग्निः मधुरैः प्रियैरपि वि-
वादैर्विविधवाक्यैः प्रणयक्रोधः प्रणयप्रयुक्तकोप इव मधुरैः स्वादु-
भिः । अनुदीपकैरित्यर्थः । मेघ्यैर्मैघभवैः । “दिगादिभ्यो यत्” । वा-
रिभिः प्रथमं प्रत्युत वैपरीत्येनापि ‘प्रत्युतेति वैपरीत्ये’इति गणव्या-
ख्याने । भूयसात्यन्तं भृशमित्यर्थः । दिदीपे प्रजज्वाल ततः क्रमे-
णाशमत शान्तोऽभूत् । शाम्यतेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । ज-
लाहतोऽग्निर्ज्वलितो नश्यति प्रणयकोपोऽपि प्रियैः भृशायित्वा शा-
म्यतीति प्रसिद्धम् । उपमा ॥ ७१ ॥

परितः प्रसभेन नीयमानः शरवर्षैरवसायमा-

श्रयाशः ॥ प्रबलेषु कृती चकार विद्युद्व्यपदेशो-
न घनेष्वनुप्रवेशम् ॥ ७२ ॥

परितइति । परितः प्रसमेन बलात्कारेण शरवर्षैर्नीरसेकैः ।
'शरं नीरे शरो बाणे'इति विश्वः । अवसायमवसादं नीयमानः ।
कृती कुशलः आश्रयमश्रातीति आश्रयाशोऽग्निः । कर्मण्यण् ।
प्रबलेषु घनेषु विद्युद्व्यपदेशेन तडिच्छलेन अनुप्रवेशं चकार । अ-
स्ताग्निर्विद्युद्रूपेण मेघेष्वेव प्रविष्टः । बलवताभिभूतस्य विदेशगमनं
तदनुप्रवेशो वेति नीतेरिति भावः । अत्र विशेषणसाम्यादग्रावप्रकृतदु-
र्बलत्वप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ७२ ॥

प्रयतः प्रशमं हुताशनस्य क्वचिदालक्ष्यत मुक्त-
मूलमर्चिः ॥ बलभित्प्रहितायुधाभिघाताद्भुटितं
पत्रिपतेरिवैकपत्रम् ॥ ७३ ॥

प्रयतइति । प्रशमं नाशं प्रयतः गच्छतः । प्रैतीति प्रयन् तस्य
प्रयतः । इणः शतरि यणादेशः । हुताशनस्याग्नेः सम्बन्धि मुक्त-
मूलं त्यक्तमूलं त्यक्ताश्रयमर्चिर्ज्वाला । 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिरि-
त्यमरः । बलभिदा शक्रेण प्रहितस्य प्रयुक्तस्यायुधस्य वज्रस्याभि-
घातात् प्रहारात् भुटितं छिन्नं पत्रिपतेः पक्षिराजस्य गरुत्मत एकं
पत्रं पक्षमिव क्वचिदालक्ष्यत अदृश्यत इत्युपमा । पुरा मातृदास्य-
विमोकायामृतमाहरता गरुडेनेन्द्रप्रयुक्तवज्रगौरवादेकं पत्रं त्यक्तमि-
त्यागमः ॥ ७३ ॥

व्यगमन्सहसा दिशां मुखेभ्यः शमयित्वा शि-
खिनं घनाघनौघाः ॥ उपकृत्य निसर्गतः परे-
षामुपरोधं न हि कुर्वते महान्तः ॥ ७४ ॥

व्यगमन्निति । घनाघनौघाः वर्षकाब्दसमूहाः । 'शक्रघातुकम-
तेभवर्षुकाब्दा घनाघना'इत्यमरः । शिखिनमग्निं शमयित्वा सहसा
दिशां मुखेभ्यो व्यगमन्नपससुः । गमेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादे-
शः । तथा हि महान्तो निसर्गतः स्वभावादेव परेषां उपकृत्य उ-

पकारं कृत्वा उपरोधं नहि कुर्वते । महतां निष्फलावस्थानं परो-
परोधायेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ७४

कृतदाहमुदार्चिषः शिखाभिः परिषिक्तं मुहु-
म्भसा नवेन ॥ विगताम्बुधरव्रणं प्रपेदे गगनं
तापितपायितासिलक्ष्मीम् ॥ ७५ ॥

कृतेति । उदार्चिषोऽग्नेः शिखाभिः ज्वालाभिः कृतदाहं विहित-
तपनं ततो नवेनाम्भसा मुहुः परिषिक्तं विगता अम्बुधरा एव व्रणा
दोषा यस्य तद्गगनं सन्तापितस्तापं प्रापितः स चासौ पायितः पा-
नं कारितः । पिबतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । “शाच्छासाद्वाव्यवेपां
युगि”ति युगागमः । तस्य तापितपायितस्य तप्तसिक्तस्यासेः खङ्ग-
स्य लक्ष्मीं प्रपेदे प्रापे । इति निदर्शनालङ्कारः । अम्बुधरव्रणेति
रूपकसङ्कीर्णः ॥ ७५ ॥

इति नरपतिरस्त्रं यद्यदाविश्वकार प्रकुपित इव रो-
गः क्षिप्रकारी विकारम् ॥ भिषगिव गुरुदोषच्छेदि-
नोपक्रमेण क्रमविदथ मुरारिः प्रत्यहंस्तत्तदाशु ॥ ७६ ॥

इतीति । इतीत्थं क्षिप्रं करोतीति क्षिप्रकारी शीघ्रप्रयोक्ता अ-
न्यत्र विकारकारी नरपतिश्चैद्यः प्रकुपितः प्रक्षुभितः सन् यद् यद-
स्त्रं आविश्वकार रोगो विकारमिव । अथ क्रमवित्परिपाटीवेदी मुरा-
रिर्भिषग्वैद्य इव गुरुदोषच्छेदिना गुरुदोषप्रतिघातकेन दोषनिवर्त्त-
केन चोपक्रमेणोपायेन प्रत्यस्त्रप्रयोगेणेत्यर्थः । अन्यत्र महौषधप्र-
योगेण तत्तदस्त्रं आशु शीघ्रं तद्विकारमिवेति भावः । प्रत्यहन् प्र-
तिजघान । हन्तेर्लङ्, अदादित्वाच्छपो लुक्, ‘हल्लङ्घ्याभि’ति
तिलोपे रूपम् । उपमा ॥ ७६ ॥

गुह्यं गतैरपि परामृजुभिर्विदित्वा
बाणैरजय्यमविघट्टितमर्मभिस्तम् ॥
मर्मातिगैरनृजुभिर्नितरामगुह्यै-
र्वाक्तायकैरथ तुतोद तदा विपक्षः ॥ ७७ ॥

शुद्धिमिति । तदा तस्मिन् समये विपक्षोऽरिश्चैद्यः परामुत्कृष्टां
 शुद्धिं लोहशुद्धिं गतैर्ऋजुभिरप्यविघटितमर्मभिरस्पृष्टमर्मस्थानैः तं
 हरिमजय्यं जेतुमशक्यं । “क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” निपातः । विदित्वाऽ-
 थास्मिन्नवसरे मर्माणि अतिगच्छन्तीति मर्मातिगैर्मर्मभेदिभिरनृ-
 ज्जुभिर्वक्त्रैः नितरामशुद्धैरपवित्रैः वाच एव सायकास्तैः वाक्सायकै-
 रिति रूपकं । तुतोद व्यथयामास । चक्रप्रयोगस्यायमुपोद्घात इति
 भावः । अत्र वाक्सायकानां प्रसिद्धसाधनव्यतिरेकोक्तेर्व्यतिरेकरूप-
 कयोः सङ्करः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७७ ॥

राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येनाश्लथालिङ्गन
 व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीवृथा ॥
 तेनाक्रोशत एव तस्य मुरजितत्काललोलानल-
 ज्वालापल्लवितेन मूर्धविकलं चक्रेण चक्रे वपुः ॥ ७८
 श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षैर्व-
 पुष्टश्चैद्यस्य क्षणमृषिगणैःस्तूयमानं निरीय ॥
 प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विक्षिपद्विस्मिताक्षै-
 नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्वाम वीक्षाम्बभूवे ॥ ७९ ॥

॥ अथ पंचमिः कविवंशवर्णनम् ॥

सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः
 श्रीधर्मनाभस्य बभूव राज्ञः ॥
 आसक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव
 देवोऽपरः सुप्रभदेवन् ॥ ८० ॥
 काले मितं वान्मुदकपथ्यं तथागतस्येव जनः
 सुचेताः ॥ विनानुरोधात्स्वहितेच्छयैव महीप
 तिथस्य वचश्चकार ॥ ८१ ॥
 तस्याभवदत्तक इत्युदात्तः क्षमी मृदुर्मर्मपरस्त-

नूजः ॥ यं वीक्ष्य वैयासमजातशत्रोर्वचो गुण-
ग्राहि जनैः प्रतीये ॥ ८२ ॥

सर्वेण सर्वाश्रय इत्यनन्दमानन्दभाजा जनितं
जनेन ॥ यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः
सतां गौणमवाप नाम ॥ ८३ ॥

श्रीशब्दरम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म
लक्ष्मीपतेश्वरितकीर्त्तनचारु माघः ॥
तस्यात्मजः सुकविकीर्त्तिदुराशयादः
काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीशिशुपालवधे महाकाव्ये श्रीदत्तकसू-
नकविश्रीमाघविरचिते शिशुपालवधो नाम
विंशतितमः सर्गः समाप्तः ॥ २० ॥

॥ समाप्तमिदमुत्तरार्द्धम् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघका-
व्याख्याने सर्व्वङ्गुषाख्ये विंशतितमः सर्गः समाप्तः ॥ २० ॥

इति शिशुपालवधमहाकाव्यं समाप्तम् ।

इदं काव्यं श्रीकृष्णमात्मजाभ्यां गङ्गाविष्णु-स्वमराजगुप्ताभ्यां
मुंबय्यां स्वकीये श्रीवेङ्कटेश्वर मद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशित-
म् । शके १८१२ संवद् १९४०

चित्रबन्धाभग्रेद्रष्टव्याः-

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library

मुससूरी

MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है ।

This book is to be returned on the date last stamped

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.

GL SANS 891.21
MAG

Sans

891.21

माघ

अवाप्ति सं० ~~14588~~

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No.....

लेखक माघ

Author.....

शीर्षक विष्णुमालध्वज : 1

891.21 LIBRARY ~~14588~~

LAL BHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

माघ MUSSOORIE

Accession No. 125566

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving